GLADYS SCHMITT

LEVEN TUSSEN LICHT EN DONKER

DE LEVENSROMAN VAN REMBRANDT

GEAUTORISEERDE VERTALING VAN
HANS DE VRIES

ECI

MCMLXIX
EUROPACLUB INTERNATIONAAL
UTRECHT

OORSPRONKELIJKE TITEL: REMBRANDT
© GLADYS SCHMITT

De vertaler brengt dank voor het beschikbaar stellen van waardevol documentatiemateriaal aan de Conservator van het Rembrandthuis te Amsterdam en aan de heer Han Krug, kunstschilder te Den Haag.

LEVEN TUSSEN LICHT EN DONKER

is een Cultuurserie-uitgave van

AD. M. C. STOK
ZUID-HOLLANDSCHE UITGEVERSMAATSCHAPPIJ
DEN HAAG

De etsen en tekeningen die in deze uitgave staan afgebeeld, uitgezonderd de tekening op bladzijde 421, zijn met toestemming van Meulenhoff International te Amsterdam ontleend aan de uitgave *prof. dr. H. Gerson, De schilderijen van Rembrandt.* Deze etsen en tekeningen van Rembrandt die tussen de jaren 1626 en 1662 tot stand kwamen zijn speciaal voor deze uitgave gekozen.

DEEL I

1623

TOEN HARMEN GERRITSZOON, DE MOLENAAR, ‚VAN RIJN' AAN ZIJN NAAM TOEVOEGDE, was dat niet om zich een aanzien van meer gewicht te geven. Hij ging de naam van de rivier gebruiken omdat er zovéél Harmens en Gerrits waren, en nu er in de stad Leiden, waar het altijd woei, steeds meer molens verrezen, was het raadzaam op zijn zakken te vermelden, dat de brouwers, die op zijn prachtig gemalen mout wilden terugkomen, altijd terecht konden bij die éne Harmen, zoon van Gerrit, wiens molen aan de oever van de Rijn stond.

Zijn leven was niet veelbelovend begonnen. Toen zijn moeder hem nog in haar schoot droeg, liep ieder, die door de Spaanse overweldigers gespaard was, gevaar te worden verzwolgen door die andere vijand, de zee. Zijn familie was protestants, psalmzingers, beeldenstormers en vurige aanhangers van de prins van Oranje, en maandenlang had hij geleefd onder het algemene doodvonnis, dat de Spanjaarden over hem en zijn soortgenoten hadden geveld. Dat vonnis kon zonder verdere beschuldiging of openbaar proces ten uitvoer worden gelegd. Gingen zij de stad in om de weinige bezigheden te verrichten, die hun nog overbleven, dan kon het gebeuren dat zij de bakker of de slager aan een touw in de deuropening van zijn winkel zagen hangen of half verkoold tegen een brandstapel op het plein geleund staan. Enkel en alleen God hadden zij nog, op wie zij konden bouwen; en het wonderlijke was dat ze zich niet van God verlaten voelden toen de grote stormen de zee samenpakten tot één harde, geelbruine massa schuimkoppen en het water tegen de dijken smeten, van de Vlaamse kust tot de Zuiderzee. De zestienduizend protestantse martelaren en de tienduizend ongelukkigen die in hopeloze veldslagen door de Spanjaarden waren afgeslacht, kregen gezelschap van de honderdduizend verdronkenen, in de grote overstroming opgeslokt met hun huizen en vee en met alles behalve hun kerktorens en weerhanen.

Nee, hij had in zijn moeders schoot geen rust gekend, geen vrede in zijn wieg. In zijn kinderjaren had het schijnbaar waanzinnige verzet plaats gemaakt voor doffe berusting. Talloze steden, die hun poorten voor de tiran hadden dichtgeslagen, moesten voor hun onverstandige brutaliteit boeten met brand, moord en verkrachting; alles behalve de onverwoestbare middeleeuwse torens verging tot as, gelijkgemaakt met de ontvolkte straten. Er waren tijden, dat de verbindingen tussen steden waren afgesneden; dan versterkten vermoedens en geruchten de vrees voor een algehele vernietiging. Een boer, die buiten de stad vertrapte resten van zijn oogst trachtte te redden, zag opeens de stadswallen branden als een reusachtige vuurpot. Een burger, opziend uit zijn verboden bijbel op een zondagmiddag, hoorde hoe de wind hevige jammerklachten meevoerde uit een naburige stad, waar duizenden door het zwaard werden geveld. Dat Harmen Gerritszoon of wie dan ook levend en wel uit deze tijden te voorschijn kwam, was een bewijs van Gods goedheid

jegens Zijn kleine schapen, anders zouden zij zeker het leven gelaten hebben of zijn verwrongen tot duivelskinderen, angst inzuigend bij elke ademtocht, stikkend in de gestremde angst in hun moedermelk.

Hij was pas vier jaar toen de Spanjaarden het beleg voor zijn eigen stad sloegen. Als hij aan die langdurige marteling terugdacht, wist hij niet meer wat zijn eigen herinneringen waren en wat voor hem was gaan leven omdat hij het honderdmaal had horen vertellen, als reden tot dankbaarheid aan een welgevulde tafel. Had hij werkelijk op de wallen gestaan en het land tussen de kantelen en het gelige water zien krioelen van de gelederen der zwartbaarden, zwermend als paardevliegen op een stuk vlees in de zomer? Had hij zelf horen roepen, dat geen mus de stad meer in of uit kon of had iemand het hem later verteld en daarbij het zotte Hollands van de Spanjaarden nageaapt? Wel herinnerde hij zich de smaak van de moutkoeken, die ze gegeten hadden toen er geen kruimel brood meer was; je tanden bedekt met een kleverige laag en je tong aan je verhemelte geplakt – dat waren gewaarwordingen die je niet zo maar kon verzinnen. Waarschijnlijk had hij geen bewuste herinnering aan de ratten, de honden, de katten en het vlees van zieke paarden, want zijn moeder vertelde hem dat zij het vlees op tafel nooit een naam gaf en alles had gedaan om de aard van het gedierte onduidelijk te maken voordat zij het opdiende. Brandnetels, weegbree, timotheegras, bladeren en boomschors, gekookt leer – ook dat had hij gegeten, zijn handen gevouwen op het tafelblad terwijl zijn vader zonder schamperheid de Heer verzocht, mee aan te zitten en zijn gebed besloot met de verlangende vraag naar de vloot van de prins van Oranje, die volgens de geruchten juist uit het gezicht achter de woeste duinenstrook lag.

Een half jaar had het beleg geduurd en in zijn herinnering was het voornamelijk een lange, afgematte stilte. De gedachte kwam in hem op als een onpasselijkheid wanneer hij in het apocriefe boek van Jezus Sirach las: ‚En zij die rouwen dwalen door de straten'. De pestilentie was komen samenwerken met de hongersnood en geen man stond op van zijn bed zonder zich af te vragen, wie van zijn beminden die nacht zou zijn gestorven. Er werd zelfs niet geschreid; niemand had de kracht tot schreien en alle spraak, van ‚God hebbe zijn ziel' tot ‚Ga je speelgoed opruimen', werd gedragen door een zucht. Eén ding wist hij nog heel goed: hoe zijn moeder en hij en een paar vrouwen en kinderen van de buren – ze leken zó spookachtig veel op wat er aan de Spaanse galgen hing, dat het vreemd was dat ze zich bewogen – naar het kerkhof gingen, de enige plek die nog niet kaal was, om het gras en de klimop van de graven te eten. Terwijl ze aten, prevelden ze op een vreemde manier, alsof ze een psalm half zongen en half zeiden. Hij was zo nieuwsgierig naar wat ze daar gezegd hadden, dat hij het zijn moeder vroeg, maanden later, in betere dagen. „Ach, weet je dat nog?" zei ze. „We vroegen hun vergiffenis omdat we namen wat van hen was. Lang hadden we dat kerkhof niet aangeraakt, maar toen moesten we erheen; we moesten het groen hebben voor de kinderen. En we smeekten hun om vergiffenis omdat we hun graven schonden."

In de weken voor het ontzet werd de rust van de doden weer verstoord, nu door het water. Bij nacht staken de stedelingen de dijken en duinen door. Gewassen, boerderijen en huizen werden door het water verwoest en meegesleurd, maar ook de vijand werd erdoor op de vlucht gedreven. Maanden na de overstroming gaf het wegtrekkende water de lijken van de Spaanse soldaten terug; honderden waren verrast voordat ze zich in veiligheid konden brengen.

Wiens leven zo is begonnen, is niet zo dwaas, meer te verlangen dan de goede

God geeft. De Spanjaard had de aftocht geblazen, de zee was naar haar rechtmatige plaats teruggevloeid, de verdronken weiden en dorpen waren hersteld en dat alles was genoeg, meer dan genoeg. Harmen Gerritszoon voelde zich gezegend met zijn prachtige molen, zijn goede huis en een moestuin buiten de stadswallen, op grond die eens blank had gestaan. De toevoeging ‚Van Rijn' aan zijn naam was slechts een verstandige maatregel ten behoeve van zijn klanten; het behoorde niet tot zijn aard en zijn verleden, te doen alsof hij door een of andere paapse koning aan een vreemd hof was geridderd. Zijn beker vloeide over, goedheid en genade omringden hem en hij zou het als heiligschennis gevoeld hebben, meer te verlangen dan de overdaad die hij bezat.

Niet dat hij de wereld zag als weldadig en niets anders, badend in het lauwe schijnsel van een gemakkelijke vroomheid. Niemand kende de volheid van het licht zonder het donker gezien te hebben en er waren donkere schaduwplekken in zijn eigen familie, waarvoor hij noch zijn vrouw de ogen sloot. Gerrit, de oudste en schoonste van de kinderen die hem gebleven waren, was kreupel en hulpbehoevend; zijn schenen waren versplinterd toen hij bezweek onder het gewicht van een zak gerst en van de trap viel. En Gerrit behoorde niet tot de gelukkigen die nobeler worden in beproevingen; zijn gezicht was grauw en hol, in onthutsende tegenstelling tot de gouden, zachte krullen die het omlijstten; zijn lippen waren wrang vertrokken alsof hij voortdurend een lelijke smaak in zijn mond had. Adriaen was gezond, gelukkig getrouwd en degelijk gevestigd als schoenlapper, in een keurige winkel, maar omdat zijn zieke oudste broer veel werd toegestopt uit harde noodzaak, terwijl zijn begaafde jongere broer Rembrandt nog meer verwend werd omdat zijn ouders dat nu eenmaal zo wilden, voelde Adriaen zich te kort gedaan. Nu en dan zinspeelde hij erop, dat hij zich wel anders gedragen zou hebben als hij aan de universiteit had mogen studeren; hij zou zijn studie niet verwaarloosd hebben om zijn tijd te verspillen aan potloden en verfpotten. Hij zou er gebleven zijn tot hij klaar was om iets te doen dat de moeite waard was, het evangelie prediken, bij voorbeeld.

En het enige meisje . . . ach, welke vader kon zijn dochter oordelen? Liesbeth was blond en struis; haar blanke huid werd verlevendigd door roze blosjes en zij had de meest gezochte jongedochter van de buurt kunnen zijn, als ze haar tong maar in bedwang had kunnen houden. Maar er ging welhaast geen avond voorbij zonder dat zij zich verschrikkelijk aanstelde, en nog wel wanneer er bezoek was. Zij spuide een hartstochtelijke woordenvloed, waarvan zij zelf de draagwijdte niet kende. Hoe minder zij van een onderwerp wist, des te meer had ze erover te zeggen. Hoe erger verongelijkt ze zich voelde, des te feller betuigde ze haar gelijk, gelijk en nog eens gelijk, en daarbij keek ze haar verbijsterde tegenstander met gekwetste, porseleinblauwe ogen aan. Nu had zoveel heftigheid in een meisje van nog geen twintig nog vergeeflijk kunnen zijn, als al dat vuur niet op een onverklaarbare wijze kunstmatig was geweest. Was zij op het toppunt van onstuimigheid, met vlammend gezicht en vliegende linten, dan voelde Harmen, en hij niet alleen, onder dat alles een bijna afstotelijke kilheid. Er waren nog knapen die met haar op de wallen of in de duinen gingen wandelen, maar geen van hen liet zich meer dan een paar maal zien en dan duurde het zeer lang tot er een ander kwam opdagen. Ze was een goed kind, zijn Liesbeth, en het was jammer dat al haar vriendinnetjes getrouwd raakten, jammer ook, dat neven en huisvrienden geschenkjes voor haar meebrachten, bij wijze van troost. Maar ook die blijken van sympathie wist zij te

misbruiken; elke omslagdoek, elke sierspeld, elk paar fluwelen rozen voor haar schoentjes aanvaardde zij als een bewijs van zeer persoonlijke aanbidding. En dat was bijzonder ongelukkig, want Jan Lievens, de vroegere vriend van Rembrandt, die op bezoek was uit Amsterdam, bracht een rood bijbeltje met metalen beslag voor haar mee . . . en Jan Lievens was een forse, knappe jongen, wellicht iets te weekhartig naar de smaak van Harmen Gerritszoon, maar voor Liesbeth was er aanleiding te over, zich allerlei in het hoofd te halen.

Rembrandt en Jan Lievens . . . ja, hun afwezigheid maakte het huis zo stil, dat Harmen te veel nadacht over ernstige dingen en rusteloos ontelbare malen de tuin inliep, om te zien hoe de tulpen en hyacinten groeiden. Ze waren naar de molen gegaan om zakken naar de droogzolder te brengen. Het was hem niet onwelkom, dat de jonge Amsterdammer er een paar uur niet was; zijn hoogdravende uitspraken en weidse gebaren, in het begin wel indrukwekkend, werden na een paar dagen leeg en gekunsteld. Maar Rembrandt miste hij; het gebeurde te zelden dat hij een middag thuis was en dan zag hij graag dat Rembrandt aan tafel zat met een vel papier of een koperen plaat. De jongen schetste dan wat, peinsde en hield van die gesprekken waarin een zin plotseling werd onderbroken voor een reeks potloodlijnen of krassen met de etsnaald, om dan na een lange poos zwijgen te worden voltooid, zijn dikke, rossige haardos opgeheven naar het zonlicht, het wat grove gezicht plotseling verhelderd door de ogen . . . en de ogen zelf, daareven nog troebel van twijfel, dan opeens scherp en wetend, met een koel-grijze lichtstraling.

Hij dacht nu aan het schilderij op de ezel, op zolder; met behulp van een purperen mantel, gekocht van een voddenraper, schilderde Rembrandt zijn broer Gerrit als Bartholomeüs. Als hij naar dat schilderij keek, kreeg hij voor het eerst de troostrijke gedachte, dat de opofferingen van de familie misschien niet tevergeefs waren geweest. Met zijn schilderkunst zou Rembrandt wellicht zelfs de herinnering aan zijn vruchteloze studietijd aan de hogeschool uitwissen, of veranderen in een goede grap. Op dat stuk linnen, waarvoor volgens Adriaen een belachelijke prijs was betaald, was Gerrit werkelijk Bartholomeüs geworden, de regendagpijnen in zijn versplinterde schenen schenen veranderd in de vooruitgeworpen schaduwen van het martelaarschap. Als hij dacht aan die bleek-purperen mantel, met diepe plooien, hier en daar wat kaal gesleten als echt fluweel . . . als hij dacht aan de pijnparels op het fletse voorhoofd, zo echt dat je er een hand op wilde leggen, dan zag hij in gedachten zijn zoon in een eigen atelier, in een goede straat van Leiden; hij zag hem zelfs, hooggeëerd als zijn meester, de uitmuntende Van Swanenburgh, de regenten van het weeshuis portretteren en van de burgemeester de opdracht krijgen, een groot historisch tafereel voor het stadhuis te schilderen.

Het was stil in huis. De late middagzon, waterig achter een wolkensluier, scheen in de lege, ordelijke achterkamer. Gerrit lag in bed met een boek, zijn vrouw was in de keuken bij het braadspit, en Liesbeth was de stad ingegaan, waar ze door hem was heengestuurd om mijnheer Van Swanenburgh hen en hun gast de eer aan te doen, die avond aan te komen om wat te kouten en een kroes bier te drinken. Die uitnodiging was een daad van grote moed. De meester was pas tweemaal in huize Van Rijn geweest, volgens de regelen der hoffelijkheid, om hun te laten weten dat hij Rembrandt als leerling had aangenomen en om onder dankzegging de ontvangst van het eerste honorarium te bevestigen. Beide keren had hij een warme, vlotte hartelijkheid getoond. Maar hij behoorde tot de oude adel en stond onmetelijk ver boven hen; alleen het feit dat de jonge Lievens eens in zijn atelier had

gewerkt, had Harmen Gerritszoon de moed gegeven, hem te inviteren als een familielid, een broeder in het ambacht of een huisvriend.

Ja, en het schilderij had hem ook aangespoord. Toen hij die ochtend voor de ezel stond, was het in hem opgekomen dat mijnheer Van Swanenburgh weliswaar de beste leerlingen van Leiden naar zijn atelier trok, maar dat toch weinig leerlingen zo goed konden zijn als Rembrandt. En ter wille van een zo veelbelovende pupil mochten de grenzen van de gewone wellevendheid toch wel een klein eindje worden overschreden. Maar het werd al laat en hij raakte overtuigd, dat Liesbeth dadelijk zou zijn teruggekomen als het antwoord gunstig was; hij ging dus nog eens naar de zolder om zich gerust te stellen . . . waren ze wel zo echt als hij dacht, de kale plekken op de oude fluwelen mantel en het parelende zweet op het vale voorhoofd?

Liesbeth Harmensdochter was een verstandig meisje; daar was ze trots op en haar kennissen zeiden het ook dikwijls. Ze wist dat haar vader benieuwd was naar de uitslag van haar wandeling naar de stad en dat haar moeder zo gauw mogelijk moest weten, dat niet alleen de meester zelf, maar ook zijn Italiaanse vrouw, een grote eer, omdat mevrouw Van Swanenburgh alleen bij de rijkste burgers op bezoek ging, die avond zouden komen. Er was haring te snijden, bier te koelen in een emmer water, brood van de bakker te halen, vuur in de voorkamer aan te leggen en de vrouw des huizes moest haast maken, want de middag was al bijna verstreken. Haar veelgeprezen gezond verstand bracht haar op een holletje tot de Pelicaanswal, vanwaar zij de molen kon zien, maar daar ging het plots in rook op, bij de gedachte dat haar broer en zijn vriend er misschien nog waren. Wie altijd verstandig is, heeft nooit eens plezier en zo ging zij het modderige pad op, met nog de hoefindrukken van de paarden die de gerst gebracht hadden; en in de molen, in het warme, vertrouwde halfdonker met de geur van gistend graan om haar heen, was al haar haast vergeten.

De jongens waren niet beneden, maar dat ontmoedigde haar niet. Dit was geen plaats om op je rug te liggen en verheven gesprekken te voeren over kunst en roem; de ratten kwamen hier terug zodra de rattenvanger ze had meegenomen. Bij de steile trap, die Gerrits ongeluk was geweest, voelde zij de aanwezigheid van de jongens ergens in de zondoordrenkte schaduw en kostte het haar moeite, de geliefde naam niet uit te roepen. „Jan," zei ze fluisterend in het rijk geurende schemerdonker, met brandend verlangen, zoals de dichters het noemen. Maar zij had de laatste jaren ondervonden, dat de dingen zelden goed afliepen als zij er te hooggestemd aan begon. Voordat zij dus op de trap de hoogte bereikte, waarop haar hoofd zichtbaar moest worden, bleef ze even staan om zich in haar macht te krijgen. Ze veegde de glans van haar neus en veegde de vochtige krullen van haar voorhoofd weg.

„In het atelier van Lastman tekenen we bijna nooit van gipsmodellen," hoorde zij de diepe, indrukwekkende stem van de logé uit Amsterdam. „Haast altijd van levende modellen."

„O ja?" zei Rembrand. „Ook vrouwen?"

„Zeker, er komen zoveel vrouwen als we nodig hebben. In de stad wonen er veel, die zo de kost verdienen."

„Jonge vrouwen? Mooie vrouwen?"

„Ai, nu ben je wel wat veeleisend, vriend. Nee, het is eigenlijk maar een armzalig stel. De meester zegt dat ze alleen door de gratie Gods en hun korsetten in vorm

gehouden worden. Je had het mens eens moeten zien, dat we de vorige maand hadden . . . ze had een buik zo dik als een vaatje brandewijn en . . ."

Liesbeth kuchte waarschuwend en ging nog twee treden verder omhoog, waarbij ze niet naar de jonge mannen keek, maar naar de gemalen mout, die als een geweldige pannekoek op de droogvloer uitgespreid lag. Ze was blij dat haar eigen buik nauwelijks een welving veroorzaakte in haar gebloemde rok.

„O, Liesbeth," zei Lievens, en met wereldse hoffelijkheid sprong hij op van de met graankorrels bezaaide planken.

„Wat kom je doen, poesje?" zei Rembrandt. „Moeten we komen?" Hij deed geen moeite, zijn hoofd van de stapel lege zakken te lichten.

Waarom moest hij nu dat zotte koosnaampje in bijzijn van Jan gebruiken? Het verlaagde haar tot de plaats van een lastig jonger zusje, terwijl ze al achttien was, ruim een jaar ouder dan hij.

„Nee," zei ze en keek afkeurend naar zijn achteloze houding en zijn spottende gezicht. „Ik kwam juist terug van een wandeling en ik dacht . . ."

Ze behoefde haar zin niet af te maken, want Jan Lievens wees haar een erezetel, van twee op elkaar gelegde volle zakken. Zelf ging hij ernaast op de droogvloer zitten. Rembrandt bleef op zijn rug liggen en speelde nog wat de hatelijke broer, zijn hoofd dicht bij haar voeten, zijn eigen voeten vlak bij de mout. „Gipsmodellen zijn natuurlijk niet minderwaardig," zei hij, alsof ze er helemaal niet was bijgekomen. „Ik heb er wel een paar dingen van geleerd en jij ook, te oordelen naar de houtskooltekening van het mannelijk naakt, dat je me tot mijn genoegen gisteren liet zien."

„Dat was niet naar een gipsmodel, jongeman. Dat heb ik naar het standbeeld zelf getekend. Het is van Lastman. Er is een hemelsbreed verschil tussen marmer en een doods wit afgietsel. Het marmer leeft, het is geelachtig, begrijp je, waarschijnlijk omdat het al die eeuwen in de grond heeft gelegen."

Rembrandt ging rechtop zitten en sloeg zijn handen om zijn knieën; het waren grove, knobbelige handen, al had hij weinig ruw werk gedaan, en zijn knobbelige polsen waren dicht met rossig haar begroeid. „Het is zeker een prachtig beeld. Ik kan in elk geval jouw houtskooltekening kopiëren, als ik mag natuurlijk," zei hij met zijn bevelende grijze ogen op het gezicht van de ander gericht.

„Zeker! Alles wat ik heb meegebracht staat tot je dienst. Maar het is zonde dat je met jouw talent het werk van anderen kopieert. Het wordt tijd dat je naar originelen gaat werken."

De geladen stilte, die nu viel, gaf haar de gedachte in dat ze misschien over dingen hadden gesproken, waarin ze haar niet wilden mengen. Het was buiten zo windstil, dat de grote molenwieken niet de minste beweging maakten en de binnenvallende zonnestralen alleen door dansende gouden stofjes werden gebroken.

„O, ik werk ook naar originelen," zei Rembrandt eindelijk. „Van Swanenburgh heeft heus ook wel zijn echte kunstvoorwerpen."

Dit was het ogenblik, vond zij, om hun bezoek van de meester aan te kondigen. Ze wilde al beginnen en trok er een verheugd gezicht bij, toen Lievens het haar belette: „Ja, ik herinner het mij," zei hij met een kleinerend lachje. „Die kop van Medusa bij voorbeeld . . . laat hij je die nog steeds op twintig verschillende manieren tekenen? In de weinige jaren, dat ik bij hem was, heb ik alle kronkels van alle slangen uit mijn hoofd geleerd."

„We hebben die Medusa in maanden niet gebruikt. De prachtige Florentijnse

medaillons, waaraan we nu werken, zul je niet gezien hebben. Die heeft hij na jouw tijd verworven."

„Nog antiquiteiten?"

„Nee, geen nieuwe antiquiteiten."

„O, Lastman heeft er minstens twaalf. Hij heeft er een stuk of vijf meegebracht uit Italië en zijn vrienden daarginds sturen hem steeds meer. Het gaat er bovendien niet alleen om, wat Lastman heeft; het zijn de dingen die je in de stad te zien krijgt. Vrijdag had ik een dag vrij en op die ene dag heb ik in verzamelingen en op veilingen een tekening van Michelangelo, een portret van Titiaan en een prachtig klein naakt in olieverf van Caravaggio gezien. En praat je van medaillons, oude munten en dat soort dingen . . . de kade is ermee bezaaid. Wie maar een paar florijnen heeft, kan zijn eigen verzameling rechtstreeks van de schepen kopen."

Rembrandt gaf geen antwoord, maar zijn koele, grijze ogen hadden vlam gevat en al probeerde hij het te verbergen door zijn ogen te sluiten, zij begreep al dat hij en Jan naar de molen waren gegaan om hun eigen geheimen te bepraten. Wat voor geheimen? Toch zeker niet het verlangen van Rembrandt, naar Amsterdam te gaan, zijn vader en moeder verdriet te doen door weg te trekken, de uitmuntende Van Swanenburgh in de steek te laten en zijn trouwhartige stad de rug toe te keren, de stad die zich zo dapper tegen de Spanjaarden had geweerd, terwijl de Amsterdammers de vrede hadden bewaard om hun florijnen en hun huid te redden.

„Alles goed en wel," zei hij, „maar hoeveel heb je over na de betaling van het honorarium, dat Lastman vraagt?"

„Je praat alsof het een kapitaal is," zei Lievens. „Ik geef toe, hij vraagt iets meer dan Van Swanenburgh, misschien dertig procent meer. Maar alles bijeengerekend is het zeer billijk, vooral als je bedenkt, dat je dan in het huis van een heer woont."

Het huis van een heer . . . Ja, dacht Liesbeth, dat rijke, verfijnde huis had natuurlijk diepe indruk op Jan Lievens gemaakt. Wat er ruw was ingegaan, was er gepolijst weer uitgekomen, vrij van alle boerse lummeligheid. Terwijl zij in een stoffige zonnestraal staarde, stelde ze zich haar broer voor als hij op dezelfde manier veranderd zou zijn. Ze zag hem in de vergulde salon van een rijk Amsterdams verzamelaar, staande tegen een damast gordijn, zoals hij thuis in de keuken wel eens tegen de hoekkast stond, zijn rossige haar achterovergestreken, zijn stompe kin vooruitgestoken, zijn linkerhand zwierig op zijn heup. Een mantel van scharlaken fluweel hing achteloos over het geelbruine satijn van zijn buis en aan zijn oor bengelde een mysterieuze maansteen, zoals de vrouw van de stadsadvocaat er een had, en wierp een blauwachtige lichtvlek op de blanke, mooie huid van zijn wang.

„Om die levenswijze maal ik niet," zei Rembrandt grof. „Als ik schilder, maakt het voor mij geen verschil of ik mijn bier uit aardewerk of uit Venetiaans glas drink."

„Het gaat niet enkel om drinken uit fraaie glazen," zei Lieven hooghartig, maar ook ontwijkend. „Het is iets dat je moet beleven eer je het begrijpt."

„Waarom praten we er eigenlijk over?" Rembrandt nam een kiemende gerstekorrel, trok de kiem eruit, wierp de korrel weg en sloot zijn handen weer om zijn knieën. „Het gaat toch niet. We zouden het nooit kunnen betalen, nietwaar, poesje?" Hij keek haar voor het eerst recht in de ogen.

„Ik weet het niet . . . alle reparaties waarover vader het heeft . . . en mij zou het afscheid wel zwaar vallen."

„Wie spreekt er van afscheid?" zei Lievens. „Geef hem een jaar bij Lastman en hij zal een eigen atelier in Amsterdam kunnen beginnen. Dan heeft hij een vrouw

des huizes nodig om zijn kamers in orde te houden en zijn vrienden en opdrachtgevers te ontvangen en waar vindt hij een bekoorlijker gastvrouw dan hier?" Hij draaide zich allervriendelijkst naar haar toe en legde zijn sterke, blanke hand op haar knie.

Die korte aanraking ontketende een bedwelmende fantasie. Zij en Jan en Rembrandt . . . o, ze zag het voor zich alsof ze er al waren . . . arm in arm slenterend langs de beroemde grachten, onder de takken van de geurende linden. Dichters, schilders en geleerden bewogen zich in lustig gezelschap om hen heen, en zij, getooid met pluimen en linten, voorgoed bevrijd van de kleinsteedse zorgen en plichten . . . Maar wat haalde ze in haar hoofd? Wat deed ze hier?! „Goeie genade, hoe laat zou het zijn?" vroeg ze.

„Etenstijd poesje, als ik naar mijn maag luister."

„Op zijn minst vijf uur," zei Jan Lievens.

„Dan ben ik veel te laat!"

„Waarom? We gaan nooit voor zessen aan tafel."

„Dat weet ik wel, maar ik moest moeder zeggen, dat de Van Swanenburghs vanavond op bezoek komen."

Ze had het gezegd alsof het pijn deed en er volgde dan ook een pijnlijke stilte. De mond van haar broer werd smal van kwaadheid, hoewel zij niet wist of hij boos was bij het vooruitzicht, de avond met zijn meester opgescheept te zitten, of omdat de situatie onaangenaam zou zijn voor Jan Lievens, die niet veel hoogachting voor zijn gewezen leermeester scheen te hebben.

„Die ouwe Swanenburgh . . . ik heb hem in ruim twee jaar niet gezien," zei Lievens.

„Dat zal wel niet," zei Rembrandt. „Van wie is die uitnodiging nu eigenlijk uitgegaan?"

„Van vader. Hij heeft mij naar het plein gezonden om de invitatie over te brengen. Hij meende jou ermee te plezieren . . . hij dacht dat je het een eer zou vinden." Het ergerde haar, dat zij het goedbedoelde plannetje van haar vader en moeder niet waardeerden en geen enkel teken van vreugde toonden. „Ze komen allebei . . . mevrouw ook," zei ze nu opeens uitdagend, wetend dat ze hevig bloosde en dat haar ogen weinig flatteus vol tranen stonden.

„O, het is een eer, een bijzondere eer. Ik verheug me er geweldig op," zei Lievens met een weinig overtuigende glimlach.

Haar broer staarde voor zich uit, naar de rood wordende zonnestralen, zijn gezicht onbeweeglijk en ondoorgrondelijk. „Heus, het is heel attent van vader," zei hij na een nerveuze stilte en dat vond zij wel een zeer magere reactie op de hartelijke poging van haar vader, de logé een prettige avond te bereiden.

Ze stond op en klopte haar rok af. „Ik ga weg, ik ben toch al veel te laat."

Jan Lievens sprong op, veegde uitvoerig nog een paar gersthalmpjes van haar gebloemde rok, eerst bij de zoom, toen hoger, tot bij haar heup. „O, wij drieën zouden het heerlijk hebben in Amsterdam," zei hij en stootte even speels tegen haar middel. „Neem van mij aan, dat het je zou bevallen . . . maskerades in de kermistijd, Franse wijn in de herbergen en muziek op de Dam . . ."

Rembrandt stond op en keek hem ijskoud aan. „Haal geen onzin in je hoofd," zei hij. „Ik heb aan Amsterdam geen gedachte verspild tot jij er vanmiddag over begon."

Nu was het niet waar, dat hij nog nooit een gedachte aan Amsterdam had verspild. Jan Lievens had hem wel vijf brieven uit de grote stad gestuurd; hij had er

maar twee beantwoord. Want een pen was voor hem een gereedschap om mee te tekenen, niet om te misbruiken om er gemeenplaatsen mee op te schrijven. Maar elke keer wanneer er zo'n brief kwam, had hij de aantrekkingskracht van de stad gevoeld. Natuurlijk wilde hij naar Amsterdam; wie in Leiden of Haarlem, Dordrecht of Groningen schilderde, wilde vanzelfsprekend naar Amsterdam, maar tot deze middag was het verlangen nooit sterk genoeg geworden om te verguizen wat hij nu bezat. Het besef van de onontkoombare verandering knaagde op dit ogenblik aan hem. Zijn avondeten lag als een steen in zijn maag terwijl hij zich kleedde voor het bezoek van de meester. En hoewel Jan Lievens en hij dezelfde koperen waskom gebruikten en om beurten voor hetzelfde spiegeltje gingen staan, zei hij geen woord en liet goed merken dat hij ook niet aangesproken wenste te worden. De wastafel was te klein, de ezel stond in de weg, de schuine muren van de kamer gaven hem een gevoel van opsluiting. Leiden, dat in zijn ogen altijd een goede tweede was geweest, werd nu een benauwende inperking, een bijna ondraaglijk symbool van gevangenschap.

Lievens stond voor de spiegel, spuwde op zijn vingertoppen en streek zijn wenkbrauwen glad, een verwijfde en toch ordinaire gewoonte. Gods wegen waren ondoorgrondelijk; Hij gaf Zijn gunsten niet altijd aan wie ze verdiende. Sommigen gingen naar Amsterdam om te leren schilderen, anderen om er tot een soort bleke kaas te worden gekneed en geklopt. Als hij ooit in de hoofdstad zou wonen en omgaan met zijn gelijken, als hij bij een beroemd meester als Pieter Lastman zou werken . . . Maar het was een droom, het was onmogelijk, en het besef, dat hij zelf het onmogelijk had gemaakt, verzachtte niet bepaald zijn boosheid op zijn weerspannige gesteven boord.

Zijn rechtmatig aandeel van het familiespaargeld, zijn eigen stuk van de koek, even groot als dat van Gerrit, Adriaen of Liesbeth, had hij eenvoudig weggesmeten met zijn ongelukkige poging tot universitaire studie. Dat zijn vader en moeder door te schrapen en op alles te beknibbelen een tweede stuk voor hem bijeen gekregen hadden om hem naar Van Swanenburgh te sturen, nadat hij een jaar niets anders had gedaan dan studenten tekenen in de bibliotheek en tropische planten en krokodillen in de botanische tuin, was al te veel van hen gevergd en hij hoorde de storm al boven zijn hoofd losbreken als hij om nog een jaar ging vragen.

„Mijn ceintuur wil niet goed blijven liggen," zei Lievens benepen. „Heb jij misschien een speld?"

„Daar, in dat doosje op de kast. Hoewel ik niet begrijp waarom je er een nodig hebt. Ik vind je ceintuur glad genoeg."

„Deze satijn bolt zo uit."

„Waarom draag je dan een satijnen ceintuur?"

„Moet ik misschien helemáál geen ceintuur dragen?" zei Lievens gekwetst.

„Ik zie het nut er niet van in."

Nu hij dat gezegd had, kon hij zelf zijn lichtblauwe wollen ceintuur, die zijn moeder hem vorig jaar op zijn zeventiende verjaardag had gegeven, natuurlijk niet dragen. Dat was jammer, want nu zou zij waarschijnlijk denken, dat hij de ceintuur niet mooi genoeg vond om in gezelschap van Van Swanenburgh te dragen, want de meester was in de ogen van zijn ouders een groot schilder en een echt aristocraat. Hij had geen enkele reden om boos te zijn, omdat zij de meester en zijn wat uitheemse vrouw hadden uitgenodigd. Zij konden niet weten hoe onaangenaam dit voor Jan Lievens was, nu hij het provinciale atelier achter zich gelaten had; ze

konden niet vermoeden hoe weinig hij er zelf voor voelde, nu hij de beperkingen van de meester zo scherp zag als nooit tevoren, een hele avond de toegewijde en eerbiedige leerling te spelen. Maar toen hij de geluiden uit de keuken hoorde en bedacht, hoe ze zich afsloofden om een avond voor te bereiden, waarover ze nog maanden zouden napraten, werd zijn ergernis zo geprikkeld, dat hij ze koelde op Lievens, die nog steeds de spiegel in beslag nam, nu om de scheiding in zijn haar zorgvuldig te inspecteren.

Het was volslagen onmogelijk, over de schouder van zijn logé nog iets van zich zelf in het spiegeltje te zien. Hij keek een poosje naar Bartholomeüs op de ezel; er was een plekje op de mantel, dat hij had willen bijwerken voordat Jan Lievens kwam; al drie dagen jeukten zijn handen om het te doen. Hij deed een paar stappen naar het raam, om daarin zijn spiegelbeeld te zien tegen de zwarte avond, verwrongen en golvend in het onregelmatige glas-in-lood . . . zwart buis, wit hemd, een waardige eenvoud, volmaakt geschikt voor een avond in de familiekring. Hij wilde alleen dat zijn neus niet zo breed en stomp was.

„Wat doe je?" vroeg Lievens.

„Ik kijk naar buiten." Dat was een opzettelijke onheusheid. Er was buiten in het donker niets te zien, ook niet het water van het kanaal, dat tot een half uur tevoren nog wat flets licht had vastgehouden.

„Je kunt de spiegel krijgen als je wilt."

„Nee, dank je, ik ben klaar."

„Over vijf minuutjes ben ik ook klaar. Al begrijp ik zelf niet waarom ik me voor Swanenburgh zo sta op te doffen."

Rembrandt gaf geen antwoord, maar keek boos het donker in. Misschien kon hij de kritiekloze verering van zijn familie voor Van Swanenburgh niet volgen, maar hij was het evenmin eens met deze neerbuigendheid tegenover de beste schilder van Leiden, wiens vader burgemeester was geweest, wiens huis beroemd was om zijn gastvrijheid en gulle liefdadigheid en wiens familie een der weinige takken van de oude aristocratie was, die door de Spaanse geweldenaars niet was afgehakt. Amsterdam had zijn gast dan misschien keurige manieren geleerd, maar dan toch geen enkele eerbied voor de gevoelens van anderen. Zijn toon was hoogst onhebbelijk. Maar och, Lievens was niet te peilen. Hij kon een mooie, vloeiende lijn tekenen en hij was teruggekomen met werkelijk belangwekkende ideeën over kleur en de massale opstelling van figuren, maar vroeg of laat zou het in zijn werk tot uiting komen . . . dat hij een onverbeterlijke gek was.

„O, die ceintuur blijft me plagen! Ik zal hem maar losmaken en opnieuw beginnen."

„Neem rustig de tijd." Rembrandt wendde zich af van het golvende spiegelbeeld in het glas. „Ik ga naar de keuken, als je er geen bezwaar tegen hebt. Ik moet eens kijken wat mijn moeder voor de gasten klaarmaakt."

De ordelijke keuken en degenen die erin waren, zijn moeder en zijn broer Adriaen, die even was komen aanlopen, waren alleen zichtbaar in de gloed van het fornuis. Er brandden geen olielampen, want het huis mocht niet naar olie ruiken als de gasten kwamen, en kaarsen waren te duur, die werden pas aangestoken wanneer de laatste kolen waren uitgesmeuld. Maar hij hield van de samengetrokken schaduwen en de veranderingen die zij brachten over vertrouwde dingen. Hij bleef op de drempel staan, voelde de rust die komt wanneer er na het haasten wat tijd overblijft, en dronk een lange ademtocht vol vrede in. Zijn moeder,

die met haar rug naar het vuur stond, met alleen een dunne rand licht om haar tengere figuur, was eerbiedwaardig genoeg om geschilderd te worden als de profetes Hanna, haar wijze, gerimpelde gezicht half weggedroomd in de met wierook beladen duisternis van de Tempel van Jeruzalem. Zijn broer Adriaen zat aan de tafel, zijn strenge profiel scherp afgetekend tegen het donker; zijn oog, scherp en met het half gezakte ooglid, als bij een arend, was een vochtig lichtend punt onder zijn ruige wenkbrauw. Op het aanrecht stonden de toebereide schotels: salade van gehakte haring, gesneden brood met een servet erover, en een grote schaal peren in kaneel.

„Moeder, dit is prachtig," zei hij, ontevreden over zijn stemgeluid, dat hem niet ernstig of liefhebbend genoeg was om de serene stilte te verbreken. „Het was lief van u, zoveel moeite te doen." En haar stem, zacht en wat beverig al voor haar jaren, zei uit het donker terug: „Het was geen moeite, lieve jongen."

Hij wilde nog iets zeggen, maar vertrouwde opeens zijn stem niet meer. Dat hij er een minuut aan gedacht had, uit dit huis weg te gaan, van deze tafel, uitgesleten van de duizenden maaltijden die ze samen hadden genoten, van deze vertrouwde, geliefde gezichten . . . het maakte dat hij zijn armen om zijn moeder wilde heenslaan, haar hand vasthouden en die drukken tegen een pijnlijke leegte die in zijn borst was ontstaan.

„Ik heb de salade geproefd, ze is buitengewoon smakelijk," zei Adriaen. „Als er wat overblijft, wilt u het dan voor me bewaren? Ik kom morgen weer, tegen het middaguur."

„Blijf je dan niet?" vroeg hij. „Kun je Antje niet gaan halen? Jullie moet beslist aanzitten."

„Nee, ik wilde naar het gildehuis gaan. Er is vanavond een vergadering."

Voor het eerst bedacht hij, dat Adriaen en Gerrit deze avond minder belangrijk vonden dan hij. „Waarom kun je niet blijven? En Gerrit moet er ook bij zijn." Hij zei het met echte bescheidenheid en wist niet zeker of zijn broer ook hem aankeek.

„Gerrit had wel gewild, de arme jongen," zei zijn moeder. „Hij heeft me met de haringsalade geholpen. Maar hij kreeg last van zijn schenen en ging maar liever naar boven."

„Ik moet niet vergeten, Liesbeth naar boven te sturen met een bord voor Gerrit," zei hij, en onmiddellijk bloosde hij, omdat hij pronkte met de goedheid van zijn ouders.

„De vergadering duurt misschien niet lang," zei Adriaen, terwijl hij opstond en de bovenste knoop van zijn buis vastmaakte. „Dan kan ik nog een kroes bier met jullie komen drinken. Maar hoe dan ook, veel genoegen samen." Hij klopte zijn broer op de rug, trok zijn mantel om zijn schouders en ging door de achterdeur de fluwelige voorjaarsavond in.

Nu hij weg was, zuchtte zijn moeder en deed een stap naar het vuur, waarbij haar zondagse rok en onderrok ruisten. „Je lijkt wat bedroefd vanavond. Schort er iets aan, jongen?"

„Nee, ik ben niet bedroefd." Hij ging zitten op de stoel waarvan zijn broer was opgestaan. „Wat vermoeid, een beetje verhit. Ik geloof, dat Lievens op mijn zenuwen werkt." Het verlichtte zijn geweten, zich over zijn gast te beklagen.

„Maar hij is toch zo'n lieve jongen, zo knap en begaafd, en zo goed gemanierd. Misschien komt het doordat jij gewend bent, alleen te zijn."

Die milde opmerking maakte voor het ogenblik een weldadig eind aan alle

ontevredenheid, ontrouw en kwellende onrust. De behoefte aan eenzaamheid, dat was de bron van alle hartzeer. Als hij de gewone, gezonde dagelijkse dingen had gedaan, als hij na zijn werk in het atelier van Swanenburgh zijn duinwandeling had gemaakt en de kleine plichten vervuld die de hevigheid van zijn concentratie wat braken . . . als hij die laatste drie dagen had geleefd als al die andere dagen, schone, gezegende dagen, dan zou hij niet bezeten zijn geweest van dat Amsterdamse probleem.

„U hebt gelijk, moeder. En ik word verschrikkelijk onrustig als ik niet kan werken."

„Dat is heel begrijpelijk. God heeft je een talent gegeven en dat knaagt aan je wanneer je het niet kunt gebruiken. Maar je moet ook nu en dan van een vrije dag kunnen genieten. Waar is Jan nu?"

„Boven, in mijn kamer. Hij zal dadelijk komen."

„Ik hoop dat mijnheer Van Swanenburgh de haring smakelijk zal vinden."

„Daar twijfel ik niet aan. Niemand maakt de haringsalade zo lekker als u, moeder." En al zou de meester ervan kokhalzen, hij zou een flinke portie eten. Een goed man, die Van Swanenburgh, een goed man en een afdoende leermeester. En in deze halfdonkere rust kon hij ten volle geloven wat hij zich al maanden had voorgehouden: dat een leermeester zelf geen groot schilder behoefde te zijn; dat je van een leermeester toch weinig anders dan de grondbeginselen kon leren en dat je het meeste alleen leerde, door de mening van anderen uit je ogen te wissen en door zonder huichelarij en zonder zelfbeklag tot in de diepste uithoeken van je eigen hart te schouwen.

Het kleine gezelschap in de voorkamer maakte een eind aan het gevoel van rust, dat hij in de keuken had geproefd. Er heerste het merkwaardige mengsel van onrust en zondagse stijfheid, dat pleegt vooraf te gaan aan de komst van belangrijke visite. Jan, Liesbeth en zelfs zijn moeder praatten luider en met hogere stemmen dan anders, misschien wel omdat ze zo ver van elkaar zaten in de hoge, deftige stoelen, beslagen met veel koperen spijkers en bekleed met donkerrood leer. Die stoelen stonden al zo lang als hij zich kon heugen op precies gelijke afstanden tegen de gele lambrizering. Alleen zijn vader was blijven staan, rijzig tegen de grote kaart van de Afrikaanse kust in bruin en rood; hij had zich voor de gelegenheid gewassen en geschoren en zijn magere gezicht en kale hoofd glansden rossig in het kaarslicht. Maar ondanks zijn uiterlijke bedaardheid voelde ook hij zich niet op zijn gemak in zijn donkerbruine zondagse jas en zijn brede linnen kraag. Hij mengde zich niet in de oppervlakkige conversatie. Rembrandt, wie het nog zwaar op de maag lag dat hij zich niet geestdriftig genoeg had betoond over die ongelukkige uitnodiging, durfde hem niet aankijken. Hij keek des te meer naar Liesbeth, die nerveus onzichtbare stofjes van haar fluwelen jak en gestreepte rok plukte. Hij voelde dat zij al niet meer geloofde, dat de Van Swanenburghs zouden komen en dat zou een schande voor de familie zijn, juist nu Jan Lievens er was.

Dat was natuurlijk malligheid. Zo lang hij leerling bij Van Swanenburgh was, en dat was nu al bijna de vereiste drie jaar, had hij de meester gekend als een onkreukbaar man. Sommige Leidse schilders gebruikten hun leerlingen gewoon als huispersoneel, zonder rekening te houden met hun gevoelens; maar Van Swanenburgh behandelde al zijn leerlingen als zonen van grote sinjeurs, al was hun vader nog zo'n eenvoudig handwerksman. Voor het eerst zag Rembrandt de ontmoeting

tussen de vroegere leerling en de versmade leraar door de ogen van de leraar. Wat moest hij wel denken van Lievens, die in heel Leiden had rondverteld, dat er in het atelier van Van Swanenburgh niet genoeg te leren viel? Wat zou hij denken als hij iets kon vermoeden – en hij had een scherp waarnemingsvermogen! – van wat er die middag in de molen was besproken?

Maar Rembrandt kreeg niet veel tijd, zich zelf aan te klagen; klokslag acht uur werd er aangeklopt. Even ontstond er verwarring. De welgestelden hadden een dienstbode die ging opendoen, terwijl de familie zo stijf als een rijtje houten poppen in afwachting bleef zitten. Maar door al die onkosten met Gerrit en de dokter hadden ze hun dienstbode een paar jaar geleden moeten afdanken. Liesbeth keek haar moeder aan, moeder keek Liesbeth aan en ten slotte was het de vader die naar de deur ging, zijn lippen gekruld van wrange verontwaardiging om al die onzinnige grootdoenerij.

De vrouw van de meester, dat uitheemse, Napolitaanse type, kwam het eerst de kamer in. Het deed wat vreemd aan, haar zo ingeregen te zien, behangen met sieraden en tot aan haar kin dichtgeknoopt; in het atelier ging zij immers altijd met een soort Italiaanse losheid gekleed. Bepaalde medeleerlingen van Rembrandt vonden haar hoogst verleidelijk, met haar olieachtig glanzende, zwarte haar en de dikke, wat slaperige oogleden. Ze was nog geen veertig en zeker tien jaar jonger dan haar man. Haar armen waren stevig en bruin en liepen naar de polsen prachtig slank uit. Maar hij hield niet van de muskaatgeur die om haar hing; het maakte hem onrustig en gespannen als ze hem met haar half dichte ogen aankeek. En hij moest er helemaal niet aan denken wat zij en de onberispelijke Van Swanenburgh, wiens houding ondanks zijn hartelijkheid merkwaardig gekunsteld was, samen deden in dat grote bed met de gordijnen eromheen.

Niet dat Van Swanenburgh te oud was voor dat soort dingen. Er was nog niet één grijs haartje in zijn gladde bruine lokken, waarin hij altijd zorgvuldig de scheiding trok en ze dan om zijn vinger tot een keurig rijtje krullen draaide. Hij droeg de geplooide kraag en de manchetten die bij zijn stand pasten, met een muisgrijze fluwelen jas en een wijde zwarte broek, maar het was alsof in al die fraaie kleren zijn magere, onooglijke gestalte zelf in het niet verdween. Zijn figuur kon sinds zijn jeugd niet veel veranderd zijn, en zijn diepe rimpels waren waarschijnlijk een gevolg van zijn gewoonte, zijn hele gezicht in een vriendelijke lach te plooien. Zijn doorgroefde wangen en zijn platte, goedige, melancholieke ogen gaven hem iets aapachtigs. Hij lachte tegen Rembrandt, boog zich over de hand van moeder en Liesbeth en kuste Jan Lievens op de Franse manier op beide wangen. Zijn vrouw vond die begroeting wel wat uitbundig tegenover een afvallige leerling; zij zelf bood de gast uit Amsterdam, die zij vroeger toch zo intiem gekend had, alleen haar vingertoppen.

„Wat een verrukkelijk vuur," zei Van Swanenburgh, terwijl hij er handenwrijvend voor bleef staan, alsof hij het koud had. „En vind je dit geen gezellige kamer, Fioretta?" Omdat fioretta bloempje betekende, hadden de leerlingen er altijd druk over gediscussieerd of ze nu werkelijk zo heette of dat het een koosnaampje was.

Na de eerste plichtplegingen viel er een stilte, waarin Rembrandt zich afvroeg of de meester uit gekwetste trots zo lang mogelijk vermeed, over Lievens' bezigheden in Amsterdam te spreken. Zijn vader voelde die spanning blijkbaar ook, want hij begon dadelijk met een voor hem ongewone woordenrijkdom te praten over veilige, neutrale onderwerpen als de hernieuwing der Spaanse vijandelijkheden in de

zuidelijke provincies en de fabelachtige dividenden, die aan de aandeelhouders van de Oostindische Compagnie werden betaald. Intussen was een ieder gaan zitten, hoewel dat ook nog enige moeilijkheden opleverde, omdat er maar vier leren leunstoelen in de kamer waren. Drie ervan waren voor de dames en op de vierde nam onder uitvoerig protest de meester plaats. Jan en Rembrandt gingen samen op het kastje zitten, dat bij de tafel werd geschoven, en Harmen Gerritszoon bleef staan, zijn achterhoofd tegen de landkaart, zijn armen over zijn borst gekruist. Toen ieder zijn plaats gevonden had, deed Van Swanenburgh geen moeite meer, het onvermijdelijke te omzeilen. Hij schraapte zijn keel, draaide zijn hele bovenlijf naar Lievens en zei: „En vertel eens, Jan, wat laat Pieter Lastman jou tegenwoordig schilderen?"

„O, van alles, mijnheer Van Swanenburgh," zei Lievens. Rembrandt vond het aanstellerig en overdreven beleefd, dat hij hem niet gewoon meester noemde. „Wij die het eerste jaar al achter de rug hebben, mogen eigenlijk schilderen wat we willen. Ik ben bezig aan een ‚Handwassing van Pilatus', en de anderen doen ook zo van alles, doorgaans nogal ongebruikelijke onderwerpen. Een van mijn vrienden, bij voorbeeld, Klaas Anthonieszoon van Dordt, schildert een ‚Balaäm en de engel', hoewel ik het niet geheel eens ben met zijn weergave van het Beest."

Het was jammer dat Rembrandt op het kastje recht tegenover zijn leermeester zat. Nu zag hij diens lach een ogenblik verstrakken en de glans uit de goedige bruine ogen verdwijnen. De meest voorkomende klacht over Van Swanenburgh was de beperktheid van de onderwerpen, die hij opgaf: altijd en eeuwig dezelfde Maria Hemelvaart, de Reis van de Drie Koningen, de Geboorte en de Apostelen. Die onderwerpen waren vooral zo zinloos omdat ze immers oorspronkelijk tot verfraaiing van kathedralen bestemd waren, terwijl de zegevierende protestanten, die de heilige afbeeldingen beschouwden als een afleiding, als oneerbiedige pogingen de goddelijkheid aan banden te leggen, alleen witkalk op hun muren wensten. Maar Van Swanenburgh herstelde zich snel. Zijn ogen, weer warm en oprecht, richtten zich op Rembrandt en zijn oprecht vrolijke lach verbrak de pijnlijke stilte. „Dat moesten wij ook maar eens proberen, Rembrandt! Wat denk je, zouden we Van Vliet en Hoeven en Schlegel maar laten doen wat er in hun hoofd opkomt?"

De spot hiervan ontging Liesbeth, die opgewekt zei: „Dat lijkt me een prachtig idee. Je krijgt er zo genoeg van, steeds weer dezelfde dingen te zien en als je erover nadenkt, zijn er honderden onderwerpen in de bijbel, die nog niemand ooit heeft aangeraakt."

„Maar mijn lieve jongedochter," zei Van Swanenburgh tegen haar, hoewel hij nog steeds zijn geliefkoosde leerling aankeek, „begrijp je dan niet waaròm diezelfde onderwerpen altijd weer naar voren komen? Juist omdat ze al zo lang gewogen en nooit te licht bevonden zijn. Het zijn de geheiligde onderwerpen, ik zou zelfs willen zeggen, het zijn de enige heilige onderwerpen die zich tot onze kunstvorm lenen." Hij schudde zijn manchetten wat verder uit zijn mouwen en lachte tegen de twee jongemannen op het kastje; ook in zijn atelier was het een gewoonte van hem, bijzonder scherpe kritiek te verzachten met een glimlach. „Neem nu ‚Balaäm en de engel', het hoogst dramatische onderwerp waarmee jouw vriend Van Dordt zich bezighoudt. Hoe aantrekkelijk het ook lijkt, het stelt allerlei problemen, problemen aangaande de rangschikking der figuren en de opbouw van de vormen. Zelfs voor een meester-schilder zouden die moeilijkheden onoverkomelijk zijn, laat staan voor een jonge knaap in zijn leertijd. Hoe zou jij zo iets oplossen? Balaäm trekt naar de

ene kant, de ezel naar de andere, en de engel zweeft ergens boven die twee? Het kan natuurlijk geen kwaad; wat we ook schilderen, we leren er altijd iets van, al is het maar, dat er dingen zijn die boven onze macht gaan."

O, maar nu had de meester het toch bij het verkeerde eind, wat Balaäm betrof. Rembrandt wist wel beter. Geef hem twee minuten met crayon en papier en hij speelde het klaar; hij wist al precies hoe hij het conflict zou neerzetten en het volmaakt in de ruimte oplossen. Hij zag het geslagen beest, de voorpoten onder zich getrokken, een langgerekte, donkere massa die naar links trok, tegen een achtergrond van nog donkerder rotsen en bomen. Hij zag de gestalte van de profeet, als een logge rechthoek zittend op het achterdeel van het dier, de kracht tenietdoend door naar rechts te trekken. Hij zag hoe de strakke teugels en de uitgestoken staf, evenwijdig aan elkaar, de blik omhoog voerden naar de lichtende wijdheid boven het tafereel. En dan – maar daarvoor had hij kleur nodig, een zondoordrenkt wit, bezwangerd met alle kleuren van de regenboog – op het hoogste vlak van het schilderij, de engel op het ogenblik van de afdaling, dominerend boven de twee schemerige gedaanten, het oog omhoogtrekkend, als de verzoening tussen de strijdenden, een figuur, zo welvend als een vlam en zo koel als een witte bloem.

„Het zou uitvoerbaar zijn," zei Rembrandt peinzend; en zo verdiept was hij geweest in zijn fantasie, dat de woorden hem onbewust ontvielen.

„O ja?" zei de meester met ongewone scherpte. „En hoe zou jij dat dan wel aanpakken, vriend?"

In het atelier hadden ze, aangevuurd door andere leerlingen, bijna dagelijks vonkende twistgesprekken, maar nu voor het eerst klonk er die bijtende spot in het woord vriend.

„Ik zou het in een driehoekvorm opbouwen . . . Balaäm en het beest in evenwicht aan de basis, en de engel erboven in een wat gedraaide houding . . ." In de lucht beschreef hij de bochtige lijnen, die hij aan de engel wilde geven.

„Dus jij meent alles op te lossen door de engel te draaien?" De verfijnde vingers, half verborgen onder de geplooide manchetten, gaven een overdreven nabootsing van het gebaar. Zijn stem klonk scherp, bijna schril en voor Rembrandt lag hierin alle pijn, alle gevoel van miskenning.

„Nee, niet alleen door de engel te draaien." Tegen wil en dank imiteerde hij de snijdende, bijna vrouwelijke toon. „Het zou ook een zaak van licht en schaduw moeten zijn. Balaäm en het beest moeten donker worden, zij zijn aardse wezens. Ze zouden in een soort aardbruin geschilderd moeten worden, evenals de bomen en de rotsen. Maar de engel moet licht zijn, puur licht . . ."

„Ik ben altijd van mening geweest," zei Van Swanenburgh op een vlakke toon, „dat als men moeite heeft met de lijn, het doodgewoon boerenbedrog is, het met kleur te verdoezelen. Een fout is een fout, en geen kleur ter wereld kan die bedekken."

Maar hij had ongelijk. Hij was precies zo bekrompen en eigenwijs als Jan Lievens die middag in de molen had gezegd. Het wàs uitvoerbaar, maar in zijn halsstarrigheid en beledigde trots weigerde de meester dat in te zien.

In de geladen stilte die volgde keek Rembrandt op van zijn sterk behaarde handen naar zijn vader, om steun, om althans enige mate van begrip. Het kale hoofd van zijn vader glansde in het kaarslicht, maar hij had kunnen weten dat zijn smeekbede vergeefs zou zijn; in de ogen van Harmen Gerritszoon was Jacob van Swanenburgh de drager van alle wijsheid. En Rembrandt kreeg voor zijn moeite

niets dan een berispende blik. Hij voelde zich als een kind dat onder de godsdienstoefening met zijn knikkers rammelt.

„Zo is de jeugd," zei zijn moeder met een wat beverige stem, die verzoenend het drukkende zwijgen verbrak. „Jonge mensen voelen hun eigen kracht en beelden zich in, dat zij er bergen mee kunnen verzetten."

„Ja, ja," zei de meester, die aan zijn eigen jeugd dacht en zich ver boven die dwaze jaren verheven voelde. En met de neerbuigendheid van mensen die prat gaan op hun ouderdom, iets waarover Rembrandt zich bijzonder boos kon maken, zei hij: „Ja, in mijn tijd dacht ik ook dat geen moeilijkheid onoverwinnelijk was." Met een zucht leunde hij tegen het rode leer, kruiste zijn magere benen en richtte zich weer tot Jan: „Maar is het geen malligheid, onze kostbare tijd te verdoen met de problemen van je vriend Van Dordt? Wat doe jij zelf? Dàt boezemt mij belang in. Heb je iets meegebracht? Fioretta en ik zouden het heel graag eens zien."

Het pleitte voor de familie Van Rijn, dat tekeningen er in de salon mochten worden uitgestald, dat kunst er belangrijker was dan orde. Zodra Lievens met zijn map terugkwam, schoof vader het tafelkleed weg, bracht moeder de kandelaars van de schoorsteenmantel aan en groepte het gezelschap om de tafel. Rembrandt merkte iets minder van het werk onder de indruk te zijn dan toen hij het voor het eerst zag, misschien omdat het zwierige vlotte, talent en de vloeiende lijnen van Jan Lievens al spoedig doorzichtig werden. Hij lette minder op de tekeningen dan op het papier, zacht en dik, dat het krijt en het bister goed vasthield. Zulk papier was in Leiden niet te koop; het beste werd altijd in Amsterdam opgekocht.

Terwijl hij met deze gedachten bezig was, hoorde hij van de opmerkingen van Van Swanenburgh juist genoeg om te merken dat ze oppervlakkig en vals waren. Hoe kon het onder deze omstandigheden ook anders, nu Liesbeth bewonderende kreten slaakte en moeder Van Rijn goedkeurend mompelde, zodat mevrouw Van Swanenburgh wel gedwongen was, een onoprecht lachje bij de waardering te voegen? Wie nu de aandacht vestigde op een lelijke vlek of een fout in de anatomie, zou de grote Pieter Lastman verdacht maken en de schijn van afgunst op zich laden. Het was dus buitengewoon pijnlijk, hem te horen zeggen: „Ach, bijzonder goed!" en „Ja, die is voortreffelijk!" terwijl het werk maar weinig beter dan middelmatig was. En het maakte alles nog erger, te zien hoe Lievens de onoprechte complimentjes indronk, te zeer bedwelmd door deze schijnroem om te voelen dat die alleen uit spanning werd geboren.

„Je bent zeer zeker veranderd," zei de meester, terwijl hij een stap terug deed van de tekeningen . . . en van een ervaring, die voor hem niet anders dan smartelijk kon zijn.

„Het doet me genoegen, u dat te horen zeggen," zei Lievens tevreden. „En hoe kan het anders. Verandering van lucht is goed voor iedereen." Hij had de onbeschaamdheid, Rembrandt hierbij veelbetekenend aan te kijken. Van schrik hield Rembrandt hoorbaar zijn adem in. „De meeste jongeren in Amsterdam vinden een leertijd van twee jaar bij een en dezelfde meester het uiterste. Het derde jaar is gewoonlijk tijdverspilling, ik bedoel, wat je bij iemand leert, leer je in de eerste twee jaar."

„Dat hangt toch, zou ik menen, niet alleen van de leermeester af, maar ook van wat de leerling in zich kan opnemen," zei Van Swanenburgh, blozend tot de wortels van zijn zorgvuldig gescheiden haar. „Drie jaar is de gebruikelijke tijd, goedgekeurd door het St.-Lucasgilde, en over het algemeen schijnt men er tevreden mee te zijn.

Ik heb althans nog geen klachten vernomen. Bovendien . . . wij die het ambacht reeds lang beoefenen, raken wel gewend aan de afschuwelijke ‚ennui' (hij gebruikte het Franse woord voor verveling niet om zijn talenkennis te luchten, maar om de spot te drijven met de aanstellerige voorliefde van jonge fatten voor het Frans) de afschuwelijke ‚ennui' waaraan sommige leerlingen in dat onoverkomelijke derde jaar gaan lijden. De ware aard van die verveling is, geloof ik, duidelijker voor ons dan voor hen die eronder gebukt gaan. Ze komt deels voort uit de luie onwil der leerlingen, hun talenten bij te schaven, en deels uit het gebrek aan bewonderaars. Tegen het eind van het tweede jaar is de meester reeds onder de indruk, gesteld dat het ooit zover komt, en dan komt er niemand meer bij, die de nodige lof kan zwaaien."

Harmen Gerritszoon, die de kandelaars weer op de schoorsteenmantel had gezet, onderdrukte een glimlach. „Zeer juist, mijnheer Van Swanenburgh!" zei hij. En de twee mannen, bondgenoten in leeftijd tegen de ongerijmde zelfgenoegzaamheid van de jeugd, keken elkaar aan als samenzweerders. Van Swanenburgh, moe van zijn sarcastische uiteenzetting, ging weer zitten en liet het aan de dames over, de stilte te vullen met hun gesnap over kwikjes en strikjes.

„Ja, hij is van bombazijn," zei moeder, terwijl ze haar rok ophield in antwoord op de eerste vraag, die Fioretta haar die avond gesteld had. „Liesbeth en ik hebben hem samen gemaakt. Ze is zeer behendig met de naald. Ze maakt bijna al haar kleren zelf."

Rembrandt hielp Jan met het bijeenrapen van de tekeningen, maar intussen zag hij de klassieke gestalte van Fioretta over de rok van zijn moeder gebogen, de zwarte rok met de gele garnering, geel om de indruk van goudbrokaat te wekken. „Bijzonder fraai," zei Fioretta. Maar de mondhoeken verrieden hem haar hoon. Mevrouw Van Swanenburgh, met haar armen vol armbanden en de brede rand van goudborduursel aan de zoom van haar japon, kon bezwaarlijk onder de indruk raken van een goedkope imitatie van goudbrokaat. „Moeder," zei hij, „we mogen mijnheer Van Swanenburgh niet te lang vasthouden. Hij moet morgenochtend weer les geven."

„Ja, dat is waar. En we hebben nog een kleine collatie."

„O, heel eenvoudig, hoor," verzachtte Rembrandt het deftige woord. „Gewoon bier en haring. Nee, Liesbeth," zei hij blozend, „blijf zitten, ik haal het wel."

Het vuur in de keuken was uit; zijn kaars verlichtte de zwarte, gapende muil van de haard. Ook de tafel, met de bedekte broodschaal, de haringsalade en de schaal peren, had niets meer van de bekoorlijkheid van daarstraks. Eten was heel gewoon eten en het ergerlijke van die tirannieke ouderliefde was, dat er altijd en eeuwig iets anders van gemaakt moest worden. Het eten was er om je voortdurend te herinneren aan de liefderijke, hoewel vermoeide handen die het hadden klaargemaakt; het werd altijd verheven tot een soort huiselijke eredienst. Het legde verplichtingen op; het hield hem vast met duizend draden. Naar Amsterdam willen . . . dat was zondigen tegen de huiselijke rust van de avonden, tegen zijn moeder die zich afsloofde aan haardvuur en tobbe, tegen zijn vader die in de molen zijn zweet vergoot.

Boos zette hij het eten en de zondagse tinnen borden op een groot dienblad. Iemand anders, Liesbeth of Jan, moest de kroezen en het bier maar komen halen; hij was geen trekpaard, hij kon niet alles dragen. Met gerammel van de borden liep hij door de gang en het licht van de kamer in. En terwijl hij zijn blad onhandig

neerzette, voelde hij dat Van Swanenburgh meer van zijn geheime verlangens begreep dan zijn ouders. De meester zat slap en lusteloos op zijn hoge stoel, met de smalle handen op zijn magere benen, omdat hij wist dat zijn liefste leerling zich klaarhield om weg te vliegen. Met zijn goedige ogen, alleen verwijtend door hun glansloosheid, volgde hij hem weemoedig-verbaasd. Pas toen Jan Lievens en Liesbeth binnenkwamen met het bier, kwam hij tot leven en nam, als een boer, een stukje haring tussen duim en wijsvinger. „Dit ziet er zo delicieus uit, mevrouw Van Rijn, dat ik niet op een vork kan wachten. Duidt u het mij niet ten kwade."

Toen ieder zich daarop met graagte bediende, vond Van Swanenburgh genoeg zelfbeheersing terug om met zijn ontrouwe leerling een gesprek te beginnen over de andere meesters in de grote stad: Nicolaas Elias, Claas Moyert, Thomas de Keyser of Willem van Nieuwlandt. „Gaat een van hen dit jaar nog naar Italië?" vroeg hij, met een vermoeide blik in de richting van Rembrandt.

„Niet bij mijn weten, mijnheer Van Swanenburgh," zei Lievens.

„Het is ook moeilijk, je los te maken als er zoveel opdrachten komen. Maar de jongeren zullen toch wel gaan? Als ik aan het begin van mijn leven stond en was opgeleid in de ‚provincie', zoals jullie Amsterdammers dat noemt, zou ik toch zeker niet Amsterdam kiezen als ik ergens wilde heengaan. Amsterdam is immers niets anders dan Dordt of Leiden in het groot. Nee, ik zou naar Italië reizen."

Het was duidelijk waarop hij doelde. Rembrandt begreep hem althans maar al te goed, toen hij de voordelen opsomde van een opleiding in ateliers, die een Tintoretto, een Titiaan en een Caravaggio hadden voortgebracht. Een leerling verliezen aan Lastman in Amsterdam dat was iets beschamends; maar ging er een pupil scheep naar het gebied om de Middellandse Zee, om te leren van de wedergeboren oudheden en te werken bij schilders, die te ver weg waren om mededingers te zijn, dan was er alleen reden tot vreugde. Helaas, hij kon praten zoveel hij wilde, tot de ochtend toe, het zou niet helpen; zijn leerling had een afkeer van Italië, die alleen werd overtroffen door zijn afkeer voor Spanje. Alleen al het landschap, zoals hij het zag op de Italiaanse doeken in de fraaie salon van zijn meester, stuitte hem zo hevig dat hij er onpasselijk van werd. De wereld, die zij schilderden, was zo volmaakt anders dan de vlakke weiden, de golvende duinen en de grauwe lijn van de zee, dat alles wat hij zelf bezat en liefhad erdoor werd neergehaald.

Van Swanenburgh zweeg. Lievens glimlachte beleefd en Rembrandt knikte vaag. Hij had niet goed geluisterd; waarom zou hij luisteren naar verhalen over een wereld, waarvoor hij zijn hart had afgesloten?

„Ik smeek u, mijnheer Van Swanenburgh," zei zijn moeder, „brengt u Rembrandt niet op zulke ideeën. Ik zou sterven van ongerustheid als hij zo ver weg zou zijn . . . bovendien, zijn vader zou het nooit kunnen betalen."

Liesbeth ging rond met de kom gekruide peren. Haar hand, met roze vlekjes aan de knokkels, kwam een ogenblik dicht bij de klassiek gevormde hand van mevrouw Van Swanenburgh. Rembrandt zag de combinatie; en hoewel de ene hand wat vormeloos en ruw was en de andere verfijnd en volmaakt, wist hij waarop zijn onvoorwaardelijke trouw was gericht. Hij was Nederlander en protestants, de ware zoon van zijn vader en moeder. Hij zou hun misschien verdriet doen door naar Amsterdam te gaan, maar hij was niet van plan hen te verloochenen door naar het zuiden te trekken.

„Maak u geen zorgen, moeder. Ik kan me niet indenken dat ik ooit naar Italië zou gaan."

En alleen omdat hij zeker wist, die langere en minder eervolle reis nooit te zullen ondernemen, viel het hem gemakkelijker, de rest van die avond te leven met de kans op zijn vergefelijker ontrouw. Toen hij met zijn vader de gasten aan de deur uitliet, was het hem of zijn gedachten als meeuwen naar de haven van Amsterdam gevlogen waren en daar nu zweefden boven de grote schepen, beladen met fijn papier uit China, oude munten en door de aarde gevlekte marmeren borstbeelden. Het was hem een opluchting dat zijn vader dadelijk naar boven ging, dat Liesbeth en zijn moeder terstond het eetgerei naar de keuken brachten en dat Lievens geeuwend verkondigde, rijp te zijn voor zijn bed. Het was een sterke, bedwelmende droom die hem had aangegrepen, en hij was dankbaar dat hij de droom in een bijna ongebroken stilte kon meenemen naar bed.

De ochtendklok had al tweemaal geluid. Straks zou haar moeder, te fijngevoelig om een derde keer te luiden, hijgend naar boven komen om te zien wat er aan de hand was. Desondanks bleef Liesbeth in de behaaglijk opgepotte warmte van haar kussens en gewatteerde dekens liggen wachten tot zij haar moeder onder aan de trap hoorde kuchen. „Blijf maar beneden, moeder," riep ze, terwijl ze rechtop ging zitten en de dekens terugsloeg. „Ik ben al wakker."

„Jawel, wakker, maar ben je uit bed?"

Ze stapte uit de veilige beslotenheid van het bed – een wereldje op zich zelf, als een kast in de hoek gebouwd – voordat ze terugriep: „Ja, ik ben op, eerlijk. Ik kom zo beneden."

Uit de kast onder het raam nam zij de oude rode rok en het donkerblauwe jak, die ze wilde aantrekken. De laatste drie dagen had het haar op een vreemde manier bevredigd, versleten, bijna afgedankte dingen te dragen; er moest uit blijken hoe weinig ze zich om haar uiterlijk bekommerde nu Jan naar Amsterdam was vertrokken. Had Rembrandt nu maar met vader gesproken . . . Kon ze zich maar voorhouden, dat deze lege tijd alleen maar een tijd van wachten was, wachten tot zij meesteres zou zijn van een woning, waar haar geliefde bijna elke dag zou komen . . . Maar zij had niet veel hoop meer, dat haar broer naar Amsterdam zou gaan en daar een plaatsje voor haar maken. Misschien had hij eraan gedacht, die onbehaaglijke avond toen de Van Swanenburghs op bezoek waren, maar hij scheen het nu van zich afgezet te hebben. Het eerste woord erover zou een huiselijke storm hebben ontketend, een storm in de doffe, kleffe rust die er na het vertrek van Jan had geheerst. Ze schonk water uit de tinnen karaf in de kom en bedacht, hoe de veel geroemde mannenmoed, zodra die op de proef gesteld werd, merkwaardig klein bleek te zijn. Zij zou in elk geval niet bang geweest zijn, op te staan tegen een zachtmoedig man als haar vader. Maar het verschil was natuurlijk, dat Rembrandt niet in het harnas van de liefde was gekleed. Hij had geen dagen vol verlangen en nachten vol brandende dromen beleefd. Ze kon zich zelfs niet voorstellen dat hij ooit op iemand verliefd zou zijn, hij met zijn angstvallig verdedigde vrijheid en zijn koele, grijze ogen.

„Liesbeth!"

„Ja, ik ben al op!"

„Goed, lief kind. Ga eens kijken of je iets voor Gerrit kunt doen."

„Ik ga dadelijk." Vlug en slordig waste ze haar gezicht en handen. Gisteren en vandaag, dat was voor het eerst sinds hem het ongeluk in de molen was overkomen, had zij vergeten naar de kamer van Gerrit te gaan om hem zijn waswater te brengen.

Hij kon het zelf wel pakken, maar alleen met veel moeite, pijn en ergernis. „Doe geen moeite, Gerrit, ik kom onmiddellijk!" riep ze door de gang.

„Rustig aan, ik wacht wel."

Zijn stem was door de slaapkamerdeur bijna onhoorbaar, maar de toon van verbittering ontging haar niet. Treuzel jij maar en droom van je gezonde vriend uit Amsterdam, die recht van lijf en leden is . . . Dat dacht hij nu. Verheug je in zijn gezonde lichaam en zijn vrije gebaren, en neem er alle tijd voor. Ik heb geen haast; waartoe zou ik me anders haasten dan om in mijn graf te komen?

En plotseling, terwijl ze haar gezicht en handen droogde, kwam er een bijtende herinnering, die haar ogen vochtig maakte en haar keel dichtkneep. Het was op haar zevende verjaardag, toen Gerrit als oudere broer haar had meegenomen naar de duinen, om haar te leren lopen op haar nieuwe stelten. Dat kon je het beste in de duinen leren, want als je viel, bezeerde je je niet in het zand. Het duurde lang eer ze haar zelfvertrouwen kreeg, want ze was dadelijk in het begin al gevallen, maar nadat hij haar meer dan een uur geduldig les had gegeven, stonden ze daar naast elkaar op hun stelten en liepen ze over de heuveltjes en bosjes helm, zo ver tot hun stelten wegzakten in het natte zand dat straks weer onder de vloed zou verdwijnen. Daar aan de zee kreeg zij dat uitbundig blijde gevoel, iets te kùnnen, iets in haar macht te hebben, een gevoel dat later alleen nog in dromen was voorgekomen. Ze wist nu wat het was, een meeuw te zijn, een weerhaan, een toren. Nooit weer waren de wolken zo dicht bij haar geweest; ze had het gevoel, stukjes van het donzige wit te kunnen grijpen als zij de stelten maar durfde loslaten. En hij . . . hij was als een machtig heer, hoog verheven tegen de hemel, meer dan een hoofd groter dan zij, zijn wangen gloeiend van de wind, zijn tanden flitsend, zijn krullen verwaaid en glanzend als pas gemunte florijnen in de zon . . .

Ze veegde de tranen uit haar ooghoeken voordat ze naar zijn kamer ging, maar de herinnering kon ze niet wegvegen. De herinnering dreef haar naar het voeteneinde van het bed, waarin hij tegen de kussens geleund zat. Vader en moeder hadden hem de mooiste slaapkamer van het huis gegeven, maar in haar ogen was het een ellendig hok voor iemand, die zich tegen de wolken had verheven en zo moedig vertrouwelijk omging met de zee. En al hield hij zich zelf nog zo angstvallig schoon en kwam er geen eind aan het schrobben, boenen en poetsen in zijn kamer, ze rook elke keer als ze er binnenkwam de bedorven, kleverige geur van ziekte, een geur die, de hemel zij dank, zwak genoeg was om na de eerste ademtochten onmerkbaar te worden. Ze zag de boeken op zijn deken en het restje olie in de bedlamp en ze wist dat hij een onrustige nacht had gehad.

„Jammer dat je slecht geslapen hebt."

„O, het ging best. Ik was niet erg moe."

Het was weer de stemming, waarin hij niet van medelijden gediend was. Ze lachte oppervlakkig, zoals hij dat verwachtte, vulde zijn waskom en bracht die naar het bed. Zoekend naar een onderwerp zei ze toen: „Weet je waar ik daarstraks aan dacht? Aan die keer, toen je mij leerde steltlopen in de duinen. Het was op mijn verjaardag . . . jij weet het natuurlijk niet meer."

Hij keek haar koel aan. „Waarom zou ik het niet meer weten? Ik loop er nog steeds op." Hij maakte een hoofdbeweging naar zijn krukken, die in de hoek stonden. „Je hebt mijn handdoek niet meegebracht. Ik houd de kom wel vast tot je terug bent. Maar schiet op, anders mors ik al het water op de deken."

Hij had gedaan wat hij kon om haar ellendige vergissing weg te praten; hij had

er een zuur grapje over zijn krukken van gemaakt en haar gelegenheid gegeven, haar schaamrood te verbergen. Wat dom, wat zeldzaam dom, hem te herinneren aan de vrolijke dagen van vroeger en hem te dwingen, de omvang van zijn ongeluk te beseffen! Er bleef haar niets anders over dan zijn krukken binnen zijn bereik te zetten en naar beneden te gaan.

Ze was boven zo lang bezig geweest, dat er in de keuken haast niets meer te doen was. Haar vader had het vuur opgestookt; ze zag hem nu in de tuin kijken hoe het met de hyacinten stond, terwijl hij de stijfheid van de slaap uit zijn nek en schouders wreef. De ontbijttafel was al bijna gedekt. Terwijl haar moeder naar de provisiekamer ging om de boter te halen, ging zij na of de andere dingen er waren: bier, beschuit, haring en de fijne Alkmaarse kaas die Jan hun had gegeven. Bij het zien van de ronde, appetijtelijke kaas werd zij weer verdrietig.

„Zo," zei haar vader, binnenkomend met een schrijnend vertoon van vroege opgewektheid, „ik zie dat je je rode rok aan hebt. Ben je misschien van plan, naar de varkensmarkt te gaan?"

„Nee, vanmorgen niet, vader. Waarom vraagt u dat?"

„Toen ik de vorige maal iets van die rok zei, beweerde jij dat hij alleen geschikt was om ermee naar de varkens te gaan." Hij ging aan het hoofd van de tafel zitten, tevreden met zijn geestigheid, zijn hyacinten en zich zelf.

Zij dwong zich tot een flauw lachje in zijn richting. Och, hij was oud; wat begreep hij van liefdesverdriet.

Ze hoorden opeens een groot lawaai en een harde slag boven hun hoofd. „Gerrit!" riep moeder, die hevig geschrokken uit de provisiekamer kwam. „Is er iets gebeurd, Gerrit? Ben je gevallen?" Vader sprong van zijn stoel en was in een paar grote stappen bij de trap.

„Nee, ik ben het!" kwam de stem van Rembrandt, rauw van boosheid. „Het is niets. Ik heb alleen mijn ezel omgestoten."

„De ezel?" zei moeder. „O lieve help . . . is er iets met je werk gebeurd? Is het gevlekt?"

„Nee, er is niets mee gebeurd, maar dat is een groot wonder. In zo'n kamer kan geen mens schilderen. Elke keer als je je omdraait, stoot je tegen een of ander vervloekt ding."

Zijn vader kwam boos de keuken in. De laatste dagen had Rembrandt herhaaldelijk de ouderlijke woede opgewekt met hoogmoedige aanmerkingen over de rook van de turf of het slechte licht in zijn kamer. „Ik begrijp die jongen niet," zei Harmen. „Toen ik zo oud was, woonde ik met twee anderen op een zolderkamertje. 's Morgens mochten we om beurten op de enige stoel zitten."

„Maar u hoefde er niet te schilderen, vader. Dat is heel wat anders," zei Liesbeth.

Hij keek haar niet aan, wat haar nog erger kwetste dan zijn boze woorden. „Wie niet tevreden is met zijn onderdak," zei hij, „kan iets beters zoeken, als hij het geld ervoor heeft."

„Is dat niet wat te hardvochtig, Harmen? Die kamer van hem is werkelijk veel te vol. Ik kan er niet schoonmaken zonder zelf tegen alles te stoten."

Ze zwegen toen ze het trage bonzen van Gerrits krukken op de trap hoorden. Hij zwaaide zich met een korte ochtendgroet de keuken in, sleepte zich naar zijn stoel en liet zijn krukken op de grond vallen. „Waarom denkt u toch altijd dat ik val, moeder?" vroeg hij. „Ik kan heus wel op mijn benen blijven staan, zoals ze zijn. En áls ik val, dan roep ik wel."

De bleekheid van zijn moeder maakte plaats voor een vlekkerige blos. „Neem me niet kwalijk, lieve jongen, het spijt me heel erg. Ik weet dat ik overdreven bezorgd om je ben." Maar in haar stem klonk ook het verwijt, dat een zoon toch wel iets van zijn moeders bezorgdheid mocht begrijpen.

„Waarom moet ik altijd als een klein kind behandeld worden . . ."

„Genoeg erover, Gerrit," zei zijn vader, terwijl hij terugging naar zijn plaats. „Moeder, kom zitten. En schiet jij een beetje op, Rembrandt!" riep hij in de richting van de trap. „Ik heb geen tijd meer te verliezen. Waarom moet het hier altijd een uur duren eer we kunnen gaan eten. Ik moet naar de molen."

Liesbeth keek heimelijk over de tafel heen naar Rembrandt. Misschien had hij Amsterdam toch nog niet uit zijn hoofd gezet. Hij had rimpels in zijn voorhoofd, zijn mond was bleek en er waren blauwe wallen onder zijn ogen. Hij zat op een uitdagende manier, zijn ellebogen op tafel, zijn vuisten onder zijn kin. Dat deed hij met opzet, om commentaar uit te lokken van zijn vader, die gesteld was op ouderwetse, goede manieren. En hij zou zijn berisping beslist niet zijn ontgaan als ieders aandacht op dat ogenblik niet werd afgeleid door Adriaen, die door de tuin naar binnen kwam. Zijn komst had een bevrijdende uitwerking, vooral omdat hij met een grijs geldzakje zwaaide. „Kijk eens wat Cornelis Dirkszoon mij gisteravond heeft gegeven!" Verheugd keek hij zijn vader aan. „Hij plaatst zijn zoon Klaas bij mij in de leer. Hij had het er weken geleden al over, maar ik wilde het pas vertellen als het zeker was. En hier is dan de eerste betaling!"

Liesbeth schonk hem een kroes bier in en ze dronken op zijn fortuinlijkheid. Daarna zette hij enigszins plechtig het geldzakje op het houten bord van zijn vader. „Het is niet alles, hoor," zei hij. „Ik heb er wat afgenomen om een nieuwe mantel voor Antje te kopen. Maar er is genoeg over om u terug te betalen wat u me hebt voorgeschoten voor de derde werkbank en de benodigdheden voor de opstand. Ik dank u hartelijk voor de lening, want ik weet hoeveel rente ik had moeten betalen als ik naar iemand anders had moeten gaan."

Liesbeth zag hoe Rembrandt steels naar het zakje geld op het bord keek en vlug zijn blik weer afwendde. De groef tussen zijn wenkbrauwen werd dieper.

„Het is erg lief van je, jongen," zei zijn moeder, „maar kun je het wel missen?"

„Ja," zei vader, „weet je zeker dat je het missen kunt? Ik heb het nu niet dringend nodig, zie je."

„Antje en ik willen dat u het aanneemt. Er is geen sprake van, dat er iets anders mee gebeurt."

„Dan dank ik je . . . en ik dank God ook," zei Harmen in een van zijn zeldzame vlagen van vroomheid. „De hemel weet dat ik het goed kan gebruiken. Er is een stang van een der wieken los en zulke dingen kun je niet lang op hun beloop laten."

„Mag ik je even lastig vallen om de boter, Gerrit?" zei Rembrandt, en Liesbeth vroeg zich af of het alleen haar opviel, dat die vraag koel en misplaatst klonk.

„En dan te bedenken," zei moeder, „dat je in zo korte tijd al een tweede leerling hebt! Het bewijst toch wel dat je hoog in aanzien staat. De Heer heeft ons rijk gezegend . . . ja, rijk gezegend." De tweede maal zei ze het zachter en zonder overtuiging. Liesbeth dacht dat het kwam omdat die goedheid van de Heer zich toch niet uitstrekte tot Gerrit, maar het bleek al dadelijk dat de aarzeling haar jongste zoon gold. Bang dat hij zich achteruitgezet zou voelen nu de oudste werd geprezen, zei ze: „We zijn trots op je, Adriaen. We zijn trots op ál onze zonen. Op jou, omdat je het tot iets hebt gebracht; en op Rembrandt, omdat hij

bij mijnheer Van Swanenburgh zulke uitstekende goede vorderingen maakt . . ."

„Daar schijnt Rembrandt zelf niet zo zeker van te zijn," zei Harmen.

„Wat bedoelt u daarmee, vader?" Het klonk nog kouder dan zijn vraag om de boter. En opeens drong het tot Liesbeth door, dat haar vader en haar broer, die het toch goed met elkaar konden vinden, al spraken ze niet veel, elkaar sinds het vertrek van Jan Lievens schenen te ontlopen. Haar hart begon te bonzen. Zou het nu komen? De laatste drie dagen had hij zich voor en na het eten schuilgehouden op zijn zolderkamer, in plaats van in de achterkamer in gezelschap van vader wat te tekenen of aan een ets te werken. Waarom deed hij dat? Sloot hij zich op met een verbrijzelde, maar nog niet losgelaten droom?

„Ik bedoel precies wat ik zeg. Gisteravond had je een boze bui en nu ben je nog erger uit je humeur. Wat mankeert je toch? Heeft mijnheer Van Swanenburgh je weer aangespoord, naar Italië te gaan?"

Aan deze woorden ontbrak alle humor, die hij besteed had aan de rode rok en de varkens. Zo diep kon Rembrandt hem dus kwetsen door naar de zolder te vluchten en zijn goedemorgen en goedenacht af te bijten.

Rembrandt keek zijn vader aan over een onaangeroerde kroes bier en een bord met beschuitresten. „Toen mijnheer Van Swanenburgh ons de grote eer van zijn bezoek aandeed, heb ik het toch duidelijk genoeg gemaakt, dat geen tien paarden mij naar Italië kunnen trekken."

„Bij mijn weten is het niemands bedoeling, jou ook maar ergens heen te trekken."

„Kom, kom, Harmen," zei moeder, „je moet hem niet zo plagen. Je ziet toch dat hij zich zelf niet is, nu zijn vriend weg is. Laat hem toch met rust."

„Hij wordt met rust gelaten, Neeltje, maak je niet bezorgd. Hij leeft als een kluizenaar op zijn zolderkamertje. Niet dat iemand behoefte heeft aan zijn verrukkelijke gezelschap, maar het is een droevige zaak als iemand niet meer weet wat er in zijn eigen kinderen omgaat. De laatste drie dagen gedraagt hij zich alsof ik een doodzonde tegen hem heb begaan . . . terwijl God mag weten wat ik hem misdaan heb."

„U hebt me niets misdaan, vader."

„Waarom loop je dan rond als iemand die in de rouw is?"

„Omdat het zo gevalt, dat ik op het ogenblik niet in mijn schik ben."

„Waarom niet? Waarover mok je dan?"

„Niets."

„Niets! Dat is geen antwoord. Als je niet hunkert naar Italië, zal er wel iets anders zijn waarop je recht meent te hebben. En dat is dan waarschijnlijk het atelier van Pieter Lastman in Amsterdam."

Het was jammer, vond Liesbeth, dat het gezicht van haar broer hem zo duidelijk verried; er kwamen twee felle blosje op zijn wangen. „Als u het me ronduit vraagt . . . ja, ik wil naar Pieter Lastman," zei hij, maar het koele en edele van die bekentenis werd tenietgedaan door het overbodige ervan; iedereen had het al aan zijn gezicht kunnen zien.

Iedereen, behalve dan zijn moeder, die hem in volmaakt ongeloof aankeek, haar mond half open. „En ik had altijd gedacht dat je het bij mijnheer Van Swanenburgh zo naar je zin had."

„Hij heeft zijn goede kanten, moeder . . ."

„Zo, zo," zei vader, „het doet me deugd dat te horen. Het is me een ware verlichting, jou een woord ten gunste te horen zeggen van een groot sinjeur, een

burgemeesterszoon, wiens werk waardig gekeurd wordt voor het stadhuis. Ja, hij heeft de aanbeveling van een zeventienjarig kalf zeker hard nodig!"

„Maar luister toch, vader . . ." Voor het eerst sinds ze met hem had getwist over de ontoereikendheid van Rembrandts kamer, durfde Liesbeth haar stem verheffen. „Mijnheer Van Swanenburgh mag een goed schilder zijn, maar dat bewijst niet dat Lastman niet beter is."

Hij luchtte nu de door Rembrandt gewekte woede op haar. „Zo, en wie heeft jou zo wijs gemaakt?"

„Jan Lievens vindt hem beter . . ."

„Jan Lievens! En wie is Jan Lievens dan wel? Een zoontje van een tapijtwever, die naar Amsterdam is gegaan en daar een groot opschepper is geworden, met een massa moeilijke woorden op zijn tong. Hij is al een even groot kalf, maar jij herhaalt zijn woorden alsof hij een profeet is!"

Adriaen schoof wat op zijn stoel en schraapte zijn keel. „Als ik iets mag zeggen, hoewel het mijn zaak niet is, dan geloof ik dat het heel weinig verschil maakt, wie van de twee de beste schilder is. Het gaat erom, hoeveel je kunt betalen!" Hij keek naar het geldzakje op zijn vaders bord. „Met de reparaties die aan het huis en de molen nodig zijn, met de uitzet van Liesbeth die nog lang niet compleet is, met . . ." hij keek naar Gerrit, maar slikte zijn woorden in, „en met nog zoveel andere dingen gaat het mij om de vraag, of er nog meer geld moet worden neergeteld nu er al zoveel gespendeerd is . . ."

Rembrandt, die nu bloosde tot zijn slapen, keek hem woedend aan, maar Liesbeth begreep dat hij niet boos was om Adriaens bedekte verwijt, maar om zijn vermeende zeggenschap over het geld dat hij zijn vader had gegeven. „Zul jij het dan nooit vergeten, Adriaen?" zei hij met een stem die trilde van toorn. „En kun je me nog steeds niet vergeven, dat ík de kans heb gekregen naar de universiteit te gaan en jij niet?"

„Zou het hem kwalijk te nemen zijn als hij het niet kon vergeten?" zei Harmen Gerritszoon. „Hoe je het ook bekijkt, hij is er niet te best afgekomen. Jíj hebt geld voor de universiteit gekregen en er is niets van terechtgekomen. Je hebt geld voor mijnheer Van Swanenburgh gekregen en er schijnt weer niets van terecht te komen."

„Hoe kun je dat nu zeggen, Harmen," zei moeder half huilend. „Mijnheer Van Swanenburgh kan je zelf vertellen dat nog geen enkele leerling zijn hoogte heeft bereikt. En wat die universiteit betreft, er is hier in huis wel meer geld verspild waarover niet zoveel drukte gemaakt is. Ieder heeft toch recht, zich éénmaal te vergissen!"

Maar Liesbeth wist dat haar moeder als bondgenoot niet meetelde; ze was nog niet uitgesproken of haar mond begon te trillen omdat zij wel begreep, dat ieder woord van haar het afscheid dichterbij bracht.

„Hij heeft zich tweemaal vergist," zei vader. „Maar daar gaat het niet om. Adriaen heeft gelijk: het is een kwestie van geld. De reparaties, de uitzet van Liesbeth . . ."

„En de lijfrente die u voor mij gekocht hebt," zei Gerrit, „en de doktersrekeningen, en het vooruitzicht dat ik nooit geld zal inbrengen . . . Dat zitten jullie toch allemaal te denken? Waarom zeg je het dan niet?"

„Je vergist je, Gerrit. Ik dacht het niet . . . en de anderen ook niet. God sta me bij, jongen, al kostte het me tienmaal zoveel, ik zou me er met geen woord over beklagen. Je hebt voordien toch zo hard gewerkt in de molen . . ."

„Voordat ik zo'n domkop was, me zelf kreupel te vallen?"

„Je hebt zo hard gewerkt, dat ik het je niet zou kunnen vergoeden, al zou ik je tot je dood moeten onderhouden."

De oprechte ernst van die woorden ging verloren door het ongelukkig gekozen slot; het was iedereen, en Gerrit in de eerste plaats, opeens akelig duidelijk dat iemand hem tot zijn dood zou moeten onderhouden, zo niet zijn vader, dan een van zijn broers.

„Het is zo jammer," zei Rembrandt, „dat je hier in huis geen vinger kunt uitsteken zonder tegen alle anderen een doodzonde te begaan. Omdat u me ertoe gedreven hebt, vader, en u hèbt me ertoe gedreven, was ik zo dom, me te laten ontvallen dat ik naar Amsterdam wilde. En nu word ik aangekeken alsof ik Liesbeth haar uitzet ontsteel, Adriaens zuur verdiende geld verbras en Gerrit verwijt dat hij niet meer kan werken. Ik kan alleen maar zeggen hoe jammer ik het vind, dat iedereen zo overgevoelig is."

„Kom kom," zei vader, „jij hebt zelf ook niet bepaald een dikke huid."

„Ik verwacht althans niet dat ik door iedereen word ontzien."

„Dat is waar. Zolang je rekeningen maar betaald worden."

„Harmen toch . . ."

„Ik kan me niet herinneren, vader, dat ik u om geld gevraagd heb."

„Zo! Wie heb je dan wèl geld gevraagd? Of dacht je, kosteloos in Amsterdam te kunnen wonen? Ben jij zo'n groot schilder, dat Pieter Lastman je alleen voor zijn genoegen les geeft en je nog in de kost neemt ook? Ik zie je ervoor aan, je dat te verbeelden . . . de hemel weet, hoe schandalig jij je zelf overschat."

De rode vlekken op Rembrandts wangen werden groter en donkerder, alsof iemand hem geslagen had. Hij schoof zijn bord weg, smeet zijn servet neer, stond op en keek zijn vader met ijskoude ogen aan. „Wat dat betreft," zei hij bijna onhoorbaar, „zal ik u iets zeggen. Ik ben beter dan u denkt. Wat ik heb, komt in deze wereld niet zo dikwijls voor. Als Pieter Lastman besefte wat ik hier had . . ." hij hief zijn harige vuist en hield die voor zijn vaders gezicht, „dan zou hij me misschien inderdaad kosteloos les geven. En als ú het besefte, wat u nooit zult doen, omdat niemand van jullie er een snars van weet, dan zou u voor de verandering wel aan iets anders denken dan aan geld."

Dat was onverstandig, dacht Liesbeth. Hij had zijn eigen glazen niet beter kunnen ingooien. Vader was een nederig man; niets stuitte hem zo tegen de borst als vertoon van eigendunk. Vader was een ongeletterd man met een groot ontzag voor geleerdheid en bekwaamheid, en de beschuldiging van domme onwetendheid zou hij voelen als een klap in zijn gezicht. Geld, dat zeker gekomen zou zijn als erom gevraagd was als een gunst, zou nooit gegeven worden als er brutaalweg aanspraak op werd gemaakt. Hij was ook opgestaan, met een rood gezicht, een gezwollen ader dik op zijn voorhoofd. „Ga van tafel," zei hij.

„Ik ben al bezig."

„En dan meteen het huis uit."

„Maak u niet druk, ik wil niets liever."

„Nog één zo'n antwoord en je krijgt het pak slaag waar je om gevraagd hebt."

„Harmen, in godsnaam . . ."

„Houd je erbuiten, Neeltje. Jij hebt hem tot in de grond bedorven. Ik wil nog maar één ding, dat hij uit mijn ogen verdwijnt."

Rembrandt liep weg, maar met een kalmte en koelheid, die zijn zuster een rilling

van bewondering bezorgden. Hij veegde een paar kruimels van zijn kleren, streek door zijn haar terwijl hij langs de tafel liep, stapte zwierig over de krukken van zijn broer en had nog de moed, op de drempel te blijven staan om zijn jas dicht te knopen. Liesbeth keek tersluiks naar hem en had grote moeite, ter wille van haar vader bedremmeld te blijven kijken en een glimlach te onderdrukken.

Waarheen hij ging, hoe lang het zou duren tot het kolkend geweld in hem zou bedaren, wat hij in die tijd zou doen, hij wist het niet. Een dag in het atelier was uitgesloten. Als hij ternauwernood vrouw Baerens goedemorgen kon zeggen, hoe moest hij het dan urenlang, onder de bezorgde ogen van zijn leermeester uithouden? Als het kanaal, de molens, de ruige, pas geploegde landerijen al wazig voor zijn ogen schemerden, hoe kon hij dan op een fel glanzende koperen etsplaat turen? Hij ging langs het water en door het bouwland, maar alleen omdat daar aan zijn bonzende hart geen eisen gesteld werden en er geen buren waren, tegen wie hij vriendelijk moest lachen.

Hij was wel vaker zo doelloos gaan dwalen na een huiselijke twist, hoewel de ruzie nooit zo hoog gelopen was als nu, maar dan was hij altijd terechtgekomen op Zuytbroek, de boerenhoeve van zijn moeders familie. Daar waren gezellige maaltijden, daar waren de neefjes en nichtjes die hij kon schetsen en met wie hij speelde; hij bleef er dan tot zonsondergang, lang genoeg om iedereen thuis dodelijk ongerust te maken zonder zich zelf om iets te bekommeren. Maar vandaag was het anders; de onenigheid had hem zo geschokt en geschramd, dat de bezorgde vragen van zijn tante en het lawaai van de kinderen even onverdraaglijk zouden zijn als de bezigheden in het atelier. Wat baatte het hem bovendien, tot de avond weg te blijven? Wat hij aan de ontbijttafel had gezegd, zou niet vergeten zijn, hoe lang hij ook wegbleef. Het weefsel van zijn leven was onherstelbaar gescheurd, het zou nooit meer worden als vroeger.

O ja, hij was te ver gegaan. Nu hij hier, alleen, over het vlakke, vochtige veld van Aart Jacobszoon liep, kon hij zijn schouders laten zakken en dat erkennen. Ook de golvende wijdheid van het landschap voor hem, dat zich in steeds blauwer vervagende lijnen uitstrekte tot de denkbeeldige streep waar land, zee en lucht samensmolten in een van licht doordrenkte mist, kon zijn neerslachtigheid niet genezen. Hij had gezegd dat zijn vader niets wist van de verheven zaken waarmee hij zich bezighield. Dat was niet alleen onhebbelijk geweest, maar ook eigengereid; het moest als een bijtend zuur op het hart van de oude man zijn gevallen. Hij bleef staan bij de hoek van een omgeploegd veldje en hield zich met bevende handen vast aan een grenssteen. De gebalde vuist, behaard als de hand van Ezau, grof als de hand van een bluffer . . . waarom had hij het gedaan? Omdat hij ertoe gedreven was, omdat ze hem behandelden als een visser, een schoenlapper, een molenaar . . . omdat ze hem behandelden alsof hij precies eender was als ieder ander. En het was onverdraaglijk, het rechtvaardigde de onbeschoftste uitbarstingen als hem toegeslingerd werd, dat hij gedoemd was onbekend, zonder erkenning over de aardbodem rond te kruipen, bejegend te worden alsof zijn hart niet was gezwollen van die dromen van roem en macht.

Hij liep weer, snel en rechtop, naar het altijd wijkende punt waar de drieëenheid land-lucht-water trillende werkelijkheid werd, en hij proefde het gezegende brood van zijn grootheid, dat hem voedsel en vergiffenis gaf. En wás hij groot, dan had hij een onvervreemdbare aanspraak op een dubbel, ja een drievoudig geboorterecht.

Was hij groot en was hij hevig getergd, dan moest hem vergeving geschonken worden. Was hij groot . . . hij vertraagde zijn pas om de geur te ruiken die op hem toewaaide over de brede strook wilde bloemen tussen het akkerland en de wilde natuur, een geur van doorweekt drijfhout, schelpen, de levende en dode schepselen van de zee. Was hij groot . . . maar hier, aan de uiterste rand van Aart Jacobszoons akker, keek hij naar de grootheid van de natuur en voelde zijn eigen grootheid wegsmelten als een heilige ouwel op zijn tong. Groot? Was hij wel groot? Hij was immers de enige die het beweerde?

Hij klom over het muurtje langs de akker, voorzichtig om het mooie zwarte potlood niet te breken of de vellen tekenpapier te kreukelen, die hij altijd bij zich had, voorzichtig ook om zijn gewonde rechterhand niet te bezeren. Twintig meter voorbij de muur voelde hij hoe zijn voeten in de verzadigde aarde wegzonken. Grootheid? Wat kon hij een onpartijdig rechter tonen om zijn grootheid te bewijzen? Dat hij een beter schilder was dan zijn medeleerlingen Van Vliet, Schlegel en Hoeven? Maar zij waren helemaal niets, dacht hij, de stengels van kattestaarten afbrekend terwijl hij ze opzij duwde; het was al te veel eer voor hen als je verwachtte, dat ze eens een paar olieverfportretten voor minder rijke burgers zouden kunnen schilderen. Was de lof van Jacob van Swanenburgh een maatstaf voor grootheid? De twintig, dertig schilderijen van de meester, keurig opgehangen in de betere provinciaalse salons van Leiden, Dordrecht en Haarlem, waren zwak en geesteloos. Ze hadden hun tijd uitgediend. Als iemand anders dan een aristocraat ze had geschilderd, zouden ze door niemand meer bewonderd worden. Hij baande zich in het wilde weg een pad door klitten, brandnetels en distels, verraderlijk verborgen. Het deerde hem niet; hij behoefde zijn kostbare hand niet te vertroetelen.

Ergens tussen de planten, die bijna een meter hoog stonden, maakte hij de bovenste knoop van zijn jas los en veegde het zweet van zijn hals en kin. Het werk zelf, dat was de maatstaf. De wijnstok wordt beoordeeld naar de vrucht. Hij hield zijn hand voor zijn ogen, tegen de witte ochtendgloed boven het water, en haalde zich zijn beste werk voor de geest. Een tekening van Judas die de strop knoopte, met uitpuilende ogen, zijn dradige haar rechtop van angst. Nee, dat was vals, dat was nu juist waarvan hij kokhalsde als hij het op het toneel zag. Een klein olieverfschilderij van een tros druiven op een houten schaal, lichtende wijnbolletjes met het dauwwitte bouquet erop . . . zo echt, had Fioretta gezegd, dat ze er trek in kreeg. Maar iedereen kon een trosje druiven schilderen; grootheid was niet te koop voor druiven, meloenen en dode patrijzen. Een ets van Johannes, die van zijn stenen zetel op Patmos verrees om de apocalyptische engel te begroeten. Opzienbarend, aanmatigend. Kon hij nu nooit iets eerlijk doen, vanuit een nederige geest en een berouwvol hart? Bartholomeüs . . . daar zat echt lijden in, en niemand kon zweet zo overtuigend schilderen dat de droppels voor je ogen schenen te zwellen, maar ook dat was een smakeloos kunstgreepje, zoals dat van het versleten fluweel. Het lijden was dat van Gerrit, alleen het zweet en het fluweel waren van hem. En alles waarop hij zich kon beroemen was de verachtelijke kunst, het oog te bedriegen.

In zijn vlaag van walging om zich zelf had hij zich voordat hij het wist door de wilde planten gewerkt en stond hij aan de voet van de duinen, wit in het ochtendlicht, het bleke, glad golvende zand hier en daar onderbroken door een broos, machteloos halmpje, een rottende kwal of een onbewoonde schelp. Op deze plek, een paar honderd meter van het water, rook hij de sterke zeelucht, en met een huivering van afkeer dacht hij aan de massale rotting en ontbinding van de schaaldieren,

vertraagd en verlengd door het zout van de zee. Hij ging naar rechts, want hij wilde niet dichter bij het water komen. Langzaam liep hij, zoekend naar een plek waar hij kon zitten, waar geen slak zijn slijmerig spoor had achtergelaten en geen fijn getekend geraamte in het zand lag. Hij vond een heuveltje, ging in het meegevende zand zitten en maakte zich klaar om te gaan worstelen met de gedachte, dat er geen grootheid in hem was en dat hij niet anders was dan de anderen.

Worstelen? Maar dat kon hij niet. Het opgeroepen beeld bestormde hem opeens uit de zilte zeelucht. Het beeld, honderdmaal machtiger dan de engel die op Jacob was aangevallen, ontmande hem volkomen. Zonder zijn schilderkunst was er niets om de lege, smaakloze, slappe uren te vullen. Zonder zijn droom van roem was hij minder dan de minste, de verachtelijkste van zijn broeders, een voorwerp van hoon, een dwaas die zich zelf misleidde. Waar moest hij zich verschuilen, wat moest hij doen, hoe kon hij zich van dag naar dag voortslepen? Zijn droom van grootheid, vals in de ogen van anderen, was in hem zelf wezenlijk genoeg om in de kiem weg te rotten als hij hem niet tot leven bracht. Die droom ontkennen, verstikken, vermoorden in het donker, dat kon alleen een voortijdig einde aan zijn leven maken.

En voor het eerst in zijn leven zag hij de dood als een zekerheid, iets waaraan geen ontkomen mogelijk was. Als alle andere mensen droeg hij het kiemende zaad van zijn sterfelijkheid al in zich: ik ben vlees, en vlees vergaat in de doodkist onder de aarde even onverbiddelijk als in pekel; ik ben gemaakt van beenderen, en het zware geraamte verdroogt en breekt en verpulvert even zeker als het lichte, en de schedel ligt open op het doodskussen, zodat alle hooggestemde dromen er uitvloeien, alle gedachten en hartstochten vervliegen . . .

Bidden kon hij niet; het proberen was zinloos. Zijn moeder, zijn vader en Adriaen konden bidden met een simpel, onverstoorbaar vuur, maar hem was bidden even onmogelijk als Gerrit, om wiens hart een korst van verbittering tegen de aanraking van God was gegroeid. In de vlakke verte trok de mist op en werd hier en daar de schuimlijn van de branding zichtbaar. Hij zag de boten van de vissersvloot vorm aannemen, de zeilen verwarmd tot lichtgeel door de sterker wordende zon. En een eind van hem af, tussen hem en het water, zocht een bedelaar, een donkere gestalte omhuld door wapperende lompen, naar wat de vloed voor de armen had meegebracht, aangespoelde alen en mosselen, om thuis op het vuur te zetten.

De laatste jaren had hij zulke schooiers dikwijls getekend. Ze klopten op deuren, ze spookten op kermissen en stranden. Callot, de beroemde graveur, had er tientallen getekend, fantastisch in hun vodden, schilderachtig in hun misère. Hij boog zich voorover om scherper te zien, de geduldig gekromde lijn van de rug in zich op te nemen, het zoekend gerichte hoofd. Nog nooit was hij zo buiten zich zelf getreden om in de huid van een ander te kruipen. Eenzaamheid, verstoting, de voelbare dreiging van sterfelijkheid, hij wist wat het betekende, hij begreep hoe vlees, zenuwen en beenderen erdoor konden worden aangetast. Zijn kleine honger maakte het hem mogelijk, de grote honger mee te voelen. Zijn hart, door leegheid en sombere gedachten vertraagd tot moeizaamheid, was één met dat andere, smachtende en onbeminde hart.

Hij stond op en liep naar een ander duintje, wat dichterbij, waar hij zich neerzette, zonder te letten op een opgezwollen haring en een zeester. Van deze plek kon hij in het sterker wordende licht de details onderscheiden, de verzakte wangen, de gezwollen hongerbuik in contrast met de magerheid van de gestalte, de blote elleboog die uit de flarden van de mouw stak. Hij had potlood en papier in zijn

handen voordat hij wist dat hij ze uit zijn zak had genomen. De lijnen kwamen, zonder aarzeling, maar niet snel; je eigen verdriet tekende je nederig, zonder zwier, met toewijding en vertedering. De wapperende vodden, de lappen om de benen gewikkeld in plaats van kousen, de oude zak over het hoofd tegen de kou, al die dingen zouden hem vroeger verleid hebben tot getergde, fantastische lijnen, maar nu duidde hij ze nauwelijks en met grote schroom aan. En omdat hij op die afstand de ogen niet kon zien, al tuurde hij nog zo scherp, gaf hij de mosselraper zijn eigen koele, maar geplaagde ogen.

De tekening was goed, meer dan goed, iets om te bewaren en er later iets mee te doen. Deze ellendige, in verkleumde troosteloosheid het zand afzoekend, was te vermenigvuldigen tot talloze ellendigen, de kreupelen en blinden, tastend naar de genezende hand van Christus, de bedelaar zoekend naar kruimels onder de tafel van de rijke man, de verloren zoon speurend naar voedsel tussen de varkens. De verloren zoon . . . er zaten wel tien schilderijen in dat verhaal, hoe Van Swanenburgh er ook over dacht. Met Gods hulp zou hij er eens een hele reeks maken: de verloren zoon die vol onschuldige vreugde op een mistige ochtend het ouderlijk huis verlaat; de verloren zoon in de armen van de hoeren, waarvan er een zou kunnen lijken op Fioretta; de verloren zoon – waarom schreide hij nu? waarom waren zijn wangen opeens nat van overvloedige tranen? – die zijn vader om de hals valt en diens stevige armen in opperste vergiffenis om zich heen voelt.

Het was nog vroeg; het geel van de zeilen in de verte zei hem dat de zon nog niet langer dan drie uur op was. Hij kon nog naar het atelier gaan; hij zou dan niet veel te laat zijn en Van Swanenburgh zou het bij een lichte berisping laten. Maar het was hem onmogelijk. Hij had bovendien honger en op Zuytbroek zouden karnemelk en vers gebakken pannekoeken voor hem klaarstaan. Met vlugge stappen liep hij terug over de duinen naar de weg. Uit volle borst zong hij een oud koraal terwijl hij naar het geboortedorp van zijn moeder ging, zijn ogen gericht op de glanzende daken van Leiden, de zonbeschenen kantelen, de flitsende molenwieken. En hij keek niet naar de dingen waarop hij trapte, de lege schelpen en de dode dieren.

Die avond had Harmen Gerritszoon precies om negen uur, terwijl de laatste kerkklokken nog nagalmden in de vochtige voorjaarslucht boven Leiden, zijn deuren gegrendeld en was naar bed gegaan. Niet dat hij moe was; hij wist zelfs dat hij in uren de slaap niet zou vatten. Maar hij wilde niet betrapt worden, wat al een paar maal gebeurd was, als de bezorgde vader die op de trouweloze zoon zit te wachten. Die avond geen zoete angst, geen alles vergevende begroeting. En hij verkneuterde zich, terwijl hij zijn kleren opvouwde en zijn nachthemd aantrok, bij de gedachte aan het zelfgenoegzame kalf dat aan de voordeur rammelde, aan de achterdeur rammelde en ten slotte gedwongen was, naar een raam te klimmen en in te breken, zwetend van angst omdat er elk ogenblik een nachtwaker kon komen met de netelige vraag, waarom hij op dat uur en op die manier ergens naar binnen wilde klimmen.

Hij was zo verdiept in deze gedachten, dat hij veel langer werk had dan gewoonlijk, zich klaar te maken voor de nacht. Zijn vrouw lag al in de bedstee, een kast zonder deuren in een hoek van de kamer. Ze had knielend haar gebed gezegd, haar hoofd in het donker, maar haar blote, stoffige voetzolen verlicht door de olielamp op de wastafel. En zwijgend was ze gaan liggen, haar gezicht naar de muur, haar rug naar hem en de wrede, begriploze wereld gekeerd. „Goedenacht, Neeltje,"

zei hij zonder een antwoord te verwachten. Die hele dag had ze hem verwijtend aangekeken, alsof al haar verdriet veroorzaakt was door zijn weigering, het gevraagde geld op tafel te leggen, terwijl zij toch helemaal ontroostbaar geweest zou zijn als hij het geld wel had gegeven en haar lieveling het ouderlijk huis vaarwel had kunnen zeggen. Nu was ze boos omdat hij haar al om negen uur naar bed had gestuurd; ze was boos omdat hij haar meesleurde in zijn eigen hardheid en ze zou zich wel zo ver van hem houden als de afstand van het bed toeliet. Het zou niet helpen als hij haar magere schouder streelde; ze zou zich slapende houden en zich in haar zogenaamd onrustige droom losrukken.

Zuchtend knielde hij waar zij geknield had, op een smal kleedje dat versleten was van hun vroomheid. Hij verborg zijn gezicht in zijn handen – ook als er niemand keek, was het ongepast met onbedekt gezicht te bidden – en fluisterde het Onze Vader: „Onze Vader die in de hemelen zijt . . ." Maar omdat hij van zich eiste, ieder woord volledig bewust te zeggen, dreigde het gebed even lang te duren als het uitkleden. Zijn gedachten, gesard door de spanningen van die dag, waren zo onwillig als een nerveus paard; terwijl hij de onmetelijke straling van het woord ‚hemelen' trachtte op te roepen, merkte hij dat hij luisterde naar de bewust afgemeten ademhaling van Neeltje; toen hij in nederigheid om het dagelijks brood voor de volgende dag wilde vragen, voelde hij zijn oren gloeien bij de gedachte aan het feestmaal dat zijn zoon waarschijnlijk op Zuytbroek was voorgezet: pannekoeken en gemberbrood, de beloning voor zijn aanmatiging.

Driemaal begon hij opnieuw, maar hij kwam niet verder dan: ‚Vergeef ons onze schulden'. Wetende dat Neeltje in haar boosheid en angst te koppig was om zich om te draaien en te kijken wat hij deed, ging hij rechtop zitten, op zijn vereelte hielen, en overdacht de woorden. En een doodse, naamloze hand legde zich om zijn hart, killer dan de hoornige huid van zijn voeten die hij door het linnen van zijn nachthemd voelde. ‚Vergeef ons onze schulden . . .' Zolang hij zijn gedachten op het gebed had gericht, was hij achtervolgd door het beeld van de keuken zoals die was geweest toen dit huis nog eigendom was van zijn stiefvader. Hij had het smalle, baardige gezicht gezien, dat hem toepreekte over een schaal appels en een aarden kan op tafel. Voorzichtig en aarzelend had de stiefvader hem gezegd – het was niet gemakkelijk, vaderlijke raad te geven aan de zoon van een dode – dat hij Mathilde Willemsdochter maar uit zijn hoofd moest zetten, omdat zij een welgevallig oog had laten vallen op een knaap die een grotere erfenis in handen zou krijgen. Als hij haar naliep door de duinen of na kerktijd op haar wachtte, maakte hij zich alleen maar lachwekkend. ‚Nalopen' en ‚lachwekkend', dat waren de woorden geweest. Zijn teleurstelling en woede hadden ze, naast het beeld van de kan en de appels, onuitwisbaar in zijn geheugen gegrift. Maar al waren de woorden slecht gekozen, al misten ze alle warmte en begrip, het antwoord dat ze uitlokten was onvergeeflijk geweest. „Probeer u niet aan te stellen als een vader," had hij tegen de zenuwachtige, zachtmoedige man geschreeuwd, de man van wie hij later was gaan houden. „U bent mijn vader niet en als u probeert het toch te zijn, bent u zelf lachwekkend!"

En hij had nooit om vergiffenis gevraagd, nooit zijn schuld beleden, niet omdat het verlies van Mathilde Willemsdochter een ongeneeslijk verdriet voor hem was, maar omdat hij begreep dat hij de man een wond had toegebracht en nooit meer de moed had, hem aan die wond te herinneren. Wat kon hij nu anders doen dan zijn gedachten concentreren op die oude, ongeboete zonde en morgen nog een paar krokussen op het al zo stipt verzorgde graf te gaan planten?

Na het moeizame gebed stond hij zuchtend op en veegde zijn knieën af. Hij kon er niet toe komen, de lamp op de wastafel te doven, want het was het laatste licht in huis. Hij bracht de lamp dus naar de gang en zette hem op de kast, waar de gele gloed door het hoge raampje van buiten zichtbaar zou zijn. „Ik heb licht in de gang laten branden, Neeltje," zei hij, terug in de slaapkamer, maar zij gaf geen antwoord. Nu ja, morgen zal ze wel anders zijn, dacht hij, en met stijve benen klom hij in bed.

Een paar maanden geleden had hij met Neeltje van plaats in bed gewisseld. Hij had de laatste tijd soms de slaap niet kunnen vatten en was dan door een hevige hartklopping het bed uitgejaagd. Het was dus beter dat hij aan de buitenkant lag, zodat hij kon opstaan als het nodig was zonder haar te storen, hoewel hij zich lang tegen de verwisseling had verzet en nu nooit naar bed ging zonder het gevoel, iets te hebben verloren. Sinds hun bruidsnacht hadden zij, met de gezichten naar elkaar toe, in elkaars armen gelegen. Ze waren nu te oud om op hun andere zij te gaan liggen; hij miste haar hoofd op zijn schouder, nu ze rug aan rug lagen, hij miste haar ademtocht in zijn hals. En op avonden als deze, als hij haar verdriet had gedaan, was de kans op verzoening kleiner door die verandering. Er was nu een kille, lege ruimte tussen hen. Het bed was vijandig, nu hun gezamenlijke warmte ontbrak, en hij voelde de onheilspellende versnelling van zijn hartslag al.

Ook onthield de nacht hem de geruststelling, dat buiten alles goed was ondanks alle verwardheid in zijn binnenste. De hond van Aart Jacobszoon rukte jankend aan de ketting waarmee hij aan het hek was gebonden; een paar dronkaards liepen met dikke tongen ruziemakend voorbij; late, eenzame voetstappen klonken onder het raam . . . niet die van Rembrandt, ze hielden niet op, ze gingen met teleurstellende regelmaat door naar de Pelicaanswal of de Witte Poort. Het zou hem gekalmeerd hebben als hij zijn rug en lendenen tegen Neeltje kon laten rusten; zoekend tastte hij achter zich naar haar slappe hand. Maar zij reageerde niet. Hij kon niet blijven liggen om zijn hartslagen te tellen en de benauwende geur van de ganzeveren in te ademen. Hij stond op, heel voorzichtig voor het geval dat zij werkelijk sliep, stak zijn blote voeten in zijn schoenen en schuifelde naar de gang om de lamp te halen.

Hij zag geen licht onder de deur van Gerrits kamer; hij dankte God dat de jongen sliep in vergetelheid, een gedachte die pijn deed. Ook Liesbeth sliep, ondanks de verontwaardiging waarmee zij naar boven was gegaan. Haar deur stond open en hij hoorde de gezonde, gelijkmatige ademhaling. Hij werd naar het raam getrokken, hij wilde uitzien door de nu lege straat. Maar hij wist dat zijn schaduw zichtbaar zou zijn in het lamplicht. Hij ging dus heen en weer lopen door de gang, probeerde zijn voetstappen te tellen en niet aan het bonzen in zijn borst te denken. Waar kon de zot op dit uur toch zijn? Misschien had een boosaardige bedelaar hem aangevallen, op de eenzame weg van Zuytbroek. Maar nee, dat was een domme vrouwengedachte; de tijd was redelijk veilig, de stadsgevangenis was bijna leeg en de nachtwacht deed ieder uur de ronde. Waarom had Rembrandt hem eigenlijk die gebalde vuist voor zijn gezicht gehouden? ‚Als u besefte wat ik hier had . . .' Maar niemand twijfelde er toch aan? Ze hadden nooit anders dan eerbied voor zijn aanleg getoond. Maar het was hem nog niet genoeg, behandeld te worden als de aartsengel Michaël; hij voelde zich te kort gedaan als hij niet als God zelf werd behandeld. Een vreemde, verlammende opwelling van angst liet zijn hart opspringen als een gevangen vis. Hij moest niet zo lopen; geen geneesheer zou hem aanraden,

zo heen en weer te lopen als het in hem zo stormde. Hij ging zitten, voorover gebogen, op een trede van de zoldertrap, en ademde langzaam en voorzichtig.

De aanval ging voorbij. Hij overdacht redelijker mogelijkheden met een rustiger gemoed, ademde de geur van verf en olie in, die altijd uit de kamer van de verloren zoon omlaagkwam. Zou hij in een herberg gebleven zijn? Het was niet waarschijnlijk. Hij lustte geen brandewijn en sloot zich altijd mokkend af voor luidruchtig of breedsprakig gezelschap. Zou hij bij een vrouw zijn? Nog minder waarschijnlijk; hij was kuis, daarop zou ieder zweren. Hij stond natuurlijk ergens in het gele licht van een venster een dronken zwerver uit te tekenen, terwijl zijn vader zich hier ongerust zat te maken; de tijd vergeten, niet merkend dat de klok van de Pieterskerk nu tien sloeg . . .

Of hij was al thuis . . . En al was het zinloos en onverstandig, in deze toestand de twaalf steile treden naar boven te gaan – zijn zoon kon niet thuisgekomen zijn zonder dat iemand het hoorde – nam hij de lamp en ging de krakende treden op. De jongen had de geur van het schildersambacht zo lang in zijn kleren en zijn haar meegedragen, dat de verheviging van de geur de illusie wekte dat hij er zelf was, een illusie, zo dicht bij de werkelijkheid, dat de leegte, waarin het licht van de lamp doordrong, hem een onredelijke teleurstelling was. Daar stond het bed, wit en glad, jammerlijk onbeslapen. Daar hing zijn mantel; die had hij moeten meenemen, het was vochtig en kil buiten. Op de vensterbank het stapeltje koperen platen, klaar voor de etsnaald. En van het linnen, schrikwekkend als een onvermoede, levende aanwezigheid, staarde Gerrit hem aan in de purperen mantel van de heilige Bartholomeüs.

Hij had het schilderij in vele dagen niet gezien; hij was er de man niet naar, zich op te dringen bij iemand die een kluizenaar verkoos te zijn. Misschien daarom, misschien door het lamplicht in zijn onvaste hand, trof de beeltenis op het doek hem met ongekende kracht. Hij keek ernaar met een absoluut geloof in de echtheid en begreep voor het eerst, waarom de katholieken zoveel misbaar hadden gemaakt om hun vergruizelde beelden. De dingen, die hij het mooist had gevonden toen zijn geest helder en zijn hart rustig was, verloren nu hun betekenis; het zweet en het fluweel waren heel goed, maar vielen in het niet naast de eenvoudige werkelijkheid, de tastbare aanwezigheid van de man, Bartholomeüs of Gerrit, met een bijna gênant blootgelegde geest. De aanwezigheid was zo sterk, dat hij een afstand bewaarde, zelfs een stap terugdeed en de lamp liet zakken om de felheid van de geschilderde blik te verzachten.

En terwijl hij keek, kwamen de vragen in het ritme van zijn hartklopping. Had Jacob van Swanenburgh, groot kunstenaar als hij was, ooit zo iets geschilderd? Had de hand, die dit had gemaakt, misschien goede redenen om zich tot een vuist te ballen in het gezicht van een domme wereld? Was het niet waar dat Josef, een rechtvaardig man in Gods ogen, zich in de onbezonnenheid van zijn jeugd openlijk had doen voorstaan op zijn rechtopstaande schoof te midden van de scheefgezakte schoven van zijn broeders? Hoe zou het zijn, onder deze dwingende, geschilderde blik, als hij het geldzakje van Adriaen eens niet gebruikte om de wiek te laten repareren, maar het werk zelf deed en het geld anders besteedde?

Hij schrok toen de verwachte geluiden kwamen: het rammelen van een grendel, even later een andere grendel, het klikken van een raamsluiting het doffe neerkomen van voeten op de vloer. Even stilte, toen het zachte fluiten van een koraalmelodie, in de lege duisternis die bedoeld was als eerste berisping voor de laat-

komer. Vijftien uur was hij van huis geweest, niemand had hem nog vergiffenis geschonken en nog gedroeg hij zich onbeschaamd. Geen teken van wroeging. Onderdruk die boosheid, denk aan Josef en zijn schoof, begrijp dat de onbeschaamdheid van de jeugd een soort ziekte is. Zet de lamp op de vensterbank naast het stapeltje etsplaten; hij mag het licht niet zien flakkeren in een onvaste hand. Blijf stilstaan, met slaphangende armen terwijl het gefluit dichterbij komt, de eerste trap op en dan door de gang naar de tweede. Bereid niets voor, laat alles over aan God, wetend dat Hij alles wat gezegd zal worden toch heeft voorbeschikt . . .

Halverwege de zoldertrap hield het fluiten op, waarschijnlijk omdat de jongen het licht had gezien. Hij bleef op de drempel staan, zijn rossige haar verwaaid na zijn wandeling langs het strand, zijn gezicht wit, met felle rode vlekken van de wind. Hij was verbaasd en verontrust omdat het zijn vader was, de rechter, en niet zijn moeder, de troosteres, die hem hier opwachtte. In een zwak gebaar van verontschuldiging kwamen zijn handen uit de gekreukte manchetten. „Ik hoopte dat u nog op zou zijn. Ik wilde zeggen dat ik er spijt van heb."

„We denken er niet meer aan." Alle bevrediging, die de gestamelde spijtbetuiging wekte, werd door het bonzende hart onbelangrijk gemaakt.

„Ik had de tijd vergeten tot ik de klokken hoorde . . ."

„We praten er niet meer over, zei ik." De scheurende hartslag benam hem zijn gezichtsvermogen; hij moest de paarse mist wegknipperen. Toen hij zijn ogen weer wijd opendeed, kwam plotseling een lichtheid in zijn hoofd. De kamer schommelde en draaide, zodat hij zich aan de vensterbank moest vasthouden om staande te blijven.

„Vader, wat is er? Vader!"

Het kwam zo dringend, zo angstig, dat de slingerende muren tot rust kwamen. Hij zag nu duidelijk het jonge, wat grove gezicht, en de doodsangst en de vertedering in de ogen zeiden hem, dat zijn dagen geteld waren. „Niets," zei hij, verdrietig omdat het besef van zijn vergankelijkheid zich te vroeg had opgedrongen. „Het drukt me hier een beetje . . . de maag . . ." Hij deed een paar stappen van het raam, om te bewijzen dat hij stevig op zijn benen stond. „We hebben vanavond pannekoeken gegeten en die kan ik nooit goed verdragen. Ik kan ook niet zeggen dat ik ze in alle rust gegeten heb."

„Zal ik naar beneden gaan, iets voor u halen? Een beetje brandewijn misschien?"

„Nee, doe niet zo mal, er is niets aan de hand. Nu je thuis bent, ga ik maar weer naar bed."

Maar voordat hij kon weggaan, stond zijn zoon bij hem, de armen om zijn hals, het eigenzinnige hoofd gebogen in ongewone nederigheid. Harmen schrok er zo van, dat hij niet dadelijk kon reageren en met hangende armen stijf bleef staan. Toen verdreven de warmte en de vertrouwde geur alle spanning. Hij legde zijn vlakke handen op Rembrandts rug en liet de aanraking zwellen tot een sterke, alles vergevende omarming.

Toen ze elkaar loslieten, schaamden ze zich. Dit was in jaren niet gebeurd. Hij ontweek het witte, berouwvolle, betraande gezicht en wendde zich tot de haast onzichtbare Bartholomeüs. „Ik had het schilderij bekeken . . . en ik dacht aan dat geld," zei hij, teruggaand naar het raam om de lamp te halen. „Het gaat natuurlijk niet vanzelf . . ." hij ging naar de deur en bleef daar alleen even staan om hijgend zijn zin af te maken: „. . . . maar ik geloof wel dat het me kan lukken, je naar Amsterdam te laten gaan."

Terug in zijn kamer lag hij, eer hij het zelf wist, op zijn knieën voor het bed op het versleten vloerkleedje. Het kon geen kwaad, het Onze Vader nog eens te zeggen; de vorige keer was hij er niet genoeg met zijn gedachten bij geweest. Nu zijn hart tot rust gekomen was en het hele gezin veilig thuis was, kon hij alle gewone beelden weer oproepen. Het goedmoedige gezicht van de Vader, de kristallen straten van de Hemel, de korstige bruinheid van het dagelijks brood . . . ze kwamen hem een voor een voor de geest, kalmeerden hem en maakten hem klaar voor de nachtrust. Zonder haperen, met niet meer dan een uiterst vluchtig visioen van de blonde Mathilde Willemsdochter zei hij: „Vergeef ons onze schulden zoals wij vergeven onze schuldenaren," en zijn hart klopte weer regelmatig, hoewel wat zwak, toen het Amen zijn gebed onderstreepte.

Neeltje was in slaap gevallen terwijl hij weg was; vergeten waren haar denkbeeldige wonden en haar ongegronde boosheid. Hij strekte zich uit in bed, naast haar doorademde warmte, en zuchtend legde zij haar rug tegen de zijne. Hij tastte achter zich en vond haar hand, die zich niet verzette. Verbittering en koelheid kon zij alleen volhouden zolang ze waakzaam was. Voorlopig was die waakzaamheid teruggedrongen; in haar slaap was ze weer verzonken in goedheid en liefde.

DEEL II

1623-1624

PIETER LASTMAN, DE MEESTER-SCHILDER, HAD MAAR ZELDEN REDEN OM ZICH EROVER te beklagen dat hij uit Italië een knecht had meegebracht. Tien jaar geleden, toen Vincenzo achter hem aan van de boot was gestapt, was hij een wonderlijke, uitheemse, twijfelachtige figuur, maar nu was hij in de Amsterdamse kringen een aanvaardbaar, ja zelfs een benijdenswaardig element geworden. De gewoonten veranderden; de mannen lieten hun vrouwen vaker thuis om van elkaars gezelschap te genieten. De nachtelijke soupertjes, met tabaksrook, Franse wijnen en vrije conversatie, waren veel ongedwongener zonder de strenge blikken van de ouderwetse, rechtschapen Hollandse feeksen.

Op zulke avonden van mannelijke gezelligheid was Vincenzo van onschatbare waarde. Geluidloos en onopvallend bewoog hij zich door de schitterende salon om uitgebrande kaarsen te vervangen, tabaksdozen en karaffen bij te vullen, zout te strooien op een wijnvlek in een onbetaalbaar Perzisch tapijt of een wankelende gast even naar de tuin te brengen om een luchtje te scheppen. Maar beslist onmisbaar was hij in de eenzame ochtenden. Pieter Lastman, die door mannelijke en vrouwelijke dichters van de stad een olympische figuur was genoemd, had eens tegen een paar intieme vrienden opgemerkt dat hij minder van God en meer van de dronken zwabber Silenus weg zou hebben als hij die handige snaak niet van Capri had meegenomen. Door een randje franje aan de zoom van een jas te naaien, kon Vincenzo de aandacht van de heupen afleiden; door op de juiste plaats een knoop in een sjerp te leggen, maakte hij een buik minder gezwollen; door een das diagonaal te draperen kon hij van een wat vettige borst iets monumentaals maken. Als de meester 's morgens vroeg in zijn spiegel een schrikbarend afgezakt gezicht zag – slappe wangen, de mondhoeken omlaag, de leden zwaar over de lichtbruine ogen, met alleen de smalle, aristocratische neus nog recht en trots – dan wist Vincenzo ook daarop wel raad. Na zijn behandeling met hete, vochtige handdoeken en die verrukkelijke, masserende handen kon de meester zich weer met enige waardigheid vertonen aan zijn leerlingen, zijn keukenmeid en eventueel aanlopende begunstigers of kunstbroeders.

Die middag had Vincenzo zich met zijn gebruikelijke gemak bij een onvoorziene situatie aangepast en dadelijk begrepen, dat mevrouw Van Hoorn geen gewone bezoekster was, geen gast die hij zonder plichtplegingen naar het atelier kon brengen, waar haar zoon Allaert en de vijf andere leerlingen in de augustuszon aan hun ezels stonden te zweten. Hij had haar dus in de antichambre gelaten, de kamer die bestemd was voor belangrijke of intieme gesprekken. Daarna had hij fluisterend haar bezoek in het atelier aangekondigd. En nu Pieter Lastman en Allaert bij haar waren in het achterkamertje, waar de dichtgetrokken gordijnen de hitte buitensloten, was hij zelf naar de keuken verdwenen om een verfijnd blijk van gastvrijheid

toe te bereiden, een lekkernij die niet te gewoon en niet te uitbundig was voor de gelegenheid.

De moeder maakte al spoedig duidelijk dat zij niet was gekomen met klachten, domme vragen of gespeelde bezorgdheid om haar zoon in diens eerste leerjaar; terwijl ze quasi-teleurgesteld naar Allaert keek, zei ze tegen Lastman: „O, hebt u mijn aapje meegebracht? Dat was niet nodig geweest, ik zie hem al dikwijls genoeg. Ik kwam alleen ú mijn opwachting maken." Die opwachting bleek de vorm te hebben van een soort geschenk, een bultig pakje op de leuning van haar stoel. Het was zuiver een beleefdheidsbezoek en zij had moeite gedaan, zich voor de gelegenheid aantrekkelijk te maken. Haar slanke figuur was omsloten door prachtige, zilverkleurige zijde, en de polsen, de hals en het rechte, blonde haar waren getooid met sieraden en parels. Wat ze verder met haar diepe keelstem zei, was bedoeld om haar tevredenheid te uiten; zij en haar echtgenoot hadden te meer van hun Italiaanse reis genoten omdat zij wisten, hoezeer Allaert het in het huis van zijn nieuwe leermeester naar zijn zin had. En mijnheer Lastman had zeker een voortreffelijke keukenmeid, want Allaert was beslist een beetje dikker geworden en trok thuis zijn neus op voor de appelbollen. Ook moest haar van het hart dat zelfs haar man, die het zo druk had met de scheepvaartzaken dat hij niet eens het verschil zag tussen een De Keyser en een Nicolaas Elias, kon zien dat Allaert in de tekenkunst vooruitgegaan was.

Lastman hoorde alles zonder goed te luisteren. Allaert van Hoorn was naast zijn moeder gaan staan; in de mistige, gouden gloed die door het zandkleurig weefsel van de dichte gordijnen naar binnen drong, was de gelijkenis tussen hen nog opvallender dan in het volle daglicht. Moeder en zoon hielden op dezelfde innemende manier het hoofd een beetje schuin; ze hadden dezelfde bleke, smetteloze wangen, dezelfde heldere ogen, hetzelfde lichte, zijige haar. Hun élégance was aangeboren; de zeventienjarige Allaert was in zijn donkerblauwe werkkiel niet minder de jonge cavalier dan hij in pluimen en fluweel zou zijn. Zijn moeder keek hem nu en dan aan, waarbij ze haar genegenheid verborg achter een licht spottende lach. „Het is vriendelijk van u, dat u zoveel moeite voor hem doet," zei ze. „Het moet wel een beproeving zijn, alweer met een nieuwe leerling te beginnen."

Pieter Lastman keek zijn leerling aan en bedacht met weemoed, dat de aantrekkelijkheid juist in het nieuwe lag. De geestdrift voor een nieuw ontwakend talent, de spannende vraag hoe het zich zou ontwikkelen, dat waren de schoonste ogenblikken voor een leermeester. Waar was, bij voorbeeld, de oprechte ijver van Jan Lievens gebleven? En ook Allaert zou eens zijn zachte jongensgezicht gaan verbergen onder een baard, en zijn blauwgrijze ogen zouden hun onschuld gauw genoeg verliezen. „Wat ik voor Allaert doe, valt me in geen enkel opzicht moeilijk. Hij is niet alleen begaafd, maar ook gewillig . . . en dat is een zeldzame combinatie, dat kan ik u verzekeren," zei hij.

„Ik weet in elk geval dat hij leergierig is."

Allaert, verlegen nu hij in zijn bijzijn werd geprezen, nam zijn toevlucht tot een glimlach, die een kopie was van die van zijn moeder. Milde spot was blijkbaar een nuttig gebruiksartikel in het vorstelijke huis aan de Herengracht; kwamen blijdschap of verontwaardiging er soms te dicht naar de oppervlakte, dan werden ze snel bedekt met een beetje plagerij. „Vergeet u niet waarvoor u bent gekomen, moeder?" vroeg hij.

„Ach ja!" Ze nam het pakje van de stoelleuning en bood het Lastman aan.

Het gebaar was opzettelijk theatraal; ze onthief hem ermee van de verplichting, haar meer dan vormelijk te bedanken. „Het is niets bijzonders, mijnheer Lastman. Misschien is het zelfs uitgesproken lelijk, maar het is in elk geval echt antiek. Joris en ik hebben het in Verona gevonden."

Dat zij de voornaam van haar man gebruikte, was een nog groter compliment dan het geschenk uit Italië; het betekende dat zij op vriendschappelijke voet met hem wilde staan en hem binnenkort misschien wel te eten zou vragen. De mogelijkheid, zich onder de illustere gasten in haar beroemde salon te bevinden, maakte dat hij verheugd glimlachte toen hij het touwtje losmaakte en het papier afwikkelde. Maar de lach verdween toen hij het bronzen lampje zag, met het groene waas der eeuwen. De herinneringen, die hem opeens bestormden, maakten hem sprakeloos. Hoe dikwijls hadden hij en zijn medestudenten zulke lampjes uit de zwarte Italiaanse aarde opgegraven! En hoe uitbundig hadden ze dan tegen elkaar gezegd, elke keer als ze er een met olie vulden en het lieten branden op een met wijn gezalfde tafel, dat ze een band hadden gesmeed tussen zich zelf en het grootse verleden!

„Iedereen zal zulke dingen wel meebrengen," zei ze bescheiden. „Het zou me niet verbazen als u er al een dozijn van had."

„O nee, zeker niet. Ik heb er niet één. Het is bijzonder mooi. Ik ben er erg blij mee." Maar de atmosfeer bleef geladen met zijn ontoereikende reactie en hij voelde dat hij een uitleg verschuldigd was. „Het herinnerde me alleen aan mijn studententijd, toen ik bij Elsheimer in Rome werkte . . . God hebbe zijn ziel."

Nu hij de naam had uitgesproken, was het alsof twintig moeilijke jaren en vijftig pond overtollig vet van hem afvielen. Bevrijd van zijn kortademigheid en lichtvoetig liep hij weer op een late voorjaarsavond met Elsheimer over het weelderige gazon van een Romeinse tuin, in de bedwelmende geur van pijnbomen en rozen. Het smalle gezicht van Elsheimer, altijd brandend gespannen, keek hem aan en door hem heen. Zijn zachte, rossige haar en baard waren als vuur in de gloed van de zuidelijke zonsondergang. De benige, slecht verzorgde handen, met kloven aan de knokkels, gebaarden alsof zij de wezens opriepen, waarvan hij de namen noemde, de nimfen van de rivier en de waterval, de dryaden van populier en wilde vijgeboom, de geest van de bemoste waterput. „Alles wat wij zien," had Elsheimer eens op zo'n betoverde avond gezegd, „is niets dan een armzalige manifestatie, zoals de ouden in hun wijsheid wel wisten, een gebrekkige afschaduwing van de geest. En hij, die door de stoffelijke sluiers heen tot het diepste wezen doordringt, verheft zich uit zijn sterfelijkheid en maakt zich, al is het slechts voor het ogenblik van de openbaring, tot een der goden."

„Het is vreemd," zei ze, zacht en onbewust eerbiedig, „maar ik heb nog nooit een werk van Elsheimer gezien, hoewel ik zijn naam zo dikwijls heb horen noemen."

„Zijn schilderijen zijn in Italië gebleven. Alleen zijn invloed is naar de Nederlanden gekomen."

Hij dacht aan de schilders van het noorden, die bij tientallen van hun grauwe, mistige landen naar het zondoordrenkte paradijs waren gereisd. Elsheimer had de meesten om zich verzameld; hij was hun leidsman geweest, hun meester, bijna hun god. Velen waren met tegenzin terug naar huis gegaan, alleen om te werken in de hoop op een hereniging en om zich bij elk voltooid werk af te vragen: ‚Wat zou de meester hiervan zeggen?' En ontelbare Nederlanders en Duitsers, die van een reiziger hoorden dat de brandende blik voorgoed gedoofd was, hadden hun handen voelen verslappen, hun lichaam laten vervetten en hun geest bedwelmd met wijn.

„Het zou hem een voldoening geweest zijn, als hij kon zien hoe zijn onderwijs vrucht draagt op uw doeken," zei mevrouw Van Hoorn.

Was dat waar? De vraag riep te veel verdriet op om overdacht te worden. Gelukkig kwam dan ook juist Vincenzo binnen met een schaaltje wafeldunne koekjes en een schotel verse perziken en peren. Voordat hij weer de kamer uitging, zei hij: „Met uw welnemen, edele heer, moet Van Rijn nog doorgaan met azuur malen?"

„Welneen!" Tot zijn schrik merkte Lastman dat hij niet meer aan de Leidenaar had gedacht en dat de straf van een half uur, die hij hem had toegemeten, al tot zeker een uur was uitgegroeid. Al was de knaap nog zo onhebbelijk geweest, het ging eigenlijk niet aan, hem pigment te laten malen. Het werk met vijzel en stamper werd meestal aan de onhandigen en de domoren overgelaten en dan nog alleen in hun eerste jaar. „Het was de bedoeling dat hij het maar een half uur deed," zei hij, met een onrustige blik op Allaert, die met een ernstig gezicht ophield, zijn perzik te schillen.

„Zal ik hem dan zeggen, dat hij mag ophouden?"

Hij dacht even na; het zou een manier zijn om dit aangename bezoek te rekken. Maar het was toch niet verstandig. De jongen zou het verkeerd opvatten als een knecht hem bevelen gaf, te meer omdat hij uit een eenvoudig milieu kwam. „Nee," zei hij, „ik maak het zelf wel in orde."

Maar dat kon niet dadelijk. Het was uitgesloten, opeens weg te lopen en moeder en zoon hier alleen te laten. De beleefdheid eiste, dat hij op zijn minst eerst rustig een koekje at. Hij at er twee, ze waren delicieus gekruid met anijszaad, en bedankte nu uitvoerig voor het geschenk. Maar zijn haast, een eind aan het bezoek te maken, ontging mevrouw Van Hoorn niet. Ze was al opgestaan voordat hij zich kon gaan verontschuldigen. „Ik wil u niet van uw werk houden . . . ik heb alles gezegd wat ik wilde zeggen en meer dan dat." Ze veegde wat koekkruimels van haar zilverkleurige rok.

„Het is werkelijk niet van belang," zei hij, terwijl hij in haar richting kwam voor het geval dat ze hem haar vingertoppen zou aanbieden. „Ik moet alleen even naar het atelier om een paar aanwijzingen te geven."

Ze gaf hem echter geen hand ten afscheid, maar stak haar arm door de zijne en keek hem van opzij smekend aan. „Mag ik meegaan? Ik heb nog nooit de plek gezien waar Allaert werkt. Ik ken zijn medeleerlingen niet . . . het is dus begrijpelijk dat ik nieuwsgierig ben."

„O, maar met alle genoegen," zei hij, maar haar schalkse ogen gaven hem geen warm gevoel en zijn arm verstijfde onder haar stevige aanraking. „Toch moet ik u waarschuwen, het is er zeer rommelig."

„Ik verwacht heus niet dat het atelier van een vrijgezel zo keurig geboend en opgepoetst is als de keuken van een huisvrouw!"

„En wat de medeleerlingen van Allaert betreft, u zult er één in een uitermate norse bui aantreffen. Ik heb hem voor straf kleurstof laten malen."

„Och, zijn er onaangenaamheden geweest? Dan moet ik er maar van afzien . . ."

Nu kon hij zich daar niet bij neerleggen zonder te erkennen, dat er inderdaad ‚onaangenaamheden' waren geweest. „Het was niet zo ernstig," zei hij vlug. „Ik heb een nieuwe leerling, zowat even oud als Allaert en zeer begaafd. Maar daarbij is hij ietwat eh . . . halsstarrig. We hadden vanmiddag een model in het atelier, een echt schilderachtige oude man, en ik wilde dat zij de nadruk legden op zijn

zonderlinge kanten, zijn saterachtige trekken. Maar toen Van Rijn met hem klaar was, had hij niets zonderlings meer; hij zag eruit als een akelige, mensonwaardige bedelaar."

„Hoe kwam dat? Kon hij de gelijkenis niet treffen?" vroeg ze, nog steeds aan zijn arm en met haar blauwgrijze ogen op hem gericht.

„O ja, de gelijkenis was goed." Hij sloot zijn ogen even en zag het portret, een krachtige uitbeelding van ontaarding en ellende in rood krijt, de anatomie feilloos, de details prachtig uitgewerkt en het geheel door de algemene grofheid tot een onberispelijke eenheid gemaakt. „Die was juist afschuwelijk, onbarmhartig goed. Maar het was alles zo stoffelijk, zo volledig zonder bekoorlijkheid of fantasie." Hij had geen lust haar te zeggen, dat deze Rembrandt van Rijn het ondanks zijn bekwaamheid nooit tot iets zou brengen als het doel van alle schilderkunst was zoals Elsheimer het had bepaald: door de ruwe buitenkant tot in het diepst van de geest door te dringen. En de Leidenaar zwolg in het stoffelijke; hij maakte het nog stoffelijker dan het was. Zijn vuil was nog vuiler dan het vuil zelf.

„En toen maakte hij zich zeker kwaad en verzette zich tegen iemand die het beter wist. Ligt dat niet in de aard van een zeventienjarige blaag?" Ze keek eens naar haar eigen zachte lam, alsof het haar een beetje speet dat de normale onhandelbaarheid bij hem niet te vinden was. Maar hij keek haar niet aan; ondoorgrondelijk en neutraal waren zijn ogen op zijn leermeester gericht.

„Waarschijnlijk wel, maar ik moest hem een terechtwijzing geven." Hij vroeg zich af of Allaert die avond aan tafel tegen zijn moeder zou zeggen wat Rembrandt hem had toegevoegd: ‚En als ik hem nu eens niet zie zoals u hem ziet, meester? Als ik hem niet neerzet zoals ik hem zie, dan is mijn tekening een leugen.'

„Allaert, ik hoop dat jij het de meester niet zo moeilijk maakt," kwam haar speelse berisping, met trots en moederliefde onder de oppervlakte.

„O nee, de tekening van Allaert was allerfraaist. Ik was er bijzonder tevreden over. Zullen we nu dan gaan kijken?"

Het was ongezellig en leeg in het atelier. De werktijd was afgelopen en er klonk alleen het onheilspellende geluid van de stamper in de hoek, met een snelheid en een regelmaat die ingehouden woede verrieden. Twee van de leerlingen, Lievens en Haldingen, waren al naar hun zolderkamertje gegaan om zich op te knappen voor het avondeten. Dat was jammer, want de twee anderen – de dertienjarige Hessels en Larsen, de slungelachtige, norse Deen – waren nu niet zeer geschikt om de aandacht van de dame af te leiden van de onaangenaamheden met Van Rijn. Allaert moest hun toeschreeuwen dat zijn moeder speciaal was gekomen om kennis met hen te maken, voordat ze ophielden met het schoonkrabben van hun paletten en een slordige buiging kwamen maken. Pas nadat mevrouw Van Hoorn hen had uitgenodigd, op het naamdagfeest voor Allaert te komen, werd het gesprek ongedwongen en kon Lastman zich excuseren en naar Rembrandt gaan. Hij moest heel het grote atelier doorlopen, langs een wirwar van schildersezels, voetstukken en schermen, en hij was blij dat er zoveel ruimte en rommel was tussen de belangrijke bezoekster en de onvermijdelijke twist met de jonge heethoofd.

Rembrandt stond nog steeds te stampen op het al lang verpulverde azuur. Hij had de naderende voetstappen zeker gehoord – in het grote atelier werden alle geluiden op een storende manier versterkt – maar hij ging door zonder op te kijken; hij draaide alleen zijn ogen onder de weerbarstige, rossige haardos. Het viel Lastman altijd moeilijk, die prikkelbare leerling van hem aan te kijken; het was nu

nog veel moeilijker, want de kille, grijze ogen waren niet alleen boos en afwijzend, maar rood omrand en betraand. „Het was niet mijn bedoeling, je zo lang met het azuur bezig te houden," zei Lastman. „Mevrouw Van Hoorn kwam onverwachts op bezoek en we raakten in gesprek. Nu ja, om eerlijk te zijn . . . ik dacht niet meer aan je."

Een kort, stijf knikje was het antwoord.

Op zijn kiel en handen zaten klodders gemalen azuur, verspilling van kostelijk materiaal, maar Lastman zei er niets van. „Je kunt nu wel ophouden, als je wilt, en je klaarmaken voor het eten. Maar . . ." hij had naar de ezel van Rembrandt gekeken en niets gezien, „wat heb je met de tekening van vanmiddag gedaan?"

Weer geen antwoord, tenzij de zijwaartse hoofdbeweging een antwoord genoemd mocht worden. Lastman keek in de aangeduide richting en zag een besmeurd, gekreukt stuk tekenpapier op de met afval bezaaide vloer liggen. Hij schrok en zijn verlegenheid werd nog erger gemaakt omdat het gesprek aan de andere kant van het atelier stokte. Misschien zag Allaerts moeder alles en kreeg zij de indruk, dat de leerlingen hier altijd hun werk verfrommelden en wegsmeten, terwijl zo iets toch in jaren niet was voorgevallen.

„Heb je je schets weggegooid, Van Rijn?"

„Ja, meester." Het klonk ruw, maar ook meelijwekkend. De vochtige ogen staarden strak naar het azuur.

„Dat was heel dom van je." Hij verhief opzettelijk zijn stem, omdat zij luisterde en zich nu een oordeel over hem vormde. „Niets wat ik gezegd heb, kan zulk kinderachtig gedrag rechtvaardigen."

„Nee, meester, misschien niet. Maar toen u uw oordeel had gegeven, kreeg ik er zelf een afschuw van."

„Het was toch niet mijn bedoeling, dat jij je eigen werk zou verafschuwen? Het had veel goeds, dat heb ik duidelijk gezegd. Laat het azuur nu maar staan; Hessels zal het morgen wel opruimen. En ga je opfrissen voor het avondeten."

„Dank u, meester," zei hij met een vlakke stem. Hij stapte over de verfrommelde tekening en begon aan de lange afstand naar de deur. Niemand keek hem aan toen hij voorbijkwam, niemand waagde het hem tegen te houden. Mevrouw Van Hoorn zou het zeker gedaan hebben als zij niet had gehoord wat er gepasseerd was en begreep, dat het menslievender was hem te laten gaan.

Voor Lastman was alle vreugde eraf. Hij ging met mevrouw Van Hoorn naar de schildersezel van Allaert, waar het gezicht van de oude man hem aanstaarde van het papier. Het gezicht was gehoorzaam bewerkt tot een sater, maar wat een onschuldig satertje, wat een argeloos oud gezicht! De woorden, die hij over zijn lippen perste om de tekening te prijzen, ‚bekoorlijk, gevoelig, aantrekkelijk', waren al even weinig overtuigend als zijn blijdschap om het geschenk. Hij werd bovendien van zijn stuk gebracht door een zekere strijdlust in de donkerbruine ogen van de kleine Hessels; dat astrante kereltje, dat zich een grote verering voor de Leidenaar had aangemeten, keurde demonstratief de kritiek op zijn idool af door zo hard hij kon op een appel te knagen. Nu ja, hij was nog jong; omkopen was beter dan straffen. „Hessels," zei Lastman, zodra de conversatie het toeliet, „zou jij zo vriendelijk willen zijn, Vincenzo te vragen, gemberbrood te halen voor het dessert?" En Hessels hapte schitterend in het aas; zijn strakheid versmolt, zijn ogen werden zacht in het hartvormige gezichtje. Hij draafde onmiddellijk met wapperende haren weg om de prettige opdracht van zijn meester uit te voeren.

Mevrouw Van Hoorn stak Lastman een hand toe. „En u vergeet niet, de avond van de negenentwintigste september vrij te houden voor het naamdagfeest?" zei ze, terwijl ze haar zoon een arm gaf om aan te duiden, dat de gastheer haar niet naar de deur behoefde te brengen. „Niet dat we u niet graag lang voor die tijd zullen ontvangen. Kom, Allaert, pak je hoed. Nogmaals veel dank, mijnheer Lastman. En goedenacht."

Alleen in het atelier achtergebleven, liep hij met slappe benen terug naar Rembrandts ezel, die leeg en verloren stond. En daar lag de bedorven, afgedankte tekening tussen de verflappen en stukken krijt op de vloer. Er moest iets mee gebeuren, hij kon niet weggaan en de tekening daar laten liggen. Toen hij het papier had opgeraakt en gladgestreken, moest hij er weer naar kijken. Maar het werk was niet meer te beoordelen. De kreukels, de vlekken, de scheur van de rechter hoek tot in het gezicht . . . deze dingen veranderden de tekening en gaven er een tijdeloze, zwaarmoedige echtheid aan.

Zijn bedruktheid werd verlicht door Vincenzo, die kwam vragen hoeveel gasten er die avond verwacht werden. Het was een opwekkende bezigheid, de grote namen op te noemen terwijl de knecht ze aftelde op zijn vingers, om het menu voor het avondeten vast te stellen en de juiste wijnen te kiezen. Toen hij ermee klaar was, was het alsof hij met de verfrommelde tekening niets meer van doen had. „Neem die mee en leg hem in de grote map in de ontvangkamer," zei hij. En zodra het ding uit zijn ogen was, veegde hij onwillekeurig zijn vingers schoon aan het kastanjebruine fluweel van zijn jas.

Het werd nu toch wel tijd dat hij zich hier ging thuisvoelen, dacht Rembrandt, terwijl hij op de zolder van Lastman op zijn krib lag en naar de vier grote ramen keek, het dikke glas vlekkerig en bobbelig in het zomerse maanlicht. Hij moest nu toch gewend zijn aan de zes kribben, op een rechte rij neergezet, met de kastjes, manden en krukjes ordelijk ertussen, de glimmende planken van de vloer en het iets schuin aflopende plafond. Maar ze bleven zich aan hem opdringen als dingen die niet van hem waren; zelfs de waskom en de klerenhaak en de muurkast, die hij elke dag gebruikte, wilden niet wezenlijk worden en bleven zo onecht als voorwerpen op een slechte kindertekening.

Ook de stad buiten deze muren, met zijn half cirkelvormige grachten die het maanlicht vingen, met zijn aaneengeplakte geveltjes, zijn prachtige torens en zijn brede, met bomen beplante straten, had nog altijd iets ongrijpbaars, iets spookachtigs voor hem, ondanks al zijn pogingen, ermee te vergroeien. Veel dingen, waarvan hij had gedroomd, waren werkelijkheid geworden; hij had tientallen beroemde schilderijen gezien, hij was bij verkopingen geweest, hij was naar de kade gegaan en had daar een gelakt Japans doosje gekocht; maar die uitstapjes bleven dingen waarnaar hij van een afstand keek, zonder erbij betrokken te zijn. Er waren zelfs ogenblikken dat hij het gevoel had, hier sinds zijn komst uit Leiden niets te hebben gedaan, afgezonderd als een doofstomme in het atelier, los van alles en iedereen op deze zolder.

En die innerlijke eenzaamheid zou wel draaglijker zijn als hij zich eraan had kunnen overgeven, als hij niet voor het eerst gedwongen was geweest, voortdurend onder de ogen van anderen te leven. Niet dat het overvol was op de zolder waar de leerlingen sliepen; daar konden er nog veel meer wonen dan de zes die er waren; en nu Allaert tegenwoordig thuis ging eten, was er zelfs veel ruimte over. Ruimte,

maar geen vrijheid, geen plekje waar je ongestoord een po kon gebruiken, de beschamende azuurvlekken van je kiel vegen, knielen om je gebed te zeggen of zelfs maar rustig denken. Hij had altijd veel gedacht, in de winderige eenzaamheid van de duinen, vooral aan moeilijke dingen; maar nu had hij geen kans gekregen, na te denken over wat er die dag tussen hem en de meester was gebeurd, niet aan tafel, te midden van het gebruikelijke gesnap, en evenmin op de wandeling daarna, omdat Larsen en Hessels met alle geweld mee wilden. Ook nu ze in bed lagen en het voor de rest van de nacht gelukkig stil zou zijn, kon hij zich niet losmaken van het gevoel dat iemand hem in het donker bespiedde om te zien wat voor gezicht hij trok.

Nu was het niet waarschijnlijk dat iemand hem kòn zien; het maanlicht, verzwakt door de dikke glasruiten, scheen nog alleen op zijn voeteneind. Rechts van hem lag Jan Lievens, en die had zeker geen lust, een ander in het oog te houden; hij had zijn eigen problemen. De krib van Haldingen was leeg; hij was, zoals elke woensdagavond, weggeslopen langs de meester en zijn gasten die in de grote salon zaten te roken en te drinken, om zijn afspraakje met de dienstmeid van een der buren na te komen. Naast het lege bed van Haldingen, met de nog gladde deken, zag hij de schim van Larsen, die naakt op zijn laken lag. Die naaktheid was grof en onbehoorlijk, maar de Deen had het nu eenmaal te warm in de toch zo gematigde Hollandse zomer. Hij zweette altijd als een otter en zelfs in zijn dromen protesteerde hij tegen de hitte. Nu Allaert thuis sliep, had de kleine Hessels zijn plekje onder de gevel in de steek gelaten en was op de krib links van Rembrandt komen liggen, omdat de anderen klaagden dat hij in zijn slaap zeurde en snotterde over moeder en Kaatje en Dordrecht. Maar ook Rembrandt had last van de onrustige slaap van Hessels, omdat diens verlangen naar huis aanstekelijk werkte.

Met al die lijven om hem heen had hij wel reden, dankbaar te zijn voor Lastmans zin voor properheid. De zolderkamer werd regelmatig gelucht, geschrobd en gestoft. Iedereen moest elke week in het bad en dagelijks zijn oksels, gezicht en handen wassen. De enige geuren die avond kwamen van de gedroogde takjes lavendel tussen de lakens in de kast, en uit de keuken, waar de smakelijke gans voor de gasten werd gebraden. Maar die gans en het uitbundige gelach, dat uit de salon tot hem doordrong, maakten zijn eenzaamheid alleen maar erger; de meester leek nu volkomen onbereikbaar te midden van de verboden vrolijkheid daar beneden.

„Rembrandt . . ." fluisterde de kleine Hessels.

Hij gaf geen antwoord.

„Rembrandt . . .", hij had nog een hoog meisjesstemmetje, „slaap je al?"

„Ja, en ik ben moe. Waarom maak je me wakker? Blijf toch rustig liggen." In het fluwelen donker zag hij dat de jongen rechtop zat, zijn handen om zijn knieën geslagen.

„Ik heb het geprobeerd, maar het lukt niet."

„Kom toch. Augustus is al bijna om. Nog vier maanden en het is Kerstmis, dan mag je naar huis."

„Dat is het niet. Ik denk maar steeds dat je boos op me bent."

„Waarom zou ik op jou boos zijn?" Zodra het eruit was, wist hij dat het een gevaarlijke vraag was, die hij nooit gesteld zou hebben als hij de tijd had gehad, na te denken over wat er die middag was gebeurd. Voor het eten, toen hij zijn behuilde ogen waste, had Larsen tegen hem gezegd, dat de meester het met Hessels goedgemaakt had door de kleine stommeling gemberbrood te beloven. En nu zou de kinderlijke Hessels misschien een eerlijk antwoord op zijn vraag geven terwijl de

anderen het hoorden: ‚Omdat ik je verraden heb; omdat ik het goedgemaakt heb met Lastman voor een vervloekt zoet hapje na het eten.'

Deze woorden hingen onuitgesproken in de stilte, maar toen zei de kleine leerling met ontroerende en onverwachte tact: „Daar ben ik blij om. Ik voel me niet zo lekker, zie je. Ik had dat gemberbrood niet moeten eten."

„Geen wonder dat jij je niet lekker voelt," kwam de vermoeide grafstem van Larsen. „Je hebt je zo onbeschoft volgepropt! Schandelijk veel gemberbrood heb je gegeten, en dat terwijl mijnheer Lastman het alleen gebruikte om je af te kopen. Een paar sneetjes zoetigheid en je bent zijn lieve lammetje weer. Zeg, Rembrandt," hij kwam, plotseling vitaal, rechtop en ging op de rand van zijn krib zitten, „ik wilde je nog vragen: wat zei hij toen hij terugkwam? Die lieve mammie van Allaert was zo luidkeels aan het woord dat we geen letter konden verstaan."

Het was enkel een nieuwsgierige vraag, zonder boosaardigheid. Larsen gaf weinig om de schilderkunst en nog minder om Lastman; hij kon dan ook niet weten dat het voorval in het atelier hem werkelijk diep gekwetst had. „Niet veel bijzonders," zei hij, en wilde dat hij het daarbij kon laten en niet beslist zijn figuur moest redden door eraan toe te voegen: „Hij zei dat het niet zijn bedoeling was geweest, me al die tijd te laten stampen. Het speet hem, zei hij; hij was met mevrouw Van Hoorn in gesprek geraakt en had het glad vergeten."

„Best mogelijk," zei Larsen zwaar zuchtend, terwijl hij zijn bezwete borst met het laken droogde, „maar hij had het vandaag anders wel op je gemunt, niet om het een, dan om het ander. De hele dag deed engeltje Allaert alles goed en jij alles verkeerd."

Of dat nu waar was of niet, Larsen zag dikwijls conflicten die er niet waren, het was onaangenaam, het zo hardop in ieders bijzijn te horen zeggen. Het prikkelde hem zo, dat hij wilde zeggen dat je beter bekritiseerd dan genegeerd kon worden; de meester negeerde namelijk Larsen en Haldingen bijna voortdurend, knikte als hun werk draaglijk was en trok zijn schouders op bij hun grove fouten. Maar hij bedacht bijtijds dat Larsen eerder dom dan kwaadwillend was en hem eens zelfs kameraadschappelijk had geholpen met een perspectief. „Ik wist wel dat mijn werk hem niet zou bevallen," zei hij daarom. „Ik verwachtte een uitbrander."

„Jawel, maar op die toon! Het lijkt wel of hij ronduit een hekel aan je heeft."

Ronduit een hekel . . . de woorden bleven in zijn oren klinken tot Jan Lievens zich uit zijn kleffe lijdzaamheid liet opwekken, op zijn elleboog leunde en zijn keel schraapte om de aandacht te trekken. „Jij vat de hele zaak te ernstig op, Larsen," zei hij met een zwaarwichtigheid, die was toegenomen naarmate hij uit de gunst van de meester raakte. „Ik ben hier langer dan jullie allemaal en je kunt van mij aannemen, dat het niets te betekenen had. Met een ander model zou het nooit gebeurd zijn. Lastman zag hem nu eenmaal anders dan Rembrandt en ze waren allebei te stijfkoppig om een duimbreed toe te geven. Morgen is het weer alsof er niets gebeurd is. De meester heeft heus niets tegen Rembrandt, beslist niet."

Rembrandt wilde dat hij het kon geloven. Tot die middag was het niet in hem opgekomen dat Lastman iets anders dan genegenheid voor hem kon voelen; zijn eigen sympathie was zonder voorbehoud gericht op de zachtmoedige, wereldwijze man, die zijn vet met zoveel gratie en humor droeg, de vindingrijke schilder die van gewone dingen legendarische en fantastische wezens maakte. Hij zou op dit ogenblik de gedachte, dat Lastman hem niet graag mocht, niet kunnen verdragen.

„Aan tafel was hij erg aardig tegen je, Rembrandt," zei Hessels.

„Natuurlijk," zei Lievens. „Waarom niet? Hij heeft nog nooit een leerling met zoveel aanleg gehad, dat heeft hij me zelf gezegd."

Maar hoeveel troost hij ook nodig had, zijn verstand waarschuwde hem voor de troost van Jan Lievens. Lievens had hem bij Lastman aanbevolen en moest dus wel beweren dat Lastman hem begaafd vond. Bovendien werd zijn stadgenoot steeds bekwamer in de kunst van het zelfbedrog. Hij kon zelfs zijn ogen sluiten voor wat alle anderen volkomen duidelijk was: dat zijn eigen dagen als gunsteling voorbij waren en dat Allaert van Hoorn zijn plaats als zodanig had ingenomen. De meester gaf onnodig veel tijd aan het werk van Allaert, waarbij hij beurtelings naar het werk en het gezicht van de jongen keek, maar dat had, volgens Jan, niets te maken met zijn bewondering voor de kunst of de kunstenaar; hij wilde alleen bijzondere aandacht besteden aan de zoon van een vooraanstaande familie, die met Pasen en Kerstmis fraaie persoonlijke gelukwenskaarten van de prins van Oranje ontving.

„Nou ja, wat was die vent ook voor een model?" zei Larsen, die zich met een plof in zijn kussen liet terugvallen. „Wie kan er nu iemand tekenen die over zijn hele lijf bibbert? Op meters afstand kon je de drank ruiken. Ik hoop dat we morgen een stilleven gaan doen; dat ligt me beter."

„Morgen tekenen we weer naar een model," zei Lievens.

„En wie krijgen we?" vroeg Hessels.

„Dat weet toch geen mens," zei Larsen. „Hij zal wel moeten wachten op wat zich voordoet."

„Ik weet toevallig wie we krijgen," zei Lievens. „Een vrouwelijk model." Hij maakte het de laatste dagen voortdurend duidelijk dat hij wist wat er kwam en hoe alles in elkaar zat; die autoritaire houding was aandoenlijk, maar ook ergerlijk, want hij wilde zijn zelfrespect ermee stijven en de anderen duidelijk maken dat hij de oudste was.

„Wie is het, Jan?" vroeg Hessels.

Larsen gaf het antwoord. „Wat dacht je? De eerste actrice van het Engels Gezelschap?" In het bijzijn van Larsen kon je niet over vrouwen praten zonder dat hij op hol sloeg. Haldingen, door de onverstandige Deen in vertrouwen genomen, had aan iedereen rondverteld dat Larsen in Kopenhagen verloofd was geweest met de dochter van de eigenaar van een vissersvloot, maar dat ze hem had bedrogen met een Franse kleermaker. Haar vader had haar gedwongen, met de Fransman te trouwen, een verlies dat zo gevoelig bleek te zijn voor het hart van Larsen, dat zijn ouders hem naar Amsterdam hadden gezonden om te voorkomen dat hij zich ophing. „Wind je maar niet op, het is natuurlijk niets bijzonders. Zal wel weer een oude slet zijn, zoals het wijf dat hij vorig jaar van de straat heeft gesleept."

Rembrandt wilde vragen of dat vorige model werkelijk een hoer was geweest, maar hij vroeg niets, omdat Larsen dan langdurig zou gaan betogen dat alles wat een rok droeg, hoe kwezelachtig en zoetgevooisd ook, vanbinnen een hoer was.

„Haar naam," zei Jan Lievens gewichtig, „is Rinske Dobbels, en om je gerust te stellen: ze is een wasvrouw, geen lichtekooi."

„Wasvrouw of geen wasvrouw," zei Larsen, „ze kan geen fatsoenlijk vrouwmens zijn als ze zich helemaal bloot door zes mannen wil laten uittekenen."

„Bloot? Moeten we haar dan naakt tekenen?" kwam de meisjesstem van de geschrokken Hessels. Tot zijn eigen ontsteltenis was Rembrandt even erg van zijn stuk als de jongen van dertien. Hij staarde naar een lichtvlekje op het witte plafond en probeerde zijn bonzende hart te bedaren.

„Dat is toch heerlijk?" zei Larsen wrang. „Je mag haar helemaal zien, billen, tieten, schaamdelen en alles."

Zulke woorden had hij niet meer gehoord sinds zijn jaren op de Latijnse school, toen gniffelende jongetjes van tien jaar ze op de muren schreven of op de plee fluisterden. In het bekrompen roddelwereldje van Leiden zou geen schildersleerling ze gebruiken; en in de vrome fatsoenlijkheid van het ouderlijk huis zou zelfs Gerrit ze in zijn giftigste buien niet durven uitspreken. Het was al erg genoeg als je in eenzaamheid aan dat soort dingen dacht, maar het gedrag van Larsen en Haldingen, die er genot in schepten ze in gezelschap te zeggen, ging toch alle verstand te boven.

„Ik verzeker jullie," zei Jan, alsof Lastmans mening over hem ervan afhing, „dat ze een keurige vrouw is. Ze doet het alleen om wat te verdienen."

„Dan kan ze toch ook meer wassen aannemen?" zei Larsen. „Maar de was doen is nu eenmaal zwaarder werk dan je naaktheid vertonen aan ieder die kijken wil."

Het schaamteloze beeld, dat hij hiermee opriep, was nog erger dan de vunzige woorden. „Larsen," zei Rembrandt, zodra hij zijn stem kon vertrouwen, „het lijkt me niet nodig, er zo ordinair over te spreken."

„Mij ook niet," viel Jan Lievens hem bij.

„O nee? Voor wie moet ik hier op mijn woorden letten? Engeltje Allaert slaapt hier niet meer."

„Allaert niet, maar Hessels wel," zei Rembrandt, die onmiddellijk de pedanterie in zijn eigen stem hoorde.

„En jij ook," zei Larsen. „Jij hebt ook nog nooit een naakte vrouw gezien, evenmin als Hessels."

„Neem me niet kwalijk, dat is niet waar."

„Zo? Vertel dan eens wie het was?"

„Dat gaat je niet aan."

„En waar was het?"

„In Leiden. Maar ik ben niet van plan erover te praten. Wie maar enig fatsoen in zijn lijf heeft, houdt die dingen voor zich."

Hiermee had hij Larsen het zwijgen opgelegd en dat was dubbel beschamend omdat de vrouw, die hij in haar naaktheid had bespied, zijn eigen zuster was. Hij wist zeker dat deze jongens, ook Larsen, zich nooit tot zo iets zouden verlagen. Op een zaterdagavond, hij was toen dertien, had hij in zijn bed liggen wachten, met gloeiende wangen, zijn hart bonzend in zijn keel en zijn vingers ijskoud, tot zij in de keuken in het bad zou zijn. Zodra hij in de kamer beneden zijn vaders schoenen hoorde vallen, was hij op blote voeten en in zijn nachthemd de twee trappen af en de mistige oktoberavond ingegaan. Hij herinnerde zich nog, hoe slim hij zich zelf had gevonden. Met wijdopen ogen en een onschuldig gezicht was hij door het smalle gangetje naar de achtertuin gelopen. Hij had zich voorgenomen, te doen alsof hij slaapwandelde als hij iemand tegenkwam. Maar niemand had hem gestoord. De dode zonnebloemen ritselden en herfstdraden trokken langs zijn gezicht, maar verder was er niets. Hij klom op twee wiebelende balen turf, klemde zich vast aan de vensterbank van het keukenraam en kon op die manier naar binnen kijken. In het licht van het haardvuur zag hij wat hij zich in koortsige, nachtelijke uren had voorgesteld; hij kon naar hartelust kijken naar wat hij nog nooit had gezien en daarna voorlopig ook niet meer zien zou. Wat hij zich ervan herinnerde, was vervaagd door zijn ernstige pogingen, het uit zijn geheugen te wissen. Hij had het

zich al in jaren niet meer voor de geest kunnen halen, zeker niet compleet met het hoofd van Liesbeth, maar brokstukken herinnerde hij zich nog wel. Geen van zijn fantasieën had hem voorbereid op de onthutsende deling van het meisjeslichaam in twee benen, op de uitdagend gewelfde billen, de overweldigende schok van de leegte die gemaskeerd werd door het driehoekje haar, nat haar, dieper goudbruin dan het hoofdhaar.

„Hoe gaat die Rinske eigenlijk staan?" vroeg de kleine Hessels. „Met haar voorkant of haar achterkant naar ons toe?" Hij zat nog rechtop, zo opgewonden dat hij geen slaap meer had, zijn armen om zijn benen geslagen en zijn kin tussen zijn knieën.

„Och," zei Larsen met een geeuw, „de meester zal jou wel achter haar zetten, omdat je nog zo jong en onbedorven bent. Maar je zult heus wel een kans krijgen, om haar heen te glippen om de voorkant te bekijken. Zorg alleen dat je niet te dichtbij komt."

„Waarom niet? Is ze dan beledigd?"

Niemand gaf antwoord, want op dat ogenblik ging krakend de deur open en kwam Haldingen binnen. Hij bleef staan in de plas maanlicht bij het voeteneind van zijn onbeslapen krib. Het was goed dat hij zo vroeg terug was; de anderen wilden al gaan slapen, maar nu bleven ze met geweld wakker, ook Jan met zijn hoogstaande denkbeelden, om te horen wat hij met de meid van de buren had gedaan. De helft van wat hij zei behoefde je niet te geloven, maar geboeid was je wel. Je kon geen oog van hem afhouden; zijn mannelijke aantrekkelijkheid had iets beangstigends, zoals hij zich op een trage manier ontkleedde en nu en dan op zijn gemak een pas ontbloot lichaamsdeel goedkeurend wreef. Zijn gezicht, duidelijk te zien in het witte schijnsel van de maan, had het gladde van een masker, dat maar tot drie uitdrukkingen in staat was: voorgewende oplettendheid, een overdreven fronsing, en een korte glimlach die heel even zijn tanden liet zien, kleine wrede, hagelwitte tanden onder het keurig bijgeknipte, lichtbruine snorretje.

Wat hij over de gebeurtenissen in het gereedschapschuurtje te vertellen had, was nog walgelijker omdat Rembrandt het meisje kende. Hij had haar dikwijls bij de heg gezien, met een mandje aan haar arm, in levendig gesprek met Vincenzo. Een meisje met een ongezonde huidkleur en een harde knoedel zwart haar boven op haar hoofd, een kaarsrechte bonestaak van een kind, met een gesteven schort dat alle lijnen van borst, buik en dijen tenietdeed. Als hij dacht hoe dit wezen op de vloer van de schuur lag, haar geheime delen tentoongesteld in een warwinkel van schort, rok en onderrok; als hij dacht aan de half ontklede Haldingen die haar aanraakte, dan . . . o, het was afschuwelijk . . . dan wist hij, geen oog meer dicht te zullen doen.

Toen Haldingen klaar was met opsnijden en uitkleden, toen Jan in een onrustige droom was verzonken, de kleine Hessels was gaan liggen en zich bedekt had en Larsen de kamergenoten zijn naakte rug had toegekeerd, bracht de stilte geen verlichting. De schunnige praat had tenminste één goede kant gehad: hij had niet meer aan de meester gedacht. Nu kwam alles weer boven, als een zure smaak in zijn keel, de koele, berispende stem, de ogen die de zijne ontweken, de geforceerde, verzoenende lach. „Het lijkt wel of hij ronduit een hekel aan je heeft . . ." Het zou kunnen, maar waarom dan? Omdat ik een onsierlijke neus heb? Omdat ik eenvoudige kleren draag, die thuis gemaakt zijn? Omdat ik een molenaarszoon ben?

De hele zolderkamer lag nu schoongespoeld door het koele maanlicht. De

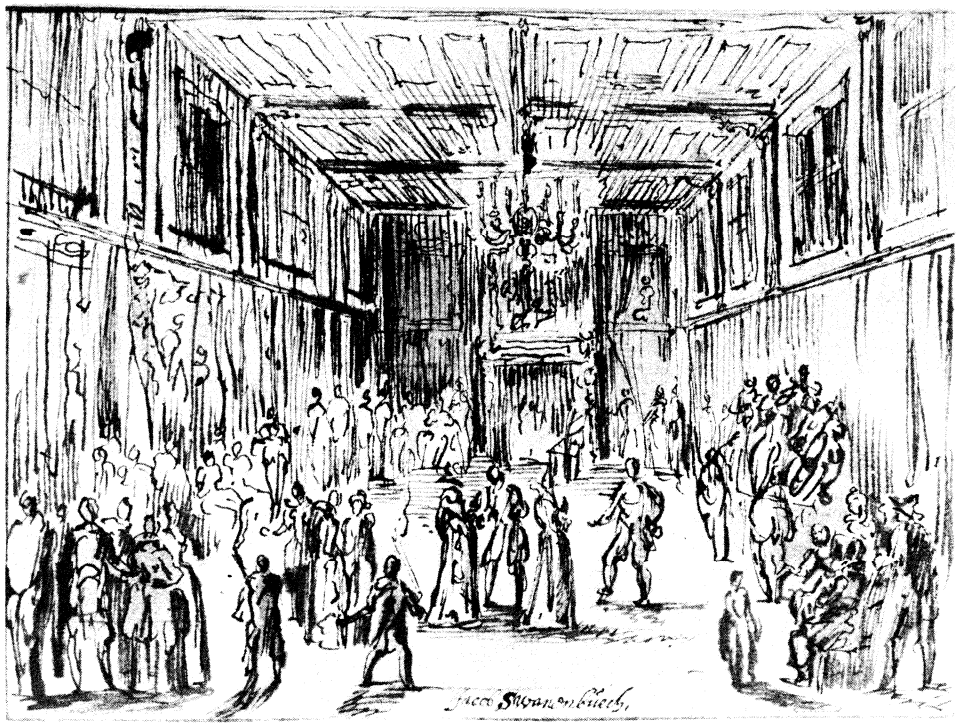

Tekening van Rembrandt's eerste leermeester Jacob Swanenburgh: Feest.
Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden.

lakens en het plafond glansden van het opgezogen schijnsel; karaf en waskom wierpen lange schaduwen in het wit; lichtplekken als plassen water lagen op de geboende vloer. Het maanlicht, te rein en te mooi voor de ruwe, vuilbekkende, ontuchtige kerels, maakte hem eindelijk kalm genoeg om zijn avondgebed te zeggen. Maar midden in het Onze Vader voelde hij het slak-koude spoor van twee trage tranen op zijn wangen. Waarom? Zo iets ergs was er toch niet gebeurd?

Die droom vannacht was rampzalig geweest. Aan het ontbijt bleef hij tobben over het dienstmeisje dat de zolderkamer aan het opruimen was. Zou zij weten welke leerling in welke krib sliep? Ze was nog erg jong; had ze ooit zo'n bevuild laken gezien? Ze was die ochtend met een fris, onbevangen gezicht aan de ontbijttafel gekomen, en dat had zijn angstige spanning wat verminderd, maar alleen om plaats te maken voor somberheid. Nu de opwinding van de droom voorbij was, voelde hij alleen nog ellende. Hij kon het bier niet door zijn keel krijgen en walgde van het verse brood en het voortreffelijke fruit. Waarom had Rinske, de wasvrouw, in zijn droom de welgevormde armen en de muskaatgeur van mevrouw Van Swanenburgh gehad? Waarom was zij naar hem toegekomen in de eetkamer van de Leidse meester, waar hij en zijn medeleerlingen op feestdagen zo menige onschuldige, plezierige maaltijd hadden genoten? Het kinderportretje van Lucas van Leyden, waar Van Swanenburgh zo op gesteld was, had in de droom op zijn oude plaats in de eetkamer gehangen; de heldere lijnen en zuivere kleuren vervloeiden pas voor zijn ogen toen ze hem van onderen ontkleedde en hem aanraakte tot onontkoombare extase, een triomf waarin het zaad van de nederlaag verborgen lag. En daarna, in de studio van Lastman, was hij nog te uitgeput om geprikkeld te worden door het echte model, dat midden in het vertrek voor hem stond, het dikke lijf nog bedekt door een vuurrode fluwelen mantel uit de klerenkast van de meester, de pluimen en parels in het haar tot een spot gemaakt door de likdoorns op haar voeten. Deze Rinske Dobbels was niets meer dan een breed gebouwde wasvrouw met een platte neus. De augustuszon, heet en trillend door de hoge ramen, stelde haar grofheid nog onbarmhartiger aan de kaak en deed haar glinsterende ogen pijn.

„Vanmorgen," zei de meester, die geen nadeel scheen te ondervinden van de gans, de wijn en de nachtelijke vrolijkheid, „is het ons een voorrecht een vrouwelijk model in ons midden te hebben, voor het eerst sinds vele maanden. Van Hoorn, Van Rijn en Hessels; als ik mij niet vergis, hebben jullie nog nooit met een vrouwelijk model gewerkt. Welnu, ‚carpe diem', gebruik je tijd goed. We zijn blij met Rinske; zij is een buitengewoon goed model, fraai gebouwd en in staat, onbepaalde tijd stil te staan . . ."

Dat was bedoeld als een compliment, maar de toespeling was niet gelukkig gekozen en zelfs smakeloos. Zij stond roerloos en uitdrukkingloos terwijl de meester haar glimlachend aankeek. Ze staarde met haar modderbruine ogen naar een lege ezel. Hij had misschien beter kunnen doen alsof ze een gipsafgietsel of een standbeeld was, waarmee niemand rekening behoefde te houden.

„Nu gaan we Rinske niet gewoon tékenen, we gaan haar niet op de eerste de beste manier onder de knie krijgen," ging Lastman verder, zonder te letten op het onvermijdelijke gegiechel, „we gaan onze fantasie gebruiken. En deze keer . . .," hij keek niet naar Rembrandt, maar naar zijn ring met de grote agaat, „willen we allen min of meer naar hetzelfde doel streven. We zullen ons werkstuk beschouwen als een schets voor een bijbelse voorstelling, een groot, rijk, kleurig schilderij van

Suzanna en de ouderlingen. Laten we dat hoopje rommel achter haar . . .", hij wees naar een prachtig opgestelde groep antieke voorwerpen, „beschouwen als de muur van een oude stad. De vloer hier . . .", hij liep naar het model en gaf met de punt van zijn schoen een vlak om haar voeten aan, „beschouwen we als een glinsterende vijver. En hier op de voorgrond (hij deed een paar stappen achteruit en botste bijna tegen de ezel van Jan) kunnen jullie riet neerzetten, water, gras, een oevertje, wat je maar wilt. Ziezo, Rinske, jij bent Suzanna."

„Ja zeker, edele heer," zei ze, zonder hem aan te kijken of haar hoofd te bewegen.

„Ontdoe je van de mantel, als je wilt."

Ze liet de mantel onverschillig vallen en stond in haar kleurloze naaktheid voor hen. Op haar dijen, die een begin van vetranden vertoonden, waren de rode moeten van haar kousebanden te zien. De dikke, stevig gespierde buik was getooid met de kruisende indrukken van haar corsetveter. De borsten waren grofgekorreld als de schil van een uitgedroogde sinaasappel en de tepels vond hij merkwaardig bruin; hij had gedacht, dat de tepels van alle vrouwen licht zalmroze waren, zoals die van Liesbeth. De verwachte kloof in het onderlijf was zelfs van nabij niet te onderscheiden onder het onaangenaam grove, bruine haar. Hij vermoedde, dat de dikke haardos die rossige tint had verloren omdat de zon er nooit vat op kreeg. Misschien ook was de gloed verdwenen met de jaren.

„Wat wij nu nodig hebben, Rinske, is een pose van angst, een gebaar van schuchterheid."

„Jawel, edele heer."

„De ouderen zijn achter je naderbij geslopen om je te bespieden. Ken je deze passage in de apocriefen?"

„Nee, edele heer, het spijt me."

„Hindert niet, ik zal het wel uitleggen. Drie boze oude mannen zijn achter je naderbij geslopen om te zien hoe je in het bad gaat en plotseling weet je dat ze er zijn, omdat je ze hoort. Je pakt vlug je mantel, kom, Rinske, pak je mantel, je bent geschrokken, weet je wel? Je bent een deugdzame huisvrouw, hevig ontsteld nu je in je naaktheid wordt gezien."

Met de rood-fluwelen mantel tegen haar zware borsten gedrukt, wist zij overtuigend de angst te suggereren. Deze vrouw kende angst in merg en been, al was zij waarschijnlijk in haar leven minder bang geweest voor spiedende ogen en liefkozingen dan voor slaag en verwensingen.

Rembrandt werd afgeleid door een beweging naast hem. De goedhartige Allaert, die nog wroeging had over het beschamende voorval van de vorige dag en nu wilde tonen, dat hij zijn Leidse medeleerling nog even graag mocht, schoof zijn ezel dicht naar die van Rembrandt. „Als je er geen bezwaar tegen hebt," zei hij, „wil ik graag zien wat jij doet. Het is altijd zo anders . . . en van hier kan ik ook beter zien."

Rembrandt wilde dat hij een vriendelijk antwoord kon vinden op die kleine attenties, om zijn blijdschap en dankbaarheid uit te drukken. Maar hij wist niets anders te zeggen dan: „Ik heb er geen bezwaar tegen."

„Als jullie wat tijd overhoudt," zei Lastman, „is het misschien een goed idee, de ouden erbij te schetsen. Hier misschien . . . en hier . . . en hier bij de stadsmuur." Terwijl hij ze noemde, nam hij zelf de houdingen in, verrassend vlug en lichtvoetig. „Het zijn wellustige, werkelijk vieze oude mannen, en op dit ogenblik zijn ze overmeesterd door hun begeerte."

„Ach, die arme kereltjes," fluisterde Allaert medelijdend. „Wat moeten die een saai leven gehad hebben als zó iets hun begeerte kon opwekken."

Uit de mond van Haldingen, Larsen of Lievens zou dit een uiterst zouteloos grapje zijn geweest, maar nu de preutse Allaert van Hoorn het zei, kwam het als een verrassing met een diepe betekenis. Rembrandt kon er alleen uit opmaken, dat het opnieuw een toenaderingspoging was, om dat van gisteren goed te maken. Allaert had eerbied voor hem, misschien wel bewondering, en hij had zich nu verlaagd tot zijn onschuldige opvatting van gore praat om hun vriendschap weer op te kweken. „Ik heb wel wat méér nodig om van mijn stuk te raken," zei hij nog.

„Ik ook."

Dat was zo overduidelijk, dat het onbedoeld komisch werd. Hij deed zijn ogen even dicht om het ineengekrompen lichaam van de wasvrouw buiten te sluiten, en zag in gedachten de meisjes die dansten in het vorstelijke grachtenhuis waarheen Allaert elke avond ging, broze dochters van rijke burgers, sierlijk bewegend op de muziek van klavier, violoncello en fluit, de smetteloze gezichtjes opgeheven in de zachte gloed van tientallen kaarsen, het blonde haar gesierd met viooltjes en op zijn plaats gehouden door kammen met parels. Het waren schepselen van een andere orde; het was volslagen onmogelijk dat zij zulke billen hadden als deze wasvrouw.

„Kom," zei Lastman, „aan het werk. Jij, Van Hoorn, neem je krijt ter hand. En jij ook, Rembrandt."

Zo, zo, dacht Rembrandt, hij voelt zich aan zijn eer verplicht, zijn lieveling streng aan te sporen voordat hij een woord tegen mij zegt. Wel een heel duidelijke manier om mij te tonen, dat hij me lager aanslaat.

„Jij, Hessels, probeer je lijnen wat losser te maken. Teken groter dan gisteren. Niet bang zijn; kijk eens wat er gebeurt als je forse, vloeiende lijnen maakt." In de lucht beschreef hij de golvende lijn die hem zijn roem had gebracht en die Jan Lievens zo handig had overgenomen. Hij dacht er dan ook blijkbaar bij aan zijn vorige gunsteling, want hij keek hem met een innemende lach aan. „Jan, als jij Hessels vanmorgen eens hielp. Jij kunt het hem voordoen, jij weet precies wat ik bedoel." Waarna hij wegliep met de zelfvoldaanheid van iemand, die op een gemakkelijke manier zijn geweten gezuiverd heeft. Hij ging zitten op een van de banken die deel uitmaakten van de denkbeeldige stadsmuur.

Nu Lastman zich er niet meer mee bemoeide en Allaert van Hoorn gehoorzaam aan het werk was, bleef er voor Rembrandt niets anders over dan tekenen. Hij nam zich ernstig voor, de fout van de vorige dag niet te herhalen en zich vooral niet bloot te stellen aan het verwijt (Lastman had het al laten doorschemeren) dat hij te eigengereid was om iets van anderen te leren. Als hij deze vrouw moest zien als Suzanna, dan moest hij maar proberen haar te zien als zo'n fijngebouwd, lichtvoetig meisje dat hij en de andere plebejers op het feestje van Allaert te zien zouden krijgen. Terwijl hij niet naar Rinske Dobbels keek, maar naar een guirlande van roze damast bij het plafond, lukte het hem ondanks zijn uitputting, zich althans het gezicht van een Suzanna voor de geest te halen. Grote donkere ogen, die angstig over de gekreukte, beschermende mantel keken, water dat langs het voorhoofd uit het weelderige, doordrenkte haar stroomde. Maar toen hij dit op het papier had, moest hij voor de rest wel weer het model te baat nemen. Zodra hij aan het lichaam begon, wist hij dat hij het vorige zou moeten uitvegen; die romp in al zijn lompe werkelijkheid was in absolute tegenspraak met het gedroomde gezicht.

Maar terwijl hij ernaar keek, werd het lichaam boeiend en waard om zich erin te verdiepen. Niet als een voorwerp van begeerte; het lichaam van Rinske was het open boek van een leven, te duidelijker leesbaar omdat het niet was verfijnd door intellect of verhuld door bedrieglijke schoonheid. De harde, gebogen hals getuigde van lijdzaamheid onder pijn, verlies en dof verdriet; de borsten waren verzakt nadat vele golven melk waren verdroogd; de tepels ruw en hard gemaakt door God weet hoeveel dringende, genadeloos zuigende kindermonden. De spieren van rug, buik en dijen waren stevig, maar het was niet de gezonde veerkracht van de jeugd; het was de stijve hardheid die komt van altijd dezelfde vermoeiende bewegingen bij het buigen over de wastobbe, het boenen en wringen. De handen waren ruw van water en zeep, en de voeten, waarop zij elke lieve dag weer moest staan, waren plat en hoornig als die van een dier.

„We moeten onthouden dat Suzanna een elegante dame was," zei Lastman vanaf zijn antieke marmeren bank, „een jonge, deugdzame vrouw, liefhebbend en bemind."

Liefhebbend en bemind? Hij snoof onhoorbaar. Aangeklauwd door beschonken matrozen en touwslagers in ordinaire taveernen, aangerand door haar heer of op de achtertrap lastig gevallen door de zoon van de heer, een beloning van een paar stuiver dikwijls in het vooruitzicht gesteld, maar zelden gegeven. Een elegante dame? Hij tekende de wrede lijnen met wrede strepen en toen hij het donkere schaamhaar naderde, was het hem een raadsel hoe het leven daar was binnengegaan, het blinde leven, dat niet eens hardvochtig, maar onbekommerd alles had gebruikt, ook haar, om de pijn en de extase zonder verademing te laten duren . . . rouw en schaterlach, lichten achter vredige ramen, de sterfelijke, zware adem in de nacht.

Allaert van Hoorn maakte een aarzelende beweging naar hem toe. Rembrandt, die de bezetenheid niet uit zijn ogen kon bannen, keek om en merkte, dat de zachtmoedige jongen schrok van zijn verwildering. „Kan ik iets voor je doen, Allaert?"

„Nee . . . ik wou alleen even zien wat je deed. Het is prachtig . . . ze is het nog echter dan ze zelf is, als je begrijpt wat ik bedoel. Maar moet je haar niet eh . . . een beetje temperen, als ze Suzanna moet voorstellen?"

Hij had niet meer aan Suzanna gedacht. Het droomgezicht stond nog flauw op het papier en was hem opeens een verraad tegen de nieuwe, eerlijk-harde kop die hij had neergezet. Met de mouw veegde hij de half uitgewiste lijnen nu geheel weg. „Ja, dat zal ik maar doen," zei hij, wetend dat hij er niet meer verwilderd, maar wel dom uitzag. „Ik krijg het wel geleidelijk in orde." En hij ging op dezelfde manier door.

Opeens was hij dodelijk vermoeid, misschien omdat hij was begonnen in de uitputting na zijn droom en daarna was bestormd door het geweld van zijn visioen. Hij legde het krijt op de rand van de ezel, zuchtte en sloot zijn ogen. Toen hij weer keek, was het atelier een vreemde plek geworden, alsof alles onder water lag. Door het lange turen en de opwinding, en ook door de goed bedoelde waarschuwing van Allaert, was het water in zijn ogen gaan prikken. Door het glinsterende waas keek hij opnieuw naar zijn tekening. Temperen? In elk geval niet zoals Allaert het bedoelde; toch vroeg het werk om een verandering, vooral in het gezicht. Van een lijdende Rinske Dobbels moest hij toch iets beters kunnen maken. En hij zou het doen. Hij nam het rode krijt weer en ging aan het werk op de vermoeide mond, de zware oogleden, de kleurloze, waterige ogen.

Een kerkklok in de buurt – hij had geen tijd, de slagen te tellen, want hij had het

te druk met de gezwollen ader over de slaap – verbrak met zijn zware metaalklank de drukkende, zomerse stilte. Een model poseerde nooit langer dan een uur, en haar uur moest toch al bijna om zijn. Haar rug en hals waren sterker gebogen dan in het begin; een van haar ruwe, met dons begroeide billen vertoonde een spiertrekking en haar gezicht werd hard van inspanning. Rembrandt veegde zijn bezwete voorhoofd af met zijn mouw, deed een stap terug om te zien wat hij gemaakt had en wist dat er geen tussenweg was: dit was een klein meesterwerk zoals er in het atelier van Pieter Lastman nog nooit een op papier was gezet, of het was een stuk harde, smakeloze wreedheid. Temperen? De beslissende lijnen verzachten, de zotte bos schaamharen lichter maken, de groeven van de kousebanden en corsetveters wegwerken? Nee, daartoe kon zelfs de bezorgdheid in de blauwgrijze ogen van Allaert hem niet brengen. Het was bovendien al te laat; Lastman zei geeuwend: „We zijn klaar, Rinske, bedek je maar. Vincenzo zal je wel uitbetalen. Hartelijk bedankt voor je moeite."

Rinske, weer gehuld in de weinig passende pracht van het rode fluweel, liep op haar blote voeten weg. Toen ze langs zijn ezel kwam, ging hij er onwillekeurig voor staan om zijn tekening te bedekken. Ze behoefde zich zelf niet te zien zoals hij haar gezien had. Waarom zou die lelijkheid, die verwoesting haar moeten bijblijven als ze weer over de wastobbe gebogen stond of haar vermoeide lichaam in bed liet zinken om rust of bevrediging te vinden? Bij de deur bleef ze even staan, om wezenloos te glimlachen om de verfijnde dame die Jan Lievens van haar had gemaakt. En met trieste zekerheid wist Rembrandt, dat zij alles mooier zou vinden, ook het knoeiwerk op de ezels van Larsen en Haldingen, dan wat met zoveel barensweeën en erbarmen uit zijn geest en hart was gevloeid.

„Wat doe je?" vroeg de kleine Hessels, terwijl hij naar hem toe kwam met het steenrode krijtstof op zijn gezicht. „Waarom verberg je het? Mag ik niet kijken?"

„O ja, natuurlijk. Ik denk alleen niet dat het je bevalt."

„Waarom niet?"

„Omdat het niemand zal bevallen." Dat geloofde hij natuurlijk niet; als hij het wel geloofde, zou hij met een touw naar de wijnkelder van Vincenzo zijn gegaan om zich te verhangen, maar het gaf een beetje lucht aan zijn opgekropte gevoelens. „Waarom zou iemand het mooi vinden?" zei hij en keek uitdagend over zijn schouder naar de gunsteling van de meester. „Het ligt niet in de dierlijke aard van de mens, van de meeste mensen dan, de waarheid mooi te vinden."

Meester Pieter Lastman verrees van zijn marmeren bank om zijn oordeel over de verzameling Suzanna's te geven. Hij deed het ontmoedigend langzaam. Het ogenblik, dat voor hem de kroon op de ochtend zou moeten zetten; het ogenblik dat hij zou zien wat Allaert van Hoorn van een naakte vrouw kon maken; het ogenblik waarop hij zich in stilte verheugd had, was al lang gedoemd te mislukken. De jonge Allaert met zijn domme goedhartigheid had zijn ezel zo dicht bij die van Rembrandt geschoven, dat de tekeningen elkaar moesten bederven. Nu ja, dacht hij, met de zure wijnsmaak van de vorige avond in zijn mond, ik wil dat ogenblik toch tot het laatst bewaren. En hij ging naar de plaats van Hessels, zo dicht bij waar het model had geposeerd, dat haar vrouwelijke geur er nog in de zware zomerlucht scheen te hangen.

De tekening van Hessels, wel met de vloeiende forse lijnen die hij had aanbevolen, spotte op een grove, bijna komische manier met alle verhoudingen. Niets dan

billen en borsten. De knaap zelf was deerlijk geschokt, dat was duidelijk, en het maakte het Lastman minder moeilijk, zijn vrolijkheid te onderdrukken. Het arme kereltje had natuurlijk nog nooit een naakte vrouw gezien. Het was aandoenlijk te bedenken, hoeveel hij zich ervan moest hebben voorgesteld en hoeveel beschamende, bevlekte nachten het hem zou kosten, in te zien dat de werkelijkheid niets met zijn droom te maken had. Het was dus gemakkelijk, lankmoedig te zijn, een arm om de smalle schouders te leggen en af te zien van een doorwrochte behandeling van de overdrijvingen. Hij beperkte zich dus tot een paar vluchtige lijnen, waarmee hij het werk niet beledigde, maar welwillend corrigeerde en er enige orde in schiep. „Zo, dat is al beter, zie je wel. Het is heel begrijpelijk dat we te ver gaan als we ons willen losmaken."

Larsen en Haldingen stonden bij elkaar en hij werkte hen tegelijk af. Als ze niet zo lui waren, zouden ze zich wel uit hun middelmatigheid tot bekwaamheid kunnen opwerken; en terwijl hij bedacht hoe Elsheimer hem had opgestuwd van bekwaamheid tot grootheid, trakteerde hij hen, voor zover de onverteerde gans van de vorige avond het toeliet, op een al lang verdiende boetpredikatie over hun luiheid. In de persoon van Rinske Dobbels hadden ze nu een zeldzame kans gekregen en wat hadden ze ervan gemaakt? Hij striemde rode krijtlijnen over hun zwakke streepjes. Hier . . . en hier . . . en hier! Geen enkel vakman, geen turfsteker, geen hennepwinder, geen pottenbakker zou zulk slordig werk durven afleveren! Toen hij hun de rug toekeerde, was hij tevreden met de vervulling van deze plicht. Iedereen wist nu hoe de zaken stonden.

Maar daar stond Jan Lievens met zijn oude graagte bij een onberispelijke tekening te wachten. Zijn oudste leerling kon hij niet van ongezeglijkheid beschuldigen; Lievens had zijn pogingen, de aandacht van de meester te trekken, al lang opgegeven. Niet zonder zelfkritiek kon Lastman iets aanmerken op zijn wat te zwierige stijl, die immers een onvolmaakte kopie van de zijne was. Maar hij kon zich ook niet gedragen alsof datgene, wat in hem was doodgegaan, nog leefde. De tijd zou Lievens wel leren (hij wist het bij ondervinding), zijn eigen doden te begraven. Maar de tijd deed er een beetje lang over en Jan keek hem vol verwachting aan, dorstend naar goedkeuring. Er bleef hem dus niets anders over dan in verbaasde bewondering te blijven staan voor een werkstuk, dat niet de helft van zijn lof waard was. „Uitstekend, uitstekend!" zei hij. Met zijn vinger trok hij in de lucht de fraai welvende lijn, die bij Suzanna's hals begon, langs de rug omlaaggleed en zich verloor in de plooien van het tegen haar dijen geklemde fluweel. „Larsen, Haldingen, kom dit nu eens bekijken. Dit is wat ik met vakwerk bedoelde."

Maar zijn spel leidde tot niets. De lege uitroepen van de twee paria's, die hij erbij geroepen had om hem een tweegesprek met Lievens te besparen, brachten geen afleiding of opluchting. Zijn oudste leerling bleef hem dan ook met glazige ogen aankijken. „Als het gepermitteerd is, meester," zei hij met zijn eerste poging tot ironie, „zou ik graag een minuutje van uw tijd willen opeisen om u iets belangrijks te vragen, ik dacht althans dat het belangrijk was."

„Zeker, zeker, ik heb alle tijd, dat weet je wel."

„Die vloeiende lijn . . . vindt u dat ik hem overdrijf? Ik bedoel, vind u dat ik me erop geconcentreerd heb ten koste van andere dingen?"

„Wat voor andere dingen?" Jammer, die ergernis in zijn stem. Ze paste slecht bij het welwillende masker dat hij van zijn gezicht had gemaakt.

„De intensiteit, de diepte . . . ik weet niet . . ."

„Dan denk je er maar over na, tot je het precies kunt omschrijven." Hij bleef Lievens aankijken; het was niet te zien of hij boos was of alleen pijnlijk getroffen. „Morgen praten we er weer over, Jan. Dan heb je tijd gehad, erover na te denken . . . en ik ook." Zijn mond trok onzeker. „Het is dan beter dat we er onder vier ogen over spreken. Ik stel voor, dat je met de tekening morgenmiddag naar mijn ontvangkamer komt."

Zelfs dit aanbod bevredigde Lievens niet. Hij knikte stug en onbeleefd waaruit bleek dat het eigenlijk zinloos was, zich zoveel moeite voor hem te geven, omdat hij per slot van rekening de zoon van een arme Leidse tapijtwever was die nu de grote heer speelde.

Lastman nam de tijd om te kalmeren voordat hij naar de plaats van Allaert en Rembrandt ging. Het was zijn bedoeling geweest, zich eerst van zijn plicht tegenover de Leidenaar te kwijten, maar nu hij tussen hen in stond, kon hij niet wachten en besteedde hij eerst zijn aandacht aan zijn gunsteling. Hij keerde zich van de doorn naar de bloem. Het zachte haar van Allaert werd door de zon beschenen; hij hield zijn hoofd in aanvallige bescheidenheid een beetje schuin. Een paar losse haren, glinsterend als gouddraad, lagen over zijn bleke wang; in de scheiding van zijn haar was de kinderlijk roze kleur van de huid te zien. Pieter Lastman legde een arm om de smalle schouders van de jongen en wist al dat hij de tekening niet los van de tekenaar kon zien; hij liet zich gewillig beïnvloeden door de geur van dure zeep en gedroogde lavendel, de warme uitstraling, de rustige adem.

Toch was ook de tekening verrukkelijk, verfijnd, getuigend van verbeeldingskracht en gewassen met het reine water van de onschuld. Allaert had onmiddellijk en met groot gemak afstand genomen van Rinske Dobbels. Na een enkele blik was hij gevlucht naar de sprookjeswereld, die zijn moeder op de lange winteravonden voor hem had opgeroepen; je zag de tengere Allaert als kleine jongen in dat mooie, oude huis aan de Herengracht zitten, tegen satijnen kussens geleund, suikerbonen knabbelend, en met de geur van het houtvuur om hem heen. Rinske Dobbels was voor hem veranderd in een sprookjesprinses die op een onverklaarbare, maar wel grappige manier was betrapt toen ze geen kleren aanhad. De borsten waren er, de dijen, zelfs de onuitsprekelijke plek was er braaf ingetekend. Maar alles met zoveel kinderlijke eerbied en weldadige onbevangenheid, dat niemand zou aarzelen deze tekening boven het bed van een kind te hangen. „Dat is bekoorlijk, Allaert . . . heel bekoorlijk, en volkomen in je eigen stijl. Berg de tekening maar op in je portefeuille, wil je? Je moet er maar eens een mooi olieverfje van maken."

„Ik ben niet aan alle ouden toegekomen . . ."

Lastman zag hen nu voor het eerst, gezichten van oude tovenaars die vaag uit de wolk van gebladerte te voorschijn kwamen. De poging tot uitbeelding van wellust was zo zwak, dat hij moest glimlachen. „Och, de ouden kunnen we wel missen," zei hij, zijn arm nog steeds om de schouders van Allaert. „Deze schets is voor allerlei onderwerpen bruikbaar: Bathséba, Psyche, Diana bij het bad . . ." Zijn woorden stierven weg, want hij voelde zich opeens ongelukkig omdat hij niet eeuwig zo bij de jongen kon blijven staan en zich nu op de grijze, ondoorgrondelijke ogen van de Leidenaar moest instellen. Wel kon hij nog het stukje krijt, waarmee Allaert had gewerkt, oprapen en even in zijn hand houden. Quasi-verstrooid stak hij het toen in zijn zak.

„Ja, ze lijkt meer op Psyche dan op Suzanna," zei Allaert en hij veegde de zachte haren van zijn wang.

„Ze lijkt in elk geval meer op Psyche dan Rinske. En zullen we nu eens gaan zien wat Rembrandt ervan gemaakt heeft?" Hij noemde hem bij zijn voornaam, in de hoop dat zijn betrekkingen met de moeilijke jongeman wat minder stekelig zouden worden als hij hem niet zo vormelijk toesprak.

Maar toen hij zich naar hem toekeerde, schrok hij. De Leidenaar zag eruit alsof hij een vechtpartij achter de rug had. Zijn rossige haar was in wanorde, zijn kraag hing los en zijn gezicht was kleurloos en woest. Hij zag er, zo mogelijk, nog afschrikwekkender uit dan de vorige dag na die treurige kwestie met de oude man. Het was ook vervelend dat hij vóór zijn tekening stond, zodat de helft ervan niet te zien was; Lastman moest hem nu aanstoten om hem een eindje opzij te laten gaan. „Neem me niet kwalijk," zei Rembrandt toen hij eindelijk, alsof hij wakker werd, uit de weg ging. Zijn stem was al even vreemd en slaperig als zijn gezicht.

En dan de tekening . . . de tekening! Nog nooit had hij een vrouwenlichaam zo onbarmhartig vrouwelijk gezien, en idioot erbovenop dat lijdende, door alcohol verwoeste gezicht. Het rauwe vlees en de rauwe geest botsten in schrijnende dissonantie. Zoveel ellende in dit deerniswekkende omhulsel . . . het was te veel. Met grote moeite onderdrukte Lastman een kreet van afgrijzen. De vorige dag had hij het jammer gevonden, dat het portret van de oude man gekreukt en gevlekt op de grond lag, maar dit moest vertrapt worden, vernietigd. Hij kreeg een overweldigende aandrang, het zelf stuk te scheuren. „Moet dat Suzanna voorstellen?" zei hij, zodra hij zijn stem kon vertrouwen, maar ook toen stootte zijn hamerende hart de woorden eruit.

„Nee, meester, ik heb tot mijn spijt niet meer aan Suzanna gedacht."

„Niet meer aan Suzanna gedacht? Maar daar ging het juist om!"

„Ik weet het, ik heb er spijt van, ik raakte door het model zelf in vervoering."

Dat was wel duidelijk. Het was bijna alsof hij haar op een uitzinnige manier op het papier had verkracht en een gebed voor haar ziel had gezegd voordat hij uit bed wankelde. Dat was een gruwelijke gedachte, maar toch ook wel humoristisch; het kostte Lastman dan ook moeite, een nerveuze trilling van zijn mondhoeken te bedwingen. Van lachen kon op dit ogenblik geen sprake zijn, hoewel humor waarschijnlijk de enige uitweg was. Schouderophalend krabde hij zich in zijn nek, als een beer die jeuk heeft. Hij trok een zuur gezicht en zei glimlachend, waarbij hij naar het voorhoofd van Rembrandt keek en niet in zijn ogen: „Rembrandt, ik weet eerlijk niet wat ik met je moet beginnen. Gisteren heb ik je een kleurig type gegeven, een soort sater uit de sloppen, en jij hebt er het aandoenlijkste oude wrak van gemaakt dat ik ooit gezien heb. Vandaag geef ik je een potige wasvrouw en God mag weten wat jij me ervoor teruggeeft . . . iets met het hoofd van de Mater Dolorosa en het lichaam van een slet."

Ze hadden allemaal geluisterd, maar niemand lachte. Lastman voelde onmiddellijk dat zijn geestige woordenvloed een deerlijke vergissing was. Er viel een drukkende stilte in het atelier; hij wist dat de ogen, waarnaar hij niet keek, vonkten en flitsten als een zomeronweer. En hij zelf, zijn hand nog op een malle manier in zijn nek, voelde zijn hart op hol slaan terwijl hij wachtte op de onvermijdelijke donderslag.

Maar het snijdende antwoord, dat hij verwachtte, kwam niet. Er kwam niets anders dan een snelle, lichte, voorwaartse beweging, zo plotseling en onverwachts dat Lastman onwillekeurig een stap achteruit deed om de jongen te ontwijken en dat maakte hem nog belachelijker, omdat de beweging niet voor hem bedoeld was,

maar voor de gewraakte tekening, waarop Rembrandt zijn woede en zijn pijn wilde koelen. Met zijn grove hand, wit aan de knokkels, greep hij een punt van het papier en hij zou de tekening verscheurd, verfrommeld en vertrapt hebben als Allaert niet tussenbeide gekomen was. „Niet doen!" Allaert greep zijn hand. „Niet verscheuren, bederf hem niet! Als je hem niet wilt hebben, geef hem dan aan mij."

Lastman kreeg hierdoor gelegenheid, tot zich zelf te komen en in te zien, dat alleen zijn wettige gezag hem nog kon redden. „Die tekening is voor míj," zei hij met uitgestoken hand. „Volgens de regels van het St.-Lucasgilde is die tekening van mij. Jij schijnt te vergeten, Van Rijn, dat het werk van een leerling, gemaakt in het atelier van de meester, ook eigendom van de meester is. Je werk vernietigen is even ongeoorloofd en schandelijk als mijn vazen stukslaan of mijn schilderijen aan flarden scheuren. Jouw werk is mijn eigendom."

Rembrandt liet de tekening los; zijn hand viel slap en hulpeloos neer. Pas nu de opstandige verslagen was, kon Pieter Lastman hem in zijn ogen kijken.

„Ik weet niet hoe de gewoonten in Leiden zijn, Rembrandt," zei hij rustig, omdat er uit de verwilderde ogen geen onbeschaamdheid, maar alleen diepe wanhoop sprak. „Ik weet niet hoe je vorige leermeester op je uitbarstingen reageerde, maar wees ervan doordrongen, dat we hier een dergelijke opvliegendheid niet gedogen. Ik wens rust in mijn atelier en die laat ik me niet ontnemen."

„Ja, meester."

„Het is niet genoeg, na zo'n uitval ‚ja, meester' te zeggen."

„Ik had mij moeten beheersen. Ik heb er spijt van."

„Zo is het goed. En zorg dat het niet meer gebeurt." Hij liep weg, met de gehate tekening in zijn handen. Zonder links of rechts te kijken, in de gespannen stilte die aanhield, herinnerde hij zich dat niemand gelachen had en probeerde hij te bedenken, wat hem ertoe gedreven had, het ongepaste woord ‚slet' te gebruiken.

Nu de zaken zo stonden, was Rembrandt niet in de beste stemming om naar iemands verjaardag te gaan. Hij had zich voorgenomen, zijn weerbarstige aanvechtingen te onderdrukken, bescheiden te zijn en te leren wat er te leren viel, maar dat voornemen was oppervlakkig, als een dun, kwetsbaar laagje vernis. De minste of geringste moeilijkheid bracht het in gevaar. Maar in de loop van deze weken van wroeging en vernedering ging hij inzien, dat hij op de negenentwintigste september met zijn rauwe ziel het gezelschap toch maar moest opzoeken. Niet omdat hij bang was voor een eenzame avond op de zolder van Lastman; hij zou niets liever willen dan een paar uur werken zonder onderbroken of afgeleid te worden. Hij was ook niet gebrand op een feest in het deftige grachtenhuis, waar hij toch maar alleen en aan zijn lot overgelaten zou rondzwalken. Maar nu Allaert hem de dag na het akelige voorval twee Oosterse penselen cadeau gegeven had, zou het voor de goedige jongen een onverdiende belediging zijn als hij wegbleef.

Nee, er was aan het verjaarsfeestje niet te ontkomen, al zou hij voor de gelegenheid een nieuwe jas moeten kopen. Zijn werkjas kon hij niet aantrekken, zijn bruine werd dun aan de ellebogen en in de zwarte kon hij zich volgens Jan Lievens ook niet vertonen, omdat iedereen dan zou denken dat er een familielid van hem gestorven was. Lievens had aangeboden, samen met hem de jas te gaan kopen, bij ‚zijn kleermaker aan het Singel', en Lievens was in zijn rol van bemiddelaar in kledingkwesties even weerzinwekkend geweest als hij had gevreesd. Een hele zaterdagmorgen hadden ze verdaan met een boodschap, die niet langer dan een uur behoefde

Tekening van Rembrandt's leermeester Pieter Lastman:
David met het hoofd van Goliath (detail).
Leiden, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden.

te duren; negen rollen stof waren van de planken gezeuld, al had hij zijn keus al lang bepaald op een wollen, bosbessen-blauwe stof. Verder werd er honderd uit gezwetst over de o, zo intellectuele persoonlijkheden die ze in huize Van Hoorn zouden ontmoeten, om nog te zwijgen van de wufte jongedochters.

Toen de koop gesloten was en ze ergerlijk langzaam langs de herfstige gracht liepen, waarin de bomen en gevels van de overkant zich spiegelden, langs mensen met ernstige, doelbewuste gezichten, die wisten wat ze wilden en waard waren, voelde hij zelf steeds pijnlijker zijn mislukking en afzondering en raakte hij nog erger uit zijn humeur dan bij de kleermaker. Jan had gemakkelijk praten over het koopje, dat ze gehaald hadden; Jan had nog aardig wat los geld, terwijl hij zelf het geld, dat zijn moeder hem in het geheim stuurde, tot de laatste cent had uitgegeven. Jan kon zonder terughouding genieten van de uitstalkasten met pluimen, hoeden en schoenen; hij werd niet achtervolgd door het verwijtende beeld van Adriaen, die met vochtige ogen naar het geldzakje keek, Liesbeth die met haar oude rode rok aan de vloer dweilde, zijn moeder die hijgend over de wastobbe gebogen stond, zijn vader bijna dubbelgevouwen onder een zak mout, Gerrit die zich met moeite naar boven sleepte . . . Maar zijn zwijgzaamheid kon de bruisende opgewektheid van Jan niet dempen. Jan was in zo'n opperbest humeur dat hij zelfs vrijgevig werd, een zeldzaam verschijnsel, want hij vond altijd dat anderen hun geld onbezorgd moesten laten rollen, terwijl hij zelf een duitendief was. „Wat zou je zeggen van een pannekoek en een kroes melk?" zei hij, terwijl hij bleef staan voor een deftig uitziend eethuis. „Maak je geen zorgen om het geld, ik weet wel dat jij krap zit na die jas. Ik betaal wel, het is toch niet veel."

Het was een klein, proper eethuisje, waar door de keukendeur, die voortdurend open en dicht ging, vlagen hitte en botergeur naar binnenkwamen. De tien houten tafeltjes waren bijna alle bezet door babbelende jongedames en vlot converserende galanten; het was mode, omstreeks het middaguur wat te gaan uitrusten van het vermoeiende winkelen; de meeste gesprekken, hoog kwetterend of intiem gefluisterd, gingen dan ook over ‚mijn kantmaker bij de Beurs' of ‚mijn schoenmaker aan de Dam'. Rembrandt en Jan gingen aan het laatste lege tafeltje in de hoek zitten. Hij sloot zijn oren voor het lege gesnap, voelde zijn gespannen zenuwen tot rust komen in de warmte en zag de middagzon door de deur en de glas-in-loodramen. Het was een sterk, helder licht, dat de dunheid van een pas aangekweekt baardje verried, de blos van een meisjeswang verhoogde en de witte veer op een fluwelen hoed bijna zo vluchtig maakte als de rook die in een hogere sfeer zweefde. Dit was een tafereel voor een ets, dacht hij, en het kwam in hem op, dat zijn neerslachtigheid misschien ook was ontstaan doordat hij al zo lang de opwekkende strijd met naald en koperen plaat had gemist. „Wanneer zou de meester ons laten etsen, denk je?"

Jan haalde zijn schouders op. Zijn gedachten waren niet bij het atelier, nu hij omringd was door zoveel zoons en dochters van welgestelde burgers, die hij zo dolgraag tot zijn kennissen zou rekenen. Hij nam nu de houding van de verveelde kunstenaar aan, zijn gladde voorhoofd gefronst, zijn wang gesteund op zijn hand, zijn ogen dromerig gericht op de zwevende rooksluiers. „Ik doe mijn best, nooit meer iets te voorspellen wat de meester gaat doen," zei hij zo hoorbaar, dat de aandacht van de twee jongedames en de galant aan het tafeltje naast hen werd getrokken. „Heer Lastman is zo onberekenbaar . . . de helft van zijn genie ligt in zijn spontane opwellingen."

Het had weinig zin dit te weerleggen, door er bij voorbeeld op te wijzen dat Last-

man ontelbare schetsen maakte voordat hij een penseel op het linnen zette, of dat de lessen dikwijls op niets uitliepen omdat hij halverwege moe werd of er genoeg van kreeg, terwijl de bedoeling toch duidelijk uitgestippeld was geweest. Zo iets zou hij natuurlijk alleen gezegd hebben om de aandacht van het jongste meisje aan de andere tafel te trekken, een mollig, blond ding van hoogstens vijftien jaar, met haar krullen in lelijke bossen over haar oren.

„Wanneer zijn jullie vorig jaar met etsen begonnen?" hield Rembrandt aan, om Jan bij de feiten te houden.

„Maart . . . april . . . ik weet het echt niet meer. Als we het dit jaar weer gaan doen, maak ik een reeks mythologische voorstellingen. Zeg, je vond mijn kleine ‚Diana verrast door Actaeon' toch wel eerlijk goed, hè?"

Dagen geleden had hij hem al tot een langdurige verhandeling over dat werkje gedwongen en Rembrandt wist toen zijn bezwaren te verzachten met zorgvuldig gekozen woorden van waardering. Nu wilde Jan die waardering onversneden horen, in uitbundige woorden, zodat het blonde katje met de krullen, haar begeleider met zijn rafelige baardje en haar platborstige vriendin een veelbelovend jong kunstenaar in hem zouden zien. „Het is heel knap gedaan, Jan, meesterlijk, zoals ik je al gezegd heb. Vooral dat tempeltje tussen de bomen beviel me . . ." En om niet te moeten liegen, begaf hij zich in een verhandeling over perspectief, waarmee de drie naast hen zich prompt gingen vervelen. Ze vatten dan ook hun eigen gesprek weer fluisterend op.

„Nu ja, waarom zouden we eigenlijk over het werk praten als we vrijaf hebben?" zei Jan, terwijl hij een paar weerbarstige lokken van zijn voorhoofd streek. „Wat wil je eten? Neem wat je wilt, maar de pannekoeken kan ik je aanbevelen. Er is nog maar één zaak waar ze zo goed zijn als hier, in de Suikerpot van Lotje, bij de Dam. En daar komt werkelijk iederéén; je kunt er niet eens rustig een gesprek voeren."

De keukendeur zwaaide weer open en liet een verstikkend hete luchtgolf door. Een stugge, hoekige vrouw van ruimschoots vijftig kwam hun bestelling opnemen. „Pannekoeken?" vroeg ze berustend, alsof ze van zulke klanten geen uitgebreider bestelling verwachtte met melk, thee of chocolade of zelfs met spiritualiën of wijn.

„Twee pannekoeken en twee kroezen melk," zei Jan, maar daar kon hij het niet bij laten; hij moest die brutale dienster en wie het verder wilde horen duidelijk laten merken, dat hij zijn weetje wist. „En zorgt u ervoor dat de pannekoeken niet overgaar worden; ik houd niet van aangebrande boter en ik wil ook niet van die zwarte korstjes aan de rand."

Terwijl zij met wapperend schort wegliep, kreeg Rembrandt de indruk dat hun buurman, die achter zijn hand iets tegen de meisjes zei, de spot dreef met de weidsheid waarmee de kleine bestelling was gedaan. Hij wist het niet zeker, want de bovenste helft van het honende gezicht werd beschaduwd door een neergeslagen hoedrand, terwijl de twee jongedames hoogstens wat flauwtjes glimlachten, maar alleen al de argwaan maakte dat hij geen gesprekstof kon bedenken. Maar toen de vrouw hen bediend had en de bestelling aan het andere tafeltje ging opnemen, hoorde hij ieder woord heel duidelijk. De heer wenste een glas wijn en een kippevleugel; de dames bestelden pannekoeken en thee. „Maar wacht u even . . . wat die pannekoeken betreft," zei de man met het prille baardje, „we wensen geen zwarte korstjes. We wensen in het geheel geen korstjes. En zegt u tegen de kok, dat hij ze precies rond maakt met een passer, dan uitknipt met een schaar en ze vervolgens op ongerechtigheden inspecteert met een vergrootglas." De platborstige sloeg hoofd-

schuddend haar ogen neer en klakte met haar tong, wat zowel afkeuring als waardering betekende. Het blondje, dat nog te jong was om zich te beheersen, schoot in een giebelende lach en moest haar zakdoekje in haar mond steken om haar vrolijkheid te dempen.

Het was gênant, maar toch niet zo gênant dat Jan er zo hevig door geschokt moest worden. Zijn schouders zakten weg, zijn mond viel open en zijn gezicht werd tot zijn haarwortels diep roze. Maar al was hij nog zo'n eigenwijze kwibus, hij was een goede vriend en ook nog een stadgenoot, dus Rembrandt voelde zich geroepen hem met een vinnig antwoord te hulp te komen. „Sommige mensen," zei hij, „doen letterlijk alles om de bewondering van de meisjes te oogsten." Het klonk lang niet zo snijdend als hij gewild had, maar in elk geval zeer koel en beheerst.

„Ach, laat hem naar de duivel lopen. Wat kan mij die vent schelen?" zei Jan Lievens. „Ik wil maar één ding: voorgoed weg uit die rotstad, en zo gauw mogelijk. Ik verafschuw hier alles, al maanden, en ik wil alleen nog maar mijn boeltje pakken en naar huis." Hij zei het driftig, maar zo zacht dat het aan de andere tafel niet te verstaan was. „Ik meen het. Alles in deze stad hangt me de keel uit, vooral Lastman. Wat ik maak, vindt hij altijd even fraai en talentvol en het heeft niets te betekenen, de helft van de tijd ziet hij het niet eens. Hij schuift me alleen maar van zich af, hij geeft niet eens antwoord op een simpele vraag. We hebben elkaar al in weken, in maanden niet recht aangekeken."

Een ingebeelde kwast die zich ontmaskert, een dwaas die zijn verdriet blootlegt is verbijsterender dan een grote tragedie; Rembrandt kon dan ook geen antwoord vinden. Hij boog zich over zijn bord en ging werktuiglijk zijn pannekoek snijden en eten, maar zijn keelgat leek te klein en het gebruinde deeg wilde geen smaak krijgen. „Hij heeft je toch in zijn ontvangkamer laten komen? Je hebt een kans gekregen, de dingen uit te praten," zei hij ten slotte.

„Ja, dat is waar, en ik moet zeggen dat hij zijn best heeft gedaan, er een draai aan te geven. Op dingen, die ik hem had geprobeerd te vragen, had hij zijn antwoorden kant en klaar en hij heeft het klaargespeeld bijna een uur lang niet te geeuwen."

„Dat is maar een houding van hem, Jan. Het is zijn manier van omgang met de mensen, doen alsof hij lui is en slaap heeft . . ."

„O ja? Vind jij hem lui en slaperig als hij over de ezel van Allaert hangt? Wees zo goed, de waarheid te willen zien! Hij heeft genoeg van me, dat is alles."

Protesteren zou oneerlijk zijn en instemmen was harteloos. Rembrandt kon alleen nog minachtend kijken naar het drietal naast hen; zij hadden Jan ertoe gebracht, op deze rampzalige manier schoon schip te maken.

„We kunnen het geen van beiden ontkennen," zei Jan terwijl hij zijn pannekoek in stukken hakte. „Hij gedraagt zich als Onze Lieve Heer zelf, hij heeft lief wie hij liefheeft en haat wie hij haat. Hij heeft genoeg van me en aan jou komt hij niet eens toe."

Ook dit benam hem zijn woorden. Hij was dus een van de verworpenen. De meester voelde voor hem dus niet de minste sympathie, de minste inschikkelijkheid. De tijd bleek hem sterker gemaakt te hebben; drie weken geleden zou die gedachte nog de koude tranen uit hem geperst hebben. Nu zag hij het als een onveranderlijke waarheid, onaangenaam misschien, maar in berusting te aanvaarden. Het was heel jammer, vooral omdat niet zijn kleding of zijn afkomst de oorzaak was, maar zijn eigen ziel en lichaam, maar hij was er niet door gebroken.

„En het ergste van alles is," zei Jan, „dat hij je niets kan leren als hij zich niet

persoonlijk tot je aangetrokken voelt. Dan ziet hij jou evenmin als je werk; hij zwaait een beetje met zijn handen en zegt wat hem voor zijn mond komt. Sinds de dag, dat hij me heeft doorgekruist, heb ik geen sikkepit meer van hem geleerd en jij zult ook niets van hem leren, al blijf je nog honderd jaar."

Dat kon niet waar zijn; hij schoof het van zich af, gelijk met de koudgeworden rest van de pannekoek. Hij kon niet opeens zijn rug keren naar alle dromen waarvoor hij zijn vader onherstelbare woorden had toegeschreeuwd, de dromen waarvoor hij het geldzakje van Adriaen had leeggemaakt, zijn zuster van een deel van haar uitzet beroofd en zijn moeder een ongeneeslijke hartewond toegebracht. „Ik wil toegeven dat hij zich nooit persoonlijk tot me aangetrokken zal voelen," zei hij, „maar daaruit volgt toch niet, dat ik niets van hem kan leren zolang ik geen tweede Allaert van hem word? Ik leer nu toch ook?"

„Ik mag een staart krijgen als ik dat van me zelf kan zeggen."

„Dan ben je mal dat je het je zo aantrekt."

„Zo. Schud jij het dan van je af, alsof het niets is?"

„Nee, Jan, ik schud het niet zo maar van me af. Maar ik ben hier gekomen om te leren, ik heb anderen hun geld ontnomen om het te kunnen doen, er is hier iets te krijgen en ik kan niet naar huis gaan zonder het me eigen gemaakt te hebben, al zal . . ." Hij hield zich in, omdat het meisje met de platte borsten hem bedekt nieuwsgierig aankeek, en hij zei ‚al zal het maanden duren,' in plaats van ‚al zal mijn hart ervoor moeten breken.'

Jan liet de rest van zijn pannekoek staan, legde zijn mes neer en keek met zijn onrustige ogen Rembrandt aan. „Onthoud goed, dat ík er in de eerste plaats voor heb gezorgd dat je hier kwam. En geloof me, ik heb er spijt van als haren op mijn hoofd. Ik heb moeten erkennen, en dat moet jij ook wel doen, dat je beter af geweest zou zijn als ik je met rust gelaten had. Als je hem en zijn doeken nooit had gezien . . . wat zou je dan gemist hebben?"

„Heel veel. Meer dan ik nu mag weggooien." Hij zei dat niet alleen omdat hij Jan zijn schuld wilde kwijtschelden. Door de zwevende rookslierten zag hij de doeken van Pieter Lastman, sommige in rijk versierde lijsten, andere nog onvoltooid in het atelier, prachtig zelfs in nog ongeboren staat. ‚Jezus geneest de kranken', ‚Coriolanus ontvangt de afgezanten', ‚David bespeelt de harp', ‚Het offer van Juno', stuk voor stuk schitterende taferelen, gevat in overdadige pracht, hooggestemde gebaren, gevangen in levende welsprekendheid. De bewegingen vloeiden in elkaar over, kleur vermengde zich met kleur, lijnen gingen op in lijnen, en alles was zo hoog neergezet op een stralend, verheven vlak, zo ingewikkeld verfraaid met draperieën en guirlanden, dat je bij het kijken werd meegetrokken naar de hoogte en de schoonheid, je bloed opgezweept als bij een fanfare van trompetten, het geroffel van trommels. Wat Lastman ook was, hij kon de verheven ogenblikken in de menselijke geschiedenis grijpen en ze voor de minder groten uitbeelden. Hij mocht dan te veel eten en drinken, in slaap vallen, liefhebben wie hij liefhad en haten wie hij haatte, maar hij schoof het gordijn weg en maakte zinvol en kleurrijk het drama van het mensenras zichtbaar.

„Noem mij één ding op," hield Jan vol, „noem mij één ding op dat je niet had willen missen."

„Hoe kan ik dat onder woorden brengen? Het is vooral de manier waarop hij de dingen ziet . . . het verleden, bij voorbeeld."

„Hoe ziet hij dat dan? Wat bedoel je?"

Rembrand zuchtte. Het kostte hem moeite de woorden te vinden, terwijl hij al wist dat Jan hem niet zou begrijpen, wat voor welsprekende argumenten hij ook zou aandragen. „Waarom moeten we ons erin verdiepen? Ik leer hier iets, daar gaat het mij om."

„Leer jij iets? Van Lastman? Luister goed naar me: nu, op dit ogenblik, ben jij evenveel verder dan hij, als ik verder ben dan Larsen en Haldingen. Ik heb na mijn terugkomst wel iets opgestoken, maar alleen door naar jou te kijken."

Rembrandt ontweek de zoekende ogen van de ander, lette niet op zijn plotselinge versnellende hartslag, bedwong een onzinnige lach en zei: „Wat leuter je nu?"

„Jij bent groot, dat staat voor mij vast." Jan sprak weer met zijn gebruikelijke luidheid, zodat anderen opkeken van hun kip, wijn of pannekoek, om de blozende grootheid te aanschouwen. „De kleine tekening, die je verscheurd hebt, zou ik voor zijn grootste doek niet willen ruilen. De drie jaar in zijn atelier zou ik met liefde wegsmijten voor een half jaar in de eerste de beste oude schuur in Leiden . . . zonder modellen, draperieën of antiquiteiten, alleen met jou."

Dank zij die valse, hoogdravende toon kon Rembrandt gemakkelijker dit mateloze compliment naast zich neerleggen. Hij zat stijf op zijn stoel, zijn ellebogen tegen zijn zijden gedrukt, probeerde zijn gezicht in bedwang te houden en het visioen, dat verleidelijk was in zijn eenvoud, weg te dringen. De eerste de beste oude schuur in Leiden . . . geen modellen, draperieën, antiquiteiten . . . alleen bekende gezichten, bekende duinen, vertrouwde torens . . . geen verfijnde, uitgekauwde voorschriften van buitenaf, geen ander voorbeeld dan de veilige, woordenloze opdracht van de ogen, de geest en het hart . . . Niet meer wachten op een genegenheid, die nooit zou komen, in het ouderlijk huis terugkeren als de verloren zoon, gekastijd maar dierbaar, slapen tussen werkelijke dingen op een bekende zolder, bij het eerste daglicht wakker worden om aan het werk te gaan, te zwoegen tot de uitputting zelfs dromen onmogelijk maakte . . . Nee, het was te gek. Als die snaak met zijn dunne baardje zijn mond gehouden had, zou Lievens geen ogenblik aan weggaan gedacht en hem geen prullige, kunstmatige lauwerkrans op zijn hoofd geplant hebben. „Je bent niet goed wijs. Hij is de leermeester en ik ben een leerling, die alles nog te leren heeft," zei hij.

„Dat zeg je zonder het zelf te geloven."

Daarop had hij geen antwoord; hij had te veel moeite met zijn bonzende hart en het nerveuze lachje dat in zijn keel kriebelde.

„Als we teruggaan naar Leiden, vindt je vader wel een kamer waarin we kunnen werken. Je familie poseert voor ons . . . je ouders en Gerrit, Adriaen en Liesbeth . . ."

Hij bedacht een ogenblik, hoe Liesbeth eruit zou zien in de ogen van een man met een gebroken geest. Maar het was nu wel genoeg. Hij schoof zijn stoel terug, om op te staan. „Zet het uit je hoofd, Jan. Ik denk niet aan teruggaan . . . en jij dacht er ook niet aan voordat we hier naar binnen gingen. We zullen onze tijd uitdienen. Al het andere is dwaasheid."

Tot zijn verbazing en opluchting liet Jan de droom plotseling zonder een woord varen, schoof zijn stoel achteruit, nam de geldbuidel van zijn gordel en schudde het laatste restje spijt van zich af. „Je zult wel weten wat je wilt," zei hij. „We stappen maar op. Er komen mensen die wachten tot onze plaats vrij is."

De zure dienster kwam de keuken uit en ging dicht bij hun tafeltje staan, alsof zij bang was dat de heren zonder betalen zouden weglopen. Dat was vernederend.

Bovendien werden ze zich er plotseling van bewust, dat ze nu terug moesten naar het atelier. Hun stemming zakte weer tot ver beneden peil; Rembrandt vergat te bedanken voor de traktatie en op de terugweg spraken ze geen woord.

Op het brede bordes voor het huis van Pieter Lastman zagen ze Allaert. Hij stond te wachten. Zijn ouders hadden hem blijkbaar kort tevoren achtergelaten; het gerammel van hun rijtuig, een van de mooiste van Amsterdam, en het hoefgestamp van hun beroemde appelgrauwe paarden klonken nog in een zijstraat. Allaert, volgens het jaargetijde gekleed in een koningsblauwe mantel met grijze eekhoornvoering en een fluwelen hoed met pluimen op zijn hoofd, stond op de bovenste tree en lachte tegen hen, het weerspiegelde licht van de gracht en de schaduw van de boombladeren op zijn gezicht. „Waar zijn jullie geweest? Boodschappen gedaan? Wat jammer. Het is zo'n prachtige middag dat ik veel voor een wandeling voel. Maar jullie bent natuurlijk doodop en wilt alleen nog languit gaan liggen."

Ondanks zijn vermoeidheid had Rembrandt wel mee willen gaan, als zijn hart niet zo loodzwaar was geweest. Nu wankelde hij het bordes op, om de indruk te wekken dat hij de totale uitputting nabij was. „We hebben onze voeten stukgelopen," kwam Lievens achter hem. „Hij heeft een jas besteld bij mijn kleermaker aan het Singel. Wacht maar tot je hem te zien krijgt. Een schitterende stof . . . glanzende wol in een verrukkelijk bosbessenblauw."

En alleen al de struisveer op jouw hoed, dacht Rembrandt, is drie van zulke jassen waard. Toch dacht hij het zonder verbittering; de opschik van de welgestelden werd gerechtvaardigd door de ongeschreven en onverklaarbare wetten van schoonheid en gratie. „Ik heb hem voor je verjaarsfeest gekocht," zei hij. „Ik hoop dat hij betamelijk is."

„Dat had je toch niet moeten doen!" zei Allaert. „Het wordt maar een kunstenaarsfeestje. Je bruine jas is meer dan genoeg. Toch ben ik blij dat je hem gekocht hebt, want nu kom je tenminste zeker."

Als dat zo belangrijk voor hem was als zijn stem te kennen gaf, was het geld toch niet geheel weggegooid. Hij keek Allaert lachend aan.

„Moeder zei daarstraks nog: zorg er nu voor dat hij komt! De vorige keer heeft ze niet goed genoeg kennis met je gemaakt . . ."

Nee, dat was waar. Allaert bracht hem ongewild het ogenblik in herinnering, toen hij langs haar liep door het atelier, strak voor zich kijkend na het conflict. Hij had haar alleen gezien als een koele, zilverkleurige schim buiten het veld van zijn ellende. Hij verstijfde bij de gedachte, dat ze zich dat voorval herinnerde en nu uit neerbuigend, patricisch medelijden had gevraagd, hem in een minder jammerlijke staat bij haar te brengen. „Waarom wil ze kennis met mij maken?" vroeg hij.

„Dat wilde ik je juist vertellen. Toen ze vanmiddag in het atelier was, bleef ze staan bij jouw kleine olieverfschilderij van ‚Esther en Haman' en ze vond het prachtig. Ze wilde pas weggaan toen de meester alles van jou te voorschijn had gehaald wat hij zo gauw kon vinden. Geloof me, ze was diep onder de indruk."

Even geloofde hij het niet. Toen bedacht hij dat Allaert nooit vleide of overdreef en hij moest het wel aanvaarden als de waarheid. Er was een draad, een dunne, levende draad gesponnen tussen hem en het leven van deze vrouw, die in haar huis de groten ontving. Zonder dat hij het wist was het gebeurd. Zij had haar bleekgouden hoofd over zijn tekeningen gebogen, zijn tekeningen, en zij had ze mooi gevonden en het de meester gezegd. Dat besef werkte bevrijdend en opwekkend; het was alsof hij voor het eerst de koele, blauwe hemel boven de sierlijke gevels

zag, de trillende toppen van de bomen, het gouden zonlicht dat over de oude daken en kroonlijsten speelde, de rook die in de verte uit schoorstenen welde en wegdreef... licht, zo licht als zijn hart. „Dat... was lief van haar, Allaert. Wil je haar namens mij bedanken als je haar weer ziet?"

„En hoe vatte Lastman het op?" vroeg Lievens.

„O, hij was erg verheugd. Hij heeft veel respect voor mijn moeder."

In de gunst te staan bij hen, tegen wie de meester opzag... in een beroemde salon naast die verfijnde vrouw te staan, op voet van gelijkheid met haar en de dichters, de schilders en geleerden te praten, terwijl de meester toekeek... Hij zag in gedachten zelfs, hoe Pieter Lastman hem en Allaert vanachter naderde en zijn armen om hun schouders legde. Heerlijk zou het zijn, hem een enkele maal in zijn niet afgewende ogen te kijken.

Op de avond van het verjaarsfeest woedde de eerste herfststorm. Hevige windvlagen kwamen van het water, deden de bladeren hoog opdwarrelen en brachten de vochtige zeelucht de stad in. Vijf leerlingen stapten het huis van meester Lastman uit, vier van hen klaagden over het weer: Haldingen omdat zijn urenlange zorg voor zijn uiterlijk nu verspild was, Larsen omdat zijn luit erdoor zou ontstemmen, terwijl Hessels meende kou te vatten en Jan Lievens vreesde dat de golf uit zijn haar zou waaien. Alleen Rembrandt genoot van de wind, die hij onbelemmerd door zijn haren liet spelen. Met grote stappen liep hij elke nieuwe vlaag tegemoet. Het was een avond voor grote gebeurtenissen; terwijl hij opkeek naar de verlichte ramen in de gevels, waarachter dienstboden of leerlingen zich klaarmaakten voor een rustige avond, dacht hij aan plotselinge grillen van de fortuin... een houthakkerszoon die door een prinses in dienst wordt genomen, een visser die bij de dagelijkse, schrale vangst een oester met een parel vindt.

De meester was niet bij hen; hij was uitgenodigd op een licht avondmaal vooraf. Dat was in zeker opzicht jammer, want Rembrandt zou juist die avond de moed gehad hebben, naast hem te lopen, vlot en spraakzaam gemaakt door opwinding en zijn gespannen verwachtingen. Maar het hinderde niet; hij zou hun nog wel laten zien uit welk hout hij gesneden was, wanneer mevrouw Van Hoorn en Allaert hem in het zonnetje zetten.

„Wat zouden ze ons te eten geven?" vroeg Hessels.

„Fazantebillen in het zuur," zei Larsen.

„Ik zal jou eens wat zeggen," kwam Haldingen gewichtig. „Als je daar binnen bent, dien je op je woorden te letten, kereltje."

„Groot gelijk," zei Lievens. „Houd jij je fraaie uitdrukkingen maar voor je in mijn gezelschap en vooral waar de dames bij zijn. Als je toch begint, doe ik alsof ik je nog nooit gezien heb. Goed begrepen?"

Het huis aan de Herengracht was van een verblindende schoonheid met zijn glas, licht en steen, aan de overkant van het donkere grachtwater waarin eilandjes van herfstbladeren dreven. Ze gingen de brug over en hij dacht aan Liesbeth, het arme kind; misschien zou hij haar eens naar zo'n prachtig huis als dit kunnen brengen. Hij maakte haar mooi voor de gelegenheid, borstelde haar haren en tooide ze met parels en gouddraad, kleedde haar in een donkerrood jak, met manchetten en kraag van sneeuwwit konijnebont. „Mevrouw Van Hoorn, mag ik u mijn zuster voorstellen... En mijn moeder, die, zoals u zult merken, een edele gelijkenis met de profetes Hanna vertoont..."

Ze gingen de brede trap op en door de open deur zag hij de vergulde pilasters, de blauwe en groene draperieën, glanzend in het licht van vele kaarsen, de wit-zwart geblokte marmeren vloer. Moeder, vader en zoon, gekleed in blauwe en zilveren tinten, feestelijk en toch ingehouden, stonden naast elkaar gereed om hun gasten officieel te verwelkomen. Aan weerskanten van hen stonden grote smeedijzeren kandelabers, en achter hen verrees een waaier van lauriertakken uit een onbetaalbare oosterse vaas. Hij werd zich door hun onberispelijke zwierigheid bewust van zijn tintelende wangen en verwaaide haren, maar dat duurde niet langer dan een ogenblik, want dadelijk nam mevrouw Van Hoorn zijn beide handen en keek hem recht in zijn ogen. „Zeg me uw naam niet, ik ken hem. U bent Rembrandt van Rijn, een veelbelovend jong schilder en de goede vriend van mijn zoon. U komt straks nog wel een praatje met mij maken, als de jongere, bekoorlijker vrouwen u de tijd laten . . ." En voordat hij haar ten volle kon aankijken, om iets meer te zien dan de blonde krullen in de witte hals en de lichte weemoed in haar glimlach, gaf zij hem met een luchtig gebaar door aan haar zoon, die hem ook beide handen toestak.

Die warme handdruk gaf hun vriendschap iets openbaars. Het was ook een voldoening, dat Allaert vol trots naar het medaillon keek, dat aan een zwaar zilveren ketting op het blauwe fluweel van zijn jas prijkte. Het medaillon, gezamenlijk verjaarsgeschenk van zijn medeleerlingen, had Rembrandt een week geleden op de kade gekocht en hem pas deze ochtend aangeboden. Het was ontroerend, dat hij er nu al mee naar een goud- en zilversmid was geweest, om het medaillon te laten doorboren en aan een ketting te bevestigen, zodat hij nu zijn dankbaarheid kon tonen door het te dragen. „Jij hebt het uitgezocht, dat weet ik wel," zei hij. „Het is prachtig, het is volmaakt, en moeder zegt dat het bijzonder oud moet zijn."

De droge, harde, hoekige vader Van Hoorn zei dat de ketting ook op de kade was gekocht en een vijftiende-eeuws Portugees stuk was. In een van die wonderlijke ogenblikken van bovennormale helderheid zag Rembrandt, dat moeder en zoon onverbrekelijk met elkaar verbonden waren, zodat zij elkaars neerslachtigheid of vreugde als het ware met de vingertoppen aanvoelden, terwijl de vader hier als een vreemde buiten stond. Hij klopte waarschijnlijk op hun deur voordat hij naar binnen ging, hij ging voorzichtig door de vele kamers van dit huis, nooit wetend of hij misschien de ragfijne draden tussen de twee anderen stuktrapte.

Nu de plichtmatige begroeting voorbij was, wist Rembrandt niet goed waar hij zich moest opstellen. Er was links een zijkamertje, waar Pieter Lastman, schitterend en monumentaal in granaatkleurige wol, converseerde met een stuk of drie indrukwekkend uitziende gasten, maar dat was beslist niet de plaats om te beginnen. Het andere zijkamertje, rechts, was ook niet de aangewezen plek; wel probeerde hij het, maar hij werd afgeschrikt door een uitbarsting van gegiechel – het kamertje was vol meisjes, waarvan sommigen hun kapsel aan het verzorgen waren. Mevrouw Van Hoorn zocht hem met bezorgde ogen en beduidde hem met een handgebaar, dat wat hij zocht achter de lauriertakken te vinden was. En nadat hij zijn mantel aan de livreiknecht had gegeven – de man had hem blijkbaar al die tijd op de voet gevolgd – schikte hij zich dan maar in het gezelschap van Haldingen en Hessels en kwam met hen in de grote, overvolle salon terecht.

De kaarsen verspreidden er een bijna verblindend licht; van het plafond tot de vloer hingen gordijnen van geel brokaat en overal, in de draperieën, in het haar van de dames, op hun blanke hals en op de gebarende handen was de glans en de glinstering van goud. Er was zoveel dat hem deed duizelen en er waren zoveel

Rembrandt's moeder.
Ets 150 x 130 mm, 1631.
Rijksprentenkabinet Amsterdam.

stemmen om hem heen, dat hij verbijsterd bleef staan, niet wetend bij welk van de vele pratende groepjes hij zich zou aansluiten, onzeker of hij zich aan Hessels en Haldingen moest vastklampen of zich van hen losmaken. Hessels was veel te jong om hier te zijn, terwijl Haldingen met zijn spottende masker, bleek boven het diepbruine fluweel van zijn kleren, weinig verschilde van de andere galants, op wier arm de jonge, met vele sieraden uitgedoste vrouwen leunden. Hij kon zich Haldingen moeilijk voorstellen in het schuurtje met de dienstmeid van de buren. Zelfverzekerd en met vastberaden stappen liep hij naar een groepje waarin de dames in de meerderheid waren. En voor Rembrandt was het een schrale troost, samen met Hessels uit de verlegenheid gered te worden door een blozend, bejaard echtpaar, dat hen behandelde als hun kleinkinderen. Hun praat was voos en lachwekkend; het was duidelijk dat er op kunstenaarsfeesten mensen werden gevraagd die hoegenaamd geen verstand van kunst hadden. Het echtpaar zou beslist het verschil tussen een ets en een gravure niet weten, zagen Lastman aan voor een zekere Lustman die fijne kaas verkocht, en verdiepten zich ten slotte in de optelling van het aantal malen in hun lange leven, dat er op de Amsterdamse grachten geschaatst kon worden. „Ik heb bij het schaatsen eens een been gebroken," zei het dametje met onbegrijpelijke trots. „Dat is nu veertig jaar geleden, maar u zult het niet geloven: elke keer als het voor het eerst gaat sneeuwen, voel ik het weer. Vlak onder mijn knie."

Hij liet hen en Hessels met een excuus in de steek en ging resoluut op zoek naar de hogere dingen, die toch ergens binnen zijn bereik moesten liggen. Maar in de meeste groepjes waren de onderwerpen van gesprek hem zo vreemd, dat hij zich er niet in mengde. In een grote gemetselde schouw brandde een vuur en hij ging erheen om de toestand rustig te laten bezinken en zijn wegvloeiende krachten te mobiliseren. Hij stond voor de dansende vlammen, zijn handen ernaar uitgestrekt alsof hij een verkoudheid wilde verjagen. Hij keek schuin opzij en zag dat een paar kunstbroeders van hem zich gemakkelijker dan hij door de glinsterende stroom lieten meevoeren. Lievens stond met brede gebaren tegen een meisje met een diadeem te oreren, terwijl Larsen en een van de muzikanten hun luiten met elkaar vergeleken. Hij draaide zich om, met de bedoeling het nog eens te proberen, maar merkte dat het niet nodig was. De gastvrouw stond naast hem, de bleekgouden gloed van het vuur op het zilver van haar toilet. Ze kwam haar belofte dus gestand doen. „Kom," zei ze, gaf hem een arm en keek hem van opzij aan. „Bijna iedereen is er nu en wie er nog niet is, verdient niet meer ontvangen te worden. Wij gaan een plekje zoeken waar we kunnen praten."

Het kamertje dat ze vonden, na een bijzonder strelende wandeling onder ieders ogen door de hele salon, was hetzelfde waar de kirrende meisjes hun kapsels hadden verfraaid. Er was nu niemand, maar er lagen nog bontjes en handschoenen rondgestrooid; in het dikke Chinese tapijt waren de indrukken van de kleine voeten nog te zien, en er hing nog een mengsel van parfums. Zij legde een hermelijnen cape weg om plaats te maken op een bankje voor twee. Ze ging zitten, corrigeerde de plooien van haar rok en keek met een bedeesdheid, die niets natuurlijks kon hebben, naar haar kleine, dooraderde voeten in de grijs-fluwelen schoentjes.

Hij miste de moed, op het bankje naast haar te gaan zitten, maar alle stoelen stonden te ver weg. Na een ogenblik van pijnlijke aarzeling trok hij een tabouretje met fluwelen zitting bij en ging zitten, lager dan zij, zodat hij, als hij rechtuit keek,

alleen de ster van goud en parels zag, die aan een ketting op haar ietwat benige borst hing. Haar parfum was droger en wat gedekter dan de andere geuren; zij parfumeerde waarschijnlijk haar kleren met tot poeder gewreven, gedroogde bloemblaadjes. De gladde krul, die op haar schouder hing, was niet zonder zilvergrijs, en op haar smalle handen lagen hoge aderen. „Allaert mag je heel graag . . . ik bedoel, hij is werkelijk erg op je gesteld. Hij heeft een ontzaglijke bewondering voor je werk . . . en ik ook."

Hij kon niet dadelijk antwoord geven omdat hij, niet zonder afgunst, aan de intieme banden tussen Allaert en zijn moeder dacht. Waren er bij hem thuis in Leiden ook zulke banden? Waarschijnlijk wel, maar die waren dan toch van grovere draden geweven. Deze vrouw zou bij voorbeeld nooit spreken over ‚een kleine collatie' als ze eten bedoelde, en naast haar zou de lome Fioretta opeens terugvallen tot wat zij werkelijk was. „Het is goed van Allaert, mij zo hoog aan te slaan," zei hij, verbaasd omdat hij niet meer hartelijkheid in zijn stem kon leggen. „Mijnheer Lastman vindt natuurlijk dat hij meer talent heeft dan ik." Nu schaamde hij zich, omdat hij het met een ondertoon van verbittering had gezegd.

„Dat betwijfel ik toch. Ik geloof niet dat hij tot zoveel zelfbedrog in staat is. En als hij misschien die indruk wekt, als hij, om een voorbeeld te noemen, tegen jou wat scherper optreedt dan tegen Allaert, dan kan dat zijn omdat hij weet, dat jij volledig in je werk opgaat, te zeer om je te laten ontmoedigen. Allaert niet . . . Allaert is bijzonder kwetsbaar, dat weet je."

Hij kreeg het verontrustende gevoel, op drijfzand te staan. Het was nooit bij hem opgekomen dat de rijke, begaafde, benijdenswaardige Allaert kwetsbaarder kon zijn dan hij. „O, Allaert heeft buitengewoon veel talent," zei hij opeens met meer warmte, glimlachend naar de kostbare ster op haar borst.

„Talent, ja. Maar buitengewoon veel? Ik betwijfel het. En ik zal je iets zeggen . . ." Ze boog zich naar voren en maakte een zinloos handgebaar, alsof ze hem wilde aanraken, maar niet kon. „In het diepst van mijn hart zou ik het niet willen. Hij speelt ermee . . . hij speelt voor kunstenaar, dat moet jij toch weten. Hij doet het mooi, sierlijk en bekwaam, dat wel, want dat ligt in zijn aard. Maar het is niet meer dan spel. En om de heilige waarheid te zeggen, hoewel hij die nooit mag horen, ik hoop dat het altijd zo zal blijven."

Ze hield op, misschien ook omdat zij merkte, verontwaardiging te wekken. En wat kon zij anders verwachten, nu zij de verheven strijd tussen Jacob en de engel verlaagde tot een elegant gezelschapsspelletje? „Dan zal hij er niet veel voldoening van smaken," zei hij, een paar strenge ogen gericht op haar onder zijde verscholen knieën. „. . . als hij het op die manier doet, als hij niet zo goed schildert als hij kan."

„Och, beste jongen, hij schildert heus wel zo goed als hij kan, maak je daarover geen zorgen. Ik bedoel alleen: hij zal nooit beter dan heel aardig kunnen schilderen, ongeacht het oordeel van onze brave Pieter Lastman. Jij vindt dit weerzinwekkend, dat merk ik wel, maar voor mij is het werkelijk een opluchting. Jij maakt het iemand niet gemakkelijk, een gesprek met je te voeren, want je kijkt eenvoudig niet. Op dit ogenblik denk jij, dat ik lichtvaardig spreek en je zou je van het tegendeel kunnen overtuigen als je de moeite nam, me aan te kijken. Ik spreek in dodelijke ernst." Hij dwong zich te kijken, maar alleen lang genoeg om een wrange, half spottende en half vertederde glimlach op te vangen. „Jij en

Allaert doen iets volkomen verschillends. Het is het verschil tussen struikjes bijsnoeien en ontzaglijke bomen vellen. Hij zal het iedereen naar de zin blijven maken en zijn kiel nooit bevuilen. Maar jij . . . jij zult worstelen en grote dingen doen. Maar voordat je die grootheid bereikt, zul je verschrikkelijke fouten maken en daarvoor mag je niet terugdeinzen. Dat is wat ik wilde zeggen."

Nee, ze zag hem dus niet zoals hij vanavond gekomen was, met zijn nieuwe, bosbessenblauwe jas aan, maar zoals hij door het atelier had gelopen, zijn gezicht bevlekt door woedetranen, zijn kleren besmeurd met fijngestampt azuur, en hij schrok terug voor het zweet en de lelijkheid, hij schrok terug voor de fouten die hij had gemaakt en nog zou maken. Hij verzette zich ertegen met zijn hele hart. Hij geloofde ook niet in haar oprechtheid, als zij sprak van struikjes bijsnoeien en bomen vellen; niemand was neutraal genoeg om een eigen zoon naar een lagere plaats te verwijzen. Het was weer zo'n listige kunstgreep, geen naakte leugen, maar ook geen stuk naakte waarheid, waarmee je te kampen kreeg als je afdwaalde van je eigen, eenvoudige soort. „De meester kan oordelen," zei hij, wetend dat hij met zijn toon te kennen gaf, dat zij niet kon oordelen. „De meester heeft er verstand van, en ik weet zeker dat hij van mij geen hoge dunk heeft."

„Trek je je dat zo aan?" vroeg zij. „Kom toch . . ." Ze legde nu zonder aarzelen een hand op zijn knie. „Zo kinderlijk ben je toch niet, dat je zijn mening zo zwaar laat wegen? Het komt misschien alleen doordat hij geen raad met je weet. Toen ik je tekeningen voor het eerst zag, was ik ook een beetje uit het veld geslagen. De mensen voelen zich nu eenmaal niet op hun gemak en zelfs gekwetst, wanneer er iets nieuws en onherkenbaars ter wereld gebracht wordt. Je zou immers veel minder moeite met hem hebben als je in zijn stijl werkte, of in een andere stijl die hij kent en waardeert. Maar jij schept iets dat volkomen van je zelf is en als dat anders is dan wat de anderen maken, dan moeten we er blij mee zijn. We hebben afwijkende meningen nodig, we hebben behoefte aan iets dat ons doet opschrikken. Hoe meer verscheidenheid we hier beneden hebben, des te schoner zal hun werk daarboven zijn." Ze nam haar hand van zijn knie en lachte om het vage ‚daarboven'. „Gesteld, natuurlijk, dat er een laatste oplossing is . . . wat ik hoop."

Hij begreep er geen woord van en betwijfelde of zij zelf wist wat ze zei. Hij voelde alleen vaag, dat zij de schilderkunst gelijkstelde met religie, als een der wegen tot God. „Ja, dat is volkomen waar."

„Och, wie zal zeggen wat waar is?" zei ze zuchtend.

Ze waren op een dood punt gekomen en het gaf hem niet weinig voldoening, te merken dat ook degenen, die in fraaie volzinnen converseerden, wel eens de juiste woorden niet konden vinden. Maar hij kon zich niet uit dit gesprek losmaken zonder dat zij hem iets tastbaarders had gegeven om mee te nemen naar het atelier van Lastman, iets dat hij daar kon koesteren als iets waarachtigs tussen al het onwerkelijke. Hij schraapte zijn keel, trachtte haar weer aan te kijken en kwam met zijn ogen niet verder dan een klein, licht moedervlekje op haar kin. „Nu u zo vriendelijk bent geweest, mijn tekeningen te bekijken, zou ik graag weten hoe u ze vond."

„Ik vond ze veelbelovend . . . zeer veelbelovend. Ze deden me denken aan . . ." Ze stamelde aarzelend en hij wachtte op de roemrijke namen: Dürer, Titiaan, Michelangelo. „Ze deden me denken aan de wereld zoals die geweest moet zijn toen ze nog maar half geschapen was . . . ruig, vreemd, woest . . ."

Hij hield zijn mond strak en keek star naar het moedervlekje, dat scheen rond

te zwemmen als een stipje kaneel op melk. „Ik geloof dat zo'n begin tot letterlijk alles kan leiden. Maar niet morgen of de volgende maand. Het kan jaren duren."

„Dank u." Hij wilde opstaan, maar ze legde haar dwingende hand weer op zijn knie.

„Ik had je willen vragen, Rembrandt . . . is er niets dat ik . . . dat wij voor je kunnen doen? Ik zou het heerlijk vinden als er een mogelijkheid was, je vooruit te helpen."

De beschamende blos vlamde weer op naar die vervloekt dunne huid van zijn wangen en voorhoofd. Liever zou hij bij de deur van de Oude Kerk gaan bedelen dan geld lenen van Allaert of zijn familie. „Nee, dank u," zei hij, „mijn vader is niet behoeftig. Hij is heel goed in staat, voor mij te zorgen."

Nu bloosde zij ook. Het was de blos van een oudere vrouw, roze en vlekkerig, tot diep in haar hals. „Zie je wel, ik vergis me ook wel eens op een afschuwelijke manier," zei ze met een stem die trilde, ondanks de poging tot luchtigheid. „Misschien mag ik dan eens komen om mijn portret te laten schilderen, wanneer je in je eigen atelier gevestigd bent."

Opgejaagd door zijn verlegenheid en ook door de verlegenheid waarin hij haar waarschijnlijk had gebracht – hij wist het niet zeker, want hij durfde haar nu helemaal niet meer aankijken – deed hij weer een poging om op te staan. Maar opnieuw hield haar hand hem tegen, nu op zijn pols, maar zonder grote overtuiging. „Wacht even, ga nog niet weg, tenzij je iemand een dans hebt beloofd. Ik wil je nog iets vragen. Waarom verscheur je je tekeningen toch?"

„Verscheur ik mijn tekeningen?" Het was de overbodige, ontwijkende vraag van een kind dat op heterdaad is betrapt. „Ik verscheur geen tekeningen. Hoogstens een paar, voor zover ik weet."

„Maar dat moet je toch niet doen. Als ik in mijn betrekkelijk lange en nutteloze leven iets geleerd heb, dan is het dat zulke dingen altijd verkeerd zijn. Gemaakte fouten kunnen we niet uitwissen; we moeten ze opnemen, absorberen in het weefsel van ons leven. Maar misschien moeten vrouwen dat eerder leren dan mannen. Misschien bewijs ik je geen dienst door je allerlei vrouwenwijsheid op te dringen terwijl het overduidelijk is, dat je met rust gelaten wilt worden." De druk van haar hand op zijn pols, een mooie en toch oude hand, de hand van een moeder en een minnares, werd lichter, zonder dat ze hem wegnam. Tot zijn grote verbazing streelde ze zijn pols en hij dacht eraan, hoe hij deze wonderlijke ervaring straks door de winderige straten zou meenemen, het onverklaarbare, dat ze hem liefkozend had aangeraakt. „Om een voorbeeld te noemen . . . Als een meisje bemind wordt en dan bedrogen en misbruikt, kan ze het niet meer ongedaan maken. Ze kan het niet verscheuren en weggooien. Ze moet eenvoudig doorleven met het besef, dat ze bedrogen en misbruikt is. Als ze later uit redelijkheid en berusting een huwelijk aangaat en dan na korte tijd merkt, dat het geen redelijkheid was en dat ze niet kan berusten, dan kan ze ook dit niet uitwissen. Het ís er eenvoudig, dag en nacht, zo lang ze nog leeft." Met haar diepe ernst had ze hem er eindelijk toe gebracht, haar aan te kijken. Hij wist dat ze over zich zelf sprak en dat was voor haar een erezaak, want nu zij de zwakke en beschamende plekken van zíjn hart had blootgelegd, wilde zij hem in een eerlijke ruil ook haar verdriet en haar schande laten zien.

„Zo," trok ze luchtig een zwierige streep onder het gesprek. Ze stond op en trok hem mee omhoog. „Nu niet meer verscheuren wat je voor mijnheer Lastman maakt. En blijf alsjeblieft op goede voet met Allaert. Hij heeft een flinke vriend

nodig en er is geen betere voor hem dan jij. En als je je hier niet te erg verveeld hebt, moet je werkelijk nog eens komen."

De vreemde, stille vervoering bleef in hem terwijl ze samen, haar arm door de zijne, de drukte en het geroezemoes van de salon ingingen. Maar toen ze hem alleen gelaten had en hij weer tussen de pratende groepjes dwaalde, drong het tot hem door hoe weinig zij eigenlijk had gezegd van wat hij had gehoopt te horen. Waar kwam haar mening nu precies op neer? Dat hij veelbelovend was en het misschien nog ver zou brengen nadat hij herhaaldelijk in de modder was gevallen en dat hij haar portret mocht schilderen als hij daar ooit toe in staat zou zijn. Nee, veel was het niet.

Maar ondanks de bedroevend magere oogst was hun gesprek zo geladen geweest, dat al het andere opeens armzalig en onbelangrijk was. Hij voelde er niets voor, uit de rij jongedames een danspartner te gaan kiezen. Hij dwaalde wat door de salon waar het stemmenrumoer en de muziek oorverdovend waren en waar je elk ogenblik met de dansers in botsing kon komen, en posteerde zich ten slotte tegen een van de reusachtige smeedijzeren kandelabers in de hall. Het was geen gunstige plek om te staan, want de hall was een soort verkeersweg geworden. Als een misplaatst standbeeld trok hij meer aandacht dan hem lief was. Een bijzonder lelijke vrouw kwam hem vervelen met een verhandeling over de tulpen in haar tuin; Lievens zag hem vanuit de salon staan en wenkte hem, te komen dansen. En de vader van Allaert, die hem blijkbaar bij de klasse van Hessels indeelde, klopte hem op zijn schouder en gaf hem de raad, zich te verheugen omdat er straks iets lekkers te eten zou zijn. Maar Rembrandt bleef in het verkeer staan. De scherpe randen van de kandelaber drukten in zijn rug, maar hij bleef op zijn post, omdat hij alleen van hier het zijkamertje kon zien, waar Lastman, Allaert, nog drie heren en een oud dametje met een kanten doek over haar hoofd in een ernstig gesprek verdiept waren. Hij kon er geen woord van verstaan, maar het was zonder enige twijfel het enige serieuze gesprek dat er op het ogenblik onder dit dak werd gevoerd.

Hij herkende een paar mensen van het groepje, omdat Allaert ze hem wel eens had beschreven. Het oude dametje was een nicht van de grote geschiedkundige Hooft; zij zelf verzamelde oude brieven uit bestofte, beschimmelde bergkamers. De zwaar gebouwde man, in eenvoudig grijs gekleed en met een zachtmoedig gezicht, was de dichter Vondel, de grootste letterkundige van de Nederlanden. De jonge man in paarsachtig fluweel en met de ongezonde huidkleur was de Duitse kunstenaar Joachim von Sandrart. De vierde zat op een hoge stoel zijn vingers te knakken; Rembrandt herkende hem niet, hoewel hij de belangwekkendste figuur van de groep was, met zwart haar dat tot laag op zijn voorhoofd groeide, grote bruine ogen waaruit een scherpe intelligentie sprak, droge lippen en een baard die tot een kleine toef aan zijn forse kin was gesneden. En tussen hen in, op een laag krukje, zat Allaert. Hij maakte niet meer die stralende, benijdenswaardige indruk, maar dat kwam doordat zijn licht werd verduisterd door de groten om hem heen, of misschien door wat er in het andere zijkamertje was gebeurd. Allaert zag er jong en kwetsbaar uit en zijn mond hing op een niet al te intelligente manier open; dit riep in Rembrandt de vraag op: als hij eenvoudig kan luisteren, waarom ik dan niet?

De muziek hield op; er werden spijzen binnengebracht en dat maakte tijdelijk een eind aan het dansen. Een stoet livreiknechten liep de hele salon door (om ieder goed te laten zien wat er binnengebracht werd) met een aantal meesterwerken uit de keuken: patrijs, ham, kalkoen, dampende broden, piramiden van vijgen en

sinaasappels en trillende puddingen. De heerlijkheden lokten Rembrandt niet aan; dat eten was een nieuwe scheidsmuur tussen hem en de bewonderde zes die hun diepzinnige gesprek voerden. Maar toen alles op de lage tafel stond en de eetlust van de dansers het won van hun danslust, begreep hij dat hij zich moest gaan verplaatsen. Haldingen, die in een luchtledig tussen de vorige jongedame en de volgende zweefde, en Hessels, die zich verveelde en begon te geeuwen, hadden hem in het oog gekregen en zouden misschien op hem afstevenen. En het was hem een onverdraaglijke gedachte, dat de verheven personen in de zijkamer hem op één lijn zouden stellen met een opschepperige losbol en een onnozel kind. Hij negeerde een mager meisje bij de deur, dat duidelijk hoopte dat hij of iemand anders haar naar binnen zou escorteren, ging alleen de salon in en naar de rijk beladen tafel. Met de overgedienstige hulp van een knecht kreeg hij een bord vol eten waarin hij geen trek had. Hij ging ermee bij een van de goudbrokaten gordijnen staan en overwoog of deze benauwende overvloed, uitgestald op duur linnen, Delfts aardewerk en zilver, nog wel ‚een collatie' genoemd mocht worden.

Terwijl hij daar zo stond, als eenling tussen de vele groepjes van drie of vier, kwam de onbekende man, die zijn vingers had zitten knakken, uit het zijkamertje. Ook hij was alleen. Met een achteloos gebaar weigerde hij een bord; in plaats daarvan nam hij een roemer robijnrode wijn. Lippensmakkend kwam hij dicht bij Rembrandt staan. „Vooral niet eten als je geen trek hebt," zei hij zo plotseling en hard, dat het nauwelijks de inleiding tot een conversatie mocht heten. „Ik ben arts en ik weet wat ik zeg. Wees gehoorzaam aan je maag; die weet beter wat je moet laten staan dan je zelf. En als je niet wilt eten en geen raad weet met je handen, drink dan wat."

Rembrandt zette het volle bord op de tafel, gehoorzaam alsof hij een recept opvolgde, en nam een roemer. De wijn, lichter en wat zuurder dan wat hij bij feestelijke gelegenheden in Leiden bij Jacob van Swanenburgh had gedronken, had inderdaad een opwekkende uitwerking. En hoewel ze te wrang was voor zijn tong, dronk hij in de overtuiging, dat hij zijn gezondheid een dienst bewees.

„Ik zag je daar tegen de kandelaber geleund staan," zei de geneesheer. „Heb je iets kunnen horen van . . ."

„Geen woord." Hij voelde zich een luistervink. „Er was te veel lawaai."

„Nu, dan heb je niet veel gemist. Het was wat hoogdravend gezwets over schoonheid. Er schijnen regels te zijn, maten waaraan je de schoonheid kunt meten. Von Sandrart schijnt er een hele verzameling uit Frankrijk te hebben meegebracht. Zeg, jongeman, hoe heet je eigenlijk?"

„Rembrandt van Rijn."

„Mijn naam is Nicolaas Pieterszoon, maar ze noemen me dokter Tulp. Dat komt doordat er in de gevelsteen van mijn huis toevallig een tulp zit, en stellig niet doordat ik tijd of lust heb, die stomme dingen te kweken. Jij bent zeker een medeleerling van Allaert bij Lastman? Ik kom er wel eens, uit hoofde van mijn beroep of om andere redenen. Zeg, geef jij iemand geen hand als hij zich aan je voorstelt? Dat is een van de weinige conventies waaraan ík me zelfs houd."

Rembrandt gaf hem gehoorzaam een hand, die van dokter Tulp was droog, mager en ivoorwit, en hoopte dat hij zijn aarzeling zou opvatten als ontzag en niet als onwil.

„Weet jij iets van die schoonheidsregels?"

„Nee, ik heb er nooit van gehoord."

„Neem ze dan vooral met een korreltje zout als iemand je ermee aan boord komt. Voor zover ik het kan bekijken – en ik geef toe dat ik geen verstand heb van de kunsten, hoewel ik een zekere lekenbewondering voor bepaalde soorten schilderkunst heb – zijn ze veel te strak en star om te passen op wat er in deze wereld leeft. Volgens de heer Von Sandrart bestaat een mooi figuur volgens die regels uit een bepaald aantal centimeters van enkel tot knie, van knie tot heupgewricht, van heupgewricht tot middel . . . er was een dame bij, dus de pikantere maten kregen we niet te horen. Nu heb ik als arts heel wat menselijke figuren gezien, vrouwen in hun verschoning, mannen moedernaakt, en hoewel de een danig afstotelijk kan zijn en de ander werkelijk ontroerend en de moeite van het onthouden waard, mag ik vervloekt worden als ik er ooit een heb gezien, die voldoet aan de Parijse maatstaven van onze hooggeleerde Duitser."

Rembrandt, die luisterde naar de ketterse uitspraken en aandachtig naar het intelligente, jeugdige gezicht keek – de dokter was van een onbestemde leeftijd tussen vijfentwintig en vijfenveertig – kreeg een onverklaarbaar gevoel van verbondenheid met de man, die toch zo anders was dan hij. Hij had de vreemde zekerheid dat zij uit hetzelfde hout gesneden waren. Zo kwam het ook dat de volgende, onbeschaamd persoonlijke vraag, hem niet schokte.

„Vertel eens, waarom wil jullie toch zo graag mensen op het linnen plakken? Dat is me nooit duidelijk geweest."

„Waarschijnlijk om hen te vereeuwigen, onsterfelijk te maken." Maar dat klonk meer ‚mooi' dan waar. „Om hen te laten zien zoals ze zijn, met hun deugden en ondeugden, hun wijsheid en dwaasheid." Maar ook dat klonk nog te fraai. „Ik bedoel eigenlijk . . . je wilt dieper in de mensen schouwen, je wilt ontdekken hoe ze zijn. Ik weet niet waarom, maar schilderen is de beste manier om hen te zien . . . hoewel ik het bij lange na niet zeg zoals ik het bedoel."

„Je zegt het heel goed. Maar kun jij het? Wil het je lukken?"

„Ik sta pas aan het begin . . . ik weet het nog niet."

„Is dat wel zo? Ik behoef je maar aan te zien om te weten dat jij je weetje wel weet. Of je nu aan het begin staat of niet, ik zou durven zweren dat je je inbeeldt, alles te kunnen. En als dat zo is, waarom erken je het dan niet? Zelfrespect is geen zonde. Vraag mij of ik een goed geneesheer ben en ik zal je ondubbelzinnig zeggen, dat er in de Nederlanden niemand zo goed is als ik, in de artsenijbereidkunde of in de ontleedkunde! Ik ken de ligging van alle aderen in het menselijk lichaam en ik heb me heilig voorgenomen de gehele farmacopee te herzien, voordat ik de kist inga. Nu dan, hoe goed ben jij?"

Hij voelde weer de gespannen stilte in het zijkamertje, toen hij hoopte dat zij de grote namen zou uitspreken, en hij wist dat wijsheid bestond uit ingeperkte aanspraken of handige ontwijkingen. Maar waarom zou hij wijs zijn onder deze ogen, die de afstotelijken en de ontroerenden in hun naaktheid hadden gezien? „Ik ben zeer goed, edele heer. Omdat u het mij vraagt: ik ben zo goed dat ik in het geheel niet meer wil schilderen als blijkt, dat ik niet de allerbeste ben."

„Dat is sterk gezegd. Je bent dus toch zo eigengereid als ik dacht." Hij nam een lange teug wijn, maar bleef Rembrandt licht spottend aankijken. „En Pieter Lastman . . . weet hij wat voor leeuw hij in huis heeft?"

„Ik ben niet de meest geliefde leerling van mijn meester."

„O nee? Waarom niet?"

„Hij vindt, geloof ik, dat ik . . . buitenissig ben . . . platvloers."

„Buitenissig en platvloers? Dat is prachtig! Dat is buitengewoon goed. Jij begint pas, en ik beweer altijd dat iemand moet beginnen met een fikse karrevracht mest. Dat moet wel, anders heb je niets meer om je laatste jaren vruchtbaar te maken."

„Schertst u, dokter?"

„Niet in het minst." Hij zette zijn roemer neer, legde een arm om Rembrandts schouders en drukte zijn hand stevig op de mouw van diens jas, misschien omdat hij zich plotseling tot een uiting van genegenheid gedrongen voelde, misschien ook om de kracht van de spieren en de vorm van de beenderen te beproeven. „Ik druk mij platvloers uit omdat Pieter Lastman jou platvloers vindt, maar ik meen het woord voor woord. Pas maar op dat het niet met je afloopt zoals met die oude stakker van 'n Hercules Seghers. Waarschijnlijk zijn er in deze kamer geen vijf mensen die ooit van hem gehoord hebben, terwijl dit toch een kunstenaarsfeest heet en de oude man heel mooie dingen heeft gemaakt. Hij woont in een hol en kan zijn kinderen niet te eten geven. Hij drinkt overmatig; hij zal zich nog eens dooddrinken. Zijn enige vaste klant is een groenteboer; die koopt zijn prenten bij bosjes om zijn bonen en kropsla in te pakken. Seghers is zo iemand die nooit zijn plaats heeft gevonden; de mode is gewoon aan hem voorbijgegaan en hij is in de goot achtergebleven. Maar wat vul ik je oren met die sombere praat. Vermaak je met de jongedochters, dan ga ik maar eens zien dat ik bij onze gastheer in een goed blaadje kom, anders blijft Louise van Hoorn eeuwig boos op me."

Rembrandt werd op een vriendelijke, maar besliste manier weggestuurd; hij slenterde van de tafel naar de schouw in de overtuiging dat hij de eminente geleerde had verveeld en dat die hem als een kind had weggezonden om met de andere kinderen te gaan spelen. Maar er waren geen jonge mensen bij wie hij aansluiting kon zoeken; in de grote halve cirkel, die zich voor een of ander schouwspel om de haard had gevormd, zag hij geen bekenden die zonder gezelschap waren. Niemand had hem nodig; Haldingen en een kwieke, roodharige jongedame aten wang aan wang uit hetzelfde schaaltje pudding; Lievens luierde op de vloer bij een stoel waarin het vrouwspersoon met de granaatstenen zat, zijn hoofd achterovergeleund tegen haar knie; en de kleine Hessels was in een opwindende duwwedstrijd gewikkeld met iemand, die beter thuis in bed had kunnen blijven, waarbij elk probeerde, de ander op de gladde vloer uit zijn evenwicht te brengen. En wat Larsen betrof – was er een schrijnender voorbeeld van de zinloosheid van rijkdom? – hij bleek het middelpunt van de halve cirkel te zijn. Een dame met een paardegezicht verzocht om eerbiedige stilte voor hem, waarbij ze meedeelde dat deze jeugdige vreemdeling er genadiglijk in had toegestemd, enkele liederen uit zijn geboorteland ten beste te geven; hij zou zich zelf erbij op de luit begeleiden.

Dat deed hij, en wel veel bekwamer en ontroerender dan zijn medeleerling voor mogelijk had gehouden. Zijn stem, een heldere, doordringende tenor, had een kracht en een echtheid die in zijn spreken nooit te bespeuren waren; en alle slordigheid en grofheid van zijn Nederlands verdween nu hij de hardere klanken van zijn moedertaal intoneerde. Zijn opzichtige persoonlijkheid ging op in de rol van de zanger; zijn slungelachtige lijf, waartegen hij de luit drukte, kreeg een slanke, oudtijdse gratie en het blonde sluike haar, dat los over zijn voorhoofd viel, wekte de indruk dat hij meer verdiept was in de muziek dan in een koketterie met zijn eerbiedwaardige publiek; hij scheen zelfs niets meer te merken van de gezichten met de weerschijn van het vuur, de ernstige, strak op hem gerichte ogen en de bij vlagen oplichtende glimlachjes.

Terwijl hij eenzaam aan de buitenste rand van de kring stond te luisteren, roerden zich tegenstrijdige, richtingloze hunkeringen in hem. Hij wilde dat hij in de Leidse keuken met zijn eigen mensen aan een tafel met brood en bier zat; hij wilde dat hij, net als Haldingen, met zijn hand over een blanke, met kant gesluierde arm streek; hij wilde dat een van de baardige hoogwaardigheidsbeklederś hem nonchalant toevoegde: ‚Sinds Michelangelo is er niemand meer geweest die met u te vergelijken is'. Maar toen het eerste lied uit was en Larsen zweeg om op adem te komen en zijn haar achterover te schudden, wist hij wat hij werkelijk wilde. De geneesheer was niets meer geweest dan een afleiding, waardoor hij van de enig waardige en moedige gedragslijn was afgestapt. Hij zou teruggaan naar de vestibule, maar deze keer niet om er als een maanziek kind tegen de kandelaber te blijven staan. Allaert had zijn manieren aan de kapstok gehangen door de hele avond in één kamertje te blijven zitten in plaats van ieder het zijne te geven; en Allaert had hem niets te verwijten als hij ook, met verheven minachting voor wat behoorlijk en niet behoorlijk was, eenvoudig de antichambre binnenwandelde en zijn vriend verzocht, hem aan de groten voor te stellen.

Graag had hij eerst met Allaert onder vier ogen gesproken, maar dat bleek onmogelijk te zijn: de vijf in de kleine ruimte waren nog even verdiept in hun verhitte gesprek als daarstraks. Toen hij dan ook vreesachtig op de drempel bleef staan, begreep hij dat hij geen ongelukkiger ogenblik had kunnen kiezen om een beroep op vriendschap te doen. Allaert had juist iets gezegd waarmee de magere, afgunstige Herr von Sandrart het niet beliefde eens te zijn; Allaert werd flink de mantel uitgeveegd en het oude dametje bekeek dit alles met een half speels, half boosaardig lachje. „Men moet nimmer een twistgesprek baseren op een analogie," zei de Duitser in stijf, pedant Nederlands. „Analogie is aanvaardbaar als iets moet worden uitgelegd, doch wie de analogie gebruikt als uitgangspunt voor een twistgesprek treedt de logica met voeten en roept misverstanden op."

„Vergeef mij," zei Allaert met een vurige blos. „Ik dacht eerder aan ingevingen dan aan logica." Hij zag zijn medeleerling bij de deur staan en keek hem met wazige, verdrietige ogen aan. Maar het medaillon op zijn borst, het verjaarsgeschenk van Rembrandt, was een waarborg tegen veronachtzaming, een verzekering dat vluchten niet nodig was.

„De regels der logica," zei Herr von Sandrart, „mogen niet luchtig worden opgevat, zelfs niet door hen, die hun gevolgtrekkingen in de eerste plaats door middel van ingevingen bereiken. De logica vormt de intuïtie, houdt haar in toom, kastijdt haar, voorkomt . . .", hij lachte kort en droog, „dat zij een dwaas figuur slaat."

„Ja, dat is waar. Als ik u even in de rede mag vallen – kom toch binnen, Rembrandt – ik wil u mijn goede vriend en medeleerling Rembrandt van Rijn voorstellen."

Hij ging niet naar binnen. De ogen van de meester, koude driehoeken tussen de laaghangende oogleden en de vetkwabben van de wangen, keken hem verbaasd en beledigd aan: wat verbeeldde de vlegel zich wel? Hoe durfde hij?

Allaert stond op en bleef slap en weinig elegant staan, terwijl hij de onvermijdelijke plichtplegingen prevelde: „Mevrouw Amalia van Hooft" – begon zij af te takelen, dat ze alles zo lachwekkend vond? – „Herr von Sandrart, onze eminente gast uit Duitsland" – koud, koud en ziekelijk. „De grootste onzer dichters, Joost van den Vondel" – bij hem enig medeleven, een poging tot minzaamheid in het

welwillende knikje, wat goedheid in de kleine bruine ogen, die weigerde een ander in naakte verlegenheid te bekijken. „En onze meester . . . nu ja, dat is je reinste dwaasheid, je kent onze meester. Kom toch binnen."

„Nee, dank je. Ik zocht Jan Lievens."

„O, Lievens luistert in de salon naar de muziek. Daar behoor ik eigenlijk ook te zijn." Blijkbaar uit gewetenswroeging nam hij het medaillon in zijn hand. „Ik kom zo dadelijk. Zeg dat tegen moeder als je haar mocht zien. En ga nog niet weg, er wordt nog gedanst."

„Vergeef mij de onderbreking. Goedenacht, heren. Goedenacht, meester. Madame . . ."; het Franse woord leek hem op zijn plaats, omdat het koel was en toch van ontwikkeling getuigde.

Dat komt ervan als je boven je macht reikt dacht hij, terwijl hij weer door de vestibule liep, zijn haat richtend op de lauriertakken en de kandelaber die getuige van de loze beloften waren geweest. De salon, waar Larsen met nog meer overgave en dramatiek zijn tweede lied zong, de salon was de plaats waar hij zijn vlammende gezicht kon verbergen. Hijgend als een zwemmer die uit het koude water komt, stond hij achter de groep toehoorders; hij keek rond en probeerde tot een besluit te komen. Nu dadelijk weggaan, door de winderige straten lopen, zijn kolkende woede laten afkoelen, de prikkende tranen hun vrije loop laten, dat had hij het liefst gedaan, maar het zou laf zijn en hem nog dieper in ongenade storten. Vannacht, onder het schuine dak van Lastmans zolder – God, hoe verafschuwde hij die zolder van Lastman! – zouden de anderen snoeven over hun heldenfeiten. Haldingen en Lievens – o, arme Liesbeth! – zouden de meisjes, naar wie zij gelonkt hadden, in alle bijzonderheden beschrijven, Larsen nam complimentjes voor zijn zang in ontvangst en zelfs de kleine Hessels zou nasmullen over het heerlijke eten en een opgedane vriend. En hij? Hij had niet eens gedanst, hoewel hij in Leiden als een voortreffelijk danser bekend stond. In zijn jacht naar het hoogste had hij verspeeld wat elke domkop, elk middelmatig mannetje had gegrepen en genoten. Nee, hij zou wachten, hij moest wel wachten, als hij eerder naar huis ging dan de anderen zou hij op zolder het mikpunt van spot zijn; hij zou wachten tot na het zingen, dan ging hij een dame zoeken en dansen.

Het meisje dat hij zich uitzocht stond nog geen tien passen verder, alleen, haar kleine kin trots geheven. Zij was iets waarover hij kon opsnijden: klein, mollig en lieftallig. Het haar, dat in slangachtige gele golven over haar schouders viel, was gesierd met paarse linten; aan haar hals en polsen droeg ze parels en een soort edelstenen die in het dansende licht van het vuur niet te herkennen waren. Het lied duurde gelukkig nog zo lang dat zijn hartslag weer normaal kon worden en zijn blos kon wegzakken, en onder het klaterende applaus liep hij manmoedig naar haar toe en raakte even haar elleboog aan. Ze schrok een beetje overdreven en glimlachte toen beleefd en afwachtend tegen hem. „Vergeef mij, mag ik de volgende dans van u?" zei hij.

„De volgende dans?" Ze keek hem aan, met welgevallen, dacht hij. „Mijn volgende dans is al besproken."

„En de dans daarna?"

Haar kleine, maar volmaakt geplaatste ogen met hun uitdagend onbestemde kleur dwaalden van zijn gezicht naar zijn handen, uit nieuwsgierigheid of verlegenheid. „Het spijt me erg," zei ze met de ernstige, beschaafde zoetsappigheid waarvan hij die avond zijn buik al vol had, „die is ook al weg. Om u de waarheid te zeggen,

Rembrandt's vader (?).
Ets 152 x 124 mm, 1635.
Rijksprentenkabinet Amsterdam.

al mijn dansen zijn besproken, zelfs de laatste. Had u me maar eerder gevraagd, ik zou graag eens met u gedanst hebben."

Hij stond sprakeloos, totaal uit het veld geslagen door deze tweede vernedering.

De wellevendheid, hun valse, ergerlijke wellevendheid, gebood haar te blijven staan toen de muzikanten hun instrumenten gingen stemmen. „U bent toch een medeleerling van Allaert? Ik ben het nichtje van Allaert." (Waarom moest het hem gebeuren dat hij er weer een van dat soort trof?) „Als u me nog vragen wilt, op het volgende feestje zal ik graag met u dansen."

Het volgende feestje? Een nerveus, verbitterd lachje kriebelde in zijn borst toen hij op zijn hakken zwenkte en wegliep, op zoek naar een knecht die hem zijn mantel kon geven. Voor hem zouden er geen feesten meer volgen. De Nederlanden zouden voor eeuwig in het modderwater wegzinken voordat hij zich weer aan zo iets blootstelde. Er was niemand te ontdekken van wie hij afscheid kon nemen, de fluweelzachte kasteelvrouwe niet, de trouweloze Allaert niet, zelfs niet de buitenlander aan wie zij beiden hun brood en vlees dankten. Hij stond stijf van razernij terwijl de knecht de mantel om zijn schouders legde en zonder een woord van dank liep hij de winderige duisternis in, maar niet zonder de zware deur hard achter zich dicht te slaan.

Dit moest Pieter Lastman de Leidenaar toegeven: hij had, zacht uitgedrukt, de moed voor zijn overtuiging op te komen, of, onvriendelijk uitgedrukt, genoeg pure onbeschaamdheid om het nog heel ver te brengen. In de twee maanden na het naamdagfeest van Allaert hadden bepaalde invloedrijke mensen de onbegrijpelijke neiging vertoond, vragen over hem te stellen. Midden in de drukte, die een onbeduidende uitbreking van de pest hem bezorgde, was dokter Tulp op een avond naar zijn tekeningen komen kijken, een andere reden voor zijn komst was niet te bespeuren, en de moeder van Allaert, die Rembrandt op het avondeten uitnodigde, overlegde bij de brandewijn hardop of het niet een genoegen èn een goede daad zou zijn, zo'n begaafde jongeman mee te nemen naar Italië.

Al die ongevraagde aandacht was natuurlijk van invloed op de houding van meester Lastman. Hij was de laatste tijd vriendelijk en voorkomend jegens de Leidenaar, hoewel Rembrandt na het naamdagfeest alleen maar stekeliger, eenzelviger en onbereikbaarder was geworden. Hij wisselde bijna geen woord met Allaert, hoewel het goedige kereltje nog steeds bij hem om gesprekjes kwam bedelen. Hij en zijn metgezel Jan Lievens, twee echte mopperaars, hadden het tragische masker opgezet: zij verachtten de wereld en vergaten hun lijfgoed te laten wassen; ze waren het er roerend en somber over eens, dat de grote groepsportretten in de militaire sociëteit en de huizen van liefdadigheid hen koud lieten; en hoewel het buiten onaangenaam guur was en alle anderen zich om het behaaglijke haardvuur, dat de kou uit de botten trok, veilig voelden voor de pest, gingen zij ogenblikkelijk na het avondeten de deur uit en doolden tot laat in de avond door de vochtige, besmette straten.

Maar hoe onhebbelijk de jongeman zich ook gedroeg, de merkwaardig volhardende zorg om hem was niet weg te praten. Opeens drong het tot Pieter Lastman door, heel even schrok hij ervan, dat hij de jongen nog nooit in de voorkamer had gevraagd, al was hij nu bijna een half jaar bij hem in huis. Hij had dit verzuim dadelijk ingehaald en hem voor de eerstkomende zaterdagmiddag hartelijk uitgenodigd. Hij had zelfs Vincenzo, die de smaak van elke leerling altijd precies

kende, gevraagd wat hij zijn gast moest voorzetten, maar deze keer moest de Italiaan het laten afweten. Hij had nog nooit gemerkt dat de Leidenaar geestdriftig was over een van de schotels, die de trots van mijnheers keuken waren; Rembrandt was zo diep in zich zelf gekeerd dat hij nauwelijks wist wat hij in zijn mond stak en waarschijnlijk zonder bezwaar op haring, slecht bier en zwart brood had kunnen leven.

Desondanks was er een smakelijk hapje in de voorkamer neergezet: een schaal keurig gesmeerde boterhammen, een schaaltje gesneden lamsvlees en een kom vijgen en appels. Er brandde een haardvuur en de saffraangele gordijnen waren opengeschoven om het bleke, winterse daglicht binnen te laten. De meester was een kwartier te vroeg gekomen omdat het komende uur hem zo tegenstond dat hij ook geen lust meer had, iets anders te doen; en terwijl hij nu voor het raam naar de grauwe gracht en de weerspiegeling van de zwarte, kale bomen stond te kijken, begonnen, alsof alles al niet ongezellig genoeg was, de eerste sneeuwvlokken van het jaar te vallen.

De grote vlokken, traag bewegend en willekeurig van vorm, donkergrijs tegen het bijna witte licht van de hemel, bijna onzichtbaar tegen de bleke gevels aan de overkant, verrassend wit als ze langs de boomstammen zweefden en dicht aan het glas-in-loodraam voorbijvielen, de grote vlokken waren hem een gruwel. Na zijn terugkeer uit Italië had hij geen sneeuwbui meer zonder tegenzin kunnen zien. Sneeuw was een belediging aan de geest en aan het lichaam; sneeuw ontnam aan wat hij schilderde alle echtheid. Die stralende doeken van hem, badend in het onvergeten gouden licht van de Italiaanse campagna, leefden en gloeiden heel de lente, de zomer en de herfst, maar in een somber verlichte kamer als deze, de vensters verduisterd door het warrig gedans van vlokken, verloren ze al hun macht over de toeschouwer.

Hij zag een arm werkmanskind lopen, in gebreide kleren gepakt, de wangen tintelend rood, de tong uitgestoken om de doelloos zwevende stukjes kou te proeven, en hij kreeg een onprettige vlaag van zelfkennis: kwam het doordat hij ook zo'n kind was geweest, maar geen andere herinneringen dan die aan de eeuwigdurende Italiaanse zomer wilde bewaren, dat hij zich door de komst van de winter persoonlijk gegriefd voelde? De sfeer die sneeuw en ijs met zich meebrachten, de mannen die boven hun vuurtjes kastanjes poften, de botsingen en valpartijen en het uitbundig gelach op de bevroren grachten, de voorkamertjes met hun behaaglijke geur van rokende turf, dat was een Hollandse sfeer, Hollands en ordinair en zwanger van onaanvaardbare herinneringen. Hij was die sfeer en alle grofheid ervan bijtijds ontvlucht; Elsheimer had hem geholpen, de beelden uit zijn geheugen te bannen en het was, bij het zien van de neerdwarrelende vlokken, een troost voor hem dat er op het graf van Elsheimer nooit sneeuw zou vallen. Hij had alweer te veel winters gezien, hij was te lang in de lage landen geweest; volgend jaar zou hij zijn leerlingen naar een andere schilder sturen en zelf naar Italië gaan.

Zo stond hij te turen en te peinzen toen de Leidenaar in de witte maalstroom aankwam, langs de gracht en de naakte zwarte bomen, zonder hoed, zijn hoofd achterovergehouden alsof hij de drukke vlokken wilde opvangen, en met een bijna verzaligde glimlach alsof de vijandige elementen van het ruwe, onbarmhartige jaargetijde hem een geheim geluk schonken. Wat voor besognes hij ook had gehad, hij had vroeger moeten komen om tijd te nemen, zijn kleren te ordenen, de vlokken en knopen uit zijn haar te kammen en droge schoenen aan te trekken. Maar hij

ging niet naar boven; hoewel hij nog zo wellevend was, zijn mantel in de gang achter te laten, liep hij de voorkamer in zoals hij van de straat was gekomen.

„Kom binnen, kom binnen," zei Lastman, die onwillekeurig bezorgd naar zijn Perzische tapijt keek toen de knaap naar de schouw stapte. „Waar ben je geweest? Weer naar een veiling?"

„Neen, meester, ik heb alleen wat gewandeld."

Hij zei het niet kortaf, maar er lag toch iets uitdagends in de mededeling dat hij in een tijd van besmettelijke ziekte verkoos, zo maar over straat te gaan, zonder bepaalde noodzaak.

„Waarheen?"

„Zo maar, zonder doel. Door de steegjes die op de vismarkt en de kade uitkomen. Ik ga daar dikwijls naar de huizen kijken. Er zijn er bij, die zeker driehonderd jaar oud zijn."

Lastman schrok; diezelfde steegjes en schilderachtige huizen waren de voornaamste haard van de besmetting. Hij deed onbewust een paar stappen van Rembrandt weg, naar de andere kant van de gezonde warmte in de schouw. „Ben je niet wat eigenzinnig?" vroeg hij. Met moeite bedwong hij zijn ergernis. Sinds het uitbreken van de pest had hij alle beschikbare middeltjes geslikt en zich zo dikwijls gewassen en geboend dat zijn huid ervan was gaan schilferen, en bijna had hij het zakje bittere kruiden, dat tussen zijn hemd en zijn borst hing, even aangeraakt. „Al was er geen besmettingsgevaar, dan begrijp ik nog niet hoe iemand in dit weer gaat wandelen. Hoe harder het sneeuwt, hoe lelijker het wordt. Nu ja, misschien houdt het gauw op."

„Ik hoop van niet. Ik hoop dat we een dikke laag krijgen." Hij keek naar buiten, waar de vlokken traag wentelden, weer met dat verheerlijkte gezicht. „Ik weet niet hoe het komt, maar zodra het gaat sneeuwen wil ik alles tekenen wat ik zie. Op sneeuwdagen is er, vooral 's avonds omstreeks etenstijd, zo'n verrukkelijk mengsel van licht, licht van de hemel en licht van de straatvuren en het licht dat uit de sneeuw zelf schijnt . . ."

Lastman gaf geen antwoord. Het gesprek beviel hem niet, misschien omdat het niet in zijn eigen ervaring paste; was hij dan zo dom of ongevoelig geweest dat hij de wonderen, die Rembrandt beschreef, over het hoofd had gezien, of ontsproten ze aan het merkwaardige brein van de jongeman zelf? „Van licht gesproken," zei hij, terwijl hij naar de tafel ging en twee borden hoogoptastte met boterhammen en lamsvlees, „ik geloof dat wij noorderlingen daar geen verstand van hebben. Toen ik mijn eerste ochtend in Italië wakker werd, kon ik werkelijk mijn ogen niet geloven – het wit, blauw en purper, het groen, het vloeibare goud . . . Wanneer je dat eenmaal hebt gezien, meen je altijd in een kelder geleefd te hebben. Ik durf zelfs te zeggen" – hij gaf Rembrandt een bord in zijn handen – „de schilder die nooit in Italië is geweest weet niet wat kleur is. Ik zweer je, dat ik de zon nog nooit werkelijk had gezien voordat ik in Rome kwam."

„Dan ben ik er maar treurig aan toe," zei Rembrandt. „Ik zal het zo goed mogelijk met vuile kleuren en ondeugdelijk licht moeten blijven stellen."

Een ogenblik kon Lastman zijn oren niet geloven. Als antwoord op zijn welsprekendheid en zijn verliefdheid op alles wat Italiaans was, waren die woorden niet alleen lichtvaardig, maar regelrecht onbetamelijk. Hij slikte een vinnig antwoord in door te bedenken dat de druiven voor Rembrandt waarschijnlijk zuur waren. „Verlies vooral de moed niet," zei hij wat beheerster. „Je krijgt je kans

ook wel. Binnenkort ga jij de grote reis ook maken, precies als ieder ander."

„Nee, meester, dat geloof ik niet." Hij keek somber naar de kom vijgen.

„Je trekt het je te erg aan. Als je zelf het geld ervoor niet kunt vinden, kunnen anderen je behulpzaam zijn. Bemiddelde, invloedrijke mensen . . ." Hij zweeg, geschrokken van een messcherpe flits uit de koele ogen.

Rembrandt legde een stukje vlees terug op het bord en veegde zijn hand schoon aan een servet; Pilatus, die zijn handen waste, had de symboliek niet raker kunnen treffen. „Nee, meester," zei hij nog eens en keek hem recht aan, „al zou de gemalin van de prins van Oranje mij het reisgeld aanbieden – wat nooit zal gebeuren, omdat mijn werk in de deftige huizen niet in de smaak valt – dan zou ik nog niet naar Italië gaan."

Lastman moest denken aan het gebedel dat hij zelf in zijn dagen van onbekendheid had moeten bedrijven. Hij had toen ronduit en schaamteloos moeten vragen; toen was er geen mevrouw Van Hoorn geweest die hem wilde meenemen naar het zuiden, toen had geen dokter Tulp naar de stuntelige schetsen gekeken die hij in het atelier van zijn leermeester had gemaakt. „Niemand," zei hij, en hij meed de onbeweeglijke ogen, „volstrekt niemand opent meer een gewaardeerd atelier als hij zijn jaar of twee in Italië niet heeft uitgediend."

„Dan zal ik waarschijnlijk nooit een gewaardeerd atelier openen."

Wat ook de oorzaak van die onbeschaamdheid was, ze kwam niet te pas, te meer daar hij zich niet liet weerhouden door de rijkelijk gedekte tafel en door de, hoewel wat late en aarzelende, poging van Lastman zich als vriend en raadsman op te werpen. „Je bent jong, nog zeer jong," zei hij, tegen wil en dank met een ijzige minachting, „je zult je mening over vele dingen nog wel herzien."

„Waarschijnlijk wel, meester, maar nooit over Italië."

Lastman bracht met enige moeite een droog lachje uit; hij was een heer en niemand kon hem dwingen, beleefdheid in ruil te eisen voor brood en vlees. Toch kon hij de terugtocht niet aanvaarden zonder nog wat twijfel in zijn leerling te zaaien. „Al hing mijn leven ervan af, ik begrijp niet wat je tegen die arme Italianen hebt," zei hij. „Goed, ze zijn katholiek, maar ze dwingen je niet naar de mis te gaan, ze eisen niet dat je komt biechten. Hoewel . . . voor zover ik je ken, ben je toch geen al te vurig calvinist. Het moet aan iets anders liggen: een bezwaar tegen hun hoofse manieren en luchtige omgangsvormen, een gevoel dat zij door hun beschaving in verval zijn geraakt. Ik geloof niet dat het alleen een kwestie van godsdienst is."

„In zekere zin is het wel een kwestie van godsdienst, al hebt u er gelijk in dat het niet veel met calvinisme te maken heeft."

„Vergeef me, maar ik begrijp er geen woord van."

„Dat spijt me . . . het is ook moeilijk te verklaren, ik weet niet eens of ik het wel onder woorden kan brengen. Maar ik kan geen Italiaans schilderij zien zonder te denken dat de schilder zijn eigen weg is gegaan en de ware schepping de rug heeft toegekeerd. Zij willen niets van doen hebben met wat werkelijk bestaat. Ik bedoel eigenlijk: zij verwerpen Gods wereld."

„Zij verwerpen Gods wereld!" Zijn toorn om die sterke woorden was duidelijk hoorbaar.

„Ja, meester, Gods wereld, dat is de enige manier waarop ik het kan zeggen. Zij vinden die wereld grof en lelijk. Ze lopen ervan weg en gaan zelf een nieuwe maken. Maar waarom zou u belang stellen in mijn mening?" Hij wendde zich wat

af, zodat zijn profiel zich aftekende tegen het besneeuwde venster. „U hebt mij zeker gevraagd omdat u mij iets te zeggen had?"

„Nee, er was niets in het bijzonder. Ik krijg alleen de indruk dat je niet erg verheugd bent." Van dat laatste had hij al dadelijk spijt; er was geen enkele reden waarom hij die molenaarszoon uit Leiden een genoegen zou doen!

„Misschien ben ik moeilijker blij te maken dan anderen. En als dat zo is, dan is dat zeker niet uw schuld."

Hij steigerde bijna van verbaasde woede; er lag grote zelfoverschatting in die woorden. „Ik dacht, dat jij misschien iets met me wilde bespreken, Rembrandt."

„Ja, meester, dat is zo. Ik had u al lang willen vragen wat ik mag verwachten. Hoeveel aanleg heb ik volgens u?"

Wie zo iets vroeg was dwaas, even dwaas en lastig als een vrouw die vraagt: ‚Waarom houd je niet meer van me?' Hij liep naar de andere kant van de kamer, bleef met zijn rug naar zijn leerling gekeerd staan, zijn gezicht naar het vuur; Rembrandt volgde hem en kwam aan de andere kant van de schouw staan.

„Ik vraag u niet mij te vleien," zei hij, „ik wil de waarheid van u horen."

„Maar je bent nog geen half jaar bij me. Dat is te kort om te oordelen."

„Dat hangt ervan af." Het gele licht van het vuur maakte het verstrakkende gezicht zwaarmoedig sober. „Ik bedoel, als ik een bijzonder slechte of bijzonder goede schilder was, zou u het toch dadelijk gemerkt hebben?"

„Maar als je nu geen van beide bent? Stel dat je, als de meesten van ons, ergens in de middenmoot zweeft?"

„Dat is het enige wat ik nooit zou kunnen, meester. Middelmatig kan ik niet zijn."

„Hoe kom je daarbij?"

„Wat ik wil, wat ik tracht . . . staat zo ver buiten het gewone, dat ik maar twee dingen kan zijn: groot of belachelijk. Ik ben een tweede Michelangelo of ik ben een ezel, daartussen kan ik niets zijn."

Een tweede Michelangelo? Lastman poogde zijn gezicht strak te houden, maar hij kon zich niet bedwingen. Een grap was het enig mogelijke antwoord op zo'n onzinnige uitlating. „Ik heb je nog nooit bij een van die twee klassen ingedeeld," zei hij, „maar als we een keus móéten maken, dan kan ik je wel zeggen dat je een ezel bent."

„Ik dacht het wel." Zijn stijve houding, zijn roerloze gezicht, zijn onbewegende ogen, alles straalde ongeschokte waardigheid uit.

„Als je het al dacht, waarom vroeg je het dan aan mij?"

„Omdat ik het zeker wilde weten. Ik moest het weten voordat ik kon besluiten, te blijven of te gaan."

Dat Rembrandt zelf voor die beslissing stond, dat hij, de leermeester, die ingebeelde knaap al niet bij tien geschikte gelegenheden zijn atelier had uitgesmeten, het was hoogst onverkwikkelijk. „En heb je al een nieuwe leermeester gevonden die bereid is, jou in je ongegronde illusies te stijven?" vroeg hij.

„Nee. Ik weet alleen dat ik hier niet kan blijven werken. Ik heb veel van u geleerd en ik zou hier nog veel meer kunnen leren, maar ik kan niet blijven. Ik kan me zelf niet openleggen voor iemand, die niet blindelings in mijn grootheid wil geloven."

„Je zult lang moeten zoeken eer je iemand vindt, die dat wel wil."

„Maar ik ga niet op zoek naar een nieuwe meester. Ik ga terug naar Leiden om voor mij zelf te werken."

„En gaat Lievens soms met je mee?"

„Ja, ik geloof van wel."

Hij zuchtte en voelde zijn woede zakken. Waarom had hij zich overstuur gemaakt? Wat had hij te verliezen? Daar vertrokken zijn twee mopperaars, allebei tegelijk, en heel de lange winter zou hij rust hebben. „Veel geluk dan, wat voor onverstandigs je ook gaat doen," zei hij.

„Nu ik toch besloten ben, ga ik maar zo gauw mogelijk. Misschien krijg ik geen gelegenheid meer, afscheid van u te nemen." Hij wilde Lastman blijkbaar niet met een langgerekt afscheid bezwaren, want hij liep langs de nauwelijks aangeroerde tafel naar de deur. „Denk niet, dat ik niet besef wat ik van u heb geleerd, of dat ik ondankbaar ben. Maar ik moet hier weg; ik moet de dingen met mij zelf uitvechten. En u zult me met vreugde zien gaan, ik ben een lastpost voor u geweest, ik weet het."

Lastman vond het vreemd dat hij niets vriendelijks wist te zeggen om het pijnlijke ogenblik te overbruggen; met al zijn gevierde vlotheid en luchthartigheid stond hij daar sprakeloos bij het vuur. En toen de deur achter zijn vertrekkende leerling was dichtgevallen, de eerste leerling die hem ooit vrijwillig had verlaten, voelde hij een onverdraaglijk mengsel van vreugde en boosheid, opluchting en spijt. Lang bleef hij nog de gezonde warmte van het vuur staan inademen. Toen hij zich weer kon dwingen, in beweging te komen, liep hij naar het raam en rukte het gordijn met een nijdig gebaar dicht. Duisternis was hem liever dan dat gedwarrel van de sneeuw.

De sneeuw kwam dik te liggen, werd gevolgd door regen en daarna door natte sneeuw en regen tegelijk. Ze bevroor, smolt, bevroor opnieuw en vormde een loodgrijze laag op de raamkozijnen. De sneeuw lag er nog, vastgetrapt en lelijk gemaakt door turfrook, toen Nicolaas Pieterszoon, anders bekend als dokter Tulp, de pas gewonnen rust van Pieter Lastman kwam verstoren.

Omdat de dokter een man van aanzien was, waren zijn vrienden wel gedwongen hem te ontvangen, al kwam hij regelrecht van besmette ziekenzalen en door de pest bezochte huizen. En hij had er een duivels plezier in, zijn gastheren eraan te herinneren waar hij geweest was en wat hij wel eens zou kunnen meebrengen; dat was beslist geen onnadenkendheid van hem, Lastman was niet de enige die het gemerkt had. „Vandaag zes sterfgevallen en morgen waarschijnlijk nog een stel," zei hij, toen hij door het schemerige atelier tussen de verlaten ezels naar de plek ging, waar Lastman, bij gebrek aan een betere bezigheid, een oude pot was gaan halen om een hyacint te planten. „Ja, ik heb me gewassen en uitgerookt, maar ik neem het je niet kwalijk als je me geen hand wilt geven."

Bij wijze van verontschuldiging keek Pieter Lastman naar het kostbare stuk oud-Romeins aardewerk dat hij tegen zijn borst hield; met zulke antieke stukken ging hij altijd zo voorzichtig om, dat hij vanzelf van plichtplegingen ontheven was. Zijn bezoeker kwam in het licht van de enige kaars staan en zag er zeker niet geruststellend uit: zijn bolle ogen, zijn borstelige haar, zijn ivoorbleke, strakke huid gaven hem in deze karige, onrustige verlichting iets van de figuren uit Dürers Dodendans'. „Met je antiek aan het vrijen, Pieter?" vroeg hij.

„Niet bepaald. Mevrouw Van Hoorn heeft me een bloembol gegeven en ik zocht iets om hem in te zetten." Het atelier met de vloer vol stukken papier, de verlaten ezels en krukjes en de grote, zwarte vensterruiten, werd hem opeens onverdraaglijk. „Ik ben hier klaar. Zullen we in de voorkamer een glas brandewijn drinken?" Daar brandde een vuur en de dichtgetrokken gordijnen sloten de vale avond buiten.

„Ik zal je aanbod moeten afslaan, ik ben onderweg naar het gasthuis. Ik kom, eerlijk gezegd, voor die leerling van je, die Rembrandt. Ik heb een foetus en ik wil graag dat hij hem tekent voordat hij bederft."

„Het spijt me," zei hij, walgend bij de gedachte aan een ontbindende onvoldragen vrucht, „Van Rijn is hier niet meer."

„Is hij weg?"

De scherpe vraag herinnerde Lastman eraan, dat iedereen in deze pestepidemie in een bepaalde betekenis van het woord ‚weg' kon zijn, ook hij zelf. „Ik bedoel, hij is afgelopen week naar Leiden vertrokken."

„Naar Leiden?" Het smalle gezicht ontspande zich, dokter Tulp schaterde. „Zo maar uit jouw atelier gewandeld en zijn eigen weg gegaan?"

„Ja. Hij kon zich niet blootgeven, zei hij, aan iemand die niet blindelings in zijn genialiteit geloofde, en ik was hem niet geestdriftig genoeg. Ik heb er nog een, Larsen . . ."

„Nee, laat maar, ik wil niemand anders."

Het ging de dokter dus niet in de eerste plaats om zijn foetus, hij wilde de molenaarszoon spreken. „Zijn aanmatiging was werkelijk groter dan zijn talent, Nicolaas."

„Dat betwijfel ik niet, maar hoe groot wás zijn talent dan?"

Door het donker tuurde hij naar de ezel waaraan de Leidenaar had gewerkt; hij zou het ding vandaag of morgen ver wegzetten. „Hoe kan ik dat zeggen? Hij is immers nog geen half jaar bij me geweest."

„Heb je nog werk van hem? Schilderijen, tekeningen?"

Deze man en mevrouw Van Hoorn en Allaert en de kleine Hessels . . . onbegrijpelijk en ergerlijk dat ze die knaap maar niet uit hun hoofd konden zetten. „Wat gekras en geklad, een paar schetsen zoals je ze de vorige keer al hebt gezien . . . een onvoltooid schilderij . . . niet veel zaaks."

„Ik wil ze graag kopen. Nee, ik maak geen grap, ik wil ze werkelijk kopen. Wat wil je ervoor hebben, twee florijnen, drie florijnen? Ik betaal wat je vraagt."

„Het zou bedrog zijn als ik er meer dan één vroeg."

„Vraag me wat je denkt dat billijk is."

„Maar wil je ze niet eerst zien?"

„Nee. Als ze zijn zoals die vorige, zijn ze goed genoeg. Wil je ze door Vincenzo laten inpakken? Dan kom ik ze vanavond op de terugweg van het gasthuis even halen."

Het was geen opwekkend vooruitzicht. Vincenzo was naar de schouwburg en de dienstboden lagen al in bed. Als hij er niet een wekte, zou hij zelf moeten opendoen en dan zou de dokter zich nog níét gewassen en ontsmet hebben. „Doe geen moeite. Ik stuur morgen wel een van de jongens."

„Nee, ik wil ze vanavond nog hebben. Ik heb een slechte dag gehad en het wordt nog erger. Ik wil me zelf belonen door ernaar te kijken voordat ik naar bed ga."

„Goed dan, ik zal zorgen dat ze klaarliggen."

„Blijf niet op, dat is onnodig. Pak ze maar in en zet ze buiten de deur; daar in het donker zijn ze wel veilig."

Met zijn stuk aardewerk in de ene hand en zijn kaars in de andere lichtte Lastman zijn bezoeker bij tot de voordeur. Zodra hij de dokter en de gure wind had buiten gesloten, zette hij de pot zuchtend op een tafeltje, dicht bij de deur. Hij zou hem straks wel komen halen; na het vervullen van een onaangename plicht zou he

planten van de bol nog plezieriger zijn. In het atelier zette hij de kandelaar op een van de slijpstenen. Hij maakte de grote Venetiaanse kist open, waarin al het werk van zijn leerlingen lag dat hij de laatste jaren had bewaard. De oudste bladen onderin roken onprettig muf. Het werk van Rembrandt en Lievens lag bovenop; hij nam het eruit zonder ernaar te kijken. In het slechte licht was er toch niets van te zien.

Terwijl hij het werk inpakte, begon er natte sneeuw te vallen, lichte tikjes tegen de zwarte ruiten, ijzige fluisteringen in de zelden gebruikte haard in de andere hoek van het atelier. Toen hij het touw had dichtgeknoopt, viel er sneeuw en regen tegelijk, hard en kletterend. Hij deed de huisdeur open en zag het ijs glinsteren in de lege straat. Vlug zette hij het pakket neer en binnen veegde hij zijn handen aan zijn fluwelen jas af, alsof hij zo pas de dokter een hand had gegeven. Hij begreep niet goed waarom, maar hij vond het op een merkwaardige manier passend dat hij het laatste werk van de Leidenaar buiten de deur had gezet, om het te laten staan tot dokter Tulp het na diens nachtelijke besognes kwam halen. De rauwe, ongewenste schetsen waren nu op hun plaats: buiten, in winterse troosteloosheid en duisternis.

DEEL III

1630-1631

CONSTANTIJN HUYGENS, SECRETARIS VAN PRINS FREDERIK HENDRIK IN DEN HAAG, was ditmaal niet naar Leiden gekomen om zaken voor het Huis van Oranje te behartigen. Het Huis van Oranje, nu met de betrekkelijk ontwikkelde man aan het hoofd die vier jaar tevoren zijn broer, de stijfhoofdige krijgsman, had opgevolgd, bekommerde zich niet erg om de stad Leiden. De enige twisten, die er werden uitgevochten, hadden met de godgeleerdheid te maken, duistere, versleten meningsverschillen tussen wedijverende hoogleraren en predikanten, en het Huis van Oranje had niet veel belang meer bij godgeleerdheid. Het had een streep gezet onder zijn deelneming aan de verbitterde ruzies tussen de strenge Gereformeerde Kerk en de vrijzinnige afvalligen door een eerbiedwaardig minister te onthoofden en verscheidene van zijn medeplichtigen te verbannen. En omdat die maatregelen de Oranjes zwaar op het geweten drukten en hen minder geliefd hadden gemaakt, lieten zij nu de goddelijke dingen min of meer aan de predikanten en God over. Huygens was enkel naar Leiden gekomen om de spanningen van Den Haag even te ontvluchten, een bejaarde tante te bezoeken, nog eens het prachtige, hoewel kale interieur van de Pieterskerk te bekijken, met oude vrienden wat te musiceren en tot rust te komen.

De Leidse notabelen, die hem aan de bescheiden maaltijden te zijner ere zagen, vermoedden niet dat hij behoefte aan rust had. In zijn onberispelijke, zwarte kleding en met het levendige gezicht tussen de geplooide kraag en de schuinstaande rand van zijn hoed straalde hij kracht en levenslust uit. Het zijige puntbaardje, dat over de gesteven witte plooien hing, en de bruine, opgedraaide knevel zouden een fat van hem gemaakt hebben als zijn ogen niet zo waterig en zijn oogleden niet zo zwaar waren geweest. In de deftige huizen, die hij met zijn komst vereerde, voerde hij zwaarwichtige gesprekken over alle onderwerpen, van de hernieuwde vijandelijkheden met Spanje tot de nieuwste vindingen in scheikunde en harmonieleer; hij speelde luit tot verrukking van de dames en reciteerde zijn eigen vertalingen van de teksten van John Donne tot lering van de heren. En na zijn vertrek verklaarden de heren met grijze baarden, niet te begrijpen hoe iemand van nog geen veertig zoveel kon weten.

Er waren in Leiden knappe koppen en verdienstelijke musici, en Huygens vermaakte zich zo opperbest dat hij geen tijd had, zijn vrouw te missen. Pas aan het eind van zijn verblijf herinnerde hij zich dat hij toch de beleefdheid in acht moest nemen door iets voor prins Frederik Hendrik mee te brengen, een map tekeningen of een stel prenten, als hier tenminste iets dergelijks te koop was, want het staatshoofd bevorderde nadrukkelijk de beeldende kunsten.

Maar de keuze bleek niet bijster groot te zijn. Volgens de Leidse notabelen, die het kunstzinnige aanzien van hun stad toch niet te laag zouden aanslaan, was er

maar één atelier dat die naam verdiende, en zelfs dat was vijf jaar geleden sterk achteruitgegaan toen een paar leerlingen hun meester in de steek lieten om een betere scholing in Amsterdam te krijgen. Maar omdat het 't enige atelier was, zond hij zijn knecht erheen om mijnheer Swanenburgh (volgens de bejaarde tante een der weinige afstammelingen van de oude adel) te vragen, of hij zo vriendelijk wilde zijn hem die avond om acht uur te ontvangen.

Het was dichter bij negen dan bij acht uur, toen hij er op die februari-avond aankwam. Het sneeuwde zacht. Hij was nog warm van de wijn die hij bij zijn laatste gastmaal had genoten, nog wat verblind door de herinnering aan de onwaarschijnlijk kleurige winterzonsondergang, die luister had bijgezet aan het kleine, uitgelezen gezelschap, de poëzie en de conversatie; en zijn amoureuze neigingen, versterkt door gedwongen onthouding, toverden hem voor het eerst tijdens zijn logeerpartij beelden van zijn vrouw voor ogen, zoals zij nat uit haar bad kwam of half bedekt door een fluwelen sprei op hun echtelijke sponde lag. Hij kende die stemming, hij kende zich zelf en hij moest zich, toen hij zijn innemende gastheer de hand schudde voornemen, de kunstwerken in dit ouderwetse, keurig opgeruimde atelier vooral niet te beschouwen in het tere waas van verliefdheid dat hem omgaf. Hij ging in een gebeeldhouwde stoel bij het haardvuur zitten en herinnerde zich, hoe hij op een avond, toen hij ook in zo'n toestand verkeerde, tot tranen geroerd werd door een melodie van Sweelinck, om later te ontdekken dat het een platvloers, onbenullig wijsje was. Niet dat hij karig met zijn florijnen behoefde te zijn; hij was zo bemiddeld dat hij altijd met enige schrik bedacht hoeveel geld hij had. En hoewel hij met gulle handen alle liefdadige en wetenschappelijke instellingen van Leiden, waarop zijn aandacht was gevestigd, had bedacht, was hij overal zo gastvrij ontvangen, dat hij nog geen tweederde van zijn reisgeld had verteerd. Maar niets was hem zo onaangenaam als een teleurstelling na geestdrift. Meer om zich zelf in toom te houden dan om de indruk te wekken, een behoedzaam verzamelaar te zijn, begon hij dan ook met een zorgelijke noot. „U zult het hier wel eenzaam hebben, mijnheer Van Swanenburgh. Voor zover ik het kan overzien, is er voor een kunstenaar niet veel te beleven in Leiden."

De kleine, milde man glimlachte, niet berustend, wat voor de hand zou liggen, maar alsof hij een dierbaar geheim koesterde. Huygens had in Leiden nog niemand zo zien glimlachen; sterker dan de plooikraag, de gouden ketting over de smalle borst en de exquise kanten manchetten die de gerimpelde handen sluierden, deed dit hem beseffen dat Van Swanenburgh dieper en in oudere bodem geworteld was dan hij. „Het is vanzelfsprekend niet meer de schilderstijl van de tijd van Lucas van Leyden," zei hij, „maar ze is ook niet dood, al lijkt dat misschien zo in de ogen van een Hagenaar of Amsterdammer. Er gebeuren hier nog belangwekkende dingen, in elk geval belangwekkend genoeg om mij op mijn oude dag nog wat afleiding te bezorgen."

„Maar u verkeert toch nog in de kracht van uw leven, in de dagen van zomerse rijpheid."

„Ik ben vijfenvijftig jaar, excellentie. Vijfenvijftig, bijna zover dat ik bereid ben, de zaak te sluiten." Hij keek om, waarbij het zachte, grijzende haar uiteenviel. Zijn nog scherpe, hoewel wat verfletste ogen dwaalden door het vertrek, waar inderdaad de orde van een eindpunt heerste: de ezels stonden op precies gelijke afstanden van elkaar, tegen de fraaie oude betimmering lagen keurig opgestapelde tekeningen, en op de glanzend geboende vloer lag niets wat er niet thuishoorde. „Nog vijf jaar,

zeg ik tegen mijn vrouw, en ik maak hiervan een salon om mijn kleine verzameling tentoon te stellen. Ik ben nooit een verwoed verzamelaar geweest, maar ik heb toch een paar mooie dingen bijeengebracht."

Huygens, die in de beste salons van Nederland, Italië, Engeland, Spanje en Frankrijk had verkeerd, hoopte dat de ander hem niet zou vragen de verzameling te bekijken. Ondanks zijn scholing in hoofsheid verstijfde hij altijd als hij iets middelmatigs moest bewonderen. Hij ontweek het komende dilemma door een vriendelijke opmerking over het fraaie houtwerk in de kamer te maken en de hoop uit te spreken, dat de meester dit huis toch niet zou sluiten, vooral omdat hij had gehoord dat er in de hele stad geen ander behoorlijk atelier was.

Weer die wijze glimlach van Swanenburgh, die de groeven in zijn wangen verdiepte. „O, er is nog wel een goed atelier, al zal het u misschien zeer zonderling voorkomen," zei hij. „Het is een oude schuur bij een molen aan de rivier. Ik ga er nu en dan heen, al ben ik er enige tijd niet geweest. Het vertrek kan niet verwarmd worden en het is er ondraaglijk koud. Maar er wordt zomer en winter, dag en nacht doorgewerkt. Als u er nu nog langs gaat, zijn ze stellig nog bezig, Rembrandt van Rijn en Jan Lievens. U hebt zeker van geen van beiden gehoord? Geen wonder, Rembrandt is pas drieëntwintig en Lievens is hoogstens een jaar ouder."

„Leerlingen van u, mijnheer Van Swanenburgh?"

„Niet precies, excellentie. Ze zijn wel bij mij begonnen, maar ze vonden mij te saai of te ouderwets of zo iets." Hij lachte, kort en droog, waardoor een netwerk van fijne rimpeltjes in zijn wangen viel. „En daarom zijn ze weggelopen, om bij Pieter Lastman in Amsterdam te gaan werken."

„Pieter Lastman? Die is toch uit de mode? In Den Haag hebben ze althans genoeg van hem."

„O ja? Bezat ik maar genoeg christelijke naastenliefde om te zeggen dat ik dat ongaarne hoor. De knapen waren ook niet bijster tevreden over hem, meen ik. En nu zitten ze in dat schuurtje zelfstandig te werken."

Hier was tact geboden, en Huygens vond de man innemend genoeg om een voorzichtig compliment klaar te hebben: „Dan bent u zeker zo vriendelijk, hun de raad te geven waarvan ze op hun leeftijd kunnen profiteren?"

„Nauwelijks, excellentie." Hij bracht zijn vingertoppen onder zijn kin bij elkaar en glimlachte. „Lievens luistert alleen naar Rembrandt en Rembrandt luistert alleen naar God. Ik ben geen lid van die drieëenheid. Maar ik ga bij tijd en wijle kijken wat ze doen, en er gaat geen week voorbij of een van de twee komt mij even opzoeken. Het is voor u van geen enkel belang, excellentie, en ik wil de indruk niet wekken dat ik er zelf veel waarde aan hecht; ik wilde alleen duidelijk maken dat ik niet de twijfelachtige eer geniet de enige behoorlijke studio van de stad te zijn."

Maar het was duidelijk dat hij er zeer véél waarde aan hechtte; en in een diplomatenleven, dat voornamelijk uit korte, diep ingrijpende ontmoetingen bestond, had Constantijn Huygens geleerd dat mensen, die van iets bezeten waren, de belangwekkendste zijn. „Geven zij ook les, die twee jongelieden? Hebben ze vaste leerlingen?" vroeg hij.

„Ja, in zekere zin . . . al moet u niet denken dat ze mededingers van mij zijn. Een van hun leerlingen is een zekere Joris van Vliet, die ik de deur uitgezet heb omdat hij eenvoudig niet kon schilderen; de ander heet Gerard Dou, een dertienjarige knaap, wiens vader hem uit de glasfabriek van de familie wegstuurde voordat hij zich verminkte of de fabriek in brand stak. Meer hebben ze er niet en meer willen

ze er niet, voor zover ik weet. Ze schilderen als dollen, ze kunnen geen minuut afscheid nemen van hun ezels. Maar wat kan ik voor uwe excellentie doen? Ik ben geheel tot uw dienst, al ben ik met een grote omweg bij die betuiging aangeland."

Huygens zei dat hij een klein geschenk zocht. Niet te opzichtig, een map prenten, een paar aardig ingelijste tekeningen, vooral geen schilderijen, want het geeft een lachwekkend gevoel, slepend met een schilderij een prins te naderen.

„Ik weet precies wat u bedoelt," zei Van Swanenburgh. Hij stond op en ging naar de stapels tekeningen langs de muur. „Het staat bijzonder mal, een schilderij te dragen, hoewel het voor de schilders jammer zou zijn als iedereen er zo over dacht." Met krakende botten zonk hij op zijn knieën; hij keek de stapels door, maar zelfs de karige verzameling, die hij ten slotte bijeen had, legde hij opzij alsof hij de tekeningen niet wilde laten zien. „Het is werkelijk niet veel zaaks, excellentie." Hij stond op en veegde denkbeeldig stof van zijn knieën. „Maar, als u mij vergeeft dat ik op het onderwerp terugkom: ik heb wel iets anders, al is het geen vrolijk onderwerp: zes prenten van bedelaars, gemaakt door dezelfde Rembrandt over wie ik zo doorsloeg."

„In de stijl van Callot?"

„Geen sprake van; hiermee vergeleken zijn die van Callot kermistaferelen. Dit is gewoon schrijnende armoede, het wezen ervan; dit heeft niets schilderachtigs." Hij trok de la van een kast open. „U ziet het: hier bewaar ik mijn kostbaarheden en naar mijn provinciaalse mening is deze map zo iets als een kostbaarheid. Maar hier kunnen we er niets van zien; komt u mee naar het licht."

Ze stonden in het schijnsel van een zesarmige kandelaar, die op een kale tafel stond, en sloegen de map open. Bij het zien van de eerste ets, even elementair als steenklompen of aardkluiten of boomwortels, slaakte Huygens onwillekeurig een dwaas kreetje van bewondering, het geluidje waarmee zijn vrouw hem zo dikwijls plaagde, een klank die door zijn keel drong als woorden niet toereikend waren. Suzanna zei dat het een beetje op de paringsroep van een duif leek. De etsen waren van een spaarzame, rauwe welsprekendheid en ongelooflijk meesterlijk van lijn; nog nooit had hij zulke expressieve vormen gezien, zulke doorzichtige schaduwen, zulk fluwelig zwart. Hoewel hij besefte, dat dit nooit het geschenk kon zijn, daar geen prins eraan herinnerd wil worden dat een dergelijke armoede onverlicht door zijn land waart, bleef hij kijken, niet wetend wat hem het meest ontroerde: de geestelijke wonden die de figuren hem toebrachten of de pure vreugde om de weergave.

„Vindt u ze mooi, excellentie?"

„Wie zou ze niet mooi vinden?"

„Zo denk ik er ook over. En toch is het in Den Haag en Amsterdam alsof deze jongen niet bestaat."

De prenten hadden zo'n machtige uitwerking op Huygens, dat de gedachte aan een klein bedrog bij hem opkwam. Hij kon de map tegen een royale prijs kopen, hem voor zich zelf houden en verzwijgen, dat hij de prins zo iets niet kon aanbieden. Het geld zou beslist welkom zijn; een kunstenaar, die de ellende zo raak kon schetsen en zelf in een schuurtje zonder verwarming werkte, moest de armoede wel uit de eerste hand kennen. Toch wilde hij de openhartigheid van zijn gastheer niet met achterbaksheid betalen; hij schraapte dus zijn keel en zette de situatie manmoedig uiteen. Aangezien de tekeningen niet geschikt waren voor de prins, wilde hij ze graag voor zijn eigen verzameling aankopen en die verzameling, al zei hij het

e rust tijdens de vlucht naar Egypte.
:s 217 x 165 mm, 1626.
ijksprentenkabinet Amsterdam.

zelf, was voor een onbekend kunstenaar zeker niet het slechtste punt in Den Haag.

„Maar als u werkelijk belang stelt in een serie voor u zelf, mag ik u dan voorstellen, naar hun atelier te gaan en de etsen rechtstreeks van de kunstenaar te kopen? Hij heeft mij deze gegeven, moet u weten, en u vindt in zijn atelier misschien nog iets anders, dat wel als geschenk kan dienen."

Tegelijk keken ze even naar de nog ongeziene tekeningen die Van Swanenburgh uit de stapels had getrokken, maar ze zeiden niets en dat zwijgen was een blijk van verstandhouding.

„Eigenlijk, mijnheer Van Swanenburgh, had ik morgen de terugreis willen aanvaarden." Huygens sloeg de map dicht. „Maar bij nader inzien blijf ik nog een dag om uw jonge vriend op te zoeken. Ontmoet ik u daar ook?"

„Helaas niet, excellentie. De laatste maal dat ik er was, heb ik zo'n verkoudheid opgelopen dat ik een week lang niets anders kon doen dan mijn neus snuiten. Bovendien weten de jongelui geen raad met hun houding als ik erbij ben."

Van Swanenburgh vond blijkbaar dat het bezoek was geëindigd, want hij bood zijn gast niet opnieuw een stoel aan. Met een uiterst korte handdruk en weer dat wijze glimlachje liet hij de particulier secretaris van prins Frederik Hendrik even rustig gaan als een buurman die even een boek was komen lenen. En zelfs toen Huygens begreep dat hij min of meer in de val was gelopen, kon hij zich niet herinneren dat er onbehoorlijke druk op hem was uitgeoefend. De duisternis hing paarsblauw in de straat, hier en daar was een venster bleek verlicht. De lucht was sneeuwzacht, hoewel het niet sneeuwde; en nu en dan bleef Constantijn Huygens op de witte grond even staan om glimlachend tegen zich zelf het hoofd te schudden.

Harmen Gerritszoon zelf ging naar de deur om de boodschap van mijnheer Van Swanenburghs knecht aan te nemen. Hij liep wat traag, want het op zich zelf lichte middagmaal lag hem zwaar op de maag en bemoeilijkte zijn ademhaling; en hij kwam terneergeslagen terug, want de op zich zelf prettige boodschap had zijn sombere gedachten weer op gang gebracht. In de keuken – hij was er alleen, want omdat hij zich lusteloos en onwel voelde, was hij er gebleven toen de anderen weer aan hun bezigheden gingen – nam hij een vettig stukje papier, waarin de boter van de markt verpakt was geweest, en spreidde het uit op de tafel, bij de half opgegeten appel die hij een uur geleden had laten liggen. Hij tastte in zijn jaszak, zijn vingers woelend in het kaf en het stof en de pluizen van de versleten wol, en vond het potloodstompje waarmee hij zijn meelzakken merkte. Vloekend op de vetvlekken in het papier, waarop het potlood niet wilde pakken, schreef hij: ‚Zijne Excellentie Constantijn Huygens, secretaris van de prins van Oranje. Verwacht hem tussen acht en negen uur hedenavond'.

Hij las het over, als altijd onzeker van zijn spelling, vouwde het papier op en schreef er ‚Rembrandt' op. Het kwam in hem op, Liesbeth ermee naar de schuur te sturen, waar ze met hun vieren aan het werk waren, maar hij liet zijn dochter niet graag daarheen gaan. Nadat hij dus de appel in de vuilnisemmer had gegooid en zijn bord en mes in de afwasbak met zeepwater gezet, besloot hij de boodschap zelf te gaan brengen.

De korte wandeling door de bijtende winterlucht, zo licht en zuiver dat alle kwalen ervan zouden moeten genezen, maakte het onbehaaglijke gevoel in zijn borst alleen nog erger. Het vermoeide hem, zijn voeten bij elke stap uit de diepe sneeuw te moeten trekken. Hij verweet zich dat hij niet blijer was met het bezoek

van de prinselijke secretaris aan zijn huis, maar het was ook waar dat het woord ‚prins' de laatste twintig jaar veel van zijn strenge ontzagwekkendheid had ingeboet. Dit was niet de oude prins, die met de vloot was meegekomen om Leiden te ontzetten en die later door de kogels van een Spaanse moordenaar was gevallen, waarbij hij God nog had gebeden, zijn arme ziel en zijn arme volk genadig te zijn. De dagen van heldenmoed waren voorbij en de nieuwe prins van Oranje was een man van de gulden middenweg met allerlei onnaspeurlijke bedoelingen; niemand was boos genoeg op hem om hem dood te schieten, maar niemand ook zat dag en nacht in de kerk om voor hem te bidden. En toch zou iemand, die in het Haagse paleis als kind aan huis was, straks het lage, lelijke, bijna ondergesneeuwde schuurtje bezoeken dat in de verblindende winterzon stond. Vader Van Rijn behoorde zich erover te verheugen en daartoe deed hij zijn uiterste best.

Hij ging niet regelrecht naar de deur; hij liep door de sneeuwhopen die van het dak gegleden waren en keek door het smalle venster naar binnen. Hoewel hij al lang betwijfelde of daar binnen iets gebeurde dat de eerzame naam ‚les geven' mocht dragen, had hij te veel eerbied voor onderwijs in het algemeen om zo maar binnen te vallen. Het vertrek, waar vroeger graan werd opgeslagen, stond zo vol rommel dat hij schrok bij de gedachte, dat een hoge bezoeker dit moest zien. Het leek wel of de vier schildersezels uit een vuilnishoop verrezen; de vloer was bezaaid met verfrommeld papier, verfdoeken, mappen met tekeningen, stukken linnen en panelen. Hoe ze daar konden rondlopen zonder op hun geliefde spullen te trappen begreep hij niet.

De kunstenaars zelf zagen er al even onrustbarend uit. Ze waren stil en verdiept, dat wel, maar het verontrustende was, waarín ze verdiept waren. Aan een eind touw, bevestigd aan het plafond, hing hun mascotte, zoals ze het noemden. Rembrandt had het poppetje een maand geleden op een van zijn reisjes naar Amsterdam gekocht. Het stond Harmen Gerritszoon altijd tegen, in zijn gladde, beschilderd houten naaktheid met zichtbare gewrichten en in zijn nieuwe gedaante lag het er al niet aantrekkelijker uit: een plukje borduurzijde was op de kale kop geplant, de romp was ‚bekleed' met smerig gaas en uit de schouders ontsprongen, als luchthartige spot met de hemelse boodschappers, twee bestofte en beduimelde roerdompvleugels.

Hij had last van de kou; bij elke ademtocht werd de verstopping in zijn borst slikker, maar hij bleef kijken. Rembrandt, somber en ongeschoren, zijn kin verborgen in de oude zwarte bouffante die hij om zijn hals en schouders had, staarde naar de pop en kauwde op de punt van zijn penseel. Vijf jaar zwoegen aan de schildersezel, niemand kon zeggen dat hij zich ontzag. Hij schrokte haastig zijn eten naar binnen, hij gunde zich zelden meer dan zes uur slaap, en dat had hem mager en ziezig gemaakt. Hij was als een beer die na de winterslaap uit zijn hol komt, vermagerd, vlekkerig. Zijn haar was dof en verwilderd en zijn gezicht vertoonde rode plekken. Lievens, die bijna even hard werkte als Rembrandt, zag er minder afgeleefd uit, misschien omdat hij de boog nu en dan wist te ontspannen door naar de taveernen te gaan en zich op de dansscholen een meisje uit te zoeken, dingen die Harmens zoon nooit deed, hoogstens misschien in Amsterdam.

En als de twee anderen de eerzame naam ‚schildersleerling' mochten dragen, moest Harmen toch wel ernstig aan de waarde van het schildersberoep twijfelen. Dou en Van Vliet hadden al twee jaar bij de familie het middagmaal gebruikt en het was, zoals hij tegen Neeltje had gezegd, alsof je een wezel en een aap in huis had.

De één schoot door het huis, de ander liep te waggelen en alle twee waren ze je eeuwig voor de voeten. Gerard Dou, die misschien toonbaar zou zijn als hij zich eens geducht waste, was klein en bemoeide zich met alles; hij zei Liesbeth waar ze haar boodschappen moest doen, Neeltje hoe ze moest koken en Adriaen hoe hij schoenen moest lappen. Joris van Vliet, de grote, donkere, harige kerel die altijd vergat zijn brede borst te bedekken, was zo zwijgzaam als zijn medeleerling een flapuit was. Hij nam zelden deel aan de gesprekken; als hij eens genoodzaakt was ja of nee te zeggen, dan klonk het meer als dierlijk gegrom dan een menselijk geluid, en je moest hem duwen of tegen hem schreeuwen, voordat hij uit de weg ging. Nu ja, gelukkig gingen de leerlingen voor het avondeten naar huis en zouden ze opgemarcheerd zijn voordat zijne excellentie kwam.

Maar zodra de molenaar een voet binnen de deur had gezet, kwam weer de verandering in zijn gevoelens, als zo dikwijls sinds de jongen van Lastmans atelier was thuisgekomen. In de ijskoude lucht hing de vertrouwde, olieachtige geur; de lappen, waarmee hij en Neeltje tijdens het poseren voor hun portretten behangen waren geweest, lagen tussen de andere rommel op de vloer. Met medelijden zag hij hoe de adem uit Lievens' half open mond mistig zichtbaar werd en dat de vingers van de kleine Dou verkleumd waren. En al had hij nog zo'n hekel aan de hangende houten pop, zijn bewondering voor wat Rembrandt er met brede streken verdunde inkt van maakte was er niet minder om. De gestalte op het papier was een echte engel, zwevend op onzichtbare luchtstromingen, de handen geheven, het gezicht stralend van ernstige tederheid. Hij kwam naar het werkstuk toe en knikte goedkeurend. „Er is een knecht van mijnheer Van Swanenburgh aan de deur geweest," zei hij.

„Iets van belang?"

„Ik geloof het wel." Hij vouwde het boterpapier open, omdat zijn geheugen hem even vaak in de steek liet als zijn taalkennis. „Zijne Excellentie Constantijn Huygens. Hij is de secretaris van de prins van Oranje. Hij is bij de meester op bezoek geweest en komt nu hierheen. Je kunt hem tussen acht en negen uur vanavond verwachten."

Lievens hield zijn adem in en gaf zich met zijn vlakke hand een klap tegen zijn wang. Dou gaf een gilletje en Van Vliet bleef staan met omhooggestoken penseel, een diepe rimpel tussen zijn dikke zwarte wenkbrauwen. Maar Rembrandt stak alleen zijn kin dieper in zijn bouffante; zijn ingevallen, gevlekte gezicht werd onverschillig en zelfbewust, wat hem slecht stond. „Reken maar dat hij komt, rondkijkt en met lege handen weer wegloopt. Niet dat het niet vriendelijk van mijnheer Van Swanenburgh was, hem hierheen te sturen."

„Mijn man met de baret, die laten we hem zien," zei Lievens.

„Mijn jongen met de hoepel, die laat je hem toch ook zien?" vroeg Gerard Dou met glinsterende bruine konijneoogjes in zijn vuile gezichtje.

Van Vliet zweeg. Uit zijn harige borst, half bedekt door de meelzak die hij om zijn schouders had geslagen en onder zijn kin dichtgeknoopt, steeg een hoorbare zucht.

„Ga zitten, vader, hier is een krukje." Hij veegde een omslagdoek met franje en een pauweveer van de kruk en zei tegen de drie anderen: „Zoals ik het zie, moet jullie dat touw uit je gedachten zetten. Je moet de pop zien alsof hij zweeft, niet hangt. Hij wordt door iets gedragen, omhooggestuwd, als een vis in het water of een melkdistelzaadje op de wind."

Dat vertoon van ongeïnteresseerdheid, dacht zijn vader, was even onecht als zoveel wat hij na zijn tijd bij Pieter Lastman had gedaan en gezegd. Het verspilde geld, de teleurgestelde verwachtingen, de lastige noodzaak, aan nieuwsgierige kennissen en buren te verklaren waarom zijn hoogvliegende zoon zo gauw en hard was neergekomen, het waren bittere dingen, maar lang niet zo moeilijk te verwerken als de verandering, die over de jongen zelf gekomen was. Hij had natuurlijk in Amsterdam een nederlaag geleden, maar dat was voor iemand van nauwelijks twintig toch geen reden om alles bij voorbaat van de hand te wijzen omdat het een nieuwe nederlaag kon blijken te zijn; geen reden om zich met dat slonzige, ongelijkwaardige drietal voor de rest van de wereld af te sluiten.

„Ga toch zitten, vader, u ziet er vermoeid uit."

Hij ging op het krukje zitten, niet omdat hij verder contact verwachtte maar omdat hij werkelijk moe was, zo moe dat hij de wandeling terug naar huis niet kon ondernemen, zonder even uit te rusten. Het werk ging geluidloos door; het maakte hem duizelig, naar de pop te kijken die in de tocht bijna onmerkbaar schommelde, daarom keek hij naar de schilderijen tegen de wanden en op de vloer. En daarbij kwam hem iets, dat hij al maanden vaag vermoed had, met beangstigende, onverbiddelijke zekerheid in gedachten: veel schilderijen van zijn zoon vond hij eenvoudig niet mooi. Sommige waren hem regelrecht weerzinwekkend, en het merkwaardige was dat de stukken, die hij het moeilijkst kon verkroppen, dezelfde waren waarop Rembrandt het meest gesteld was.

‚Balaäm en de engel' . . . het had geen zin het te ontkennen: dat was de zielige mislukking die mijnheer Van Swanenburgh had voorspeld. ‚De doop van de eunuch', ‚Samson en Delila', ‚Paulus in de gevangenis' . . . het deed hem pijn ernaar te kijken, hij kon de felle gebaren, de samengeknepen handen, de opgeslagen ogen niet verdragen. Hij verfrommelde het boterpapiertje terwijl hij trachtte zijn afkeer te doorgronden – en de oplossing was zo kinderlijk eenvoudig dat hij die nooit tegen Rembrandt of Neeltje of wie dan ook zou durven uiten. Door meer dan levensgroot te willen zijn, hadden die schilderijen van zijn zoon het leven juist gemist; ze deden niet genoeg omdat ze te veel wilden doen.

„De draperieën," zei Jan Lievens, „kunnen de illusie van het zweven dragen."

„De draperieën moeten de illusie versterken, niet dragen. De illusie moet zich in de engel zelf concentreren."

De stem van zijn zoon was koud, gebiedend, bijna haatdragend. Hij moest de dingen maar zien zoals ze waren: misschien hadden ze Rembrandt en zijn werk in Amsterdam onherstelbaar bedorven. Wat was er van hem over na de vijf magere jaren, de trots van het gezin, voor wie de ouders de anderen te kort gedaan hadden? Een schilder? Hij had hier en daar wat stukken voor een armzalig handjevol florijnen verkocht. Een meester? De leermeester van een aap en een wezel in een vervuild hok was hij. Een gelukkig mens, die ging waarheen zijn ziel hem gebood te gaan, of er iets te verdienen was of niet? Was hij gelukkig? Hij had een even zuur gezicht als Gerrit. De predikant had op zijn huisbezoek gezegd dat Rembrandt meer vrede met zich zelf zou vinden als hij regelmatig naar de kerk kwam, maar hij verwierp zelfs de aardse gemakken die God schonk, voedsel, slaap en de opwekkende genoegten van het huwelijksbed.

„Kijk waar je loopt, wil je," zei hij tegen Van Vliet. „Er liggen drie olieverven van me op de grond achter je."

De grote kerel met de dikke huid schrok, legde zijn penseel neer en raapte de

schilderijen op. Harmen Gerritszoon, hij ademde al wat vrijer omdat de verstopping in zijn borst minder begon te worden, keek naar de bukkende man met de lelijke meelzak om zijn hals en zag een onbeholpen zachtmoedigheid in de bewegingen van de dikke handen. De drie nog oningelijste schilderijen waren portretten: een zelfportret, een van Neeltje en een van Harmen als heer van de gebuurte, met een veer op zijn hoed en een zware ketting over zijn borst. „Neem me niet kwalijk," besloot hij zijn zwijgen, „mag ik die even zien?" En toen Van Vliet ze voor hem neerlegde, kwam de gedachte in hem, dat de ongelijke verdeling van het geld toch geen vergeefs onrecht was geweest.

„Vergeef me, Rembrandt," zei hij, „ik heb die portretten hier bekeken; die laat je toch ook aan mijnheer Huygens zien?"

„Het zijn geen schilderijen, vader, het zijn maar voorstudies." Zijn stem klonk hard omdat hij zich ergerde aan de storing, aan het feit dat zijn vader zich ermee bemoeide, aan de domheid van hen die zich advies aanmatigen zonder verstand van het vak te hebben.

„Toch vind ik ze heel goed, goed zoals ze zijn, bedoel ik."

„Waarom juist die drie, vader? Zo slingeren er minstens twintig rond."

Zo nog twintig? Hij herinnerde zich hoe hij met een tulband op had geposeerd, en Neeltje met de bijbel, hoe Rembrandt voor de spiegel alle mogelijke gezichten had staan trekken. Het kon dus wel waar zijn. Maar als die vijf jaren twintig van zulke portretten hadden opgeleverd, portretten waarin de geest door het lichaam straalde, waarin het lichaam zelf in al zijn schoonheid en met al zijn gebreken was weergegeven, was de oogst dan wel mislukt? „Ach ja, je hebt er natuurlijk zoveel gemaakt. Hoe dan ook, ik vind deze mooi en je moet ze laten zien." Hij stond op om weg te gaan.

„Wacht even, vader, tot ik klaar ben met deze vleugel, dan loop ik met u mee."

„Dat is niet nodig, blijf maar aan je werk. Ik hoop alleen dat je het atelier een beetje opruimt."

„Waarom? Omdat hij een edelman is? Omdat hij van het hof in Den Haag komt? Omdat . . ."

„Omdat het eruitziet als een zwijnestal, onverschillig wie er komt." Hij deed de deur open en ademde voorzichtig de eerste ijskoude lucht in.

„Wees niet vertoornd op me, vader."

Hij keek om en zag dat zijn zoon van de ezel was weggegaan. Zijn kin en mond gingen nog schuil in de bouffante; de ongeschoren wangen waren bleek en aandoenlijk. Met bedroefde ogen keek hij zijn vader aan.

„Ik ben niet vertoornd, ik vond alleen dat je wel wat mocht opruimen."

„Goed, ik zal schoonmaak houden, dat moet toch eens gebeuren. En die portretstudies . . . als u vindt dat ik ze moet laten zien, dan zal ik het doen. Maar hij vindt ze niet mooi, dat kan ik u vooruit zeggen. Pieter Lastman hield er ook niet van, is het niet, Jan? Niemand houdt ervan."

Het was half acht; het atelier was schoon en voor het eerst in vele dagen was Rembrandt ook schoon. Hij had een stoombad genomen, zijn haar gewassen en zijn nagels geknipt, maar niet omdat hij een keurige indruk op een fat uit Den Haag wilde maken: hij was bij het opruimen van het atelier zo smerig geworden, dat het hem ook zelf te erg was. Gerard Dou was om vijf uur naar huis gegaan; Lievens had met alle geweld ongewone lekkernijen willen inslaan en was om half zes paling in

het zuur en Franse wijn in de winkels gaan buitmaken. Alleen Van Vliet was blijven helpen; hij harkte de rommel bijeen, sleepte de ongewenste tekeningen, etsen en schilderijen achter het jute gordijn en schrobde de splinterige vloer.

Rembrandt was geschrokken van de hoeveelheid afval die er te voorschijn kwam. Samen met Van Vliet droeg hij het met tonnen vol naar buiten en maakte er in de sneeuw achter het atelier een berg van een meter hoogte van, die de leerling in brand stak. Van Vliet hield de wacht bij het vuur terwijl Rembrandt zich thuis waste en kleedde. Nu zag hij door het atelierraam alleen nog een fonkelende gloed in het middelpunt van een grote zwarte cirkel. Eindelijk kon het geen kwaad meer en Van Vliet maakte dat hij wegkwam.

Rembrandt stak de olielampen aan, keek rond en vond het ordelijke, propere atelier merkwaardig deprimerend. De schaduwen van de vier schildersezels vielen recht en ongebroken over de nog vochtige, schoongeveegde vloer. Hij ging zitten en zuchtte diep. Hij wist wel waar die zucht vandaan kwam: het was hier nu zoals het vijf jaar geleden was geweest, toen Jan Lievens en hij er voor het eerst hun ezels hadden opgezet, en de properheid van nu dwong hem aan het begin te denken, zijn winst te overzien en zijn verlies te aanvaarden.

Gisteren, toen hij de laatste hand legde aan ‚Het berouw van Judas' – het werk stond nog op zijn ezel, aangrijpend genoeg om een hoveling-verzamelaar van zijn stuk te brengen – gisteren had hij enkel de winst gezien. Het kleine schilderij, waaraan hij maanden had gewerkt, was een meesterstuk waarop zelfs Lastman jaloers mocht zijn. Het blauwe gewaad van de tempeldienaar, de met goud geborduurde mantel van de hogepriester, de heilige boeken, het rijke tafelkleed, de dertig zilverstukken – aan al die dingen afzonderlijk had hij zijn volledige zorg, aandacht en tijd besteed. Maar hoe mooi ze ook waren, ze werden naar de achtergrond gedrongen door de figuur van Judas zelf, een Judas die het bloed deed stollen, een Judas die wist dat hij op de rand van de zwarte afgrond van waanzin zou wankelen, een Judas op de knieën, met gescheurde kleren, zijn gezicht en armen verwrongen, zijn hele lichaam een wanhoopskramp. Maar gisteren had hij er de laatste hand aan gelegd en vandaag was het een van die lege dagen tussen werk en werk. Nu er niets op stapel stond, waren er de wereld, het heden, de dingen van nu, zijn lege zakken, zijn armoedige onderkomen, de vlekken op zijn gezicht, de rauwe prikkelbaarheid waarmee hij, dat wist hij zeker, de volgende keer in Amsterdam naar de Pieter Jacobszstraat zou gaan, om aan de wenk van een der lichtekooien te gehoorzamen.

Daar wilde hij nu liever niet aan denken; het maakte hem koortsig, ondanks de bittere kou in het atelier. Hij legde zijn map met de ‚Bedelaars' open op tafel en voegde er twee prachtige tekeningen van Lievens en een van Dou bij. Het werk van Dou deed hem aan Allaert denken, hoewel Dou levendiger en geestiger was. De vrouwen in de Pieter Jacobszstraat met hun weeïg-zoete lachjes en hun bereidwillige handen . . . Hij huiverde en vond dat Lievens nu maar eens met de wijn moest thuiskomen.

Het geliefde schilderij van Lievens, ‚Man met baret', was bijna niet voor de dag te slepen en de krachtsinspanning nauwelijks waard. Het was een ontzaglijk ding; de gestalte was levensgroot en het vuur waarvoor hij zat, laaide op volle kracht. Zijn afkeer van het ding, vermoedde Rembrandt, kwam ook voort uit het feit dat hij zelf ervoor verantwoordelijk was. Het was het eindprodukt van lichtstudies, die hij met Jan had gemaakt, maar wat ze samen hadden geleerd was hier zo grof en gemeen toegepast dat hij er niet naar kon kijken zonder zich te schamen. Maar

omdat Jan er danig trots op was, zette hij het tegen de wand waar het licht van twee lampen erop samenviel. Je kon nooit weten . . . Huygens was misschien zo'n ezel dat hij erin liep. ‚Balaäm en de engel' vertrouwde hij toe aan het donker achter het gordijn. ‚De doop van de eunuch' en ‚Paulus in de gevangenis' zette hij, met een paar bijbelse dingen van Jan en Dou's schilderij van de jongen met de hoepel tegen een beschaafd verlichte wand. De kleine portretten legde hij op de vloer, toch wel hopend dat de bezoeker ze goed zou vinden, al was het alleen omdat hij die belofte aan zijn vader had gedaan. Harmen had er die middag zo bleek en smal uitgezien, zo oud opeens.

Hij streek door zijn haar, dat zacht en vochtig was en na de wasbeurt merkwaardig levend op zijn aanraking reageerde. Het kaal-schone atelier had iets onaangenaams; de kuise soberheid zou beslist een indruk van meelijwekkende armoede maken. Hij nam een olielamp en ging ermee naar een hoek van het vertrek, waar hij het besmeurde jute gordijn opzijschoof. Behalve een slordige hoop tekeningen en prenten stond daar een oude koffer die overvloeide van zijn schatten: lappen damast, satijn, halskragen, wapens, kralen, kettingen en veren. Aan die dingen had hij het grootste deel van zijn zuurverdiende geld besteed. Of hij op een reis naar Amsterdam iets verkocht of niet, hij kwam nooit met lege handen terug. En nu hij alles bijeen zag, werd hij gedwongen tot wat hij gewoonlijk wist te vermijden: een schatting van de totale prijs. Elk stuk op zich zelf had nog minder gekost dan de kroezen bier die hij zich ervoor had ontzegd, maar voor het geld, dat ze samen vertegenwoordigden, had zijn vader in de drukke tijd een knechtje in de molen kunnen hebben . . .

Nu ja, dacht hij, terwijl hij een lap paars fluweel, een struisveer en een oude gedreven helm uitkoos, als mijnheer Huygens iets koopt, wat waarschijnlijk niet het geval zal zijn, dan gaat de opbrengst in de gezinspot. Opgevrolijkt door zijn onbaatzuchtige voornemen ging hij het atelier aankleden. Hij drapeerde het fluweel over de lege ezel van Van Vliet; de helm hing hij aan een houten pen in de wand; de veer stak hij in de kroes met zijn pennen en penselen. De twee prachtige oosterse penselen, die Allaert hem had gegeven, waren er nog; het was hun beter vergaan dan de moerbeirode jas, te strak en te kort geworden en dun aan de ellebogen, maar het beste wat hij kon vinden om die avond te dragen. En hij bedacht juist, dat die hoge heren uit Den Haag in hun met eekhoornbont afgezette fluwelen kleren hem maar moesten nemen zoals hij was, toen er eindelijk geklopt werd.

Het was al dadelijk verrassend dat het kloppen zo bescheiden was; nog verrassender was de kleine, tengere figuur van de man die op de besneeuwde drempel stond. Hij had zich, waarom wist hij niet, de secretaris van prins Frederik Hendrik voorgesteld als iemand die even rijzig en fors was als de prins zelf, maar nu moest hij omlaag kijken naar de vochtige ogen van een man, die centimeters kleiner was dan hij. „Mijnheer Van Rijn?" vroeg de bezoeker zachtmoedig. Die wijze van aanspreken was al ontwapenend; nog niemand hier in de provincie had hem ooit ‚mijnheer Van Rijn' genoemd, de profeet in eigen land werd met de huiselijke, nivellerende naam ‚Rembrandt Harmenszoon' aangeduid.

„Van Rijn, inderdaad. Ik neem aan dat u mijnheer Constantijn Huygens bent Komt u binnen, alstublieft, al vrees ik dat het hier binnen kouder is dan buiten.'

Het werd nog merkwaardiger: de kleine edelman gaf hem geen antwoord Streng, maar duur in het zwart gekleed, met een eenvoudige witte plooikraag kwam hij snel naar binnen en liep, als een mot onweerstaanbaar naar het lich

getrokken, onmiddellijk naar zijn ‚Judas'. „Goede God, is dit van u? Hebt u dit gemaakt, op uw leeftijd?"

Rembrandt zweeg, zijn mond hing open, hoop knaagde aan de ijzeren kooi die hij om zijn hart had gevlochten, bij het horen van de wonderlijk knorrende geluidjes van waardering. Hij kon geen weerstand meer bieden; het was alsof de ijzeren banden in zijn borst stuksprongen. Zijn mond begon te trillen en er kwamen tranen in zijn ogen. „Ja, dat is mijn ‚Judas'. Ik heb het stuk gisteren voltooid. Ik vond het zelf ook wel goed," zei hij ten slotte.

En het antwoord, dat hij hoorde, was iets waarvan hij zich zelfs verboden had te dromen. Zijn eigen intenties gingen door een ander heen en werden hem teruggegeven in de woorden, waarnaar hij zelf vruchteloos had gezocht. Niets bleef onopgemerkt; alles, van de radeloosheid van Judas tot het heldere blauw van het gewaad van de tempeldienaar en de afzonderlijke weergave van de dertig kleine zilverstukken, werd in woorden gevat en tot iets waardevols verheven. Hij stond een paar passen achter Huygens, durfde zich niet verroeren, bang dat de minste schuifeling die levenbrengende stroom zou onderbreken. En hij wist het: zijn bezoeker keerde zich niet naar hem om, omdat hij zich schaamde voor zijn ontroering.

Deze toestand kon natuurlijk niet van lange duur zijn. Het was dus maar goed dat Jan Lievens binnenviel toen de prachtig afgeronde volzinnen nog naar het schilderij vloeiden en nog niet in persoonlijke loftuitingen of misschien zelfs een spontane omhelzing waren overgegaan. Het was goed, hoewel Rembrandt op dat ogenblik van teleurstelling met zijn vuisten tegen de muur had willen beuken.

De stem verstomde, het magnetische veld tussen het schilderij en de tengere gestalte werd verbroken en Huygens draaide zich om, weer in alle opzichten de bezoekende hoveling, afgezien misschien van zijn beschaamde glimlach. „Een vriend van u, mijnheer Van Rijn?" vroeg hij. Hij keek welwillend naar Lievens, die de deur dichtdrukte met zijn zitvlak omdat hij een fles wijn in de ene hand en een pakje paling in de andere had.

„Een broeder in de kunst, mijnheer. Dit is Jan Lievens. Hij en ik werken al vijf jaar samen."

„Maar waarom hier?" Ondanks de kou wilde hij het zich kennelijk gemakkelijk maken. Hij legde zijn mantel, hoed en handschoenen achteloos op de werktafel en ging op een van de krukjes zitten. „Waarom begraaft u zich in een stad als Leiden? Niet dat ik me er niet kostelijk vermaakt heb, maar indien ik niet schandalig slecht ben ingelicht, is dit wel de laatste plek ter wereld waar een schilder . . ."

„U hebt meer dan gelijk, mijnheer," zei Jan Lievens. Hij legde zijn boodschappen neer, zodat zijn handen vrijkwamen om te gesticuleren. „Dit is een stad voor godgeleerden, rechtskundigen en artsen. Voor hen gaat in Leiden de zon op en onder. U krijgt een indruk van Leiden als u weet dat de maker van zó een werk . . .", hij maakte een breed armgebaar naar Rembrandts ‚Dood van de eunuch', „. . . genoodzaakt is, het jaren lang zonder beschermer en zonder afzetgebied te stellen en in een hok als dit te werken. Alles wat u tegen de muur daar ziet . . ." (bij wat hij aanwees, was ook de ‚Man met baret') „is onder de droevigste omstandigheden gemaakt, in allerafschuwelijkst licht en zonder verwarming."

De bezoeker was uit beleefdheid Lievens blijven aankijken, maar richtte zijn ogen nu weer op Rembrandt. Ze waren groot en glanzend, die ogen van Huygens, nog met de nagloed van voorbije kracht. „Als alles wat mijnheer Lievens zegt

waar is, en ik heb geen reden eraan te twijfelen, dan begrijp ik nog minder waarom u hier blijft," zei hij.

Maar wat voor antwoord moest hij nu hebben? Moest Rembrandt zeggen: ik heb mij hier na een verloren strijd verscholen, als een hond die tussen de palen van een steiger wegkruipt en zijn wonden likt? „Ik ben in Leiden geboren. Ik heb het een poos in Amsterdam geprobeerd, Lievens ook, maar het werd niets, dus wij kwamen terug."

„Maar hoe u ook aan uw familie en uw geboorteplaats gehecht bent, eens zult u zich toch moeten losrukken en zich elders vestigen."

„Waarschijnlijk wel, mijnheer, hoewel ik niet geloof dat me dat gauw zal lukken . . ."

„Als ik u was, deed ik het nu dadelijk. Wat ik om mij heen zie, sterkt mij in de overtuiging dat u al jaren geleden had moeten gaan. Als u er nog aan twijfelt of u een plaats tussen uw kunstbroeders kunt innemen, dan is die twijfel volkomen ongegrond. Die ‚Judas' van u is het werk van een meester. De Keyser, Elias, Jordaens, stuk voor stuk mochten ze er trots op zijn, zo iets geschilderd te hebben. Op de eerste de beste veiling in Den Haag of Amsterdam zou het weggegrist worden."

„Jawel, mijnheer, àls een van de namen Jordaens, Elias of De Keyser in de hoek stond," zei Jan Lievens met een stem trillend van edele zwaarmoedigheid. „De mensen kopen de naam, en hoe kan een arme drommel die in Leiden werkt, hoe voortreffelijk hij ook schildert, ooit naam maken? Mijn vriend en leermeester hier heeft zijn dingen mee naar Amsterdam genomen, hij was zelfs zo vriendelijk er ook een paar van mij mee te slepen. Bij zijn werk kan niets in de schaduw staan, ik ben de eerste die dat erkent, hoewel zijn werk en het mijne uit dezelfde opvatting voortkomen. Wij tweeën branden met één vlam. Maar wie zou willen kopen wat wij, onbekenden, te bieden hebben? Schilderijen, even mooi als die u hier ziet, zijn naar onbeduidende kunsthandelaartjes gegaan, voor prijzen die nauwelijks de lijst en de verf en de panelen dekken."

Rembrandt, niet in staat hem aan te kijken, staarde naar de schaduw van Jan Lievens, langgerekt en breed gebarend tussen de schaduwen van de ezels over de vloer. Hij schaamde zich voor die uitval; alles was bijgekleurd en niets was geheel waar. „Jan," zei hij, „het is niet zo erg als jij het voorstelt."

„Drie florijnen voor je ‚Filosoof', vijf voor je verrukkelijke ‚Vanitas' mèt doodshoofd en zandloper en al die prachtig geschilderde boeken. Vier voor mijn ‚Ganymedes' en drie voor mijn ‚Paulus in Athene'. Nu vraag ik u, mijnheer: zijn dat behoorlijke prijzen? Is dat genoeg voor schilderijen als die daar?"

Het was Rembrandt onmogelijk, op te zien. Jan Lievens veegde stof van vlindervleugels, hij hanteerde en ontheiligde wat te teer was om aan te raken. Aan de schaduwen op de geschrobde vloer zag hij dat mijnheer Huygens vaag ontkennend zijn hoofd schudde.

„Belangrijke mensen willen niet kopen," zei de onstuitbare Lievens, „en wie wèl koopt, kan geen redelijke prijs betalen."

„Welnu," zei Huygens, „misschien is dat wel te verhelpen. Ik ben niet geheel onbelangrijk en ik sta in Den Haag en Amsterdam bekend als verdienstelijk verzamelaar. Ik ga kopen . . . en ik begin met ‚Judas'. Ik ben bereid, u honderd florijnen te bieden, mijnheer Van Rijn."

Honderd florijnen! Alleen in zijn wildste ogenblikken had hij gehoopt, eens

De vlucht van de heilige familie naar Egypte.
Ets 146 x 122 mm, 1627.
Rijksprentenkabinet Amsterdam.

honderd florijnen in een heel jaar te verdienen. Met honderd florijnen kon je een stuk uit het dak slaan, er glas inzetten en licht hebben, licht in overvloed van de ochtend tot de avond. Met honderd florijnen kon hij zijn wensen vervullen, misschien zelfs schilderijen kopen... Maar hij was niet zo inhalig als Lievens. „Honderd florijnen is te veel, excellentie."

„Stellig niet voor wat ik krijg." Huygens ging weer naar het schilderij, boog zich erover en streelde bedeesd en liefderijk de rand. „Het is toch al droog genoeg? Goed, dan neem ik het mee. Ik heb thuis een lijstenmaker die het tot zijn recht zal laten komen! Ik heb mijn geld ook bij me, want ik had gehoopt hier iets te vinden, maar niet zo iets, zeker niet zo iets."

Bij de werktafel nam hij de geldbuidel uit zijn gordel en telde het beloofde bedrag in goud uit. Dat geld-tellen had vernederend kunnen zijn: Rembrandt herinnerde zich hoe andere kopers hem beschaamd gezet hadden met veel kleinere bedragen, die ze hem met beledigende zwier overhandigden, of met duidelijke tegenzin, of die ze twee- of driemaal natelden voordat ze hun lieve geldje in andere handen lieten overgaan. Maar Constantijn Huygens betáálde hem, niet meer en niet minder; en toen al het geld op een hoopje lag, schoof hij het uit het licht in de schaduw van de struisveer. „En wat kunt u me nu nog meer laten zien? Ik voel me kooplustig," zei hij.

En zo was het. Hij legde een stapeltje florijnen neer voor de map met de ‚Bedelaars'; hij behoefde er niet eens naar te kijken, zei hij, hij had ze bij mijnheer Van Swanenburgh al gezien en daar had hij zich al dwaas genoeg aangesteld. Hij kocht ook voor vijf florijnen de grootste en meest gedetailleerde tekening van Lievens, waarschijnlijk uit beleefdheid, dacht Rembrandt, want zijn lof bestond uit gemeenplaatsen, maar wat moest het heerlijk zijn, zo weinig om vijf florijnen te geven, zonder nadenken vijf florijnen te kunnen neertellen om een jongeman een genoegen te doen. Jan was zo getroost door dit buitenkansje dat hij zijn tragische masker en zijn grootspraak liet vallen en de paling en wijn ging opdienen. Ze stonden gedrieën bij de tafel, aten en dronken en praatten met zoveel gemak alsof drie gelijken elkaar in een herberg hadden ontmoet. En hoewel hun adem in de lucht bevroor en de kleine heer dikwijls rilde en zijn handen wreef, had hij geen haast. Hij bracht hen aan de praat over hun leertijd en hoe ze hun etsplaten maakten en wie zij in Amsterdam kenden en waarom ze niets voor een reis naar Italië voelden. Als Rembrandt zich tegen het eind van dat heerlijke halfuur al minder verheugd voelde, kwam dat dan ook niet door gebrek aan hartelijkheid en levendige conversatie aan de kant van Huygens, maar doordat hij plotseling had bedacht, dat er geen sprake zou zijn van een dakvenster of van schilderijen die hij voor het geld zou kopen. Nog geen uur geleden had hij zich immers voorgenomen dat het geld van Huygens, als hij iets kocht, voor de familie bestemd was, en het zou verachtelijk zijn, iets van de rijkdom achter te houden omdat het zo verrassend veel was.

Eindelijk nam Lievens hen mee naar de wand waar de andere schilderijen tentoongesteld stonden. Hij had er zijn redenen voor: Huygens was geestdriftig en royaal, maar zijn ‚Man met baret' had hij nog maar heel vluchtig bekeken. Rembrandt, die zijn eigen werken over de schouders van de bezoeker zag, kreeg spijt dat hij ze niet tegelijk met ‚Balaäm en de engel' had weggestopt. Ze waren geen van beiden zo goed als de ‚Judas' en hij kwam in de verleiding, te zeggen dat hij niets met die schilderijen van doen had.

„Die twee," zei Huygens, „staan blijkbaar onder de invloed van Pieter Lastman.

Ik ken zijn werk natuurlijk; het is in Amsterdam een poos zeer in de mode geweest."

„Ja, mijnheer."

„Maar zijn invloed hebt u evenmin nodig als dit kluizenaarsleven, als ik het zo mag zeggen. Ga verder op de weg van de ‚Judas', die is van u zelf. En nu dit grote stuk hier, ‚Man met baret' . . . dat is zeker van u, mijnheer Lievens?"

„Ja, dat is van hem," zei Rembrandt, „en het komt werkelijk niet voordelig uit met die vloekende kleuren aan weerskanten." Hij ging erheen en draaide ‚Paulus' en de ‚Eunuch' met hun voorkant naar de muur.

Waarop Huygens gelukkig niet dat domme duivengekoer liet horen, maar een bewonderende fluittoon. Nu de andere schilderijen de aandacht niet meer afleidden, kwam het werk van Lievens met een adembenemende, hoewel wat platvloerse directheid tot leven. Het was alsof het geschilderde vuur hun verkleumde vingers warmde; de man bij het haardvuur werd de vierde van hun gezelschap, elk ogenblik kon hij zijn boek dichtslaan en het woord nemen.

„Als uwe excellentie er iets goeds in ontdekt," zei Jan met gebogen hoofd, bescheiden naar zijn schoenen kijkend, „dan is dat aan Rembrandt te danken. Hij heeft me het idee gegeven; het is het laatste schilderij van een reeks, die we gemaakt hebben om de verschillende soorten licht te bestuderen."

De excellentie liep erheen, tuurde ernaar, deed een stap terug en floot weer. Hij gaf levendig commentaar op een aantal dingen: het merkwaardige samenspel van licht en schaduw, de warme tinten rood en geel, het zwart dat nergens geheel zwart was, de manier waarop mijnheer Lievens de houten punt van zijn penseel had gebruikt om een haar over het voorhoofd van zijn figuur te schilderen. Het was Rembrandt een troost dat alles wat de goedkeuring van Huygens wegdroeg, goedkeuring was het, geen vervoering, op dat vermaledijde schilderij stond omdat hij Jan Lievens had gezegd het erop te zetten. Maar daar was Huygens niet bij geweest en hij voelde de scherpe prik van de afgunst. „Let eens op de hand en het boek, excellentie. Ze zijn prachtig gedaan, de tegenstelling tussen het levende vlees en het dorre perkament," zei hij.

„Ja, ik zie het. Het is iets volkomen nieuws, dit schilderij. Ik weet zeker dat zo iets aan het hof nog nooit gezien is. Prins Hendrik voelt veel voor de Vlamingen . . ." hij zei het droog en met een vleugje geringschatting. „Op het ogenblik is hij sterk geboeid door Rubens en zijn omgeving heeft natuurlijk onmiddellijk dezelfde voorkeur. Maar dit, al is het Hollands, is zó opvallend dat het op iedereen indruk moet maken."

Lievens keek nog steeds naar zijn schoenen en deed zijn uiterste best, zijn masker van bescheidenheid op zijn plaats te laten. Maar in zijn ogen brandde de zucht naar roem en florijnen en zijn mond verstrakte in een poging, een glimlach te onderdrukken.

„Ik kan het zeker gebruiken, al is het niet gemakkelijk te hanteren," zei Huygens, terwijl hij een plek dikke verf met een vingertop aanraakte. „Wat de prijs betreft, weet ik me niet goed raad. Het is niet zo zorgvuldig uitgewerkt als de ‚Judas' – en dat moet ook niet, want het is heel iets anders – maar als we het formaat rekenen . . ."

Tachtig florijnen, dacht Rembrandt, zou meer dan royaal zijn.

„Ik laat de prijs aan u over, excellentie," zei Lievens; hij keek nu op en schudde het haar van zijn edele voorhoofd. „Dat u het wilt hebben, is voor mij beloning genoeg."

„Honderd vijftig florijnen, lijkt u dat redelijk?"

„Schitterend, beslist schitterend, excellentie."

Hij ging weer naar de werktafel om het geld uit te tellen, waarna hij voor het eerst die avond naar woorden moest zoeken. Rembrandt hoopte dat hij hem zou aanspreken, al was het maar om zijn afgunst te verzachten. „Uit wat u daarstraks zei, mijnheer Van Rijn, maak ik op dat u in Amsterdam mevrouw Van Hoorn hebt gekend," zei Huygens ten slotte, terwijl hij zijn zwarte hoed zwierig-schuin opzette.

„Ja, mijnheer, maar ik kan niet beweren dat ik haar goed gekend heb. Zij was zo vriendelijk, lange gesprekken met mij te voeren, en ze toonde enige belangstelling voor mijn werk uit die dagen."

„En als u weer in Amsterdam komt, gaat u zeker bij haar op bezoek?"

„Ik ben nog nooit bij haar op bezoek geweest, mijnheer."

„Is dat niet dom? Zij is een bekoorlijke en zeer ontwikkelde vrouw; u zou er zeker geen spijt van hebben. Zij kent bovendien mensen die u in het zadel kunnen helpen, mensen als Vondel en Von Sandrart. Daar moet u niet licht over denken."

„Ik heb haar in vijf jaar niet gezien. Zij zal me niet meer kennen."

„Mogelijk . . . of niet. Dat kunt u niet weten zolang u het niet probeert."

„Ik heb de moed niet het te proberen."

„O nee?" Hij trok zijn mantel aan en schikte de kraag onder zijn puntbaardje. „Als u dan uw relaties in Amsterdam niet wilt gebruiken, zal ik moeten zien wat ik in Den Haag voor u kan doen. Hoe krijg ik nu mijn schilderijen? Ik vertrek morgen vroeg."

„Ik zal ze u door een van de leerlingen laten aanreiken. U kunt ze morgen om zeven uur hebben."

„Dat is uitstekend." Hij trok zijn elegante zwarte handschoenen aan en ging nog eens naar de ‚Judas' kijken. Er kwamen geen geluidjes, maar zijn gezicht straalde van opperst geluk. „De ‚Man met baret'," zei hij, „legt u misschien geen windeieren, mijnheer Lievens, want het schilderij is bestemd als geschenk voor prins Frederik Hendrik en zijn verzameling is, zoals u weet, wereldberoemd. Maar de kleine ‚Judas' . . ." hij boog zich er nog dichter heen, het kostte hem blijkbaar moeite, er ook maar één nacht van te scheiden, „de kleine ‚Judas' houd ik zelf."

Rembrandt nam in de snijdende kou op de stoep afscheid van hem. Hij huiverde. Zijn hart was koud, maar dat kwam niet doordat Lievens vijftig florijnen meer had gekregen, al zijn geld was toch voor de familie bestemd. Maar het was geen kleinigheid als je werk aan de prins werd geschonken; hoe lomp de prins ook was, hij bleef de eerste burger van het land. Over een geschenk aan de prins was gemakkelijk te snoeven, maar het zou bijna heiligschennis zijn, iemand te vertellen wat de secretaris van de prins over zijn ‚Judas' had gefluisterd. Hij wilde dat Huygens de ‚Judas' aan de prins zou geven en hem toch zelf houden. Met tegenzin liep hij terug het atelier in, om de door iedereen vergeten kleine portretten bijeen te rapen, om de uitgelatenheid van Jan Lievens te verduren en om zich aan diens onwelkome omarming te onderwerpen.

Hoewel Liesbeth Harmensdochter nog uit gewoonte één lijn trok met Rembrandt, had zij in die dagen opvallend weinig tot zijn verdediging te zeggen. Nadat mijnheer hoe-heet-hij-ook-weer uit Den Haag was gekomen om ijdele verwachtingen te zaaien en een (al lang uitgegeven) hoopje florijnen achter te laten, was haar broer een maand of drie uit de knellende greep van zijn werk losgekomen; hij vond zelfs tijd, bezoeken aan Zuytbroek te brengen en 's zondags naar de kerk te gaan, en aan

tafel was hij spraakzaam en zat hij niet meer als een bezetene, boos kauwend, naar de muur te staren. Maar de winst van de lente ging in de zomer verloren en was in de herfst vergeten. En die volgende winter was het weer even erg met hem; hij was zo opvliegend, zo hatelijk en koel dat het haar verbaasde, dat ze niet gesteld was op zijn steeds veelvuldiger reisjes naar Amsterdam.

Het was noodzakelijk dat hij erheen ging, vermoedde Liesbeth; hij nam zijn schilderijen mee en verkocht ze soms. Meestal bleef hij een nacht over bij een jongeman, Van Uylenburch, die een kunsthandel had. Het gebeurde ook wel, dat hij een paar dagen niet thuiskwam; dan had hij waarschijnlijk ergens een vrouw opgedaan. Het ergerde haar vooral als hij midden in de week verdween, want 's woensdags zat zij opgescheept met de ongewenste gast die haar ouders voor haar hadden opgediept. Niet zij zelf immers had de timmermansgezel Hendrik Isaakszoon met die vaste uitnodiging vereerd.

Die speciale woensdag zag het er even naar uit, dat zij kon ontkomen: haar vader had gebraakt in de molen en was vroeg naar huis gekomen, en haar moeder had een buurkind naar de dokter gestuurd, die beloofd had tussen zes en zeven te komen. Hoe jammer ze het ook vond dat haar vader ziek was, ze greep de kans aan om het bezoek van de jongeman af te zeggen. Ze kon nu wat ronddwalen en behoefde niet de hele avond onnozele zinnetjes te bedenken om het nog onnozeler zwijgen van haar aanbidder te overbruggen. „Moeder," had ze gezegd, „alles bij ons is in wanorde, dus ik ga Hendriks zuster maar vragen, hem niet te laten komen. Hij zal het wel begrijpen." Maar Neeltje Willemsdochter, die het beste tafellaken neerlegde en de zondagse tinnen borden op tafel zette, zei met haar onvaste stem dat het onheus was, Hendrik nu nog af te zeggen; haar vader voelde zich bovendien alweer beter en als de dokter er was, moesten ze toch allemaal beneden blijven; het was nodeloos en het gaf geen pas, dat de hele familie om het ziekbed stond te gapen.

De visite kwam dus toch en Hendrik at mee, hoewel Liesbeth betwijfelde of iemand er wel plezier aan beleefde. Gerrit was niet beneden gekomen en de drie lege stoelen gaven de eettafel iets ongezelligs. Haar moeder, Hendrik en zij hadden de kaas, de vis, de koude schotel, het zoete bier en het brood maar weinig eer aangedaan. En nu zij met hulp van de zwijgende Hendrik de vaat stond te wassen, haar moeder was met de dokter naar boven, voelde zij zich in een val gelokt en verlaten. Haar gedachten rusteloos als het vuur in de keukenhaard, sprongen heen en weer en lieten haar niet los.

Die onrust was zeker niet veroorzaakt door Hendrik Isaakszoon, die aan de andere kant van de koperen wasbak alles stond af te drogen wat zij in zijn grote, benige handen duwde. Hij was er de man niet naar, een meisje onrustig te maken, hoewel hij zo lang was dat zijn krullebol bijna de steunbalken van het plafond raakte. In heel zijn lange lichaam, dat hij een beetje gekromd hield alsof hij zich ervoor schaamde, leefde geen grein stoutmoedigheid. In tegenstelling tot Jan Lievens diende hij een formeel verzoek in voordat hij een meisje kuste; hij ving een meisje nooit onder aan de trap onweerstaanbaar op, om haar zo hard tegen zich aan te drukken dat het pijn deed. Zijn adem – dat merkte zij als hij dichtbij kwam, wat maar zelden gebeurde – rook naar boter en melk, niet naar tabak en Franse wijn. Zijn hals was geen zuil van levend marmer, maar rauw van het uitscheren en met een wippende adamsappel tussen de gerafelde, brandschone omslagen van zijn boord. Om de maat vol te maken, had hij bruine hondeogen, zo

smekend en goedig dat je er wanhopig van werd. Ze stak een gele kom in zijn richting; hij nam hem aan terwijl hij naar de schotel onaangeroerde vis op de keukenplank keek. „Ik heb je moeders tafel niet veel eer aangedaan," zei hij, „ik hoop dat ze niet beledigd is."

„Welnee."

„Ik miste je vader blijkbaar; het is zo leeg zonder hem." Hij droogde de binnenkant van de kom, ergerlijk zorgvuldig.

„Morgen is hij wel weer op de been, hoor."

„Dat hoop ik van harte!"

Zijn medeleven was een verwijt aan haar adres. Hij hield van haar vader alsof het zijn eigen vader was, knapte thuis en in de molen timmerkarweitjes voor hem op, tilde de zware graanzakken en deed opgewekt boodschappen tot in de verste hoeken van de stad. Ze reikte langs hem heen naar de gedeukte tinnen melkkan en dompelde die in het schuimende water, en terwijl hij naar haar handen in de bak staarde, keek zij door het raam naar de schuur, waar die avond geen licht brandde. Maar waarom zij wilde dat er wel licht brandde, waarom het haar een geruststelling zou zijn te weten dat het onbereikbare dicht bij haar was, dat wist zij niet.

„Hij ziet er de laatste tijd vermoeid uit, vind je niet?"

„Wat verwacht je anders, als hij werkt als een paard?" Ze griste de kom uit zijn handen en zette hem hard op de plank. Ze verachtte een man die een vrouw naliep de keuken in; hij maakte zich belachelijk door vrouwenwerk voor haar te doen. Toen Jan wel eens bij haar in de keuken bleef, had hij zich nooit verlaagd door een vaatdoek te nemen of een tafel af te vegen. Maar Jan had niet dikwijls een gelegenheid gezocht, met haar alleen te zijn, misschien een keer of tien in de zes jaar, die hij weer in Leiden was. En dit had zij zich gedwongen in te zien: hij kwam alleen naar haar als een speurtocht hem niemand anders had opgeleverd.

Kwam naar haar . . . wat dat ook mocht betekenen. Zijn wereldwijze manieren ten spijt was hij een onhandige gek. Zij wist zelfs niet eens of ze nog maagd was, al vermoedde ze van wel, want er was nooit bloed gekomen. De herinneringen aan Jan werden nog beschamender nu de trouwhartige ogen van Hendrik strak op haar gericht bleven en de schorre stem van de dokter totaal onverstaanbaar in de slaapkamer boven hen voortzeurde.

„Komt je broer vanavond thuis?"

„Ik weet het op geen stukken na." Het klonk scherper dan zij had bedoeld en ze probeerde het met een stijf glimlachje te verzachten. „Je kunt er geen staat op maken, hij kan vannacht thuiskomen maar hij kan evengoed tot zaterdag wegblijven. Hoe dan ook, gooi de vis niet weg; áls hij komt, zal hij wel iets te eten willen hebben."

„Hij zal wel schrikken van je vader."

Ze gaf geen antwoord meer. Ze keek naar buiten. In het atelier was juist het licht aangegaan; Jan was gekomen en zou er waarschijnlijk urenlang moederziel alleen blijven werken. En er was een winstpunt, al kon ze niet naar hem toe gaan: de vierkante plekjes geel licht op de besneeuwde grond aan de overkant van het water zeiden haar, dat hij geen gezelschap voor die avond had gevonden en dat tenminste niemand anders vannacht onder zijn zoekende handen zou smelten. De dokter in de slaapkamer boven praatte maar door en Hendrik keek haar aan, maar niets kon haar herinneringen meer weghouden. Er gebeurde te veel tegelijk, het was alsof er een vlucht wilde vogels in de keuken was losgelaten en de dieren nu van alle

kanten op haar toe stormden. „Ik voel me duizelig," zei ze en ze moest haar ogen dichtdoen en met haar rug tegen de muur gaan staan. Ze veegde met een natte, zeperige hand over haar voorhoofd.

„Ga maar liever zitten," zei Hendrik. Zelfs deze kans om haar aan te raken liet hij voorbijgaan. „Heb je iets?"

„Nee . . . ik zei toch: alleen een beetje duizelig." Ze ging zitten en het was of het haardvuur en de keukenmuur langs haar schoven als de rand van een draaiend wiel. Ze kon de onpasselijk makende beweging alleen tegenhouden door strak naar haar handen te kijken.

„Blijf jij stil zitten, ik ga hier even door en zet de dingen wel in de kast."

„Graag. Gooi de wasbak nog niet leeg. Als Rembrandt thuiskomt, moeten we nog wat afwassen."

„Dat is goed."

Ze keek nog steeds naar haar handen; hun roze kleur had zich verhevigd tot een rauw rood, de knokkels waren gezwollen en aan de polsen verschenen vetkussentjes. De hand die in de plooien van haar vochtige schort lag, schreeuwde om een trouwring; alleen een trouwring kon die sloofjeshand nog wat waardigheid geven. En daar stond Hendrik Isaakszoon, de timmermansknecht die binnenkort goed zijn brood zou verdienen, stoer en betrouwbaar, verliefd op haar, en juist iemand die haar regelmatig elke zaterdagavond zou vragen of hij bij haar mocht slapen . . . Het duurde een volle minuut eer hij zei: „Waarom zou hij zo lang boven blijven . . . de dokter, bedoel ik."

Dat vroeg zij zich ook al af, maar ze kreeg geen tijd om het te zeggen. De achterdeur vloog open en Rembrandt kwam binnen. Hij bracht de koele luchtstroom en de frisse geur van februarisneeuw mee. Zijn groet klonk ongewoon opgetogen; dat kon alleen komen doordat hij weer een schilderij had verkocht. Hij glimlachte zelfs terwijl hij zijn mantel uitdeed en een pak op tafel legde. Er zaten natuurlijk van die rare spullen in, die hij altijd uit Amsterdam meebracht. „Goeienavond," zei hij tegen Hendrik, „hebben ze je genoeg te eten gegeven?" Zelfs dat vluchtige beetje hoffelijkheid bracht al een schittering in de honde-ogen van de timmermansknecht, die geleerd had, op zijn hoogst wat kille beleefdheid te mogen verwachten.

„O, het was uitstekend," zei hij, terwijl Rembrandt een lap olijfgroen damast met goudborduursel, een dolk in een leren schede, blauwe glazen kralen en een stukje gevlamde zijde te voorschijn haalde. „Ik zie dat je weer aankopen hebt gedaan, Rembrandt Harmenszoon."

Het was een wezenloze opmerking, maar Rembrandt ging erop in. Hij wilde die avond blijkbaar een gehoor hebben en zelfs Hendrik Isaakszoon was daar goed genoeg voor. „Ja, Uylenburch heeft mijn kleine ‚Vlucht naar Egypte' verkocht; de opbrengst viel me nog mee en ik heb deze dingen voor een appel en een ei in de Jodenbuurt gekocht. Dit damast komt uit Florence . . ." Liesbeth keek hoe hij de lap uitschudde, te geestdriftig om te merken dat zijn moeder noch zijn vader er waren om hem te verwelkomen. „Je ziet de Florentijnse lelies tussen de schelpen."

„Heel mooi," zei Hendrik, waarbij hij plichtmatig de stof bevoelde. „En wat ga je ermee doen?"

„Schilderen." Rembrandt trok de lap wat ongeduldig uit de vingers van Hendrik, alsof het overduidelijk was dat je damast voor niets anders kon gebruiken. „En deze doek met het vlammotief . . ." – hij sloeg hem uit, wapperend – „die kan ik gebruiken als ik . . . Maar zeg eens even, scheelt er iets aan?" Hij ving de zwevende

zijde in zijn hand, maakte er een harde bal van en keek zoekend rond. „Waarom is het huis zo leeg? Waar zijn ze?"

„Vader is ziek. Hij is vanmiddag vroeg thuisgekomen en naar bed gegaan," zei Liesbeth, niet begrijpend waarom ze het nu zo zorgwekkend voorstelde terwijl ze zich zelf al had ingepraat, dat het niets te betekenen had.

„Ziek?" Hij was zo bleek geworden dat de roze kouvlekken op zijn wangen fel opgloeiden. „Waar is hij?" Het klonk zo angstig dat Liesbeth een hartklopping kreeg.

„Boven, in bed. Het is niets bijzonders, hij heeft alleen gebraakt en . . ."

Rembrandt liet de doek op de tafel met zeepvlekken vallen en wilde naar de gang lopen.

„Ga nu liever niet naar boven. De dokter is bij hem."

„De dokter?"

„Ja. Blijf maar hier, ik geef je je eten. Je kunt straks naar boven gaan, als de dokter klaar is."

„Waarom zou ik wachten?" Zijn angst maakte hem onredelijk kwaad. „Naar de bliksem met de dokter. Ik ga nu naar boven."

Omdat hij deed wat ze hem verboden had, kon ze een glimlach van leedvermaak niet onderdrukken toen hem de weg versperd werd voordat hij er was. De dokter en haar moeder kwamen juist naar beneden toen hij de trap op wilde gaan, en voordat Liesbeth de onzindelijke Amsterdamse rommel uit het gezicht kon leggen, kwamen ze alle drie binnen.

De verschijning van de parmantige dokter Klaas Duartszoon met zijn zandgele haar vond Liesbeth verontrustend. Niet alleen omdat zijn smalle, rimpelloze, blozende gezicht verband hield met de pijnen uit zijn kindertijd en de vernederingen uit haar meisjesjaren, maar ook omdat de weerschijn van de kaarsvlam in zijn brilleglazen haar belette, in zijn ogen te lezen wat hij dacht. Hij ging op de uiterste rand van een der banken zitten, zijn handen om zijn knieën geslagen.

„Hoe is het nu met vader?" vroeg zij.

„Ik zou zeggen dat hij op het ogenblik rustig is, Liesbeth Harmensdochter."

Was dat onheilspellend of leek het alleen zo omdat zijn bril twee kaarsvlammen terugkaatste? Had zij een redeloze afkeer van hem om wat hij vroeger met haar had gedaan of om iets dat nog moest komen?

„Wat is het, dokter? Heeft hij het aan de ingewanden of zo iets?" vroeg Hendrik Isaakszoon.

„Als zich bepaalde verschijnselen voordoen, zeggen wij medici altijd tot onszelf: gezien het ziektebeeld kan het een ingewandsstoornis zijn en kan het ook iets anders zijn. Mag ik je vragen, Neeltje Willemsdochter – men vraagt zulks niet gaarne waar de zieke bij is – heb je op zijn kleur gelet toen je brave man van de molen kwam? Zag hij bleek of had hij een hoogrode kleur?"

„Bleek." Ze stond kaarsrecht met gekruiste armen voor de glazen kast in de hoek. „Zo grauw als steen, zou ik het noemen."

„Mooi." Dat was een leugen, dacht Liesbeth; hij vond het helemaal niet mooi. „Grauw als steen, dat is de kleur die we in deze gevallen verwachten."

Deze gevallen, wat bedoelde hij in godsnaam met ‚deze gevallen'? „Is het iets ernstigs?" vroeg ze, ondanks de waarschuwende ogen van haar moeder.

„Och, een prik in de vinger, een kleine slag op het hoofd kunnen al ernstig zijn, Liesbeth Harmensdochter. En iemand met zo'n hoge koorts dat hij naar menselijke

berekening de ochtend niet haalt, kan 's morgens geheel koortsvrij opstaan. Ernstig . . . alles is ernstig."

„Jawel, maar wat ís het?" vroeg Rembrandt, dwingend als alleen een man kan vragen. De keuken begon weer langzaam te draaien en het was haar of ook Rembrandts gezicht zo grauw als steen werd. „Is het zijn hart?"

„Tja, kijk eens hier, het kàn zijn hart zijn, zoals ik al tegen je moeder zei toen we elkaar op de trap tegenkwamen. Ik zeg niet dat het zijn hart is, ik zeg dat het zijn hart kàn zijn. En als het zijn hart is, zou het zeer onverantwoordelijk van mij zijn, te zeggen dat het niet ernstig was, hoewel ‚ernstig' nog niet ‚zorgwekkend' is en ‚zorgwekkend' nog niet ‚noodlottig', begrijp je."

Hendrik, ze had volkomen vergeten dat hij er nog was, nam over de tafel haar hand. Het vergde al haar zelfbeheersing om de hand niet vinnig weg te rukken.

„Maar waarom werkt hij dan zo hard?" zei Rembrandt verontwaardigd. „Waarom sjouwt hij nog die zware zakken naar boven en naar beneden?"

„Dat zou hij ook stellig niet mogen doen," zei de dokter. „Als het zijn hart is en als hij eigenzinnig genoeg is, het zo zwaar te belasten, dan zou ik geen verantwoordelijkheid op mij willen nemen. Ik wil je zelfs voor alle veiligheid aanraden, Neeltje Willemsdochter, hem een paar weken in het geheel niets te laten doen. Hij moet op zijn minst veertien dagen in bed blijven en rust houden."

De hand van Liesbeth, onder die van Hendrik, krampte zich onwillekeurig tot een vuist. Haar vader was ziek, hard ziek, ongeneeslijk, hij was doodziek. Haar moeder en haar broer begrepen het en ook de dokter wist het terwijl hij opstond en afscheid nam, blij dat hij de afschuwelijke boodschap had weten over te brengen zonder het woord uit te spreken, opgelucht bij het vooruitzicht, dit gevloekte huis uit te kunnen gaan, de frisse sneeuwnacht in, met zijn eigen, gezond kloppende hart. Hendrik Isaakszoon begreep het, en eindelijk drong het ook tot haar door. Het besef was als het razen van een stormwind door een boom waartegen zij alle dagen van haar leven had geleund, een boom die nu werd ontworteld, waarna alleen een gat in de aarde overbleef waar hij had gestaan.

Het tumult in haar verstilde en zij was weer in de keuken, bij de tafel, tussen de anderen die ook zwegen. De kouvlaag, die de dokter had binnengelaten, hing nog in de lucht, met de geurige zachtheid die lentebeloften inhoudt en de eerste gedachten aan Pasen en de Opstanding oproept. Wonderen waren gebeurd en konden nog gebeuren, en zij verlangde niet eens een wonder: haar vader was niet dood, hij was boven, in zijn slaapkamer, hij leefde en ademde nog en was nu zelfs rustig. Hij dacht er misschien zelfs aan, hoe het hier beneden ging en of het wel iets werd tussen haar en Hendrik, wat hij zo zielsgraag wilde. En hoe weinig zij ook hield van de timmermansknecht met zijn wippende adamsappel, ze zou hem aanvaarden als een roede, op haar zondige vlees gelegd door een rechtvaardige God, ze zou alles doen wat van haar werd verlangd, als de dood, die deze avond had aangeklopt, maar wegging van hun huis.

„Eén ding is zeker, hij kan niet op de oude voet voortgaan met zijn werk," zei Rembrandt.

„Gelijk heb je," zei moeder. Zij keek zonder verwijt door het raam naar het atelier in de verte, waar het licht brandde. „Maar wie doet het dan in zijn plaats?"

„Wij allen samen." Hij knakte nerveus zijn vingers. „Ik kan de mout scheppen en de zakken dragen. Liesbeth doet het lichtere werk. En wordt het ons beiden te veel, dan komt Adriaen ons vast wel helpen."

„Er zijn ook dingen die ik kan doen, Neeltje Willemsdochter," bood Hendrik aan. „Ik kan bijna elke avond komen. En 's zondags, wanneer de werkplaats gesloten is, heb ik tijd in overvloed."

Rembrandt zei hierop niets, zodat Liesbeth niet wist of zij opgelucht of beledigd moest zijn nu hij het aanbod van de timmermansgezel niet met beide handen aannam, niet geneigd scheen hem in de saamhorigheid van het gezin te betrekken.

„Dat is heel lief van je," zei haar moeder; voor het eerst die avond beefde haar stem. „Als je het doet uit genegenheid voor mijn man, dan weet God dat je het niet zonder loon doet; mijn man is zeer op je gesteld."

Die woorden, gesproken met deze stem, ontroerden haar opeens zo hevig, dat haar verstrakte gezicht zich ontspande en tranen naar haar ogen welden. Maar haar moeder keek haar weer waarschuwend aan terwijl zij naar het vuur ging en de ketel aan de haak hing. De magere, rechte gestalte, die zich dwong, kalm en waardig in het drijfzand van het ongeluk te gaan; het gerimpelde, gesloten gezicht, de verschrompelde handen die zich gaven aan de dagelijkse plichten, het was alsof zij haar en haar verdriet daarmee van zich afstootte, omdat alles in kalmte en waardigheid zijn loop moest hebben.

„Er is bier, vis en kaas," zei moeder, „ik zal het voor je klaarzetten, Rembrandt."

„Doe geen moeite, moeder, ik heb geen trek."

„Straks dan misschien. Liesbeth, geef me een paar eieren. Een paar zachtgekookte eieren zullen je vader goeddoen, zei de dokter."

„Ik geef ze wel, Neeltje Willemsdochter," zei Hendrik. „Liesbeth voelt zich niet goed, ze was daarstraks duizelig."

„Duizelig?" De kleine ogen verwijdden zich, even keek de oude vrouw bezorgd. Liesbeth zag dat haar moeder de maanden telde sinds zij haar dochter met Jan Lievens alleen gelaten had. Maar de cijfers waren haar gunstig gezind en ze zuchtte. „Geen wonder dat ze duizelig is, ze heeft bijna niets gegeten. Ik haal de eieren zelf wel, Hendrik. Geef jij Liesbeth maar een kroes melk en een snee brood."

Tellen, tellen . . . hoeveel jaar telde haar moeder nu al? Haat kolkte in haar op toen zij zag hoe de gerimpelde handen de eieren in de ketel lieten vallen. Ga zo door, moeder, en ik zal je wat te tellen geven, nog wel met een man van jouw keuze. Tel nog één keer en ik trek hem de eerste de beste hooiberg in. Ik mag toch op zijn minst proberen of ik hem mijn verdere leven zal kunnen verdragen.

Haar aanbidder zette met zijn grove knuisten de melk en het brood voor haar neer, de kleurige zijde opzijschuivend om plaats te maken voor de kroes en het bord. Dankbaar boog zij zich over de korsten, dankbaar omdat zij een aanleiding had haar gezicht te verbergen. Zulke dingen te denken terwijl haar vader boven ziek lag! Haar moeder had haar afgestoten en God zou wel hetzelfde doen. Geen wonder. Wat wilde Hij nog met een deerne als zij te maken hebben?

Ze at zwijgend. Hendrik en Rembrandt verroerden zich niet. Alleen haar moeder was in beweging. Als een spin die een nieuw web maakt wanneer het oude is stukgetrokken, deed ze haar kleine plichten: bordendoeken opvouwen, een dienblad en een servet te voorschijn halen, een kruk op zijn plaats zetten. „Rembrandt, pas op dat er geen vlekken op je dingen uit Amsterdam komen. Breng ze maar liever naar het atelier."

Hij nam zijn schatten van de tafel, blozend toen hij de lap stof opvouwde en de glazen kralen in zijn zak stak. Hij bleef met lachwekkend volle handen staan. „Mag ik naar boven?" vroeg hij. „Ik heb vader in dagen niet gezien."

Zelfportret.
Ets 71 x 59 mm, 1628.
Rijksprentenkabinet Amsterdam.

„De dokter wil dat hij een slaapdrank inneemt zodra hij iets heeft gegeten. Als we allemaal in en uit lopen, houden we hem wakker." Ze nam de eieren uit het kokende water en brak ze zonder een spier te vertrekken; de jaren van wassen en schrobben hadden haar handen ongevoelig gemaakt voor hitte. „Ik zal hem je groeten wel doen, Rembrandt. Morgen mag je bij hem. Ga nu naar het atelier, aan je werk. Ik ga naar boven."

En ik? dacht Liesbeth toen haar moeder en broer de keuken uit waren. Moet ik hier elke avond met Hendrik in de keuken opgesloten zitten en hem zoet houden als hij klaar is met zijn liefdadige werk? Moet ik lief voor hem zijn terwijl hij een kroes bier drinkt voordat hij weggaat? Moet ik hem mijn hand laten kussen voordat ik hem uitlaat? Mag ik nooit meer alleen over de oude wallen lopen, om te denken aan de dingen die mij lief zijn? Mag ik nooit meer naar het atelier gaan, nooit meer met mijn ogen genieten van wat ik niet meer mag aanraken?

„Voor je vader wil ik alles ter wereld doen," zei Hendrik.

„Ja, dat weet ik." Ze zei het toonloos en vermoeid. Ze schoof haar bord van zich af.

„Ik zal ook voor hem bidden, Liesbeth."

„Ja, doe dat." Het klonk wat gretiger. Als de dwazen en onnozelen dan voor niets anders goed waren, legden hun gebeden misschien nog wat gewicht in de schaal. De gebeden van Hendrik Isaakszoon, eenvoudig als de gebeden van kleine kinderen, werden bij de troon Gods misschien gehoord . . .

Harmen Gerritszoon was weer op. Zijn hoofd was licht, zijn enkels waren dik; hij kende zijn voeten niet meer, paarsrood dooraderd als ze waren en zo gezwollen dat de beenderen niet terug te vinden waren. Het was niet gemakkelijk, op die vreemde voeten rond te lopen, met die merkwaardige duizeligheid als een doek om zijn hoofd, een duizeligheid als in dronkenschap of uitspatting. Tot nu toe was hij binnenshuis gebleven, als een kind dat leert lopen, van deur naar deur, van stoel naar stoel. Maar die ochtend waren de eerste hyacinten uitgekomen en had hij zich in de tuin gewaagd om te kijken naar de spichtige witte, roze en paarse klokjes, rechte trossen in de kroon van hard, sappig blad.

Op zijn zware voeten slofte hij door de dode bladeren van de vorige herfst, leerachtig en gekruld, sommige op de nerven na kaalgevreten door de rupsen. Traag droeg hij zijn duizelige hoofd door de bleke aprilzon. De wieken van zijn molen kraakten en zuchtten in de milde wind, maar hij keek niet om, om ze te zien draaien. Zijn kinderen, plichtsgetrouw, hadden hem op de molen niet nodig, ze kwamen hem zelfs bijna niets meer vragen. Adriaen zwoegde er drie dagen per week; hij liet zijn schoenlapperswerkplaats dan aan zijn gezel over. En Liesbeth werkte er elke avond tot negen uur met haar brave vriend. Rembrandt legde zijn penselen om drie uur neer, in plaats van om vijf uur; hij vulde de zakken en laadde ze op de wagen. En zelfs de leerlingen bleven nog wat na hun dagtaak om hun schouders onder de zakken te zetten of de zieke korrels uit te lezen.

Omdat hij niet durfde bukken, kon hij zich de geur van de hyacinten alleen verbeelden. Neeltje zou er wel een paar voor hem plukken als hij het vroeg; het zou dan prettig zijn, in de keuken de zoete geur dicht bij zich te hebben. In de keuken zat hij deze dagen bijna steeds, met zijn voeten op een tweede stoel, maar hij had het altijd verkeerd gevonden, pas ontloken bloemen te plukken. De stengels lieten een helder, koel bloed als de mens ze afbrak, alles kwam toch wel aan zijn eind, het

was niet nodig de tijd te verhaasten. Hij hoorde de klink, keek op en voelde een verschijning. Mensen, dieren, bomen waren een verschijning voor hem geworden omdat de duizeligheid als een mist om hem heen lag en de dingen onwezenlijk maakte tot ze heel dicht bij hem waren. In de mistkring om hem heen verscheen nu mijnheer Van Swanenburgh, zijn gezicht doorgroefd, zijn haar zilvergrijs in de zon. Och, dacht hij, we worden allen oud. Hij stak de bezoeker een hand toe.

Ze praatten wat over de trage komst van het voorjaar en de kracht van de hyacinten en Van Swanenburgh gaf een geleerde verhandeling over de onmacht van de mens, de frisse geur van bloemen in reukwater te vangen. „Te zwaar, overrijp . . . zo wordt het als je 't in flesjes doet. De Here heeft nooit bedoeld, dat wij de geur langer zouden genieten dan de bloeitijd duurt."

Het was in het begin van de Lijdensweek, elke dag met zijn vaste bijbelgedeelte en ernstige dingen ter overdenking. „En toch las ik gisteravond nog, hoe Maria Magdalena een albasten kruik kostbare zalf brak en de zalf over het hoofd van Jezus goot," zei Harmen Gerritszoon. „Dat was toch ook een soort reukwater."

„Zeer juist, goede vriend. Het was reukwater; Maria Magdalena maakte zelf reukwater, hoorde ik van Fioretta." Maar alsof hij zich voor zijn vrouws kennis van de katholieke overlevering geneerde, stapte hij van het onderwerp af en vroeg opgewekt en luchtig: „En hoe gaat het met je gezondheid? Je ziet er tienmaal beter uit dan toen ik je vorige zaterdag zag. Je hebt weer kleur op je wangen, je bent weer echt de oude."

Verlegen voelde hij aan zijn wangen; hij was schandelijk ongeschoren. Als er kleur op zijn wangen was, dan had de wind die er opgebracht, dezelfde wind die de wieken deed kreunen; als hij ooit de moeite nam, in de spiegel te kijken, dan zag hij een lijkbleek gezicht. „Mijn benen zijn gezwollen, dat is het ergste. Maar de pijn is weg, God zij dank." Het klonk geprikkeld. Hij was altijd zachtmoedig geweest, eerbiedig tegenover zijn meerderen en aangenaam in de omgang met zijn gelijken, maar de laatste tijd was hij prikkelbaar; hij meende zelfs, het volste recht op prikkelbaarheid gekregen te hebben. Hij ergerde zich aan de predikant als hij bedacht, dat de man Gods leefde zonder te werken, terwijl hij toch de volheid van de oogst genoot; hij ergerde zich aan de dokter, die hem op zijn schouder klopte en zei dat zijn hart zo sterk klonk als een trommel; hij ergerde zich aan Neeltje als zij praatte over de dingen die ze samen in de komende herfst, in de winter, in het volgende voorjaar zouden doen. De werkelijkheid bestond uit deze hyacinten en de dode bladeren en zijn gezwollen voeten die er gevoelloos in stonden; en hij wilde dat zelfs mijnheer Van Swanenburgh zijn biezen pakte en hem met rust liet.

„Ik heb nieuws voor de knapen in het atelier," zei de meester. Hij keek erbij naar zijn zilveren jasknopen, wat scheen te betekenen dat het nieuws niet bijster goed was.

Harmen Gerritszoon keek ook omlaag, naar een bijtje dat in een donkerrood klokje kroop. Er was een tijd geweest, dat hij niet tot het middageten had kunnen wachten en met mijnheer Van Swanenburgh was meegegaan naar de schuur om te weten wat er aan de hand was. Nu zuchtte hij, wetend dat het niet alleen zijn zware voeten waren die hem tegenhielden. „Dan zal ik u niet ophouden, mijnheer. De jongens zijn aan het werk."

„Ik heb gisteren een lange brief van heer Constantijn Huygens ontvangen . . ."

Die naam herinnerde hij zich wel; het was de secretaris van de prins, die ruim een jaar geleden zoveel verwachtingen had gezaaid, maar van wie nooit meer iets was vernomen. Herinneringen en verschijningen wekten in deze dagen verbazing in

hem; de tijd was, als de ruimte, door de mist om hem heen tot een klein gebied begrensd. „Stond er iets in voor Rembrandt?" vroeg hij.

„Ja, maar voor Jan Lievens stond er nog meer in."

Voor Lievens meer? Zijn ergernis kwam weer omhoog als gal.

„Je heugt je toch nog, Harmen Gerritszoon, hoe mijnheer Huygens een schilderstuk van Lievens kocht voor de prins . . ."

Of hij het nog wist. Hoe kon iemand dat ooit vergeten? Maandenlang had de dwaas er zelfvoldaan om gegrinnikt, had hij zich ermee bezat.

„Nu blijkt de prins het stuk niet gehouden te hebben; hij heeft het de Engelse gezant ten geschenke gegeven." Hij sprak vlug verder, met opgeheven hand, om bij vader Van Rijn geen boosaardige verwachtingen te wekken. „Een paar weken geleden heeft de Engelse gezant het meegenomen naar zijn land en het aan de koning geschonken. En de koning was er zo door getroffen – je weet dat het een nogal opvallend stuk was – dat hij Lievens nu uitnodigt, aan het Engelse hof te komen werken. Het is natuurlijk een prachtige aanstelling, dat zal ik niet ontkennen, maar je weet even goed als ik dat niets zo mooi is als het eruitziet."

Het was de Lijdensweek, zeker geen tijd om een mede-christen iets kwaads toe te wensen, zelfs al was die mede-christen over de rug van Rembrandt naar het gezichtsveld van koning Karel geklommen en had hij bovendien de onaangename gewoonte, onder de tafel in Liesbeths knieën te knijpen. Het was dus de Lijdensweek, maar de passende, verheugde woorden wilden zich eenvoudig in zijn vermoeide hoofd niet vormen. Knikken was alles waartoe hij het bracht.

„Wat ik je wilde zeggen, Harmen Gerritszoon," ging Van Swanenburgh verder, „is dit: welk geluk Jan Lievens ook te beurt valt, jouw zoon Rembrandt is hem even ver voorbij als jij en ik voorbij de dansende beer op de kermis zijn. Jouw zoon Rembrandt zal schilderen zoals in de Nederlanden nog nooit iemand heeft geschilderd. Hij zal in één adem genoemd worden met Dürer en Michelangelo en als die dag komt, zal het onbelangrijk zijn dat zijn navolger degene was, die naar het Engelse hof werd geroepen. Geloof mij, goede vriend . . ." hij drukte met een elegante vinger op de borst van Harmen, „ik zeg dit in volle oprechtheid, even oprecht als ik hoop dat mijn zonden mij worden vergeven en mijn ziel gered zal worden."

Maar Harmen kon zelfs geen dankbaarheid veinzen of aanduiden; te veel stromingen vloeiden in hem samen, de zee waarover Jan Lievens de roem en rijkdom tegemoet zou varen, het voortsnellen van de jaren, de schuimende golven van hoop die tegen zijn hart sloegen, het razen van zijn eigen onrustige bloed. Misschien sterf ik hier, op dit ogenblik, dacht hij en keek neer naar de wazige vlekjes roze en paars en wit. Misschien val ik hier voorover en komen de buren voor hun ramen staan en hollen de vrouwen hun huizen uit, met hun zinloze gejammer . . . Maar het tumult bedaarde, de golven trokken weg en hij merkte, dat mijnheer Van Swanenburgh hem stevig bij zijn elleboog vasthield en hem bezorgd aankeek. „Word je onwel, Harmen Gerritszoon?"

„O nee, ik voel mij uitstekend, mijnheer. Ik was even duizelig, maar het is alweer over. Zo is dat . . . het komt en gaat."

„Je werkt toch niet? Je neemt toch volledige rust?"

„Ja zeker, volledig. Alles wordt voor mij gedaan, ik mag geen hand uitsteken."

„En zo behoort het!"

Het huis kwam uit het waas te voorschijn, met zijn schoongeschrobde stoep en

de spiegelende ruiten die voor het paasfeest gelapt waren. Hij wilde dat hij de woorden kon vinden om de oude schilder duidelijk te maken, hoe er in zijn huis een gezegende rust was gedaald, hoe het de Here sinds zijn ziekte had behaagd, orde te scheppen in de wereld die hij straks zou verlaten, opdat hij zonder spijt zou kunnen heengaan. Gerrit scheen zijn leed moediger te dragen nu hij een lotgenoot had. Rembrandt en Adriaen werkten samen voor het hele gezin, met de eerbied en het vertrouwen die tussen hen waren gegroeid sinds de geldbuidel met de stapel florijnen was gevuld. Liesbeth had alle onbezonnenheden, die zij had begaan of zich had voorgenomen, achter zich gelaten en zou mettertijd wel leren dat het beter was, zich te voeden aan een werkelijkheid dan te worden verteerd door een droom. Zelfs Neeltje werd steeds redelijker; zij was nu vertrouwd met de gedachte, dat zij binnenkort alléén naar de kerk zou gaan, met een weduwenkap op; de waarheid lag diep in haar scherpe oogjes, al praatte zij nog zoveel over de volgende zomer en de volgende winter en de volgende lente. „Ik ben gezegend met mijn gezin, mijnheer Van Swanenburgh. Allen werken nu samen, alsof zij samen één hart hebben."

„Ik heb zelf nooit kinderen gehad, dus ik kan mij niet voorstellen wat het is, grootheid te verwekken en op te kweken."

Grootheid? In de traagheid en verwarring van zijn brein had hij aan die grootheid niet meer gedacht. „Ik heb hem verwekt en gevoed en onderdak gegeven, mijnheer, maar u hebt hem opgekweekt, in de geest bedoel ik."

Het gesprek eindigde waar het was begonnen: bij de bloemen. Het verbaasde Van Swanenburgh, dat de tulp de koningin der bloembollen was geworden; in zijn ogen had de tulp iets kouds en stijfs. Wat was een bloem zonder geur? Harmen was niet met hem eens en erkende verlegen, dat hij juist om de geur zoveel van hyacinten hield. Het speet hem dat hij ze dit jaar niet kon ruiken, omdat bukken hem draaierig maakte.

„Maar dat is gemakkelijk te verhelpen," zei Van Swanenburgh. Hij bukte zich vlug en plukte de grootste bloem dicht bij de bol af. Het was een paarse, de kleur van dood en opstanding. Harmen nam de bloem aan en rook de geur, die tegelijk kuis en bedwelmend was.

Nu hij de bloem bezat, liet hij zich in zijn genieting gaan en snoof de geur met lange, diepe teugen op terwijl mijnheer Van Swanenburgh hem goedemorgen en goede gezondheid wenste en over de smalle loopbrug naar het atelier aan de overkant van de Oude Rijn liep.

Harmen Gerritszoon stond met de hyacint in zijn hand. Verspilling! hadden de discipelen verontwaardigd geroepen toen Maria Magdalena – was zij het werkelijk geweest? – de kostbare zalf over Jezus' hoofd uitgoot. De zalf had voor veel geld verkocht kunnen worden en met dat geld zouden de armen dan weer geholpen zijn . . . En hij dacht aan de tekst terwijl hij de geur van de geofferde bloem inademde en een druppel van het koude, kleurloze bloed van zijn pols veegde: Hij, die in Zijn leven nooit iets voor Zich zelf had genomen, vorderde deze laatste genieting voor Zich op: „Zij heeft gedaan wat zij kon, zij heeft mijn lichaam gezalfd voor de begrafenis."

Alleen ter wille van zijn zuster besloot Rembrandt, een kleine madonna te maken. Het roomse onderwerp had hem nooit bijster aangetrokken en hij kon wel vijf, zes andere bedenken die dichter bij zijn zere, zware hart lagen. In zijn pas voltooide schilderij ‚Christus drijft de geldwisselaars uit' kon hij lucht geven aan zijn veront-

waardiging over het stilzwijgen van Huygens en de voortrekking van Jan Lievens. In ‚Jacob zegent zijn kleinkinderen' had hij iets van de sombere, verheven rust kunnen belichamen die soms over hem kwam als hij samen met zijn vader op de drempel zat, zwijgend, zonder elkaar aan te kijken, hun gezicht naar de milde aprilzon geheven. De harmonie van het gezin, waarin ieders wil en ieders verlangens wegsmolten bij het dreigend verlies, had hij in schetsen voor een ‚Laatste Avondmaal' willen vangen, maar het had geen zin, zo'n groot werk op te zetten nu de molen bijna al zijn tijd in beslag nam. Omdat hij dus toch wel iets moest maken en omdat Liesbeth zich de laatste tijd nog ongelukkiger scheen te voelen dan hij, vroeg hij haar, met zijn pop te poseren voor een kleine, zonnige ‚Moeder met kind'.

Het verbaasde hem dat de huisgenoten de verandering in Liesbeth niet opviel. Sinds het nieuws over Jan Lievens' vertrek was zij zwijgzaam geworden; ze werkte als een dier in een tredmolen, zonder ophouden, bijna zonder opzien; aan ieder ook aan de arme sufferd die om haar probeerde te vrijen, vertoonde zij hetzelfde strakke gezicht. Er waren dagen dat zij in dezelfde staat naar bed ging als ze erui was gekomen; ze ging aan haar werk zodra ze haar kleren aan had en deed geen moeite, haar gezicht en handen te wassen of zich te kammen. Alleen door haar ervan te doordringen, dat er geen schilderij kon komen als ze haar emmer en borstels niet neerlegde en naar het atelier kwam, kon hij haar aarzelende, gelatene toestemming afdwingen.

Het was niet eenvoudig, een tijd voor het poseren te bepalen. Hij moest het doen op een middag dat Lievens er niet was, want onder zijn ogen zou ze geen rust hebben. Gelukkig had hij het die dagen druk met de toebereidselen voor zijn reis en op een maandag bleek, dat hij naar Haarlem moest om een koffer van zijn neef te halen. Piet Janszoon de brouwer, een der beste klanten van Harmen, zou die dag om vier uur een vracht mout komen halen, maar Adriaen had beloofd, zijn werkplaats in de steek te laten en op de molen te komen. In weken had Rembrandt geen middag voor zich zelf gehad om te schilderen en zijn geweten was nog gerust omdat hij zijn zuster er een genoegen mee deed.

Toen ze op de afgesproken tijd kwam, zag hij ontroerd hoe ze zich had verzorgd. Ze had zich zorgvuldig gewassen en het haar van achteren samengebonden, zodat het niet in de weg zat van de kap die ze zou moeten dragen. Haar gezicht, nie verzacht nu door de losse krullen, was sober en bleek. Ze had zich uitgedost met een paarse jurk, die ze voor het eerst droeg; ze had hem in februari al geknipt, maar had geen tijd gehad, hem voor de paasdagen af te maken. Hij kon het niet over zijn hart verkrijgen, de jurk te bedekken met de lappen blauwe satijn die hij had klaar gelegd; hij troostte zich met de gedachte, dat het paars prachtig zou harmoniëren met de oranje tinten van het vossebont dat hij onder haar voeten wilde leggen. „Wat zie je er mooi uit, Liesbeth," zei hij. „Ik ga je precies schilderen zoals je bent behalve dan de hoofdtooi. En ik ga je ook niet op een troon zetten" – dat zou onder de omstandigheden een hoon zijn – „maar op een laag krukje, met het vossebont over je knieën."

Terwijl zij de hoofdtooi opzette en de pose aannam en op zijn luchtige praat niets anders antwoordde dan ‚ja' of ‚nee', vermoedde hij opeens dat ze bang was door hem te worden uitgehoord over Jan Lievens of Hendrik Isaakszoon. Niet lag verder van zijn bedoelingen en dat probeerde hij haar duidelijk te maken door over de molen en het huishouden te babbelen. Wat hij over haar en Lievens kon raden, was meer dan hij wenste te weten en hoewel hij haar niet kon zeggen dat hij

le timmermansgezel een geschikte partij voor haar vond, wilde hij hem ook niet in liskrediet brengen. Hendrik was immers beter dan niemand. Hij spreidde het lroge, naar muskaat ruikende stuk bont over haar schoot en nam de pop, die Gerard Dou voor hem had ingebakerd. „Hier . . . hij ziet er bespottelijk uit, dat veet ik wel, maar probeer er niet om te lachen." Hij legde de pop over haar knieën.

Maar zodra hij op zijn hoge kruk was gaan zitten, klaar om een schets op te etten, zag hij dat er aan haar pose iets gedaan moest worden. Ze was even levenloos ls de pop. „Je moet hem wel vasthouden," zei hij op de toon die hij in de laatste, lroevige weken had aangeleerd, elke zweem van ergernis zorgvuldig onderdrukt, straks tuimelt hij nog van je schoot. Houd maar een hand onder zijn hoofd en je ndere hand op zijn voeten."

Ze deed wat hij vroeg, maar de pose werd er niet veel beter op. Haar rug bleef tijf, er was geen verband tussen haar en de pop. Nooit had hij iets zo weinig vertuigends gezien als de gehoorzame houding van haar werkhanden. „Houd em toch vast, je moet hem vàsthouden," zei hij, zenuwachtig lachend om zijn adeloosheid te verbergen. „Je moet je verbeelden dat je zijn moeder bent. Al is hij og zo'n armzalig ding, hij moet je kind voorstellen."

Ze keek op, het was haar enige beweging. „Ik kan het niet," zei ze. „Je had er een nder voor moeten zoeken."

„Mallepraat. Je hebt toch wel vaker zuigelingen vastgehouden."

„Niet zoals jij het nu wilt. Het waren kindertjes van mijn kennissen en die houd k ook niet goed vast. Het zal wel aan mij liggen; ik voel me geen moeder."

Het was lelijk, wat ze daar van zich zelf zei, maar hij kon haar niet tegenspreken. e hield niet van kalveren, jonge vogeltjes of jonge honden; als een kind op straat chter haar rokken liep, voelde ze alleen ergernis. Terwijl hij de eerste doodgeboren chets verfrommelde, bedacht hij hoe hun ouders zich vergisten als ze meenden, at kinderen haar leven met een saaie, onbeduidende man konden goedmaken. Zij ad oog voor mannen, vlotte, opvallende typen als Jan Lievens, en als niet een an als hij het zaad had gezaaid, zou er uit haar borst geen liefdevolle overvloed tromen voor haar kind. „Kun je een beetje voorover leunen? Als je je iets naar oren boog en hem aankeek . . ." zei hij.

Ze deed het, maar niet op de warme, moederlijke manier die hij bedoelde. Ze romde haar rug, meer niet, alsof er een vracht zware zakken op haar schouders erd gelegd. Ze keek Rembrandt niet aan, waarschijnlijk omdat hij niet inging op aar gebrek aan moederlijk gevoel, en staarde naar de vloer. En hij wilde haar niet oos maken; hij wilde haar troosten, haar het gevoel geven dat ze nodig was, al erknoeide hij het ene kostelijke vel papier na het andere. „Zeg, poesje, ik maak me orgen over jou." Het oude bijnaampje klonk treurig misplaatst nu haar zachtheid as verdwenen.

„Over mij? Waarom?"

Hij kon niet zeggen: Omdat je zo schandelijk verraden en bedrogen bent. Hij kon iet zeggen: Omdat je schoonheid verwelkt is en omdat je toekomstige leven de oeite van het leven niet waard is. Maar hij tuurde geveinsd aandachtig naar zijn nwillige lijnen en zei: „Omdat je zo vermoeid bent en zo hard werkt."

„Hard werken? Dat is een zegen. Als ik niet zo hard werkte, zouden ze me isschien moeten opsluiten. Neem mijn bezem en borstels weg en ik zou mijn erstand verliezen."

„Om vader?" Het was een handige, maar wrede manier om het pijnlijke punt te

ontwijken. Aan een nerveuze, gemartelde trek in haar gezicht zag hij, dat zij in haar leegte en eenzaamheid misschien meer van vader hield dan hij.

„Gedeeltelijk om vader," zei ze vlak, „en ook om andere dingen. Maar ik wil er niet over praten. Over vader valt niets te zeggen en dat andere wil je toch niet horen."

„Als ik iets voor je kan doen, Liesbeth, dan zal ik graag . . ."

„Ja, goed. Breng na het eten het afwaswater voor me naar buiten. Die emmer is me te zwaar, mijn rug breekt als ik hem optil."

„Met alle genoegen. Help het me onthouden."

Die kleine belofte maakte haar al dankbaar; beschaamd voelde hij dat ze hem met warmte aankeek. „Niet dat ik je met extra werk wil belasten," zei ze, „God weet dat je het al zwaar genoeg hebt."

Hij was blij dat hij haar ware zorgen had omzeild zonder haar tegen zich in te nemen, zo blij dat hij welgemoed en zonder spijt het zoveelste vel verfrommelde. „We zullen eens kijken of ik je een beetje anders kan neerzetten." Hij ging opgewekt naar haar toe, duwde speels tegen haar knie, nam haar bij haar kin en veranderde de houding van haar hoofd. Eindelijk werd haar pose natuurlijker en met iets van de oude vreugde verdiepte hij zich in zijn schets. Hij begreep dan ook niet waarom ze haar houding weer veranderde, tot hij zelf omkeek en Adriaen bij de deur zag staan, jachtig en bedekt met het fijne, grijze stof van de gedroogde mout. „Heb je hier zakken?" vroeg zijn broer.

„Niet dat ik weet."

„Ik dacht toch van wel. Ik heb Van Vliet toch met een zak om zijn hals zien rondlopen?"

„Ach, dat moet maanden geleden zijn."

„Als ik er maar een stuk of vijf kon vinden . . ."

„We hebben er in het begin van de winter wel een paar genomen." Het was nooit in hem opgekomen dat het verkeerd kon zijn, zich een paar lege zakken toe te eigenen, maar onder de tranende ogen van Adriaen voelde hij zich opeens schuldig. „Het zijn er hoogstens vier of vijf geweest. Maar die hebben we in lappen gescheurd om er de penselen aan af te vegen. Zoek maar niet, ze zijn er niet meer."

„Dat is heel jammer. Dan zal iemand naar de winkel moeten om nieuwe te halen. Hendrik Isaakszoon komt zeker niet voor het avondeten?" De klokken van Leiden hadden tien minuten geleden het vierde uur geslagen. De laatste woorden van Adriaen waren een licht verwijt: iemand, die zo hard voor hen werkte, moest toch elke avond aan tafel genodigd worden.

„Vandaag niet. Hij is gisteren geweest en komt morgen weer. Ik heb zo nu eens dan een avond nodig om mijn kleren te verstellen en in het bad te gaan," zei Liesbeth.

„O, ik dacht maar. Je bent zo mooi aangekleed, dat je misschien bezoek verwachtte."

„Ze poseert voor mij. Zodra ik haar geschetst heb, ga ik de zakken kopen en kom ik ze je in de molen brengen," zei Rembrandt.

„En wanneer denk je klaar te zijn?"

„Om vijf uur."

„Dat is wel laat. Piet Janszoon is er met zijn wagen; we komen vijf, zes zakken aan zijn vracht te kort en ik kan hem bezwaarlijk laten wachten tot jij klaar ben met je schets. En ik zou zelf wel gaan, maar dan moet ik me eerst wassen, ik zi

onder het moutstof en zo kan ik echt mijn klanten niet onder de ogen komen."

Rembrandt legde zijn tekening op de werktafel. „Ik begrijp alleen niet waarom hier van elke molshoop een berg gemaakt moet worden. Had je dan niet kunnen zien dat de zakken opraakten? Moet je me dat op het laatste ogenblik komen vertellen?"

„Zie je dit?" Adriaen sloeg met beide handen op zijn broek, waaruit wolken stof kwamen. „Jij bent hier al de hele dag. Ik ben pas een paar uur geleden gekomen en moest mijn werkplaats in de grootste wanorde achterlaten. Je wist even goed als ik dat Piet Janszoon zou komen. Jij had het dus ook kunnen zien."

„Hij is de hele dag druk bezig geweest," zei Liesbeth; ze legde haar armen over de pop, om te verheimelijken met wat voor onnozels hij het zo druk had gehad. „Hij heeft haast nooit tijd, iets voor zich zelf te doen . . . en hij had zo op vanmiddag gevlast."

„En ik dan?" Het was angstwekkend hem aan te horen; de laatste twee maanden had niemand met zo'n stemverheffing de zorgvuldig bewaarde vrede verbroken. „Ik heb een vrouw, maar ik zie haar haast nooit. Mijn eten wordt voor me gekookt, maar ik heb geen tijd en geen trek om het te eten. Mijn gezel bedriegt me en mijn leerlingen gaan naar huis wanneer het hun belieft, en ik sta machteloos. Mijn zaken gaan naar de bliksem, maar wie trekt zich daar wat van aan? Ik moet al mijn tijd en kracht aan de molen geven. Het werk voor twee drukt op één man en ik ben geen os, het wordt me te veel. En jij vraagt me waarom ik niet gezien heb dat de zakken opraakten. Goeie God, ik zou zeggen: iemand die de hele dag niets anders te doen heeft dan verven, kan toch wel op zo'n kleinigheid letten."

„De hele dag! Was het maar waar. Ik zet geen voet in mijn atelier of ik ben in de molen geweest; de beste uren van de dag verdoe ik aan de mout. Ik zet mijn ezel op en moeder vraagt of ik de wastobbe wil leeggooien. Ik kom terug, maak mijn palet klaar en Gerrit heeft me nodig. Ik heb geen uur ongestoord voor me zelf, ik ben even vaak en even lang in de molen als jij, en je schijnt te vergeten dat ik ook leerlingen heb . . ."

„Die leerlingen van jou . . ." lachte Adriaen spottend, „zijn een stelletje schurftige honden. Ik zou me schamen, met een van die voddenzakken op straat gezien te worden."

„Maar Van Vliet is wel goed genoeg om meelzakken voor jou te halen, hè?"

„Ja zeker, dan doet hij tenminste iets nuttigs. Ze moeten gehaald worden . . . en zo gauw mogelijk."

„Ik zeg je toch, dat ík het doe zodra ik klaar ben. En dat duurt steeds langer als jij daar blijft staan kijven."

„Sloof je niet uit; het is toch te laat, wanneer je ook klaar bent. Ik zeg hem wel dat we geen zakken hebben. Als het jou niet kan schelen, kan het mij ook niet schelen, dan haalt hij de rest van zijn vracht maar bij een ander. Wat gaat mij de molen aan? Waarom zou ik me druk maken als jij je er niet om bekommert? Laat ze maar gaan, de ene klant na de andere, om nooit terug te komen. Vader was niet gewoon het zo te doen, maar vader drijft de molen niet meer. En bij God, ik kan het niet alleen."

Woedend liep hij weg en smakte de deur achter zich dicht. Het was ondenkbaar, hem na te lopen en hem te smeken, de boodschap nu dadelijk te mogen doen. Maar eenvoudig doorgaan met tekenen was al even onmogelijk.

„Geloof hem maar niet," zei Liesbeth; zij deed haar best, de pose weer in te

nemen. „Piet Janszoon komt wel terug. Hij betrekt al vijftien jaar zijn mout van ons, hij blijft niet weg."

Er was een mist tussen zijn prikkende ogen en de schets, maar niet omdat hij bang was, dat Piet Janszoon na vijftien jaar wederzijdse tevredenheid en vertrouwen geen zaken meer met hen zou doen. Het was om de verstoring van de rust, die ze samen ter wille van hun stervende vader met zoveel liefde en tederheid hadden geweven. Eindelijk en onstuitbaar hadden boze koppigheid en rauw egoïsme die onbevlekte vrede ontheiligd. Vader zou het niet te weten komen, Adriaen was geen verklikker, Adriaen zou, als hij vader zag, doen alsof er niets was gebeurd. Maar er was wel iets gebeurd, iets dat zijn tranen naar buiten perste.

„Niet huilen," zei Liesbeth, die zelf huilde. „Een paar onnozele zakken. Wat is er nu te huilen?"

Alles, alles . . . de bloembedden in de tuin, zo keurig aangeharkt en verzorgd als vader het altijd had gedaan; de olie in de krakende scharnieren en sloten, de stopverf in de rammelende ramen, de spijkers in de doorzakkende vloer. Alles . . . de ochtenden als het al genoeg was, de geliefde stem nog te horen; als brood en melk gezegend waren door het feit dat hij weer een nacht had doorstaan. Al die vredige middagen dat hij op de stoep had gezeten, peinzend, genietend van herinneringen, zijn lege werkhanden naar de zon gekeerd; en al die avonden met zijn kinderen in de keuken, zo vermoeid dat zitten alleen al een genot was.

„Zal ik je alleen laten?"

„Nee, straks gaat het wel weer. Blijf precies zo zitten, poesje, de pose is goed."

Het vreemde was dat het opeens ging, de plooien van de stof over de ontspannen schouders, de zacht gebogen lijn van de pols. En reppen was niet meer nodig; de wagen van Piet Janszoon was, met vijf zakken te kort, al langs het venster gerammeld. Wat hij nu tekende, dacht hij, zou wel eens een groot schilderij kunnen worden, een ‚Heilige Familie rustend op weg naar Egypte'. Hij vond wel iemand die Jozef kon zijn; hij zou het hele tafereel buiten plaatsen, onder een grote, dichte boom. Het paars van de jurk en het oranjebruin van het bont zouden prachtig samengaan met het groen. Zijn wangen waren stijf van opgedroogde tranen, maar zijn vingers waren verrassend lenig en verrukkelijk vrij. En toen achter hem weer de deur openging, maakte hij de lange, gebogen lijn van de rug af voordat hij opkeek. Het was natuurlijk Adriaen, die terugkwam om zich te verontschuldigen, en hij zou hem waardiger van repliek kunnen dienen als die lijn op het papier stond.

Maar het was Adriaen niet, het was zijn moeder. Al het licht was achter haar en hij kon haar gezicht niet zien. Hij zag alleen dat ze zich met een hand aan de deurpost staande hield. „Moet ik iets voor je doen, moeder?"

„Ga Adriaen zeggen . . ."

De klank van haar stem maakte dat hij zich bliksemsnel omdraaide en dat Liesbeth opsprong zodat het bont en de pop op de grond gleden. „Wat is er, moeder?" riep ze snijdend. En met uitgestrekte armen liep ze naar haar toe.

Maar haar moeder liet de deurpost los en weerde haar met beide handen af; het was alsof zij kwam van een heilige aanraking die geen andere aanraking duldde. „Hij is er niet meer," zei ze. „Ga het aan Gerrit zeggen. Ik kwam de keuken in en daar zat hij, met zijn hoofd op de tafel. Hij is dood, mijn Harmen is dood."

De dode was ten grave gedragen en de zonnige lentedag, vol bloesem en zoemende bijen, was half voorbij. De muffe aarde, opgehoopt op de vloer van de Pieterskerk,

was op de kist geschept en de steen was op zijn plaats gelegd. Aan alle menselijke verplichtingen, uitgevonden om de aardkluiten niet op de houten kist te horen vallen en het dode gezicht niet in gedachten in zijn eeuwige duisternis te zien, was gewoontegetrouw voldaan. Vrienden en geburen, klanten, predikant en dokter hadden het verse brood en het koude vlees gegeten en waren huns weegs gegaan; tante, oudoom en neef hadden de lange terugweg naar Zuytbroek aanvaard. En nu de laatste borden waren afgewassen en de laatste resten opgeborgen, viel er niets anders meer te doen dan in de beste kamer zitten alsof het een feestdag was of zondagmiddag. Het enige verschil was, dat ze nu met hun zessen waren, zes mensen die wisten dat de zevende niet alleen met alle gepaste vertoon van rouw was begraven, maar onherroepelijk vertrokken, onhoorbaar en onzichtbaar geworden.

Er was geen lege stoel waarop hun zoekende blikken elkaar konden ontmoeten. Harmen Gerritszoon had zelden in de beste kamer gezeten; de enige plek die zijn afwezigheid markeerde was de perkamenten kaart van Afrika, waarvan de bergen en rivieren zo dikwijls achter zijn brede schouders en forse hoofd waren schuilgegaan. Nu stond Adriaen daar, niet tegen de kaart, maar iets opzij, terwijl de anderen stijf, ongemakkelijk in hun rouwkleren op de stoelen zaten: Adriaens vrouw Antje, moeder, Liesbeth, Gerrit en Rembrandt.

Het raam achter de oude dekenkist, waarop hij zat, gaf uitzicht op de kleine voortuin, waar de bladeren van de lindebomen nog glansden van nieuwheid en de tulpen met hun felle rood en geel een bijna ongepaste uitbundigheid tentoon spreidden. Antje, haar neus en ogen rood van het huilen, had dit raam en in elke andere kamer ook een raam opengezet, hoewel hij niet wist wat ze daarmee wilde: de dood naar buiten laten of het nieuwe leven naar binnen lokken. Ze was de goedheid zelf, Antje; ze hield nu troostend de hand van Gerrit vast. Gerrit had bij de begrafenis niet gehuild en ze hadden met angstige spanning gewacht op het moment, waarop zijn zelfbeheersing zou breken. Door nu naast hem te gaan zitten en zijn hand vast te houden bereidde zij haar man voor op een inbreuk op het decorum. Omdat Adriaen zelf de welluidende waardigheid van dominee Appelmans ‚De Heer is mijn herder' met een luide snik had verbrijzeld, mocht hij nu niet verontwaardigd zijn als Gerrit, wiens verdriet werd bemoeilijkt door de aandacht die hij aan zijn krukken moest besteden, eindelijk lucht gaf aan een paar stille tranen. Die rolden met verrassend gemak over zijn ingevallen wangen, alsof hij meende Antje er een plezier mee te doen en de spanning van de anderen te breken. Hij sprak niet uit wat de anderen dachten: dat zijn scheiding van de dode maar kortstondig zou zijn en dat het volgende graf, dat in de kerk gegraven zou worden, het zijne wel moest zijn. Zijn moeder gaf een schone zakdoek aan Liesbeth, die opstond en hem naar Gerrit bracht. Hij droogde zijn ogen en snoot zijn neus, zonder schaamte, en alle anderen zuchtten.

„Hij was een beste, brave man," zei Antje. „Het is een troost, te weten dat zo'n goede man heeft geleefd."

„Ja," zei Neeltje met een bevende stem. En Rembrandt bedacht dat Hendrik Isaakszoon ongeveer hetzelfde had gezegd voordat hij iedereen een hand gaf en zich excuseerde omdat hij terug moest naar de timmerwinkel.

„God heeft hem bij Zich opgenomen, daar kunnen we zeker van zijn," zei Adriaen, nog wat schor van het huilen.

„Toch heeft hij ook op aarde zijn loon al gehad," zei moeder. „Ik heb er eens over nagedacht: hij heeft dan niet zo lang geleefd als hij gewild zou hebben, maar

hij was toch met vele dingen gezegend." De herinnering aan die zegeningen dreigde weer tranen mee te brengen; daarom gaf Antje, die in alle rust die dag de leiding genomen had, de gedachten een andere richting.

„Ik heb nog nooit zoveel prachtige schotels naar een begrafenismaal zien aandragen. Die eieren- en haringsalade . . . onze nichten moeten er uren aan besteed hebben om alles zo fijn te hakken. En dan alles nog helemaal van Zuytbroek meegebracht . . ."

„En het dozijn versgebakken broden van Hendrik," zei haar man. Hij keek Liesbeth erbij aan, maar zij reageerde niet.

„En de bieten en eieren in het zuur van de familie Baerens," droeg Gerrit bij. De Baerensen woonden dichtbij en kwamen wel eens op bezoek, dus Gerrit kende hen beter dan de andere gasten.

„Ja," zei moeder, „en allerlei van de klanten." Attenties van de klanten maakten haar altijd een beetje trots. „De Corneliszoons hebben zoveel bier gebracht dat we er wel een week genoeg aan hebben, en dan al dat gemberbrood van Blickers en die prachtige ham van Piet Janszoon . . ."

Adriaen ging nu voor de landkaart staan en kruiste zijn armen. „Over de klanten gesproken . . . we zullen deze week nog voor hen moeten zorgen. Als de levering te lang onderbroken wordt, gaan ze ergens anders, hoe welwillend ze ook tegenover ons staan."

Deze week nog? Zo gauw al? dacht Rembrandt. Ondanks alle zondagse rust was het die dag woensdag, en als ze vrijdag de klanten wilden bedienen, zou de afschuwelijke tredmolen de volgende dag alweer in beweging zijn. Hij was zo afgemat na het waken en de vele maanden dubbel werk, dat hij het gevoel had, geen hand te kunnen uitsteken. Deze middag en avond waren alle rust die hij mocht verwachten.

„Kun je het geen week uitstellen?" zei Liesbeth. „Ze mogen ons toch wel een week tijd gunnen om weer op gang te komen?"

„Arme kinderen, dat heb jullie zeker nodig," zei moeder.

Adriaen dacht erover na, zijn vochtige ogen op het plafond gericht, maar Rembrandt begreep dat het weinig verschil maakte of hij nu morgen of de volgende woensdag weer als een stom, hulpeloos dier geketend zou zijn aan een leven, dat hij niet kon uithouden. Hij had het de afgelopen maanden alleen verdragen door te bedenken, dat er een eind aan het zwoegen zou komen, maar het leven van zijn vader was het enige waaraan een eind was gekomen en daarmee de enige zin van al het sloven en afstompen. Het vooruitzicht was nu zo ontstellend, dat hij zijn zelfbeheersing verloor. „Morgen of volgende week," riep hij verbitterd, „mij maakt het geen verschil."

Gerrit staarde hem aan, zijn ogen nog nat van de tranen. „Als dit mij niet overkomen was . . ." – hij schopte tegen zijn krukken – „dan behoefden jullie je geen van allen druk te maken om de molen. Ik kan nu de last niet eens helpen verdelen."

„Verdeel hem op tien manieren," zei Adriaen hoofdschuddend, „en het gaat nog niet. Het is geen werk dat te verdelen is. Dat is steeds de moeilijkheid geweest."

„Maar wat moeten we er dan mee aan?" vroeg Liesbeth. „Je wilt de molen toch niet verkopen? Daar mogen we niet aan denken zolang . . ." De onuitgesproken woorden hingen als een wolk boven hen: zolang moeder leeft.

„Natuurlijk niet," zei Adriaen. „Een van ons . . ." – hij keek naar de zoldering, niet naar Rembrandt – „zal moeten doen wat vader heeft gedaan: al zijn tijd aan de

molen geven. Als we het bedrijf willen voortzetten – en dat moet, ter wille van Gerrit en moeder – dan moet één van ons al het andere opgeven en de taak volledig op zich nemen."

Alles opgeven? Zijn schilderkunst opgeven? Dat nooit, al zou hij met zijn familie moeten breken nog voordat zijn vaders grafsteen zich in de aarde had gedrukt, al werd hij in hun ogen voorgoed een hondse egoïst. Toch had hij geen moed, zijn weigering door de kamer te slingeren.

„Dat zou jij zeker niet willen, Rembrandt?"

„Nee, ik zou het beslist niet willen."

„Dat dacht ik al."

„Ik ben schilder, Adriaen, ik kan niets anders zijn." Nog nooit had hij zich zo naakt gevoeld, zo kwetsbaar in zijn schaamte. Hij voelde zich zo zeer een klein kind, dat het volkomen gepast was dat zijn moeder voor hem pleitte.

„Je vader zou het ook niet gewild hebben, Rembrandt. Je vader wilde dat je schilder zou zijn." Ze drukte haar zakdoek tegen haar mond en begon te huilen.

„Huil nu niet, moeder," zei Antje. „Adriaen bedoelde niet dat Rembrandt verplicht is, molenaar te worden. Hij zei alleen dat hij wel gedacht had, dat Rembrandt het niet zou willen, zo is het toch, lieve? Niemand zal nog meer van Rembrandt en Liesbeth vergen dan zij al gedaan hebben. Ik vind zelfs, dat ze het van nu af wat gemakkelijker moeten krijgen."

„Ja," beaamde Adriaen, „Antje en ik hebben het gisteravond besproken en volgens ons is er maar één oplossing. Ik verkoop mijn schoenlapperswerkplaats en neem hier vaders plaats in."

De wilde golf van verlichting, die in Rembrandt opkwam, bereikte geen hoogtepunt, maar vervloeide in een schuimvlek van medelijden en wroeging. Het schoenmakersvak was geen schilderkunst en Adriaen had het nooit met volle overgave uitgeoefend; het liefst was hij predikant geworden. Maar hij had hard en trouw gewerkt en was met recht trots op wat hij erin had bereikt. Elke nieuwe werkbank, elk stuk gereedschap en elke nieuwe klant was een bron van voldoening geweest, een volgende stap in zijn moeilijke, langzame opgang. Het wekte daarom een ondraaglijk medelijden, dat zijn bedrijf en zijn werktuigen in andere handen zouden overgaan, en dat gevoel was Rembrandt nog pijnlijker omdat hij zich er niet van kon bevrijden door de koele, zelfbewuste Adriaen met zijn eeuwige zelfopofferingen te omhelzen en te bedanken.

„Maar je houdt van je werkplaats, die wil je toch niet van de hand doen?" Liesbeth plukte gespannen aan haar zakdoek. „Als ik bedenk hoe hard je gewerkt hebt om het bedrijf op te bouwen . . ."

„Treur er maar niet om," zei hij, bijna snauwend. „Ik schiet er geen geld bij in. De zaak is gezond, ik krijg er wel een goede prijs voor."

„Het gaat niet om het geld," zei Gerrit. „Het gaat om de jaren, die je . . ."

„De jaren zijn niet verspild. We hebben er onze boterham aan verdiend zolang het duurde." En boos schouderophalend ging hij verder: „Ik moet doorwerken tot ik een koper vind, maar ik weet iemand die er belangstelling voor heeft en ik kan morgen vroeg eerst hier komen om orde op zaken te stellen."

Alleen zijn moeder kwam met een toereikend woord van dank. „Je bent een goede zoon, dat ben je altijd geweest, jij bent de laatste die aan je zelf denkt. De Here God weet dat ik je dankbaar ben, en je vader zou je ook dankbaar zijn geweest."

Maar ze hebben geen van beiden ooit echt van hem gehouden, dacht Rembrandt.

Misschien bedacht Adriaen hetzelfde, want hij richtte zich plotseling in zijn volle lengte voor de landkaart op, zodat Afrika achter zijn licht grijzende haar verdween. „Ik hoop," zei hij met zijn preekstem, „dat niemand het beschouwt als gebrek aan eerbied voor onze geliefde vader, dat ik deze dingen maar dadelijk tracht te regelen. Ik geloof, dat hij het zo gewild zou hebben. Hij was een nuchter man, hij wilde zijn zaken in orde hebben en gaf ieder het zijne."

„Zeker, zeker, jongen," viel zijn moeder hem bij.

„Nu we dus allen bij elkaar zijn, wil ik de toestand samenvatten. Gerrit, we maken natuurlijk dat jij verzorgd bent."

Die opmerking, dacht Rembrandt, paste niet geheel bij zijn veelgeprezen goedheid. Gerrit was voor zijn leven verzorgd met een lijfrente, die een paar maanden na zijn ongeluk voor hem was gekocht, niet door Adriaen, maar door Harmen Gerritszoon. De arme kreupele jongen scheen dat ook te bedenken: met boos samengeknepen lippen knikte hij.

„Wat Liesbeth betreft, ik neem aan dat zij binnen afzienbare tijd gaat trouwen."

Haar zakdoek viel en ze bukte zich om hem op te rapen. Toen ze weer rechtopzat, was haar gezicht even rood als de ruwe hand waarmee ze haar haren gladstreek.

„Is dat eenmaal gebeurd," zei hij, strak naar haar voorhoofd kijkend, „dan zullen Antje en ik wel hier intrekken. We zouden dat 't liefst dadelijk doen; Antje kan moeder en Gerrit met allerlei dingen behulpzaam zijn, en ik woon dan dichter bij de molen. Maar zoals de zaken nu staan, is er geen plaats . . ."

„Lieve hemel, Adriaen," zei Liesbeth met een geforceerd, misplaatst giechellachje, „daarop baseer je je plannen toch niet?"

„Je zùlt toch binnenkort wel trouwen?"

„Hendrik Isaakszoon heeft me geen aanzoek gedaan, als je dat misschien bedoelt."

„Dat verwacht ik ook niet van hem. Daaruit blijkt een fijngevoeligheid van zijn kant, die hem des te verkieslijker maakt. Hij weet dat jij verdriet hebt en alleen daarom beidt hij zijn tijd. Hij zal je ongetwijfeld een aanzoek doen zodra het fatsoen het toelaat; twee maanden is, geloof ik, de gebruikelijke rouwtijd. En niemand hier tast in het duister omtrent zijn diepe genegenheid voor jou en jouw kansen op een gelukkig leven met hem."

Zo zou vader niet gesproken hebben, dacht Rembrandt. Ondanks zijn voorkeur voor de timmermansgezel had vader zich ertoe beperkt, hem dikwijls aan hun tafel te noden. Hij had op een huwelijk gehoopt, maar zou er nooit op aangedrongen hebben. „Ze is nu niet in de stemming voor dat onderwerp," zei hij.

Maar als hij zich verbeeldde, op voet van gelijkheid te kunnen protesteren, vergiste hij zich. Adriaen keek hem minachtend aan, met een bijna onmerkbaar glimlachje. „We zijn allen onder de indruk, neem ik aan," zei hij, „maar het is onze plicht, de belangrijke dingen nu uit de doeken te doen. En de toekomst van Liesbeth is één van die dingen. Maar aangezien het nog zeker twee maanden zal duren eer Hendrik de zaak weer ter sprake brengt . . ."

„Ja," zei Antje. Ze keek hem smekend aan. „We laten het nu maar rusten, we hebben er nog alle tijd voor."

„Rembrandt blijft vanzelfsprekend doen wat hij deed voordat Harmen ziek werd," zei moeder met een onvaste stem ondanks haar vastberadenheid.

„Dat had ik wel zien aankomen," zei Adriaen, „maar ik hoop dat hij meer en betere leerlingen zal weten te vinden. Er is geen bezwaar tegen, dat hij in het

schuurtje blijft werken, maar dan moet hij er wel de volle verantwoordelijkheid voor dragen."

„In welk opzicht?" Hij voelde zich bazig en uit de hoogte behandeld en de verontwaardiging lag duidelijk in zijn stem.

„Herstelwerkzaamheden, bij voorbeeld. Als het dak gaat lekken, om maar iets te noemen."

„Het heeft in geen tien jaar gelekt. Ik zie niet in waarom het nu zou beginnen." Hij zei het koel en zelfbewust, alsof hij met hooghartigheid zijn verloren plaats als lieveling des huizes nog kon redden.

„Ik wil hopen van niet. Met zulke dingen kun je aardig achterop raken, vooral als je niet veel geld verdient."

„Kom toch," zei zijn moeder, „hij verdient heus genoeg. Harmen en ik hadden nooit gedacht dat hij zoveel zou verdienen als hij nu al doet. Antje, mijn kind, ik voel me een beetje slap. Zou je me een slokje wijn willen geven?"

Ze stonden om haar heen terwijl ze dronk, gedroegen zich alsof hun saamhorigheid geen smet had opgelopen. Zwelgend in het droeve genot van gedeelde herinneringen, zeiden ze hoe trots hij was geweest omdat hij een molenwiek zelf had gerepareerd; hoe hij met Pasen nog van het geroosterde lamsvlees had gesmuld en hoe hij op Kerstmis met hen naar Zuytbroek was gereden. Maar Rembrandt, geplaagd door zijn schaamte en woede, vond geen troost in die gesprekken en was niet bij machte, zijn deel in de voorraad herinneringen bij te dragen. Nadat hij een poos zwijgend en nors had geluisterd, zei hij dat hij een luchtje ging scheppen.

De zon was al meer dan twee uur voorbij het zenit. Er was geen wind; om hem heen hingen verstild de levenwekkende geuren van wortels en warme aarde en al wat bloeide. Met zijn rug tegen een linde geleund keek hij naar de tere grassprieten en de nieuwe, donkergroene bladeren van de weegbree en opeens voelde hij dat zijn kluisters van hem afvielen. Zijn hart zwol van vreugde en verlichting. Hij had zijn bevrijding met schaamte moeten betalen, maar morgen en zo lang hij leefde kon hij schilderen. Zijn tranen vloeiden uit verdriet om zijn vader, maar ook uit blijdschap, blijdschap ondanks de schande, dat ze hem hadden losgelaten.

Op de trekschuit naar Amsterdam had hij het briefje van Uylenburch nog wel tien maal gelezen, al was het zo'n summier krabbeltje dat herlezing niets nieuws meer te voorschijn kon brengen. Er stond slechts in, dat hij op 16 mei om drie uur in de winkel van de kunsthandelaar moest zijn omdat er een belangrijke opdracht in de lucht hing, iets zo geweldigs dat hij zich zelfs niet door een gebroken been of een sterfgeval in de familie moest laten weerhouden. Uylenburch kon natuurlijk niet weten dat er werkelijk een sterfgeval in de familie was en Rembrandt hoopte, dat Uylenburch niet in verlegenheid zou raken als hij degene, aan wie hij zo luchthartig had geschreven, in rouwkleding zag verschijnen.

Bij de Leidse Poort stapte hij van de trekschuit en het was alsof hij de stad nog nooit had gezien. Niet alleen dat er allerwegen gesloopt en gebouwd werd, zodat horen en zien verging van knarsende zagen en bonkende hamers op heipalen, maar ook in hem zelf was veel veranderd sinds hij voor het laatst in Amsterdam was geweest. De langdurige afzondering had zijn zintuigen gescherpt en het verdriet had zijn blik een merkwaardige helderheid gegeven. De straten waardoor hij liep – langzaam ondanks zijn ongeduld, te weten om wat voor belangrijke opdracht het ging – waren prachtig met hun statige gevels en het glinsterende water van de

grachten onder het lichte, ontluikende groen, zo aangrijpend mooi, dat hij ze voelde samenvallen met de dromen die hij had gekoesterd, voordat zijn ellendige tijd in het schitterende huis van Pieter Lastman begon. Handkarren, beladen met bloemen of warme broden of de eerste jonge groenten ratelden over het plaveisel; stemmen en muziek welden uit open ramen. Zijn gelukzaligheid, verdacht, helaas, omdat al zoveel schone beloften op niets waren uitgelopen, was zo gloeiend en groot, dat hij zich steeds moest voorhouden dat zijn vader gestorven was, dat Constantijn Huygens hem had vergeten en dat hij alleen bij de toornige gratie van zijn broer Adriaen een atelier had om in te werken.

Toen hij de winkel inkwam, was Uylenburch nergens te bekennen, maar op het rinkelen van de deurbel kwam hij even later van de zolder. Hij was een Fries, nog te kort in de stad om niet meer als provinciaal herkend te worden; ondanks zijn sierlijke slankheid en zijn keurige, grijs-wollen kleding hadden zijn dikke blonde haar en zijn blozende wangen iets boers. Zijn donkerblauwe, eerlijke ogen verhelderden bij het zien van Rembrandt, maar betrokken dadelijk toen ze zijn rouw zagen. „Grote hemel, wat is er gebeurd? Je vader? En dat stomme briefje van mij! Je begreep toch wel, dat ik volkomen onkundig was . . ."

Rembrandt bracht met een opzettelijk vlakke stem verslag uit. Zijn betrekkingen met Uylenburch waren vriendschappelijk, maar niet persoonlijk; dat ze een maaltijd en een slaapkamer hadden gedeeld en samen geroddeld hadden, waarborgde nog niet dat de kunsthandelaar met zijn verdriet wenste mee te leven; zo ging het nu eenmaal niet toe in Amsterdam. Uylenburch was bovendien, zo al geen stedeling, van zeer goede Friese familie. Zijn oom was bij Willem van Oranje geweest toen de moordenaarskogels de prins hadden geveld; zijn neven stonden op belangrijke kansels en bekleedden twee leerstoelen aan universiteiten. Maar onder het luisteren ontglipte zijn neerbuigend-vriendelijke houding hem en maakte zijn mond zelfs onbeheerste bewegingen. „Het lijkt misschien vreemd, maar ik heb het gevoel je vader gekend te hebben, alleen omdat ik een paar etsen, die je van hem maakte, heb verkocht. Ik hoopte vaag, hem eens te mogen ontmoeten. Ik bied je mijn oprechte medeleven aan . . ."

Het was duidelijk dat hij niet wist, hoe hij de opdracht ter sprake moest brengen. Zijn gevoel voor gepastheid leidde hem op dwaalwegen: hij vroeg naar de gezondheid van Rembrandts moeder, praatte over de plotseling ingevallen warmte en over de Portugese joden die in zijn stadswijk kwamen wonen. „Ik stond eigenlijk juist op het punt," zei hij, „de deur uit te gaan om een van hen een fles te leen te vragen; ze zijn voortreffelijke buren en hebben even voortreffelijke wijn in huis. Dokter Tulp komt straks en dan hebben we, naar ik hoop, iets te vieren." Hij keek naar een rijk bewerkte, weinig fraaie klok, die voor vijftien florijnen te koop was. „Hij moet binnen een half uur hier zijn."

„Dokter Tulp?" De chirurgijn dus, met wie hij bij de familie Van Hoorn had gepraat. Aan zijn felle teleurstelling voelde hij, dat hij op de naam Constantijn Huygens had gewacht.

„Ja, en ik heb hem beloofd, niets te zeggen voordat hij er is. Ik ga nu maar even de wijn halen; als ik nog langer hier blijf, praat ik mijn mond voorbij en hij vroeg me uitdrukkelijk, te wachten tot er een paar zakelijke dingen geregeld zijn. Hoe dan ook, hij wil het je liever zelf vertellen, geloof ik."

Daarmee ging hij naar buiten en Rembrandt koelde zijn opwinding door aandachtig het ingelegde gevest van een Turkse sabel te bekijken. Nu hij wist dat

dokter Tulp ook bij de schilderkunst betrokken was, werden zijn gedachten aan plotselinge roem besmeurd door herinneringen aan het feest ter ere van Allaerts naamdag. Hij zag weer de onoprecht vriendelijke gezichten, hij zwierf weer eenzaam tussen de vrolijk babbelende groepjes in de salon. Wat hij toen was geweest, was hij nog: een onbehouwen Leidenaar zonder familieleden op leerstoel of kansel, zijn atelier een oud krot en zijn leerlingen het doelwit van spotternij. De enige verandering, die hij had ondergaan, zou op zulke mensen geen indruk maken: hij was zijn penseel de baas geworden, hij was een tovenaar met licht en schaduw en alleen door te schilderen waarnaar hij smachtte, zou hij die klaterende wereld nooit waarlijk in zijn greep krijgen. In zijn verwarring en verbittering streelde hij gretig het met ebbehout en paarlemoer ingelegde gevest van het zwaard.

De winkelbel rukte hem uit zijn overpeinzingen. Het was Uylenburch niet, het was de dokter, sterk veranderd in de tussenliggende zes jaar. Rembrandt kreeg nauwelijks tijd, de gespierde gestalte in de donkerbruine kleding, het stugge haar dat tot laag op het voorhoofd groeide en de expressieve handen in de gesteven manchetten goed te bekijken, want dokter Tulp stevende onmiddellijk op hem af en omarmde hem verheugd, tot Rembrandts verbazing. „Je kostje is gekocht, mijn jongen!" De dokter hield hem nu op armslengte van zich af. „Je hebt de wereld in je zak."

Toen kwam het, ongelofelijk, maar met geen zweem van twijfel, geen addertje onder het gras. Hij moest doen wat geen kunstenaar van zijn leeftijd ooit in Amsterdam had gedaan, een gildestuk schilderen, een van de grote, vormelijke doeken die de trots van de stad waren, het werk waaraan Thomas de Keyser en Nicolaas Elias hun roem te danken hadden, het werk dat ontelbare burgers zou opwekken, zich door hem te laten portretteren, om nog te zwijgen van het mooie bedrag dat de opdracht zelf zou opleveren. Het stuk moest voor het gilde der chirurgijnen gemaakt worden en zou in hun vergaderzaal komen te hangen. Zo'n opdracht werd anders nooit aan een onbekend schilder gegeven en Tulp had nogal wat overtuigingskracht moeten gebruiken: van het werk van Rembrandt van Rijn kenden zijn gildebroeders alleen een paar kleine dingen die hij jaren geleden had gemaakt. Nu behoefde dokter Nicolaas Tulp het niet te laten voorkomen of zij allen een even goede smaak hadden als hij. Hij was immers gildemeester en kon in bijzondere zaken eenvoudig zijn wil opleggen. Dat had hij dan ook gedaan. En niemand zou er spijt van krijgen; nu zij de stap gedaan hadden, waren ze trots op hun durf en sneden ze op over het vertrouwen, dat zij in een onbekende stelden. „Ik hoop alleen dat je niet vies bent van lijken, want je moet mij schilderen als ik aan het ontleden ben, terwijl zeven gildebroeders om mij heen staan en mijn vaardigheid bewonderen. Mijn gezicht is niet veel zaaks, dat weet ik, maar een kunstschilder zal niet gauw een mooier paar handen vinden."

Hij hield ze in de zon, sterk, ivoorwit, de nagels keurig verzorgd, maar Rembrandt had er geen aandacht voor, hij wist alleen nog dat hij hiermee aan de greep van Adriaen was onttrokken.

„Je weet toch waarom dat werk zo goed betaald wordt?" zei de dokter. „Alle geportretteerden betalen hun deel, en ik heb wel gezorgd dat er niet beknibbeld wordt omdat jij een nieuweling bent. Ik wil iets met meer pit dan het gebruikelijke werk. De ‚Anatomische les van dokter Egbertsz' van Aert Pieterszoon is heel aardig, geloof ik, maar de geneesheren staan er nog doder op dan het lijk en hij heeft te veel gezichten in dezelfde richting gekeerd, te veel plooikragen en te veel

kale koppen. Jij krijgt meer vrijheid, want we zijn maar met ons achten en niemand heeft er zoveel verstand van, dat hij jouw aanwijzingen naast zich kan neerleggen."

Hij zweeg, want Uylenburch was binnengekomen. „Hebt u het hem verteld? Is het afgesproken?" Hij zette de geleende, met spinrag bedekte fles tussen de kunstvoorwerpen op de toonbank.

„Het is in orde," zei dokter Tulp en voor het eerst ging hij zitten op een van de driepootjes. „Regel nu de zakelijke kant maar."

Rembrandt ging ook zitten, maar liever was hij in beweging gebleven, lopend, gebarend. Hij kon niet aandachtig luisteren, al waren het zijn eigen, ongelofelijke zaken die besproken werden. Uylenburch speelde de rol van tussenpersoon en sprak zo voorzichtig over bedragen en overeenkomsten en tijdsgrenzen, dat zijn onzekerheid overduidelijk was: hij had blijkbaar nog nooit zo'n belangrijke en ingewikkelde affaire behandeld. „Ik ga je prijzen onmiddellijk verhogen, Rembrandt," zei hij, „en ik wil dat je alles wat je hebt zo gauw mogelijk hier brengt. Zodra dit bekend wordt, lopen de verzamelaars mijn deur plat, en die kans mogen we niet onbenut laten. Als je een voorschotje wilt hebben, zal ik je graag duizend florijnen krediet geven."

Duizend florijnen! Het was zo'n onzinnig hoog bedrag, dat hij weigerde. „Nee, dat wil ik niet. Maar ik wil wel iets anders, die oosterse sabel."

„Vanzelfsprekend. Beschouw hem als een geschenk. Ja, ik meen het. Dit is ook voor mij een grote dag. Ik ben immers degene die je werk verkoopt? Wat heb je thuis nog? Hoeveel voltooide doeken?"

Nu dit geluk hem te beurt viel, wilde hij strikt eerlijk blijven. De ‚Balaäm en de engel' en ‚Paulus in de gevangenis' kon hij niet verkopen. „Ik ben bezig aan een ‚Heilige Familie rustend op weg naar Egypte'. Dat doek kan over een paar weken klaar zijn."

„Hoe eerder ik het heb hoe liever. Ik wil je natuurlijk niet haasten, gezien de droeve omstandigheden . . ."

De dokter, die verstrooid met Rembrandts hoed op de toonbank had gespeeld, schrok op toen hij merkte dat er een rouwband om zat. „Lieve God, het was me niet opgevallen. Wie is er dood?" En de uitleg en de condoleanties waren minder pijnlijk omdat hij met het eenvoudige woord ‚dood' zijn bereidheid had getoond, het onvermijdelijke nuchter te behandelen.

„Je vader was toch molenaar?"

„Ja, hij had een moutmolen."

Uylenburch bukte zich en trok de gesp van zijn schoen recht.

„Mijn vader was landman," zei dokter Tulp. „Hij heeft in zijn tijd goed zijn brood verdiend, maar hij is nooit bang geweest zijn handen vuil te maken. Een deel van zijn geld gaf hij voor mijn opleiding; jouw vader moet voor jou wel hetzelfde gedaan hebben, anders zou je nooit bij Lastman gekomen zijn. Hij zou trots zijn als hij wist, wat hier vandaag gebeurde. God hebbe zijn ziel."

„God hebbe zijn ziel," beaamde Uylenburch zacht. Daarna bracht hij, als tussenpersoon, andere dingen ter sprake terwijl hij de wijn schonk. Rembrandt mocht bij hem intrekken wanneer en zolang hij wilde; een dergelijke opdracht maakte het immers noodzakelijk, veel in Amsterdam te zijn. Na afloop van de twee maanden rouw – dat gebruik diende geëerbiedigd te worden – wilde hij een bescheiden souper geven voor degenen, die aan de nieuwe beroemdheid wilden worden voorgesteld. De leerlingen in Leiden zouden zich niet achteruitgezet voelen

Bedelaar leunend op een stok.
Ets 156 x 118 mm, 1629.
Rijksprentenkabinet Amsterdam.

als hun meester wat minder tijd aan hen besteedde, gezien de diensten die hij hun later zou kunnen bewijzen, maar het leek hem niet raadzaam, zich nog een jaar aan hen te binden. Amsterdam was de stad waar een vooraanstaand kunstenaar diende te wonen; de knapen die hem hierheen niet wilden volgen, moesten maar een andere leermeester zoeken.

De stad waar een vooraanstaand kunstenaar diende te wonen... Toen hij afscheid genomen had en eenzaam terugliep naar de Leidse Poort, waar hij wat wilde eten terwijl hij op de schuit naar Leiden wachtte, bleven de woorden van Uylenburch in hem naklinken. Een vooraanstaand kunstenaar... Hij was zo opgetogen, dat hij zin kreeg, als een straatjongen een handvol bladeren van een laaghangende tak te plukken, maar hij bedacht bijtijds dat hij in de rouw was. Daarom plukte hij onopvallend een klein blaadje uit een haag, stak het heimelijk in zijn mond en kauwde erop. Het was bitter en zoet tegelijk.

Nu vader er niet meer was en Gerrit hun steeds vaker vroeg, zijn avondeten boven te brengen, zaten zij nog maar met weinigen in de keuken voor de bijbellezing. Die avond was het zijn moeders beurt om te lezen en waren alleen Liesbeth en hij er om te luisteren. Hij zag hoe de ondergaande junizon het boek roze kleurde en de hand, die de regels volgde, een rossig-gouden schijn gaf.

„Want de Here Uw God brengt U naar een goed land, een land van beken en bronnen, die uit bergen en dalen ontspringen; een land van tarwe en gerst, van wijngaarden en vijgebomen, een land van olijfolie en honing; een land waar gij uw brood zonder schaarste zult eten, het zal er u aan niets ontbreken; een land waar het steen uit ijzer bestaat en waar gij uit de bergen koper zult delven. Wanneer gij gegeten hebt en verzadigd zijt, zult gij de Here uw God danken voor het goede land dat Hij u heeft gegeven."

Terwijl zij las, begreep hij dat zij deze tekst niet toevallig had opgeslagen. Ze wilde ermee zeggen: Of je het mij verkiest te zeggen of niet, ik weet dat je wilt weggaan. Je hebt je zinnen erop gezet. Ik zal je niet vasthouden of je wroeging nog groter maken dan ze is. Ga... denk aan God en mij in je nieuwe woonplaats, het ga je goed en God zegene je.

Zij deed de bijbel dicht en keek hem over haar bril aan, voldaan omdat zij zo'n toepasselijke tekst had gevonden. Ze wachtte op zijn goedkeurende woord, zijn waardering voor haar onbaatzuchtigheid. Hij reikte over de tafel en streelde haar gerimpelde hand. „Is dat je afscheid, moeder?"

„Ik weet immers dat je van ons weggaat."

„Het zal wel moeten. De laatste keer, dat ik er was, kreeg ik opdrachten voor drie portretten, om nog te zwijgen van de schetsen die ik voor het gildestuk van dokter Tulp moet maken."

„Ja, maar je wilt ook weggaan." Ze tikte hem speels op zijn vingers. „Je wilt het maar al te graag, beken je zelf de waarheid maar."

Hij keek om zich heen, naar de vertrouwde borden in de glazen kast, de ketel aan de haak, de nog warme sintels van het vuur waarop het avondeten was gekookt, hun rosse gloed overstemd door een vlek zonlicht. Hij keek ook naar de stoel waarin zijn vader altijd had gezeten; geen van hen, zelfs Adriaen niet, had zich ertoe kunnen brengen in die stoel te gaan zitten. „Ik wil wel, maar denk niet dat ik hier met vreugde wegga. Ik hoop dat je het verschil daartussen begrijpt."

„O ja, ik begrijp het verschil." Ze nam haar bril af, wreef haar neuswortel en keek

hem alwetend en een beetje spottend aan. Als haar verdriet in deze dagen een ogenblik op de achtergrond raakte, werd zij plotseling meisjesachtig en kittig, onschuldig lonkend, zoals zij in de begintijd met Harmen geweest moest zijn. Het was alsof hij haar, door haar achter te laten, had teruggezet in haar jeugd.

Liesbeth wijdde zich weer aan het tinnen eetgerei. Er lagen een paar messen voor haar, die zij had gepoetst tot haar moeder uit de bijbel begon te lezen; nu het grote koperen slot van het boek weer dicht was, nam zij de poetslap weer op. Nu Adriaen de molen beheerde, had zij minder werk, maar nog steeds geen rust; bedrijvig liep zij de hele dag van de kelder naar de zolder en ook wanneer zij zat, vonden haar handen steeds iets te doen.

„Wanneer denk je te gaan?" vroeg zijn moeder.

„Over een week, twee weken . . . ik weet het niet. Ik kan niet te lang wachten."

„En waar zul je wonen?"

„Voorlopig bij Uylenburch in huis, denk ik. Joris van Vliet gaat met me mee . . ." Zijn zuster keek hem verbaasd en verwijtend aan; zou ze zich nog altijd herinneren hoe Jan Lievens eens had geopperd, háár als zijn huishoudster mee te nemen? Hij voelde zich gedrongen, te verduidelijken dat Van Vliet hem alleen in zijn atelier behulpzaam zou zijn.

„En hoe wil je dan leven?" vroeg zijn moeder. „Ik bedoel, hoe komt een alleenwonende man aan zijn eten, wie wast en strijkt zijn kleren en naait de knopen aan?"

„Dat doet Uylenburch. Duizenden jonge mannen in Amsterdam doen het ook," zei hij, uit het veld geslagen door iets ondeugends in haar felle oogjes; zij wílde hem blijkbaar met een slecht gestreken kiel en een buis zonder knopen zien.

„Wat doen ze dan? Huren ze iemand, een wasvrouw?"

„Uylenburch wel."

„Maar die wasvrouwen gaan zo ruw met de kleren om. Je zult zien dat je kielen dan geen jaar meer meegaan."

Hij vond het niet zo belangrijk, hoe lang zijn kleren zouden meegaan; nu het hem zo goed ging, kon hij er zo veel kopen als hij wilde. Maar hij begreep dat het harteloos zou zijn, zo weinig waarde te hechten aan het werk dat zij al die jaren voor hem had gedaan. „Er gaat natuurlijk niets zoals jij en Liesbeth het hier voor me gedaan hebben. Zo goed zal er nooit meer voor mij gezorgd worden," zei hij.

Liesbeth liet een mes kletterend op de grond vallen. Hij raapte het voor haar op, maar ze glimlachte niet, bedankte hem niet. Ze keek hem alleen aan, strak en smekend. „Zou het werkelijk niet beter zijn als je een huishoudster had?"

„Een huishoudster? Ik zal niet arm zijn, hoop ik, maar toch ook niet welgesteld genoeg om iemand dag en nacht in dienstbetrekking te hebben . . ."

„Maar als je nu . . ." Ze probeerde geheimzinnig te kijken, wat haar niet goed afging, „als je nu een huishoudster had die niets kostte? Ik bedoel, als het eens ging zoals we een poos geleden dachten . . . Als ik met je meeging, dan zou ik alles kunnen doen . . . ik zou hard werken en ruimschoots mijn kost verdienen . . ."

„Liesbeth!" kwam haar moeder streng, „houd me ten goede, maar is je verstand op de loop?"

„Nee," zei ze fluisterend, „nee, ik geloof dat ik bij mijn verstand ben, al begrijp ik niet hoe dat nog kan."

„Hoe haal je het dan in je hoofd, met hem naar Amsterdam te willen? Je zou niet eens lang genoeg bij hem blijven om het voor hem de moeite waard te maken. In het najaar zou je al getrouwd zijn."

Ze liet haar poetsdoek vallen en omklemde de tafelrand. Haar anders wat wazige ogen werden donker. „Ik heb nooit beweerd dat ik binnenkort ga trouwen. Jullie zegt het steeds, maar ik niet!"

„Als hij je nog geen aanzoek heeft gedaan, is het omdat hij consideratie gebruikt. Hij zal je stellig . . ."

„Ja, moeder, daarvan ben ik ook overtuigd, maar dat is het niet. Als hij me zijn aanzoek doet, zal ik ook nog ‚ja' moeten zeggen. En dat ben ik niet van plan. Kijk me niet zo aan, ik doe het niet!"

„Wil je zeggen, dat je niet met hem wilt trouwen, na alles wat hij . . ."

„Ja, dat wil ik zeggen. Ik kan hem niet verdragen en ik bind mij niet aan iets dat ik niet kan verdragen, al moet ik tot mijn dood een oude vrijster zijn."

„Maar ik dacht dat je al besloten had . . . dat je wel wilde . . ."

„Ik toonde enkel bereidheid om vader te plezieren."

„Ja, je vader zou het heerlijk gevonden hebben."

„Dat weet ik, maar vader is er niet meer."

Tegelijk keken ze naar de lege stoel en ze begonnen te huilen, zijn moeder zacht en moedeloos, Liesbeth onbeheerst en met luide snikken. Rembrandt keek onmachtig van de een naar de ander en begreep, dat de twee vrouwen niet treurden om hun verlies. Zijn moeder huilde omdat zij en haar dochter niet van elkaar hielden, en Liesbeth gaf eindelijk lucht aan haar felle zelfbeklag: het was maar al te duidelijk dat ze haar wilden uithuwelijken aan elke botterik die haar vroeg, ze was hun tot last en ze wilden haar kwijt.

„Vader was erg gesteld op Hendrik," zei hij ten slotte, „maar hij zou Liesbeth nooit zijn wil hebben opgelegd. Hij zou niet gewenst hebben dat zij trouwde met iemand, van wie ze niet hield."

„Dat kan waar zijn," zei zijn moeder, „maar ze weet niet wat ze doet, wat voor gevaar ze loopt. In Amsterdam of Leiden, het is overal even verschrikkelijk en armzalig, een ongetrouwde vrouw te zijn. Het is maar een zielig leven, zonder man, zonder huis en kinderen, zonder iets dat een vrouw haar bezit kan noemen."

„Denk je dat ik dat niet weet?" Ze keek haar moeder brandend van woede aan. „Ik ondervind het al."

„Zou je dan niet aanvaarden wat de goede God je wil schenken, voordat het te laat is?"

„Neem me niet kwalijk moeder, maar ik wens niet in de bedstee te kruipen met alles wat de goede God me wil schenken."

Haar moeder deed of zij die lasterlijke taal niet gehoord had. „Dat is niet alles. Het huwelijk heeft nog meer te bieden."

„Maar als dàt ontbreekt, ontbreekt toch alles?"

„Dat hangt van de vrouw af. Het hangt ervanaf of de vrouw kan leren, haar opstandige hart te kastijden."

Rembrandt keek naar de hemel, rossig, bespikkeld met gouden wolkjes. Drie maanden geleden had hij zelf zich verguisd en vergeten gewaand, veroordeeld tot levenslange onbekendheid, maar toen had ook hij zijn opstandige hart niet gekastijd. „Wie zal zeggen wat haar nog te wachten staat? Ze behoeft nog lang niet te nemen wat haar tegenstaat. Hendrik is niet haar laatste kans op aarde."

„Is het dan beter voor haar als ze bij jou in Amsterdam is?"

Hij schrok even. Hij had nog niet beseft dat er maar tussen twee dingen te kiezen viel: een leven met Hendrik of een leven met hem in Amsterdam. Maar als dat zo

was, dan waren er nadelen èn voordelen. Hij zag haar al in een japon, afgezet met sabelbont, hermelijn zou haar niet meer staan, terwijl ze zijn gasten verwelkomde en de kip nog vliesdunner sneed dan de kok Vincenzo van meester Lastman het ooit had gedaan. En met alle betrekkingen, die hij straks in Amsterdam zou aankopen, was het altijd mogelijk dat zij een veel betere partij vond dan Hendrik Isaakszoon. „Slechter is het in elk geval niet voor haar," zei hij. „Ze heeft er geen gebrek aan gezelschap en er is altijd wel iets voor haar te doen en te zien."

Hij schaamde zich bijna toen zij plotseling naar hem toe kwam en haar wang tegen de zijne legde; om zijn geweten tot bedaren te brengen, nam hij zich vlug voor, haar in Amsterdam goed te verwennen met mooie kleren en lekkernijen en de schouwburg. Haar wang was betraand. „God zegene je, Rembrandt, God zegene je, je zult er nooit spijt van hebben." Ze kuste hem op zijn kruin en liep de keuken uit, met een poging het merkwaardige geluid dat in haar opwelde, een snik en een lach tegelijk, te onderdrukken.

En nu zij was weggegaan, drong het tot hem door, als een plotseling invallende duisternis – het licht was zwakker geworden, donkerder rood, met een diep-paarse gloed – drong het tot hem door dat hij straks zijn moeder zou achterlaten. Het vertrek, dat ophanden was, voelde hij veel smartelijker dan de vorige maal, toen hij luchthartig was gegaan, zonder omzien. Zij was nu ouder, dichter bij de dood, maar dat was het niet alleen, in zijn ogen was zij altijd oud en broos geweest. Het kwam, om te spreken met het Boek dat voor haar lag, doordat hij in de tussentijd van de Boom der Kennis had gegeten en goed en kwaad had leren onderscheiden. Hij wist nu dat er kwaad school in alle goeds, dat het bittere zaad op de loer lag in het klokhuis van de granaatappel en dat in de honing de dode mug gekristalliseerd ligt.

„Ik vind het afschuwelijk, je achter te laten. Je zult het eenzaam hebben, als wij tweeën weg zijn."

„Ik heb Gerrit nog . . . en Adriaen en Antje komen hier. Maak je over mij geen zorgen."

Gerrit, Adriaen, Antje . . . Ze had hun waarschijnlijk een rechtvaardig, toereikend deel van haar liefde toegemeten. Ze zou voor hen zorgen, hun niet tot last zijn, met gepaste trots over hen praten tegen de buren. Maar de overvloedige liefde, het levende water dat uit de bron ontsprong, was alleen voor hem en voor zijn vader geweest. Nu ging hij in een andere stad wonen en was zijn vader gestorven. „Misschien is het beter dat u ook niet hier blijft," zei hij. „U zou op den duur bij mij kunnen komen. Zoals het er nu uitziet, zal ik zeker eens een huis in Amsterdam kunnen kopen."

„Vraag het mij dan eerst en ik zal het je afraden. Huizen in Amsterdam zijn voor gezeten burgers en de adel, niet voor ons soort mensen. Bovendien . . ." Ze keek naar de glazen kast, die haar man met zijn eigen handen had gemaakt, „ik heb sinds mijn trouwdag in dit huis gewoond en ik wil nergens anders meer wonen."

Hij keek naar haar hand, die open en lijdzaam op het beschadigde hout van het tafelblad lag, en hij wist dat het maar een troostende droom was dat hij haar eens bij zich zou roepen: hij, die zich alles wat hij wilde kon voorstellen zolang het bloed van de waarheid erdoor stroomde, kon haar met de beste wil niet zien in een rijke salon of wandelend langs een deftige gracht of in een drukke straat tussen de jachtende handwagens.

„Dan zal ik je dikwijls komen opzoeken, moeder."

„Ja, doe dat, Rembrandt. Kom zo vaak als je kunt."

Hij probeerde zich die bezoeken voor te stellen, maar dat was niets dan een volgende poging, hun beider verdriet te verdoezelen. Toen trokken alle troostende middelen weg en bleef slechts het skelet van de naakte waarheid: zijn leven in Leiden was afgelopen, hij was al bezig zich van de bouwvallen ervan te verwijderen, hij liet zijn moeder achter. En toen zij meevoelend een hand naar hem schoof, legde hij zijn gezicht erop en huilde vrijuit, onbeteugeld, als een kind dat zijn liefste speelgoed is afgenomen.

DEEL IV

1632-1633

LIESBETH VAN RIJN; DE OUDE NAAM STOND MET POTLOOD OP DE MEELZAKKEN geschreven en werd hier in Amsterdam gehouden voor de naam van een provinciaals, maar adellijk geslacht.

Ze nam haar sleutel en ontsloot daarmee haar wereldje aan de Bloemgracht, waar ze zei en deed en kocht wat haar beliefde. Het was drie uur 's middags; de trompetter van de Oude Kerk had dat feit juist verkondigd door een koraalmelodie de ijskoude februarilucht in te schetteren.

Voor half vier zou er niemand komen en zij mocht zelf beslissen wat zij het best bij de pas gekochte rozijnenbroodjes te drinken kon geven: warme chocolademelk of wijn met kaneel. Ze liep een beetje angstig de donkere trap op (op de eerste etage was een pakhuis van veevoeder, dus daar liepen wel eens muizen rond) en maakte erboven de deur open, die toegang gaf tot een grote, vierkante zitkamer met volop licht. „Alles in orde," zei ze hardop, want de vreugde van dit nieuwe leven was nog zo vers, dat ze die ook moest uiten als ze alleen was. In de lange uren van Rembrandts afwezigheid, wanneer hij aan de Nieuwmarkt het lijk en de geneesheren schilderde, had zij er een gewoonte van gemaakt, verheugd te praten tegen hun nieuwe bezittingen: de grote eikehouten tafel, de gordijnen van rood damast en de kussens van olijfgroen fluweel.

Achter de zitkamer waren twee slaapkamers en de keuken, en weer daarachter, over de hele breedte van het huis met het noordwestelijke licht door de brede openslaande ramen, was het atelier waar Rembrandt schilderde en les gaf.

Ze legde haar schoudermanteltje en fluwelen hoed op haar bed, ging naar het atelier en nam stof af van de stoel waarop haar vriendin Margaretha zou poseren als Minerva, een in mantel gehulde bedroefde gestalte, het hoofd en de schouders wat voorover gebogen en de bleke handen over elkaar op een oud, opengeslagen boek. Margaretha waste voor het poseren altijd haar haar; het was prachtig haar, hoewel het niet, zoals sommigen zeiden, het enige mooie aan haar was. Het was zijig en lichtrood als nieuw koper, het was zacht en het krulde gemakkelijk om je vinger, als het haar van een kind. Vandaag zou het bijzonder tot zijn recht komen: wanneer Rembrandt thuiskwam van de Nieuwmarkt, zou haar stoel in de volle zon staan. Ze blies even over het ronde tafeltje van Minerva – daar mocht ze niets aanraken, want de aardbol, de boeken, perkamentrollen en de opgevouwen halsdoek waren zorgvuldig opgesteld. Waar moest hij een huishoudster vinden die zo goed wist als zij wat hij nodig had? Wie kon zijn antiquiteiten, zijn palet en penselen behandelen zoals ze verdienden, wie anders dan zij of misschien Margaretha van Meer?

Zij wilde iets doen dat een compliment voor Margaretha zou zijn als ze kwam en nam van de schrijftafel in de zitkamer een boekje met Engelse gedichten, en een vertaling in Nederlands proza van één der gedichten, die Margaretha een week

geleden op briefpapier voor haar had gemaakt. Margaretha kende Latijn, Engels Frans en Zweeds en alleen haar diep-protestantse overtuiging weerhield haar ervan, ook Spaans en Italiaans te gaan leren. Margaretha was een verschijnsel waarmee zij nog nooit in aanraking was geweest: een geletterde vrouw. Wanneer het gerucht van feestavonden was verstild en de mooie vrouwtjes soezerig werden en begonnen te geeuwen, zat Margaretha beheerst en klaar wakker met een predikant over de werken van Erasmus of met een dokter over de tekeningen in Vesalius te praten. De dichter, die zij had vertaald, was ook protestants en zeer vroom, hoewel hij Italiaanse titels als ‚L'Allegro' en ‚Il Penseroso' gebruikte. Met het boekje in haar ene hand en de vertaling in de andere ging zij op de vensterbank tussen de fluwelen kussens zitten en trachtte ‚de smaak van het Engels', zoals Margaretha dat noemde, gewaar te worden.

Ze zou niet kunnen zeggen of ze het mooi vond, hoewel ze bij de zesde maal de versmaat voelde en het rijm hoorde. De grootste voldoening voor haar was het herinneren van de vreemde woorden die met de rustige altstem voor haar gezegd waren. Hoeveel schoonheid woonde er in die slanke keel, omvat door de eenvoudige wit-linnen kraag! (Het was een kraag zoals die door de puriteinen in Engeland werd gedragen.) En wat was zij, Liesbeth Harmensdochter, een gelukskind dat ze zo'n vriendin had gevonden! Het was bijna een vergoeding voor het schrale deel, dat haar in de liefde was toegevallen.

Nadat ze zich door de eerste bladzijde van het gedicht had heengewerkt, ging ze naar de keuken, waar ze het vuur aanwakkerde met de blaasbalg, de wijn en de kaneelbast in de ketel deed en de broodjes op een nieuwe tinnen schaal legde. Ze was weer in de zitkamer om de borden en servetten op tafel te leggen, toen zij de verwachte voetstappen op de trap hoorde. Ze ging opendoen. Margaretha rende de trap niet op, ze rende nooit, maar het was duidelijk merkbaar dat zij ongeduldig was. Ze had al een hand uit haar wollen mof genomen om die Liesbeth toe te steken. Op de drempel tussen het donkere portaal en de lichte kamer omhelsden ze elkaar. Met haar grote, blauwe, misschien wat uitpuilende, maar daarom des te openhartiger ogen keek Margaretha Liesbeth ernstig aan. „Ben ik te vroeg, Liesbeth?"

„Jij bent nooit te vroeg." Ze nam de mantel van Margaretha – een goede, maar wat vale mantel, juist door die vaalheid echter zo bewonderenswaardig en zo speciaal van háár – en legde hem zorgvuldig over een stoel. „Heb je nog iets van je ouders gehoord?"

„Ja, we hebben eindelijk een brief ontvangen. Alleen maar treurig nieuws, hoewel ik niets anders verwachtte. Ze zullen de hele winter moeten wegblijven; het zal al mooi zijn als ze met het voorjaar thuis kunnen komen."

„Arme Margaretha, alleen met je oudtante en je zusje en het hele huis om voor te zorgen."

„Zeg liever: arme moeder, nu ze die vreselijke winter weer in haar botten moet krijgen."

De vader van Margaretha, oud-officier en deskundige in de bouw van forten en de aanleg van vestinggrachten, was door een Zweeds ijzersmelter aangezocht om bij Bergen een schacht in het erts te maken, tegen een vergoeding die hij in zijn armoede niet mocht verguizen. Nu haar ouders dus in het Noorden waren, moest Margaretha de huishouding doen, maar had zij ook een meer dan gewone vrijheid. Liesbeth twijfelde of zij zelfs wel als Minerva geposeerd zou hebben – rustig,

Oude man met gevouwen handen.
Krijttekening rood en blauw 226 x 157 mm.
Kupferstichkabinett Berlijn – Dahlen.

degelijk en in een mantel gehuld – als haar moeder in de buurt was. Dat was ook wel begrijpelijk; ze kende de reputatie van schildersmodellen en wist hoe haar familie en de wereld erop zouden reageren. Maar als Justitia met de weegschaal had zij de behoefte van de kunstenaar afgewogen tegen domme kwaadsprekerij; ze had het juiste besluit genomen en haar ouders volledig ingelicht.

„Hebben ze iets over het poseren geschreven?" vroeg Liesbeth.

„Niet veel. Alleen dat ze ervan overtuigd zijn, dat ik weet hoe ik me moet gedragen. Ze vermoedden niet dat het zo lang zou duren; ze dachten blijkbaar dat het klaar zou zijn voordat ik hun antwoord las. Ik ben blij dat het niet zo gelopen is . . ." Ze liep de kamer door en ging op de vensterbank zitten. „Je broer neemt gelukkig alle tijd. Ik poseer graag; misschien omdat je dan stil moet zijn en toch vriendschappelijk contact kunt hebben. Het is de enige manier om na te denken en toch niet eenzaam te zijn."

Voor het eerst twijfelde Liesbeth aan de waarheidsliefde van haar eerzame vriendin. Zou zij voor één andere schilder poseren als hij het vroeg, alleen om te kunnen nadenken zonder eenzaam te zijn? Zou zij zelfs voor Rembrandt poseren als zijn benadering van het stille, roodharige meisje, dat op de muziekavond van dokter Tulp fluit had gespeeld, niet had gegrensd aan voorzichtige tederheid? En nu hij zich op het werk had geworpen, nu hij niets anders van haar verlangde dan haar beeltenis in verf, waarom kwam zij nog zo gretig? Om de lange, vermoeiende uren, waarin bijna niet gesproken werd, zonder klachten te verdrijven met mediteren? „Wat voor redenen je ook hebt, ik ben er blij om dat je ertoe hebt besloten, zowel voor Rembrandt als voor mij," zei Liesbeth, terwijl ze naast haar kwam zitten. „Zoals hij jou nu schildert, werkte hij thuis ook; hij geeft zich volledig aan wat hij doet en bekommert zich niet om de indruk die hij maakt. Hij is niet gewend, te praten terwijl hij schildert, ook niet tegen Cornelia Pronk."

„Die in Leiden voor hem poseerde?" Margaretha wendde haar ogen af, bang misschien, dacht Liesbeth, dat zij een mooier, jonger meisjesgezicht zou zien als zij ooit de moed had, de stapel oude doeken in het atelier door te kijken.

„Meestal poseerde de familie. Mijn moeder, vader, mijn broers, ik zelf ook een paar maal."

„Geen vrienden?" Ze glimlachte, wellicht om te tonen dat zij bereid was en berustte; het was een verrukkelijke lach, een langzame toeneming van het licht in de grote ogen, een zachte verdieping van de mondhoeken.

„Nee, geen vrienden. Soms Joris van Vliet en Gerard Dou; Van Vliet heb je gezien, Dou was zijn andere leerling. Die oude doeken in het atelier zijn hoofdzakelijk bijbelse onderwerpen, en zelfs daarvoor gebruikte hij meestal de familie. Weet je, Margaretha, de enige echte vriend die hij thuis had, was Jan Lievens. Ze hebben jaren samen geleerd en gewerkt . . . en nu is Jan weg."

„Ja, dat vertelde je broer. Hij zal wel eenzaam zijn, nu hij alleen moet werken."

„Voor mij is het nog eenzamer." Ze keek naar haar handen, omfloerst en geflatteerd door de kanten mouwopslagen, maar nog zonder ring en nog te dik aan de knokkels en de polsen.

„Waarom? Was je op Lievens gesteld, Liesbeth?"

„Op hem gesteld? Ik was verliefd op hem." Wonderlijk, die onthulling verwekte geen schrik, maar spontaan medeleven zonder kritiek. Dat deed haar dorstige hart zo goed, dat ze nog verder ging: „Om je de waarheid te zeggen, ik dacht dat ik eraan zou sterven, zoveel hield ik van hem."

„Werkelijk?" Het was geen vraag, het was een protest tegen de diepte van haar verdriet, de onmetelijkheid van haar verlies. Liesbeth schaamde zich voor het eerlijke medelijden van Margaretha; haar verhouding met Jan was zo armzalig en weinig eervol geweest, dat Margaretha zou schrikken als zij de bijzonderheden hoorde. Bovendien was zij in Amsterdam steeds minder aan hem gaan denken.

„Nu ja, het is voorbij," zei ze. „Ik zal hem waarschijnlijk nooit terugzien en het is maar beter zo."

„Maar schrijf jullie elkaar niet eens?"

„Waar zou het toe dienen? Brieven zouden ons ongeluk alleen maar rekken. We zijn overeengekomen uit elkaar te gaan en te vergeten." Zij begreep niet waarom ze er zo rustig en gevoelloos over sprak. En het ergste was, dat Margaretha haar smakeloze praat voor de simpele waarheid versleet.

„Wat schortte er dan aan? Had je familie bezwaren of was het een geldkwestie?"

„Natuurlijk een geldkwestie, al kan ik niet zeggen dat mijn familie er van harte mee instemde."

„Maar nu hij zo'n prachtige betrekking aan het Engelse hof heeft, kan hij toch . . ."

„Mij laten overkomen? Geloof dat maar niet." Natuurlijk zou ze zich het best uit dit dilemma kunnen redden door eenvoudig te zeggen: „Neem me niet kwalijk, ik heb alles verzonnen. Hij heeft nooit iets om mij gegeven; voor hem was ik niet meer dan de eerste de beste dienstmeid, die hij op de achtertrap te pakken nam." Margaretha was zo diep ernstig en meelevend, dat ze haar de leugen beslist zou vergeven, maar daarop durfde zij toch niet te vertrouwen. „Alles wat hij aan het hof verdient, moet hij aan zijn familie afstaan. Zijn vader is tapijtwerker en zit tot over zijn oren in de schulden. Jan zou met een erfgename moeten trouwen. En hij is een knappe jongen, dus dat zal hem wel lukken ook."

Margaretha klopte haar meewarig op haar knie en het was Liesbeth een gruwel, dat de duivel haar de slimheid had toegeschoven om zich uit de benarde situatie te redden; ze schaamde zich ook omdat zij de arme tapijtwerker had belasterd, die zo graag rondbazuinde dat hij niemand een duit schuldig was. „Och, ik weet eigenlijk niet waarom ik er zo over doordraaf," zei ze. „Hier in Amsterdam heb ik het goed naar mijn zin. Ik voel me prettig in deze kamers, we hebben een druk, afwisselend leven . . . en ik had nooit kunnen dromen dat ik een vriendin als jij zou krijgen. Mijn broer is de gulheid zelf; ik durf in een winkel nooit iets mooi te vinden, anders koopt hij het voor me." In haar opluchting, nu het pijnlijke onderwerp achter haar lag, wilde ze ook haar vriendin blij maken. „Hij doet me in veel opzichten aan jou denken. Hij is zo verdiept in zijn werk, zo intens bezig met de ernstige dingen van het leven, dat hij geen tijd meer heeft voor verliefdheden. Je moogt het geloven of niet, Margaretha, maar in al die weken hier heb ik hem geen twee keer dezelfde jongedochter horen noemen."

Margaretha zei niets, maar legde haar handen op de plooien van haar rok en onderdrukte een zucht. Maar de spanning was uit de lijn van haar smalle schouders geweken, haar glimlach verbreedde zich en Liesbeth werd bang dat ze haar mond voorbijgepraat had. Was er wel overeenkomst tussen deze beheerste jonge vrouw en haar stormachtige broer? En wat voor geruststelling was er te putten uit het feit, dat hij zelden sprak over de meisjes die hij wèl zo opvallend aangaapte? „Nu ja, hij praat nooit veel over zijn zaken," verzachtte zij.

Maar de correctie kon het gezegde niet goedmaken. Ze keek naar het gedichten-

boek en de vellen briefpapier en wilde dat Margaretha en zij de tijd maar aan het lezen van een nieuw gedicht hadden besteed; het bouquet van de wijn en het geborrel in de waterketel brachten haar tot het besef, dat de visite jammerlijk was tegengevallen. De middag was te veel met de handen bevoeld en gekeurd, als een vrucht, en had daardoor zijn vergankelijke frisheid verloren. Nu viel het haar zwaar, het gesprek gaande te houden tot Rembrandt thuiskwam.

Voor het eerst sinds hij weer in Amsterdam was, had hij die middag geen lust, naar huis te gaan om in zijn atelier te werken, hoewel hij de ‚Minerva' met echte, blijde scheppingsdrang schilderde. Die drang voelde hij nu niet en voordat hij zijn buurt inging, kreeg hij de aanvechting om te keren en naar ‚Taveerne Het Vat' te gaan, waar Van Vliet en zijn nieuwe leerlingen Govert Flinck en Ferdinand Bol nu met hun kunstbroeders zaten te drinken. Na een paar kroezen bier of een beker met iets sterkers zou hij daar misschien de loodzware gedachten, die hem de afgelopen uren drukten, van zich kunnen afschudden. Maar dan maakte Liesbeth zich natuurlijk ongerust en zou Margaretha teleurgesteld zijn. Er was niets aan te doen, hij was verplicht naar huis te gaan.

Hij had nooit gedacht dat het hem zou tegenstaan, een lijk als model te hebben. Een week geleden, toen de knecht van dokter Tulp hem kwam zeggen dat het lijk eindelijk was bezorgd, was hij alleen maar opgetogen geweest en had hij verstandelijk verlangd naar de ontdekkingsreis in de tempel van het menselijk lichaam, waar de bloedvaten, de spieren en de beenderen waren. Tegen de mogelijke stank had hij wel een beetje opgezien; hij kon al niet goed tegen de geuren die uit de vleesmarkt onder het slachthuis kwamen, geuren van bloed en gesneden vlees van varkens, ossen en schapen. Maar ze hadden hem verzekerd dat de kwalijke geur met azijn en brandende kruiden verdreven zou worden en hij hield zich voor, dat hij toch niet fijngevoeliger mocht zijn dan De Keyser, Miereveldt of Aert Pieterszoon, die ook in een ondraaglijke stank hun ontledingen hadden geschilderd.

De geneesheren zeiden hem herhaaldelijk, dat hij een geluksvogel was omdat hij een lijk hàd om te schilderen, maar dat hinderde hem juist zo: het idee dat het lot van een gehangene van hem een geluksvogel maakte. Er was moeilijk aan lijken te komen; het gilde der geneesheren kon alleen wettelijk aanspraak maken op de stoffelijke overschotten van terechtgestelde misdadigers en er ging wel eens een heel jaar zonder terechtstelling voorbij. Adriaen Adriaenszoon, in de annalen van de misdaad bekend als ‚Het kind', had een bijzonder fraaie anatomie; zelfs nu zijn lijk op de snijtafel lag, ging er een grote macht van uit. De platte buik, de hoog gewelfde ribben, de krachtige zuil van de hals bazuinden nog steeds de onbeschaamde mannelijkheid uit, waarmee hij zich tegen orde en wet had gekeerd. Hij had de ene wandaad na de andere begaan, vastbesloten zijn voorgangers en de duivel en zich zelf te overtreffen. Het zelfbewuste lachje, waardoor schout en schepenen bij zijn berechting tot wanhoop waren gedreven, krulde nog steeds zijn bovenlip, zodat zijn glanzende tanden te zien waren. Zijn lijk, al werd het nog zo verschoven, versjouwd, gejonast, opengesneden, verwenst om zijn stank, dreef nog altijd de spot met hen die het hanteerden; de half gesloten ogen zeiden: doe maar wat jullie wilt, het laat me koud.

Er waren ogenblikken, dat hij het eenvoudig zag als een ding dat hij moest schilderen, een bleke wig in de sombere omgeving, een lichtstreep midden in het donker, een huiveringwekkend voorwerp dat de blikken tot zich trok voordat ze

naar de samengepakte gezichten erboven dwaalden. Maar zo was het die dag niet geweest; hij was er voortdurend nieuwsgierig naar geweest hoe ‚Het kind' er werkelijk als kind had uitgezien, wie zijn vader en moeder waren, waar hij had gewoond, welke onvervangbare wereld er in zijn brein werd geblust toen het touw van de beul zich om zijn hals sloot. Wel was het hem gelukt, de opengesneden arm heel mooi te schilderen, met precies het goede roodbruin voor de spieren en het bloed, maar hij was lelijk van zijn stuk gebracht door de sluwe ogen en de minachtende, onuitwisbare glimlach.

Toen waren de geneesheren ongepaste grappen gaan maken, waardoor hij zich nog akeliger voelde. Dokter Hartmansz was begonnen; hij plaagde Rembrandt ermee, dat hij hen te lang ophield, zodat in die tijd de gezonden ziek, de zieken nog zieker werden en de zieksten doodgingen. Dokter Kalkoen verzocht hem op te schieten en zijn modellen op het linnen te brengen zolang hij hen nog voor het grijpen had. (In het begin van de eeuw had Aert Pieterszoon de grootste moeite gehad, zijn ‚Anatomische les van dokter Egbertsz' te voltooien: de meeste doktoren hadden het te druk met de epidemie om te poseren en een aantal oorspronkelijke inschrijvers was gestorven zonder het honorarium betaald te hebben.) „Zie!" had dokter Van Loenen gezegd, met geheven handen de spot drijvend met de predikanten, „alle geneesherenvlees is als gras." En misschien omdat de stank van het lijk en de stank van de naburige vleesmarkt met vereende krachten de lucht om de groep bedierven, zag Rembrandt de levenden èn de dode als hoogst vergankelijke verschijnselen, bedreigd door verrotting.

Als hij het met alle geweld zou willen, dacht hij, had hij na een dergelijke toestand wel dadelijk aan de ‚Minerva' kunnen doorwerken. Maar die schielijke, heilzame overgang zou hem toch niet gegund zijn omdat zijn model geen beroepsmodel was. Er diende eerst een half uurtje wellevend geconverseerd te worden en dat bedacht hij met enige ergernis toen hij de ramen van zijn atelier zag, goud glanzend in de warmteloze winterzon. Hij werd opgewacht door Margaretha en Liesbeth en gebabbel en een middagboterham, terwijl hij geen lust had in mensen en praten en eten. Hij ging dan ook niet dadelijk naar boven, maar bleef staan bij het hek tussen het pakhuis en de gracht, brak een ijspegel van het hek en zoog erop alsof hij van het vocht en de koude in zijn mond loutering verwachtte.

Maar boven, in de zitkamer, was alles niet zo ondraaglijk als hij had gedacht. Op de gedekte tafel, waarop één vroege kaars brandde, was geen vlees te bekennen; de broodjes waren zo onschuldig als communie-ouwels en de kaneel gaf een reinigende scherpte aan de wijn. Nu was Margaretha met haar bedeesdheid en haar voorzichtig afgewogen woorden geen vrouw om iemand eens flink op te beuren, maar haar aanwezigheid bleek niet hinderlijk te zijn. Het gesprek, voornamelijk over de ‚Anatomische les' van Miereveldt, die zij in Delft had gezien, was bedaard en intelligent; Margaretha zette altijd een welkome rem op Liesbeths praatlust. En in zijn eigen stemming van onpasselijkheid was het al kalmerend, haar alleen maar te zien, zoals iemand, die walgt van Franse brandewijn omdat hij er niet tegen kan, opleeft bij het zien van een kop kruidenthee.

Ze verdeden geen tijd aan onbeduidend gepraat toen ze aan het werk gingen. Liesbeth bleef in de zitkamer en Margaretha nam haar pose zo feilloos in alsof ze niet weg geweest was. Toch was er een verschil – in het model of in zijn eigen blik: Minerva (of Margaretha) straalde meer meegevoel, meer waardigheid uit dan anders. Haar gezicht, dat niet waarlijk mooi was en zware schaduwen vertoonde

omdat het van het licht was afgekeerd, bracht een tedere zwaarmoedigheid over, die niet met zijn eigen stemming botste. Toen hij dan ook nog een laagje verf over de nog vochtige glans van haar krullen had aangebracht, verbrak hij hun onuitgesproken overeenkomst tot zwijgen: „Is er iets? Je ziet er wat bedroefd uit vandaag."

„O nee, ik ben niet bedroefd." In tegenstelling tot zijn andere modellen, die elke kans aangrepen om de pose te laten varen, bewoog zij alleen haar mond. „Hoogstens misschien wat ongerust."

Hij wachtte tot hij een zachte lichtlijn op de mantel had gezet, toen vroeg hij: „Waarover?"

„Mijn vader en moeder, vooral vader. Ik heb een paar dagen geleden een brief van hem ontvangen en aan het handschrift zag ik opeens dat hij oud wordt. Achtenveertig is natuurlijk geen hoge leeftijd, maar het is wel te oud voor zekere dingen."

„Zoals?" Hij wist dat ze niet verder sprak om hem niet in zijn werk te hinderen.

„Hij is te oud om in Zweden nieuwe vrienden te maken. Om weer in het leger te gaan als hij terugkomt. Om te zoeken naar nieuwe ijzersmelters die schachten nodig hebben. Om te gaan kijken hoe het met de werkzaamheden staat, in de vochtige, donkere, koude gangen onder de grond."

Hij bedacht dat iedereen dat op den duur moest doen en hij maakte een te brede penseelstreek, die hij met zijn paletmes moest wegkrabben. „Maar hij behoeft nu toch een hele tijd niets te doen? Liesbeth vertelde dat hij een mooie som gelds meebrengt."

„Ja, ja, een mooie som gelds!" Ze maakte een kleinerend gebaar, maar legde haar handen onmiddellijk weer in de goede houding. „Ik ben er God heus wel dankbaar voor, maar geen enkel geldbedrag is ooit zo groot als het lijkt, en hij zegt zelf dat ruim een derde deel ervan door zijn vingers zal glijden eer hij thuis is. Hier hebben we geleerd, met welke kunstgrepen je van vrijwel niets kunt rondkomen, maar in een vreemde stad gaan die niet op. En al zou hij er nog zo zuinig mee zijn, geen enkele som duurt eeuwig."

Het was een sombere gedachte, die hij niet kon tegenspreken: ook het grootste deel van zijn voorschot op de ‚Anatomische les' was al op. Nu ja, Liesbeth en hij leefden er beter van dan strikt noodzakelijk was, maar zij waren met hun tweeën, terwijl de officier vijf magen te voeden had en een oud huis bezat dat in de strenge winters haast niet te verwarmen was en waar eeuwig en altijd iets te repareren viel. Hij zelf zou al diep in de schulden gezeten hebben als Uylenburch hem niet zoveel portretopdrachten had bezorgd; zelfs nu nog kwam het voor dat hij zijn zuster dringend verzocht, het geld voor de huur te verstoppen, uit angst dat hij het in een opwelling aan een doek van Seghers of Brouwer zou uitgeven.

„Het ergste is dat mijn vader niemand heeft die hem helpt," zei ze. „We zijn verder met niets dan vrouwen thuis: mijn moeder, mijn oudtante – we durven haar geen eten meer te laten koken als ze alleen thuis is, zo bang zijn we dat ze zich in brand steekt – en mijn zusje en ik. Ik ken Frans, Zweeds, Engels en Latijn, ik spreek die talen werkelijk vloeiend . . ." Ze zei het in alle eenvoud, zonder trots. „En ik vraag me af of een vrouw lessen zou kunnen geven. Niet aan mannen, natuurlijk . . . die zouden het niet willen, maar aan jongedames en kinderen."

Dit leven, met zijn fatsoenlijke armoede, zijn fletse blijmoedigheid, zijn aandoenlijke trouw aan de vormen, bracht hem op een gedachte die hem opeens bewegingloos maakte. Met al haar vrouwelijke zwakheid en zachtheid was ze flinker dan hij.

Toen het leven in Leiden begon af te brokkelen, had hij maar één allesoverweldigend verlangen gehad: het zinkende schip te ontvluchten en zich in veiligheid te brengen. Maar zij zou nooit vluchten; zij zou lessen geven, naaien en schrobben, in haar vrije tijd studeren en opletten dat de rokken van haar oudtante niet in brand vlogen. Hij voelde een vreemd, verontrustend mengsel van medelijden en bewondering. „Waarom zou een man van jou geen les nemen? Als ik de tijd had om een taal te leren, zou ik stellig geen man weten die het beter deed dan jij."

Ze glimlachte. „Heel vriendelijk gezegd, maar dat zou iets anders zijn. Jou zou ik nooit laten betalen."

„Waarom niet?"

„Omdat je mijn vriend bent . . . dat wil zeggen, ik zou je graag als een vriend beschouwen."

„Ik ben je vriend toch!" Met enige wroeging dacht hij aan de keren, dat hij in zijn vriendschap te kort geschoten was: hij had haar niet gevraagd, mee te gaan op zijn reisje naar Haarlem en hij had haar glad vergeten toen hij de namen van de gasten opschreef voor zijn vorige feestje. Pas Liesbeth had haar op de lijst gezet. „Ik heb je vader nooit gezien," zei hij, doorwerkend. „Wat is hij voor een man?"

„Hij is mager, maar nog kaarsrecht voor zijn leeftijd. Hij had dezelfde kleur haar als ik, nu is het grijs. Hij heeft diepe rimpels om zijn mond, hij heeft een goedig gezicht. En jouw vader – ik beveel zijn geest aan de levende God – hoe was hij?"

Haar neergeslagen ogen maakten meer in hem los dan wanneer ze hem recht hadden aangekeken. „Hij was een ongeletterd man, eenvoudig, hij had een moutmolen in Leiden. Hij voegde het ‚Van Rijn' aan zijn naam toe om geen verwarring te stichten: nu wist iedereen waar zijn zakken meel vandaan kwamen. Hij heeft het beleg meegemaakt en dat heeft hem gehard en dankbaar voor het leven gemaakt. Mij heeft hij beter behandeld dan ik verdiende."

„Zo behandelt God ons allen." Ze zei het mild, als iets vanzelfsprekends; haar vroomheid had niets kwezelachtigs. „Lijk je op hem?"

„Nee, in het geheel niet. Wacht eens even." Hij legde zijn penseel en palet neer en haalde een getekend portret van zijn vader uit een map; hij had het een paar dagen na hun twist over Pieter Lastman gemaakt. Het was een treffende gelijkenis, in rood en zwart krijt, gewassen met verdunde inkt, gedetailleerd, maar levendig en vlot. Onlangs had hij de randen keurig bijgeknipt, er een soort lijst om getrokken en de naam van zijn vader met inkt eronder gezet. Hij ging met het portret naar haar toe, herinnerde zich hoe het hem opeens onberedeneerd gelukkig gemaakt had, die lijst en die naam erop te zetten, alsof hij daarmee de sterfelijkheid van zijn vader te niet deed. „Zo zag hij eruit," zei hij. Hij stond achter haar en gaf de tekening in haar handen. De lucht om haar heen was fris en geurig, waarschijnlijk van haar pas gewassen haar.

„Een goede, liefhebbende man, zo te zien. Je mist hem zeker erg."

Hij ging terug naar de ezel; het portret liet hij bij haar, het was een goede plaats. Hij ging aan het werk op de bontvoering van de mantel. „Niet zo erg als toen ik thuis was." Hij wilde het gesprek zo openhartig laten als het was. „Thuis waren er al die plekken waar ik elk ogenblik verwachtte hem te zien en waar hij niet was: een bepaalde plek in de zitkamer waar hij altijd stond, het bloembed in de tuin, zijn stoel in de keuken. Ik heb later een schilderij van hem gemaakt, uit mijn herinnering . . ."

„Mag ik dat zien?"

„Nee, het is niet zo sprekend als die tekening. De gelijkenis is er wel, beter dan ik had durven hopen, maar de ogen hebben iets vreemds . . . ze willen je niet aankijken, ze zijn uitdrukkingloos, ik denk dat ze dood zijn." Hij mengde wat romig wit om het blad onder haar hand op te lichten. „We kunnen de doden blijkbaar niet vasthouden. We moeten aanvaarden, denk ik, dat zij heengegaan zijn."

„Geloof je dat? Misschien ben je daarom in je werk altijd met het lichamelijke bezig. Het lichamelijke is immers niet blijvend. Als ik de hele dag lichamen schilderde, zou ik misschien ook vergeten dat zij maar het omhulsel zijn van het wezen. Maar de liefde, die ze bij hun leven voor ons voelden, die is een deel van het wezen en vergaat niet tegelijk met het vlees."

Hij was dankbaar omdat bij het spreken alleen haar mond bewoog. „Heb jij ooit iemand verloren die je heel na stond?"

„O ja, driemaal. Twee zusjes en een zevenjarig broertje. Ze waren nog zo klein dat ze in mijn gedachten eigenlijk nooit vorm hebben aangenomen; toen het tweede kindje gestorven was, kon ik me hen niet meer afzonderlijk herinneren, het was alsof ze één ziel waren geworden. Met mijn broertje was het anders; hij had heel fijn, zacht haar, en een blauwe ader die over zijn slaap liep, en grote ogen; God zij dank is mij door zijn dood en begrafenis niets van hem afgenomen. Als ik later op bedtijd naar boven ging, voelde ik zijn hand in de mijne."

„Maar je hebt hem toch lichamelijk gezien? Je hebt zijn ogen gezien, en die ader, je hebt zijn handje gevoeld . . ."

„Natuurlijk, daar heb je gelijk in. We zijn in het vlees en onze kennis is van het vlees, hoe we ook naar een grotere zuiverheid en vrijheid streven. Daar dacht ik laatst nog over na, toen ik Augustinus las. Hij trachtte zich God als zuiver geest voor te stellen en toch vraagt hij God, hem bij de hand te nemen, zijn adem over hem te laten komen, zich van aangezicht tot aangezicht aan hem te openbaren."

Rembrandt was roerloos blijven staan, met opgeheven penseel, geboeid door de naaktheid van haar zelfopenbaring, maar ook omdat ze zo onbeschrijfelijk mooi was met die tranen in haar ogen, met die onschuldige, tedere, wat beschaamde glimlach. Hij kon geen antwoord vinden, er wilde niets anders komen dan een wazig visioen van geschilderde gestalten, geen vlees en geen geest, zwevend tussen licht en donker, wezen en lichaam, leven en dood. Hij maakte een gebaar met de hand, waarin hij het palet hield, als verontschuldiging omdat zijn woorden te kort schoten. Zij knipperde de tranen weg en haar lach werd breder en huiselijker. „Mooi is dat, ik houd je van je werk," zei ze.

„Welnee, niet in het minst. Ik dacht alleen . . . jij staat blijkbaar op een betere voet met de dood dan ik."

„Toch niet op zó'n goede voet, dat ik er niet bang voor ben, geloof me . . . Niet voor mij zelf, maar voor anderen . . ." De laatste woorden gingen in stilte op. Hij werkte nu aan de ingewikkelde plooien van de stof over haar borst, trachtte duidelijke schaduwen te maken zonder haar wat magere en kinderlijke vormen te verraden. Maar in gedachten zag hij de borsten zelf terwijl hij ze in verf aanduidde; onwillekeurig dacht hij: zijn de tepels bleek of donker, is het vlees dooraderd met vertakte bloedvaten, zou het koel zijn of warm onder zoekende lippen? En daarna . . . kon hij iets anders doen dan zich haar voorstellen in haar naaktheid? Het beeld gaf hem geen genot, wond hem niet op, het werd verduisterd door het schuldige gevoel dat hij haar misbruikte, zoals die avond toen hij naar het keukenraam was geklommen om Liesbeth in het bad te zien. Maar waarom dit zelfverwijt? Margare-

tha was zijn zuster niet en hij zelf was geen kind meer. Was het zijn schuld, dat die gezonde aandrift grof en ongepast leek tegenover haar teergevoeligheid? Misschien lag er zelfs iets onoprechts in een vergeestelijking, die maakte dat een man zich voor zijn natuurlijke krachten ging schamen? „Ik heb Augustinus nooit gelezen," zei hij. Zijn stem klonk koud in zijn eigen oren. „Maar ja, ik heb bijna nooit iets anders dan de bijbel gelezen. Na de academie heb ik, geloof ik, geen boek gelezen."

„Waarom zou je ook lezen? Je bent schilder, geen wijsgeer. Als ik kon schilderen, zou ik ook niet veel lezen. Maar werk nu door; ik leid je af, we zullen niet meer praten."

Hij wijdde zich aan de manchetten en de kraag. Hij had geen lust meer in praten; hij dacht aan de vrouwen in de Pieter Jacobszstraat, de lichtekooien. In de snijkamer had hij onder het werken aan de vereelte voetzolen van het lijk gedacht, dat er maar één manier was om aan het drukkende gevoel van de dood te ontkomen: het leven fel te laten opvlammen door die nacht naar een vrouw te gaan. Maar dat zou, nu begreep hij dat wel, slechts een tijdelijke genezing zijn: de dood of diens levende tegenhanger zou weer over hem komen, met de onvermijdelijke vervreemding, de sombere zelfverachting. De geestelijke hooggestemdheid, die het lichaam uitschakelde, mocht dan een bedrieglijke zaak zijn, het vlees zonder geest was al even onwaardig. Lichamelijke vervoering zonder tederheid of meegevoel zou zijn besef van vergankelijkheid niet verzachten, maar verhevigen. Zuchtend legde hij palet en penseel neer en kneedde zijn plotseling stijve rechterhand.

„Zullen we ophouden? Ben je moe?"

Vreemd, dat die vraag van haar kwam. Gewoonlijk zat het model al lang te schuiven, te zuchten en zich verstolen te krabben voordat hij kramp in zijn vingers kreeg, terwijl Margaretha zich nog nauwelijks had verroerd. „Ja, we moeten maar ophouden. Ik heb vandaag lang en ingespannen op de Nieuwmarkt gewerkt."

„Gaat het goed?"

„Uitstekend."

„En wanneer zal ik terugkomen? Gewoon volgende woensdag?"

Maar die woensdag zou dokter De Witte een bescheiden feestmaal geven omdat zijn portret als eerste van de groep voltooid was. Hij had de grote kamer van ‚Het Vat' besproken en Rembrandt gevraagd, zijn zuster en zijn leerlingen en wie hij maar wilde mee te brengen. Terwijl hij haar nu zag opstaan, waarbij ze haar gespannen, vermoeide hals wreef, kwam het een ogenblik in hem op, haar mee te vragen. Ze was nooit echt vrolijk op een feest, maar toch ook geen blok aan zijn been en ze had toch al zo weinig vertier.

„Nee, woensdag kan het jammer genoeg niet. We moeten woensdag naar dokter De Witte." Hij vond opeens dat het er nu te dik op zou liggen als hij haar vroeg; bovendien voelde hij er weinig voor, zich op het feestje ervoor in te spannen dat zij niet door zijn luidruchtiger metgezellen werd vergeten en overstemd. „We zullen het op donderdag of vrijdag moeten zetten; beide dagen schikken mij."

„Vrijdag dan. Donderdag moet ik mijn zusje naar haar klavierles brengen."

„Ach ja, daar dacht ik niet aan." Hij ergerde zich onredelijk aan de veelheid en saaiheid van haar plichten. „Vrijdag is natuurlijk goed. Ik ben je heel dankbaar."

Ze deed een stap weg van het tafeltje, kwam in de zon, maar hij kon haar geen hand geven omdat zijn vingers besmeurd waren met verf; hij ging ook niet met haar terug naar de zitkamer, omdat hij geen lust had in luchtig gebabbel met haar en Liesbeth. Hij bleef dus waar hij was, maakte zijn penselen schoon, terwijl de twee

vrouwen nog even praatten en een slokje wijn dronken. Maar hij voelde een steek van spijt toen hij haar afscheid van Liesbeth hoorde nemen en bij het dichtvallen van de huisdeur was het hem alsof hij iets had verspeeld.

Liesbeth draaide zich om van het raam; ze had staan kijken naar de kale iepen, die door de warrige maartse windvlagen heen en weer gezwiept werden, maar luisterde nu naar wat er in het atelier gebeurde. „Ik heb je gezegd: maak het eenvoudiger," kwam de stem van Rembrandt, boos en ongeduldig, „maar eenvoudig betekent niet platvloers, begrijp je."

Hij had het natuurlijk tegen Van Vliet. Zo'n toon zou hij nooit aanslaan tegen Ferdinand Bol of Govert Flinck, die echte heren waren vergeleken met de arme drommel uit Leiden. Zijn geduld met Joris van Vliet raakte uitgeput, zoals trouwens meer goede eigenschappen van hem de laatste tijd uitgeput raakten. Hij gooide zijn verdiende geld over de balk, maakte zijn lessen te kort, hield zich niet aan afspraken en had de vorige nacht na twaalf uur zelfs een briefje onder de deur van Margaretha geschoven, om te zeggen dat ze die middag niet behoefde te komen. En de lof, die hij nu aan de eenvoud toezwaaide, zou zeker meer indruk gemaakt hebben als hij er zelf niet zo opgedirkt uitzag: met zijn muisgrijze fluwelen jas, zijn kraag van Vlaamse kant, de paarlen oorhanger en het zilveren medaillon.

De enige reden waarom hij zich zo had opgeschroefd en Margaretha had afgezegd, was dat hij bezoek van Uylenburch verwachtte. Uylenburch en een of ander Fries nichtje van hem, een verwend nest, Briskia of Braskia of wat voor overdreven uitheemse naam ze ook had, zouden hem die middag omstreeks twee uur met een bezoek vereren. Het nichtje, dat pas de vorige avond na zonsondergang was aangekomen, kon in de ochtenduren niet op bezoek gaan; ze was natuurlijk oververmoeid van de reis met de koets, zwak en broos als ze was, en mocht pas tegen het middaguur uit haar schoonheidsslaap worden gewekt. Margaretha moest dus worden afgezegd en de zitkamer diende er onberispelijk uit te zien; er moesten sinaasappels en gemberbrood worden ingeslagen en Liesbeth kreeg het verzoek, zich op te doffen alsof zij de koningin van Portugal moesten ontvangen. Niet dat zij tegen wat extra werk opzag, maar ze had een hekel aan Uylenburch, al bijna zo lang als ze hem kende.

„Ik heb geen gele oker meer," zei Ferdinand Bol. „Mag ik wat van uw palet nemen, meester?"

„Nee, nu niet. Over een kwartier houden we op. Ik verwacht bezoek."

Uylenburch, fraai bezoek, werkelijk een doorslaggevende reden om zijn leerlingen vroeger dan anders weg te sturen! Een aanmatigende nar, die zijn haar met limoenwater waste en zijn nagels met puimsteenpoeder poetste! Goed, met Kerstmis had ze zich door hem laten lijmen, maar alleen omdat hij zich zo voor haar uitsloofde: hij nam haar mee naar de schouwburg en bracht nu en dan presentjes voor haar mee. Maar je behoefde maar één keer zijn hand te strelen en hij keek je voortaan met een bordpapieren gezicht aan, zo bang was hij, dat hij in de val zou lopen. Hij wist ook waar Abraham de mosterd haalde: zodra hij had gehoord dat burgemeester Van Pellicorne een voorschot op een portret van twee personen had betaald, was hij om een lening van duizend florijnen komen vragen, een onzinnig bedrag, waarvan niemand wist of hij het ooit zou terugbetalen. Hij klom nog schaamtelozer over Rembrandts rug dan Jan Lievens het ooit had gedaan, en met nog minder recht: Jan kon tenminste een zeker talent niet worden ontzegd en deze

Uylenburch kon zich hoogstens beroemen op een paar vooraanstaande familieleden.

Op de schrijftafel achter de hoge stoel lag de brief uit Leiden; bij het aan kant ruimen van de kamer had Liesbeth hem opzettelijk laten liggen, als een terechtwijzing en om Rembrandts plezier in het bezoek te bederven. Antje had de brief geschreven omdat moeders hand te stijf was, Adriaen het te druk had en Gerrit te ziek was, maar zelfs de goed bedoelde zinnen van Antje lieten doorschemeren hoe slecht het thuis ging. De mout was niet meer wat ze in vaders tijd was geweest en er waren al klanten afgevallen, niet veel gelukkig, een stuk of vier. Gerrit kwam bijna niet meer uit zijn bed; er was iets verschoven in zijn rug en hij probeerde nog maar zelden te lopen. Moeder was in elk geval zo gezond als een vis; ze liet zeggen dat er geen reden tot ongerustheid was en liet Antje haar groeten doen. Het was een treurige brief; ze had gehuild toen Rembrandt hem voorlas en nu behoefde ze maar naar de opgevouwen vellen te kijken om de tranen te voelen prikken. Hoe humeurig en onberekenbaar Adriaen ook was, hij had duizend florijnen heel wat beter kunnen gebruiken dan Hendrik Uylenburch, die nog bijna elke week kleine feestmalen met ingevoerde wijn gaf. Liesbeth had dan ook het gevoel, dat zij haar familie en haar vriendin Margaretha zou verraden door nu veel drukte van het bezoek te maken. De gelegenheid vroeg om hooghartigheid en ijzige beleefdheid. Ze zat kaarsrecht op de vensterbank en streek door haar haar, om zeker te weten dat er geen krulletje was weggeslipt. Toen Flinck, Van Vliet en Bol door de zitkamer kwamen, op weg naar buiten, kostte het haar de grootste moeite, de beleefdheid in acht te nemen.

Maar ze werd zenuwachtig toen de visite de trap op kwam, beschroomd en onhandig onder de warrige begroeting. En voordat Hendrik en zijn nicht plaats hadden genomen in de hoge stoelen die Rembrandt zwierig voor hen klaarzette, kon Liesbeth zich wel slaan om haar onderdanigheid. Toegegeven diende te worden dat het nichtje, haar juiste naam was Saskia, niet de gebruikelijke schone van het platteland was. Liesbeth had zich haar bijna als een rund voorgesteld, waarschijnlijk omdat er zoveel boter en kaas uit Friesland kwam, maar Saskia leek er niet op. Haar figuur was mollig en toch maakte het een tengere, sierlijke indruk. Haar boezem en heupen waren volmaakt vrouwelijk en de taille met de verguld leren ceintuur was gemakkelijk met twee grote handen te omvatten. Het hoofd boven die appetijtelijke romp was engelachtig rond en gevat in korte, weelderige, honingblonde krullen. De mond, de grote donkere ogen en de kleine stompe neus hadden ook de pittige onschuld die engelen eigen is. Maar ze was niet zo ongekunsteld dat ze de houding van dat aantrekkelijke hoofdje niet precies had berekend: ze hield het een heel klein beetje schuin, om de lijn van haar roomblanke hals goed te laten uitkomen en om te pronken met een van haar bekoorlijke trekjes dat later een schoonheidsfout zou worden: het bijna onmerkbare begin van een onderkin. Ze had iets sprankelends, niet alleen in haar ringen en armbanden en in de kettingen en broches waarmee haar jurk van smaragdgroen fluweel was getooid, maar ook in haar haren, ogen en tanden, in het spel van haar vochtig-glanzende lippen.

Zij wendde zich tot Rembrandt zodra ze haar houding op de stoel had ingenomen, hoewel zij met haar uiterlijke middelen eerst de terughoudendheid van zijn zuster had overwonnen. Op de hoge stoel, die nog hoger leek omdat een deel van de gebeeldhouwde rugleuning boven haar uitstak, gedroeg ze zich met een vlotheid en blijmoedigheid, die alle spanning verdreven en waardoor Liesbeth zich ongeneeslijk lomp en dom vond.

„Vergeef me dat ik zoveel babbel," zei ze, waarbij de armbanden aan haar polsen

rinkelden. „Het komt doordat ik me zo vrij voel . . . dat gevoel krijg ik tien mijlen vóór Amsterdam en het verdwijnt pas weer als ik wakker word in Leeuwarden, in mijn eigen dooie leventje en in mijn eigen dooie bed. Ik zweer het: de lucht is hier anders; bij ons ruikt het eeuwig en altijd naar zure melk. En de pretjes die Hendrik me bezorgt . . ." Ze legde even een hand op de knie van haar neef – „de soupers, de concerten, de toneelstukken! Weet je wat ik nu thuis elke avond zou doen? Triktrakken met mijn zusters of in de kerk zitten en misschien één keertje in de maand naar een bal gaan . . . En fraaie bals zijn dat daar bij ons; alle vedelaars spelen vals en de mannen trappen op mijn tenen."

Ze keken nu natuurlijk allemaal naar haar voeten. Schattig klein en mollig waren ze. En uit de groenfluwelen schoentjes verrezen de stevige benen in beeldige rode kousen . . . Liesbeth dacht onwillekeurig aan de voeten van Margaretha, smal en betamelijk in de degelijke zwartleren schoenen en de vaak gestopte zwarte kousen. Ze kon er wel om huilen. Dat leven in Friesland, zo weelderig dat ze er welvarend en doorvoed uitzag, zo rijk dat ze zich met goud en edelstenen en schrikbarend dure kleren kon tooien, wat zou Margaretha niet van zo'n leven gemaakt hebben, al rook het dan naar zure melk!

Rembrandt kwam naast haar op de vensterbank zitten, niet uit broederlijke zorgzaamheid, want hij was duidelijk ontstemd over haar zwijgzaamheid en lompheid, maar omdat hij daar het gunstigste uitzicht had op Saskia's levendige gebaren en ondeugende gezichtje. „En waar logeer je in Amsterdam, Saskia van Uylenburch?" vroeg hij. „Verleent neef Hendrik je onderdak?"

Ze lachte zangerig, spottend maar zeker niet kwetsend. „O, nee, zó ver zou ik niet durven gaan," waarmee ze op een bekoorlijke, onschuldige manier een hele, glinsterende wereld van mogelijke ondeugd suggereerde. „Mijn adres is in elk geval onberispelijk. Ik logeer bij mijn oom, hij is predikant. Bovendien zijn mijn oom en tante boven de vijftig. En nogmaals bovendien – dat is de enige schaduw over mijn reis – gaan zij pas naar bed wanneer ik veilig en wel ingestopt ben."

Ze hadden het zo druk, zich haar ingestopt voor te stellen, het honingblonde hoofdje op het ganzedonzen kussen, de gewatteerde deken welvend over de ronde boezem, dat er weinig aandacht overbleef voor Hendrik, die vertelde van zijn pogingen, de bejaarde oom en tante te overtuigen dat een feestmaal toch niet voor elven afgelopen kon zijn.

„Maar het zijn echte lieverds! We moeten geen kwaad van hen spreken, ze zijn alleraardigst voor me," zei Saskia. Vermanend raakte ze even de pols van neef Hendrik aan.

Ja, dat kan ik me heel goed voorstellen, dacht Liesbeth. Streel ze een beetje, lach tegen ze en houd je hoofdje schuin en je kunt hen om je vinger winden.

Haar broer gaf haar met zijn koele ogen te verstaan, dat het tijd werd om het gemberbrood en de sinaasappels te presenteren; Liesbeth nam ze van de tafel en ging ermee naar de bezoekers, met een lachje dat, in haar gevoel, droop van huichelachtigheid. „Ach, wat lief van je," riep Saskia overdreven, want het was toch waarlijk geen gebraden fazant. „Geen sinaasappels, dank je, misschien kort voordat ik wegga. Ik mors altijd zo vreselijk met sinaasappels dat ik meteen in het bad moet. Maar wat een prachtig gemberbrood! Heb je het zelf gebakken?"

Dat had moeilijk gekund, dacht ze, want hij heeft je komst pas een uur geleden aangekondigd. „Nee, helaas niet, maar ik kan het wel aanbevelen, het komt van een voortreffelijke bakker." Ze verachtte zich om haar kruiperigheid. „Ik had zo

Vrouwelijk naakt.
Ets 178 x 159 mm, 1631.
Rijksprentenkabinet Amsterdam.

graag iets buitengewoon lekkers voor jullie klaargemaakt, als ik het maar bijtijds had geweten."

„Het hindert niet, ze komt nog wel eens," zei Rembrandt, „dan kun je zo'n krentenkoek bakken. Liesbeth bakt verrukkelijke krentenkoek. Vorige week nog hebben dokter Kalkoen en meester Coppenol samen zo'n hele koek verorberd."

Liesbeth vond zijn woorden om twee redenen aanstootgevend: in de eerste plaats was zij geen dienstmeid, die maar voor iedereen aan het werk gezet kon worden, en in de tweede plaats noemde hij te vrijpostig namen van anderen. Hij wilde dit klaterende vrouwspersoontje waarschijnlijk duidelijk maken dat vooraanstaande personen onder zijn dak aten alsof ze thuis waren en dat was dubbel verontrustend omdat zij hem er nog nooit op betrapt had, op zo'n goedkope manier indruk op iemand te maken.

En Saskia wàs onder de indruk, deed althans alsof; ze bevochtigde haar lippen met het puntje van haar tong en knikte aandachtig. Dokter Kalkoen, zei ze, was zeker een van de beroemde geneesheren op het prachtige schilderij waarover Hendrik haar zoveel had verteld; maar Coppenol . . . Coppenol . . . zoekend maakte zij een handgebaar als iemand die een vlinder wil pakken . . . ze wist dat het een befaamd heer was, maar al hing haar zieleheil ervanaf, ze herinnerde zich niet waarom hij bekend was.

„Hij geeft schrijflessen," zei Rembrandt.

„Ja," beaamde Hendrik, „als schone kunst."

„Ach, dat is waar ook! De Franse leraar van mijn zuster in Leeuwarden heeft zijn handtekening in een album, de prachtigste handtekening die ik ooit heb gezien met allemaal krullen en tierelantijnen."

En niemand wist met zekerheid of er wel een Franse leraar, een album en een handtekening bestonden, of dat die kleine heks alles maar had verzonnen om de anderen welgevallig te zijn.

„Saskia verheugt zich erop, kennis te maken met onze vrienden op het feestje, dat ik geef ter ere van de voltooiing van de ‚Anatomische les'," zei Hendrik. „Hoewel . . . nu zij in de stad is, hebben we twee dingen te vieren. Daarom zijn de eerste twee gangen voor je schilderij en de volgende twee ter ere van onze gaste van buiten."

„Het zal me een waar genoegen zijn," zei Rembrandt.

Liesbeth, die weer naast hem op de vensterbank kwam zitten, durfde hem niet aan te zien of het maar een beleefdheidsfrase was geweest. Hij at niets; hij had zijn benen gekruist en zijn handen gespannen om zijn knie ineengestrengeld.

„Dokter Tulp, dokter Kalkoen, Frans van Pellicorne . . . hij is de neef van de burgemeester . . . zo ver ben ik tot nu toe met de lijst," zei Hendrik. Met zijn gepolijste nagels peuterde hij in het vruchtvlees van een partje sinaasappel. „Jij komt toch ook, Liesbeth? Het ziet er eigenlijk naar uit, dat we wat krap in de dames zitten. Zou je soms die geleerde vriendin van je willen meebrengen, Margaretha hoe-heet-ze-ook-weer?"

„Van Meer. Margaretha van Meer. Ik zal het haar vragen, als jij er prijs op stelt, maar ze heeft het erg druk de laatste tijd en ik moet het haar bijtijds laten weten."

De arme Margaretha! Terwijl de drie anderen op hun gekunsteld luchtige manier verder converseerden over toneel, dans en kunstveilingen, zat Liesbeth zwijgend op de vensterbank. Verstrooid at zij een snee gemberbrood terwijl ze haar angsten van de werkelijkheid trachtte te scheiden. De gastenlijst van Hendrik was in zekere zin

geruststellend: er waren in Amsterdam gelukkig nog belangrijker mensen dan Rembrandt. Dokter Kalkoen was op een wat griezelige manier wel boeiend, en Frans van Pellicorne was charmant en bovendien schatrijk. Saskia was een erfgename, dat bleek nog duidelijker uit haar manieren dan uit haar sieraden: alleen een erfgename kon zo zelfverzekerd zijn, zo ten volle overtuigd dat iedereen in het vertrek er gelukkiger om zou zijn als zij lachte. Ze was misschien bereid, op een paar avonden, zo lang haar logeerpartij duurde, met een pas-beroemde jonge schilder te koketteren, maar haar belangstelling zou wel tanen zodra ze wist dat zijn geld even hard het raam uitvloog als het de deur inkwam. Wat Rembrandt zelf betrof, hij was humeurig en zorgeloos en stoorde zich niet aan fatsoensregels; het zag er niet naar uit dat hij braaf alle voorgeschreven wegen zou bewandelen om dit persoontje alléén te ontmoeten (zoals hij nu regelmatig alleen was met Margaretha).

„Eet je gemberbrood op, lief," zei Hendrik. „We kunnen niet te lang blijven, ik moet nog naar de winkel."

„Och, er is niets gebeurd om over op te snijden. Ik heb gisteren een paar gravures van Bellini verkocht, maar verder niet veel. Nu ja, wat jouw werk betreft mogen we niet klagen. Tussen twee haakjes: zou je nog een portret willen schilderen?"

„Van wie?"

„Van Saskia. Jullie moet er samen maar over hakketakken, want het idee is van haar, niet van mij."

„Toe . . . zou het kunnen?" Ze vouwde haar handen, als in een kinderlijk gebed. „Het zou zo'n heerlijke ervaring zijn . . . voor mij, bedoel ik. Ik ben nog nooit gekonterfeitseld."

„Rembrandt, je kunt toch niets meer op je nemen?" zei Liesbeth, hevig schrikkend omdat zij haar bezwaar er toch uitflapte. „Ik wil eigenlijk zeggen, er zijn nog weken gevuld met afspraken. Saskia van Uylenburch kan niet eeuwig in de stad blijven, alleen om haar portret te laten schilderen."

„Misschien niet eeuwig, maar wel bíjna eeuwig," zei Saskia. Zij keek Liesbeth in alle blijmoedige onschuld aan, zo onbestaanbaar was het dat iemand háár uit de weg zou willen hebben. „Niemand heeft mij gezegd wanneer ik terug moet zijn; niemand heeft zelfs gevraagd hoe lang ik denk weg te blijven. Dat voordeel heeft men als wees: ik kan doen en laten wat ik wil."

„Er is altijd wel gelegenheid te vinden om jóúw portret te schilderen, Saskia." Als dit overdreven hartelijk klonk, dan was het alleen aan Liesbeth te wijten; Rembrandt was wel gedwongen, haar onhoffelijkheid goed te maken. Zij betwijfelde ook of het idee werkelijk wel in haar zelf was opgekomen; waarschijnlijk had Hendrik het bedacht als een tegenprestatie voor de lening die hem niet in al te grote ongelegenheid bracht. „Als ik mijn crayons nu eens naar het feestje van Hendrik meebracht. Dan kan ik daar een paar voorstudies maken, als je tenminste niets plezierigers te doen hebt."

Ze stond lachend op en zei dat ze zich geen plezieriger bezigheid kon voorstellen. Hij keek haar aan met zijn doordringende schildersogen, die haar boezem en de roomblanke hals in zich opnamen. Ze wist wat hij deed en het beviel ook haar; ze maakte zelfs een kuiltje in haar wang toen ze hem vrijmoedig haar gezicht ter inspectie voorhield. Margaretha had gebloosd toen hij zei: „Laat je eens bekijken", uit schaamte of in het besef dat God haar niet met een foutloze moraal had geschapen, had zij er moeite mee, haar hoofd in een kokette stand te brengen. Saskia kende dergelijke remmingen niet.

„Maak nu voort," zei Hendrik, „ik kan mijn winkel niet de hele middag dicht houden."

„Ik loop mee naar beneden," zei Rembrandt. Hij nam haar mantel, een dure, olijfgroene, afgezet met mollevel. „Ik breng jullie tot de deur."

Saskia kwam met uitgestoken handen naar Liesbeth om afscheid te nemen; één ogenblik dacht Liesbeth dat de vochtige, beweeglijke mond haar zou gaan kussen. Als dat zo was en als Liesbeth het met haar stijve houding had verijdeld, dan kon haar dat geen sikkepit schelen. Ze hoorde hen nog praten op de trap; ze dacht aan Margaretha en hoopte dat ze een muis zouden tegenkomen.

Het duurde lang eer Rembrandt weer boven kwam; Liesbeth had alle tijd om te gaan begrijpen, dat zij maar zo weinig mogelijk over Saskia moest praten. Maar toen hij de kamer inkwam, zijn haar in wanorde en zijn wangen roodgeblazen door de wind, moest ze het hem vragen, kon ze zich niet bedwingen: „Wat vind jij van het Friezinnetje?"

„O, aan zelfvertrouwen heeft ze geen gebrek," zei hij onbezorgd lachend en hij liep door naar zijn atelier.

Aan zelfvertrouwen geen gebrek . . . hij had er dus niets op tegen. Die onverbloemde vrijmoedigheid had hij aardig en vermakelijk gevonden. Liesbeth was opeens verbitterd en zij raapte de kruimels om Saskia's stoel met boze gebaren op. Schoonheid was dus het enige bezit dat het bezitten waard was; schoonheid vergoelijkte alles en je kon er alles mee bereiken, wat er op de kansel ook van gezegd werd. Barmhartigheid, zelfverloochening, ontwikkeling, bescheidenheid – die telden niet mee en er was niets voor te kopen. Mannenogen waren blind voor de schoonheden van de geest. Geen enkele geest, hoe hoogstaand ook, kon ooit wedijveren met grote ogen en sproetige handjes.

Toen ‚De anatomische les van dokter Tulp' in de grote vergaderkamer van het geneesherengilde werd opgehangen, zei niemand dat de jeugdige schilder de evenknie was van Titiaan, Dürer of Michelangelo, maar geen van de andere loftuitingen, die door zijn dromen hadden gewaard, bleef ongezegd. Herhaaldelijk werd verklaard dat geen enkel werk van Nicolaas Elias of Thomas de Keyser hiermee te vergelijken was; dat Joachim von Sandrart groen zou zien van nijd als hij uit Duitsland terugkwam; dat het de beste werken van Frans Hals in kracht evenaarde en in diepte en waardigheid overtrof.

Zij, die met kennis van zaken spraken, hadden het over de kundige opstelling der figuren en het opmerkelijke gebruik van licht; de anderen waren onder de indruk van de ‚sprekende gelijkenissen' en maakten een gemeenplaats van burgemeester Van Pellicornes uitspraak: ‚Het is een waardige hulde aan de nimmer gevierde helden, die van aangezicht tot aangezicht de besmettelijke ziekte hadden bevochten.'

Het eigenlijke ophangen van het schilderij had daarna een bittere tegenvaller kunnen worden. Hendrik van Uylenburch had er zo over opgegeven, dat bepaalde gezeten burgers zich reeds min of meer hadden voorgenomen – vooral omdat de kunsthandelaar geen eerste-klas naam had – het geen meesterwerk te vinden. Maar het werk zelf, groot, aangrijpend en nieuw van opvatting, had alle boosaardigheid en twijfel weggevaagd. De dag na de plechtige overdracht wist Rembrandt al wat het was, beroemd te zijn, bedolven te worden onder schriftelijke gelukwensen, bestormd met uitnodigingen en overstelpt met verzoeken om portretten te schilderen. Regenten, gildemeesters, burgers en hun vrouwen groetten hem op straat en

wildvreemden lachten verheugd tegen hem als ze hem herkenden. Op een dag, hij liep over de Dam, haastig maar doelloos, alleen om zijn van geluk zwellende hart lucht te geven, bleef er een oude man voor hem staan. Hij kende de man niet; hij droeg de rode muts van de haringdragers, bracht hem met zijn vereelte hand een groet, noemde hem bij zijn naam, omarmde hem en zei: „Ik heb het gezien, het is magnifiek!" En toen Rembrandt uit de sterke armen bevrijd was en de man was doorgelopen, moest hij even tegen een muur leunen om zijn tranen te bedwingen. Het was alsof hem hiermee zijn Leidse zonden waren vergeven, alsof zijn vader was teruggekomen om hem gezond en uitbundig te omhelzen.

Het enige, dat uit de toon viel, was het kattebelletje van Pieter Lastman. Hij troostte zich maar met de gedachte, dat de meester lui was en niet van schrijven hield; daaruit zou te verklaren zijn dat hij niets goed- of afkeurends van het schilderij zei. De hele brief bestond uit een zin van drie regels, waarmee hij hem gelukwenste met zijn nieuwverworven roem.

Gelukkig werd die lichte kwetsuur de volgende dag geheeld door een boodschap van Hendrik: Allaert van Hoorn had in de winkel naar het adres van meester Van Rijn gevraagd. Hendrik had die gelegenheid benut om mijnheer Van Hoorn en zijn verloofde ook op zijn feestje te nodigen. Welnu, Allaert was naar Rembrandt gekomen, dus Constantijn Huygens en Pieter Lastman zouden ook wel komen. Het was maar gelukkig dat niet alle zegeningen tegelijk kwamen; zijn beker vloeide nu al over, hij voelde meer vreugde dan zijn hart kon bevatten. En terwijl hij zich kleedde voor het feestmaal – de eerste twee gangen ter ere van hem, de volgende twee voor het Friezinnetje – was alles rozegeur en maneschijn. Alles was mooi: de kamer, zijn kleren, zijn zilveren knopen en zilveren ketting, de vlek bleek zonlicht op de vloer, zelfs zijn spiegelbeeld.

Het Friezinnetje . . . Het zou onjuist zijn, te zeggen dat hij veel aan haar had gedacht. In de blijheid en de duizelingwekkende drukte van zijn roem had hij zich niet speciaal in haar verdiept; zij was eerder opgenomen in de snelle gebeurtenissen, ze was een deel van de hooggestemdheid. Elke keer als er iets te lachen was, hoorde hij haar lach; haar mond en haar ogen vormden een eenheid met de stapel gelukwensen op de schrijftafel; en hij kreeg geen uitnodiging zonder zich, hoogst onredelijk, voor te stellen dat hij haar op het aangegeven adres zou ontmoeten, dat hij achter de anderen opeens de honingblonde krullen zou ontdekken.

En nu hij haar binnen een uur werkelijk zou zien, was hij zo onverwoestbaar opgetogen, dat Liesbeths mokkende zwijgzaamheid onderweg naar de Breestraat hem niet hinderde. De laatste tijd vroeg hij zich af, of zij op de onzinnige gedachte was gekomen dat zijn roem haar minder nuttig voor hem maakte. Misschien was ze bang dat hij haar zou terugsturen naar Leiden om, volgens de mode, een huisknecht in dienst te nemen. Hij had alle moeite gedaan, haar gerust te stellen; hij hij had prachtige damasten gordijnen en kussens voor haar kamer besteld. Maar niets had haar sombere zwijgzaamheid kunnen verdrijven; ze liep met afgewend hoofd, altijd een paar passen achter hem. Na een paar pogingen tot een gesprek gaf hij het op en zette er zijn eigen, fikse pas in. Hij floot zacht voor zich uit en voelde de crayons in zijn zak.

De grote kamer boven de winkel van Uylenburch was alles tegelijk: zitkamer, eetkamer, keuken vanwege de schouw en de rijen potten en pannen, en slaapkamer vanwege de grote rustbank, die fatsoenshalve en voor de sier die avond was gedrapeerd met een lap wijnrood fluweel en een berehuid waarin de motten hadden

huisgehouden. Languit op die bank, met het gemak en de achteloosheid waarmee hij als tevreden vrijgezel drieënveertig was geworden, lag dokter Matthijs Kalkoen, zijn handen in zijn nek gevouwen, zijn baard omhooggestoken, een wat geitachtige, maar wel gedistingeerde baard, glanzend zwart met een paar grijze strepen erin. Hij was in gesprek met Margaretha, die in een preuts-eenvoudige grijze japon op de rand van de rustbank zat, bij zijn voeten. „Aarde, water, lucht en vuur . . . en vuur was het eerste element, alle andere zijn volgens Heraclitus daaruit ontstaan," zei hij.

„Vuur mag dan het eerste element zijn, maar ik heb op het ogenblik meer behoefte aan water," zei Hendrik. „Die saus dikt te snel in." Hij lag in de andere hoek van de kamer op zijn knieën, hield een pan boven het vuur en roerde in een gerecht, dat niet anders dan oneetbaar kon worden.

En wie ging de ketel van de haak nemen en water in het sterk met uien gekruide goedje gieten? Saskia van Uylenburch. Van het raam met het goudgloeiende licht van de zonsondergang verplaatste ze zich naar het diepere, fellere goud van het vuur. Ze had geen groet voor de nieuw aangekomen gasten, die op dat ogenblik bij de deur stonden. Niet dat ze hen niet zag; het was eenvoudig een kokette gril, te doen alsof ze er niet waren, of ze wilde zich een houding geven uit schaamte, omdat zij door het raam naar hen gegluurd had en dus precies wist wanneer ze zouden binnenkomen.

„Daar hebben we onze Rembrandt!" riep Hendrik uitbundig. Hij gaf de pan aan Saskia en liep met uitgestrekte armen naar hem toe. „De kroon! Waar heb je de kroon gelaten, Matthijs?"

„Onder het bed," zei dokter Kalkoen. Hij reikte onder de rustbank zonder zijn rug te krommen, pakte een onnozel lauwerkransje en zeilde het door de kamer heen.

„Dat ding moet ik toch zeker niet op mijn hoofd dragen?" schrok Rembrandt.

„Wis en waarachtig!" lachte Hendrik. „We hebben hem speciaal laten maken. Het zijn maar buksboomblaren, want ze hadden geen laurier. Pak jij de jouwe even, Saskia, hij hangt daar op de spijker van de koekepan. Ja, we hebben er voor Saskia ook een."

Zo kon Rembrandt de belachelijke ceremonie, zich zelf te kronen, alleen volvoeren omdat hij een medeslachtoffer had. Margaretha nam haar de pan en de ketel uit handen en Saskia – ze stond niet al te dicht bij hem, maar ook niet ver weg – zette het kransje op haar achterhoofd, zodat het was alsof de bladeren uit een kring van lichtgevende krullen groeiden.

„Staat hij recht, Liesbeth van Rijn?" vroeg ze, wel wetend dat hij precies recht stond.

„In elk geval rechter dan die van Rembrandt."

„Ja, de jouwe hangt scheef. Je moet een verheven godheid voorstellen, geen Pan of Silenus." Ze kwam nu zo dichtbij, dat hij haar naar melk geurende adem over zijn gezicht voelde toen ze zijn krans rechtzette.

Juist op dat ogenblik kwam dokter Tulp binnen, alleen, want zijn dochtertje had kroep en zijn vrouw was thuis bij haar gebleven. Hij gaf alle aanwezigen een hand, vroeg of Margaretha haar fluit bij zich had en zei tegen Kalkoen, dat het toch nog geen bedtijd was voor volwassen mannen. Daarna proefde hij op verzoek van Hendrik de saus en verklaarde dat ze walgelijk was.

„Kom eens hier, Saskia van Uylenburch," zei Kalkoen, terwijl hij rechtop ging

zitten. „Kijk, mijn houding is nu ongevaarlijk. Ik heb een lintje onder het bed gevonden, dat staat misschien aardig op je krans."

„Nee, nu niet," zei ze, omkijkend. Ze hing de ketel voor Margaretha op en ging weer naar het glas-in-lood-venster dat vlamde in de zonsondergang. „Als u zich keurig gedraagt, kom ik straks met u praten, nadat ik de zon heb zien ondergaan en nadat ik Rembrandt van Rijn heb gezegd hoe mooi zijn schilderij is. Het zal geen nieuws voor je zijn, Rembrandt van Rijn, maar ik moet het werkelijk kwijt, ik heb er de hele dag op geoefend."

Wat ze zei toen ze samen voor het raam stonden, kwam inderdaad aardig overeen met wat tientallen anderen al gezegd hadden. Maar zij keek hem met haar stralende ogen zo ernstig aan; ze stelde zoveel bescheiden vraagjes (of ze dit wel goed gezien had, of ze zich in dat niet vergiste) en ze keek zo aandoenlijk naar hem op, dat hij onwillekeurig tweemaal zo veel praatte als anders. Hij zou niet kunnen zeggen hoe lang ze daar stonden; wel zo lang dat de gouden lichtstralen al verbleekten boven de paarsblauwe daken, rokende schoorstenen en kale boomtakken; zo lang dat dokter Tulp met Margaretha in een gesprek gewikkeld raakte over de intriges van koningin Henriette van Engeland; zo lang dat zijn zuster tegen dokter Kalkoen aan het doordraven was over de gevaren van Rembrandts nieuwe roem, die hem wel eens naar het hoofd kon stijgen. Alles wat er verder in de kamer gebeurde leek ver weg, veel verder dan de invallende duisternis buiten het raam. En dat kwam door Saskia van Uylenburch. Hij wist het. Hij praatte over zijn schilderij, over zijn magere jaren in Leiden, over de doeken waaraan hij bezig was en de dingen die hij nog zou gaan maken. En zij luisterde, haar bekoorlijke, beweeglijke gezichtje eindelijk verstild, alsof er in de wereld geen ander geluid bestond dan zijn stem.

Maar er waren wel andere geluiden, andere stemmen. Een nieuwe stem klonk, de stem van Allaert, dieper en galmender dan vroeger. Geschrokken en weinig op zijn gemak keek Rembrandt om en hij dacht dat hij een vreemde zag. Het gezicht van Allaert was donkerder en harder geworden, hij had een zijig blonde snor en een dito baardje. Maar de blauwgrijze ogen begroetten hem met ongeveinsde vreugde, zodat een omarming mogelijk was, al had Rembrandt moeite hem aan te kijken. Hij voelde zich opeens schuldig, omdat zo'n grote lichamelijke en geestelijke verandering had kunnen plaatsgrijpen zonder dat hij zich ooit in het huis aan de Herengracht had vertoond. Natuurlijk woonde Allaert daar niet meer; Allaert was getrouwd en had een eigen huis en zijn vrouw stond daar achter hem, een zachtmoedig jong schepseltje met een hertegezichtje en iets te lange armen en benen, gekleed in een zandgele japon. Ze was niet mooi, zoals Saskia, en ook niet onaantrekkelijk als Liesbeth en Margaretha. „Wat zie je er goed uit, Rembrandt, wat zie je er buitengewoon goed uit!" zei Allaert. Ze deden elk een stapje terug en hielden elkaar nog vast aan de armen, alsof ze daarmee de verwijdering van de jaren teniet konden doen.

Hun pogingen, tot een gesprek te komen, werden herhaaldelijk onderbroken door nieuwe gasten die voorgesteld werden, door een twistgesprek tussen Tulp en Hendrik over de vraag, wat voor kruiden er over de gedroogde erwten en bonen gesprenkeld moesten worden, door het plotseling sissend opvlammen van het vuur omdat het vet van het stuk vlees vlam gevat had. Nee, Allaert had de laatste tijd niet veel geschilderd. Hun kamers stonden zo vol huwelijksgeschenken dat er geen plaats voor een ezel over was, maar hij beproefde zijn krachten zo nu en dan bij zijn

ouders thuis. Wat hij over zijn moeder vertelde (ze was de laatste tijd aan het sukkelen, ze was de ‚Anatomische les' gaan zien en ze begreep niet goed waarom Rembrandt nooit meer kwam) ging voor een deel verloren omdat dokter Kalkoen Saskia eindelijk had overgehaald, naast hem op de rustbank te komen zitten, waar hij nu het blauwe lintje aan haar lauwerkrans probeerde vast te maken.

Maar alles, de speelse hofmakerij, het koken en de gesprekken, werd plotseling afgebroken toen de laatste gast binnenkwam: Frans van Pellicorne. In zijn mannelijkheid was opengebloeid wat bij Allaert van Hoorn een onvervulde jeugdbelofte was gebleven. Terwijl Allaert was verfletst als een mooie lentezon die al voor het middaguur water gaat halen, was de jeugdige zwier van Pellicorne nog verhevigd. Hij liet geen baard of snor groeien, waarschijnlijk omdat beweerd werd dat hij op Alexander de Grote leek. Zijn weelderige haar, in diepe golven van zijn gladde voorhoofd achterovergekamd, had een merkwaardige tint getaand rood. De stoere gestalte had niet beter tot zijn recht kunnen komen als hij enkel in sandalen en 'n leeuwehuid gekleed was geweest: immers, zijn lichtgrijze kuitbroek was zo dun dat de lijn van zijn bovenbenen duidelijk te volgen was, en zijn flesgroene jas, afgezet met zilver, was strak over zijn brede borst gespannen. Allaert vroeg hem, hoe hij in deze tijd van het jaar al zo bruin was geworden. „In Spanje, in de sinaasappelgaarden van Granada en de tuinen van Sevilla," zei hij, wat blijkbaar niet in goede aarde viel bij Margaretha.

„Wat is er? Ben je niet gesteld op Spanje, Margaretha van Meer?" vroeg hij. Hij ging op de rustbank zitten, links van Saskia. Kalkoen, rechts van haar, was nog druk doende met het lint.

„Volstrekt niet," zei Margaretha kortaf.

„Maar hoe weet je het dan? Ben je er ooit geweest?"

„Nee, mijnheer Van Pellicorne, en ik zal er ook nooit komen."

„Dan doe je je zelf te kort, dat verzeker ik je. Er zijn weergaloos mooie dingen te zien."

„Zeg dat wel. Zoals het plein voor het paleis waar de protestantse martelaren bij honderden verbrand zijn. Of de gevangenis, waar ze onze afgezanten hebben vergiftigd of laten doodhongeren."

Het gezag en de tact van dokter Tulp waren ertoe nodig, hen uit dit verschil van mening te redden. Hij veroorzaakte precies op tijd enige opschudding door op een onhandige manier de aardappelsoep met prei uit de pan in de terrien te gieten, Delfts blauw, voor die avond uit de winkel geleend. En Rembrandt wist niet of Margaretha zo fel was uitgevallen tegen de stoere Alexander omdat ze hem op een zondige manier aantrekkelijk vond . . . of omdat zijn eigen aandacht voor Saskia van Uylenburch haar overdreven prikkelbaar had gemaakt. Het arme kind, ze scheen zich nu te schamen. Gelukkig kwam zij aan tafel tussen Allaert en dokter Tulp te zitten, twee mannen die goedhartig genoeg waren om haar niet te kwetsen.

Zijn eigen plaats beviel hem niet helemaal. Als eregast zat hij aan de rechterhand van de gastheer, met Allaerts vrouw, Lotje met de hinde-ogen, als tafeldame. Saskia zat links van Hendrik, wel binnen spreekafstand, maar aan de andere kant geflankeerd door Frans van Pellicorne, die er bijzonder zelfvoldaan uitzag, maar met weinig reden: hoewel Margaretha met het twistgesprek begonnen was, had hij zelf een verre van fraai figuur geslagen. Een Amsterdams regentenzoon diende zich toch tweemaal te bedenken voordat hij goed Hollands geld ging verkwisten in dat Babylon, dat gekkenhuis, die poel van . . . „Lieve hemel," zei Hendrik opeens. Hij

sprong op en sloeg zich voor zijn voorhoofd. „De wijn staat nog in de emmer, die heb ik glad vergeten. Jij zit er het dichtst bij, Matthijs, jij kunt ze zonder veel moeite pakken. Wees jij onze Ganymedes maar eens; de bokalen staan op de plank boven het bed."

De royale bokalen werden gevuld, maar niemand mocht proeven voordat de heildronk was uitgebracht. En aangezien Hendrik niet alleen opstond, maar achter zijn stoel ging staan, was het duidelijk dat de heildronk het karakter van een feestrede zou dragen. „Wij weten allen waarom wij hier bijeen zijn en welk genie wij thans gaan huldigen onder het nuttigen van dit onwaardige, eenvoudige hapje."

„Eenvoudig hapje!" fluisterde Frans van Pellicorne in het welgevormde oortje van Saskia. „Hoeveel gangen dient hij dan op als hij werkelijk belangrijke gasten heeft?"

Ze lachte hardop. „U moet dit niet ernstig opvatten, het is maar mooipraterij."

„En toch kan ik deze gelegenheid niet laten voorbijgaan, dames en heren – en ook jij, Matthijs, als je zo vriendelijk wilt zijn te gaan zitten – zonder datgene, wat wij allen in ons hart voelen, onder woorden te brengen. Het zullen slechts weinig woorden zijn."

„Hoe minder hoe beter," zei dokter Tulp.

„Hals, Elias of De Keyser, niemand in ons geliefde vaderland is ooit tot de hoogte van deze ‚Anatomische les' gestegen. Dat behoefde men ons niet te zeggen nadat het schilderij was overgedragen; wij die hem kenden en hem de hand gedrukt hebben, waren reeds sinds het begin doordrongen van zijn genialiteit. Daarom, mijne dames en heren, stel ik u voor, niet in blijde verbazing, doch met rustige voldoening, onze gelauwerde Apelles, de roem van Amsterdam: Rembrandt van Rijn!"

Saskia boog zich wat voorover, hief haar glas en keek hem over de rand heen aan; de gezwollen redevoering was aanvaardbaar gemaakt door de felle blosjes op haar wangen en de vreugde in haar ogen. Frans van Pellicorne zette haar kom soep vlak voor haar neer, maar ze merkte het niet. Ze tuitte haar lippen na het eerste slokje wijn en het was alsof ze hem een gelukwenskus toestuurde.

„Zeg, Rembrandt, hebben we jou nog verteld wat we met ‚Het kind' gedaan hebben?" zei Kalkoen. Zijn soep was op; hij had snel gegeten, maar juist zo voorzichtig dat de punt van zijn sik er niet in kwam. „Tulp heeft een graf voor hem gekocht en we hebben hem in een paar oude lakens gewikkeld en een goedkope doodkist voor hem gekocht. Je vindt het misschien prettig te weten, dat hij nog een betamelijke begrafenis heeft gehad."

„De hemel weet dat hij het heeft verdiend," zei dokter Tulp. „Hij heeft zijn diensten bewezen."

„Dat was zeer goed van u, dokter," zei Margaretha. „Er mocht zeker geen godsdienstoefening bij gehouden worden, hoewel ik nooit kan begrijpen . . ."

„Laat ons niet weer in de godsdienst verstrikt raken, Margaretha van Meer," waarschuwde Matthijs. „Die heeft ons al narigheid genoeg bezorgd. Hoe het ook zij, hij is begraven en wij allen hebben uitermate veel nut van hem gehad. Van Loenen heeft een paar ribben van hem bewaard en ik heb voor mezelf een knieschijf gehouden."

Rembrandt trachtte zijn aandacht bij de soep te houden, maar het wilde niet vlotten met zijn eetlust. Zelfs als Saskia hem nog eens had aangekeken – en dat deed ze niet, want Frans van Pellicorne zat voortdurend naar haar overgebogen,

waarbij zijn schouder de hare raakte en hij haar allerlei boeiende dingen in het oor fluisterde – betwijfelde hij of zijn blijde stemming ervan zou terugkomen. Die was alleen te herstellen met ernstige, ter zake kundige gesprekken over het schilderij, maar daarover wilde blijkbaar niemand het hebben. Van Pellicorne vertelde Saskia een twijfelachtige grap; Liesbeth en Margaretha complimenteerden Allaerts vrouw Lotje met haar kapsel, terwijl Matthijs en dokter Tulp herinneringen ophaalden aan vorige lijken alsof dat oude vrienden van hen waren. Het schilderij was afgehandeld, ze hadden het officieel naast zich neergezet toen Hendrik na zijn smakeloze heildronk ging zitten. Zo dun en vluchtig is de roem van een schilder in deze wereld . . .

Tijdens het visgerecht, dat bestond uit gehakte haring met azijn en kappertjes, gebeurde er niets dat hem uit zijn somberheid kon opbeuren. Praten met Hendrik betekende verveling, en praten met Allaert betekende betrokken raken bij de drie jonge vrouwen om hem heen – Liesbeth en Lotje wisselden recepten uit en Margaretha scheen de salade te gebruiken om haar tranen weg te slikken. „En hoe maakt Lastman het tegenwoordig?" vroeg Rembrandt ongeïnteresseerd, midden in het leeghoofdig gepraat.

„Niet al te best," zei Allaert. „Hij klaagt over kortademigheid."

„Wat vervelend. Hij schreef me een heel aardig briefje."

„O ja? Hij zei al dat hij het van plan was. Het is hoogst merkwaardig met hem: hij weet altijd zo zeker dat hij zal sterven aan de pest of de zweetziekte, terwijl hij onafgebroken bezig is, zich het graf in te eten en te drinken."

Rembrandt moest opeens aan Constantijn Huygens denken. Als hij hierbij was geweest, had hij zeker over ‚De anatomische les' gesproken met woorden, die niemand aan deze tafel, ook niet de kleine heks die zich nu door Van Pellicorne kappertjes liet voeren, in de verste verte zou begrijpen. Ruimte en massa, licht en schaduw, beweging en verstilling, leven en dood, al die elementen zou hij hebben onderscheiden en hij zou ze hun rechtmatige lof hebben toegezwaaid.

„Het spijt me, Matthijs," zei Hendrik, „maar ik moet je nog eens lastig vallen, ditmaal om de saladeborden weg te nemen. Ik kan hier geen vin verroeren, ik zit eenvoudig klem."

„Blijft u zitten, dokter Kalkoen, ik doe het wel," zei Margaretha. „Liesbeth zal het vlees op tafel zetten, dan kun jij het voorsnijden, Hendrik; ik zorg voor de erwten en bonen en dokter Tulp schenkt de wijn."

Terwijl dit alles aan de gang was, gedroeg Saskia van Uylenburch zich zeer betamelijk, waarschijnlijk omdat Frans van Pellicorne zijn attenties wat te ver had gedreven. Ze zat achterovergeleund, haar gezicht geheven in het kaarslicht, de ogen half dicht en de mond gesloten in een weemoedig glimlachje. Ze had het echt niet moeten doen, ze had geen kappertjes uit de hand van Alexander de Grote moeten eten . . . maar de schoonheid van die dromerig lachende mond was door niets te bederven.

„Er wordt door niemand," zei Hendrik, terwijl hij het voorsnijmes in het vlees stak, „gegeten voordat we nog een dronk hebben uitgebracht. We beginnen nu aan de tweede helft van het maal en de volgende twee gangen zijn ter ere van mijn nichtje hier. Zelfs het genie van Apollo . . .", hij maakte een buiging in Rembrandts richting, „moet soms wijken voor de bekoorlijkheden van Aphrodite." Hij draaide zich naar haar toe en kuste haar hand; zij trok grappige pretrimpeltjes in haar wangen en neus. „Ditmaal zal ik kort zijn: het voorwerp is in ons midden en

vereist geen lofzang. Haar persoon is de beste krans. Dames en heren . . ." Hij hield de hand van Saskia nog vast en hief met zijn vrije hand het glas: „Op Saskia van Uylenburch, de bekoorlijkste roos van Friesland."

„Dat is een kat die ik nog wel in de zak wil kopen ook," zei Matthijs Kalkoen.

Saskia bloosde en er ging een trilling door haar gezicht eer ze weer kon lachen. Rembrandt wilde dat ze niet gelachen had en die onbeschofte vrijgezel alleen vernietigend had aangekeken. Maar bij nader inzien was het onmogelijk dat zij ooit iemand vernietigend kon aankijken.

„Beheers je, Matthijs, we zijn niet in een taveerne," zei dokter Tulp. „Het vlees is zeer smakelijk, Hendrik, de erwten en de bonen trouwens ook. Ik erken mijn ongelijk wat de thijm betreft."

Dokter Kalkoen was op zijn nummer gezet, maar daarmee waren de wolken niet van de lucht, want nu was Alexander de Grote weer in het geweer gekomen: hij had begrepen, hoe opdringerig hij binnen de gestelde fatsoensgrenzen kon zijn. Voelde mejuffrouw Van Uylenburch ervoor, de ‚Granida' van Hooft te gaan zien? Het was een verrukkelijk stuk, met een paar pakkende, lyrische liederen erin, en het zou hem een waar genoegen zijn, haar erheen te begeleiden. En wilde ze misschien haar vlees met hem ruilen? Het hare leek hem wat ongaar, en dames hielden doorgaans van goed doorbakken vlees.

Hun zangerige samenspraakje ging geleidelijk ten onder in het toenemend lawaai: messen tikten op borden, er werd luidkeels om de boter en het zout geroepen en bij de opnieuw gevulde bokalen werden de gesprekken steeds uitbundiger. Rembrandt deed zijn best, niet op die twee te letten; hij bemoeide zich zelfs met een discussie tussen Kalkoen en Margaretha over de bedoelingen van de Zweden, waarmee de dokter was begonnen om te tonen dat de terechtwijzing van Tulp hem niet uit het veld geslagen had. Maar het vereiste kennis van zaken en daarvan bleek Margaretha beter voorzien te zijn dan de twee mannen. Rembrandt at niet; hij schoof het eten maar wat rond op zijn bord, tot hij Saskia zijn naam hoorde zeggen. Hij keek niet op; hij was geen Kalkoen en geen Van Pellicorne, die voor haar dansten wanneer ze maar floot. Als ze wilde dat hij haar aankeek, moest ze nog maar eens roepen.

„Rembrandt van Rijn, ben je doof? Ik zeg iets tegen je."

„Nee, ik ben niet doof, maar je zult moeten toegeven dat de aandacht hier wel wordt afgeleid."

„Ik probeerde je te vragen of je je crayons hebt meegebracht?"

„Wat zeg je?"

„Je crayons. Dat had je toch gezegd? In je eigen huis heb je me beloofd, dat je mij vanavond zou schetsen."

Het was misschien haar bedoeling, duidelijk te maken dat ze al bij hem thuis was geweest en niet bij Van Pellicorne. „Ja, ik heb ze meegebracht, maar we hadden afgesproken, dat het niet hoeft als je geen zin hebt."

„Natuurlijk heb ik zin! Dat weet je heel goed." Ze boog haar hoofdje met de vurig verlichte krullen voorover, om hem langs de voorsnijdende gastheer te kunnen aankijken. „Wij behoeven straks de tafel niet af te ruimen, want wij zijn de eregasten. Dan doen we het terwijl de anderen bezig zijn. Zullen we beginnen zodra de toespijs op is?"

Het was een alledaags puddinkje, slap, met een citroenschilletje enigszins op smaak gebracht, maar het lustte hem beter dan alles wat hij die avond had gegeten.

Saskia at haar pudding niet op; ze liet een halve portie staan en Frans van Pellicorne zitten en kwam achter de ‚gekroonde Apelles' staan. Ze legde haar handen op zijn schouders, zodat hun warmte tot op zijn huid doordrong. „Ik zie je crayons niet. Waar zijn ze?"

„Hier, in mijn zak." Hij wilde omkijken en merkte, dat zijn wang haar borst geraakt zou hebben als hij zijn hoofd nog een centimeter verder had gedraaid.

„En papier? Heb je papier?"

„Ja, in mijn andere zak."

„Goed zo. Kom dan mee." Ze nam zijn hand en die sloot zich over de hare, zonder bedoeling, alsof zijn vingers iets anders wilden dan hij. „Wilt u ons excuseren?" zei Saskia tegen het gezelschap. „Praat u rustig door, wij hebben iets belangrijkers te doen. Ik word geschetst door Rembrandt van Rijn."

En waar kon hij haar anders tekenen dan op het rustbed waar Matthijs Kalkoen in het begin van de avond zijn benen had gestrekt? Wel zorgde hij ervoor, dat er geen kuilen van de vorige gebruiker meer te zien waren toen hij haar op het berevel zette. Het was donker in die hoek terwijl hij haar in de gewenste houding zette, haar hoofd wat achterover plaatste, haar warme, vochtige handen in haar schoot legde en haar weerbarstige krullen achteruit streek. Hij hoorde het bonzen van zijn onhandelbare hart. Met vorstelijke trots, gerechtvaardigd door haar glimlach en haar onderworpenheid en zijn pas gemunte roem, riep hij toen gebiedend om kaarsen; en de kaarsen werden voor hem neergezet op de plank boven het rustbed en op de vloer. Zeven kaarsen stonden er en de lichtstralen die zij elk verschoten concentreerden zich op haar, op haar ogen, haar sieraden, haar haren, haar iets geopende mond. Het was een zegen, schilder te zijn en als schilder vrijuit te mogen kijken. Tekenen was liefkozen en hij tekende met vaste en toch bevende hand, meesterlijk en vertederd de glanzende oogleden, de slapen beschaduwd door de krullen, de holte onder aan de ronde lijn van de keel.

„Mag het model iets zeggen, meester?"

„Jazeker, als het haar hoofd maar niet beweegt."

„Is dit kleed wel geschikt?"

„Elk kleed zou geschikt zijn. Maar het doet er niet toe. Ik teken het kleed niet, ik teken jou."

„Wie ken je het best van dit gezelschap? Behalve Hendrik dan."

„Allaert van Hoorn en dokter Tulp. Mijnheer Van Pellicorne ken ik eigenlijk in het geheel niet. Ik heb de opdracht, zijn oom, de burgemeester, te portretteren. Die is een heel eenvoudig man, zonder drukte, ondanks zijn hoge ambt."

„Is het werkelijk? Dat is dan blijkbaar geen familietrek."

Dit maakte hem zo vrolijk, dat hij drie snelle schetsen uit verschillende gezichtspunten maakte. Bij de laatste lag hij voor haar op de vloer geknield, zo dichtbij dat haar geur, vochtig en onschuldig als de geur van een pas gebaad kindje, tot hem doordrong en zijn hart op hol joeg.

„Hoe vaak ga je me tekenen?"

„O, drie-, vierhonderd maal, als God het wil."

„Ik vroeg niet om vleierij. Ik bedoelde: hoe vaak vanavond."

„Vanavond niet meer. Het papier is op."

„Wat jammer . . . Nu ja, we zullen ons toch weer bij de anderen moeten voegen."

De anderen – ze kwamen pas weer in zijn gedachten toen hij uit zijn geknielde houding opstond – overlegden of ze naar beneden zouden gaan om in de winkel te

dansen. Daar stond een spinet, dat Hendrik te koop had, en dokter Tulp kon er wel wat op spelen.

„Mag ik niet zien wat je met me gedaan hebt?"

„Nog niet; ik moet het eerst wat bijwerken met rood krijt en bister."

„En wanneer ga je dat doen?"

Zij bedoelde (dat begreep hij al) dat ze aan hem zou denken, waar ze ook was, terwijl hij aan de lijnen van haar wangen, hals en borst werkte. Die gedachte maakte dat de haren op zijn armen rechtop gingen staan, wat griezelig en heerlijk kriebelde. „Vannacht, denk ik." Hij vouwde het papier op en stak het in zijn zak. „Zodra ik thuiskom, wanneer ik nog op mijn geheugen kan vertrouwen, en dan morgen weer, als ik opsta en mijn geest nog helder genoeg is om me mijn fouten te laten zien." Ze keek hem met half gesloten ogen aan en het kriebelende gevoel trok van zijn armen naar zijn rug. Zou ze vannacht aan hem denken wanneer ze uit haar onderrok stapte? Zou ze morgenochtend aan hem denken wanneer ze in haar warme bed rechtop ging zitten, rekkend en geeuwend en op een lieve manier verfomfaaid? Hij trok haar aan een hand op van de bank. De indrukken van haar billen lagen nog in het berevel; niemand mocht ze zien, en hij was blij dat het gezelschap al dadelijk naar beneden ging om te dansen.

Het was een vreemde gewaarwording, in de winkel te dansen, tussen de beelden en schilderijen, het zilver en het porselein, bij onvoldoende kaarslicht, bij het blikken geluid van gerafelde snaren en de lijsterachtige uitbarstingen van Margaretha's fluit. Het huis was niet bijster goed onderhouden; hij zag een muis onder de toonbank rennen en toen Saskia in het donker tegen een Chinees feestgewaad botste, stoven er twee stofwolken uit de lege mouwen. Vage beelden van hem zelf en de anderen doemden op in spiegels die beslagen waren of bruine vlekken vertoonden, en nu en dan voelde hij een spinneweb tegen zijn gezicht. Zijn huid was zo geladen en gevoelig, dat niet alleen haar hand, maar elke andere hand die hij bij de rondedans en de promenade aanraakte, een tinteling of een schok veroorzaakte. Zijn hart daverde en zijn adem ging te snel, maar nog nooit waren zijn armen en benen zo licht en zo vrij geweest. Hij wist zelf niet hoe hij erbij kwam, maar toen Lotje bij een onverwachte draai tegen hem botste, zag hij haar opeens naakt, wist hij opeens precies hoe ze er tegen de achtergrond van een laken zou uitzien. Kalkoen, die met een Moorse dolk in zijn hand in het rond tolde, was werkelijk een Pan, zijn benige lichaam vol schalkse weet van ontelbare wilde nachten. En Frans van Pellicorne, die de ingewikkeldste passen verwoed nauwkeurig uitvoerde, leek door zijn kleren heen aan te duiden, hoe goed hij nog allerlei andere dingen kon. En zíj . . . zij golfde als een vuurstrook door de rij, met vliegende haren, met opgeheven gezicht alsof ze het gefluister van een onzichtbare liefdesgod hoorde. Toen ze op een keer naar de eisen van de dans zijn handen nam, overschreed zij die eisen door hem naar zich toe te trekken, zo dicht, dat het hem was alsof er uit haar borst twee vlammen op hem afschoten. En op een ander ogenblik, toen ze bij de draai in de dubbele rij naar hem toekwam, greep ze hard lachend een lok van zijn haar en trok er stevig aan. Allaert verloor zijn ceintuur en riep dat het niet hinderde. Iemand anders botste tegen het Venetiaanse kristal, waarop Hendrik buiten adem verkondigde dat het hem niet kon schelen. De uitputting kwam, maar het was de wilde, zegevierende uitputting van een zwemmer – het vuur was nu veranderd in water – en hij wankelde hijgend naar haar toe, langs ogen en maskers, pluimen en handen, alles wazig alsof er groene golven over spoelden. Pas toen ze meer dan een

half uur bezig waren, werd hij zich vaag bewust van een spiegel waarin hij niet mocht kijken: het glas smeet hem het gezicht van een verdronkene toe, het gezicht van Margaretha, verwrongen van het fluitspelen, de mond lelijk getuit, tranen in de bleke, bolle ogen . . .

Ze hadden er allemaal geweldige dorst van. Er werd wijn naar beneden gehaald. Hij dronk, wetend dat hij het niet moest doen; wetend dat het in zijn geladen lichaam zou veranderen in gif. Hij was bij het drinken ook op de verkeerde plek terechtgekomen. In de laatste uitbarsting van de dolle dans was hij in een hoek tussen Allaert en Liesbeth geslingerd en zonder een woord te zeggen gaven die twee hem het gevoel, dat hij zich schandelijk had gedragen en zich diep moest schamen. Saskia, waarschijnlijk even hulpeloos en machteloos als hij, was tegen de toonbank geploft, en het was haar beslist niet kwalijk te nemen dat ze zich door Frans van Pellicorne liet optillen en tussen het damast en kant neerzetten. Niettemin kon hij het maar moeilijk verkroppen, dat ze nu in het adellijke gezicht van Alexander de Grote keek en een bokaal uit zijn door de zon gebruinde hand aannam.

„Waarmee ben je nu bezig?" vroeg Allaert.

„Portretten. Een oude lezende wijsgeer. En een ‚Roof van Proserpina'." Hij aarzelde en voelde zich blozen bij het noemen van de ‚Proserpina', want hij herinnerde zich een visioen, dat alleen Allaert mocht hebben.

„Wie poseert voor Proserpina?"

„Niemand. Mijn fantasie. Mijn al te levendige fantasie."

Allaert sloeg hem lachend op zijn schouder, maar had geen gevat antwoord. Rembrandt zag alleen háár, hoog op de toonbank, haar hakken tegen het hout tikkend, haar enkels zichtbaar in de groene kousen.

„Rembrandt werkt ook aan een prachtige ‚Minerva', heel diep en stil, meer in de trant van het werk dat hij in Leiden maakte," zei Liesbeth. „Margaretha van Meer poseert ervoor."

„O, het is maar een schets. Na de ‚Anatomische les' heb ik nog niets gemaakt dat de moeite van het vermelden waard is."

Plotseling zag hij het schilderij zoals het er nu in de lichtloze, verlaten vergaderzaal van de geneesheren moest uitzien, de vormen verlopen en onduidelijk, de kleuren in het donker weggebloed. Een onzinnig medelijden met het schilderij en zich zelf overviel hem, hij slikte het restje van zijn wijn door en rilde. Zíj blies nu iets uit het haar van Frans van Pellicorne, ‚De anatomische les' was weggesloten en ontoegankelijk voor de ogen die het tot leven brachten. Matthijs Kalkoen riep om muziek en als hij niet uitermate onhebbelijk wilde zijn, moest hij zijn zuster nu naar de dansvloer leiden òf zeggen dat hij te dronken was om te dansen.

Gelukkig was de laatste slok zo koppig dat hij de volgende en laatste dans met goed fatsoen kon blijven zitten. Hij liet zich neerzakken op een stapel wegglijdende, stoffige kussens en keek hoe de paren hun plaatsen innamen: Allaert en Liesbeth, Hendrik en Margaretha (het spinet zou deze keer de last alleen dragen), Saskia en Frans. De dans was zo bedaard en statig, dat het onmogelijk was er aanstoot aan te nemen; de bewegingen waren traag en stijf en de paren raakten elkaar alleen met de vingertoppen aan. Maar in het moeilijke schijnsel van de opgebrande kaarsen, die in de luchtstroom van de glijdende en buigende figuren sputterden en met hun vlammetjes wapperden, meende hij te merken dat Saskia en de neef van de burgemeester elkaar veelbetekenend aankeken. Die veronderstelde blikken en de onaangename uitwerking van de wijn maakten zijn hart zo zwaar als een steen. Veronder-

Christus en de Samaritaanse vrouw.
Ets 121 x 106 mm.
Rijksprentenkabinet Amsterdam.

stel dat zij nu uitrekende wie begeerlijker was, Frans of hij. Een gezeten Amsterdams burger of een Leidse molenaarszoon . . . Een klassiek profiel of een boers Hollands gezicht . . . Oude, veilig belegde rijkdom, of de beloften van een nieuw fortuin, met vleugels aan elke florijn . . . ervaren hoffelijkheid, bijgeslepen in de tuinen van Granada, of de ruige, stamelende, om zich zelf verbaasde begeerte . . .

Lotje sloop om de dansers heen, bracht haar eigen kussen mee, kwam naast hem zitten en lachte bedeesd tegen hem. „Heb je hoofdpijn?"

„Ja." Hij had pijn, maar die zat onder zijn ribben, in de nabijheid van zijn hart.

„Hoe laat zou het zijn?"

„Eén uur, half twee, ik weet het niet."

„We kunnen niet lang meer blijven. Kom je gauw eens op bezoek?"

„Dat doe ik beslist." Hij kon het niet zo hartelijk laten klinken als hij wel wilde. Hij dacht eraan, hoe Saskia onvermijdelijk weer naar Friesland moest vertrekken en hoe zij in die verre provincie – verder, scheen het hem, dan Indië of de Nieuwe Wereld – op een avond uitdagend tegen een passende echtgenoot zou zeggen: ‚Op een nacht heb ik gedanst in een Amsterdamse winkel, tussen stoffige oosterse gewaden en doffe spiegels, en ik heb er twee veroveringen gemaakt: een neef van de burgemeester en de beroemde schilder Rembrandt van Rijn."

„Mag ik mijn schoonmoeder je groeten overbrengen?"

„Ja graag, doe dat."

„Mag ik haar zeggen, dat je haar ook eens komt bezoeken?"

„Natuurlijk, zodra ik klaar ben met een paar opdrachten."

„Ze zou je graag weer eens zien. Ze sukkelt wat de laatste tijd."

Hij voelde zich ook allesbehalve gezond. De wijn was naar zijn hoofd gestegen, hij merkte het toen hij probeerde, op de wankele stapel kussens van houding te veranderen. De kaarsen, de dansparen, de starende beelden en de draperieën zwommen door elkaar voor zijn ogen. „Vergeef me, Lotje, ik moet even naar buiten om een luchtje te scheppen." Hij stond op.

„Héla, je gaat toch nog niet weg?" riep Hendrik, en het kwam als een nieuwe, bevrijdende gedachte in hem op dat hij eenvoudig kòn weggaan, de indruk kon wekken dat hij minder maalde om wat hij achterliet. „Ja," zei hij, „ik heb te veel gedronken en morgen moet ik werken."

„En ik dan?" vroeg Liesbeth over de muziek heen. „Loop jij maar gewoon weg en laat mij hier achter?"

„Maak je geen zorgen, Liesbeth van Rijn," zei Allaert. „Lotje en ik brengen je thuis. Kom ons eens opzoeken, Rembrandt. Goedenacht."

Hij trok de straatdeur open, de winkelbel rinkelde spookachtig in de zwarte leegte buiten, maar voordat hij kon weggaan, was zij op de drempel bij hem, hij voelde haar adem in zijn gezicht. Hij rook haar kinderlijke geur; haar ogen, groter dan hij ze ooit had gezien, glansden ernstig tegen hem. „Wanneer zie ik je weer?" vroeg ze en greep hem hard bij zijn pols, alsof ze bang was dat hij voor eeuwig zou ontsnappen.

„Wanneer je maar wilt, Saskia."

„Morgen?"

„Maar morgen . . ." hij was verbaasd dat hij het zich in zijn dronkenschap herinnerde – „morgen ben ik de hele dag bezig, de burgemeester en zijn zoon te portretteren."

„Overmorgen dan?"

„Goed, om één uur."

Haar ogen werden klein, als van een heks; hij zag dat ze hem zijn drukke dag van morgen betaald wilde zetten. „Die dag heb ik tot drie uur andere besognes. Wil je me om drie uur nog ontvangen?"

„Ik wil je ontvangen wanneer je maar verkiest te komen."

In het donker kwam haar hand omhoog – hij begreep eerst niet wat ze wilde doen – en ze nam hem zijn lauwerkransje af. „Neem mijn krans ook af, het feest is afgelopen," zei ze, en gedwee stond ze voor hem, de wind in haar rok en haar haren, terwijl hij het harde lauwerkransje van haar warme, levende krullen nam. „Goedenacht en God behoede je, dat je niet in de gracht valt." Ze gaf hem zijn kransje niet terug en vroeg niet om het hare; ze boog, zoals een dame buigt wanneer een dans is afgelopen, en deed de deur dicht. Hij trok het blauwe lint weg, dat Matthijs Kalkoen tussen de bladeren van de krans had gestoken, en hield de krans in zijn hand terwijl hij door de winderige, lege straten liep, blij om de blinde ramen en de verlaten steegjes, blij omdat hij met zijn trofee mocht doen wat hij wilde: ernaar kijken, haar liefkozen, tegen zijn wang houden, tegen zijn mond.

April, mei, juni . . . het leek hem later of die maanden anders door hem heengegaan waren dan de andere maanden van zijn leven: niet door zijn geest, maar door zijn lichaam. Die maanden en hun gebeurtenissen werden verhevigd door het bonzen van zijn hart, het tintelen van zijn huid, het jachten van zijn bloed. Het was begrijpelijk dat er geen tijd overbleef om te denken; nog nooit waren zijn dagen zo tot berstens toe gevuld geweest, met genoegens en met werk. Alleen wanneer hij zich waste tussen werk en feest had hij tijd om in nuchterheid tot zich zelf te komen, en zelfs in die ogenblikken, verguld door de bleekgouden voorjaarsschemering of verkwikt door het spatten van regendroppels op het jonge groen, veranderden gedachten in gevoelens en vermoedens in dromen.

Zijn bestaan was met een droomwaas overtrokken, misschien omdat hij voor het eerst zoveel dingen deed waarvan hij nooit had verwacht, de vreugde te kunnen smaken. Met het altijd wisselende en toch altijd eendere groepje half-intieme vrienden, dat zijn kennissenkring vormde, roeide hij op een kille maannacht de Amstel op, naar een boomgaard achter een hooiberg; hij dronk er vreemde wijn, waarvan hij de smaak later nooit meer terugvond, en hij keek er door de kersebloesem naar het langzaam draaiende sterrentapijt. Hij ging met haar bloemen plukken op een middag, zo zwaar en dreigend bewolkt en zo verzadigd van vocht, dat alle bloemen bedekt waren met uiterst kleine droppeltjes en dat haar wang bij zijn aanraking betraand leek te zijn. Hij ging naar dorpen langs de rivier, over bruggen van de ene onbekende oever naar de andere, liep door nutteloze hekken naar leegstaande bouwvallen, zag kikkers met opgeblazen keel zitten kwaken in verlaten katholieke kapelletjes. En al die taferelen waren doortrokken, of zo leek het in zijn herinnering, met iets van haar: het kanten zakdoekje waarmee ze na het bloemen plukken haar vingers schoonveegde, het door de zon verzadigde haar, opvlammend tegen een poort van rookgrijze steen, haar mousselinen sjaal, wapperend in de wind tussen hem en de sterren.

En het enige teleurstellende van dat voorjaar was, dat zijn verwachtingen van hun gesprekken wanneer zij voor hem poseerde niet vervuld werden. Zeker twintigmaal in die drie maanden kwam zij de trappen op naar zijn atelier aan de Bloemgracht, maar elke keer was het een terreinverlies, dat moest worden vergeten of herwonnen

wanneer ze elkaar in gezelschap ontmoetten. Het was wonderlijk, en misschien niet ongunstig, dat zij verstrakte en een afstand schiep zodra zij de pose innam, zodat het gezicht, dat hij schilderde, niet meer dan een zwakke en flegmatieke afschaduwing werd van de werkelijkheid die hij kende. Hij wist zeker dat hij de spanning had kunnen verjagen als zij werkelijk met rust gelaten waren, maar de hele wereld scheen samen te spannen om te zorgen dat zij nooit alleen waren. Elk ogenblik kwam een opdrachtgever met zijn vrouw of verloofde om een onvoltooid portret te bekijken. Zijn leerlingen Govert Flinck en Ferdinand Bol, die het op een overduidelijke en bespottelijke manier van haar te pakken hadden, gebruikten alle mogelijke uitvluchten om buiten hun werkuren het atelier onveilig te maken. Manufacturiers, schoorsteenvegers en loopjongens van kruideniers kwamen met satanisch genoegen storen en als er eindelijk niemand meer kon komen, maakte Liesbeth haar aanwezigheid kenbaar door in de huiskamer luidruchtig het meubilair te verschuiven.

Maar er was één warme, zonnige zondag in juni die betere beloften inhield. Met het poseren en de avondvisites en de uitstapjes zagen ze elkaar in die tijd bijna elke dag, maar die zondag was hopeloos leeg omdat ze elkaar niet zouden ontmoeten. Zij ging op zondagmorgen steevast naar de preek van haar oom luisteren en 's middags zou ze op familiebezoek in Haarlem gaan. Rembrandt stond 's zondags altijd even vroeg op als anders, om zonder zijn leerlingen in alle rust te kunnen schilderen. Hoewel hij niets en niemand liever wilde zien dan haar, bleef hij voor zijn ezel zitten in een kamer met bijna verblindend zonlicht en met de stervende geur van rozen die Allaert en Lotje van hun buitenplaats voor hem hadden meegebracht. En terwijl hij een paar lichtplekken aanbracht in het koele olijfgroen en paars van zijn ‚Roof van Proserpina', hoorde hij plotseling lichte voetstappen op de trap, voetstappen die van niemand anders konden zijn. Ze kwam naar hem toe, in het korte middaguur tussen de kerkdienst en het reisje naar Haarlem; ze kwam haastig omdat ze hem nog even wilde zien . . . dat merkte hij aan haar hoogrode kleur en aan de wanorde van haar perzikkleurige japon.

„Wat een prettige verrassing!" Hij legde zijn penselen neer en veegde zijn vochtige voorhoofd met zijn hemdsmouw af. „Heb je al gegeten? Kan ik je iets geven?"

„Graag, als het niet te veel moeite is." Ze ging zitten, niet op de stoel waar de stijfheid altijd over haar kwam, maar op het houten bankje waarop Govert en Ferdinand zich gewoonlijk nestelden om haar te schetsen en te aanbidden. De plooien van de japon vloeiden over haar knieën en legden zich op de vloer om haar voeten. „Ik heb me erg gehaast, ik moet vlug weer weg en ik heb verschrikkelijke dorst. Geef me maar een kroes melk."

Hij ging naar de keuken om de melk te halen. Liesbeth, die voor ieder ander graag de gastvrouw speelde, voelde zich onmiddellijk tot voetveeg verlaagd als zij Saskia moest bedienen; ze kon haar dan ook zelfs geen servet aanreiken zonder duidelijk te laten merken dat het haar te veel was. Toen hij terugkwam met de schuimende melk in zijn mooiste Delfts blauwe kom, had ze zich weer zo ver in haar macht, dat ze haar spontane uitbarsting probeerde af te dekken: „Zeg, al hing mijn leven ervanaf, ik kan me niet herinneren of ik morgen of overmorgen voor je zou poseren. Ik heb het in de kerk aan Hendrik gevraagd, maar hij wist het ook niet meer."

Toen hij zich vooroverboog om haar de kom aan te geven, kwam het in hem op dat hij aan al die ontwijkende onzin een eind kon maken door haar te kussen. Haar

mond was half open, de melkwitte tanden glansden, het paarlen halssnoer lag verzonken in de zachte, licht blozende huid van haar keel, en zijn verlangen was zo groot dat de kom in zijn hand trilde. Maar iets in haar ogen zei hem, dat het verlangen haar welgevallig was, maar niet de daad; daarom beperkte hij zich ertoe, een haarlok van haar voorhoofd weg te vegen. „Overmorgen om één uur," zei hij, „hoewel we elkaar morgenavond al bij Kalkoen thuis zullen zien, weet je wel."

„Ik zie je zo dikwijls dat ik niet meer weet wat ik moet aantrekken. Je hebt al mijn japonnen al tienmaal gezien." Over de rand van de melkkom lachte ze tegen hem, aandoenlijk hulpeloos.

„Deze ken ik nog niet."

„Dat weet ik . . . hij is pas klaar. Gistermiddag heb ik hem bij de naaister gehaald."

Hij wist dat Liesbeth luisterde en dat deze jurk voor haar een aanleiding zou zijn, zich gekwetst te voelen. Hij was de laatste tijd zo verdiept geweest in zijn dromen, dat hij er niet aan gedacht had haar te vragen, wat voor zomerkleren zij nodig had. Nu hij erover nadacht, werd het hem duidelijk dat zijn zuster geen batist, linnen of mousseline bezat; misschien daarom had zij er op het laatste bal bij Margaretha van Meer bijna slonzig uitgezien. „Dit is een heel mooie kleur," en hij waagde het, een zachte plooi van de stof in zijn hand te nemen, zo dicht bij haar hals, dat zijn duim schijnbaar toevallig haar huid raakte. „Heb je nog meer gekocht?" De loze vraag gaf hem gelegenheid, de aanraking te verlengen.

„O, alleen wat linten en een trosje kersen en een damasten kussen voor tante." Ze trok zich een paar centimeter terug, om aan te duiden dat hij zijn hand moest wegnemen, maar in dezelfde beweging hield ze haar hoofd schuin en streelde met haar wang zijn pols. „Er was wel iets dat ik wel wilde maar niet kon kopen . . . in de meubelwinkel waar ik het kussen kocht. Het was Frans, geloof ik, iets dat het midden hield tussen een stoel en een bed. Je had het moeten zien, het was beeldig. Het hout was gebeeldhouwd en verguld, aan het voeteneind was een soort beest, een griffioen of een draak of zo, en aan het hoofdeind een verrukkelijk huilend cupidootje met gebonden handjes. Het hele geval was bekleed met gewatteerd satijn en er lagen de snoezigste kussens op, met borduurwerk en kwasten, en dan nog een damasten overtrek en een fluwelen hemeltje . . ."

Met half-dichte ogen en gloeiende wangen tekende zij in de lucht de cupido en de griffioen en het hemeltje. Het was duidelijk – en ze werd hem er nog dierbaarder om – dat zij dezelfde hartstocht voor zulke vondsten bezat als hij. „Als je het zo mooi vond, waarom heb je het dan niet gekocht?"

„Lieve help, waar zou ik het moeten neerzetten? In het huis van mijn oom past het niet, daar is het te wuft, te werelds voor. Tussen al die eenvoudige, kuise meubelstukken daar zou het er uitzien als een zonde! En ik kan het ook niet naar Friesland sturen; zo'n tocht zou het niet overleven. Eerlijk gezegd: ik vond dat jij het moest kopen. Het is schitterend voor je mythologische onderwerpen, dat vond Hendrik ook."

Ondanks de harde, snelle voetstappen in de huiskamer bleef hij met de mogelijkheid spelen. Zo iets in zijn bezit te hebben totdat hij het recht had haar dingen te geven . . . Ernaar te kijken als zijn verlangen hem 's nachts wakker hield, zich haar voor te stellen op de kussens, in haar roze naaktheid . . . Die gedachte was bedwelmend, als de geur van de verlepte rozen die in de hitte hun blaadjes lieten vallen. „Misschien. We kunnen er van de week eens samen naar gaan kijken."

„Wanneer je maar wilt."

„Wanneer ik wil! Jij hebt het zo druk, dat je nooit een minuut tijd hebt."

„Vandaag had ik wel een minuut . . ." Ze gaf hem de lege kom terug en keek hem aan met een boeiend mengsel van hooghartige verbazing en tederheid. „Maar nu moet ik gaan. Ze hebben een koets gehuurd en ik wil niet, dat ze de verspilde duiten gaan tellen als hij voor het huis moet wachten. Breng me maar niet tot de deur; Liesbeth was met het eten bezig toen ik kwam en je moet haar niet laten wachten. God zij met je. Tot morgenavond."

Hij bleef waar hij was, omdat hij nu zijn zuster niet wilde zien en omdat hij de gevoelens van dit heerlijke bezoek wilde laten bezinken. Weggaan van de plek waar hij de zware geur van de rozen nog kon inademen zou schennis geweest zijn. Hij keek naar de plek boven het houten bankje alsof haar gezicht daar nog was. Hij keek tot Liesbeth binnenkwam.

„Kun je eindelijk aan tafel komen? De soep is al bijna koud."

„Dat is geen ramp op zo'n warme dag." Hij bedoelde het niet kwaad; hij was te gelukkig om een hatelijke opmerking te maken.

Liesbeth keek hem zuur aan en ging de kamer in, waar de tafel gedekt stond. Zij speelde nog de beledigde dienstmaagd. Haar overbodige beleefdheden – ze zette het zout en de boter voor hem neer, schudde zijn servet uit en gaf het hem aan – waren bedoeld als verwijten.

„Zou je niet graag wat dingen voor de zomer kopen?" vroeg hij na een paar lepels lauwe soep.

„Dingen voor de zomer?"

„Jurken. Ik dacht, misschien wil je ook zo'n paar luchtige, vrolijk gekleurde japonnen, zoals die van Saskia."

„Och nee . . ." Ze schoof haar soep weg en keek over zijn hoofd naar de muur. „Meer dan tien, twaalf echt warme dagen zijn er toch niet in een zomer, en daar ben ik tot nu toe doorheen gekomen door mijn jak uit te trekken. Aan zulk soort jurken heb je niet veel."

„Maar zou je er niet een willen hebben, alleen voor de aardigheid?"

„Dat zou geldverspilling zijn. Ik zou me er bovendien niet prettig in voelen, ze zijn veel te opzichtig."

„Zoals je wilt. Maar als je iets nodig hebt, koop het dan gerust." Het klonk gepikeerd, al was dat niet zijn bedoeling.

„Ik heb alles wat ik nodig heb. In sommige opzichten lijk ik een beetje op Margaretha, ik houd er niet van, mijn leven vol te stoppen met allerlei dingen die ik niet nodig heb."

Ze bedoelde het vinnig, maar zei het met grote, eerlijke ogen en dat maakte het voor hem nog onverteerbaarder. Het lag op zijn tong, haar te vragen waarom ze dan maar niet bij Margaretha ging inwonen, in dat kale, armoedige huis, maar ruzie zou de stemming van Saskia's bezoek nu helemaal bederven, dus hij at zwijgend door en dacht opzettelijk aan de aanraking tussen haar wang en zijn pols.

Maar Liesbeth was nog niet klaar. Ze zette een elleboog op tafel, plantte haar hand tegen haar wang en keek hem honingzoet aan. „Natuurlijk zou ik er anders over denken als we zwommen in het geld. Als we niet op uitgaven behoefden te kijken, zou ik het zelfs in mijn hoofd halen, iets te kopen zoals het rustbankje waar Saskia van Uylenburch het over had . . . wie weet."

„Ik heb je al zo vaak gezegd dat we geen geldzorgen hebben. Ik heb meer

portretopdrachten dan ik aankan en als ik dat rustbankje wilde hebben, zou ik het heus wel kunnen kopen."

„Heb je enig idee wat zo iets zou kosten?"

„Nee, maar dat is te vragen."

„Maar je denkt er toch zeker niet aan, het te kopen?" Haar blijdschap, nu ze hem in de val gelokt had, werd scheefgetrokken door angst om zijn bedoelingen.

„Waarom niet? Ik gun mezelf toch al zo weinig."

„Dan wil ik wel eens weten waar het geld blijft. Hoeveel je ook verdient, we zijn nog steeds achter met de rekeningen."

„Ik heb je gezegd: breek je hoofd niet over de rekeningen. Volgens Hendrik is het hoog tijd dat ik mijn prijzen verhoog. Over een paar maanden hebben we geld in overvloed."

Ze nam zijn soepkom weg en zette hem met overdreven wellevende gebaren een schotel kersen voor. „Ik weet niet wat je daarmee bedoelt," zei ze, „maar je gelooft toch niet dat we ooit geld in overvloed zullen hebben zoals Saskia van Uylenburgh of Frans van Pellicorne. Ze komen op onze feestjes, dat is allemaal heel aardig, maar je kunt er je ogen niet voor sluiten dat ze niet van onze stand zijn. Volgens Margaretha hebben hun families al generaties lang geld opgepot en fortuinen vergaard en jij bent met niets begonnen, met absoluut niets, bedenk dat wel. Als je flink gespaard had, en tot nu toe hebben we geen duit gespaard, dan zouden we nòg niet in dezelfde stijl als zij kunnen leven. Hun huizen, hun reizen, hun personeel, wat zij eten en wat zij aantrekken, het ligt eenvoudig niet binnen het bereik van een schilder."

„Wel binnen het bereik van Rubens." Die vergelijking ging niet op; Rubens werkte in Vlaanderen voor de katholieke kerk en de bisschoppen waren gullere opdrachtgevers dan de geslepen burgers van Amsterdam. „Ik sta pas aan het begin. Laten we afwachten hoe het zich ontwikkelt." Hij liet zijn kersen onaangeroerd en liep, zonder nog een woord te zeggen, naar zijn atelier.

En voor het eerst in drie maanden drukte daar het verstand zijn gevoelens weg. Hij kon zich niet meer overgeven aan het beeld van haar opgeheven gezicht, de gedachte aan de aanraking, de geur van de rozen. Er kwamen vragen in hem op, des te dringender omdat ze zo lang onderdrukt geweest waren, zo dringend dat het was of zijn eigen stem hem uit alle hoeken van het atelier aanriep. Het poseren, de feestjes, de verrukkelijke uitstapjes . . . waren het voor haar alleen afdalingen uit een leven, waarnaar zij onverbiddelijk moest terugkeren? Had ze zijn wang, zijn hand, zijn haar alleen aangeraakt om te weten hoe het was, luchtig te koketteren met een belangwekkend exemplaar van een lagere orde? Behoorden zij en een Frans van Pellicorne werkelijk tot een andere wereld en stonden die twee dus dichter bij elkaar krachtens het gerijpte geld in hun schatkisten en hun oude stamboom?

Besprongen door die vragen nam hij, zonder te weten wat hij deed, een vel tekenpapier en scheurde het in snippers. Zijn handen beefden, zijn keel was plotseling droog, hij wilde hardop zeggen – en hij zou het zeker gedaan hebben als Liesbeth niet in de nabijheid was geweest – wat hij in al die dromerige maanden niet onder woorden had durven brengen: ‚Ik heb haar lief, ik heb haar lief.' Hij besefte ook, terwijl de papiersnippers om hem heen vielen als bloemblaadjes, dat die ondraaglijke onrust alleen tot bedaren te krijgen was als hij met haar trouwde, al had hij zich nog geen ogenblik als echtgenoot gezien. Alleen door haar ronduit te vragen of ze zijn vrouw wilde worden, kon hij zich ontdoen van de onbekende

aanbidders die in Friesland op haar wachtten, en van de tanige Frans van Pellicorne die hier in Amsterdam achter haar rokken liep. Alleen de officiële afkondiging van het huwelijk kon hem verlossen van de brandende jaloersheid, de martelende onzekerheid, de slopende angst.

En wetend dat hij gek zou worden als de spanning nog langer duurde, maakte hij snel zijn plannen: het was onvergeeflijk dom van hem geweest, haar op zo'n onduidelijke, bescheiden manier het hof te maken, wachtend op toevallige ontmoetingen, dankbaar als een hond voor een aanraking, een glimlachje. Hij zou zo gauw mogelijk – maandag niet, want dan zouden ze bij Matthijs Kalkoen zijn, dinsdag ook niet, want dan gingen ze naar buiten met Allaert en Lotje, maar woensdag beslist! – zijn opwachting maken bij dominee Sylvius, met de passende woorden kant en klaar in zijn hoofd en een ruiker in zijn hand. Hij kon zich nog niet voorstellen dat hij zo iets deed, maar het moest gebeuren. Het jawoord was even volstrekt onwaarschijnlijk als een weigering. Hij dacht nu maar niet verder dan de drempel van dat huis, aanstaande woensdag om acht uur.

Nu dat besluit eenmaal was genomen, wijs of onzinnig, dat zou wel blijken, wijdde hij zich weer aan de ontvoering van Proserpina naar het rijk van Hades. Het doek was te koel, te aards groen ondanks alle felheid. Hij werkte er een uur aan, nam afstand, liep er dan met grote stappen heen, ademde de geur van de verlepte rozen in en trapte op de papiersnippers. En iets van zijn eigen wilde radeloosheid was overgevonkt naar de glinsterende neus van het beest, de sombere glans van de schrikaanjagende wagen en de opgewoelde schuimvlokken uit de rivier des doods.

De ruiker, de van buiten geleerde toespraak, de geplooide linnen kraag die hij voor de gelegenheid had gekocht, ze hadden in zijn kamer al iets onwezenlijks gehad, maar hier op het tuinpad van dominee Sylvius waren ze ronduit belachelijk en onmogelijk. Het huis was niet groot, maar bezat een waardigheid die hem nog erger van streek bracht dan het schitterende herenhuis van Lastman of dat van de familie Van Hoorn aan de Herengracht. De grasperken, nog nat van een regenbui, waren keurig onderhouden, de bloembedden fraai beplant. De glas-in-loodramen, waarin zich een door onweerswolken gedempte zonsondergang weerspiegelde, de smeedijzeren balustrade en de oude bronzen deurklopper; dat alles herinnerde hem eraan, dat de jonge vrouw die hij ten huwelijk ging vragen familie op belangrijke kansels en aan beroemde universiteiten had en de dochter was van de burgemeester van Leeuwarden, zó'n trouwe en intieme vriend van de goede Prins van Oranje, dat hij op de dag van diens gewelddadige dood bij hem was geweest.

En nadat de buitenkant van het plechtige huis hem al onzeker had gemaakt, bracht het interieur hem nog verder van zijn stuk. In de kleine vestibule vroeg een dienstmaagd met een indrukwekkende kap hem fluisterend zijn naam, waarna ze hem met een snijdende schreeuw aankondigde. Links van hem was een studeerkamer met wanden vol boeken; rechts, achter een gesloten portière, een kamer met druk pratende gasten. De aanwezigheid van die gasten was zo onverwacht dat hij zeker een minuut aarzelde voordat hij de dienstmaagd zijn handschoenen en hoed gaf en de moed had, naar binnen te gaan. Het was geen troost dat hij alle bezoekers kende, de goedhartige schrijfmeester Coppenol, Allaert en Lotje, en mevrouw Van Hoorn. Het was nu natuurlijk uitgesloten, zijn toespraak te houden. Hun gezichten, tegen de achtergrond van rustige gordijnen en kostbare, gebeeld-

houwde stoelruggen, waren hem dan ook zo onwelkom dat hij zijn gelegenheidsglimlach vergat. En zij – hij was zo onnozel geweest, zich te verbeelden dat ze naar de deur zou snellen om hem binnen te laten – zij was niet eens in de kamer. Het was Allaert die hem naar de bejaarde, broze predikant en diens vrouw bracht; ze zaten als een koning en koningin op hun troon bij het raam, op hoge, eendere stoelen, hij in zijn lange zwarte toga en zij in eenvoudig grijs. Haar roze hoofdhuid was zichtbaar in de strenge scheiding van het witte haar. Ze keken hem doordringend, maar terughoudend aan, met een ontmoedigend gebrek aan nieuwsgierigheid of belangstelling. „Van harte welkom, mijnheer Van Rijn," zei de predikant met een rustige, wat onvaste stem. En zijn vrouw stak hem met een geknepen beleefdheidslachje haar dooraderde hand toe en aanvaardde als gastvrouw de ruiker die hij voor zijn lief had meegebracht.

In het gesprek, dat tussen hen drieën volgde – over de gemakken van de nieuwe weg naar Haarlem, de grillen van het weer en andere koetjes en kalfjes – schoot hij schromelijk te kort in beleefdheid en gevatheid. Zijn gedachten dwaalden hardnekkig terug naar het ogenblik, waarop hij Saskia had gevraagd of hij dit bezoek mocht brengen. Had hij zelf de woensdag genoemd of had zij die dag voorgesteld? Had zij er ondeugend plezier in gehad, hem in de waan te laten dat hij de enige bezoeker zou zijn? Of was het nog erger: had ze zijn bedoelingen doorzien en afgekeurd en daarom opzettelijk een avond gekozen, waarop hij er niet mee voor de dag kon komen? De oude dominee gedroeg zich in elk geval niet alsof er iets belangrijks stond te gebeuren; met zijn bleke gezicht en zijn dunne, vlassige baardje zocht hij de ogen van Rembrandt evenmin als hij ze ontweek; zijn mooie, papierwitte handen lagen in volkomen rust op de schoot van zijn toga. Zijn vrouw gebruikte een opmerking over het onweer van die avond om de afwezigheid van Saskia te verklaren: het noodweer was zo onverwachts losgebroken dat Saskia nat was geworden bij het sluiten van de luiken en zich nu boven verkleedde. Maar het werd zonder enige verdere bedoeling gezegd.

Al spoedig was de gespreksstof uitgeput en dwaalde hij naar een onbezette stoel, in de ontmoedigende overtuiging dat hij was weggestuurd. Maar op dat ogenblik ging de roestbruine, fluwelen portière open en kwam zij binnen, een krans van linten in het haar, dat nog sterker krulde dan anders, waarschijnlijk door de regen. De opmerking van Liesbeth over de kleren, die zij en Van Pellicorne droegen, maakte hem scherper bewust van de kostbaarheden waarin zij zich bewoog, het amberkleurige satijn van haar japon, de met parels bezette gesp, het kant van haar onderrok dat bij elke stap zichtbaar werd, de glinstering van de gouden kettingen en armbanden om haar hals en polsen. „Ach, kom je ons dus eindelijk eens opzoeken," zei ze. Ze kwam naar hem toe en gaf hem een hand. De zachte, mollige hand bleef lang genoeg in de zijne liggen om zijn angst voor boze opzet te verdrijven.

„Ga toch zitten, ik moet dadelijk weer weg, om de fruitschaal op te maken. Ik ben gauw terug." Ze lachte tegen hem en was verdwenen.

Hij bedacht dat hij in de verwarring van de eerste ogenblikken had vergeten, mevrouw Van Hoorn te groeten. Hij had haar eigenlijk nog niet goed gezien, alleen vluchtig geconstateerd dat zij er was. Nu keek hij om en zag een gezicht waarvan hij schrok: ingevallen wangen, de ogen kleiner dan vroeger, de vaag lachende mond merkwaardig paarsrood van kleur. Ze zat stijf rechtop, op een van de gebeeldhouwde stoelen, met een kussen in haar rug en een kanten zakdoek over de grijze zijde die haar knieën bedekte. Ze keek hem niet aan en na het eerste schok-

kende ogenblik keek hij ook niet recht in haar ogen. „Je kent me toch nog?" zei ze, en iets in haar weemoedige toon bracht hem tot een staal van Franse hoffelijkheid, dat hij nog nooit aan iemand had betoond: hij ging naar haar toe en kuste haar koele, droge hand.

„Vanavond geen triktrak, mevrouw Sylvius?" vroeg Allaert.

„O, jazeker, maar we wachten nog even. Er komt nog iemand." Ze toonde haar dankbaarheid voor het boeket door eraan te ruiken.

„Mag ik vragen, wíé er nog komt?" zei Lotje.

„Een man, maar daarin mag jij geen belang meer stellen. Je bent nu getrouwd, of je het prettig vindt of niet," zei de dominee plagend.

Wie zou het zijn? dacht Rembrandt. Frans van Pellicorne?

Maar de brave schrijfmeester Coppenol, met zijn ronde hoofd, zijn gladde haar en zijn varkensoogjes, nam zijn bezorgdheid weg door op te merken, dat Lotje geen gevaar te duchten had van mijnheer Maurits Huygens; dat heerschap, hij maakte het compliment even sierlijk als een fraai gekopieerde dichtregel, was tot over zijn oren verliefd op Lotjes schoonmoeder, mevrouw Van Hoorn.

„Huygens?" zei Rembrandt, „is hij familie van mijnheer Constantijn Huygens?"

„Jazeker," zei dominee Sylvius, „ze zijn broers. Kent u de heer Huygens?"

Twee dingen beletten hem, geestdriftig te antwoorden. In de eerste plaats was de herinnering nog te kostbaar om prijs te geven; in de tweede plaats zou hij zich zelf ermee blootgeven als de schilder, die wel door de groten der aarde wordt betaald, maar niet op intieme voet met hen staat. „Oppervlakkig, eerwaarde. Ik heb hem éénmaal ontmoet, ruim twee jaar geleden, toen hij toevallig in Leiden was. Hij zal zich mij zeker niet herinneren."

„Maurits komt veel vaker in Amsterdam dan zijn broer," zei de gastvrouw, terwijl ze zorgvuldig een beetje poeder van haar aristocratische neus veegde. „De prins houdt Constantijn angstvallig bij zich." Waarop het gesprek op de politiek kwam; op de handige, maar niet steeds onberispelijke manier waarop de prins de oude bondgenoot Frankrijk uitspeelde tegen de oude vijand Spanje; op het verschil tussen politieke en persoonlijke zeden en over het merkwaardige verschijnsel, dat goede koningen verdorven mensen en bewonderenswaardige mannen treurige heersers konden zijn.

Hij was eruit, hij was er volledig uit. Hij had Thomas de Keyser en Nicolaas Elias overvleugeld, maar hij had geen vrienden die hem op de hoogte hielden met het wel en wee in Den Haag; hij had geduld genoeg om bijna elke draad van een stuk Vlaamse kant op het linnen te penselen, maar hij kon zich er niet toe zetten, het wekelijkse nieuws te lezen.

Saskia kwam binnen met een grote fruitschaal, maar de vreugde haar te zien werd getemperd door het sterke gevoel, dat zij het fruit volgens een geheimzinnige stelregel ronddeelde, een protocol waarmee zij blijkbaar was grootgebracht en dat hem volslagen onbekend was. Ze liep heen en weer door de kamer, ging eerst naar mevrouw Van Hoorn, daarna naar de dominee en zijn vrouw, dan naar meester Coppenol, terwijl Lotje, hij zelf en Allaert de laatsten waren. Rembrandt keek somber naar de prachtige schaal en was bang, bij het kiezen van een vrucht zijn onwetendheid te demonstreren. „Die perzik in het midden, neem die maar," zei ze, haar gezicht heel dicht bij het zijne, bijna een aanduiding van intimiteit. „Hij is rijp genoeg, ik heb er in gedrukt." Hij nam de perzik half blij en half verdrietig; hoe ver zij ook van hem afstond, hij mocht iets eten dat zij had aangeraakt.

„Mocht iemand er genoeg van krijgen, hier elke woensdag steevast hetzelfde te consumeren, dan ligt het aan mijn vrouw," zei dominee Sylvius. „Ik ben zo stoutmoedig geweest, voor vanavond een salade of wat koude patrijs voor te stellen, voor de verandering, maar zij wilde er niet van horen. Opdat u dus weet waar u aan toe bent: zolang het fruittijd is, krijgt u fruit."

Tijdens de algemene lofzang op vers fruit, die volgde, werd het Rembrandt duidelijk dat het echtpaar Sylvius zijn ontvangstavond had, hun woensdagavond hier was de vrijdagavond van Pieter Lastman, de avond waarop vrienden en kennissen welkom waren. Nu hij erover nadacht, herinnerde hij zich dat Saskia een paar ongevraagde opmerkingen had gemaakt over die woensdagavonden; als hij dus de woensdag voor zijn kritieke bezoek had gekozen, had hij het alleen zich zelf te wijten.

Nadat Saskia driemaal met de schaal was rondgegaan, steeds in dezelfde volgorde, zette zij hem op een prachtige oude tafel, waarop in kuise eenvoud alleen een Chinese vaas en een paar boeken prijkten. Zelf nam ze een handvol kersen en ging bescheiden achter de stoel van haar tante staan. „Wat een verrukkelijke ruiker," zei ze. „Van wie hebt u die gekregen?"

„Van mijnheer Van Rijn. Is het niet alleraardigst van hem?" Zij liet haar nichtje de bloemen ruiken; Saskia boog zich erover, maar niet vlug genoeg om een verraderlijke blos te verbergen. Hij voelde het onmiskenbaar: ze wist dat de bloemen voor haar bestemd waren, maar bloosde zij nu uit medelijden of van schaamte? Het was niet te zeggen, en hij raakte nog meer in verwarring toen zij opkeek en er een paar grote tranen in haar ogen schitterden.

De gastvrouw zei dat er nu maar getriktrakt moest worden, mijnheer Huygens kon nog wel zo lang wegblijven. Alle benodigdheden, waaronder een bijzonder fraai gemaakt tafeltje, werden door de dienstbode binnengebracht en zo dicht bij mevrouw Van Hoorn gezet dat zij bij het spel tegen haar kussen geleund kon blijven zitten. Terwijl Saskia, mevrouw Sylvius en Allaert zich bij haar om het tafeltje schaarden, leek het Rembrandt niet misplaatst, wat te converseren met zijn gastheer, al kon hij de dingen, die hij van buiten geleerd had, nu niet gaan zeggen. Maar meester Coppenol doorkruiste zijn voornemen en legde een hand op zijn arm om hem op zijn stoel te houden.

„U hebt het zeker zo druk dat u geen opdracht meer kunt aannemen?" zei hij.

„Ik ben inderdaad overstelpt met werk en zou liever niets nieuws op mij nemen." Hij zei het nogal onbehouwen, want het ergerde hem dat hij weer werd verlaagd tot betaald kunstenaar.

„Vooral geen portret, neem ik aan? Ik kan mij voorstellen dat u daar nu en dan schoon genoeg van krijgt."

Het was een sarrende gedachte, waaraan hij niet wilde toegeven. Een stemmetje in hem, dat zich niet liet onderdrukken, had hem de laatste tijd aanhoudend gevraagd, waarom de burgers, die zich lieten portretteren, altijd zulke domme, levenloze snuiten hadden dat een schilder alleen nog wat bevrediging kon puren uit de zorgvuldige behandeling van hun pluimen, handschoenen, sieraden en kleren. Vóór zijn stekelige gesprek met Liesbeth had hij dan ook al een paar opdrachten afgewezen, in de hoop, tijd te maken voor een rauw, hartstochtelijk tafereel uit het Oude Testament, Jakob slapend op zijn bed van stenen, of Hagar en Ismaël hongerend in de woestijn. Maar sinds de vorige zondag begreep hij, dat hij alles moest aangrijpen wat binnen zijn bereik kwam. „Wie wil zijn portret laten maken?" vroeg hij.

„Ik zelf." Gelukkig luisterde er niemand; de triktrakkers waren verdiept in hun spel en Lotje praatte nu met dominee Sylvius.

„Wat had u gedacht? Alleen een buste of ten voeten uit?" En hij zag al een paar belangwekkende tegenstellingen: een zekere élégance ondanks de dikbuikigheid, een vreemd samengaan van listigheid en goedigheid in de glinsterende oogjes.

„Niet al te grootscheeps, dat kan ik niet betalen. Het liefst zou ik een ets hebben. Die bedelaars van u, en de ets van het pannekoekenvrouwtje, dat zijn meesterwerken. En ik wil zo graag het onderwerp van een meesterwerkje zijn. U etst even voortreffelijk als u schildert en dat weet eigenlijk haast niemand."

Het heertje vond het gewichtig, meer te weten dan de anderen, en misschien hoopte hij op een kostbaarheid voor een krats, maar zijn waardering was in elk geval oprecht, want als beoefenaar van de schrijfkunst wist hij lijnen naar waarde te schatten. Het was waar: de etsen waren verdrongen door de schilderijen en het was zo prettig, ze te horen prijzen, dat hij bijna een half uur lang vergat in de richting van Saskia te kijken. Meester Coppenol zei de dingen die hij graag hoorde, al klonk het een beetje pompeus; het was bemoedigend, dat iemand begreep hoeveel levenskracht hij in een paar gekraste lijnen wist te leggen, hoe vaardig hij gebruik maakte van het slijpsel dat de etsnaald opwoelde, hoe zeldzaam fluwelig hij de zwarte partijen wist te maken en hoe zijn vlakken bijna onmerkbaar overgleden van donker naar licht . . . En nog voordat de eerste partij triktrak was uitgespeeld, had hij zich laten strikken, des te bereidwilliger omdat de overeenkomst zo stilletjes was gesloten, dat alleen de complimenten te horen waren en niemand vermoedde dat er iets verhandeld werd.

Hun gesprek onder vier ogen werd onderbroken door Lotje. Zij kwam achter meester Coppenol staan en legde een hand op zijn schouder, een gladde hand waarop niets was aan te merken, een hand waarvan hij er al zovele had moeten schilderen, met de ringen als enig element dat in de herinnering bleef. „Jullie beiden hebt al veel te lang beslag op elkaar gelegd. Gaat u maar wat met dominee Sylvius praten, meester Coppenol. Ik heb een paar dingen tegen Rembrandt te zeggen." En ze ging kordaat zitten, als een schooljuffrouw voor een klas.

„Luister eens," zei ze, hem ernstig aankijkend met haar vaalbruine ogen, „voor mij zijn jij en Allaert bijna broers. Hij heeft geen echte broers en jij bent zijn beste vriend, de vriend over wie hij het meest spreekt. En dat geeft mij het gevoel, als ik het zeggen mag, dat ik een zuster van je ben. Je hebt er dus geen bezwaar tegen, hoop ik, dat ik openhartig tegen je praat, als een zuster?"

Hij was verbaasd en een beetje verdrietig om haar aanspraak op intimiteit. Uit de woorden en gebaren tussen hem en Allaert was dan misschien vriendschap op te maken, maar werkelijk intiem waren ze niet. Ze gebruikten elkaars voornaam en keken elkaar recht in de ogen, maar dat waren slechts middelen om de kloof tussen hen onzichtbaar te maken. „Jij leest me maar de les, Lotje," zei hij. „Ik ben ontroerd en gevleid door je belangstelling."

„Denk niet dat ik je de les wil lezen, zo bedoel ik het zeker niet. Ik wilde je alleen vragen: waarom ben je nog nooit eerder op de avondjes van dominee Sylvius geweest?"

„Ik ben nooit uitgenodigd."

„Voor zulke avonden worden geen uitnodigingen gestuurd. Men laat eenvoudig merken dat ze gehouden worden en dan verwacht men, dat de mensen komen. Ik weet toevallig dat Saskia van Uylenburch jou heeft gezegd, dat dominee en

mevrouw Sylvius op woensdagavond thuis zijn . . . dat weet ik," zei ze, fluisterend nu, „omdat ik het haar heb horen zeggen. En toen jij er niet op inging, was ze waarschijnlijk gekwetst. Ik zou in haar plaats althans gekwetst zijn."

Saskia kwetsen was wel het laatste dat hij wilde; toch ergerde hij zich aan het ingewikkelde en zinloze gedraai in deze kringen, wat kwam het erop aan, wie door wie werd gevraagd of welke gast het eerst fruit moest worden aangeboden? „Het was dan blijkbaar dom van me, niet te begrijpen . . ."

„Niet dom, Rembrandt. Hoogstens wat slordig."

„Maar wat een onzin eigenlijk. Als ze wilde dat ik kwam, kon ze het toch gewoon vragen?"

Ze hield haar hoofd schuin, om aan te duiden dat ze zich zéér verbaasde. Met preuts verwijtende ogen en een zucht vol toegeeflijkheid en gespeelde wanhoop zei ze: „Dat weet je toch wel beter. Ze kan jou toch niet vragen?"

„Waarom niet?"

„Omdat een vrouw een man nu eenmaal niet vraagt. Dat zou onbescheiden en onkies zijn, en al is Saskia nog zo levendig en luchthartig, ze zal nooit onbescheiden zijn. Allaert wilde niet dat ik er met jou over sprak; hij dacht dat je beledigd zou zijn, maar ik zie niet in hoe ik je kan beledigen door je een goedbedoelde raad te geven. Als ik in jouw schoenen stond, zou ik elke woensdagavond bij de familie Sylvius komen en op zijn minst een uur blijven, hoewel je niet elke keer een presentje hoeft mee te brengen. Dat is niet nodig, één keer is genoeg."

Hij wilde dat hij in haar zusterlijke bezorgdheid kon geloven. Als hij niet die onoverbrugbare kloof tussen hen had gevoeld, en dit gesprek had die kloof nog breder gemaakt, dan had hij prachtig gebruik kunnen maken van wat zij wist. Er waren dringende vragen die hij haar zou willen stellen. Moest hij zich bij Saskia om zijn lompheid verontschuldigen of kon hij doen alsof er niets aan de hand was? Hadden Matthijs Kalkoen en Frans van Pellicorne hem op de woensdagavonden al de loef afgestoken? Zou het behoorlijk of rampzalig zijn als hij nog die avond met zijn gastheer over een huwelijk begon? Maar aan deze vrouw met haar rechte rug en haar schoolfrikmanieren kon hij die dingen niet vragen.

„Eerlijk gezegd: je zou veel vaker mensen moeten bezoeken."

Hij voelde, en dat ergerde hem, hoe hij in haar ogen te kort geschoten was omdat hij haar sukkelende schoonmoeder nog steeds niet had bezocht, ondanks herhaalde toespelingen en openlijke uitnodigingen. Die ingevallen wangen, diepliggende ogen en paarsachtige lippen stelden hem zo demonstratief in het ongelijk, dat hij alleen nog boos kon reageren. „Jij hebt gemakkelijk praten, Lotje. Jij hebt niets anders te doen dan bezoeken afleggen. Maar ieder uur buiten mijn atelier is voor mij een verlies. Wat ik vandaag zou kunnen schilderen, is er morgen niet meer, dat is heel iets anders dan servetten zomen en zilver poetsen. Wat ik nu niet doe, krijg ik misschien nooit meer gedaan."

„Dat weet ik heus wel. Geloof me, ik weet het, en Allaert en zijn moeder beseffen het ook. Maar . . ."

„Maar wat?"

„Maar er zijn verplichtingen, waaraan we moeten voldoen als we niet alleen met ons zelf, maar ook met anderen willen leven. Zelfs de begaafdsten onder ons moeten het werk wel eens onderbreken . . ." – ze wilde beslist uitspreken, ze weigerde zich tot zwijgen te laten brengen door de dienstbode, die met haar scherpe stem Maurits Huygens aandiende – „om te tonen dat zij eerbied hebben voor . . . nu ja,

voor andere waarden in 't leven, zoals liefde en vriendschap, geboorte . . . en dood."

Dat was allemaal waar, veronderstelde hij, maar de moeite, er node mee in te stemmen, werd hem gelukkig bespaard. Toen Maurits Huygens binnenkwam, stond Lotje op en ging naar de triktrakspelers; het schuldgevoel en de gekwetste trots, waarmee ze hem had achtergelaten, werden onmiddellijk overschaduwd door zijn teleurstelling bij het zien van de nieuwe gast. Maurits Huygens was ronduit onaangenaam. Hij was klein en corpulent in zijn flesgroene kostuum, zijn houding was stijf en onzeker en zijn geelbleke gezicht zag er verfomfaaid uit, als een masker van was dat moedwillig scheefgetrokken was. Maar ook hij nam de geheimzinnige, ongeschreven beleefdheidswetten in acht: hij gaf alle aanwezigen in de blijkbaar voorgeschreven volgorde een hand, hoewel het niet dezelfde volgorde was waarin Saskia het fruit had gepresenteerd. Rembrandts naam hoorde hij niet goed, want hij prevelde iets dat er in de verte op leek; nu was dat nog te verontschuldigen, want de dienstbode was binnengekomen om de kaarsen aan te steken en er ontstond nogal wat opschudding om een ongelukje: er was een druppel kaarsvet op de jurk van Lotje gevallen.

Er kwam wat leven in de brouwerij nu de laatste gast was aangekomen, de kaarsen brandden, het triktrakken afgelopen was en iedereen behalve mevrouw Van Hoorn een ander plaatsje zocht. Er werd drukker gepraat, maar het waren geen gesprekken waaraan Rembrandt kon deelnemen: iedereen wilde de laatste nieuwtjes uit Den Haag weten. Zo werd er geconverseerd over de paarden van prins Frederik Hendrik, de eetlust van zijn vrouw, het beleg van Maastricht en de vage kans op vredesonderhandelingen met Spanje. Zijn gevoel van afzondering werd nog versterkt doordat Saskia niet op de vrije stoel naast hem kwam zitten, maar het bankje aan de voeten van dominee Sylvius verkoos.

Zou hij haar werkelijk beledigd hebben? Zo erg, dat zij er zelfs met Lotje over gesproken had? Het was niet in hem opgekomen, dat zij kwetsbare plekken kon hebben. En waarom waren haar ogen dan vochtig geworden toen ze haar hoofd over zijn ruiker boog? Zij had, als alle anderen, Maurits Huygens iets te vragen; het was een oppervlakkig vraagje over de gemaskerde bals, die in Den Haag in de mode waren. Ze begon er op een verkeerd ogenblik over, toen het gesprek langs serieuzer lijnen verliep, en dat gaf Rembrandt een gevoel van tedere bezorgdheid. Het besef, dat ook zij feilbaar was, maakte zijn liefde nog warmer. Lief, dom warhoofdje, nog nooit had hij zoveel van haar gehouden.

Toen iedereen alles had gevraagd wat hij op het hart had, viel het gezelschap weer in groepjes uiteen. Aangezien niemand bij hem kwam zitten, bleef hij opvallend alleen. Hij dacht al over weggaan, toen de gastheer opstond en naar hem toekwam. „Wij hebben samen nog maar een enkel woord gepraat," zei hij. „Ik kan u helaas geen schilderijen laten zien, maar misschien stelt u belang in mijn boeken."

In de gang dacht Rembrandt een ogenblik, dat dominee Sylvius hem over een belangrijke zaak onder vier ogen wilde spreken, maar in de statige rust van de studeerkamer merkte hij, dat de oude man hem inderdaad alleen zijn boeken wilde laten zien. Engelse, Latijnse, Duitse en Griekse boeken, boeken met de geur van oud leer en verdroogd papier. De dominee nam ze één voor één van de ordelijke planken en sloeg de bladzijden om alsof zijn oude handen door de gedrukte letters werden gevoed en gezegend. Rembrandt had nooit begrepen hoe iemand zoveel woorden op papier kon houden, maar de oprechtheid van de predikant was boven

alle twijfel verheven. En toen hij een boek, dat kennelijk zijn pronkstuk was, uit een kast haalde, een lijvig Hebreeuws Oud Testament, in wijnrood leer gebonden en met rijk versierde metalen sloten erop, bracht hij toch iets van zijn geestdrift op de ander over: het was Rembrandt alsof hij in de grote Hebreeuwse lettertekens, streng en mannelijk, het handschrift van God zelf zag. „Mag ik eens komen om een paar bladzijden te kopiëren?" vroeg hij. „Ik moet dikwijls Hebreeuwse teksten maken wanneer ik de Heilige Schrift in taferelen uit het Oude Testament afbeeld, en zo mooi en helder als hier heb ik het nog nooit gezien."

„Kom maar wanneer u wilt en kopieer zoveel het u lust."

„Leest u zelf Hebreeuws, eerwaarde?"

„Een beetje, maar zeer haperend. Vroeger was het een ernstig vergrijp, Hebreeuws of Grieks te kennen en de bijbelboeken in de oorspronkelijke talen te lezen. Gode zij dank is die tijd nu voorbij, en de Heer verhoede, dat wij er ooit naar terugkeren door even bekrompen te worden als onze voorvaderen."

De oude man wilde hem hiermee misschien duidelijk maken, dat een bondgenootschap – in welke vorm dan ook – met de families Sylvius en Van Uylenburch een daad tégen het strijdvaardige calvinisme betekende; het was mogelijk, maar niet waarschijnlijk. De predikant keek Rembrandt niet in de ogen, maar raakte hem nu en dan even met zijn schouder aan, een blijk van vertrouwelijkheid en misschien wel van aanvaardbaarheid.

Maar het rustige, weldadige tussenspel in de studeerkamer was van korte duur; het duurde geen kwartier of mijnheer Maurits Huygens stormde binnen. „Van Rijn . . . Rembrandt van Rijn . . . die bent u toch?" zei hij met een afgemeten baritonstem zonder enige verfijning. „Uw naam ontging mij daarstraks in de opschudding over die japon met het vetvlekje."

Hoewel Rembrandt zelf had gevonden, dat er overdreven misbaar om dat druppeltje werd gemaakt, voelde hij zich nu verbonden met de anderen omdat dit onwaardige lid van de familie Huygens hun de les stond te lezen. „Jazeker, Van Rijn," zei hij kortaf.

„Mooi. Ik wilde u spreken in verband met een bestelling. Als ik u hier niet tegen het lijf was gelopen, zou ik morgen bij u gekomen zijn. U herinnert zich mijn broer Constantijn, hij heeft in Leiden een paar dingen van u gekocht; hij zegt tenminste, dat u de persoon bent bij wie ‚men' zich laat portretteren, en hij heeft verstand van zulk soort dingen. Maar ik heb drukke zaken af te wikkelen, ik kan hier niet lang blijven, dus het zou vlug moeten gebeuren."

Al zou hij het welbewust gedaan hebben, Maurits Huygens had hem niet duidelijker in de klasse der betaalde kunstenaars kunnen smakken. „Ik heb al meer portretopdrachten dan ik kan afwerken," zei Rembrandt ijzig, en hij zou nog gezegd hebben dat hij graag zelf zijn tijd indeelde, als dominee Sylvius hem niet te hulp was gekomen.

„Ja, Maurits," zei hij op een kalmerende toon, „mijnheer Van Rijn zou je beslist gaarne van dienst zijn, maar ik hoor van Saskia, dat zijn tijd de eerstkomende weken tot de laatste minuut is bezet."

„Kunt u me er dan niet tussenwringen? Ik blijf acht dagen in Amsterdam."

„Ik vrees van niet. Er komen op donderdag, vrijdag en zaterdag mensen modelzitten voor mij . . ."

„En zondag dan? U hebt er toch geen gewetensbezwaren tegen, op de dag des Heren te werken?"

„Dat niet . . ."

„Waarom weigert u dan? Ik zal heus niet veeleisend of kritisch zijn. Mijn broer zei me nadrukkelijk dat er in Nederland geen beter werk dan het uwe te krijgen is."

Rembrandt bezweek, niet omdat hij geen voet bij stuk kon houden, ook niet omdat hij bij dominee Sylvius in de gunst wilde komen, maar enkel omdat hij zich plotseling en levendig die bitter koude avond in het schuurtje achter de molen van zijn vader herinnerde, toen Constantijn Huygens over de ‚Judas' gebogen stond en zijn koerende geluidjes van bewondering maakte.

De predikant was het, die een vernederend gesjacher over de prijs voorkwam; zodra de afspraak was gemaakt, ging hij tussen zijn twee gasten staan, nam elk van hen bij een elleboog en dreef hen naar de huiskamer. „Ziezo, nu heb je een kans, wat met je oude vriendin te praten, ze is eindelijk alleen," zei hij, en hij gaf Rembrandt een bijna onmerkbaar duwtje in de richting van mevrouw Van Hoorn.

Het spel was opgeruimd, maar het tafeltje stond er nog. Zij zat er nu alleen aan, voorovergeleund op haar ellebogen, haar gezicht tussen haar dooraderde handen. Zij trok de losse huid van haar wangen en voorhoofd met haar vingers omhoog en naar achteren, waardoor de verandering minder zichtbaar werd; voor het eerst die avond zag hij in haar dezelfde vrouw, die hij tegen de achtergrond van laurierbladeren had gezien, en het was verontrustend, nu tegenover de belichaming van die herinnering te staan. Hij had het gemakkelijker gehad met Allaert, die door de jaren bijna in een vreemde was veranderd; hij had het in het begin van de avond ook met háár gemakkelijker gehad, toen de verwoestingen, aangericht door haar kwaal, haar onherkenbaar maakten. „Ik ben blij dat je toch gekomen bent, al heeft het lang geduurd," zei ze met uiterste, oprechte eenvoud. „Je was een tijdje verdwenen, ik dacht dat je was weggegaan."

„O, nee." Hij kon geen galante volzinnen vinden om te zeggen, dat hij zeker niet zou zijn vertrokken zonder haar gesproken te hebben. „Ik was met de dominee in zijn studeerkamer. Hij liet me zijn boeken zien."

„Ook zijn Hebreeuwse bijbel?"

„Ja, het is iets prachtigs."

„Ik zal je iets zeggen: hij moet wel bijzonder met je ingenomen zijn als hij je die bijbel liet zien. Die eer bewijst hij alleen de gasten op wie hij het meest gesteld is."

Ze zuchtte, verplaatste haar rug tegen het kussen, en hij kon niet zeggen of ze een aanval van pijn had of zich ergerde aan de onbenulligheid van het gesprek. Hij keek naar het donkere raam achter haar – nu en dan paars opgloeiend door het onweer in de verte – en bedacht, dat hij moest proberen, een schakel te vinden tussen het heden en het verleden, tussen het holle gesprek hier in de kamer van dominee Sylvius en de vlammende conversatie, jaren geleden, in het huis aan de Herengracht. Maar wat kon hij zeggen? Het was volstrekt onmogelijk, te vragen hoe het met haar ging; haar toestand bleek maar al te duidelijk uit de vingers, die te dun waren geworden voor haar ringen, uit de paarse tint van haar lippen en de zichtbaarheid van de sleutelbeenderen door de dunne stof van haar japon. Ook kon hij niet over Allaert praten zonder kunstmatige betuigingen van een vriendschap die niet bestond. En hoe kon hij, na zijn onvergeeflijke nalatigheid, zo grof en aanmatigend zijn, over zichzelf te praten?

„Ik wilde je zeggen . . . ik ben tweemaal naar je ‚Anatomische les' wezen kijken."

„Dat was erg aardig van u."

„Om de waarheid voor God te zeggen: het zóú aardig van me geweest zijn als dat

Drie voorstudies voor een Emmaüsganger.
Pentekening 174 x 160 mm.
Institut Néerlandais Parijs, F. Lugt Collectie.

schilderij niet zo zeldzaam goed was. Trappen lopen valt me de laatste tijd heel zwaar; ik ben afschuwelijk kortademig. Maar dit was stellig de moeite waard; geen enkel gildeschilderij in Nederland is ermee te vergelijken. Alle andere, zelfs de beste, zijn stijf en officieel, als begrafenistoespraken of openingsredevoeringen. Jouw schilderij is het enige, dat geen afbeelding is. Het is de zuivere werkelijkheid."

Nog niemand had in deze woorden over zijn schilderij gesproken. Hij kruiste zijn armen op het tafeltje en boog zich wat verder naar haar over, tot zo dichtbij dat hij het van vroeger bekende parfum rook, de vage, poederachtige geur van gedroogde bloemen. „Wilt u zeggen dat ik mijzelf erbuiten gehouden heb?"

„Nee, in vredesnaam! Je bent er onmiskenbaar in. Maar je hebt . . . hoe zal ik het zeggen, alle ànderen eruit weten te houden. Ik heb altijd het gevoel, dat jouw schilderijen iets zéggen. En jij hebt nu juist niet gezegd wat alle anderen al gezegd hebben; de afgezaagde woorden waarop het publiek zat te wachten. Hoe dan ook, ik ben er tweemaal geweest, en elke keer heeft het me rechtstreeks aangesproken. Je mag weten, dat ik met heel mijn hart en ziel heb geluisterd."

In ruil hiervoor kon hij haar slechts een versleten dankformule geven; ze had hem meer gezegd dan de tientallen anderen, maar hij kon de woorden niet vinden om haar dat duidelijk te maken. Ze lachte tegen hem en duwde de huid van haar gezicht weer glad, naar een schijn van jeugd en levenskracht.

„Ik heb dikwijls aan die avond van Allaerts naamfeest gedacht. Ik weet niet wat mij toen bezielde; ik verbeeldde mij blijkbaar, een profetes te zijn. En mijn profetieën waren nogal somber, als ik het me goed herinner. Ik zei herhaaldelijk tegen je, dat je nog een lange, moeilijke weg te gaan had voordat je het hoogtepunt zou bereiken. Nu ben je pas midden in de twintig en iedereen zegt dat je de beste schilder van Amsterdam bent."

Zo duidelijk en vluchtig als het onweerslicht door het raam kwam het ogenblik tot hem terug: het wachten op de namen die zij niet uitsprak – Dürer, Titiaan Michelangelo – de zorgvuldig afgemeten lof, de waarschuwing voor de dwalingen en teleurstellingen die zouden komen. En nu was de rekening vereffend: zij herstelde de wondende woorden die zijn verwachtingen hadden verduisterd, maar hij voelde niet de brandende vreugde, die in hem zou zijn opgevlamd als zij dit een jaar eerder had gezegd. Hij voelde alleen de stekende wroeging omdat hij zijn grief tegen haar zo lang had meegedragen.

Een windvlaag en een paar spattende druppels tegen de luiken. „O, regent het?" Ze keek om zonder haar handen van haar gezicht weg te nemen. „Dan moet ik vlug zijn. Ik heb nog niet gezegd wat ik op mijn hart had en Allaert en Lotje komen me straks natuurlijk wegslepen; die denken dat ik smelt van een beetje regen. Diezelfde avond, meen ik, zei ik tegen je dat ik je eens zou komen vragen, mijn portret te schilderen. Dat zal wel een tikje beschermend geklonken hebben, maar zoals de zaken nu staan, zou je mij een grote gunst bewijzen als je het deed."

Plotseling voelde hij tranen opdringen, hij moest zijn keel dichtknijpen. Als in een bleke, onaardse verlichting zag hij zijn levenslijn omhoogschieten terwijl de hunne daalde – haar pijn, het verdwijnen van haar schoonheid, de briljante Allaert die tot middelmatigheid was teruggevallen – en zijn hart zwol van medelijden. „Mág ik uw portret maken?" vroeg hij, met moeite zijn stem beheersend. „Ik heb nog nooit iemand als u geschilderd. Ik zou er iets prachtigs van kunnen maken. U weet niet hoeveel ik erin zou kunnen leggen: wijsheid, schoonheid, goedheid . . ."

Toen hij haar weer durfde aankijken, zag hij dat haar ogen ook vochtig waren, hoewel ze met haar mond kalm glimlachte. „Nee, nee . . . Niet dat ik het niet dolgraag zou willen, maar we kunnen niet . . . nu niet, in elk geval. Het gaat er niet om, dat ik me zelf niet durf zien zoals ik ben . . . dat deert me niet. Maar je weet niet hoeveel tijd het je zou kosten; we zouden nooit klaarkomen. Ik ben belachelijk zwak; ik lig tegenwoordig de meeste tijd in bed, en jij zou nauwelijks begonnen zijn of ik moest alweer gaan rusten. Maar het is lief aangeboden van je en ik behoef het portret niet te zien om te weten hoe het zou worden . . ." Ze streelde heel even zijn gezicht; het was een droge, wat spookachtige liefkozing. „Ik heb een goede fantasie, ik kan me wel voorstellen hoe het zou worden, en dat is genoeg."

Het kon hem niet schelen wie het zag: hij nam de hand die hem streelde en drukte er zijn kussen op. Zij trok de hand niet terug eer hij zijn verdriet, zijn berouw en zijn verstikte liefde erin had geëtst. En daarna was haar gezicht zo volkomen kalm, dat hij er zelf rust uit putte. „Zoals ik al zei: ze hebben gemerkt dat het regent en ze komen me meenemen," zei mevrouw Van Hoorn.

Ze kwamen, Lotje en Allaert; ze namen haar waaier en zakdoek op, legden een doek om haar schouders, praatten over het naderende onweer en zeiden, dat vader zich ongerust zou maken. Vader . . . hij had niet meer aan vader gedacht, het was alsof vader niet bestond.

„Je gaat toch met ons mee, Rembrandt?" zei Allaert. „We brengen eerst moeder thuis en dan halen we jou."

Onder de gegeven omstandigheden kon hij niet weigeren, al was er niets anders te winnen dan misschien een paar minuten stilte of wat oppervlakkig gepraat in hun rijtuig. Hij was redeloos blij dat de fortuin hem nog niet met een eigen rijtuig had gezegend; nu kon hij tenminste deze gunst van hen aannemen. Overtuigd dat hij de juiste beslissing nam, ging hij afscheid nemen van het echtpaar Sylvius.

De dominee schudde hem hartelijk de hand, zijn vrouw bedankte hem nog eens voor de ruiker, maar Saskia keek hem nauwelijks aan en gaf hem enkel haar vingertoppen. „Ik vind het jammer dat we zo vroeg vertrekken," zei hij, „maar het is vanwege het weer."

„Ik hád gedacht dat je wel wat langer zou blijven," zei Saskia, terwijl ze de deur openhield. „Maar ja, je wilt graag voor het noodweer thuis zijn. Het belangrijkste is dat je droog blijft." Waarop zij zonder ook maar een glimlachje de deur achter hem dichtdeed en terugging naar de kamer. Hij kon haar nog zien door het raam toen het rijtuig wegreed: met hooggeheven hoofd en vlammend-rode wangen ging zij nog eens rond met haar fruitschaal.

Het duurde meer dan een week eer hij iets van haar hoorde. Het portret, zijn enige vaste excuus om haar op gezette tijden te zien, was klaar. Soupeetjes waren er niet, want iedereen profiteerde buiten de stad van het laatste mooie zomerweer. Met angst en verlangen in zijn hart wachtte hij dus op het niet-vastgestelde ogenblik van weerzien. Dat ogenblik kwam, maar in een vorm die hem ongerust en onzeker maakte. Er werd een briefje onder zijn deur geschoven, een vreemd vormelijke mededeling in het sierlijke handschrift van mevrouw Sylvius. Hij werd uitgenodigd vrijdagavond bij hen te komen. De vrijdag was geen ontvangstavond van de familie en het briefje was zo stijf van toon, dat hij het gevoel had, eerder ontboden dan uitgenodigd te zijn. De tante en oom hadden zeker lucht gekregen van zijn bedoelingen en wilden hem nu blijkbaar in een rustiger situatie eens goed bekijken, om uit te maken of hij wel een geschikte partij voor een zo rijk begiftigde bruid was.

Zijn gebrek aan spaarduitjes hinderde hem en hij was half en half van plan, als ze hem naar zijn financiële toestand vroegen, te zeggen dat hij duizend florijnen rijker zou zijn als haar neef Hendrik maar eens wilde besluiten, aan zijn verplichtingen te voldoen. Het gaf hem enige voldoening, dat hij althans een deel van hun gastvrijheid kon afwijzen: hij was op het avondeten gevraagd, maar omdat hij die avond bij de familie Tulp zou eten, schreef hij dat hij pas om acht uur zou kunnen komen, waarbij hij de gebruikelijke spijt-formule wegliet.

Aan de welvoorziene en opgewekte dis van dokter Tulp was hij zenuwachtig spraakzaam; hij besteedde woordenrijke aandacht aan de praatzieke vrouw des huizes en het blonde, bedeesde dochtertje, dat zich zo tot hem aangetrokken voelde, dat ze op zijn schoot haar toespijs at. Ten slotte moest dokter Tulp hem bijna wegjagen, om te zorgen dat hij op tijd bij de familie Sylvius was.

De bloemenkraampjes, waar nog verkocht werd, hadden weinig fraais te bieden; de ruiker, die hij meenam, was een treurig, weinig smaakvol bosje buksboomtakjes met zes late rozen. Het maakte niet veel verschil, dacht hij, terwijl hij het tuinpad op liep onder het aftandse gesjirp van een late krekel; tante zou toch beslag leggen op wat hij meebracht. Hij klopte tweemaal en trok een koel, ondoorgrondelijk gezicht waaruit de dienstbode niets zou kunnen opmaken. Hij was daarom totaal uit het veld geslagen toen Saskia zelf opendeed, een bleke, merkwaardig beleefde en onderworpen Saskia.

Ze droeg, waarschijnlijk voor het laatst deze zomer, de perzikkleurige jurk waarin ze die zondagmiddag bij hem was gekomen, toen hij voor het eerst wist dat hij verliefd was. Maar toen was zij luchtig en zorgeloos geweest, beweeglijk en koket. Nu herkende hij haar bijna niet in haar bedaarde ernst. Zij was gespannen als iemand die wacht; haar ogen waren dof, alsof zij pas had gehuild. Toen hij haar

een hand gaf, ze gaf hem niet meer dan haar koele vingertoppen, dacht hij een ogenblik dat zij aan een of andere vrouwenkwaal leed; het was ook mogelijk dat ze woorden met haar oom en tante had gehad. Maar in de huiskamer werd die laatste mogelijkheid geschrapt door de ontspannen hartelijkheid van de dominee en zijn vrouw. De oude dame nam de ruiker niet aan, maar zei met een hoofdgebaar naar de rozen: „Die zullen wel voor jou zijn, Saskia."

Dit was een zo onverwachte wending, dat hij haar de bloemen schandelijk onbeholpen aanbood; zijn buiging was te vormelijk en hij durfde zijn aangebedene niet in haar ogen te kijken. Oom en tante gingen in hun gelijke stoelen zitten, aan weerskanten van de tafel bij het raam; Rembrandt nam rechts van mevrouw Sylvius plaats en Saskia zonk in een perzik-roze wolk mousseline neer op het bankje aan de voeten van de dominee.

Ze zag er zo bedroefd en lusteloos uit, met gebogen hoofd en afhangende schouders, de armzalige bloemen op haar schoot, dat hij maar moeilijk het begin van de conversatie kon vinden. De plechtstatigheid hier werkte verkillend na de luchthartigheid aan de familiedis van dokter Tulp; en het hardnekkige vermoeden, dat er scherp op hem gelet werd, remde zijn spraakzaamheid nog verder.

Hij probeerde te vertellen van het portret, dat hij van mijnheer Maurits Huygens had geschilderd, maar met dat onderwerp bracht hij het niet ver; tijdens het modelzitten bleek het heerschap nog minder innemend te zijn dan hij zich al had voorgedaan, zodat er weinig belangwekkends te vertellen viel.

„Het was heel vriendelijk van je, die opdracht aan te nemen," zei de dominee. „Ik merkte wel, dat je er niet op gesteld was."

„Och, elke opdracht is welkom. Ik had alleen weinig tijd."

„Je moeder is zeker buitengewoon trots op de naam, die je hier hebt gemaakt," zei mevrouw Sylvius. „Als je haar weer schrijft, complimenteer haar dan namens mij."

Het feit, dat een dame als mevrouw Sylvius zich op deze manier op gelijke voet plaatste met zijn moeder, had een wonderlijke uitwerking op hem. Hij keek rond, en het was hem alsof hij de kamers en de mensen erin voor het eerst zag. Deze muren, vloeren en plafonds waren even menselijk als de nederige woningen in Leiden, ook hier was toenadering en vervreemding, ook hier leefden hartstochten en kalmte. Ondanks al hun dure, verfijnde kleren waren die twee oude mensen ook vatbaar voor reumatiek en de pijn-doende vermoeidheid van de ouderdom. En het was ontroerend dat Saskia die avond iets van haar stralende bloei had ingeboet omdat zij, precies als alle dochters van Eva, kwetsbaar was voor huiselijke spanningen of de wisselende maanstanden.

Opeens praatte hij vrijuit. Als ze hem uithoorden, dan deden ze het alleen met de allerdiscreetste vragen; als hij zich moest blootstellen aan hun doordringende blikken, dan was daar ook niets aan te doen. Omdat hij de gevierde schilder van ‚De anatomische les van dokter Tulp' was, kon hij zich veroorloven, te vertellen hoe weinig Pieter Lastman hem waardeerde. Hij verborg de armoede en afzondering niet, waarin hij in Leiden had gewerkt. Hij gaf niet te hoog op van wat hij nu was, maar was ook niet te bescheiden.

Het ging alles zo goed, de dominee had begrijpend geknikt en zijn vrouw legde moederlijk een hand op zijn arm, dat hij geen verklaring kon vinden voor de plotseling vallende, pijnlijke stilte. Mevrouw Sylvius keek nerveus naar buiten; de dominee bestudeerde zijn handen en glimlachte onrustig, en Saskia legde, met twee

brandende blosjes op haar wangen, het boeketje van haar schoot op de vloer, een duidelijk teken dat zij het afwees.

„Het wordt al donker," zei tante.

Haar man schraapte zijn keel en Saskia veegde een blaadje van haar knie.

„Ja, ja, het wordt al donker," herhaalde tante met een bevende, maar vastberaden stem, „en als jullie nog in de tuin wilt wandelen, kinderen, moet je het maar dadelijk doen."

„Tante!" zei Saskia.

„Ach ja, natuurlijk," zei Rembrandt, „ik heb uw tuin nog nooit goed gezien." Hij stond verlegen op en bood Saskia zijn arm aan. En pas toen zij samen zwijgend naar buiten waren gegaan en over een paadje met geschoren heggen in de herfstige tuin kwamen, bleef zij staan en keek hem aan tot hij het begreep. Ze hadden de gelegenheid voor hem geschapen, die hij zelf niet had durven maken; ze hadden hem de tuin in gestuurd om zijn liefdesverklaring af te leggen.

„Als je niet met me in de tuin wilt zijn, hoeft het niet . . ." zei ze met tranen in haar stem. „Ik heb mijn tante niet gevraagd, je met mij naar buiten te sturen. Je mag gerust weer naar binnen gaan."

Het was al zo donker dat hij haar niet duidelijk meer kon zien. Het mistige haar, de ovalen vlek van het betraande gezicht, de ogen die hem niet wilden aankijken . . . „Waarom zou ik naar binnen willen? Ik zou altijd wel bij jou willen blijven."

„Uit je houding zou niemand dat opmaken."

Hij kwam een stap dichter bij haar, over dorre, ritselende bladeren, en haar kinderlijke geur vermengde zich met die van de nazomer.

„Ik was bang," zei hij, „ik durfde niet."

„Wat durfde je niet?"

„Jou vragen. Ik was bang dat je me niet wilde."

Ze hield haar handen voor haar gezicht en hij voelde haar snikken als pijn in zijn eigen borst. „Zou ik jóú niet willen, na de schaamteloze manier waarop je mij dwong, je na te lopen?"

Hij wilde haar omarmen, maar zij liet zich niet dadelijk veroveren. Eerst moest ze haar verwoeste trots op hem luchten. Ze trommelde met haar kleine, zachte vuisten op zijn borst. „Nooit ben je gekomen, nooit heb je gezegd dat je van me hield. Ik moest Lotje in vertrouwen nemen, je moest zelfs met mij de tuin in gestuurd worden." Toen ontspande ze en onderwierp zich; de eerste kus, die hij haar gaf, was vermengd met het zout van haar tranen.

„Maar ik houd van je, ik houd van je!" Hij drukte haar wild tegen zich aan, radeloos gevangen in het tegenstrijdig geweld van hartstocht en vertedering, trots en wroeging, uitbundigheid en spijt.

„Werkelijk? Weet je het zeker?"

„Heel, heel zeker. Ik wist het al toen ik je voor het eerst zag, toen je met Hendrik bij mij binnenkwam . . ."

„Ik ben niet de vrouw die jij moet hebben." Ze snikte weer. „Ik heb niet veel verstand."

„Jij bent zoveel meer en beter dan alles wat ik ooit heb gewenst, dat ik niet kan geloven dat ik je nu in mijn armen heb."

„Nu, je hébt me in je armen, maar laat me eindelijk los want ik moet naar binnen om het te zeggen. Ze maken zich ongerust over me."

Toch hield hij haar nog even bij zich; hij kuste haar voorhoofd, proefde haar

haren en lippen en dacht: Hier staat zij nu bij me, het is haar mond die ik kus . . . „Wil je dus met me trouwen?" vroeg hij, en ze lachte, een beetje spottend, een beetje blij, hij voelde de warme adem van haar lach.

„Wat kunnen we anders doen?" Ze deed een stap terug, trok haar jurk recht, ordende haar haar, veegde haar gezicht met een hand af en liep terug naar de deur die nog openstond.

Mevrouw Sylvius stond in de gang te doen alsof zij een paar dorre blaadjes van een plant plukte, maar zij keek op zodra ze hen hoorde aankomen. Ondanks haar gedwongen rustige gezicht zag Rembrandt aan de brandende vraag in haar ogen, hoe dikwijls Saskia bij haar had uitgehuild. Nu knikte Saskia en werd ogenblikkelijk vurig omhelsd.

„Ik wens jullie tweeën evenveel geluk als ik met mijn man heb gekend . . ." Ze keek hem met vochtige ogen aan, over de schouder van haar nichtje. „Ik kan jullie niets beters en mooiers toewensen. Ga naar de studeerkamer, Rembrandt, en praat wat met mijn man. Saskia en ik gaan nu naar boven, maar ze komt nog beneden voordat je weggaat. God zegene je, lieve neef, en goedenacht."

In de studeerkamer wachtte de dominee hem in alle plechtigheid op; hij troonde achter een schrijfbureau, tussen twee hoge koperen kandelaars met rustig brandende kaarsen. Die plechtstatigheid was waarschijnlijk doortrokken met godsdienstig ritueel, terwijl de dominee bovendien niet de echte vader was, maar optrad namens de overledenen, maar zijn scherpe, strenge ogen brachten Rembrandt allerlei dingen in herinnering die hij maar liefst wilde vergeten: zijn onbetaalde rekeningen, zijn lege beurs, zijn avonturen met de vrouwen in de Pieter-Jacobszstraat . . . „Ga zitten mijn zoon," zei de dominee, en het was onmogelijk uit te maken of hij met die ‚zoon' een nieuw familielid bedoelde of een afgedwaald schaap, dat God aan zijn hoede had toevertrouwd.

Rembrandt ging zitten op de stoel die voor hem was klaargezet, zijn knieën tegen de achterkant van het schrijfbureau en zijn gezicht in het kaarslicht.

„Ik wilde wat met je praten . . ."

Hij voelde het bloed prikken in zijn wangen en sprak zich moed in met de gedachte, dat drie dingen voor hem pleitten: zijn door God gegeven talent, zijn boerengezondheid en zijn stoere mannelijkheid.

„Ik wilde wat met je praten over je aanstaande vrouw. Ik wilde dat ik haar beter kende, ze is mijn dochter niet, en alles wat ik zeg moet je met enig voorbehoud opvatten, aangezien er zoveel is dat ik niet kan weten . . ."

„Er kan toch niet veel zijn dat u niet weet, eerwaarde?"

„Vergis je niet." Hij glimlachte weemoedig. „Ze is niet gemakkelijk te doorgronden, en bovendien is zij zo jong en zijn wij zo oud. Ook mijn vrouw heeft het gevoel, dat zij haar niet door en door kent. Zo heb ik wel eens gedacht, dat zij brozer, kwetsbaarder is dan haar opgewektheid zou doen vermoeden. Dat komt misschien doordat zij al zo lang wees is; iedereen heeft altijd medelijden met haar gehad en haar te zacht behandeld."

„Dat kan ik heel goed begrijpen," zei Rembrandt, met zoveel overtuiging op dit punt dat hij recht in de vermoeide ogen van de predikant kon kijken. „Ik zou haar ook niet anders dan zacht kunnen behandelen; zij is me zo dierbaar . . ."

„Daar ben ik blij om, heel blij. Je ziet het nu nog niet, natuurlijk, maar het zal wel eens gebeuren dat zij te kort schiet in de dingen, die de doorsnee man van de doorsnee vrouw eist. Zij is innemend als geen ander, maar blinkt verder in niets uit.

Zij kan dansen, vruchten en bloemen schikken, ze kan de meest uitgedroogde oude calvinistische dominee heel even de dag des oordeels doen vergeten, maar volgens mijn vrouw is ze absoluut niet in staat, een rechte zoom te naaien of een stevige pot te koken. Niet dat jullie geen dienstpersoneel zult kunnen houden! Haar vader heeft haar veertigduizend florijnen nagelaten . . ." – hij zei het ongelooflijke bedrag extra duidelijk, omdat het onbeleefd zou zijn het nu nog te verdoezelen – „en jij zult rijk je brood verdienen. Ik zeg het alleen omdat je moet weten, dat het beter voor haar is als je het geld niet besteedt (wat je natuurlijk wel zou willen!) aan mooie, onnutte kleren en verwennerijen voor haar. Het beste wat je voor haar kunt doen, is anderen de dingen te laten verrichten die zij nooit heeft geleerd."

Hij gaf geen antwoord; hij was nog te duizelig van de veertigduizend florijnen. Een kwart van dat bedrag leek al onuitputtelijk, maar hij voelde zich niet gedrongen te zeggen, dat ze er hun hele leven in weelde van konden bestaan.

De magere hand van de dominee streelde de voet van een der koperen kandelaars. „Er is nog iets en ik weet niet goed hoe ik dat moet zeggen. Als ik zei dat ze zorgeloos is, dan zou het lijken of ik het erger maak dan het is. Maar er is geen ander woord voor, ze ís zorgeloos, eerder voor zich zelf dan voor anderen. Het leven brandt fel in haar en dat is iets prachtigs om te zien. Maar het is alsof alles op de dag van vandaag wordt verteerd; er blijft niets over voor de toekomst en zij praat bijna nooit over het verleden. Voor de zorgen en verdrietelijkheden van deze wereld heeft zij eenvoudig geen plaats. Niet dat zij niet meelevend kan zijn; ze heeft het warmste hart van de wereld, maar ze schijnt niet te geloven dat er ooit moeilijkheden voor haar zelf kunnen komen. Al wat zij verwacht is één langdurig feest, en dat maakt het onmogelijk, zich haar voor te stellen als zorgzame moeder, die zieke kinderen verpleegt, of die hen ziet opgroeien en hun eigen weg gaan. Ik kan mij niet indenken, hoe zij eens oud zal worden . . ."

Iets in die woorden beangstigde hem; hij merkte dat zijn handen hard om de rand van het bureau waren geklemd en dat zijn knieën pijn deden van het drukken tegen het hout. „Ze is nog jong, en ze is waarschijnlijk altijd zo gelukkig geweest dat ze niet weet wat zorgen zijn. Het leven zelf zal dat wel genezen . . . ook de gelukkigsten onder ons moeten dat al gauw ondervinden."

„Zo zal het wel zijn . . . Maar als de zorgen komen, wat zeker gebeurt, verwacht dan geen kracht van haar, en verwijt haar het gemis van die kracht niet. Ze is een kind, mijn zoon, en ik ben bang dat ze altijd een kind zal blijven."

„Ik hoop dat ik kracht genoeg zal hebben voor ons samen."

„Dat hoop ik ook, waarlijk!" De dominee zuchtte als iemand die een zware plicht heeft vervuld, leunde achterover en lachte. „Mijn vrouw en ik zijn heel blij dat jullie in Amsterdam blijft wonen. Dan gaat zij tenminste niet zo erg ver weg. Ze vroeg of ik je wilde zeggen . . . ik bedoel: ik moest zeggen áls je haar ten huwelijk vroeg . . . dat zij het op prijs zou stellen als je tot juni wilde wachten."

„Juni?" Nadat hij niet had geloofd, haar ooit te krijgen, kon hij nu geen week meer wachten. „Waarom wil zij het tot juni uitstellen?"

„Dat weet ik werkelijk niet . . . Het is beslist niet zo, dat Saskia twijfelt. Zij wil niets liever; ze heeft tegen mijn vrouw gezegd, dat ze sinds haar komst hier aan niemand anders dan jou heeft gedacht. Misschien heeft het iets met haar verjaardag te maken; in juni wordt zij eenentwintig, dus meerderjarig. En daar heb je het alweer: ik ken haar niet goed genoeg. Als zij werkelijk om die reden wil wachten, is

ze toch allerminst zorgeloos; dan stelt zij iets uit, waarnaar zij met hart en ziel verlangt . . . alleen omdat zij rekening houdt met mij."

„Ik begrijp u niet goed . . ."

„Zij is een wees. En als zij trouwt voordat zij meerderjarig is, moet ik mijn toestemming geven en draag ik de verantwoordelijkheid. Niet dat ik daar enig bezwaar tegen zou hebben, begrijp me goed; hoewel mijn vrouw en ik je nog maar weinig gezien hebben, geven we jullie graag onze zegen. Maar ik vermoed dat zij zich in haar hoofdje heeft gehaald, dat zij zelf . . . de . . . de wettelijke stappen moet ondernemen."

Hij hakkelde even en Rembrandt veronderstelde dat hij ‚het risico' had willen zeggen. Tot zijn verbazing was hij niet beledigd; hij kende zijn eigen zorgeloosheid te goed, zijn zwerftochten door de wereld die hij schilderde, de dwingende aansporingen van zijn rusteloze hart. „Elke man is een risico," zei hij na een lange stilte. „En misschien ben ik een groter risico dan andere mannen, omdat ik niet in alle oprechtheid kan zeggen dat ik mij zelf ken."

„Je bent een goed mens, mijn zoon, daarop zou ik kunnen zweren. En nu zal ik niet langer tegen je preken; dat gaat me buiten de kansel niet goed af. God zegene je en schenke je zoveel geluk als een zoon van Adam buiten het paradijs maar mag verwachten. Ik zal je verloofde nu roepen . . ."

Toen waren ze alleen, hij en Saskia, in de huiskamer. Zij had in die tijd veel tranen gestort, dat zag hij aan de rode randen om haar ogen. Ze had zijn ruiker losgemaakt, droeg nu een van de rozen in haar haar en een andere in de broche op haar borst. En die tweede roos gaf hem de gelegenheid tot de enige intimiteit, die hij durfde opeisen. Nu de gordijnen nog open waren, alle kaarsen brandden en de voetstappen van oom en tante in de kamer boven hen hoorbaar waren, durfde hij haar zelfs niet vast te houden zoals hij het in de tuin had gedaan, maar heel even, onder voorwendsel dat hij de roos wilde ruiken, bracht hij zijn gezicht tot vlak bij haar borst. En zonder onbeheerste hartstocht, bijna als een plechtige handeling, trok zij de stof van haar jurk omlaag tot haar borst bijna tot de tepel ontbloot was. Toen hij zijn kus erop gedrukt had, omvatte ze zijn hoofd. Ook voor hem, vermaand en gekuist als hij was, bleef het ogenblik bijna zonder hartstocht. Er waren alleen dankbaarheid en tederheid en het diepe besef dat zij beiden sterfelijk waren, zo innig en intens dat de perzikkleurige mousseline, toen hij zijn hoofd weer ophief, nat was van zijn tranen.

DEEL V

1634-1637

DRIE STERFGEVALLEN, VLUCHTIG ALS DE SCHADUWEN VAN ZOMERWOLKEN, TROKKEN dat jaar over de sappige, groene weide van zijn geluk. In juli, terwijl hij na de bruiloft nog in Friesland was bij haar getrouwde zusters – blonde, levendige persoontjes, maar niet half zo mooi als zij – kwam het bericht dat zijn broer Gerrit gestorven was. Niemand verlangde van hem, dat hij zich uit het huwelijksbed hees om de reis van St.-Anna Parochie naar Leiden te ondernemen. Gerrit had zo lang op de rand van de dood gezweefd, dat zijn heengaan niet meer was dan het lang verwachte einde en kon worden afgedaan met een brief en de belofte, dat hij binnenkort met zijn vrouw zou thuiskomen om het graf te bezoeken. Het bericht kwam in de middag, en het vervelendste was dat Saskia niet scheen te weten wat zij ermee moest beginnen. Voordat de brief kwam, hadden ze wat op de schommel gezeten en de laatste rozen geplukt; nu stond zij met vragende ogen in de tuin, niet wetend of het wel behoorlijk was, nog te schommelen of rozen te plukken, niet wetend of ze nu diende te gaan huilen. Rembrandt maakte haar onmiddellijk duidelijk dat er geen tranen van haar verwacht werden en dat de gasten voor het avondeten, dat bij haar zuster gehouden zou worden, beslist niet behoefden te worden afgezegd. Toch was de rest van de middag bedorven door de gespannenheid van haar zelf, haar zuster en zwager uit eerbied voor een verdriet, dat Rembrandt niet voelde. De komst van de gasten (ze vonden het nadrukkelijk een opoffering voor hem) was dan ook zo welkom dat hij zijn uiterste best moest doen, zich niet in ongepaste vrolijkheid te laten gaan.

En toen de visite vertrokken was en hij en zij alleen waren in de frisse, luchtige slaapkamer boven, maakte Saskia hem met zekere preutse gebaartjes bij het uitkleden duidelijk, dat dit geen nacht voor verliefdheid was.

Hij lag op zijn rug, voelde haar warmte naast zich, rook de geuren van de zomernacht en bereidde zich erop voor, urenlang smachtend wakker te liggen. Maar het onvervulde verlangen werkte bedwelmend en hij viel al gauw in slaap.

Bij het wakker worden de volgende ochtend kwam de gedachte aan Gerrit met een schok tot hem terug. De ochtendtinten als paarlemoer hingen al in de kamer en hij herinnerde zich een morgen, lang geleden, in de duinen, toen hij en zijn broer een aangespoeld boegbeeld door het zand en het gras hadden gesleept, een meermin van de boeg van een vergaan schip, de uitdrukking van het gezicht weggespoeld door de golven, de borst bedekt met korsten wier en zout. Nog herinnerde hij zich de wonderlijke, schuimige vormen van het aangekoekte zout en het gezicht van zijn broer, die naar de zee keek. Die zeemeermin, had Gerrit vol ontzag gefluisterd, had haar schubbige staart misschien wel in de warme wateren om Cyprus of Japan gedoopt, had wellicht gebaad in het purperen getij van de Adriatische Zee of verkleumd in een toegevroren haven van de Oostzee gestaan. Het maakte hem

verdrietig, dat zo'n edel gezicht grauw was geworden, ingevallen en verzuurd; dat die wereldwijde dromen waren ingekrompen tot een huis, een kamer, een bed en een graf.

In haar slaap draaide Saskia zich om en raakte hem aan. Ze was altijd op haar aanminnigst als ze zich zo half slapend omdraaide; de slaap scheen haar te betoveren en te vernieuwen, maakte haar huid glad en zacht als van een klein kind. En zijn verdriet was niet groot genoeg om zich te ontzeggen wat zij hem de vorige avond uit piëteit verboden had; hij nam haar met al zijn opgekropte vurigheid in bezit, zodat een half uurtje later aan de ontbijttafel niemand wist, ook zij zelf niet, wat nu ongepaster was: het te weinig aan verdriet of het teveel aan liefde.

Later, toen zijn vrienden in Amsterdam tegen hem zeiden hoe jammer het was, dat de slag van het verlies nu juist zijn huwelijksreis in Friesland moest bederven, knikte hij beleefd, maar moest hij zich zelf opbiechten dat zijn langdurige zaligheid er niet onder geleden had. Het was zelfs alsof het heengaan van zijn broer hem pas volledig vrijmaakte om van de wereld en het leven te genieten, en toen hij dat maanden later tegen dokter Tulp zei, bekende hij, plotseling hevig beschaamd, dat hij toch wel onvergeeflijk zelfzuchtig moest zijn. „Dat zou ik niet willen beweren," zei dokter Tulp. „Het lijkt mij een natuurlijke gang van zaken, al zullen de meeste mensen het niet willen toegeven. Wat mij zelf betreft: ik verlang pas goed naar mijn vrouw, mijn eten of mijn glas wijn nadat ik een overlijdensverklaring heb ondertekend."

Op een bijtend koude wintermiddag, besmeurd door roet en gegeseld door regen en natte sneeuw, kwam zijn leerling Ferdinand Bol terug van een boodschap en stoorde hem in zijn werk met het bericht, dat Pieter Lastman was gestorven. Het kostte Rembrandt moeite, een bedroefd gezicht te trekken, want eigenlijk voelde hij alleen toorn en verontwaardiging omdat Lastman nooit had willen erkennen, dat hij als kunstenaar tot grote hoogte was gestegen. Nu had Lastman zich voorgoed in de stilte teruggetrokken, en dat was juist nu bijzonder ergerlijk omdat Rembrandt zich had voorgenomen, binnenkort naar hem toe te gaan om een nummertje op te snijden. Constantijn Huygens was immers eindelijk komen opdagen met een opdracht van de prins van Oranje voor een groot schilderij, misschien wel meer dan één, van het Lijden des Heren.

Hij legde juist de laatste hand aan een ‚Afneming van het kruis', toen Ferdinand binnenkwam. Zijn toorn werd misschien nog verhevigd door iets, dat hem in de ‚Afneming' onbevredigd liet. Het was natuurlijk een prachtig werk, iedereen zei het, sterk, gedurfd, vol beweging en stemming, maar hij was er zo ontevreden over dat hij te weinig drang voelde, eraan te werken. Kwam het misschien doordat hij een combinatie trachtte te vinden van zijn eigen scheppingsdrang met de grootse stijl die op dat ogenblik in Den Haag de mode was?

De mode in Den Haag... de voorliefde tot zwierige, rijke versieringen, de nadruk op het adellijke. Het deerde hem niet dat de prins van Oranje erdoor was aangestoken (het verbazende was eigenlijk dat een prins zich met schilderkunst inliet!) maar de duizelingwekkende opdracht was een beetje bedorven door het feit, dat de prinselijke secretaris ook al door de ziekte was aangetast. Toen Huygens dan ook eindelijk weer eens in het atelier van Rembrandt was, maakte hij zijn lyrische opmerkingen precies op de verkeerde plaatsen. Daarom voelde hij zich elke keer prikkelbaar als hij aan het schilderij werkte; dat moet ook het geval geweest zijn toen Ferdinand Bol met het doodsbericht binnenkwam. Zolang zijn

Saskia.
Zilverstift-tekening op perkament 185 x 107 mm, 1633.
Kupferstichkabinett Berlijn – Dahlen.

leerling erbij was, kon hij zich beheersen, maar later op die dag luchtte hij zijn woede op Joris van Vliet, die te veel zuur op een etsplaat gebruikte.

Op de dag van Lastmans begrafenis zouden er vier mensen voor hem komen poseren en hij vond het sterk overdreven, hen allen af te zeggen, te meer omdat niemand eraan gedacht had, hem op de uitvaartdienst te vragen. Wel wist hij het zo in te kleden, dat hij naar de begrafenisstoet kon gaan kijken en het was hem een soort boetedoening, dat hij ruim een half uur in de ijskoude regen moest staan voordat de lijkstoet aankwam, langzaam en plechtig onder de naakte boomtakken. De notabelen van de stad, Hooft, Vondel en burgemeester Van Pellicorne, liepen voor de kist uit; een aantal jeugdige dragers, ongetwijfeld oud-leerlingen, wankelden onder het gewicht van de grote zwarte kist, maar de dode werd door opvallend weinig mensen gevolgd, en geen van hen was in het zwart.

De lijkkist kwam zo dicht langs hem, dat hij een onberedeneerde aandrang kreeg, het natte zwartfluwelen kleed aan te raken. Met angst en ontzag keek hij naar de jonge schouders, gebogen onder de vracht van de zware man die eens zo levendig en elegant door zijn atelier liep. Medelijden beklemde hem toen hij zag hoe weinigen de kist volgden en hoe spoedig de straat weer leeg was onder de druipende bomen. Geen vrouw, geen zuster of broer, geen kind dat de vergaarde pracht in het grote, lege huis kon erven, niemand die straks thuis zou huilen uit oprecht verdriet, niemand die het graf zou bezoeken en verzorgen . . . Zijn medelijden werd heviger, ondanks de onuitwisbare herinnering aan de sympathie die hij had aangeboden en die was afgewezen; het meegevoel knaagde zo aanhoudend aan hem, dat hij er een ogenblik aan dacht, alle verkrijgbare doeken van Lastman te kopen. Hij kocht er inderdaad twee en hing ze in zijn atelier, waar licht en vuur was en waar veel gepraat werd.

In de dagen daarna lette hij voor het eerst heimelijk op zijn vrouw en telde de dagen tussen haar maandstonden. „Heb ik verkeerd geteld of ben je te laat?" vroeg hij op een avond toen ze samen bij het vuur zaten. Ze zei, dat hij zich vergist moest hebben; dat was hem een bittere teleurstelling, want sinds de begrafenis van Pieter Lastman wilde hij niets liever dan een kind.

Toen kwam het derde sterfgeval. Op de grachten werd niet meer geschaatst, het ijs begon al te breken en de ijspegels drupten van dakgoten en bomen, toen een knecht in livrei, met een rouwhoed op, zoals dat in de betere kringen gebruikelijk was, hem kwam aankondigen dat mevrouw Van Hoorn was overleden. Hij en Saskia waren alleen in het atelier toen het bericht kwam; Liesbeth was met de bokkepruik op vroeg naar bed gegaan en de warme, intieme rust, waarvan hij zoveel was gaan houden, was op hen neergedaald, hij werkte aan een etsplaat, zij was dromerig met haar borduurwerk bezig. Omdat hij zoveel werk had en omdat ze het zelf prettig vonden, leefden zij de laatste tijd nogal teruggetrokken; ze verkeerden alleen met anderen als die anderen ongevraagd bij hen op bezoek kwamen, zoals meester Coppenol, dokter Tulp, oom en tante Sylvius of de geleerde joodse dokter Ephraim Bonus. En hij dacht dat er weer zo'n onverwachte bezoeker was toen de deur openging en de knecht op de drempel stond, stijf, ernstig en schrikwekkend als een spookverschijning.

De aankondiging, die hem werd overhandigd – tegelijk met twee gedrukte toegangskaarten tot de kerkdienst, de begrafenis en het koude middagmaal na afloop – had niet het gebruikelijke, onpersoonlijke karakter. Het was een brief, geschreven door Lotje, waarin gesproken werd over een vreedzaam heengaan na

een lange lijdensweg; zij en Allaert hadden er behoefte aan, hun geliefden in dit ogenblik van verlies om zich heen te hebben.

Rembrandt staarde lang, met lege ogen naar het handschrift; toen pas bedankte hij de knecht en gaf hem het vereiste geldstuk. Hij was op de hoogte gebracht alsof hij een lid van de familie of hun dierbaarste vriend was. Waarom? Was dit het sluitstuk van een zorgvuldig doorgespeelde komedie of de plechtige vervulling van een onderdrukte werkelijkheid? Hoeveel had de gestorven vrouw van hem gehouden? Hoeveel had hij kunnen houden van haar, van haar zoon en haar schoondochter als hij niet opzettelijk een muur om zijn kwetsbare hart tegen hen had opgetrokken?

De knecht aarzelde nog bij de open deur, houterig-eerbiedig, met de besneeuwde stoepen en het zwarte, glinsterende water achter hem. Zou mijnheer Van Rijn, vroeg hij eindelijk, zo goed willen zijn, een lantaarn in de begrafenisstoet mee te dragen? De jonge mevrouw Van Hoorn had hem verzocht, dit te vragen, maar niet aan te dringen omdat zij wist hoe mijnheer Van Rijn tegen openbaar vertoon gekant was.

Rembrandt voelde de weigering al op zijn tong; hij was nog nooit bij een grootscheepse begrafenis geweest, had dus ook nooit een lantaarn gedragen, zoals de naaste familieleden dat deden, en hij was bang dat hij zich geen houding zou kunnen geven. Maar toen hij opeens een vleug buitenlucht rook, een belofte van het nieuwe voorjaar dat zij niet meer zou zien, gaf hij zijn toestemming. Toen de man weg was en hij weer aan zijn tafel zat, kon hij tegenover Saskia, die hem elke keer aankeek als zij haar schaar nam en een draad doorknipte, die wonderlijke ingeving niet verklaren. De scheidsmuur, die hij eens tussen zich zelf en die vrouw uit een andere wereld had opgebouwd, had nu geen doel meer. Het laatste, en misschien het eerste, dat hij voor haar kon doen, was achter haar gaan naar haar graf.

Als hij het van de éne kant bekeek, was zijn zuster Liesbeth een lichtgeraakt en ondankbaar schepsel, dat haar neus stak in zaken die haar niet aangingen; zij en niemand anders was dan ook schuldig aan de gerezen moeilijkheden. Bekeek hij het van de andere kant, dan ging hij zelf ook niet helemaal vrijuit: zijn twist met Liesbeth was voortgekomen uit zijn moeilijkheden met Joris van Vliet, en zijn moeilijkheden met Joris van Vliet waren te herleiden tot zijn ontevredenheid met de schilderijen voor de prins. En wat er aan die schilderijen mankeerde, had hij alleen aan zich zelf te wijten.

De grote ‚Afneming van het kruis' was nu voltooid en hing al een paar maanden in een der weelderige kamers van de prinselijke residentie in Den Haag. Alles wat hij erin had willen leggen, hád hij er ingelegd, dat wist hij zeker, en nu was hij hard aan het werk op een ‚Hemelvaart' en een ‚Opstanding', met de snelheid en de durf van een wankel zelfvertrouwen. Nu was het alleen jammer, dat de slaafs toegewijde en onbekwame Joris van Vliet zo bedwelmd was van stomme bewondering voor de ‚Afneming', dat hij geen afstand van het werk had willen doen zonder er een schets van te maken voor zijn eigen map. En het was nog erger, dat hij wekenlang in het geheim, om zijn leermeester te verrassen, aan een ets had gewerkt om althans een zwakke afschaduwing van het verrukkelijke schilderij aan een stuk of twintig gretige liefhebbers te kunnen geven.

Gelukkig vond Rembrandt die ets toen de maker er niet was, 's avonds laat toen hij met een kaars het atelier inging om te zien of de verf van een portret van hem en

Saskia al gedroogd was. In het kaarslicht zag hij de ets op een tafel te drogen liggen, met een paar vazen erop en erom, om hem aan het oog te onttrekken, en hij was sinds het overlijden van Pieter Lastman niet zo kwaad geweest. Het was alsof hij een harde stomp in zijn maag kreeg. Alles wat hij van zijn schilderij had willen vergeten – de overdreven sierlijkheid, de vulgair kronkelende lijnen, de te sterk aangezette gebaren en gelaatsuitdrukkingen – was in de ets van Joris keurig behouden gebleven, erger nog: het schreeuwde hem tegemoet. Hij bleef ernaar kijken, zoals iemand met zijn tong niet van een zere kies kan afblijven. Zweet doordrenkte zijn nachthemd, ondanks de nachtelijke aprilkou. En terwijl hij afwisselend verkoeling bij het raam en warmte bij de smeulende hoop as in de haard zocht, veranderde het probleem van vorm. Het ging niet meer om de uitbeeldingen van het Lijden, maar om de vraag, wat hij met Van Vliet moest beginnen. Werd het geen tijd, een eind te maken aan diens onbeholpen inspanning en zijn vermenigvuldiging van lelijke en nutteloze dingen? Van toewijding en hard werken werd niemand een groot kunstenaar. Niet alleen de ‚Afneming van het kruis', alles wat de man aanraakte werd vals en platvloers. En voordat hij terugging naar de slaapkamer nam hij zijn besluit: er was niets aan te doen, die armzalige stuntel moest verdwijnen.

De volgende dag was er maar één uur, waarin hij gelegenheid had, het kritieke gesprek te voeren, het uur dat hij had gereserveerd voor de ‚Hemelvaart', waarin hij onder deze omstandigheden toch geen lust had. Helaas viel dat uur laat in de middag, zodat hij de rest van de dag gedwongen was, zich schijnheilig-vriendelijk tegenover zijn leerling te gedragen. Hij moest aanzien, hoe Joris van Vliet heimelijk de ets opnam, overtuigd dat niemand ervan wist, en hem in zijn map wegborg; hij moest een schoon palet met penselen uit de dikke, harige handen aannemen, en aan tafel moest hij zwijgend luisteren toen Liesbeth de huishoudelijke karweitjes opnoemde die Van Vliet de volgende week moest opknappen . . . als hij er niet meer zou zijn. Eindelijk werd het vier uur. De lentezon scheen ongepast vrolijk naar binnen; Rembrandt was alleen met Van Vliet en zette zich schrap om het ellendige gesprek te beginnen.

Het werd een lange monoloog. Van Vliet viel hem niet in de rede; hij keek naar zijn borst en draaide met zijn lompe hand aan de knopen van zijn vuile jasje. De rechtvaardige, welgekozen woorden werden helaas besmeurd door de gedachte, dat het vertrek van Joris van Vliet hem alleen maar voordeel kon brengen. Govert Flinck en Ferdinand Bol waren jongemannen van goede stand; hij zou binnenkort wel meer leerlingen van dat slag krijgen en dan zou die onbeholpen provinciaal hier niet meer thuishoren. Bepaalde opdrachtgevers hadden zich al lichtelijk geërgerd aan Joris' lompe manieren en onbeschaafde taal, en de watervlugge Saskia ergerde zich steeds aan zijn traagheid van beweging en begrip. Als hij maar enig talent had bezeten, zou het Rembrandts plicht geweest zijn, de rest op de koop toe te nemen. Maar de vier jaren in Amsterdam en de vijf in Leiden hadden niets aan hem veranderd; het was dus een menslievende daad, hem aan te raden, zijn krachten op een geschikter terrein te gaan beproeven.

Toen Rembrandt uitgesproken was, met zijn gezicht naar het raam omdat hij die dikke, wriemelende handen niet langer kon aanzien, vroeg Van Vliet benepen: „Moet ik op staande voet weg, meester?"

Dat was een vraag die pijn deed. Hij herinnerde zich, dat hij die vraag aan Pieter Lastman niet had gesteld; hij had zijn boeltje gepakt en was nog dezelfde avond

weggelopen. „Och nee, er is geen bijzondere haast bij. Neem rustig de tijd. Maar ik vind het altijd goed, een voorgenomen nieuw begin zo gauw mogelijk te maken."

„Zou u misschien weten, waarméé ik opnieuw kan beginnen?"

Het was niet spottend en niet verwijtend bedoeld. De arme Van Vliet was met zijn armoede en zijn beperkte mogelijkheden eenvoudig niet in staat, een hatelijke opmerking te maken. Hij had raad nodig en wendde zich dus blindelings tot de enige bron van hulp die hij in negen jaar had gekend. „Waarom ga je niet in Leiden proberen, werk te vinden bij Elzeviers drukkerij? Je werkt goed met platen, je kunt zeker een uitstekend drukker worden."

„Er zijn toch ook drukkerijen in Amsterdam?" Het kwam na een lange stilte, als de krachtsinspanning van een schildpad die zich uit de modder werkt.

„Jazeker, die van Bleau, om te beginnen. Maar ik dacht dat je het in je eigen stad prettiger zou vinden."

„Prettig vind ik het nergens meer." Het was geen verwijt, alleen een constatering. „Maar ik zou me nog het minst ongelukkig voelen als ik in Amsterdam kon blijven. Dan behoef ik mijn familie niet te zeggen wat er gebeurd is voordat ik iets anders heb. En bovendien zou ik u nog eens kunnen zien . . . niet te vaak, natuurlijk, want ik weet hoe bezet u bent."

Rembrandt wendde zich af van het onnozele, argeloze gezicht. Hij verafschuwde zich zelf, zijn kersverse weelde en zijn schilderijen van het Lijden en trok de bovenste la van een kast onder zijn raam open. Er lag geld in, er lagen verscheidene edelstenen en zijn kostbaarste penselen, penselen die Joris jarenlang zacht en schoon had gehouden voor hem. „Hier, neem dit . . . om de eerste weken door te komen." Daarmee stopte hij hem een handvol florijnen toe.

„Dank u wel, u bent te goed voor mij, meester."

„O, geen sprake van." Hij schreeuwde het bijna in zijn ellende. „Als ik goed voor je was geweest, had ik je na het eerste jaar al gezegd wat ik je nu gezegd heb."

„Het is niet uw schuld. U hebt nooit gezegd dat ik kon schilderen. En ik heb het fijn gevonden, ook al heb ik er niet veel van geleerd. Gelooft u niet dat ik er spijt van heb, dat het verloren tijd voor me is geweest . . ."

Het was duidelijk dat hij niets meer te zeggen had, maar hij bleef nog staan, wist zich geen houding te geven, keek naar de verfrommelde stukken papier op de vloer. Toen zuchtte hij, vermande zich en ging zijn map pakken. Eén benauwd ogenblik dacht Rembrandt, dat hij de verfoeilijke ets eruit zou halen om hem die als afscheidscadeau te geven. Maar Joris deed het niet. „Ik zal hier nog een paar dingen bijeenpakken," zei hij en keek, alsof hij ze voor het eerst zag, naar twee olieverfschilderijen van hem, die nog nat tegen de muur stonden. „Uw zuster heeft het avondeten klaar, wacht u dus maar niet op mij. Nogmaals veel dank, God zegene u en goedenacht."

Na deze beproeving kon Rembrandt geen hap eten door zijn keel krijgen; dat was jammer, want het was zaterdagavond en op zaterdag deed Liesbeth altijd extra haar best. Ze bedoelde dat niet als een bekroning van de week, maar ze hield er een oude gewoonte uit Leiden mee in ere. De herinnering aan thuis was belichaamd in het zaterdagse gerecht, waarop Rembrandt al lang niet meer gesteld was, de beroemde ‚koude spijs', bestaande uit een kom bier met brokken suikerbrood erin. Hij zag de ‚koude spijs' en de gebraden gans en de sla al feestelijk gerangschikt op de tafel, die Saskia had gedekt met het beste glas en porselein; tafeldekken was haar enige huishoudelijke taak. Maar Liesbeth liet geen gelegenheid voorbijgaan zonder

in bedekte termen te zeggen, dat zij zelfs die taak niet volledig meester was. Ook die avond. Zodra zijn liefste op haar stoel zat – met haar prachtige kanten kraag, haar nieuwe paarlen oorbellen en een blijde blos op haar wangen – nam Liesbeth zonder iets te zeggen Rembrandts servet weg (een punt ervan was wat gekreukt) en gaf hem een ander, onberispelijk servet van het buffet. Saskia trok het puntje van haar tong langs haar onderlip en zuchtte.

Meestal keken ze elkaar vlug even aan, bij zo'n stille terechtwijzing van Liesbeth, maar die avond sloeg Saskia haar wimpers niet op. Ze keek hem wel aan toen hij zijn best deed, een paar brokken brood en het veel te zoete bier naar binnen te werken, maar haar ogen glinsterden niet spottend of ondeugend; er lag een diepe, stille bezorgdheid in. Zij had dan niet veel verstand van het huishouden of van de schrijvers, die Margaretha van Meer zo boeiden, maar zij kende hém tot in zijn diepste vezels, en geen schaduw, die over zijn gezicht trok, ging onopgemerkt aan haar voorbij. Hij kon zijn zorgen niet voor haar verbergen; ze waren nu zo duidelijk zichtbaar dat Saskia het eten bijna niet aanroerde. Ze droeg haar deel bij in de gedwongen tafelconversatie en koos zorgvuldig onderwerpen, waaraan niemand zich kon stoten: de bouw van het nieuwe gemeentelijke weeshuis in de Kalverstraat en de stilte in de stad sinds de gemeenteraad een verbod had uitgevaardigd, binnen de poorten rijtuigen te gebruiken. Maar na een kwartiertje kreeg haar bezorgdheid de overhand. „Wat is er, Rembrandt? Je voelt je toch niet ziek?"

Hij zei, dat hij zich zo gezond voelde als een vis en dat zij liever wat beter op haar eigen gezondheid moest letten. Omdat Liesbeth erbij was, zei hij maar niet dat ze wat meer vlees moest eten en andere schoenen moest aantrekken als ze in de regen buiten was geweest. Ze hadden geleerd, hun gevoelens en gedachten te onderdrukken als zij na de dagtaak met Liesbeth aan tafel zaten; Saskia spaarde meestal tientallen onderwerpen op tot ze zich uitkleedden om naar bed te gaan. Maar die avond kon zij niet wachten; ze schoof haar volle bord opzij en vroeg hem of er in het atelier iets was tegengelopen.

„Nee, er is niets tegengelopen." Hij had het liever uitgesteld tot Liesbeth in een zonniger stemming was. „Maar ik heb vanmiddag een vervelend gesprek met Van Vliet gehad. Ik heb hem gezegd, dat ik hem niet langer kon handhaven. Dat had al veel eerder moeten gebeuren."

Saskia had haar lachje van pure opluchting beter kunnen weglaten; het paste slecht bij de welgekozen woorden die zij erop liet volgen: „Och, niemand kan jou kwalijk nemen dat je hem laat gaan." Ze vermeed zorgvuldig de verbaasde ogen van haar schoonzuster. „In een ander vak zal hij het er veel beter afbrengen. Hij hoort niet thuis in een atelier."

„Neem me niet kwalijk," zei Liesbeth, „maar wat is je bezwaar? Zijn manieren of zijn hand van schilderen?"

Rembrandt had het antwoord moeten geven, maar Saskia praatte al voordat hij iets vergoelijkends had bedacht: „Allebei," zei ze, rechtstreeks tegen Liesbeth. „Hij kòn niet schilderen, dat zag ík zelf. En hij waste zich niet vaak genoeg."

„Ik ben geen deskundige," zei Liesbeth. Ze gooide haar servet neer. „Dus ik zal me geen oordeel over zijn werk aanmatigen. Maar als hij niet keurig genoeg is naar ieders zin, dan komt dat misschien doordat hij hier werkt als een paard. De hemel mag weten hoe ik nu de ramen schoon krijg, de vuren aanleg en de zware boodschappen moet doen. Als hij er niet meer is, hebben we hier niemand meer die animo voor zulke dingen heeft."

Het bijna onbedekte verwijt aan het adres van Saskia was onverdiend, want Liesbeth had steeds geweigerd, de huishoudelijke taken met haar te delen; afgunstig had zij alles, behalve een paar onbelangrijkheden, in eigen hand gehouden. Niemand wist nog of Saskia iets waard was in het huishouden of niet; zij mocht alleen de tafel dekken en de bloemen schikken. Rembrandt hoopte dat ze dit tegen zijn zuster zou zeggen, maar ze was zo kwaad geworden dat ze geen steekhoudend argument kon vinden. „Wat er gebeuren moet, gebeurt toch wel, of Van Vliet er is of niet," vlamde ze op.

„Ja, maar zal het góéd gebeuren?" vroeg Liesbeth.

„In elk geval goed genoeg naar míjn zin. Sommige mensen zijn veel te pietepeuterig."

„Ja, misschien bén ik wel te pietepeuterig." Liesbeth stond op en zette de ‚koude spijs' van de tafel op het buffet. Het gebaar had iets ergerlijk symbolisch: het was alsof zij de ongewenste huiselijke deugden van het degelijke Leidse leven verwijderde uit hun sfeer van wuftheid en zorgeloosheid. „Misschien is het niet belangrijk of iemand de ramen lapt of de schoorsteen veegt. Dan blijven de ruiten maar vuil, dan komt er maar rook in de kamer. Misschien is het dwaas, je druk te maken als een mooie lap stof door de motten wordt opgevreten."

Saskia's ogen werden vochtig en haar lip trilde. Een van de dure dingen, die zij uit Friesland had laten komen – in een feest van uitbundige vrijgevigheid had zij er veel van aan Liesbeth gegeven – was een omslagdoek uit Kashmir, die aan de punt verraderlijke gaatjes vertoonde; en er was een mot gekomen in een lap stof die Liesbeth voordelig had gekocht. Hij zag de plek nog voor zich, hij was ervan geschrokken toen Liesbeth hem de schade liet zien.

„Motten? Wat bazel je?" zei hij, gesterkt door de herinnering aan Saskia's gulheid. „Er was maar één mot, voor zover ik het me herinner. Het is toch wel kleinzielig, daar al die maanden over te mokken."

„Ach ja, ik weet wel dat jullie me kleinzielig vinden," zei Liesbeth met de eerste tranen in haar stem. Ze keek niet naar hem, maar naar de muur boven zijn hoofd. „Jullie hebt belangrijker dingen aan je hoofd, jullie leven is gevuld met mensen van gewicht en ik weet wel, hoe ik jullie verveel met mijn ouderwetse opvattingen . . ."

„Dat heeft niemand ooit gezegd." Saskia schrok bij het zien van Liesbeths tranen.

„Niemand zegt het, maar ik ben niet zo dom dat ik niet weet wat jullie denken. Alles wordt tussen jullie samen geregeld. Niemand vraagt mij of ik Van Vliet wel kan missen."

„Ik heb niemands mening gevraagd. Wat ik met mijn leerlingen doe, is mijn zaak." Hij voelde het ganzevlees een klomp vet in zijn maag worden. „Het is mijn atelier en ik heb het recht, ongeschikte leerlingen de deur te wijzen."

„Ben je nu niet bezig, de ware reden voor je zelf te verdoezelen? Je wist al wat voor schilder hij was voordat je hem meebracht naar Amsterdam. Ík dacht dat je hem meenam om behulpzaam te zijn in het huishouden, en in dat opzicht heeft hij je nooit reden tot klagen gegeven. Is het in werkelijkheid niet omdat wij zo deftig zijn geworden dat hij er niet meer bij past, zelfs niet als huissloof? Is het niet omdat je je tegenover Govert Flinck en Ferdinand Bol voor hem schaamt?" Ze sprak de namen met een snijdende falsetstem uit, waarschijnlijk als nabootsing van de deftige dames. „En tegenover je rijke opdrachtgevers en je opschepperige gasten?"

Hij keek haar woedend aan. „Veronderstel, dat het één van de redenen is!

Veronderstel dàt zijn nabijheid me niet behaaglijk is, ben ik daarom dan een ellendeling?"

„Niemand zegt dat je een ellendeling bent. Ik zei alleen: je schaamt je voor hem en je hebt je van hem ontdaan zodra je hem niet meer nodig had."

„Ik heb hem zijn kans gegeven en die heeft hij niet benut. Hij heeft al die tijd met welopgevoede mensen verkeerd en nóg heeft hij niet geleerd, zijn nek te wassen. Hij heeft met normale mensen aan tafel gezeten en nóg eet hij als een beest. Hij heeft fatsoenlijke taal gehoord, en wat er uit zijn mond komt, verwacht je van een kaaiwerker. Als hij in al die jaren niets heeft geleerd, is dat niet alleen mijn schuld, maar ook de zijne."

De ijzige stilte, die volgde, was hem niet zo onaangenaam als de harde dingen, die zij hem had gedwongen te zeggen over de goedige stoethaspel die zo rustig was weggegaan. Het maakte hem zo verdrietig, dat hij Saskia niet durfde aankijken, hij wist dat het begrip in haar ogen een brok naar zijn keel zou brengen. Hij zat op de punt van zijn stoel, draaide zijn servet in zijn handen onder de tafel, maar zorgde ervoor dat zijn zichtbare helft streng en onbewogen bleef. Als zijn zuster zou gaan schreeuwen of een glas naar zijn hoofd gooien, ze was zo rood van kwaadheid dat niets meer uitgesloten was, zou hij geen spier vertrekken en een toonbeeld van rechtvaardigheid en beledigde majesteit blijven.

Maar ze zei zacht en beheerst: „Ik weet wat je bedoelt. Je stelt mij en Van Vliet op gelijke hoogte. Je kunt niet beweren dat ik me niet vaak genoeg was, je kunt niet beweren dat ik eet als een beest, maar op de kuisheid van mijn taal zou ik geen eed durven doen en ik ben nog altijd geen deftige dame, ondanks de prachtige kansen die jij me hebt geboden."

„Wees niet belachelijk. Je weet heel goed dat jij niet in het geding bent."

„Met ons eenvoudige burgerleventje in Leiden . . ." Ze wees ernaar, zoals het daar stond in de vorm van de ‚koude spijs', „wil jij niets meer te maken hebben. Je schaamt je ervoor, je wenst niet dat Van Vliet of iemand anders erover begint als je opgedofte vrienden erbij zijn. En aangezien je het beetje bij beetje overboord gooit – je hebt nu weer Van Vliet weggesmeten als een oude schoen – ben ik niet van plan, lijdelijk mijn beurt af te wachten. Ik ga voordat ik word weggestuurd, ik pak mijn boeltje en ga weg met de eerste de beste trekschuit."

Hij was stomgeslagen van verbazing; het was nooit een ogenblik bij hem opgekomen, dat zij kon weggaan. Voor het eerst stelde hij zich voor, hoe het hier zou zijn zonder haar: niet nodig meer, verliefde kreetjes of wulps gelach te onderdrukken, ontbijten zo laat als je wilde en desnoods ongekleed, 's avonds eten wanneer het zo uitkwam, reisjes maken zonder de drukkende aanwezigheid van een derde, een feestje geven zonder iemand te vragen, die speciale aandacht aan zijn zuster moest besteden . . .

„Doe niet zo mal, Liesbeth, we dénken er niet aan," zei Saskia zonder overtuiging.

„Het is mallepraat," zei Rembrandt zo joviaal, dat hij het zelf verdacht vond. „Daar meent ze natuurlijk geen woord van."

„Ik zal jullie laten zien of het mallepraat is." Ze stond met zoveel heftigheid op, dat de tafel ervan schudde. „Ik heb alleen maar een kamer nodig en die hebben ze in Leiden wel voor me. Ik blijf niet waar ik niet gewenst ben. Ik ga vanavond nog weg."

Ze liep werkelijk de kamer uit, en hij keek ernaar alsof het een toneelstuk was dat niets met het werkelijke leven uitstaande had. Hij bleef zwijgend naar de

dichtgeslagen deur kijken; het was hem volslagen onmogelijk Saskia aan te kijken, hoewel hij haar versnelde ademhaling heel goed hoorde.

„Het is wel jammer dat ze het zo opvat," zei Saskia op een toon, die er een vraag van maakte.

„Dat is het zeker." Hij legde zijn servet neer. „Ik ga haar maar dadelijk tot rede brengen."

Hij stond langzaam op, kwam achter haar staan en bukte zich om de krullen in haar hals te kussen.

„Doe dat nu niet," zei ze, vreemd lachend. „Hoe langer je wacht, hoe bozer ze wordt."

Dat was waar. Toch blies hij nog even op het plekje achter haar oor, kneep in haar elleboog en gaf een kus in haar nek voordat hij de kamer uitging.

De deur van Liesbeths kamer was dicht, niet op slot, maar het hout was zo gezwollen van het vocht, dat hij er met zijn schouder tegen moest duwen en in een totaal verkeerde, bijna lachwekkende houding de kamer in tuimelde. De wanorde, die hij verwachtte, was er niet. Ze was wel aan het pakken, maar niet de kleren en het bont die hij voor haar had gekocht om haar triestheid te verzachten; als schrijnende herinneringen aan zijn mislukt pogen hingen die geschenken in de open kast. Een paar armelijke hoopjes onmisbaarheden – onderrokken, nachtjaponnen, eenvoudige rokken en lijfjes – waren alles wat zij op het bed had neergelegd. Haar houding was anders nu: met een onmiskenbare waardigheid schreed zij tussen de kast en de open koffer op haar bed heen en weer. En met een schok begreep hij, dat haar besluit was gaan kiemen op de dag, toen hij zijn zinnen op Saskia had gezet.

„Ik meen het oprecht, Liesbeth: doe dit niet." Hulpeloos stond hij tussen de deur en het bed. „Wat ik over Van Vliet zei, had volstrekt niets met jou te maken."

„Ik vond Van Vliet een aardige jongen," zei ze toonloos, terwijl ze het meest versleten paar schoenen onder uit de kast nam.

„Dat weet ik. Ik mocht hem ook graag."

„Hoe kan dat, als je zegt dat hij eet als een beest?"

„Jij hebt me ertoe gebracht, die afschuwelijke dingen te zeggen."

„Dat kan wel zijn, maar het zijn je ware gedachten."

„Niet waar, het was overdreven. Hoe dan ook, het had niets met jou te maken. Leg nu al die dingen weer in de kast en kom je toespijs eten."

„Ik heb onder dit dak mijn laatste hap gegeten." Het waren gezwollen gemeenplaatsen, maar zo rustig gezegd dat Rembrandt de onherroepelijkheid inzag.

„Waarom dan toch?"

„Dat behoef je niet te vragen." Ze legde een paar opgevouwen nachtjaponnen in de koffer. „Je weet het heel goed."

Hij wist het nu, al had hij er nog geen gedachten aan besteed. Hij wist wat het was, eenzaam in deze kamer te liggen terwijl in een andere kamer twee mensen in een omhelzing lagen; hij wist hoe wrang het was, de resten op te ruimen van een feestmaal dat voor anderen was aangericht; vrolijk begroet, maar nooit met ongeduld verbeid te worden. „Ik smeek je . . ." zei hij, schor van verdriet, „als je op deze manier gaat, zal ik het me nooit vergeven."

„Maak je daarover niet ongerust. Je bent het gauw genoeg vergeten."

Ze zei het in haar nog kokende verontwaardiging, maar het was volkomen raak. Ze zouden haar geen ogenblik missen, verdiept als ze waren in elkaar.

„Dat weet je toch wel beter," zei hij zwak.

„Waarom zouden we eromheen draaien? Als ik in mijn ellendige leven iets geleerd heb, dan is het dat een mens voor de waarheid moet durven uitkomen."

Natuurlijk misleidde ze zich zelf even dikwijls als alle ongeluksvogels van deze wereld. Maar ze zei het nu zo nuchter, dat hij niet meer twijfelde of ze de naakte werkelijkheid in het gezicht zag. Ze ging terug naar de liefdeloosheid van haar moeder en de strengheid van Adriaen; ze verruilde lichte bezigheden voor afmattend gezwoeg, een weelderig leventje voor knellende zuinigheid.

„Dat ik getrouwd ben en van mijn vrouw houd, betekent niet dat ik jou niet in mijn huis wil hebben," zei hij.

„Al wilde je het wél, wat niet waar is, dan zou ik nog niet blijven. Geen twee vrouwen onder één dak, zegt het spreekwoord. Het huis is van haar, niet van mij, en de verhouding zal er heus niet beter op worden. Ik heb er trouwens genoeg van, me anders voor te doen dan ik ben. Ik schrob liever de keukenvloer."

Hij keek weer naar de dure kleren, die troosteloos in de kast hingen. „Neem die dan tenminste mee, ze zijn van jou, ik wil het." En zijn hart werd zo zwaar als een steen, omdat hij met die woorden haar vertrek had aanvaard.

„Ik heb ze niet nodig. Waar zou ik ze moeten dragen?"

„Dat weet ik niet, maar neem ze mee."

„Omdat ze jou hier verwijtend zouden aankijken? Goed, ik zal ze meenemen, maar je vat het te zwaar op. Er is maar één ding, dat je je zelf zou kunnen verwijten: dat je me niet eerder hebt weggestuurd, toen er nog iemand was naar wie ik kon teruggaan. Nu is er niemand meer, Hendrik Isaakszoon is getrouwd en Gerrit is dood . . ."

Het was elf uur volgens de torenklokken die naklonken in het lege, donkere gildehuis van de geneesheren. Nicolaas Pieterszoon Tulp wist dat het kaarslicht door het ene, kleine raam straks wel de aandacht zou trekken van de nachtwachten, die hun ronde door de winterse straten deden. Het gebeurde niet vaak dat hij nog zo laat zat te werken in het kantoortje dat de weidse naam Meesterskamer droeg; de nachtwachten, die zich verveelden, zouden het licht wel als een uitvlucht gebruiken om binnen te dringen in de hoop op een of andere gruwelijke sensatie, een liefdadigheidspatiënt onder de invloed van een griezelig oosters middel, of een onwettig verschaft lijk dat werd klaargemaakt voor een nachtelijke ontleding.

In werkelijkheid bekeek dokter Tulp alleen een gedroogd exemplaar van het vingerhoedskruid, dat op een volgeschreven stukje perkament was geplakt. De uiterst klein geschreven aantekeningen zeiden hem niets, hoewel hij ze vele malen had gelezen. Hij wist ook zonder lezen dat de harde, donkergroene blaadjes al door vele generaties geneesheren vóór hem waren gedroogd, tot poeder gestampt en toegediend, soms met een genezing als resultaat, soms met een onregelmatige polsslag en braakaanvallen. Hier lag een ondoordringbaar en uitdagend geheim: hij kon het niet oplossen en hij kon het niet met rust laten. Steeds weer keek hij naar de bloem tot de wijnrode tekening aan de binnenkant van het klokje zich in zijn brein had gebrand. „Ach ja . . ." zuchtte hij hardop; hij schoof het stukje perkament weg en wreef zijn prikkende ogen. De donzige bloem en het ruige blad zouden hem ook die avond hun geheim niet prijsgeven.

Het zou op dit uur verstandig geweest zijn, naar huis en naar bed te gaan, maar hij bedacht opeens dat hij een visite te maken had. Om negen uur die avond had

dokter Bonus, zijn overdreven vormelijke Portugese collega, het licht door het raam gezien en was hem komen vertellen, dat de vrouw van hun gemeenschappelijke vriend Rembrandt was bevallen van een zoon. De vroedvrouw had – zoals dat de vroedvrouwengewoonte is – te laat toegegeven dat zij het niet alleen aankon. De toestand was dan ook al kritiek toen eindelijk de dokter werd geroepen. Gelukkig had de jonge vrouw geen onherstelbare schade geleden en sliep zij nu onder invloed van een pijnstillend middel. Dokter Bonus hoopte dat zijn collega deze maatregel kon goedkeuren. Het kind was in elk geval gezond en gaaf. De echtgenoot verkeerde echter in hevige ongerustheid, en hoewel het melancholieke joodse doktertje er niet aan dacht, zijn eminente Hollandse confrater de wet voor te schrijven, achtte hij het van groot belang, dat dokter Tulp als oud en beproefd vriend zich even bij de Van Rijns liet zien, ongeacht het late uur.

Als dokter Tulp niet aan die verplichting had gedacht terwijl hij het vingerhoedskruid zat te bestuderen, zou het hem zeker te binnen geschoten zijn toen hij wegging; zijn weg naar buiten bracht hem immers langs ‚De anatomische les'. Hij liep er dicht langs, zijn hand beschermend om de kaarsvlam tegen de onberekenbare windvlagen van december. Toen hij zijn hand even wegnam, zag hij plotseling, huiveringwekkend als altijd, de uitbeelding van leven en dood aan de muur. Veel was er gebeurd sinds dat schilderij werd gemaakt. Het hoofd van Kalkoen was kaal geworden, zijn eigen ogen lager wat dieper en waren wat roder, en het Kind had onder de grond geheimzinnige, afschuwelijke veranderingen ondergaan. Maar het brokje gevangen eeuwigheid logenstrafte de vloeiende realiteit. Merkwaardig, dacht hij, terwijl hij met het flakkerende lichtje de trap afging, dat geen enkel werk van de jongeman hem daarna meer zo had ontroerd. Eigenlijk had niets hem meer ontroerd, dat was de waarheid voor God. Zijn verknochtheid aan ‚De anatomische les' was dan misschien niet vrij van ijdelheid en het was begrijpelijk dat hij zijn eigen handen en gezicht boeiender vond dan die van Belsazar. Maar daaraan lag het niet alleen. Aan de latere werken ontbrak iets . . . iets dat moeilijk in woorden was te vangen.

Hij liep door een nacht vol wilde beweging en geluiden, het gieren van de wind die uit de stegen kwam, het ruisend koken van de zee in de verte. Er heerste besmettelijke ziekte in Amsterdam, het was eenzelfde nacht als twaalf jaar geleden, toen hij bij Pieter Lastman – hij ruste in vrede – een paar tekeningen van Rembrandt ging halen: ruwe, zoekende schetsen, maar zo sterk dat ze iets te zeggen hadden aan een man die de hele dag de dood in de ogen had gekeken. Hij had ze al jaren niet meer uit hun map genomen; nu dacht hij er met weemoed aan. Op deze weg had Rembrandt moeten voortgaan. Nu hij bijna blindelings, zijn hoed over zijn ogen getrokken, over stenen bruggen en langs zwarte grachten liep, vroeg hij zich af of het niet verkeerd was geweest, de jongen zo'n schitterende opdracht te geven. Juist die eerste roem was misschien een nadeel voor hem geweest. Hij, dokter Tulp, stond vrijwel alleen in zijn liefde voor die grove, half verfrommelde tekeningen, terwijl heel Amsterdam druk praatte over die ‚sprekende' portretten van gezeten burgers, over de van vrees versteende Belsazar, over de kronkelende, theatrale Christus die aan het kruis werd genageld of er afgenomen. Ja, hij wist zeker dat er iets verloren gegaan was en hij kon zich toch niet voorstellen, dat hij stompzinniger was dan alle anderen.

Er was nog iemand wakker in het huis aan de Bloemgracht. De ramen boven het donkere pakhuis waren flets verlicht. Hij behoefde niet te kloppen, want niemand

schoof ooit de grendel voor de benedendeur. In de huiskamer heersten wanorde en schemerdonker. Het vuur was bijna uit en de eenzame kaars op tafel onthulde ongewassen borden, een vuil servet, een vel tekenpapier en een hoopje haringgraten. De rest van de kamer was zo donker dat er niemand leek te zijn, tot Rembrandt van de rustbank kwam, gewekt uit een blijkbaar zware droom.

„Ik ben het, Tulp." Hij trok zijn doorweekte jas uit, zette zijn hoed af en ging dicht bij het vuur staan. „Bonus kwam het me vertellen in het gildehuis. Mevrouw maakt het nu goed, zei hij."

„Als dat zo is, dan is het een godswonder." Nog slaapdronken ging hij naar de tafel en stak nog twee kaarsen aan. Dokter Tulp schrok van hem: hij was op kousevoeten, zijn verkreukte kiel stond zo ver open dat het rossige borsthaar te zien was, zijn ogen waren gezwollen en zijn haar hing verwilderd als leeuwemanen langs zijn hoofd. De dokter vond ook dat hij verrassend dik was geworden. De brede hals, rood en gerimpeld, verrees als een zuil uit zijn verfomfaaide boord; zijn schouders waren zo breed als die van een worstelaar en zijn spieren bolden uit onder zijn mouwen. „Wat ben ik blij dat u er bent," zei hij. „Neem me niet kwalijk, ik praat wat onsamenhangend, maar ik viel in slaap en ben nog niet helemaal wakker."

„Het spijt me dat ik je gestoord heb."

„Het zou toch niet lang geduurd hebben. Ik kan maar niet tot rust komen. Elk ogenblik schrik ik wakker. Dan verbeeld ik me dat het nog aan de gang is."

„Het is nu voorbij. Volgens Bonus is alles goed."

„Ik geloof het ook . . . maar dat hebben we niet aan die vroedvrouw te danken. Ik hoop dat ze in de hel zal braden. Dat wijf liet alles maar gaan tot het bijna . . ."

„Maak je geen zorgen, het is niet gebeurd. Zo zijn ze allemaal; er is er niet één, die wil toegeven dat ze onbekwaam is om aan een kraambed te staan. Is ze nu weg?"

„Helaas nog niet. Ze moest zich nog wassen en verkleden en toen was ze zo moe, dat ze even ging liggen, toen moest ze een stuk vlees en een kroes bier hebben . . ."

„Ze zal wel opkrassen zodra ze mij ziet. Zullen we nu even naar moeder en kind gaan kijken?"

„Dat kunnen we wel doen . . ." Hij streek door zijn weerbarstige lokken en loosde een diepe zucht van ergernis. „Als dat stuk ongedierte van 'n natte min het tenminste toelaatbaar acht! Ik heb Saskia en het kind nog geen tien minuten mogen zien. Het belangrijkste werk van zo'n vrouw – waarvoor ze dan nog rijkelijk betaald wordt – is blijkbaar, de vader de kamer uit te smijten."

In het slaapvertrek gaven het haardvuur en een enkele kaars te weinig licht. De dokter bleef op de drempel staan om zijn ogen aan de duisternis te wennen; het grote mandbed, waarin de natte min zat om het kind te zogen, moest ergens op de vloer staan, overkapt met gevlochten biezen en volgestouwd met kussens, dekens en wikkels. Hij rook het voordat hij het zag; de biezenlucht overheerste de andere bekende geuren van de kraamkamer der welgestelden, gedroogde lavendel, gewarmd linnengoed en reukolie voor het kinderhuidje. De natte min, dik en opgeschroefd oubollig, keek uit het bed naar buiten en knikte toestemmend: ze mochten binnenkomen. Ze had een rij spelden in haar mond en haar brede schoot lag vol wikkels. Saskia was vrijwel onzichtbaar in de donkere hoek van de kamer. Het gordijn om haar bed was half dichtgetrokken. De vroedvrouw hees zich vermoeid en onwillig van de vergulde rustbank bij het raam en kwam in het kaarslicht staan. „'t Is wel laat voor bezoek," zei ze.

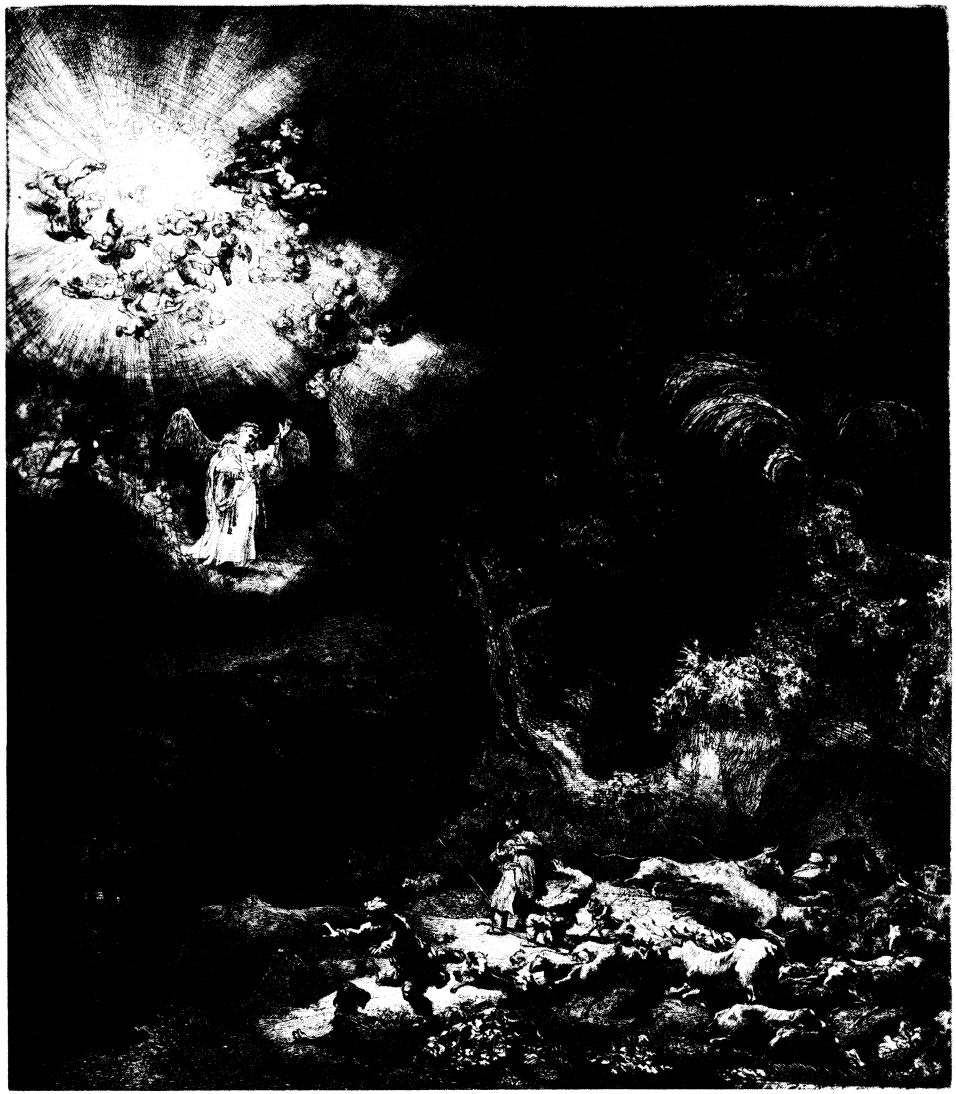

Verkondiging aan de herders.
Ets 262 x 219 mm, 1634.
Rijksprentenkabinet Amsterdam.

„Het is de dokter, vrouw Scheepen," zei de natte min zonder de spelden uit haar mond te nemen.

„Alweer een?" Ze nam haar mantel en ging naar de deur. „Goeienacht, dokter, en ook goeienacht, mijnheer Van Rijn. Op één ding kunt u staat maken: uw vrouw zal nooit sterven door gebrek aan doktershulp." En voordat iemand iets kon terugzeggen, was ze weg.

„Slaapt mijn vrouw?" vroeg Rembrandt, nog schor van woede.

„Ik geloof van wel, de lieverd." De natte min spuwde de spelden in haar dikke, rode hand. „Slaap je, mijn lammetje?" Ze boog zich ver uit het mandbed. „Word eens wakker, hartje. Je echtgenoot is er en nog een dokter om te zien hoe knap je het gedaan hebt. Doe je lieve oogjes eens open."

„Ik ben wakker," zei Saskia vanuit het donker. „Maar neem het kindje nog niet weg. Ik wil het nog even bij me houden."

„We kunnen wel wat meer licht gebruiken," zei Rembrandt. „Het is hier zo vervloekt donker dat een mens op zijn gezicht zou smakken."

De natte min verrees uit het krakende bed en stak drie kaarsen aan om het de heer des huizes zo vlug mogelijk naar de zin te maken. De dokter nam er een en ging ermee naar het bed in de hoek, waar nu het kaarslicht op het wijd uitgespreide, felblonde haar van de jonge moeder viel. Ze lachte tegen hem, triomfantelijk, innig tevreden als een heksje dat een moeilijke toer heeft volbracht. Het kind, nog losjes in wollen doeken gewikkeld en niet ingebakerd, lag in de ronding van haar arm, het hoofdje tegen de reep linnen die over haar gezwollen borsten was gelegd. Alles was goed met haar; hij zag het aan de glans in haar ogen en de gedempte gloed van haar huid. Hij hield de kaars dichterbij om naar de zuigeling te kijken. Een welgeschapen jongen, niet te klein, hoewel hij zich wat te traag bewoog toen de dokter hem aanraakte.

„Hoe vindt u hem, dokter? Is hij gezond?"

„Ja, liefje, hij heeft alles wat hij hebben moet – oren en ogen, een neus en vier ledematen – of liever, vijf." Ze giechelde en hij kuste haar luchtig op haar vochtige voorhoofd. „Je hebt nu niets anders meer te doen dan stil blijven liggen en van hem genieten."

„Maar moet hij niet worden ingebakerd, dokter?" vroeg de min.

„Ja, zo dadelijk. Maar eerst mag zijn vader hem even vasthouden." Hij nam het warme bundeltje op en hield het Rembrandt voor, die het eerder bang dan geestdriftig aanpakte. Een paar zuchtjes en een loom beweginkje in de wollen doeken verjoegen zijn vermoeidheid en verontwaardiging, zijn mond ontspande zich tot een tedere glimlach. De ruwe, ongeschoren wang veegde heel voorzichtig langs het ronde, donzige hoofdje en zijn ogen glinsterden van tranen.

„Hoe noem je hem?" vroeg de dokter om de stilte te verbreken.

„Rombartus, naar de vader van Saskia. Wat is hij klein en broos, ik ben bang dat ik hem pijn doe . . ."

„Er is meer kracht in hem dan je denkt. Hier, zuster, hij moet nu ingebakerd worden. En geef jij je vrouwtje nu maar een nachtkus en kom mee om mij een bokaal wijn in te schenken. Dat is toch het minste wat ik verdien voor mijn wandeling hierheen in zulk beestenweer."

In de gang hoorde de dokter nog hoe Saskia haar man ‚lieve beer' noemde en hem vroeg of iemand hem wel iets warms te eten had gegeven. Hij wilde niet hun tweede ongewenste luistervink zijn en ging dus met de kaars naar het atelier. Door

de ramen zag hij hier en daar een lichtje in de stad, waar andere mensen nog wakker waren om het spiegeltje aan de mond van de pasgeborene te houden of de munten op de oogleden van een dode te leggen. Hij keek niet naar de doeken die schemerig om hem heen stonden; hij zette zijn kaars op de werktafel en bleef met zijn voorhoofd tegen de koude vensterruit gedrukt staan tot Rembrandt binnenkwam. Hij had zich wat opgeknapt, zijn haar gekamd, zijn boord vastgemaakt en schoenen aangetrokken. „Dat ziet er al beter uit," zei dokter Tulp.

„Ja?" Hij vulde twee glazen en trok de schilderskrukjes naar de tafel. „Ik kan niet zeggen dat ik me beter vóél. De geluiden die zij tegen het eind maakte . . . dat was niet menselijk meer, zeg ik u. Ik begrijp niet, hoe iemand ooit een tweede kind wil. Ik zal dit mijn leven lang niet vergeten."

„Neem van mij aan, dat zij er al niets meer van weet. Zodra het achter de rug is, vergeet een vrouw het; dan beweert ze dat het een soort droom is geweest. Zet jij het dus maar rustig uit je hoofd; dat lukt je wel zodra je je dáármee weer bezighoudt."

De schilderijen, waarnaar hij wees, stonden aan de uiterste rand van de lichtkring. Hier en daar straalden ze een spookachtige glans uit, een glinsterend mes, een satijnen tulband, een verfijnd stukje kant. Hun schepper keek er schouderophalend naar. „Ik kan me nu niet voorstellen, dat ik me ooit weer met die dingen zal bezighouden."

„Waarom niet?"

„Ik weet het niet . . . Voor mij lijken ze ook afkomstig van een droom."

De dokter stond op met de bokaal in zijn hand. „Laat me eens zien wat je hier hebt," zei hij, niet uit onbedwingbare belangstelling, maar omdat hij vermoedde dat ze voor de maker weer tot leven zouden komen als hij ze door de ogen van een ander zag. Rembrandts apathie bleek uit de traagheid waarmee hij de kaars opnam en ermee naar de schilderijen liep.

Christus, theatraal zonder effect, enigszins als een slechte toneelspeler, voer ten hemel op een wolk, voortgeduwd door een serafijn; Samson schudde woedend zijn vuist voor het gezicht van zijn schoonvader. Portretten . . . deftige dames en waardige mijnheren, en een zelfportret van een met bont, pluimen en juwelen behangen Rembrandt. Een sterk aangezette verticale schaduw midden over zijn gezicht maakte zijn boerse neus smaller en zijn boerse mond minder dik; de ogen, een in het licht en een in de schaduw, waren koel, wereldwijs en schrikwekkend wreed.

In de war gebracht door die ogen, besloot de dokter, niet op het onderwerp in te gaan en alleen op de wijze van schilderen te letten. Want die was bewonderenswaardig; hij wilde dat hij zo thuis was in de kunst, dat hij woorden kon vinden voor die brede, statige penseelstreken, de tere overgangen die bijna onmerkbaar van fel licht naar diepe schaduw leidden, de dikke korsten verf, laag op laag gesmeerd, die een stevige directheid gaven aan de kostbaarheden, de parels, het glanzende satijn, het blinkende goud. Hij prees de verdiensten zo goed als hij kon en kwam beter op dreef toen de zuigeling in de andere kamer naar hartelust begon te schreeuwen. „Ze zijn niet gemaakt om bij kaarslicht bekeken te worden." Hij wendde zich af en zette de kandelaar op de tafel. „En ik zei het al: vandaag laten ze me koud."

„Dat komt doordat je hevige gemoedsbewegingen hebt doorgemaakt. Zo iets moet even slijten."

„Het klopt niet. Dit is vroeger ook niet gebeurd." Ze gingen weer zitten,

Rembrandt met zijn ellebogen op zijn knieën, zijn kin op zijn vuisten. „Ik herinner me, dat, toen mijn vader gestorven was, ik er hevig naar verlangde, weer te beginnen. En het ging toen beter dan voor die tijd."

Plotseling werd dokter Tulp bevangen door een herinnering, zo duidelijk dat hij een onwillekeurige beweging met zijn handen maakte. Hij zag de winkel van Hendrik van Uylenburch op een warme lentedag; de jonge knaap uit Leiden stond in zijn rouwkleren tussen de armzalige antiquiteiten, ernstig, vurig, bevend van spanning en dankbaarheid. Wat was er overgebleven van die onbehouwen, begerige dromer? Geen spoor was er van hem te vinden in de norse figuur tegenover hem, en toch bezat die figuur een oerkracht, de kracht van een leeuw, waarmee hij zich door hevige gemoedsbewegingen moest kunnen heenslaan. Misschien had hij behoefte aan de harde waarheid . . . Dokter Tulp wachtte tot het kind stil was, in slaap gesust door het stroperig gekoer van de min, en tot zijn eigen stem kalm genoeg was om met de nodige ernst te zeggen: „Zou het kunnen, dat je niet doet wat je zelf graag zou willen? Dat verklaart dan misschien je tegenzin, weer aan het werk te gaan."

Roerloos scheen Rembrandt die mogelijkheid te overwegen, maar dat duurde niet lang. Hij schudde de gedachte van zich af, zoals een hond water afschudt; hij lachte kort en wrang en richtte zich op. „Nee, dat is het niet. Ik doe precies wat ik graag wil."

„Weet je het heel zeker?"

„Volkomen zeker. Al verwacht ik niet, dat u begrijpt waarnaar ik jaag. Het ligt niet op uw terrein."

De dokter keek blozend naar de houtnerven in de vloer. „Ik heb nooit beweerd, een kenner te zijn. Ik heb bitter weinig verstand van schilderkunst."

„O, van schilderkunst hebt u meer verstand dan de meeste anderen. Dat bedoel ik ook niet. Als u niet begrijpt waarnaar ik jaag, dan komt dat doordat u en ik de dingen volkomen verschillend beschouwen. U ziet de dingen zoals ze werkelijk zijn en dat is u genoeg. Maar wat ik bedoel . . .", hij keerde zich naar de heilig verontwaardigde Samson, de opvarende Christus, de doodsbange Belsazar, „is het leven, opgevoerd tot zijn hoogste zin. Ik kan u niet overtuigen; dat had ik ook niet verwacht, want niemand is zo moeilijk te overtuigen als u."

„Waaraan verdien ik die twijfelachtige onderscheiding?"

„Waarschijnlijk aan uw beroep. De mensen, die in uw spreekkamer of in het gasthuis of in het pesthuis komen, zijn niet bepaald geschikt meer om voor zulke schilderijen model te staan. Hoe kunt u, die de mensen dagelijks in die toestand ziet, nog in verhevenheid geloven."

Het deed dokter Tulp bitter verdriet, te horen dat hij alleen deskundig was in de walgelijke droesem van het leven en dat zijn werk hem blind maakte voor schoonheid, en er waren niet veel mensen meer, die hem verdriet konden doen, alleen zijn dochtertje en een paar van de knapste studenten die onder hem werkten. „Ik zal mijn blinde vlekken wel hebben," zei hij, gelukkig wetend dat Rembrandt hem niet opzettelijk beledigd had. „Neem nu Rubens. Ik heb nog nooit een doek van hem gezien, dat ik een tweede maal zou willen bekijken, hoewel de mensen ontzaglijke bedragen voor zijn werk betalen, ook voor de schilderijen die hij door zijn leerlingen laat voltooien . . ." Hij zweeg geschrokken, want hij wist dat Rembrandt onlangs zelf een Rubens had gekocht.

„Bevalt hij u niet? Dat had ik ook niet verwacht. Ik geef toe, dat hij geen Dürer

is, maar hij heeft andere dingen. Als hij u niet het volle pond geeft van wat u zoekt, is dat diepte? begrip? barmhartigheid?, dan staat daar tegenover, dat niemand zijn actie, zijn rijkdom en zijn koloriet kan evenaren. En als iemand kon grijpen wat hem ontbrak en het kon voegen bij wat hij had . . ." Hij keek driftig om naar een schilderij dat ze nog niet bekeken hadden, iets onvoltooids, met nog natte verfplekken die glinsterden in het halfdonker, „dan was hij een schilder die werkelijk alles in zijn macht had: de sterkste actie en de allerhoogste expressie."

„Zou dat mogelijk zijn? Zou het een het ander niet uitsluiten? Ik bedoel, als je de wereld ziet als schoonheid, kun je dan . . ."

Hij kon niet uitspreken. Rembrandt greep de kaars, stond op en veegde het licht met een brede zwaai langs het onvoltooide doek, een grote ‚Offerande van Abraham'. „Kijk, daarin heb ik ze bijna alle twee gevangen, de schoonheid en dat andere. Die oude man is een aartsvader, met alle waardigheid en kracht die zijn handeling vereist. Maar hij is ook een vader, die een zware last moet dragen. Hier is het me bijna gelukt, vooral in het gezicht."

De dokter kon naar waarheid zeggen, dat hij dit werk beter vond dan alle schilderijen van Rubens die hij ooit had gezien. Maar dat was uit zijn mond geen bijzondere lof meer. Hij zei maar niet dat iemand, die zich een vader zó voorstelde als zijn zoon onder het mes lag, maar eens een paar maal in het gasthuis moest komen kijken.

Rembrandt zette de kaars neer, kwam achter hem staan en legde vertrouwelijk een hand op zijn schouder. Toen de dokter opkeek, zag hij een lachend gezicht, vol zelfvertrouwen; in de ogen brandde nu een nieuwe onbevangenheid. „Ja, hier is het me bijna gelukt, en binnenkort zal ik het zo goed doen, dat zelfs u er tevreden over bent. U bent moeilijk te overtuigen, maar ik zál u overtuigen, wacht maar! U hebt me goed gedaan vanavond, ik voel me een ander mens. Ik weet niet wat me bezielde, ik heb immers niets te klagen. Ik heb mijn vrouw en mijn kind, en daarvoor dank ik God. Ik heb mijn werk en mijn naam, en die naam dank ik aan u. Zonder u zou ik nog als een onbekende in Leiden aan het zwoegen zijn. Het gaat mij in alle opzichten beter dan ik ooit heb durven dromen."

„Ga dan slapen nu je nog goed geluimd bent. Ik zelf moet vanmorgen om vijf uur uit de veren, dus ik stap maar gauw op."

„Het was goed van u, te komen, vooral door dat slechte weer. Zie ik u zondag weer? We hebben zondag namelijk het doopfeest. U brengt uw vrouw natuurlijk mee en, als het kan, de kleine Gretha. Breng haar in elk geval mee; meisjes zijn altijd dol op pasgeboren kindjes. Er is van alles wat ze graag lust: krentenbrood, koekjes, gemberbrood . . ."

Hij had zich waarschijnlijk al ongerust gemaakt voordat hij het zelf besefte. Nu pas herinnerde hij zich bepaalde uren, bepaalde schijnbaar prettige ogenblikken die opeens door een onbekende oorzaak voor hem vergald waren, spijzen die hij van zich afgeschoven had omdat ze waren besmet door een naamloze angst. Maar de eerste keer dat hij duidelijk en zeker wist dat er iets haperde, was die grauwe avond in februari, toen hij alleen in zijn atelier zijn tekeningen stond door te bladeren omdat Govert Flinck van één ervan een figuur had willen lenen, een schets van Josef die zijn dromen vertelde.

De laatste tekeningen waren nog niet in de grote, keurige mappen opgeborgen. Hoewel hij tamelijk regelmatig aan zijn schilderijen, tekeningen en etsen had

gewerkt, had hij een paar dingen verwaarloosd om tijd over te houden voor Saskia en het kind. Zo waren het opbergen en inlijsten wat in de slof gebleven. De schetsen van de laatste drie maanden lagen nog waar hij ze had neergesmeten toen ze klaar waren, ondersteboven in een kist. En omdat hij zich niet meer herinnerde wanneer hij Josef had gedaan, nam hij de hele stapel maar mee naar de werktafel en begon met de eerste tekening, een sombere schets van Saskia, in bed na haar bevalling, haar kin rustend op een vuist, en een bedroefde, bijna gemartelde uitdrukking in haar grote, slaaploze ogen.

Daarna kwamen blijmoediger tekeningen. De eerste weken had hij bijna niets anders gedaan dan tekeningen maken van de boreling. Hij twijfelde of er wel één gebaar of uitdrukking van het schepseltje was, die hij niet op papier had vastgelegd. Avond aan avond had hij in de slaapkamer zijn eerstgeborene zitten tekenen; met krijt en crayon en inkt uitte hij de gevoelens, waarvoor hij geen woorden kon vinden en die hij niet durfde uitleven in liefkozingen. Het was zijn liefde, vermengd met ontzag voor het onbegrijpelijke wonder. Onder het tekenen mocht hij ongehinderd naar het kind kijken, zonder de indruk van overdreven aanbidding te wekken. Hij tekende Christus die het kruis droeg, Maria die het verrassende bezoek van de engel kreeg; hij schetste komedianten, muzikanten en bedelaars, maar altijd keerde hij terug naar het kindje. Rombartus stijf in zijn windsels gebakerd, Rombartus aan de borst van zijn moeder, soezend, als een bij verzadigd van honing en toch te gelukkig om zich van de bloem los te maken; de pleegzuster die Rombartus baadde, Saskia die hem rechtop en behoedzaam naar beneden droeg . . . Toen opeens geen tekeningen van het kind meer. De reeks hield plotseling op. En op dat ogenblik vroeg hij zich af, waarom hij dat dankbare en vruchtbare onderwerp had losgelaten, waarom hij de laatste drie weken niet één tekening van het kind had gemaakt.

Hij vergat de schets van Josef, waarnaar hij eigenlijk zocht, legde de tekeningen weer in de kist, blies een van de kaarsen uit en ging met de andere naar de slaapkamer. Hij zocht nog naar een antwoord, maar de vraag drukte nu als een steen op zijn borst. In de slaapkamer, waar de kaars en het haardvuur een somber, vlekkerig licht gaven en waar het naar olie en lavendel rook, ging hij op zijn gewone plaats zitten, aan de voet van het bed in de hoek. Saskia had een nieuwe, rode kapmantel van Frans fluweel aan; ze zat voor de spiegel, terwijl de pleegzuster haar haar borstelde. Het kind lag in zijn wieg bij het vuur; alleen zijn kruintje was zichtbaar boven de beschilderde houten zijkant. Rembrandt keek naar het donzige, ronde hoofdje en het was hem alsof zijn hart in hem verschrompelde. De laatste weken had hij het kind niet getekend, maar in de afgelopen dagen was er iets veel ergers gebeurd: hij had zelfs niet aandachtig naar hem gekeken.

Dat kwam niet door gebrek aan liefde. Hij was weggebleven van de wieg, hij had niet gevraagd het kindje op zijn schoot te leggen, hij was niet midden in de nacht opgestaan om alleen maar vertederd te gaan kijken naar het slapende, onschuldige gezichtje, niet omdat de hete golf van zijn liefde was weggegleden, maar omdat er in het kindje zelf iets was veranderd. Het was een verandering die hij niet kon aanzien, een verandering die zich een paar weken tevoren voor het eerst had geopenbaard, kort nadat hij de laatste van die reeks tekeningen in de kist had gelegd. Nu, eindelijk, nadat hij zich zeker tien minuten in de stoel had zitten vermannen, zijn handen om de leuningen geklemd alsof hij moed kon verzamelen door zich pijn te doen, ging hij naar de wieg en ving, toen hij langs de hoge spiegel

kwam, een strakke, zorgelijke blik van zijn vrouw op. Nee, het was niet meer te loochenen; het was niet, zoals hij nog had gehoopt, een ongegronde angst die hem was ingeblazen door overdreven bezorgdheid. Het kind in de wieg was niet meer het kind van de tekeningen; het lag lusteloos op het kussen, het zou slap geweest zijn zonder de steun van de wikkels, en om de gesloten oogjes waren blauwe kringen. Hij boog zich over de wieg en legde zijn wijsvinger onder de kin van het jongetje. Het bewoog niet, en die roerloosheid maakte hem zo radeloos, dat hij zich niet meer kon bedwingen; hij porde het kind hard in zijn borst en buik, tot het wakker werd en begon te huilen.

Dat huilen was nog verschrikkelijker dan de stilte. Het was geen fel protest, geen boze aanspraak op het recht, te slapen. Het was een dun, hulpeloos gedrens, een echt verdriet omdat de ellende nog erger werd gemaakt door plagerij. De blauwgrijze ogen gingen langzaam open, zonder tranen, zonder glans, gericht op niets. Saskia keek geschrokken naar hem in de spiegel, maar haar stem klonk vermoeid en wanhopig toen ze zei: „Waarom moest je hem nu in 's hemelsnaam wakker maken?"

„Mag ik hem er uitnemen?"

„Waarom, op dit uur van de nacht? Hij moet slapen."

„Ik wil hem zo graag even opnemen."

„Als u dat doet," zei de zuster, „gaan de wikkels los en moeten we hem helemaal opnieuw inbakeren."

Hij berustte, keek nog eens lang en onbevredigd naar het kind, wachtte tot het zwakke gesnik overging in de doffe slaap en ging weer zitten. Hij nam een mes uit zijn zak om zijn nagels schoon te maken, zijn ogen strak op die bezigheid gericht, maar hij voelde dat hij nu en dan heimelijk in de spiegel werd aangekeken.

„Een beetje olie van het kind zou geen kwaad kunnen voor de punten van je haar, mijn hartje," zei de zuster tegen Saskia, terwijl ze een lok haar om haar dikke rode vinger krulde. „De punten splijten een heel klein beetje, en dat belemmert de groei als we het laten doorgaan."

Hij had gehoopt dat de zuster nu zou verdwijnen; meestal trok ze zich om deze tijd terug in de keuken en liet hen een poosje samen, terwijl zij zelf onnoemelijke hoeveelheden brood, boter, kaas en bier verslond. Maar ze wilde nu maar dadelijk werk maken van die splijtende punten en het was hem onmogelijk, zijn angst te onderdrukken tot hij alleen met zijn vrouw zou zijn. Hij draaide zich om tot hij Saskia's gezicht in de spiegel zag, zwevend als het ware in een wolk los, goudblond haar, en vroeg zo nuchter als hij kon: „Lijkt het kindje jou wel helemaal gezond, mijn lief?"

„Gezond? Wat bedoel je? Waarom zou het niet gezond zijn?"

„Ik weet het niet . . . ik porde hem omdat ik hem zo . . . zo lusteloos vond."

„Lusteloos? Wat een wonder! Jij zou ook niet bepaald opgewekt zijn als je zo wakker gemaakt werd. Het arme schaap sliep als een roos."

„Een echte vader," zei de zuster en ze stootte haar ‚hartje' aan met een vertrouwelijkheid, die hij verafschuwde. „Die zoeken altijd redenen om te zeuren. Ik geef u de verzekering, waarde heer, dat het kind een toonbeeld van welvaren is. Hij kraait, hij rekt zich, hij gorgelt, hij boert . . . hij doet alles wat hij moet doen. En wat zijn eetlust betreft, hij zuigt me bijkans droog."

„Maar vindt u niet, zuster, dat hij de laatste dagen wat zwakker is?"

„Zwakker, waarde heer? Hij is zo sterk als een paardje."

„Zwakker!" hoonde Saskia. „Hij trok vanmorgen mijn oor haast van mijn hoofd."

Toen keerde ze zich om en stuurde hem een warme glimlach. Nu hij erover nadacht, herinnerde hij zich haar schreeuw van pijn toen het kleintje aan haar oor trok; hij was op dat ogenblik in zijn atelier bezig geweest, verbeteringen aan te brengen in een tekening van Ferdinand Bol. Zijn vreugde om het luidruchtige voorval kwam tot hem terug en hij was zo opgelucht, dat hij rustig op de bank in de huiskamer ging zitten, waar hij de zuster hoorde zeggen dat mijnheer gewoon een beetje lastig werd omdat hij geen afleiding genoeg had en dat hij niet allerlei spoken zou zien als hij eens met zijn vrienden een glas ging drinken in de taveerne.

Hij volgde die raad niet op, maar bedacht andere voorwendsels om het huis eens uit te gaan. Zo ging hij in die dagen dikwijls zelf boodschappen doen in plaats van het aan een knecht over te laten. Een bijgelovige overtuiging, dat het oog van God op hem gericht was en dat hij zijn opstandige, begerige hart moest kastijden, maakte dat hij niet naar de dure winkels en de openbare verkopingen ging. Wel besteedde hij onredelijk veel tijd aan het uitzoeken van rapen, kolen en vlees. Alleen al het doen van overvloedige, huishoudelijke inkopen gaf hem soms het gevoel dat onder zijn dak alles wél was; dan praatte hij opgewekt met de marktkooplui over zijn vrouw en zijn zoon en over de schandelijke hoeveelheid boter die de min verslond. Maar de ware troost vond hij er niet in; voordat hij de helft van zijn boodschappen had gedaan, wilde hij alweer thuis zijn om naar het kind te kijken, en de laatste boodschappen werden een jachtige kwelling omdat hij terug wilde, terug, terug, om te weten of het kind nog leefde.

Op een vrijdagmiddag, toen hij, al beladen met pakjes, bij een kraam op de vismarkt stond, de dode schubbige zeedieren vlak onder zijn neus, zag hij dokter Ephraim Bonus. Het was niet beleefd van Rembrandt, de droefgeestige kleine Portugees vast te houden in de visstank, bij het gekrijs van ruziënde visvrouwen en in de gure wind die over het woelige water kwam aanfluiten, maar nu hij de dokter toevallig ontmoet had, wilde hij hem niet meer laten gaan.

„Ik heb u al zo lang willen vragen, dokter," zei hij en ging opzij voor een verontwaardigde klant, „is de bevalling van mijn vrouw in een bepaald opzicht moeilijk geweest? Moeilijker dan de eerste maal gewoonlijk is, bedoel ik?"

„Ja, ik kan wel zeggen dat het een zware bevalling was, maar ik heb ze erger meegemaakt. Waarom vraag je dat? Is ze er nog niet bovenop?"

„Ja, zij maakt het uitstekend, ze straalt van gezondheid. Maar heeft een moeilijke bevalling soms . . . geen nadelige invloed op het kind?" Het klonk noodlottiger dan hij het had bedoeld, ook al omdat hij rilde van kou en met zijn armen vol pakjes niet de nodige verzachtende gebaren kon maken.

Dokter Bonus keek hem met zijn bedroefde ogen aan, tussen de punten van zijn opgezette jaskraag en de rand van zijn hoed. „Het kind heeft geen letsel opgelopen," zei hij met zorgvuldige nadruk, „geen enkel blijvend letsel, daarvan heb ik me dadelijk overtuigd."

„Prachtig, prachtig, ik ben dolblij dat van u te horen."

„Toch kunnen er dingen gebeuren," zei de dokter, „die pas later aan het licht komen. Is je misschien iets opgevallen . . ."

„Nee, niets . . . geen lelijke plekken, geen verkleuring . . ."

„Is zijn eetlust normaal? Komt hij genoeg aan? Is hij beweeglijk genoeg?" Dokter Bonus smeekte hem met zijn ogen, niet om de waarheid heen te draaien.

„Om eerlijk te zijn – en ik kan het me verbeelden, want Saskia en de min beweren

om het hardst, dát ik het me verbeeld – om eerlijk te zijn, ik meende te merken dat hij wat lusteloos is. Hij huilt niet meer zo lustig als in het begin; hij . . . hij snikt maar zo'n beetje." Het klonk hem als een verraad aan het onschuldige wezentje, als een brandmerk, waarmee hij zijn eigen onmannelijke angst moest verlichten.

„De ogen . . . heb je daarop misschien gelet?"

„Nee," zei hij, zonder te begrijpen waarom hij nu loog. „Aan de ogen is me niets opgevallen."

„Als ik morgen of overmorgen eens langs kwam, om zo maar even te kijken . . . Het zal waarschijnlijk niets zijn en je moet vooral je vrouw niet ongerust maken. Ik loop gewoon even aan, of ik een beleefdheidsbezoek breng. Het is misschien een gewone verkoudheid, iedereen vat kou in dit weer, en als jij hier nog langer blootshoofds blijft staan, krijg je het ook te pakken en steek je thuis het kind nog aan."

Het was enigszins geruststellend, dat de dokter zich die avond en de volgende dag niet in het huis aan de Bloemgracht liet zien. Hij was waarschijnlijk niet erg verontrust, anders was hij wel dadelijk gekomen. Het kind snikte niet meer zo; en toen de min een paar uur weg was, naar een vriendin, waren hij en Saskia zo kinderlijk en ondeugend uitgelaten, dat er van serieuze geslachtelijke liefde niets terechtkwam.

Op de derde dag haalden Ferdinand en Govert hem na het middageten over, met hen mee te gaan naar een verkoping, niet om te kopen, alleen maar om te kijken. Hij kwam in de gevaarlijke nabijheid van een prachtige Domenichino, een sobere ets van Seghers en een Romeinse urn met kronkelende dolfijnen als handvatten, geadeld door de tijd, maar hij liet zich niet in de verleiding brengen. Op de terugweg was zijn optimisme zo hoog gestegen, dat alle gevaar geweken leek. Zelfs toen de slonzige Kaatje tegen hem zei, dat de dokter met mevrouw en de min en het kind in de slaapkamer was, schrok hij niet. De geluiden uit die kamer waren zo opgewekt en vol leven, dat er niet anders dan goed nieuws kon zijn. „Rembrandt!" riep Saskia, „er is een vriend van ons op bezoek. Kom eens gauw!"

„Maak geen haast," riep dokter Bonus, „ik zou juist weggaan, ik zie je wel in de kamer."

Toen Rembrandt de huiskamer inkwam, sloot de dokter juist de tussendeur, voorzichtig, zonder geluid. Rembrandts vrouw, zei hij, verkeerde inderdaad in blakende gezondheid, en dat was een reden tot dankbaarheid; menige jonge moeder had zo'n bevalling niet overleefd, of hoogstens als een deerniswekkende schaduw van zich zelf. Wat het kind betrof, het was nog te vroeg om zich ongerust te maken, al was er ook geen reden tot jubelen. Het kleintje reageerde een beetje langzaam op geluiden en aanrakingen en de oogjes waren wat doffer dan hij ze graag zou zien. Nee, een verkoudheid was het niet; zo'n verkoudheid of een andere kinderziekte zou zich nu wel duidelijk geopenbaard hebben. Daarom had hij ook drie dagen gewacht met komen. De symptomen zouden kunnen duiden op een inwendig letsel, ontstaan bij de geboorte, en dat letsel kon licht of ernstig zijn, dat was eenvoudig niet te zeggen. Er zat niets anders op dan afwachten, al wist hij hoe bovenmenselijk moeilijk dat was . . .

Het enige, dat hem minder afstotelijk maakte dan de oude dokter Klaas Duartszoon in Leiden, was het feit dat hij inderdaad wist hoe moeilijk het was, te moeten wachten. Zelf had hij gewacht op schepen, waar besmettelijke ziekte heerste, of hij tot de havens zou worden toegelaten; in Amsterdam had hij gewacht tot het gilde besliste of hij, de Portugese jood, zijn praktijk mocht uitoefenen; daarna was hij

met de kostbare papieren naar huis gegaan en had hij moeten afwachten of iemand zich wilde onderwerpen aan zijn scherpe ogen en vaardige handen. Al dit oude verdriet was nu zichtbaar; het maakte Rembrandt rustig, hij stelde geen zinloze, ongeduldige vragen, hij kromp slechts ineen toen een schaterlach van Saskia als een naald door zijn hart ging.

„Zij schijnt niet te weten dat er iets is," zei hij, een hand aan zijn kaak omdat die begon te trillen.

„Dat is heel natuurlijk. Wij hebben de merkwaardige eigenschap, onze ogen te kunnen sluiten voor iets dat we niet willen zien."

„Moeten we het haar niet zeggen?" Vroeg hij het uit angst, dat de schrik onherstelbare schade bij haar zou aanrichten, of uit een knagend verlangen, ook hierin samen met haar te zijn, samen bij de ongelukswieg te knielen, bij elkaar uit te huilen?

„Wat schieten we daarmee op? Het kan meevallen; dat is nog altijd mogelijk, hoewel ik het betwijfel. Maar wat het ook is, waarom zouden we het haar nu al zeggen? Hoe langer zij het weet, hoe erger ze lijdt. Ze komt het heus gauw genoeg te weten, en dan moge God haar bijstaan."

Het alleen te weten; te zwijgen in de afschuwelijke overtuiging dat zij het gauw genoeg te weten zou komen, zou hem misschien gemakkelijker vallen als hij niet vermoedde, dat zij het in zekere zin al wist. Zij had het vreselijke niet uit haar gedachten verbannen, maar het weggeborgen in een vage uithoek van haar bewustzijn en een gordijn dichtgetrokken, waarachter het zich, gedempt en onverbiddelijk en dreigend, bleef ontwikkelen.

Maar als hij haar behandelde zoals zij zich zelf probeerde te behandelen, alsof de zwarte wolk niet bestond, dan zou elke blik tussen hen een leugen zijn. Nu hij dus niet volledig met haar kon zijn, was het beter, zo weinig mogelijk met haar te zijn. Met veel uiterlijke bedrijvigheid stelde hij het leven weer in, zoals ze het geleid hadden voordat het jongetje kwam. Hij sloeg broden, gevogelte, vlees en vaatjes wijn in, hij porde de trage Kaatje aan bewerkelijke soorten soep en pudding klaar te maken, hij vulde de kamers en de avonden met visite. Bonus, Tulp, Hendrik van Uylenburch, dominee Sylvius en zijn vrouw, Allaert en Lotje, Ferdinand Bol en Govert Glinck, Frans van Pellicorne en de koele jongedochter met wie hij sinds kort was verloofd, zij allen kwamen en gingen en kwamen weer. Bijna elke avond was er iets te doen, triktrak, dansen, een klein concert. En in die dagen merkte hij, dat hij te dik werd. Hij at te veel lekkere hapjes, was half versuft omdat hij te veel dronk, ging gebukt onder het loodzware gewicht van zijn verdriet en dat alles maakte hem zo loom en slap, dat hij op elke lege stoel, die hij zag, wilde neerzakken.

En Saskia, niet meer bezwaard door het kind dat zij bij zich gedragen had, kon niet stilzitten wanneer de fluit en de vedel opklonken; ze kuste dokter Tulp speels in zijn nek en sprong als een klein kind bij haar oom op schoot. Nooit was ze mooier geweest, nooit was ze gelukkiger geweest met haar schoonheid dan nu haar mooie kleren uit de kast gehaald konden worden en zij ze (met maar een heel kleine verwijding aan de taille) weer kon dragen. Zij speelde weer het spel van hun eerste verliefdheid, onttrok zich ondeugend aan hem en liet hem zijn liefkozingen duur betalen, hoewel hij haar had kunnen bezitten zo vaak hij zich ertoe in staat voelde.

Maar de zwarte wolk bleef, werd groter, en werd niet meer geheel afgeschermd door het gordijn ervoor. Met haar opgewektheid, wist hij, leidde zij de aandacht af van iets dat zich onherroepelijk opdrong. Zij vertelde de licht verbaasde Lotje te nadrukkelijk, hoe hard het kind had gehuild en hoe veel het had gegeten; ze vroeg

te veel geruststellende woorden van dokter Tulp en dokter Bonus over dingen, waarvan zij wist dat ze onbelangrijk waren, een paar puistjes, tegenzin in gerstepap; zij vermeed te opvallend alle gesprekken met haar tante, die vaker in de slaapkamer was dan de anderen en blijkbaar iets begon te vermoeden.

Een avond zonder afleiding werd haar ondraaglijk; eens dwong ze hem, haar mee te nemen naar de schouwburg, al sloeg de februaristorm tegen de uithangborden en blies hij de straatlantaarns uit. In de schouwburg zat zij als een stenen beeld en staarde strak naar het toneel, maar hij wist dat ze even verstijfd was van angst als hij en naar de onnozele klucht keek om zich te verbeelden dat ze gewoon een gelukkige jonge moeder was, zonder angst wat ze zou vinden als ze thuis de slaapkamer ïnging.

Toen ze thuiskwamen, was er niets bijzonders. De min, die naast de wieg haar bier, kaas, brood en boter aan het verorberen was, stond op – waarbij ze de vettige kruimels van haar schoot op het vloerkleed schudde – en verzekerde haar hartje, dat de kleine lieveling geslapen had als een engel. Op de gebruikelijke, vrolijke manier kleedden ze zich daarna uit, hoewel Saskia een dubbele dosis nam van het lichte slaapmiddel, dat dokter Bonus ongevraagd en zonder commentaar op haar wastafel had gezet. Ze viel bijna dadelijk in slaap en ook Rembrandt lag niet lang wakker. Of het door de uitputtende spanning of door het vele eten en drinken kwam, de slaap overviel hem de laatste tijd als een loerende vijand, als de slager die de os met een hamer te lijf gaat, en sloeg hem een zwarte afgrond in, te diep voor dromen. Toch werd hij na een paar uur wakker van een klein geluidje dat zij maakte. Het was een zachte snik. Toen hij tweemaal haar naam had gezegd, zonder dat zij antwoord gaf, zag hij in het laatste licht van het dovende vuur, dat er tranen over haar wangen gleden.

„Liefste, wat is er?" fluisterde hij.

„Daar, heel diep . . . onder het water?"

„Wat is daar?"

„Ik kan er niet bij . . ."

„Saskia . . ."

„Ga mee naar huis. Het lukt toch niet en ik heb het zo verschrikkelijk koud. Houd me vast, warm me, ik vries dood . . ."

Hij hield haar vast, maar had haar weinig warmte te geven. Hij wachtte tot het slaapmiddel weer de overhand kreeg en het beeld uitwiste van het kleine, verdrinkende wezentje dat met loshangende windsels achter zich aan de diepte in getrokken werd. Toen ze weer regelmatig ademend op haar zij lag, stapte hij voorzichtig uit bed en ging naar de wieg. Het beschilderde hout glansde nog wat in het licht van de gloeiende as, maar binnenin was het donker, zo donker als in de geluidloze put van de dood. Een nauwelijks waarneembaar geluidje kwam uit dat donker omhoog, een zwakke adem, vechtend tegen slijm, nog niet rochelend, alleen proberend. Hij nam het jongetje op, griste het uit de wieg, bedekte het verschrompelde gezichtje met kussen, klopte het zachtjes op de rug tot het een hoestgeluidje maakte, een vlokje speeksel op zijn nachthemd spuwde en weer lucht kon inzuigen. Waarom had hij dat gedaan? Om het lijden te rekken? Om het onherroepelijke heengaan een uur, een dag, een week uit te stellen? Het kind zou niet blijven leven, het was niet levensvatbaar, maar in die uitzichtloze duisternis was dat ene lichtpunt: hij hield van zijn kind en hij had het aan de dood ontrukt.

Bijna een uur liep hij met het kind in zijn armen heen en weer. Echt bidden deed

hij niet, want hij richtte zich tot niemand en vroeg om niets bepaalds; hij fluisterde alleen dingen als: „O God, ik heb oprecht berouw . . . Mag hij blijven leven?" Het kind sliep intussen, ademde zonder moeite de kostbare lucht in en Rembrandt vreesde plotseling, zelf door de slaap overmand te worden en te struikelen. Hij legde het kind weer in de wieg, maakte een diepe kuil in het kussen, zodat het hoofdje niet kon wegrollen, wat de laatste dagen steeds gebeurde. Hij deed het rustig en vaardig, maar onderweg terug naar bed struikelde hij over het naaigoed van de min. Saskia schrok wakker, met grote, van angst glinsterende ogen.

„Wat gebeurt er?"

„Niets, niets . . ."

„Waarom ben je uit bed?"

„Zomaar . . . ik kon niet slapen en ging even naar het kind kijken. Het gaat nu weer goed. Hij ademde een beetje onregelmatig, ik geloof dat hij een beetje slijm op zijn borst had."

„God nog toe, je maakt me nog eens gek. Altijd dat gezeur, altijd opstaan en gaan kijken, ik krijg geen behoorlijke nachtrust meer."

„Dat spijt me heel erg . . ."

„Als je zo doorgaat, leg ik hem in de kamer van de min, dat zweer ik je."

„Doe dat alsjeblieft niet."

„Hij is er oud genoeg voor."

„We praten er morgen weer over, je maakt je zelf nu steeds verder wakker. Ga liggen. Ik zal je toedekken."

Hij ging naast haar in bed liggen en zij keerde zich van hem af, maar toen de slaap weer kwam, nestelde ze zich tegen hem aan. „Houd me vast, warm me," zei ze, precies als in haar droom. „Ik vries dood."

Daarna kwamen ze stilzwijgend overeen, niet meer uit te gaan en thuis geen avondjes meer te geven. Het was ook eigenlijk niet meer nodig, de mensen te inviteren; ze kwamen wel ongevraagd. Oom en tante Sylvius hadden geen gebrek aan redenen om met hun broze, reumatische botten door het afschuwelijke weer te komen; de twee artsen kwamen bijna elke dag, eerst nog met de verklaring, dat ze toch in de buurt een visite hadden gemaakt of bij een apotheker waren geweest, maar op den duur zonder verontschuldiging. En als er toevallig niemand van hen was, konden de Van Rijns vast rekenen op de donkere, ernstige Ferdinand Bol en de blonde, zachtmoedige Govert Flinck. Hun liefdevolle verering voor Saskia, die wat was verslapt in de dagen van haar eerste huwelijksgeluk, bloeide weer op. De plechtstatige Ferdinand noemde haar eerbiedig ‚madame' of ‚mevrouw', en Govert kon haar het kind niet zien opnemen zonder naar het atelier te vluchten om daar tranen te vergieten.

Maar er was het half uur nadat iedereen was vertrokken. Dan was er de wieg, waarin het zo benauwend stil was; dan was er de zuster met haar nutteloze en schrijnende geruststellingen: „Hebt u het kereltje horen gorgelen toen de dominee zijn preek voorlas?" of: „Als de jongeheren een beetje eerder weggegaan waren, had ik u iets kunnen laten zien: ik kon de windsels bijna niet op hun plaats krijgen, zo beweeglijk was het ventje met zijn handen en voeten."

Toch kwam de avond, waarop ook zij zweeg. Terwijl zij Saskia hielp bij het aantrekken van de roodfluwelen kapmantel en zich aan het blonde haar ging wijden, was er voor het eerst geen vals optimisme op haar grove, kwabbige gezicht te lezen. Ze zuchtte piepend en keek elk ogenblik angstig naar de wieg.

„Zo is het genoeg, zuster," zei Saskia. Ze duwde de borstel weg.

„Geen olie, mijn duifje?"

„Nee, vanavond geen olie." Ze stond vlugger en doelbewuster op dan anders en liep regelrecht naar de wieg. Rembrandt keek vanaf zijn vaste plaats in de stoel; hij zag het ingebakerde lijfje dat zij opnam en wist zo zeker dat het leven er al uit geweken was, dat hij bijna een schreeuw gaf toen het de rimpelige handjes bewoog. Saskia ging met haar zoon op het bankje voor de haard zitten om wat voor hem te zingen; Rembrandt nam de naald en de etsplaat van de vloer, waar hij ze de vorige avond had neergelegd. Van die ets zou natuurlijk niets terechtkomen, maar hij kon zich een houding geven. Zij zong, hij trok de naald langs de rand van de koperen plaat en dacht – God mocht het hem vergeven! – dat hij die lijn van haar rug wel eens kon gebruiken voor een schilderij van Hagar, die in de woestijn over de dorstende Ismaël gebukt stond.

Even onderbrak zij haar wiegelied. Ze ademde diep en gebroken en begon weer, maar nu klankloos en op een andere toonhoogte. Die verwisseling van toonaard was wonderlijk en had iets verwoestends, als de trilling van een aardbeving. Hij stond op, liet de plaat kletterend op de vloer vallen, ging naar haar toe en zag aan het openhangende mondje en de omhooggerolde ogen, dat het kind dood was.

„Liefste, laat mij hem nemen."

„Nee, nog niet." Ze zei het wild, verontwaardigd. „Laat me met rust. Zie je niet dat hij in slaap gevallen is?"

„Toe, Saskia, laat mij hem nemen. Hij is niet goed . . . het is verergerd."

„Niet waar!"

„Kom, duifje, geef hem aan je man," zei de zuster, waarbij ze hem met veel te veel begrip aankeek. „Hij is erg ziek . . . ik geloof . . . ik geloof dat hij er niet meer is."

„Je liegt!" Ze sprong op, het lijkje tegen haar borst gedrukt. Het hoofdje rolde achterover in de kromming van haar arm. „Hij is niet dood en jij bent een leugenaarster. Ik heb jou altijd een lelijke, stinkende leugenaarster gevonden. Het huis uit! Eruit! Laat ons alleen!"

Rembrandt had nog de kracht, haar na te roepen dat ze bij de dokter moest aangaan, om te vragen of hij dadelijk kwam. Bonus kwam met de grootst mogelijke haast, zonder mantel of hoed door de regen, zijn nachthemd in zijn broek gestopt. Toch verliep er een half uur tussen het vertrek van de min en de komst van de dokter. En al die tijd hield zij Rembrandt met een arm op een afstand en zong ze het toonloze wiegeliedje; ze liep met het kind door alle kamers van het huis, wiegde het, praatte ermee en gaf het alle koosnaampjes die ze samen in gelukkiger dagen hadden gebruikt. De dokter moest tegen haar spreken als een verontwaardigde vader tegen een brutaal kind om het lijkje uit haar armen te krijgen, en pas bij het ochtendgloren liet zij zich overtuigen, dat de dominee en de begrafenisondernemer gewaarschuwd moesten worden, omdat het kindje dood was.

Dokter Matthijs Kalkoen en dokter Joris Valckaert hadden hun rekening betaald, de buffetjuffrouw een fooi gegeven en waren de mistige aprilschemering ingegaan om, zoals katers in de lente en onrustige vrijgezellen doen, door de straten te slenteren. Maar dokter Tulp bleef achter aan het tafeltje vol drankvlekken en bestelde nog een glas zure witte wijn; hij had op straat niets te zoeken en niemand verwachtte hem voor zeven uur thuis.

Hij vond het jammer dat de anderen waren weggegaan. Dokter Valckaert had een verhandeling gehouden over wonden, en daar had hij verstand van omdat hij het beleg van Breda had meegemaakt. Met hun drieën hadden zij uitvoerig gepraat over alle bekende behandelingen van alle soorten verwondingen, die wapenen aan de gevoelige mensenhuid konden toebrengen; en aan het eind van een gesprek, zo bloedig dat een groepje jeugdige fatjes kokhalzend naar een andere tafel was verhuisd, waren zij tot de gebruikelijke, vage conclusies gekomen. „Geachte confraters," had Matthijs gezegd, „sta mij toe, de resultaten van ons hooggeleerd gesprek samen te vatten: de ene wond geneest, de andere niet."

Tulp was niet bereid, het daarbij te laten. De energie, die zijn gildebroeders nu op een ander soort speurtocht gingen botvieren, zou in hem – de degelijke huisvader en teleurgestelde dromer van vrouwen – blijven gisten tot hij er dieper mee in het vraagstuk kon doordringen. De oplossing school waarschijnlijk eerder in de aard van de gewonde dan in de aard van de wond. De ene mens bezat in zijn bloed het geheimzinnige vermogen, gapende wonden eenvoudig te sluiten, terwijl de ander aan het geringste letsel stierf, zonder dat iemand wist waarom.

En in de paarsblauwe schemering, toen bijna alle klanten naar huis waren gegaan om te eten en de diensters achter de half open keukendeur giechelend over meisjeszaken praatten, liet dokter Nicolaas Tulp zijn gedachten dwalen in de richting die ze zelf kozen. Hij kwam aan de vraag of voor de geest dezelfde dingen golden als voor het lichaam. Neem nu die stakker van 'n oude Seghers: de man had een geweldige klap gekregen toen zijn neven hem in zijn jeugd een onbenullig erfenisje ontfutselden, en niets, wat hij daarna deed, was verstandig te noemen. Integendeel: zijn verdere leven – het huwelijk uit balorigheid met een vervuilde slet, het verwekken van een hok vol kinderen om nog armer te worden, het maken van ontelbare etsen met onbegrijpelijke bezetenheid om zijn dagen te vullen – was als het spartelen van een man die weet of denkt, dat hij in de greep van de dood is. Een ander zou de honger, het vunzige huis, de scherpe, goedkope drank en de slapeloze nachten bij etsplaten en pers misschien overleefd hebben, maar Hercules Seghers wachtte het niet af. Hij viel dronken over een balkonleuning en brak zijn schedel op de straatkeien. Het was geen ongeluk, het was opzet, of de oude man zelf het wist of niet; met de val had hij zich op zijn onbeholpen manier de genadeslag gegeven.

Een aantal van zijn prachtige, gespannen etsen waren in de Nieuwe Doelenstraat te zien, in de verzameling van een schilder die beter in staat was, zich van een slag te herstellen. Rembrandt van Rijn ging niet zo diep gebukt onder tegenspoed als Seghers, al was dat bij de begrafenis van zijn kindje zeker niet gebleken. Dat was nu iets meer dan twee jaar geleden, en niemand zou het de kunstenaar en zijn vrouw aanzien, dat zij een tragedie hadden overleefd. Zelf had hij hen vorige zondag over de Dam zien wandelen, vrolijk, zwierig gekleed, behangen met sieraden en de mond vol grappige anekdotes en prettige nieuwtjes.

En het was ook niet zo'n oppervlakkig herstel, waarbij de wonden onderhuids blijven etteren. Eén blik op de ‚Danaë' – of hoe hij dat gloeiende, levensgrote naakt van Saskia op de vergulde rustbank met de griffioen en de cupido ook zou noemen – bewees dat hij het verlies volledig te boven gekomen was. Dokter Tulp schudde van nee tegen de dienster die met een waspit kwam om zijn kaars aan te steken; hij kon zich het schilderij beter in het donker van de vallende schemering voorstellen. Het was een werk zonder iets van de gezwollenheid, die hem in de nacht van de geboorte zo had verontrust; hoe oogverblindend het ook was met zijn wit en goud, het bleef

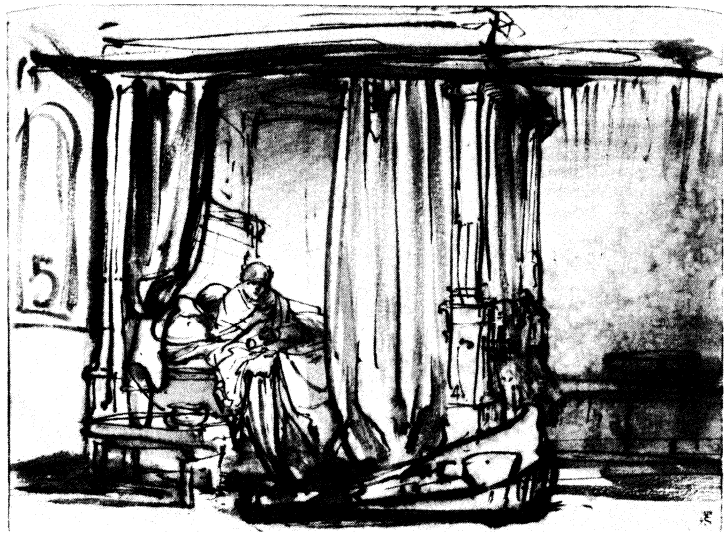

Saskia in het kraambed.
Tekening 177 x 240 mm.
Rijksprentenkabinet Amsterdam.

in de wereld en van de wereld. Alles in dit portret lag binnen het bereik van de mens, vreugde, de herinnering aan vreugde en de belofte van nieuwe vreugde. Deze dingen hadden geen overdrijving nodig. De mond was half open, de borsten waren fier en rond, de warme buik koesterde honinggele schaduwen. De dijen lagen zacht tegen elkaar, de vochtige, weelderige driehoek verbreedde zich ertussen en erboven, en de liefde zelf was genoeg en meer dan genoeg.

De vier leerlingen, die in die dagen in het atelier van de meester werkten, hadden zich aangewend, alleen in de veilige, ongevaarlijke vaktermen van de schilder over het werk te praten. Ze namen je mee om te zien, hoe bevallig de halftinten het felste licht naar het diepste donker voerden. Ze vroegen je of je het verbazingwekkende verschil had gezien tussen de levenloze zachtheid van de kussens en de levende veerkracht van het vlees; of ze spraken met koortsachtige geestdrift over de donkere barnsteenkleur van het haar – welk haar ze bedoelden, moest je zelf maar uitmaken – met daarin de weerschijn van het trillende rood, het diepe, rijke bruin, de glinsteringen van het goud. Maar die preutsheid bestond alleen bij hen; het schilderij vertoonde er geen spoor van. Het doek sprak recht op de man af, zonder schaamte en vol dankbaarheid over de onuitputtelijke geneugten van de liefde.

Natuurlijk kon niemand in een maand of zelfs een jaar op deze manier tot het leven terugkomen; in het begin waren er over het verdriet beschermende korsten gegroeid, die er zelf ook niet al te gezond uitzagen. Het jonge paar was verhuisd naar een schrikbarend dure woning aan de Nieuwe Doelenstraat; Rembrandt en Saskia hadden haar Friese familie, die op matigheid aandrong, van scherpe repliek gediend, en ze spraken haar kapitaal aan om alles te kopen wat hun aanstond, een beeld van Augustus, een landschap van Ruysdael, bont en kant en parels. Maar

intussen ging de genezing verder; dat was voor ieder, die bij hen kwam, duidelijk te zien. Saskia deed wat zij kon om het huis op orde en de bedienden in toom te houden en Rembrandt offerde wat geld op om zich een beetje tijd te verschaffen. Hij nam minder opdrachten aan om te schilderen wat hij zelf graag wilde.

Ze ontvingen daar aan de Nieuwe Doelenstraat meer mensen dan in het begin van hun huwelijk. Tweemaal per week was er in hun luchtige, ruime kamers – nog steeds wat wanordelijk van het intense leven en met veel te veel kostbare voorwerpen – een luidruchtig gezelschap bijeen. Bonus, die zich met hen verbonden voelde omdat hij hun bittere kruid had gedeeld, liep de drempel plat en bracht zijn vrienden mee: een echtpaar dat rijk was geworden met het invoeren van brandewijn, een ander echtpaar, zo welgesteld dat het zich kon veroorloven, alleen voor het genoegen een buitenlandse boekhandel te drijven. Dominee Sylvius kwam niet dikwijls meer; een onduidelijke maagstoornis had hem zodanig verzwakt, dat hij bijna al zijn vrije tijd in bed lag. Toch was er geen gebrek aan godgeleerde kout, want hij had de Van Rijns aan een collega voorgesteld: de baardige Swalmius, een man als een Jupiter, een leeuw onder de uitgebeten mennonieten. En Swalmius bracht zijn confrater Anslo weer mee, die de radicale leer predikte van een sekte, die in Christus' naam weigerde, zich bij de stedelijke burgerwacht te laten inlijven, een huurcontract te tekenen of het hoofd voor iemand anders dan God te ontbloten. Een tijd lang ontbrak de gist van de jeugd aan hun avonden, maar de laatste maanden waren er jonge officieren als ‚goede buren' uit de militaire sociëteit, even verderop, komen overwippen. Ze kwamen meestal juist wanneer het ernstige, bedaagde element aan opstappen dacht, en dan zaten ze tot diep in de nacht over politiek en de laatste stadsnieuwtjes te praten.

Dokter Tulp voelde zich onweerstaanbaar tot dat huis aangetrokken. Hij speelde met de gedachte, er die avond nog even heen te gaan, als zijn vrouw zich niet meer verbeeldde, hem iets belangrijks te zeggen te hebben, en als zijn dochter in bed lag. Maar hij wist dat zijn behoefte aan zulk gezelschap even voos was als zijn vrouws verlangen naar diepgaande conversatie. Bonus zou hem wel weer stierlijk vervelen met zijn dik opgelegde ontzag voor hem als geneesheer; hij kon niet tegen de godsdienst van Anslo en hij zou beslist geen geduld hebben, het betoog van de zeergeleerde en scherpzinnige Swalmius te volgen. En wanneer dan de militaire afdeling lawaaiig de trap opkwam, zou hij waarschijnlijk zo diep in zijn ergernis zijn weggezakt dat hij hen naar het vagevuur wenste met hun zwierige manieren en hun jeugdige vraatzucht. Lente of geen lente, hij was geen twintig meer. Hij had drie uur college gegeven, drie uur een vergadering van de Regentenraad van het Oudemannenhuis verduurd, een consult gehouden en daarna het overschot van zijn energie aan Kalkoen en Valckaert besteed. Om half elf zou hij dus wel rijp zijn voor zijn bed.

Toch zou menige Amsterdamse notabel hem zijn recht, bij Rembrandt in en uit te lopen, benijden. Het was geen kleinigheid, een kunstenaar te kennen die in één adem met Rubens werd genoemd, vooral omdat Rembrandt zijn vriendenkring klein hield: hij sloeg in een maand meer uitnodigingen af dan Ruysdael of Moyaert in een jaar ontvingen! Het was zelfs al iets bijzonders, een portret door hem geschilderd te krijgen; wie hierin dan ook slaagde – voor vier- of vijfhonderd florijnen en op voorwaarde, dat er zo dikwijls werd geposeerd als de schilder het nodig oordeelde – kreeg dadelijk een soort stralenkrans. Wie hij wenste te schilderen moest immers een boeiender figuur zijn dan de anderen, wier florijnen hij van de hand

wees. Maar wie hem in zijn vrije uren voor een eigen karretje wilde spannen, merkte dat hij ontwijkend en zelfs grof kon zijn. Hij maakte er geen geheim van, dat het schilderen van hun portretten even vervelend als winstgevend was. Hij zei tegen de gegoede officiertjes – die dat maar al te graag in de deftige salons verder vertelden – dat het hem al meer dan genoeg was, het gebazel van die verwaande burgers overdag aan te horen; 's avonds was hij het beu en wenste hij te doen wat hij verkoos.

Die opdrachtgevers van hem kregen nogal wat te slikken. Er werd verteld, dat een dame drie maanden had gewacht nadat mijnheer Van Rijn haar de onschatbare gunst had bewezen, haar op zijn lijst te zetten. Daarna had de welhaast onbeschoft zwijgzame meester haar liefst tienmaal langdurig laten poseren; ‚langdurig' betekende dan twee of drie uur, onderbroken door heel korte en ongaarne toegestane rustpozen. Haar handen werden gevoelloos, haar voeten gingen slapen en ze kreeg een stijve nek. Ze durfde nog nauwelijks te slikken of haar neus te snuiten en geen levende ziel dacht eraan, haar een kopje drinken te geven. En toen zij de moed opbracht, te zeggen dat haar konterfeitsel leed onder de spanning en dat de uitputting duidelijk in het portret te zien was, had hij geantwoord: „Mijn beste mevrouw Snellius, uw gezicht heeft alleen karakter tegen het eind van de middag, wanneer u zo afgemat bent dat u het laat zijn zoals God het bedoelde."

Dat was natuurlijk wel koddig, bedacht dokter Tulp, maar ook een beetje wreed. Wie zo zelfverzekerd en waarheidslievend was als Rembrandt, moest er rekening mee houden dat hij machtige vijanden kreeg. Von Sandrart, die het verhaal ijverig rondstrooide, was zo'n vijand; niemand verlangde er meer naar, op zijn lijst te staan, hoewel er een groep om hem heen was, die al jaren in Amsterdam de wijsheid in pacht had. Ginds in Muiden zouden ze het niet al te plezierig vinden, dat hun hoogstaande conversatie werd bedreigd door een groep kunstenaars, officieren, mennonieten en joden aan de Nieuwe Doelenstraat.

Hooft, Von Sandrart, Vondel, Tesselschade, Roemer Visscher . . . hij zelf had hen niet vaak ontmoet. Hij was maar een paar maal op het kasteel van Hooft geweest, het Muiderslot, waar hij altijd moeite had gehad, wakker te blijven. Het was zo vermoeiend, erbij te zitten terwijl zij elkaar bewierookten. En de verstandige dingen, die ze zeiden, werden bedolven onder de ingewikkelde aanspreekvormen. Toch stond dat tochtige kasteel in binnen- en buitenland bekend als een broedplaats van genieën; Hooft had een beroemde geschiedenis van de Spaanse inval geschreven en de toneelspelen en verzen van Vondel waren ongetwijfeld de beste die ooit in de weerbarstige moedertaal waren gedicht (al was daar niet veel voor nodig). De Muiderkring genoot een faam die niet te loochenen viel en toch was er op de uitnodiging aan mijnheer Van Rijn nooit een antwoord gekomen; hij was in die tijd juist aan het verhuizen en de invitatie was blijkbaar met allerlei andere inbreuken op zijn rust weggeraakt.

Niet dat hij hun de eer behoefde te bewijzen, waaraan zij langzamerhand gewend geraakt waren. Niemand verwachtte dat hij Maria Tesselschade schriftelijk gelukwenste met haar taaie gedicht over de Amstel, of dat hij Von Sandrart complimenteerde met zijn modderige, maniëristische doeken, of dat hij op een ontvangst in de rij ging staan om te worden voorgesteld aan de bijna heilige Pieter Corneliszoon Hooft. Toch zou het hem niets gekost hebben, een welgemeend woord van waardering tegen Vondel te zeggen, bij de eerste opvoering van diens nieuwste stuk; de pijnlijke ontmoeting, meer dan tien jaar geleden bij mevrouw Van Hoorn, was geen verontschuldiging voor zijn wegblijven.

Het was toch niet zo, dat hij een hekel aan Vondel kon hebben. Dat kon niemand. Zelfs bij die eerste opvoeringen kon hij zo slecht zijn antwoorden op de bloemrijke loftuitingen vinden, dat niemand hem van ijdelheid kon betichten. Zelfs van een nieuwe kennis nam hij geen afscheid zonder hem duidelijk te maken, dat hij zijn brood niet met zijn kunst verdiende, maar in zijn kousenwinkeltje. En was hij niet altijd bereid, een mooi en lang gedicht kosteloos voor een liefdadig doel af te staan?

In het Gildehuis lag nog ergens zo'n gedicht onder een stapel aantekeningen en monsters van geneeskrachtige planten; als regent had hij, dokter Tulp, ervoor gezorgd dat de dichter het hardop zou voorlezen tijdens een avondmaal, ten bate van het Oudemannenhuis, dat in mei gehouden zou worden. Waarom, bedacht hij opeens, waarom zou die gelegenheid niet benut worden om Vondel en de onhandelbare Rembrandt wat nader tot elkaar te brengen? Zij hadden elkaar waarschijnlijk heel wat meer te zeggen dan de stijve, verwaande burgers die natuurlijk in groten getale om hen heen zouden draaien; en als Von Sandrart dan weer eens in het Muiderslot ging kwaadspreken over Van Rijn, kon Vondel tenminste zeggen dat de schilder niet zo'n onaangenaam mens was als men beweerde.

De dienster stak nu de lampen op de andere tafels aan. De pitten vlamden traag op in het mistige donker; ze verlichtten de jeugdige ronding van haar kin en de littekens van pokken op het vermoeide, dromerige gezicht. Hij tastte in zijn leren buidel, voorzichtig, om het geld niet branie-achtig te laten rammelen, en berekende wat hij haar moest geven. Kalkoen had drie duiten achtergelaten; hij was tweemaal zo lang gebleven als Kalkoen en moest er dus minstens zes geven. Maar zes leek zo weinig, hij zou het verdubbelen, al was het maar omdat het april was, de akeligste tijd van het jaar om wangen te hebben die niemand mooi genoeg vindt om te kussen.

Littekens . . . Terwijl hij het geld half onder zijn verfrommelde servet legde, keek hij naar de grillige lijn die een gebroken medicijnflesje op zijn pols had gemaakt. De wond was snel genezen, dat lag aan zijn gezonde gestel, maar nu hij erover nadacht . . . een veel minder opvallende verwonding – veroorzaakt aan zijn bovenarm door een spijker, toen hij in een pakkist reikte – was na maanden pas dichtgegaan. De vraag was nog altijd onbeantwoord. Hij was op hetzelfde punt als een uur geleden: de ene wond genas, de andere niet. Een man kon volledig genezen na het verlies van zijn eerstgeboren zoon, en hij kon ongetelde jaren rondlopen met zwerende inwendige wonden omdat een groepje vooraanstaande burgers hem op een ‚avond' van ene mevrouw Van Hoorn uit de hoogte had behandeld.

Het was een zoele avond, de eerste van het jaar waarop de lucht gebalsemd was door de bloesem van peer, appel en kers. Het was een avond om te tekenen, verliefd te zijn om met oude, weinig eisende vrienden te praten. Het allerlaatste wat hij wilde was de avond tussen wildvreemden verspillen in de tuin van het Oudemannenhuis, bij een gelegenheid die alleen op touw was gezet om florijnen bijeen te krijgen, die even gemakkelijk door een paar jongedames huis aan huis vergaard konden worden.

Daar liepen ze nu, hij en Saskia, heen en weer over de keurige paadjes tussen de keurige grasperkjes; ze keken naar het kraakzindelijke interieur van de mierkleine, eenvormige huisjes, hadden hun kunstmatige lachje ter begroeting van onbekenden klaar, en bewonderden zielige boompjes en kale bleekveldjes. Ze waren er omdat dokter Tulp zo had aangedrongen. Dokter Tulp zou een toespraak houden, goed, maar het was toch wel wat kinderachtig dat een man van zijn jaren en stand met

alle geweld zijn vrienden wilde laten luisteren naar wat hij te zeggen had tegen een kleine honderd mensen, die geen toespraak nodig hadden om te weten dat ze geld moesten geven aan een instelling die ze al jaren steunden. Het was ook jammer dat het vermaledijde banket juist op een vrijdag viel, want de vrijdag was één van de twee avonden, waarop Saskia bier, salade en haring klaarzette voor hun vrienden, en nu had hij overal moeten vertellen, dat er die avond niemand bij hen terecht kon.

„Wat is dit dodelijk vermoeiend," zei Saskia, terwijl zij over een aantal hoofden naar de oude burgemeester Van Pellicorne wuifde. „Misschien kunnen we dadelijk na de toespraken weggaan. Als we vóór elf uur thuis zijn, kunnen we nog een lamp voor het raam zetten; dan zien de officieren dat we er zijn."

„We kunnen niet dadelijk na de toespraken weggaan. We moeten blijven om hem te complimenteren. Anders weet hij in die drukte niet eens, dat we geweest zijn."

Hij zei het alleen zo snauwend omdat al die mensen zijn gal deden overlopen: gezeten burgers en hun dames, de meesten boven de veertig, op een ronde die ze al tientallen malen gedaan hadden, minzaam glimlachend tegen de rimpelige oudjes, die zich, goed schoongeboend en stevig vermaand, van hun beste kant lieten zien en hun van buiten geleerde toelichtingen met kraak- of piepstemmen ten beste gaven. Rembrandt merkte wel, dat hij het moeilijker had dan Saskia. Zij scheen volkomen op haar gemak te zijn; ze lachte, boog en had een vriendelijk woord voor ieder die hen staande hield. Hij had natuurlijk het volste recht, hier te zijn; hij was een gezien ingezetene van Amsterdam, al had hij niet het recht, de plooikraag te dragen, en hij zou zijn tien of twintig florijnen wel aan het Oudemannenhuis offeren, zoals iedereen. Maar hij zag er anders uit dan de anderen, en dat was een beetje benauwend. Hij en Saskia waren zo bang geweest dat ze niet schitterend genoeg voor de dag zouden komen, dat ze zich hadden uitgedost, hij in olijfgroen, zij in saffraangele satijn, en zich behangen met sieraden voor een gelegenheid, die achteraf beschouwd om sober zwart en bruin vroeg. Von Sandrart, de enige andere schilder die er was, had dit blijkbaar beter begrepen; in een kring van bewonderende dames stond hij onberispelijk in het zwart, met een zeer bescheiden hoeveelheid kant om zijn gelige hals en rimpelige polsen.

Ze bekeken juist de kruidentuin, toen hij zijn naam hoorde zeggen door een diepe, aarzelende vrouwenstem. Hij keek om en herkende dadelijk Margaretha van Meer. In haar duifgrijze toilet zag ze er vrouwelijker uit, beter gevormd. Haar blauwe ogen glinsterden van vreugde toen ze hem een hand gaf; daarna legde zij de hand op de arm van een lange, blonde jongeman, die was komen aanlopen en nu naast haar bleef staan.

„Dit is mijn man, dominee Elias Simonszoon," zei ze. „Elias, dit is de beroemde schilder Rembrandt van Rijn, zijn vrouw Saskia van Uylenburch."

De buigingen en glimlachjes verbraken de wat pijnlijke spanning.

De echtgenoot, en dat was lichtelijk verontrustend, was van een verfijnde elegantie; ondanks de sombere kleren en de eenvoudige zwarte hoed, die nu eenmaal bij zijn beroep hoorden, maakte hij een aangenamer indruk dan Rembrandt. Hij vertelde, dat hij en Margaretha (de naam sprak hij met gepaste trots uit) hier alleen waren omdat hij dominee Portius toevallig assisteerde met het werk in het Oudemannenhuis – en niet omdat iemand de illusie koesterde, o, hemeltje, nee!, dat een predikant iets te geven had, zeker niet als hij een vrouw en twee kinderen moest onderhouden.

„Twee!" riep Saskia, haar ogen plotseling dof.

„Ja," zei Margaretha. „Onze jongen is pas twee geworden en het meisje is nu twee maanden." Waarop zij bloosde tot diep in haar hals en naar de rijtjes tijm en basilicum keek.

„Wij zijn zeer gelukkig met onze kinderen," zei de dominee. „Ze zijn allebei goed gezond, Gode zij dank. En u, mijnheer Van Rijn, bent u al een gezin aan het opbouwen?"

„Nee, nog niet." De harde opgewektheid, waarmee Saskia het zei, maakte het overbodig, dat Rembrandt even in haar arm kneep om duidelijk te maken dat zij de waarheid niet hoefde te vertellen.

Er was geen reden waarom hij zich in het nauw gedreven zou voelen, maar hij zat met de ontmoeting in de broei zolang het gesprek over koetjes en kalfjes duurde. Het bezorgde hem een onverklaarbaar leedvermaak, te horen dat een hulppredikant per jaar nog minder verdiende dan hij van zijn leerlingen opstreek. Niet dat de dominee zich beklaagde; na elke zin dankte hij God voor het een of ander en aan zijn houding tegenover zijn vrouw was te merken, dat iemand met zo'n levensgezellin het nooit moeilijk kon hebben. Margaretha zei niets meer, tot een lange pauze in het gesprek het duidelijk maakte, dat er afscheid genomen moest worden.

„Ik wilde je vragen," zei ze, „hoe gaat het met je zuster Liesbeth?"

„Liesbeth? Dat gaat wel."

„Ik denk dikwijls aan haar. Doe haar mijn groeten."

„Ik zal eraan denken zodra we weer in Leiden zijn."

„O, is ze in Leiden?"

„Ja . . . wist je dat niet? Ze is al drie jaar niet meer bij mij en Saskia."

„Ach? Daar ben ik blij om. Ik bedoel, ik ben niet blij te horen dat ze niet meer bij jullie is. Ik bedoel alleen, ik was een beetje verdrietig omdat ze nooit meer bij me op bezoek kwam, maar ze is in Leiden, dus het is te verklaren. Ik behoef me nu niet meer af te vragen waar ze blijft. Zeg, Elias, we houden deze lieve mensen veel te lang op. Er zijn nog anderen, die een praatje met hen willen maken. Het was heel prettig, jullie weer te zien . . ." Ze keek Rembrandt een kort ogenblik aan, waarna haar ogen zich kastijdden met de uitbundige schoonheid van Saskia.

De joviale ceremoniemeester verzocht intussen de gasten dringend, aan tafel te gaan. Rembrandt en Saskia gingen aan de dichtstbij zijnde tafel zitten en hij begon zonder eetlust aan de grote schaal gerstebrij met wortels en peterselie. Het weinigje smaak van de spijs werd voor hem nog bedorven door gedachten aan Liesbeth en akelige herinneringen aan zijn laatste bezoeken aan het ouderlijk huis. Saskia charmeerde alle vreemden met groot gemak, maar zijn eigen familieleden had zij nooit kunnen bekoren of zelfs maar ontdooien. Of het door hun bekrompenheid kwam of door kwaadsprekerij van Liesbeth, hij wist het niet, maar ze mochten haar niet lijden. Zijn moeder duldde haar zoals zij vroeger de jonge hondjes en poesjes duldde die de kinderen meebrachten naar de keuken, met wat medelijden om hun onschuld, maar allerminst rouwig als ze weer verdwenen naar waar ze thuishoorden. En in aanwezigheid van Saskia meende Liesbeth, haar christelijke naastenliefde overduidelijk te moeten demonstreren: zij hield de stoel het dichtst bij het vuur vrij voor Saskia, gaf Saskia het mooiste stuk vlees en zorgde dat er elke avond een schoon laken op tafel lag. De arme Antje, die zich aan Liesbeth verplicht voelde tot een koelheid, die ze niet voelde, sprak zo weinig en dan nog zo hakkelend, dat een vreemde haar voor onnozel zou aanzien. En Adriaen liet geen dag voorbijgaan zonder het vreemde eendje in hun bijt tot een beschamende bekentenis te dwingen:

ja, ze hád twee bedienden; nee, ze waren niet naar de kerk geweest sinds haar oom Sylvius bedlegerig werd; ja, ze ontvingen inderdaad veel bezoek, maar wel op de eenvoudigste manier, met haring en bier.

Nee, er was niets te winnen als hij haar meesleepte naar Leiden; dat bedacht hij terwijl hij een niet bijster samenhangend gesprek voerde met de welgedane oude vrijster, die links naast hem zat, over de geestelijke behoeften van hen, die de ‚levensavond' hadden bereikt. Voortaan zou hij zijn reisjes naar huis maar laten samenvallen met haar familiebezoeken aan Friesland, op de naamdagen en verjaardagen, bij de bevallingen van Hiskia en Titia en wie al niet meer. Achteraf bezien, begreep hij niet hoe hij haar in het begin die reisjes had kunnen misgunnen. Een korte scheiding was altijd goed voor een vurige hereniging; de nachten, waarin zij na het gehobbel in de koets vermoeid en half dommelend naast hem lag, waren altijd de beste. Wat kon het hem schelen of ze met zijn familie kon opschieten? „Dat ben ik roerend met u eens," zei hij op een nadrukkelijke opmerking van zijn tafeldame.

„Kijk die lieverds nu toch!" zei een dikke oude dame met een plooikraag. Zij maakte een hoofdgebaar naar de tafel waaraan de oude mannen zaten, hun kale, witte of grijze hoofden over de soepkommen gebogen, de servetten als slabbetjes onder hun kin gestopt. Er waren tragische en rustige gezichten bij, sluwe, verbitterde en boosaardige; sommigen waren al half uit het leven weggevaagd. Nee, ‚lieverds' waren het beslist niet en hij weigerde dan ook, met die opmerking in te stemmen.

De lege kommen werden weggenomen en vervangen door de schotels gebraden vlees en kool; hij bleef naar de tafel van de oude mannen kijken en was enigszins teleurgesteld te zien dat de schotels, die onder de kwijlkinnen gezet werden, hetzelfde eten bevatten dat aan de stadsbestuurderen, de dames van de regenten en de telgen van de oude adel werd voorgezet. Maar och, het kostte de rijken zo weinig, hun beschermelingen eens per jaar een goed maal voor te zetten, en ze werden ruimschoots schadeloos gesteld door de gelegenheid hun deugdzaamheid en burgerzin tentoon te spreiden.

Nee, hij had het niet begrepen op die rijkaards, hij voelde zich niet lekker in hun nabijheid, al deden ze nog zo hun best, hartelijk te zijn nadat zijn vrouw hun op een handige manier duidelijk had gemaakt, wie hij was. En waarom zouden ze niet hartelijk zijn? Zij of hun familieleden en kennissen wilden natuurlijk graag op zijn lijst komen. Hij luisterde dan ook geduldig, maar onbewogen naar de versleten complimenten van een burgemeesterswedeuwe over zijn ‚Anatomische les', terwijl een malle oude vrouw zei dat het kant op zijn portretten zo echt leek, dat je het wilde aanraken, en de oude rechter met de waterige ogen vertelde, dat hij bij elk bezoek aan Den Haag naar zijn uitbeeldingen van het Lijden ging kijken.

Tijdens de tweede gang werd het gezelschap luidruchtiger en gezelliger, waarschijnlijk omdat het bier, geschonken door een brouwerij ter plaatse, rijkelijk vloeide. Mannen schaterden, vrouwen protesteerden ingetogen. Statige dames, aan hun schoonheid ontgroeid, maar zich welbewust van wat zij nog over hadden, kwamen door de schemerige tuin met brandende lampen, die zij op de tafels neerzetten tussen de forse broden, de dampende juskommen en de hoge kannen bier. Een paar durfallen stonden op en zwierven naar andere tafels; al gauw zat bijna de helft niet meer op zijn plaats, maar liep met kroezen bier en gesmeerde boterhammen naar vrienden en kennissen om een praatje te maken.

Rembrandt voelde zich wat miskend omdat niemand een gesprek met hem kwam

aanknopen; Tulp zou het zeker niet doen, want hij zat met Vondel aan het hoofd van de eretafel, en mevrouw Snellius had burgemeester Van Pellicorne in diens indrukwekkende nadering onderschept.

„De jus is lekker, maar de kool smaakt me niet erg," zei Saskia. „Ik had veel liever thuis gegeten, samen met jou." Ook zij voelde zich verloren, ondanks haar onvermoeibare glimlach en haar schitterende kostuum. Ze was dan ook werkelijk blij toen ze Allaert en Lotje zag aankomen, zwenkend en laverend tussen de dames, die de lege borden wegdroegen, en haar liefdadige collega's die de toespijs opdienden. Lotje gaf Saskia een lange, hartelijke zoen.

„Ik moest eigenlijk heel boos op jullie zijn," zei ze lachend. „Jullie hebt je na het doopmaal voor Cornelisje niet meer laten zien en nu loopt en praat hij al. Hij zegt bijna alles!"

„Jullie bent ook niet bij ons geweest," zei Saskia blozend.

„Dat is maar al te waar," zei Allaert, waarbij hij zijn oude vriend een harde schouderklap gaf. „Maar jullie kunt gemakkelijker naar ons komen dan wij naar jullie. Lotje heeft altijd gewetenswroeging als ze het kleine kereltje alleen met de kinderjuffrouw achterlaat, en ik ook, om eerlijk te zijn. Maar jullie bent zo vrij als een vogeltje, je kunt gaan en staan waar je wilt."

In de ogen van Lotje was te lezen, dat zij de prijs voor die vrijheid niet had vergeten. Zij streelde Saskia's schouders, met het tere, zoekende gebaar dat Rembrandt aan haar overleden schoonmoeder deed denken, en zei vriendelijke dingen over Saskia's oorhangers, sluier en jurk. Het was bijna gênant, zo onder de ogen van hun disgenoten.

„En wat heb jij over je zelf te melden?" vroeg Allaert joviaal.

Dat was een averechtse en onwelkome vraag. Je werd erdoor gedwongen, je eigen leven te bekijken alsof 't het leven van een ander was en na te gaan – met de aftakeling en de leegte van de ouderdom hier vlak voor je neus – wat voor belangrijks je volbracht of ervaren had. „Het gebruikelijke," zei Rembrandt mat. „Veel portretopdrachten, een paar bijbelse dingen op eigen gelegenheid, en ik heb nieuwe leerlingen aangenomen."

„Goeie genade, dat lijkt me meer dan voldoende."

Toch was het dat niet; die avond althans klonk het verre van voldoende. Hij keek naar de gezichten van de oude mannen en stelde zich de vraag, of alles dan hierop moest neerkomen: schilderen met steeds groter meesterschap en steeds minder hart, horen dat een of ander doek van hem in het paleis van een Duitse landgraaf was gehangen, oude stoelen, gordijnen, beddespreien en vrienden vervangen door nieuwe . . . „En jij, Allaert, wat heb jij over je zelf te melden?"

„Eigenlijk niet veel." Allaert met zijn lange, bleke gezicht en vormeloze baardje vatte die schamelheid nogal vrolijk op. „We gaan bijna de hele zomer buiten wonen; frisse lucht is goed voor de kinderen, zeggen ze. We bouwen een schuur en kopen een aantal geiten; misschien ga ik zelfs wat geld in een paar koeien beleggen. Jullie moest ons daar eens komen opzoeken; dan hebben we zeeën van tijd om te praten."

Jawel, dacht Rembrandt, beleefd knikkend, maar waaróver zouden we moeten praten.

Terwijl de anderen teruggingen naar hun plaatsen, fluisterde Saskia Lotje nog vlug in, dat zij vrijwel zeker zwanger was; Rembrandt schaamde zich toen hij zag dat Lotje het geloofde en zelfs tranen in haar ogen kreeg. Nog geen maand na het

sterven van Rombartus had Saskia zich al verbeeld, dat ze weer in verwachting was. Degenen die haar geregeld zagen, de officieren, de Portugese joden, de mennonieten, plaagden haar er een beetje mee of betuigden haar behoedzaam hun vreugde als zij de aankondiging weer eens deed. Nu wist Rembrandt niet, met wie hij het meeste medelijden had, met Lotje, Saskia of zich zelf.

Allaert en Lotje namen afscheid en maakten ruimte voor de vrouwen, die de dikke plakken gemberbrood op tafel zetten. Rembrandt keek hen na en daarbij bleef zijn blik hangen aan dokter Tulp, die naast Joost van den Vondel zat aan een tafel, waar bijna allen de plooikraag van de gezeten burgers droegen en zich nogal zelfvoldaan gedroegen. „De Muiderkring geeft wel acte de présence," zei hij tegen de vrijster links van hem.

„O ja, dat was te verwachten. Joost van den Vondel gaat een gelegenheidsgedicht voorlezen. Nu ja, ook zonder dat zouden ze wel gekomen zijn; voor een goed doel kan men altijd op hen rekenen."

Hij keek Saskia eens aan; haar mondhoeken waren diep gezakt van ellende. Een toespraak, een gedicht, dan in een lange rij staan om gelukwensen aan te bieden, dat werd natuurlijk afschuwelijk laat. De officieren zouden voorbijkomen zonder dat er licht voor hun raam brandde. En Rembrandt had al even weinig lust, een ellenlang gedicht aan te horen; dat werd natuurlijk weer zo'n hoogdravende ode vol edele gevoelens en vergezochte klassieke parallellen. En waarom zou al dat klassieks worden verspild aan de arme oude mannetjes, laveloos van hun onbeperkte rantsoen bier, zat van het enige uitgebreide maal dat ze in een jaar kregen, met als enige vooruitzicht, in hun kale kamertjes driehonderd vijfenzestig dagen op het volgende feest te wachten.

De bel luidde, waardoor zijn aandacht naar de tafel van de sprekers werd getrokken. De ceremoniemeester was opgestaan om een aankondiging te doen. „Vrienden en geachte medeburgers van de stad Amsterdam," zei hij, „wij gaan zo dadelijk luisteren naar een korte toespraak door een heer, die ik niet bij u behoef in te leiden. Ik geef het woord aan onze geliefde en geëerbiedigde meester van het gilde der geneesheren, dokter Nicolaas Pieterszoon, beter bekend als dokter Tulp."

De man die opstond, met het peinzende gezicht en de doordringende ogen, vertoonde in het lamplicht een bijna angstwekkende gelijkenis met de figuur in de ‚Anatomische les'. De dokter wachtte tot het beleefde handgeklap verstomde, maakte een korte, stijve buiging en liet daarmee duidelijk uitkomen, dat hij het applaus, zijn ereplaats in de gemeenschap en zijn eigen toespraak als onbelangrijke zaken beschouwde. Maar wat hij zei, was ernstig en recht op de man af. Ze waren hier bijeen om een welbesteed jaar te vieren, zei hij, maar hij veronderstelde dat zijn toehoorders onderscheid konden maken tussen vieren en zich op de borst slaan. Er waren in het afgelopen jaar noodzakelijke verbeteringen aangebracht: een kleine boomgaard was aangelegd, de rantsoenen brood en haring waren verhoogd, er was meer turf voor de haardvuren, er waren boeken geschonken voor de leeskamer. Dit alles was toe te juichen, maar hij voelde zich genoopt, te zeggen dat het desondanks nog zeer weinig was. Hóé weinig, dat zouden zijn toehoorders misschien begrijpen als elke goede gever de volgende dag zelf eens genoegen wilde nemen met wat hij de anderen hier verschafte. Zou hij een kop warme wijn genieten? Nu, in de huisjes hier werd nooit van warme wijn gehoord. Een gemakkelijke stoel met kussens en een opgevulde rugleuning? Hier zaten ze op hout. Een extra deken? Hier vond men een laken en één deken afdoende. Een lamp, om in slapeloze nachten bij

te lezen? Hier sliepen de oudjes weinig, maar de olie was schaars en om negen uur moesten alle lichten uit. Amsterdam was een barmhartige stad, zonder twijfel de barmhartigste stad van heel Europa. Maar zolang het verschil tussen iemands bezit en wat hij bereid was te geven nog zo groot was – hij deed een stap terug, uit het licht, als om het laatste applaus af te weren – had niemand hier reden, zich op de borst te slaan.

Saskia, haar ogen glinsterend van tranen, trok haar grote, paarlen oorbellen uit haar oren; het was maar goed, dacht Rembrandt, dat er voor zulke gaven geen collecteschalen waren, anders zou zij ze beslist onmiddellijk gegeven hebben. Hij legde even goedkeurend een hand op haar knie, spreidde toen driemaal zijn tien vingers en maakte daarmee duidelijk, dat hij van plan was dertig florijnen te geven. Zij knikte, lachte tegen hem en tikte zachtjes met haar lepel tegen de bierkroes, wat de anderen ook deden, toen de ceremoniemeester aankondigde, dat de volgende en laatste gebeurtenis van deze avond een gedicht was, speciaal voor de gelegenheid geschreven door de heer Joost van den Vondel, wiens werken de roem van de moedertaal en de trots van de stad Amsterdam waren.

Hij stond op, een corpulente winkelier op jaren, in een bruin jasje en een wat slappe linnen kraag, en begaf zich in het lamplicht met op een ellenlang stuk perkament een flink stuk roem van de moedertaal en trots van Amsterdam. Wonderlijk was het, dat hij veel minder indruk maakte dan die avond, tien jaar geleden, bij mevrouw Van Hoorn thuis. Was zijn kraag toen ook gekreukt geweest? Had hij toen ook die rimpels in zijn gezicht, diep, maar niet indrukwekkend, als de kloven in een goed doorbakken pannekoek?

Hingen toen ook die losse haren over zijn onschuldige voorhoofd? De ogen stonden bedroefd; een paar maanden tevoren had hij zijn vrouw ten grave gedragen en volgens de geruchten had Den Haag niet veel geduld meer met zijn ongevaarlijke en spottende radicalisme. Zijn mond had niet meer die vastberadenheid, wat kwam door het treurig hangende sikje en de onverzorgde snor; en zijn kin was week, onzeker, een beetje beverig zelfs.

Wie op grond van dat eenvoudige uiterlijk echter bescheidenheid verwachtte, kwam bedrogen uit. Uit de brede borst kwam een bombastische stentorstem. De eerste strofe, en alleen naar de eerste werd geluisterd, was een mengelmoes van godsdienst en wijsbegeerte, onder aanroeping van de gebruikelijke goden uit de oudheid. En het werd nog onsmakelijker door het gedrag van de beroemdheden om hem heen: Maria Tesselschade trok een gezicht alsof zij in de hoogste vervoering was, Hooft zag eruit als iemand die een betoverend visioen heeft, en Von Sandrart zat bij ieder rijmwoord goedkeurend te knikken, alsof het een verbazingwekkende prestatie was, twee woorden met dezelfde uitgang te vinden.

„Waar gaat het eigenlijk over?" fluisterde Saskia.

Rembrandt trok zijn schouders op en spreidde zijn handen; het kon hem niet schelen wie het zag. Het ging blijkbaar, fluisterde hij terug, over de ‚levensavond'; het gedicht ging uit van de domme veronderstelling, dat oud-worden goddelijk was omdat bepaalde goden, en wel Saturnus, Jupiter en Neptunus, een hoge leeftijd bereikt hadden. Hij amuseerde zich verder door naar de oude mannen te kijken en zich dan komische vragen te stellen: Hoe zou Jupiter er tandeloos uitgezien hebben? Had Saturnus ook last van een zwakke blaas? Zouden de zeenimfen zich ooit beklaagd hebben over de seniele liederlijkheid van vader Neptunus?

Die ondeugende vragen bezorgden hem kriebelende binnenpretjes, zodat het hem

een opluchting was dat niemand aan zijn tafel hem tijdens het daverend applaus naar zijn mening over het gedicht vroeg.

Met dat applaus en een laatste belgelui door de ceremoniemeester was heel het vermoeiende gedoe gelukkig afgelopen. De mensen stonden op, dronken hun restjes bier uit, en hij kon zich voorstellen hoevelen van hen de volgende dag naar de woorden van dokter Tulp zouden handelen. De rij van gelukwensers vormde zich al; hij greep Saskia bij een hand en trok haar zigzag tussen de groepjes door naar de plek in de tuin, waar de sprekers onder de bomen stonden. Misschien waren ze juist op tijd thuis om nog een paar heren van de militaire sociëteit te zien komen. Hij moest vooral niet vergeten, kapitein Banningh Cocq van die zeenimfen en Neptunus te vertellen; de jongens van de schutterij waardeerden dat soort dingen wel. Saskia stond voor hem in de rij en hij verpoosde zich door met zijn handen haar middel te omspannen en zijn duimen tot haar heupen omlaag te brengen. Als de officieren nog kwamen, heel gezellig; zo niet, dan wist hij nog wel andere mogelijkheden om een prettig uurtje te hebben.

Maar hij kon zich er niet zo vlug afmaken als hij had gedacht. Dokter Tulp zei, met iets onaangenaam vaderlijks in zijn houding, dat Rembrandt niet zo vlug moest wegglippen; er was immers nóg een spreker te complimenteren.

„Maar ik ken hem niet, en we waren juist van plan . . ."

„Dan moet je hem leren kennen."

„We verwachten enkele officieren en . . ."

„En hij verwacht stellig, dat je een praatje met hem komt maken."

„Maar hoe komt hij erbij . . ."

„Omdat ik hem heb gezegd, dat je het zou doen. Wacht nu nog heel even, dan zal ik je aan hem voorstellen. Je visite wacht wel even, en zo dikwijls gebeurt het toch niet, dat ik jou een gunst vraag."

Er was bijna niemand meer in de tuin, behalve het ploegje liefdadige dames, die de puinhopen van het banket opruimden, toen dokter Tulp hen samen meetroonde om de gepaste ezelachtigheden te gaan uitkramen. Vondel had het lange perkament, waarvan hij zijn meesterwerk had voorgelezen, juist opgerold en gaf het aan Von Sandrart, maar hoewel de Duitser het ding aannam alsof het een stuk van de Heilige Schrift was, bleek het onmogelijk te zijn, tegenover de zachtmoedige dichter onoprecht te blijven. Ze hadden nog geen twee minuten gepraat toen Vondel begon over de winkel, waarvan hij leefde. Poëzie, zei hij, kon je wel even schrijven tussen twee klanten, maar zo'n groot en schitterend werk als de ‚Anatomische les' vereiste natuurlijk volledige verdieptheid en totale toewijding. Van dichtbij werden de pannekoek-kloofjes in zijn brede gezicht opeens huiselijk en gezellig; zijn bruine ogen, tussen zware oogleden en diepe wallen, waren schuchter-welwillend, en als die onhebbelijke Duitser er niet had bijgestaan, had Rembrandt rustig kunnen zeggen wat alle anderen waarschijnlijk ook gezegd hadden: het was een genoegen en een voorrecht, naar uw magnifieke gedicht te luisteren.

Maar nu kon hij dat niet zeggen; hij deed het tenminste niet. Toen dokter Tulp, die vaderlijk achter hem en Saskia stond, hem een schouderklopje gaf, dat meer van een aansporende duw had, was alles wat hij kon zeggen: „Dat was een zeer geleerd stuk, mijnheer Van den Vondel. Er kwam zó veel in voor, dat ik het niet helemaal heb kunnen volgen. Het is moeilijk, het zo aan je oren voorbij te horen trekken. Ik hoop dus, dat we het spoedig in druk zullen zien."

„Het kan gelezen worden voordat het in druk verschijnt," zei Von Sandrart.

„Dit schone afschrift in het handschrift van mijnheer Van den Vondel zelf zal in de regentenkamer van deze inrichting worden opgehangen."

„Was er een bepaalde strofe, die u niet goed kon volgen, mijnheer Van Rijn?" vroeg de dichter.

„Nee, nee, geen bepaalde strofe." Als ze nu op bijzonderheden ingingen, was hij reddeloos verloren. „Ik bedoelde alleen, dat het gehele gedicht zo op het eerste gehoor wat moeilijk te bevatten was."

„Zouden andere toehoorders dat ook gevonden hebben?" Hij zei het oprecht bezorgd, met diepe rimpels in zijn voorhoofd.

„Welnee," zei dokter Tulp, waarbij hij zijn beschermeling nog een duw gaf en een arm om Saskia's middel legde. „Ieder heeft ervan gesmuld, dat was heel duidelijk. Mijn vriend bedoelt alleen, dat het gedicht nog méér genot zal verschaffen wanneer men het nog eens overleest. Poëzie is een sterk geconcentreerde kunstvorm; wat mijzelf betreft, een gedicht is mij pas goed duidelijk als ik het tweemaal gelezen heb."

„Niemand," zei Von Sandrart, „kan met dit werk ook maar de minste moeite hebben. Het is geschreven om op het eerste gehoor begrepen te worden. Een klein kind kan het begrijpen."

„O ja?" zei Rembrandt, die de kriebelende binnenpret weer voelde opkomen. „Denkt u dus, dat die oude mannen geen moeite gehad hebben met de klassieke vergelijkingen?"

„Zie, dat is zeer juist gezien," zei Vondel, terwijl hij een paar weerbarstige haren wegveegde. „Neen, Joachim, daarin heeft hij gelijk. De oude mannen kunnen er niets van begrepen hebben; het is immers geschreven voor de begunstigers. Ik heb mij zelfs dikwijls afgevraagd of het mogelijk is, iets te schrijven dat zowel de eenvoudige, ongeletterde mens als de mens met smaak en beschaving aanspreekt."

„Ik weet niet," meende Von Sandrart, „waarom een beroemdheid als u zich hierover het hoofd breekt. Hij, die op Pegasus is gezeten en naar de sterren rijdt, hoe kan hij zich storen aan de gemene paardeknechten, die hij beneden in de stal heeft achtergelaten? De mensen, die uw bedoelingen niet kunnen begrijpen, moet u uit uw geest bannen, anders komt er van uw geschriften niets meer terecht. Ze mogen blij zijn dat het hun vergund is, te luisteren en de brokjes op te rapen, die hun in handen vallen."

Gemene paardeknechten in de stallen? Ondanks de duidelijke druk van dokter Tulp op zijn schouder en de lichtere druk van Saskia op zijn arm, kon hij zich niet beheersen. Deze Duitser had niet alleen de deerniswekkende oude mannen beklad, maar ook Harmen Gerritszoon, de ongeletterde molenaar uit Leiden, vernederd en beledigd.

„Houd mij ten goede," zei hij, zo geladen dat een liefdadige dame, die aan een naburige tafel servetten verzamelde, er hevig van schrok, „maar moet ik hieruit opmaken, mijnheer Von Sandrart, dat deze oude mannen, de gemene paardeknechten, zoals u hen verkiest te noemen, in een lagere orde geplaatst moeten worden omdat zij nog nooit van Diana en Proserpina hebben gehoord? Ik weet zelf bijna niets van dichtkunst, maar als schilder kan ik u dit zeggen: kijk naar hun gezichten en u ziet méér dan in de gladde smoelen van uw heren met smaak en beschaving. Ik kan het weten, ik heb beide typen geschilderd, en wanneer mijn inspiratie uitgeput raakt, ga ik tot die gemene paardeknechten om mij zelf te vernieuwen."

Er viel een stilte. De ogen van Von Sandrart werden gelig en hij keek Rembrandt

van top tot teen aan. „Jazeker, mijnheer Van Rijn, dat is duidelijk. Dat is uitermate duidelijk, te oordelen naar uw manier van schilderen."

„Er is nog veel meer duidelijk!" Hij onttrok zijn arm aan de remmende hand van Saskia. „Het is bij voorbeeld duidelijk, dat de mensen hun buik vol hebben van Diana en Proserpina. Het was al erg genoeg toen de Romeinen de Grieken gingen nadoen, het werd nog erger toen de Italianen de Romeinen imiteerden. Maar als wij de nabootsers van de nabootsers gaan nabootsen, dan wordt het te gek, dan willen we veren van een kikker plukken. Die Pegasus van u is al lang dood, mijnheer Von Sandrart; wat er nu nog in die stal staat, is een vermoeid, aftands beestje, dat zo diep in zijn eigen mest staat dat het zich nooit meer zal kunnen verroeren, laat staan naar de sterren vliegen."

Hij was te heethoofdig om aan de gevolgen te denken. De stilte, die volgde, bewees dat zijn woorden onweerlegbaar waren, hoewel Saskia een kleur had gekregen en dokter Tulp totaal verbijsterd was. Toch was het hem welkom, dat de dokter zijn uitval verzachtte door te zeggen, dat mijnheer Van Rijn het natuurlijk niet over dichters had, maar over een zekere groep schilders, voornamelijk Vlamingen.

Vondel zelf scheen niet boos te zijn; hij wreef zijn voorhoofd en zei, dat een verschil van mening altijd verfrissend was en dat een eerlijke woordenwisseling slechts stof tot nadenken kon geven.

Maar even later, toen Rembrandt en Saskia zich langs de donkere gracht naar huis repten, liet zij zich niet meeslepen door zijn opgewonden commentaar op het voorval. Keurde ze zijn opvliegendheid af? Waarom zou hij zich beheersen tegenover de verwaande kwasten, die in Muiden elkaars gat zaten te likken? Hij behoefde niet op zijn tellen te passen; hij ambieerde geen burgemeesterschap, zoals Tulp; hij had al meer begunstigers dan hij kon gebruiken. Nee, hij had de heren eens flink en onweerlegbaar de waarheid in hun uitgestreken bekken gesmeten!

De klok van het stadhuis sloeg elf, en dat maakte zijn voldoening nog groter. Het was nog vroeg; de kans bestond nog dat er een paar mannen van de militaire sociëteit kwamen en dan kon hij hun nog eens in geuren en kleuren zijn overwinning uit de doeken doen.

Ruim een half jaar na de liefdadigheidsavond in het Oudemannenhuis was Saskia werkelijk weer zwanger. Maar hoewel dokter Bonus met stelligheid zei, dat ze zich deze keer niet vergiste, bleef die tweede zwangerschap ongeloofwaardig. Het was al zo vaak gebeurd, dat de Portugees-joodse dames haar vermaand hadden, voorzichtig te zijn op de trap; de mennonieten hadden al zo dikwijls gebeden voor een goede afloop van de bevalling en de officieren hadden al zoveel glazen geheven op ‚hem die spoedig bij ons zal zijn', dat ze het deze keer maar moeilijk kon geloven. Zelfs toen zij weer de vormeloze kleren moest aantrekken, die zij voor de geboorte van Rombertus had gedragen, had haar toestand iets onwezenlijks.

Naarmate haar buik groeide, werd haar gezicht kinderlijker en smaller. De ogen leken groter, vanwege de blauwe kringen; de mond was meisjesachtig pruilend. Het was precies het gezicht dat hij nodig had voor de engel in de apocriefe geschiedenis van Tobias, en hij maakte talloze schetsen. De mennonietenpredikant Anslo vergeleek ze met de oudere studies voor een Flora en een Delila en vond een theologische reden voor de verandering. „Zij kan nu niet meer poseren voor een heidense godin of een Kanaänitische vrouw. Ze heeft een glans uit de andere wereld over

zich, een glans die God als een bijzondere genade verleent aan bepaalde vrouwen die in verwachting zijn," zei hij. „Dit overtuigt mij ervan, dat de geest reeds in het kind vaart, wanneer het nog in de moederschoot is. Ik bedoel dit: je vrouw weet, al kan zij het niet in woorden vangen, dat zij een levende ziel ter wereld gaat brengen."

Het was misschien een ziel, maar dan ook weinig meer dan een ziel die zij in de vochtige hitte van de zomer na langdurige en vreselijke pijnen ter wereld bracht. Deze keer was er vakkundige hulp bij de bevalling. Dokter Bonus was er eerder dan de vroedvrouw, en in de zeven uren van ondraaglijke spanning ging hij maar één keer de kamer uit, om zijn blaas te ledigen. Maar het kind, een meisje dat Cornelia zou heten, naar zijn moeder, gaf geen geluidje toen het ondersteboven gehouden werd en een paar klappen op de billetjes kreeg. Kort nadat ze het bloed en vocht hadden afgewassen, stierf het met een klein, kort zuchtje.

Uit de dood van het kind was het te verklaren, veronderstelde hij, dat Saskia zo langzaam weer op krachten kwam. Ze bleef drie weken in bed, slapend of lusteloos, en maar driemaal per dag kwam ze tot leven, na het innemen van de voorgeschreven beker vlierbessenwijn.

Het viel Rembrandt moeilijk, aan zijn werk te blijven terwijl zij alleen in de slaapkamer lag. Tien-, twintigmaal per dag legde hij zijn penselen neer, liet zijn leerlingen alleen en ging naar Saskia. Dan trok hij een krukje tot dicht bij het bed, nam de koele, slappe vingers tussen zijn handen of legde zijn hoofd op de deken bij haar knieën. Dan pas kwam hij tot rust, een half versufte, dromerige rust. In het begin wachtte hij op de ogenblikken, dat de opwekkende drank haar tot leven bracht, maar op den duur merkte hij dat ze hem in haar half slapende toestand meer vrede schonk. Wanneer de wijn eenmaal zijn werk deed, zei ze alles wat in haar opkwam en praatte zij als iemand, die smacht naar het leven en de wereld. Dan zei ze, dat ze een nieuwe mantel van beverbont nodig had, of ze liet een bediende komen en gaf opdracht, een uitgebreid maal klaar te maken, dat ze dan later onaangeroerd van zich afschoof.

Het was volstrekt niet te zeggen hoe lang deze toestand zou duren. Drie-, viermaal stond zij op, met de bewering dat ze helemaal beter was, alleen om na een korte periode van koortsachtige bedrijvigheid weer uitgeput naar bed te gaan. Dokter Bonus kon de oorzaak van die inzinkingen niet vinden; als ze haar vroegen wat ze voelde, zei ze alleen dat ze zich ellendig voelde, zo ziek als ze nog nooit in haar leven was geweest. En ze zei het driftig, met tranen van wanhoop in haar ogen. Dokter Tulp verdacht haar ervan, te doen alsof zij ziek was omdat ze zich schaamde, om de dood van haar kindje te treuren. Als dat zo was, zei hij, mocht ze beslist niet met haar verdriet vereenzamen in de slaapkamer; dan moest zij zich laten troosten en afleiden door de anderen in huis en door meelevend, begrijpend gezelschap. Als zij meende ziek te zijn, dan mocht ze wel gaan liggen, maar in de huiskamer. Konden ze die kleine rustbank met de vergulde cupido niet zolang in de kamer zetten?

Het gebeurde, en zij lag elke avond op de kussens, waarop zij Danaë was geweest en waarop zij met Gods hulp weer Danaë zou zijn. En alle goede vrienden kwamen hun opwachting maken, tot haar getrokken als de bijen tot de honing. Anslo en Swalmius in hun zedig domineeszwart, kapitein Banningh Cocq en de jonge luitenant Van Ruytenburg in de uitmonstering van de stedelijke schutterij, de leerlingen met verf op hun kiel en onder hun nagels, zij allen wachtten hun beurt af om haar

een ruiker aan te bieden, een fles Franse wijn, een geurig stuk zeep of een kostbaar pakje Chinese thee.

Het was mevrouw Pinero, de vrouw van de Portugese boekhandelaar, een wijfje met een rimpelgezicht als een verschrompelde appel, die haar het poesje gaf. Het was duidelijk waarom zij juist dit katje had gekozen uit het nest van zes, dat in de boekwinkel van haar man was geboren: het had de kleuren van Saskia, koperkleurig oranje en romig wit. Het speelde, beweeglijk als Saskia, met een kwast van een kussen; het waste, elegant als Saskia, zijn donzige pootje. En ruim een week lang had het er de schijn van, dat mevrouw Pinero haar precies had gegeven wat zij nodig had. Zij legde het poesje in een bekleed mandje bij het keukenvuur te slapen, ze liet het tegen haar borst klimmen en haar kin likken, ze verwende het verschrikkelijk met ganzelever en deed room en suiker in zijn melk. Totdat Rembrandt ontdekte dat ze het op de grond zette als het op haar knie sprong, het opsloot in de keuken en vergat het eten te geven. Een van de leerlingen moest hem komen zeggen, dat het diertje tranende ogen had, een euvel dat al gauw met een oogwatertje van dokter Tulp was verholpen.

„Je poesje is al bijna beter, waarom laat je het niet uit de keuken?" vroeg hij op een avond voordat de visite kwam. Haar gezicht werd opeens afwijzend. „Vanavond niet. Een andere keer, over een paar dagen misschien. Het gaat er niet om dat ik niet van hem houd, maar ik word zo verdrietig als ik hem zie."

En toen eindelijk iets haar volledige aandacht en belangstelling trok, was het zo onbenullig en zo totaal vreemd aan zijn eigen smaak, dat haar herleving hem maar weinig vreugde verschafte. Maria de Medici zou een officieel bezoek aan Amsterdam brengen; de stad wilde haar een ongekend grootse ontvangst bereiden, met versierde schepen op de Amstel, voorstellingen in de Nieuwe Schouwburg, met trompetters op alle torens en erepoorten in alle hoofdstraten, en Rembrandt kon niet begrijpen waarom Saskia zich zo uitsloofde voor een vrouw, wier familie zich in Italië hoofdzakelijk onderscheidde door tirannie en in Frankrijk door het afslachten van protestanten in de Bartholomeüsnacht.

Maar het was nu eenmaal zo. Maanden vóór het bezoek haalde Saskia lang vergeten rokken en jakjes uit de kast om er nieuwe knopen en kant aan te zetten; ze ging haar huid en nagels en haar verzorgen alsof ze de volgende avond naar een groot bal moest. En kapitein Banningh Cocq en luitenant Van Ruytenburg droegen brandstof aan voor haar vuurtje; ze kwamen met het nieuws dat er een gekostumeerde optocht door de Breestraat zou zijn; alle vroegere en tegenwoordige burgemeesters waren naar hun kleermakers gegaan om nieuwe gala-kledij te bestellen; Vondel was door de gemeenteraad benoemd tot voorzitter van een commissie van dichters en schilders, om de welkomstliederen te dichten en de erepoorten, de kostuums en de decors en vlaggen voor de Nieuwe Schouwburg en het stadhuis te ontwerpen. De mennonieten luisterden met al hun christelijke naastenliefde naar al die wereldse beuzelpraat; ze stemden zelfs met Saskia in toen ze zei, dat het afbreuk aan Rembrandts reputatie als schilder zou doen als hij zich afzijdig hield en zich niet in het Muiderslot liet zien, waar de commissie voor poëzie en kunst zou vergaderen.

Rembrandt voelde niet veel voor vergaderingen van praatzieke commissies, het ontwerpen van malle kostuums of het maken van verguld gebladerte en papieren bloemen. Maar als hij even tijd had om over het geval na te denken – wat zelden voorkwam, omdat de prins juist weer twee passieschilderijen had besteld – leek het

hem toch niet kwaad, zich erin te laten betrekken, in de eerste plaats ter wille van Saskia, maar ook omdat hij dan misschien gelegenheid kreeg, dat betreurenswaardige voorval in de tuin van het Oudemannenhuis goed te maken. Na het opdrogen van de voldoening gaf de herinnering eraan hem nu dikwijls een bittere smaak in zijn mond. Hij had vooral spijt van de twee satirische schilderijen, die uit die stemming waren voortgekomen: een vette, vadsige ‚Ganymedes ontvoerd door de arend' en een uitbundige ‚Diana verrast door Actaeon', waarin de vlezige jagersman bijna uit zijn vel sprong van verrukking om de eenentwintig kwabbige naakte vrouwen die in een typisch arcadisch vijvertje stoeiden en gilden. De doeken waren allebei grif verkocht en de kopers lieten al hun vrienden delen in de grap. Rembrandt kon dan ook niet op straat komen of hij ontmoette iemand die met hem wilde lachen om ‚die heerlijke spot met de klassieke verwaandheid van Muiden'. En hoewel niets erop wees, dat iemand van de heilige Muiderkring een van die werken had gezien, bleef de mogelijkheid als een dreigende wolk boven zijn hoofd hangen.

Die avond in het begin van september was hij met andere dingen bezig toen Cocq en Van Ruytenburg om negen uur hun verwachte bezoek niet kwamen brengen. Hij had de hele dag aan een reeks studies van de ‚Opstanding' voor de prins gewerkt, met de remmende verbazing die hij altijd kreeg wanneer hij terugviel op een achterhaalde stijl. De engel, de Romeinse soldaten, de ijle gedaante die uit het graf verrees, niets werd naar zijn zin. Hij kwam er niet uit, hoopte dat het in een andere omgeving beter zou lukken en ging daarom met zijn tekenplankje en papier naar de huiskamer, al zou hij daar natuurlijk prompt door allerlei kleinigheden worden afgeleid. Saskia zat op een ergerlijke manier te hoesten, waarschijnlijk om aandacht te trekken. Haar poes, die zich tot een verwend, lastig dier had ontwikkeld, sprong herhaaldelijk op zijn knie en drukte dan een vochtige neus tegen zijn kin. En de enige drie bezoekers die waren komen opdagen, Swalmius, Anslo en dokter Bonus, zaten om de tafel te redekavelen over de aard en de kentekenen van God.

Hij had hen allen wel eens getekend of geschilderd, en ook nu inspireerden zij hem meer dan de mislukte schetsen die om hem heen op de vloer verstrooid lagen. De dikke Anslo had het oor van zijn bierkroes omvat, maar was zo verdiept in het gesprek dat hij vergat te drinken; hij was zo corpulent dat de naden van zijn jas bijna barstten, en zijn blozende wangen glommen boven zijn zwarte baardje. Swalmius, van opzij gezien, maakte een beheerste, gerijpte indruk. Het spaarzame kaarslicht gaf zijn blonde baard en zijn grijzende krullen een aureool van verheven rust. En tussen hen in zat de kleine Portugese jood met zijn hangsnor en zijn hoge schouders; instemming en verontwaardiging trokken als zonlicht en wolkenschaduw op een winderige dag over zijn zwaarmoedige gezicht.

„Als ik van één ding overtuigd ben," zei Swalmius met zijn diepe redenaarsstem, „is het dit: wij moeten Hem zien als een Vader."

„Daar moet ik protest tegen aantekenen," zei Anslo met een hoog geluidje, dat verrassend slecht bij zijn forse borstkas paste. „We kunnen hem áánvoelen als een Vader, voor mijn part, maar niet zien. Hij is niet te zien, niet als Vader of wat dan ook."

„En toch is het Zijn duidelijke wil geweest, binnen onze gezichtskring te komen. Hij is vlees geworden, opdat wij Hem zouden aanschouwen," zei Swalmius, geduldig als een schoolmeester tegen een onwillige jongen.

Josef vertelt zijn dromen.
Ets 108 x 81 mm, 1638.
Rijksprentenkabinet Amsterdam.

„Niet aanschouwen in de volheid van Zijn goddelijke natuur. Alleen de kentekenen, die Hij geschikt achtte voor de beperktheid van de menselijke geest en de menselijke zintuigen . . ."

„Wil je werkelijk zo ver gaan, Hem deelbaar te maken? Zoals ik het zie, heeft Hij zich geheel en niet gedeeltelijk geïncarneerd in het lichaam van Jezus Christus onze Heer, tot onze verlossing."

„U zult het mij niet euvel duiden," zei Bonus, „als ik het met u beiden oneens ben. Mijn bezwaar tegen die vleeswording is juist, dat Hij erdoor wordt beperkt tot hetgeen waarneembaar is. Hij is niet zodanig in de vorm van een lichaam te kneden of in de tijd te beperken, dat Hij of Zijn schim begint met een geboorte en eindigt met de dood."

Rembrandt behoefde niet naar het antwoord van Swalmius te luisteren; hij kende de oude betooggronden uit zijn hoofd. Saskia voelde zich verwaarloosd; hoestend zat ze naar buiten te kijken. De kat liep over de schetsen, wat geen groot verlies was. De klokken van de stad sloegen het halve uur, dof galmend in de mistige herfstlucht, en Cocq en Van Ruytenburg waren er nog steeds niet. Rembrandt legde zijn krijtje neer en keek zuchtend naar de gladde schets.

„Onze gastvrouw zal zich wel vervelen," zei Bonus, „maar de gastheer heeft toch wel iets tot ons debat bij te dragen? Een God die beperkt is in tijd en ruimte, zou op linnen te schilderen zijn; wat zeg jij ervan, Rembrandt zou je God kunnen schilderen?"

„Dat weet ik niet, ik heb het nooit geprobeerd."

„Maar je hebt wel de vleesgeworden God geschilderd. Je hebt onze Heer en Verlosser herhaaldelijk uitgebeeld," zei Swalmius.

„Dat weet ik wel," wierp Bonus tegen, „maar wanneer je Jezus schildert, heb je dan het gevoel dat je God de Schepper van het heelal uitbeeldt?"

Voordat hij antwoord gaf, raapte hij de kat van de schets van een Romeinse soldaat en zette het dier zo ver mogelijk van zich af zonder op te staan. „Ik begrijp je niet goed. Ik heb het gesprek niet zo nauwlettend gevolgd."

„Hij bedoelt," zei Anslo, „kun je de kentekenen van God de Vader in de persoon van God de Zoon neerleggen?"

„Over wat voor kentekenen heb je het?"

„De kentekenen," zei Bonus met zijn zwaarmoedige lachje, „die niet te beschrijven zijn, omdat niemand zich er een voorstelling van kan maken. De thora verbiedt mij, Hem met name te noemen, dus laat staan Hem te beschrijven, wat ik stellig zou doen als ik trachtte, Zijn kentekenen op te sommen. Als je opheldering wenst, moet ik je naar mijn geleerde vrienden verwijzen."

Dat was niet meer nodig, want kapitein Banningh Cocq kwam binnen, deftiger gekleed dan gewoonlijk, in zwart fluweel en een prachtige nieuwe hoed met golvende rand.

„U ziet eruit als een goudhaantje, kapitein," riep Anslo hem na, terwijl hij naar de rustbank liep om zijn opwachting te maken bij de vrouw des huizes.

„Opgeprikter dan mij lief is," was het antwoord.

„En waar is de luitenant?" vroeg Saskia terwijl ze hem haar hand en daarna haar wang bood.

„O, hij is opgehouden. Hij verzocht me, u allen zijn verontschuldigingen aan te bieden."

Het was niet de eerste keer dat de luitenant was ‚opgehouden', maar de verklaring was nu wel bijzonder vaag en Rembrandt voelde zich onredelijk boos worden. „Met zulke uitvluchten bezorg je hem een slechte naam. Het lijkt wel of hij bij een speelkameraadje in de Pieter-Jacobszstraat is."

Saskia schaterde, Anslo kreeg een kleur en Swalmius fronste zijn olympische voorhoofd. Banningh Cocq ging op een stoel dicht bij de rustbank zitten, schraapte zijn keel en scheen geen antwoord te kunnen vinden.

„Je bent zelf ook laat," zei Rembrandt als een vermanende vader.

„Ik weet het." De kapitein zette zijn fraaie hoed af en schoof hem zo diep mogelijk onder de stoel, alsof hij zich ervoor schaamde. „Om eerlijk te zijn: ik ben met Van Ruytenburg in Muiden geweest. Ze houden daar nog steeds besprekingen, maar het hing mij de keel uit en daarom heb ik de rest maar aan hen overgelaten."

„Wat zoek jij in godsnaam in Muiden?" vroeg Rembrandt.

„Eigenlijk niets, totaal niets . . . het was pure tijdverspilling. We zijn erheen geroepen in verband met dat stomme gedoe voor Maria de Medici. En als wij samen niet verantwoordelijk waren voor de parade van de schutterij, zouden we geen van beiden iets met dat gezeur te maken hebben. Je wordt misselijk van dat kinderachtige geknoei bij Hooft, volwassen mannen en vrouwen die met vergulde notedoppen en papieren bloemetjes spelen . . ."

Saskia was lijkbleek geworden; ze zwaaide haar benen van de bank en ging op de rand zitten, de ellebogen op haar knieën, haar gebalde vuisten onder haar kin. „Dus ze hebben de commissie van kunstenaars al benoemd? Dat had ik niet gedacht . . ."

„O ja, ze zijn allemaal benoemd, de stakkers. En ze zijn al vlijtig aan het werk ook, taferelen schilderen voor de onnozele optochten, en kostuums ontwerpen

voor de dikke dames die de Amsterdamse Maagd en de Deugd en de Zeevaart moeten voorstellen."

„Wie zitten er in de commissie?" vroeg ze bijna onhoorbaar.

„Geen enkele figuur van enig belang, mijn lieve mevrouwtje. Mensen van het slag van Govert Flinck, de oud-leerling van uw man, mensen die zwemmen in hun tijd omdat ze geen opdrachten krijgen. Die arme Flinck, ik had werkelijk met hem te doen, hij verveelde zich stierlijk."

„Dus ze hebben Rembrandt niet gevraagd?"

Tranen stonden in haar ogen, maar die wekten eerder Rembrandts boosheid dan zijn medelijden. Het was al erg genoeg dat ze hem gepasseerd hadden en hem waarschijnlijk nu zaten uit te lachen; het was al erg genoeg dat Flinck hem op deze manier had verraden. Moest zij nu ook nog een publieke vertoning maken van zijn schande?

„Nee," zei de kapitein, „uw man is gevrijwaard van het vervaardigen van papieren kroontjes. Hij zal zijn tijd moeten zoekbrengen met het uitvoeren van opdrachten van Zijne Hoogheid in Den Haag. Dat is heel jammer, het spijt me geducht voor hem, maar het zal hem geen slapeloze nachten bezorgen, denk ik. En aangezien ik sinds het middaguur niets dan slappe thee en akelig kleine koekjes heb gehad, zou ik gaarne uw gastvrijheid op de proef stellen door een bord haring en een kroes bier te vragen."

„Ik zal u bedienen, kapitein." Saskia stond op en forceerde een bleek glimlachje. „Nee, geen tegenwerpingen; ik voel me gezond genoeg om gastvrouw te zijn."

Niemand maakte tegenwerpingen; het was duidelijk dat zij even naar de keuken wilde gaan om haar tranen te drogen. Rembrandt moest zich geweld aandoen om niet achter haar aan te gaan; nu zijn boosheid was gezakt, besefte hij hoe schrijnend dierbaar ze hem was met haar kinderlijke kwetsbaarheid. De kat liep wel met haar mee, maar ze merkte het niet. Rembrandt begon aan een nieuwe tekening, maar zijn hand was onvast en het begin mislukte.

„En wat heb ik vanavond gemist?" vroeg Banningh Cocq op een luchtige toon.

„Niets dat de moeite van het vermelden waard is," zei Rembrandt.

„Dat is bijzonder onheus uitgedrukt," protesteerde Anslo. „Wij waren in een hoogst belangwekkend gesprek gewikkeld. Volgens dominee Swalmius moeten wij God beschouwen als . . ."

„Hemeltje," zei Saskia, die binnenkwam met het bord en de kroes, „beginnen we nu van voren af aan?" Zij bediende kapitein Banningh Cocq met een weinig overtuigend vertoon van vlotheid en schalksheid en ging daarna weer op haar rustbank liggen.

„We waren trouwens nog niet uitgepraat," zei dokter Bonus. „Je hebt me nog geen antwoord op mijn vraag gegeven."

„Ik weet niet meer wat de vraag was," zei Rembrandt, terwijl hij bleef kijken naar zijn getekende engel die moeiteloos de zware grafsteen oplichtte.

„Ik vroeg: als je Jezus schildert, heb je dan het gevoel dat je God schildert?"

Met tegenzin dacht hij aan alle uitbeeldingen van Jezus die hij had gemaakt, van de Man die met de meesterlijke zwier van een toneelspeler Lazarus uit het graf riep, tot het prachtige naakt aan het kruis, dat alleen pijn leed aan het voorhoofd waarin de doornen staken en aan de doorboorde voeten. En de Man, die in een explosie van licht voor de ogen van Zijn apostelen in Emmaüs een nieuwe gedaante aannam, was op zijn best een wonderdoener, geen godheid. „Wat plaag je me

toch! Heb ik ooit beweerd dat ik vroom was? Als je er een schilder met de haren wilt bijslepen, neem dan Dürer of Grünewald. Zij hebben Hem uit een innerlijke drang geschilderd, dat veronderstel ik althans. Ik schilder Hem voor de prins, om in Den Haag aan de wand gehangen te worden."

„Kom, kom," zei dominee Swalmius verdraagzaam, „je doet je zelf slechter voor dan je bent. Elke keer als je Hem schildert, geef je Hem minstens één van Zijn kentekenen. Neem nu je ‚Opwekking van Lazarus', daarin liggen toch ongetwijfeld Zijn majesteit en macht."

Rembrandt walgde van zich zelf. Er was geen sprake van majesteit en macht; deze Christus was een acteur, die zijn rol kende en zeker was van de bijval van zijn publiek. „Dat is juist de slechtste van allemaal." Met weemoed dacht hij terug aan Rinske Dobbels, de wasvrouw, die hij tegen de achtergrond van Pieter Lastmans antiquiteiten had getekend, lelijk in haar naaktheid, maar eerlijk en even eenzaam en miskend als hij. Toen was ik beter, dacht hij, toen stond ik dichter bij het ware. Wat is er uit mij verdwenen? Wat heb ik verloren?

„Nee," zei Bonus, „ik blijf bij mijn mening. Wie tracht Hem te kennen, wie zelfs maar denkt dat het mogelijk is, Hem te kennen, begaat de zonde van de hoogmoed. Wat kunnen wij in onze beperktheid meer van Hem kennen dan de houtworm kent van de boom waaraan hij zich voedt?"

De kat, stinkend naar haring, kwam op de schetsen staan. Rembrandt wilde het dier wegschoppen, maar hij deed het niet. Wat de boom is voor de houtworm, wat God is voor mijn zwakke, onbetrouwbare zintuigen, dat ben ik voor de kat, dacht hij, een wezen dat niet begrensd is in de tijd, zonder geboorte of dood, een bron van voeding en genezing en straf, de bezitter van een onmetelijke, onbegrijpelijke macht. Met mijn linkerhand streel ik hem, met mijn rechter kastijd ik hem; en als ik me kwaad genoeg kon maken, zou ik hem doodslaan. En daar staat hij nu op mijn tekeningen, zonder meer van mijn tekeningen te weten dan ik weet van de macht die de zee doet zwellen en de kometen en sterren voortstuwt . . .

„Houd nu op met tekenen, liefste, en kom bij me zitten," zei Saskia.

Hij stond niet dadelijk op. Het kon niet, want een verschrikkelijke mogelijkheid hield hem gevangen. Hoe kan ik weten, dacht hij, dat de Onkenbare, als Hij eens wordt onthuld, niet even eigenmachtig, zelfzuchtig en onbeduidend is als ik zelf?

De grote ontvangst, die de stad Amsterdam bood aan Maria de Medici, moeder van de allerchristelijkste – en zeer katholieke – koning van Frankrijk, liep ten einde. En het besluit was jubelend uitbundig: alle klokken van de stad luidden om het hardst, alle trompetters in stadsdienst spanden hun longen tot het uiterste in, en het lawaai was zo groot, dat de lucht gonsde van het klapwieken van zwermen opgeschrikte duiven. Dokter Tulp stond met de andere leden van de commissie van ontvangst op de kade en vroeg zich af, wat de duiven wel van al dat rumoer dachten.

Het was afgelopen, en de duizenden die voor de ramen en op de daken en balkons van de huizen aan het Rokin hadden genoten van het schitterende waterfestijn, pakten nu hun omslagdoeken en kinderen bijeen en gingen weer naar buiten, de met fakkels verlichte straten op. Alles was vlot en foutloos verlopen; de koninklijke bezoekster had in haar handen geklapt en gezegd, dat zij nog nooit – zelfs niet in Parijs – door zo'n overweldigende menigte was begroet en dat de ontvangst te beschouwen was als een voortreffelijk produkt van Amsterdam, zo degelijk en goed als een vaatje gekaakte haring.

Op het water dreven nog vergulde bladeren en papieren kroontjes, maar de andere attributen van het feest zouden al gauw opgeruimd zijn: de boten, veranderd in de schuit van de veerman Charon en de schelp van Neptunus, zouden worden afgetakeld en weer op de vrachtvaart en visvangst gaan; de erepoorten moesten weer plaatsmaken voor het verkeer; de vlaggen, kostuums en valse baarden gingen weer hun muffe kisten en kasten in, en het kunstmatige eiland, opgebouwd in het water om indruk te maken op een vorstin en het toneel voor een kinderlijk-dwaze vertoning te zijn, zou straks door de Zuiderzee worden teruggeëist.

Alles verliep volgens het programma. Voordat de fanfare ging verslappen, reed de gouden koets voor, voorafgegaan en gevolgd door ruiters, en stapte de koninklijke bezoekster in, een vrouw met een paardachtig gezicht en een bevroren glimlach die in de loop van de dag zo hard als ijzer was geworden. Zij deelde door het glas nog een paar weinig overtuigende kushandjes uit en verdween toen in een roffel van hoefgetrappel om een welverdiende nachtrust te gaan genieten.

Toen het rijtuig vertrokken was, keek dokter Tulp zoekend langs het gekrioel voor de huizen, tot hij zijn vrouw en dochter naar buiten zag komen. Het was zijn bedoeling, met hen naar huis te gaan, maar toen hij de vervoering op het gezicht van zijn dochter zag, liep hij vlug een andere kant op. Twaalf uren lang feest en geestdrift was hem meer dan genoeg geweest; hij kon niet meer. De dames moesten maar alléén verder gaan met pretmaken; zijn zwager was trouwens bij hen en zou hen wel thuisbrengen, die was nog fris, want hij was niet van negen tot negen overgeleverd geweest aan de ijzeren grijns van de koningin-moeder en het dwangbuis van koninklijke etiquette.

Hij stak de kade over en wist ongehinderd door de menigte te komen door de blik van Maria Tesselschade te ontwijken en op een haastig-verstrooide manier te knikken tegen Frans van Pellicorne. Hij baande zich een weg tussen zijn samengegroepte medeburgers – onwrikbaar en onverstoorbaar, onuitstaanbaar met hun snijdende stemmen en zeurende kinderen – en ging naar het uitgestorven centrum, in de richting van de Nieuwe Doelenstraat. Het openbare leven van de stad omvatte heel veel mensen, maar ook velen hadden er geen deel aan, en het waren zeker niet de slechtsten onder hen die deze avond rustig uitzaten in het huis van Rembrandt.

Nu was het in zekere zin Rembrandts eigen schuld, dat hij van het feest buitengesloten was en mokkend in zijn kamer zat, de gordijnen dichtgetrokken om de vreugde van de anderen niet te zien. Maar dokter Tulp voelde er wel iets voor, na die vermoeiende dag de Barmhartige Samaritaan te spelen en hem wat te troosten. Het zou prettig zijn, even ‚toevallig' binnen te lopen en te zeggen, dat een kroes bier met goede vrienden een weldaad was na een dag van lege vormelijkheid en zinloos geschreeuw.

Op een hoek, onder een knetterende fakkel, bleef hij staan om zijn rode armband (teken van zijn lidmaatschap van de officiële feestcommissie) af te doen, waarna hij de Nieuwe Doelenstraat inging.

Hij zag al dadelijk dat de gordijnen niet dicht waren. De ramen stonden zelfs wijd open. Op de trap kwamen luid gepraat en smakelijk gelach hem tegemoet. Die vrolijkheid verbaasde hem, vooral omdat de officieren er niet konden zijn: die moesten hun nutteloze wacht houden voor de staatsievertrekken waar de vorstin sliep, tot de nachtwacht hen om elf uur kwam aflossen.

Hij kwam binnen en merkte tot zijn nog grotere verbazing, dat het gezelschap

klein was, zo klein dat die luidruchtigheid wellicht de dekmantel was voor teleurstelling en nijd. De mennoniet Anslo, de Portugees-joodse boekverkoper Pinero met diens wulpse, rimpelige vrouwtje, en de melancholieke Bonus waren de enige bezoekers, en daarom keek dokter Tulp met enige ongerustheid naar de enorme berg haringsalade, die de gastvrouw juist begon op te dienen. Als ze dit samen moesten verorberen, dienden ze de hele nacht door te eten.

Saskia legde de lepel neer en kwam naar hem toe om hem te begroeten, mollig, roze, gelukkig weer lichtvoetig . . . en gekleed in zijde en parels alsof zij bij de prins zelf te gast was. Het was moeilijk voor te stellen, dat zij al diep in de twintig was, vijf jaar getrouwd en moeder van een vroeg gestorven en een doodgeboren kindje; haar geur, zachtheid en onschuld waren die van een kind. „Kijk eens wie daar is! Ze hebben de koningin-moeder zeker eindelijk in bed gestopt!" zei ze, terwijl ze met een schalkse beweging de deftige zwarte hoed van zijn hoofd trok. Hij gaf een kus op haar frisse appelwang en keek haar toen onderzoekend aan. Haar gezicht verried geen spijt om het gemiste feest. Ter wille van haar man had zij al maanden onverschilligheid gespeeld en nu geloofde zij waarschijnlijk zelf, dat het haar koud liet. Ze vertelde hem opgetogen, dat het ditmaal een late visite zou worden omdat de kapitein en de luitenant nog dienst hadden, terwijl er om half twaalf nog een stuk of zes anderen verwacht werden.

Eerst had het er de schijn van, dat Rembrandt de zaak even luchtig opvatte als zijn vrouw. Hij zat Bonus te vertellen van een vreemde armkramp, waar een van zijn leerlingen last van had, en knikte terloops in de richting van dokter Tulp, alsof het een heel gewone avond was. Maar in het kaarslicht zag hij, dat Rembrandt met buitengewoon veel zorg gekleed was. De brede kraag van Vlaamse kant, die achteloos over zijn forse schouders lag, stelde de mooiste plooikragen van de gezeten burgers in de schaduw, en de granaatstenen oorring, die aan zijn linkeroor bengelde, maakte een wijnrode lichtvlek op zijn wang. Ook hij wilde tonen, dat hij zich voor een eenvoudig avondje thuis beter kon kleden dan Von Sandrart of Frans van Pellicorne of Allaert van Hoorn voor het bal van de koningin-moeder.

Dokter Tulp kwam naar hem toe en mengde zich in het medische gesprek. Dokter Bonus adviseerde warme compressen en dagelijkse lichaamsoefeningen en Rembrandt stelde tientallen vragen, alsof de kramp van zijn leerling de enige zorg in zijn leven was. Maar zijn hand, grof en behaard en daardoor fel contrasterend met het fijne, gouden borduursel van zijn manchet, begon onwillekeurig op de tafel te trommelen, en juist toen de arme Bonus een wetenschappelijke uiteenzetting gaf van het verschil tussen spierkramp en spierverrekking, wendde Rembrandt zich onbeleefd van hem af en vroeg aan dokter Tulp: „En? Hoe is het gegaan? Het waterfeest, bedoel ik, en het andere gedoe."

„Ja!" zei Saskia met iets te felle belangstelling, „hoe is het gegaan? Heeft mevrouw Bicker de schelp van Neptunus tot zinken gebracht? Dat kon haast niet anders; ze is zo zwaar als een koe, ook al zónder dat schild en die helm en al die ellen gouden en purperen stof!"

Dokter Tulp gaf ze hun zin: een verslag van de gebeurtenissen, dat nog kritischer was dan hij had bedoeld. De dikte van mevrouw Bicker, de onverkwikkelijke ruzie over de voorrang, waardoor de optocht van burgemeesters was vertraagd, de opvallende gelijkenis tussen de koningin-moeder en het paard van de cavaleriekapitein, de volslagen leegheid van de koninklijke conversatie, hij beschreef het alles met zoveel vuur en smaak, dat hij in grote verlegenheid raakte toen zijn

gastheer hem in de rede viel met de vraag, of niet heel het openbare leven uit zulke zinloze en onbeduidende dingen bestond. Die vraag was een dolksteek in de richting van dokter Tulp zelf, die immers hoopte, eens zelf burgemeester van Amsterdam te worden.

De ernstige Anslo was ook geschrokken van het verslag, maar om een andere reden. Hij weigerde de salade, die Saskia hem aanbood, en maakte een van zijn vurige, hartstochtelijke armgebaren, waarvan de vrouwelijke mennonieten zo onder de indruk raakten. „U hebt gemakkelijk grappen, dokter," zei hij, „de zaak van de godsdienst gaat u niet ter harte. Maar ik zie geen reden om te lachen. De dag, waarop een koningin van Frankrijk, een katholiek en reactionair, feestelijk wordt onthaald door een liberale protestantse stad, is voor mij een treurige dag, een tragische dag, een zwarte dag!"

Rembrandt legde zijn armen op tafel en zuchtte een paar kaarsvlammen opzij. „Wat verwacht je dan?" Hij keek somber naar het gouden borduursel op zijn manchet. „Amsterdam is geen Leiden; de Amsterdammers behoeven geen wrok te koesteren; hún dijken waren veilig, niemand heeft hún familieleden verbrand. Zij hadden slechts hun florijnen op te graven om de vrede te kopen."

De dokter keek hem licht verwonderd aan. Als de Leidenaar zo'n vurige liefde voor zijn geboortestad koesterde, had hij die tot nu toe heel knap verborgen; het paste hem bovendien niet, zo minachtend over florijnen te spreken, met zijn glinsterende granaat en zijn kostbare Vlaamse kant. „Ik wist niet dat je onze stad zo hard beoordeelde. Je bent er toch wél gevaren?"

„O ja, ik ben er wél gevaren, maar dat maakt de stad niet minder omkoopbaar."

„Omkoopbaar?" zei Bonus, „dat is toch wat te gortig. Als Amsterdam omkoopbaar is, hoe noem je dan een stad als Sevilla?"

„Geef mij Sevilla maar, zo rot als het is. Daar weet een mens tenminste waar hij aan toe is. Ik heb liever te maken met inquisiteurs en jezuïeten dan met gladde schijnheiligen, die van twee wallen eten."

Dokter Bonus keek schouderophalend zijn collega aan, waarmee hij wilde zeggen, dat de opmerkingen van Rembrandt, opwellend uit een verbitterd hart, niet te ernstig genomen moesten worden. Ook Anslo deed er het zwijgen toe, en het onderwerp zou afgedaan geweest zijn als Pinero, de boekverkoper, zijn keel niet geschraapt had om op te merken: „Ik ben het met dokter Bonus eens, ‚omkoopbaar' is het woord niet voor Amsterdam. Omkoopbaarheid veronderstelt slechtheid, en uw goede burgers zijn niet geslepen genoeg om slecht te zijn. Het ergste, waarvan u hen kunt beschuldigen, is hun diep gewortelde neiging tot nuchterheid. Hoe ze ook redekavelen over godgeleerdheid en staatkunde, ze zijn in de eerste plaats koopvaarders, die moeten leven van de aankomst en het vertrek van schepen. Het enige, wat zij werkelijk willen, is een net van open waterwegen en belastingvrije afzetgebieden in de hele wereld. Het protestantisme is in Amsterdam van ondergeschikt belang, al wil ik daarmee de stad en de desbetreffende godsdienst niet beledigen."

Pinero was zo mager, dat hij in het halfdonker bijna niet meer te zien was; zijn brede kikkermond en uitpuilende ogen maakten hem lelijk, maar het was een lelijkheid met onmiskenbare distinctie.

„Jij kunt niemand beledigen," zei zijn verschrompelde vrouwtje. „De mensen kennen je nu wel: als jij iets zegt, bedoel je meestal precies het tegenovergestelde."

„Wat bedoel ik dan?"

„In de eerste plaats kun je nooit bedoeld hebben, dat de Amsterdammers niet

verlicht en vrijheidslievend zijn. Zoals jij en ik maar al te goed weten, zijn ze zo verlicht en edelmoedig geweest, de joden op te nemen."

„Zeker, zeker, mijn duifje," zei hij met een zangerig geluid, dat de echtelijke genegenheid iets karikaturaals gaf, „ze hebben de arme joden opgenomen. En daaraan mag ik misschien toevoegen, dat de arme, door ziekten geteisterde joden toevallig ervaren zakenlieden waren, met goede relaties in allerlei belangrijke oosterse havens. Ja, de Amsterdammers ontvingen de joden met open armen, waarbij ik wil afzien van het Nieuwe Testament, dat ze ons in de hand drukten toen we aan wal stapten. Maar zouden ze even gastvrij geweest zijn voor Engelse tinsmeden of Zweedse ijzerhandelaren of Duitse bakkers, al waren dat nog zulke brave protestanten?"

„Jij twijfelt! Maar op de Amsterdammers valt niets aan te merken. Al hebben ze zich uitgesloofd voor de Medici, ze helpen dan toch maar hun mede-protestanten in Frankrijk, en dat zal de Franse kroon toch niet zo welgevallig zijn!"

„Voorlopig toegegeven. Maar ik wil er alles onder verwedden, dat wij de dag nog zullen beleven waarop Hollandse schepen met Hollandse musketiers die Franse protestanten van jou uit hun laatste bolwerk jagen."

Anslo kneedde een stukje kaarsvet tot een balletje en smeet het weg. „God verhoede dat ik dat beleef!" zei hij met een klinkende slag op de tafel, alsof het de preekstoel in zijn mennonietenkapel was. „En áls ik het beleef, deel ik de mening van onze gastheer, dat wij tot in het merg verrot zijn."

„Verrot zou ik het niet willen noemen," zei Pinero. „Wel op een beredeneerde manier zelfzuchtig."

Saskia wilde een eind maken aan het zwaar-op-de-handse gesprek door brood rond te delen, maar Rembrandt was zo bleek en kwaad geworden, dat zij zich niet durfde verroeren. „En wat is het verschil tussen dat soort zelfzucht en omkoopbaarheid? Hoe je het ook noemt, het komt op hetzelfde neer. Ze verkopen hun geboorterecht voor een schotel linzen!"

Dokter Tulp schrok even, toen Rembrandt ook hem met harde ogen aankeek. Het is dus ook voor mij bedoeld, dacht hij. Hij ziet mij in een stoet burgemeesters, die schijnheilig de hand schudden van afgezanten uit het katholieke Frankrijk en het katholieke Spanje. En hij zelf dan, met zijn dure vrouw en zijn verwaarloosde familie, zijn ruime kamers en zijn kunstverzameling en zijn kostbare oorhanger, wat heeft hém de afgelopen tien jaar bezield? Wat hebben die gehuicheld nobele schilderijen daar in zijn studio te maken met de werkelijk diep doorvoelde tekeningen, die ik in de vestibule van Lastman heb opgeraapt? De verschrikkelijke waarheid, die hij in die grove handen van hem had, die was het geboorterecht, dat híj voor een schotel linzen heeft verkocht.

„Genoeg," zei mevrouw Pinero. „Ik ga mij eens aan de haringsalade wijden."

„Ja, Saskia," zei Anslo met een diepe zucht, „stond je niet op het punt, brood rond te dienen?" En juist wilde hij de stemming redden met een vermakelijk verhaal, toen er voetstappen en gelach op de trap klonken. Er kwam weer kleur op Saskia's wangen en de ogen van Rembrandt werden mild.

„Daar komen ze, de dappere krijgers, terug van de bloedige slag," grapte Pinero.

Dokter Tulp vertrok, ondanks herhaalde protesten; zijn afscheidswoorden klonken minder hartelijk dan hij ze bedoelde. In de kamer vol luide stemmen en gekletter van zwaarden voelde hij zich opeens niet meer thuis; hij wilde alleen zijn met zijn pijnlijk brandende vragen, alleen in het donker van de nacht.

DEEL VI

1640-1642

„KIJK NU TOCH, DAAR HEB IK HET ALWÉÉR GEDAAN!" ZEI DE OUDE JACOB, DE TAPPER van de militaire sociëteit, die een scheut bier over de aristocratische hand van Frans Banningh Cocq had gemorst.

„Het hindert niet," zei de kapitein, terwijl hij zijn hand aan zijn servet afdroogde en de kroes opnam, de derde in een half uur. „Veeg maar schoon." Niemand kon echt kwaad worden op die oude pias, kaal als een ei, krom van de jicht, en met een neus die bijna zijn vooruitstekende kin raakte. Zijn grenzeloze onhandigheid en lelijkheid hadden iets ontwapenends.

Banningh Cocq proefde het bier en had spijt van zijn bestelling. Als kapitein van gegoede stand dronk hij niet veel, zeker niet in de openbare, rokerige sociëteitszaal. Zijn tweede kroes had trouwens zijn denkproces al vertraagd, geholpen door de dikke, blauwe rook uit de stenen pijpen en de zwarte walm van het vochtige turfvuur, en van de derde zou hij stellig hoofdpijn krijgen. Maar Van Ruytenburg liet hem wachten, dus er zat niets anders op dan drinken. Hij was die avond in zijn ouderlijk huis geweest, wat vervelend en vermoeiend was, en hij was niet in de stemming, te praten met de dobbelaars en drinkers aan de andere tafeltjes in het flakkerende licht van de olielampen en de rossige gloed van het vuur. En het was veel te koud om op de binnenplaats op de luitenant te wachten; op de zes grote kruisboogramen zaten al ijsbloemen . . .

Van Ruytenburg zou hem die avond twintig geleende florijnen teruggeven, anders was hij hier helemaal niet gekomen. Want als de schuldenaar kwam en de schuldeiser was er niet, dan stond de goede bedoeling gelijk met betaling en kwam er nooit meer iets van het geld terecht. Het was al half elf, de eerste gasten pakten hun hoeden en zwaarden en gingen weg.

Kapitein Banningh Cocq keek naar de tien, twaalf gezichten op het grote militaire schilderij van Cornelis Ketel, dat aan de wand tegenover hem hing. Hij vond het een mooi schilderij, al was het vijftig jaar oud, uit de tijd en bruin berookt. Er zat léven in die mannen van de burgerwacht, met hun verouderde kledij en wapens.

„Dat ding van Ketel kan een schoonmaakbeurt best gebruiken," zei oude Jacob, terwijl hij het gemorste bier opdweilde.

„Een schilderij kun je niet schoonmaken, dan is het bedorven."

„Tja, dat zal wel. Nou ja, ik heb gehoord dat we binnenkort een paar nieuwe krijgen."

Er waren er twee besteld. De troep van korporaal Bicker had zich door de bekende Duitser Von Sandrart laten portretteren om de gebeeldhouwde buste van Maria de Medici, terwijl de gepensioneerde officieren, de meesters van de militaire sociëteit, een bestelling bij Govert Flinck hadden geplaatst.

Banningh Cocq keek naar de wanden. Als de twee nieuwe schilderijen op hun

plaats hingen, zou er nog één halfduister vlak over zijn, tussen een raam en de uitspringende schoorsteen. Als daar ooit een schilderij van hém en zijn mannen zou komen te hangen, en hij was beslist niet van plan, zijn kapiteinschap onvereeuwigd te laten, dan zou er in het donker maar bitter weinig van te zien zijn.

Jammer . . . de plek was bijzonder ongunstig. Een marcherende troep zou daar bovendien de indruk wekken, het raam uit of de schoorsteen in te stevenen. Alleen felle, heldere kleuren zouden daar 's avonds zichtbaar zijn; zelfs de levendige kleuren van Ketel zouden er verloren gaan. Hij zag in gedachten het blauwgroen van golven op een zomerdag, helder rood met een vleug oranje, felgeel, zachte partijen goud . . . Verdraaid, hoe kwam hij aan die kleuren? Hij sloot zijn ogen en ze kwamen tot hem terug in een oosterse hoofdtooi, een stuk blauwgroene hemel achter een vluchtende Delila, het saffraangele gewaad van een gast van Belsazar.

Natuurlijk . . . het waren de kleuren uit het atelier van Rembrandt, hier vlak bij. Er was maar één man die zo stralend kon schilderen, dat de duisternis van die hoek erdoor werd verdreven.

Het was zo'n lumineus idee, dat hij niet begreep waarom hij er niet eerder was opgekomen. Hij nam een ferme teug bier en draaide zijn stoel zover, dat hij de halfduistere wand goed kon zien. O ja, er kon iets schitterends van gemaakt worden; hij bevolkte de wand al met gewemel van krijgshaftige figuren, die vlaggen ontplooiden, musketten laadden en op trommels sloegen, maar hij zelf was toch de hoofdpersoon. Hij zag zich al, gepluimd en als een groot veldheer uit de verwarring naar voren schrijden. Dat was niet alleen ijdelheid, want een goed schilderij was ook een lauwerkrans op het hoofd van de schilder. In Den Haag, waar zijn werken in de vertrekken van de prins hingen, was Rembrandt wel beroemd, maar in Amsterdam was zijn faam eigenlijk nooit uit de verf gekomen. Na de ‚Anatomische les van dokter Tulp' had het hem weliswaar aan opdrachten niet ontbroken, maar in die zeven jaar had zijn naam de ware glans nooit teruggekregen. Zelfs zijn oudleerling Govert Flinck was nu meer in zwang dan hij. Rembrandt had de kans nodig, weer eens sterk opvallend in de openbaarheid te treden. En die kans was de opdracht, een schilderij van kapitein Banningh Cocq en zijn mannen te maken. Hij zou erdoor geïnspireerd worden tot een meesterwerk, dat alle andere schilderijen in Amsterdam in de schaduw moest stellen.

Toen luitenant Van Ruytenburg eindelijk kwam – zijn neus rood van de kou, had hij sneeuw in zijn baardje en in zijn weelderige bruine krullen – verontschuldigde hij zich voor het oponthoud en gaf de kapitein op hetzelfde ogenblik de twintig florijnen. Het was onmogelijk, kwaad te zijn op de jongensachtige, levenslustige luitenant. „Neem me niet kwalijk als ik ril," zei hij, terwijl hij ineengedoken ging zitten, „maar het is ook zo donders koud buiten."

„Gedobbeld?"

„Nee, triktrak. Die twintig florijnen en nog vijftien erbij heb ik gewonnen van een heel oubollige Engelsman in De Kroon."

„Probeer die vijftien dan een paar dagen vast te houden."

„Dat is ook mijn bedoeling." Hij had altijd de beste bedoelingen. „Maar waarom?"

„Omdat . . ." Banningh Cocq kon het niet langer voor zich houden. „Omdat je het nodig hebt voor een inschrijving. Het kwam zojuist in me op, dat er nog één plek over is voor een schilderij van de troep, en als wij er niet gauw beslag op leggen, doet een ander het."

Saskia ziek te bed, op studieblad.
Ets 153 x 130 mm, 1638.
Rijksprentenkabinet Amsterdam.

De luitenant keek bedenkelijk. Hij had zijn gewonnen geld blijkbaar al een andere bestemming gegeven. „Ik dacht dat alle plaatsen al besproken waren," zei hij.

„Nee, die grote in de hoek is nog vrij."

„Die? Wat een rotplek, zo zwart als de bodem van een plee. Wie daarin terechtkomt, betaalt zijn dure geld om in het vergeetboek te raken."

De kapitein glimlachte om de gepeperde taal. „Hij is niet zo ongunstig als je denkt. Wat daar komt te hangen, doorstaat in elk geval de tijd. Niemand stoot er met wapens tegen of smijt er bier tegenaan."

„En niemand zal het waarschijnlijk zíén ook."

„Dat hangt van de schilder af."

„Goeie God, Banningh, waarmee moet hij dan schilderen? Gloeiende kolen? Gesmolten ijzer? Jij zou zwart fluweel moeten dragen; wat zien ze dan van je vanuit het midden van de gelagkamer? Alleen je sjerp, je zwaard, je handen en je gezicht."

Juist die woorden maakten, dat kapitein Banningh Cocq er nog meer zin in kreeg. Die dingen, in combinatie met de gloed van het fluweel, zoals alleen Rembrandt die kon laten uitkomen, zou zijn gestalte iets verrukkelijk geheimzinnigs geven. „Jij zult er in elk geval niet onder lijden," zei hij. „Je mag dragen wat je wilt. Je gele tuniek met de gouden tressen zal heel mooi uitkomen."

Van Ruytenburg hield van dat fraaie wambuis en er waren niet veel gelegenheden, het te dragen. Bijna zwichtte hij dus. Maar toen de oude Jacob hem zijn bier voorzette en hij betaalde, werd hij weer vertederd door de rinkelende munten in zijn beurs. „Niemand kan iets schilderen, al is het mijn gele tuniek, dat in zo'n zwart gat tot zijn recht komt."

„Nee, Von Sandrart en Flinck zouden er niet toe bij machte zijn, dat geef ik toe.

Maar er is er één, die het kan, en schitterend ook: onze vriend verderop in de straat."

„Rembrandt? Aan hem had ik niet gedacht."

„Doe dat dan even. Denk aan de kleuren van ‚Simsons bruiloft' en het schilderij waar Belsazar de tekenen aan de wand ziet. Met zulke kleuren is een donkere plek juist een voordeel! De tressen op jouw tuniek zijn dan helemaal vanaf de andere schoorsteen te zien."

De luitenant liet zich nog niet strikken, hoewel hij naar de lege wand staarde alsof hij zich zelf daar al zag prijken.

„Ik zal je wat zeggen," zei Banningh Cocq. „Ik bewaar de twintig florijnen, die je me daarstraks hebt gegeven, en gebruik ze als jouw eerste bijdrage."

„Geen denken aan!"

„Waarom niet? Het is toch maar speelgeld. Het is onze laatste kans en ik wil mijn kapiteinschap niet zonder blijvende herinnering voorbij laten gaan. Het is bovendien zo'n gemakkelijke manier, een goede vriend een grote dienst te bewijzen."

Dit had meer uitwerking dan hij had verwacht; edelmoedigheid was het zwakke punt van de luitenant. Er werd nu een beroep gedaan op zijn eer, en hij krabbelde voorzichtig terug. „Zo'n aanbod kan ik in geen geval aannemen," zei hij, „en ik heb niet gezegd dat ik niet wil meedoen als het me wordt gevraagd. Ik probeerde alleen, de zaak van alle kanten te bekijken. Zo iets onderneem je niet lichtvaardig."

„Lichtvaardigheid is niet mijn gewoonte. Als ik aandring op snel handelen, dan is het omdat we binnenkort niet meer kúnnen handelen. Ik weet zeker, dat niemand van de compagnie zich eraan zal onttrekken, al kennen de meesten Rembrandt niet persoonlijk. Ze hebben genoeg vertrouwen in mij om de keuze van de schilder aan mij over te laten."

„O, Banningh, geef het in godsnaam niet de schijn, dat ik je niet vertrouw en dat ik geen schilderij zou willen. Ik ben er ook op gesteld, dat Rembrandt het doet. Hij was de beste van Amsterdam, al is hij niet meer zo in de mode. En ik wil toch ook iets terugdoen voor de gastvrijheid, die ik bij hem heb genoten."

„Bij mij," zei Banningh Cocq met bijna vaderlijke warmte, „is het méér dan een vergoeding van gastvrijheid." Hij ging zich nu verlagen, om in de ogen van Van Ruytenburg verhoogd te worden: „Ik heb het me nooit vergeven, dat ik hem niet in de kunstenaarscommissie voor de ontvangst van Maria de Medici heb laten benoemen. Dat heeft hem verdriet gedaan, ik merkte het duidelijk, en het heeft zijn arme vrouwtje ook verdriet gedaan, juist toen ze op haar zwakst was, na het verlies van haar tweede kindje."

Hij was bij toeval over Saskia begonnen, maar dat bleek een gelukkig toeval te zijn: de ogen van de luitenant waren opeens vertederd. „We houden het geheim voor hen, Banningh, tot er officieel toe besloten is. Ze mogen niet opnieuw teleurgesteld worden, er kán immers iets tussen komen," zei hij. Maar de kapitein wist, dat Van Ruytenburgs bezwaren al overwonnen waren door de gedachte aan het lieve, betraande gezichtje van Saskia na het vervliegen van een mooie droom.

„Wat zou er dan tussen kunnen komen?"

„Sommigen vinden het misschien een bezwaar, dat hij rustig alle tijd neemt die hij denkt nodig te hebben. Het duurt eeuwen eer hij iets aflevert."

„Is dat zo erg? Hoe langer hij erover doet, hoe beter het wordt. Bovendien, het schilderij zelf heeft geen haast, alleen het bespreken van de plaats."

„Ga je gang dan maar; bespreek de plaats morgen."

De kapitein schoof zijn kroes weg, streek zijn snor glad en trok zijn gewichtige

gezicht, dat geen lichtvaardigheid kende. „Ik heb niet gezegd dat we ons er hals over kop in moeten storten. Eerst moet alles degelijk overwogen worden." De laatste groepjes schutters sloegen nu hun bouffantes om en stapten op. „Er komt veel geld bij kijken, en wij samen moeten daarvan minstens een derde voor onze rekening nemen, in de eerste plaats omdat we de oudste officieren zijn, in de tweede plaats omdat we natuurlijk vóóraan geschilderd willen worden, ten voeten uit en met alle details."

„Hoeveel zouden we dan moeten betalen?"

Hij moest het maar zonder omwegen zeggen. „O, vijfhonderd florijnen of daaromtrent."

„Vijfhonderd?" De luitenant rilde weer en wreef zijn handen, niet omdat hij het bedrag te hoog vond, maar omdat de vertrekkende schutters de buitendeur hadden opengelaten en het gemeen tochtte.

„Zo iets, denk ik, maar het is niet meer dan redelijk, dat er driehonderd of driehonderd vijftig uit mijn beurs komen. Jouw aandeel is dan maar honderd vijftig, hoewel ik er natuurlijk op sta, dat er aan jou even veel aandacht wordt besteed als aan mij. De compagnie zou nooit zo goed zijn geworden als wij niet samen het bevel hadden gevoerd, dat heb ik al zo dikwijls gezegd."

Dat waren edele woorden, op een indrukwekkende toon de bijna lege gelagkamer in geslingerd. De sfeer was uiterst geschikt voor ernstige bedoelingen en verheven gevoelens.

„Hij en Saskia kunnen heus wel een opzienbarend succes gebruiken," zei hij verder. „Als het geld van nieuwe opdrachten binnenstroomt, zullen ze het goed en passend besteden. Zij is het type vrouw, dat parels moet dragen, God heeft haar ertoe geschapen. En hij . . . hij heeft alleen een kans nodig, al die slampampers te laten zien uit welk hout hij gesneden is."

De luitenant veegde langzaam het bierschuim uit zijn snor en deed zijn beurs open om Jacob zijn fooi te geven. Huiverend keek hij naar de ramen. „Kijk die ijsbloemen toch," zei hij, „wat is het bitter koud!" En de kapitein wachtte kalm en rustig tot Van Ruytenburg ook de vijftien florijnen uit zijn beurs viste en ze tussen de biervlekken naast de kroes van zijn kapitein legde. „Bewaar jij ze maar . . . anders gooi ik ze over de balk," zei hij.

Al bijna een uur stond hij op het stenen bruggetje de schaatsende mensen in het grijsgroene schemerlicht van de gracht te schetsen. Het rood van hun wangen en neuzen en de felle kleuren van hun gebreide vesten en kousen waren bijna niet meer te zien; zijn blote handen wilden hem niet meer gehoorzamen en zijn blik was vertroebeld door de tranen, die de bijtende kou uit zijn ogen perste.

Er was geen enkele reden meer, zich nog langer bloot te stellen aan de meedogenloze wind, die van de stormachtige Zuiderzee kwam. Hij had al ruimschoots genoeg stof voor het paneeltje, waarop hij het kleureffect van het noordelijke licht op de sneeuw wilde vastleggen. De vorige avond in zijn atelier – de ruiten wit bevroren en de tocht zuigend langs zijn voeten – had hij de nog maagdelijke oppervlakte eerst bestreken met gom en daarna met een bleke onderlaag van krijt, dat straks door de verf heen zou schijnen en aan het tafereel een huiveringwekkende glans moest geven. En vandaag, tussen vier en vijf uur, had hij geleerd wat het licht deed met het ijs en wat bevroren, vochtige winterlucht deed met schoorstenen en daken. Hier op de brug viel nu niets meer te doen; toch ging hij nog niet naar huis. Hij

wilde opzettelijk te laat komen voor het eten, om haar ongerust te maken. Buitenstaanders dachten, dat hij haar aanbad en verwende; verwend was ze zeker, want die middag was ze op een nukkige manier tegen hem uitgevallen en met haar scherpe tong erger tegen hem van leer getrokken dan een echtgenoot met een greintje zelfrespect mocht verkroppen.

Het was begonnen met de motten, die gaten gevreten hadden in zijn Russische berehuid in de bergkast. En daarin niet alleen. Ze hadden ook huisgehouden in de paarsfluwelen sprei, om nog te zwijgen van een Perzische omslagdoek die hij nog niet eens voor een schilderij had gebruikt. Hij had er niet naar durven en willen kijken. Maar nog erger dan de schade was Saskia's houding: zij vond, dat je motten moest verwachten en je erbij neerleggen. Een zeker deel van je bezittingen moest je op gezette tijden gewoon afschrijven; er gebeurden dingen mee, die door God gewild waren, net als aardbevingen of overstromingen. Hij had daarop gezegd, dat motten alleen in vervuilde huizen voorkwamen, waarop zij – schor en met een hoogrode kleur – hem had uitgedaagd, haar al dat vuil in hùis dan maar eens aan te wijzen. Hij deed het, in de verwachting, hoogstens een stoffige vensterbank of een niet-uitgeveegde haard te vinden. Maar hij had zo angstwekkend veel méér ongerechtigheden ontdekt, dat hij in een schreeuwende woede was uitgebarsten. De kasten in alle kamers waren puinhopen. Al het koper en brons had hard een poetsbeurt nodig. Aan alle plafonds, behalve in de huiskamer, hingen spinnewebben, en in haar kleedkamer lag een onsmakelijke hoop vuil goed, dat om onbekende redenen niet in de was gekomen was. Het huis was rondweg verwaarloosd en hij zei haar dat ronduit.

Maar was ze geschrokken? Toonde ze berouw? Geen sprake van. Ze zei nuchter en brutaal, dat het allemaal zijn schuld was. Toen ze hem in de kerk liefde en gehoorzaamheid had beloofd, was daar niet bij inbegrepen dat zij de rotzooi achter zeven leerlingen moest redderen, hem zijn eten voorzetten wanneer het meneer beliefde te komen, of het nu vijf uur was of elf uur; of tegen de motten te vechten in allerlei kasten vol waardeloze oude rommel. Ze hadden niet genoeg kamers en de kamers waren niet groot genoeg om te leven zoals zij het deden. Ze had minstens drie meiden nodig en ze mocht er maar twee hebben. Als hij met alle geweld zijn geld wilde oppotten (en het was ook háár geld!) dan moest hij maar een paar motten op de koop toe nemen. En als hem dat niet beviel, dan ging hij maar weg.

Dat laatste had hij letterlijk opgevat. Hij pakte vlug wat tekengerei en ging zonder een woord de deur uit. Hij had in een taveerne een karbonade en een bord kool gegeten, was de hele Prinsengracht afgelopen, had zich een uurtje gewarmd in de regentenkamer van het weeshuis en schilderijen bekeken, die hij niet had gezien sinds hij en Jan Lievens ze in de tijd van Lastman op vrije middagen hadden bestudeerd. Met schetsen had hij zo lang mogelijk gewacht op de sombere stemming van het laatste uur daglicht; nu zijn krijt en papier op waren, stond hij op de brug in het zilvergrijze schemerlicht te staren en begon medelijden te krijgen met Saskia, omdat hij doodmoe was van het medelijden met zich zelf.

Hij hield zich zonder overtuiging voor, dat hij ook niet geweten had wat de nasleep van zijn trouwbelofte zou zijn. Ook hij had niet beloofd, gewillig al haar slonzigheid en zorgeloosheid te slikken. En toch knaagde er een schuldgevoel aan hem. De oude dominee Sylvius, haar enige familielid van wie hij was gaan houden, had hem duidelijk gezegd hoe kinderlijk ze was, zonder één gedachte aan de toekomst, zonder één zorg om het heden. Hij had toen ijverig geknikt en de indruk

gewekt, dat hij haar met open ogen nam zoals ze was. De predikant lag nu in zijn graf; maar als hij nog geleefd had, zou het niet in hem opkomen, te zeggen: ‚Ik heb je wel gewaarschuwd!' Juist daardoor voelde Rembrandt zich zo sterk gebonden aan de belofte, die hij de oude man had gedaan. Hij had de laatste weken veel aan hem gedacht; hij was bezig aan een posthuum portret van hem, voor mevrouw Sylvius.

Natuurlijk mocht hij Saskia op haar fouten wijzen, maar het gaf geen pas, haar harde verwijten naar het hoofd te slingeren. En als hij weer dacht aan wat hij gezegd had, werd hij ziek van ellende en nog veel kouder dan hij al was.

Hij keek weer naar het winterse uitzicht, om zijn gedachten af te leiden. Een meeuw vloog steil omhoog, voortgejaagd door de storm; hij ving de houding en de eenzaamheid van de vogel in een paar vlugge lijnen, in een hoekje van het volle papier. Ze had er deerniswekkend uitgezien toen hij wegliep, ondanks het uitdagende gezicht dat ze probeerde te trekken. Hij dacht aan de twee kinderen, die zij had verloren. Hoe had hij, die alleen het verdoemde zaad had gezaaid en verder niets te lijden had gehad, haar ooit anders dan medelijdend en liefdevol kunnen behandelen? Het was wreed en onmenselijk geweest, haar hard te vallen, en ook nutteloos, omdat zij was wie ze was en toch niet kon veranderen. Hij had haar gekozen zoals ze was en kon het niet over zijn schrijnende hart verkrijgen, haar anders te wensen.

Hij zuchtte, liet het stompje krijt over de brugleuning vallen, vouwde het vel papier op en stak het in zijn zak. De voering van zijn zak was lelijk gescheurd; van verstellen was ondanks haar beloften nooit iets gekomen. Hij liep langzaam de brug af, en bleef plotseling staan, want hij zag haar aankomen, met haar vilten hoedje en rode manteltje met eekhoornbont. Hij kon nog niet geloven dat zij het was, maar ze rende naar hem toe, zich niet bekommerend om wie haar zag. Ze had tranen in haar ogen toen ze beverig en schor zijn naam zei en haar hoofd tegen zijn borst legde.

„Wat doe je in dit verschrikkelijke weer met je verkoudheid?" Het was geen verwijt; de tranen prikten ook in zijn ogen toen hij haar ijskoude gezichtje kuste. Hij draaide haar om en samen liepen ze weg; op een openbare brug konden ze elkaar immers niet staan zoenen, maar hij drukte haar zo dicht mogelijk tegen zich aan, om de warmte en de verzoening in haar te laten doorstromen.

„Ik hield het niet uit, ik dacht dat je nooit meer terugkwam."

„Hoe kom je daarbij?" vroeg hij, al was dat precies wat hij haar had willen laten denken.

„Ik hield het alleen niet uit, toen ben ik naar mevrouw Pinero gegaan . . ."

Dat was tien minuten lopen, terwijl zij de vorige dag koorts had gehad en hij haar die morgen nog had gezegd, in bed te blijven.

„Ik voelde me zo afschuwelijk dat ik moest huilen . . . en mevrouw Pinero vroeg wat eraan scheelde en ik zei hoe de motten in de berehuid waren gekomen . . . Ze zei dat ik kamfer moest gebruiken, en ze gaf me wat mee . . . en ik zei dat ik niet eens meer in de kast durfde kijken, maar dat was malligheid, zei ze, en ze bood aan, met me mee naar huis te gaan. Ze is zo'n lieve vrouw . . . toen keken we samen, en het viel eigenlijk nog erg mee . . . Aan de paarse sprei mankeert niets en in die oude omslagdoek zaten maar een paar heel kleine gaatjes."

De omslagdoek was niet oud, hij had hem nog geen vier maanden geleden gekocht, maar hij beheerste zich.

„Nu is de kast helemaal opgeruimd; we hebben hem schoongemaakt en uitgestoft en in al het wol en fluweel kamfer gestrooid. En toen is mevrouw Pinero naar huis gegaan en heb ik alle andere kasten ook nog schoongemaakt. Ik heb het helemaal alleen gedaan, want Maartje was boodschappen doen en Liesje deed de was. Terwijl ik bezig was, voelde ik me heel prettig, want jij zou natuurlijk geweldig verrast zijn, maar toen ik klaar was, had ik het vreselijk warm en zweette ik, en het was al vier uur en toen begon ik me zo ongerust te maken, omdat ik ging denken dat je niet meer terugkwam . . ."

Hij nam haar hand in de zijne en drukte er een kus op. „Ik wilde juist naar huis gaan toen ik je zag komen. Hoe wist je, dat ik daar was?"

„Je was er gisteren ook geweest, had je gezegd. Als ik je niet gevonden had, weet ik niet wat ik gedaan zou hebben . . . Ik heb mijn hele leven nog nooit zo'n verdriet gehad . . . ik heb gewoon op de grond zitten huilen." Ze hoestte even en keek hem schuldig aan, alsof hoesten verboden was. „Toe, maak het weer goed . . . vergeef het me . . ."

Dat ergerde hem; hij was geen geestelijke, vergeving was niet zijn werk. En alles kón niet vergeten en vergeven zijn. De berehuid en de omslagdoek wogen zwaar, en met schoonmaken en kamfer had hij ze niet terug.

„Vergeef me dan niet, als je niet wilt." Ze maakte haar hand los uit de zijne. „Ik vergeef het jou ook niet, dat je gezegd heb dat ik een slons ben en dat je zolang wegbleef tot ik niet meer wist of je levend was of dood."

„Dat is idioot. Wat kan mij nu overkomen?"

„Alles wat ik zeg is idioot. Jij denkt dat ik gek ben."

„Dat heb ik nog nooit gezegd."

„Nee, maar je denkt het. Nou ja, je denkt nog veel erger dingen: dat ik geld verspil en slonzig en zorgeloos ben."

„Je moet alleen maar zorgen dat de kasten schoon zijn. Daarvoor betalen we de meiden, en we betalen ze toch meer dan rijkelijk!"

„Dacht je dat? Mijn zuster Titia betaalt haar meid de helft meer."

„Titia regelt haar huishouden op haar manier, ik doe het op de mijne."

„Ja, dáár heb je gelijk in. Jij bent zo koppig als een ezel en zo gierig dat ik er ziek van word."

„Iémand bij ons in huis moet toch op het geld passen!"

„Ja, in huis wel, maar niet op de veilingen. Daar mag je gerust dertig, veertig florijnen op een middag wegsmijten. Dát is geen verspilling, dat is geen zorgeloosheid, dat is niet iets om vergeving voor te vragen."

Ze was een paar deuren van hun eigen huis blijven staan, bij een bordes waar twee kinderen sneeuwballen maakten en de ruziemakende grote mensen een beetje angstig, maar ook nieuwsgierig aankeken. Hij trok haar aan een elleboog mee, hardhandiger dan zijn bedoeling was. Hij zei: „Je hoeft mij geen vergiffenis te vragen. Ik schenk mensen nooit vergiffenis, dat ligt niet in mijn aard, en je zou me een plezier doen door een beetje zachter te praten."

„Jij hebt het eerst geschreeuwd!" Zij had dit ook willen schreeuwen, maar het werd een aandoenlijk gepiep, omdat ze zo schor was.

„Toe dan maar, schreeuw zoveel je wilt. Morgen heb je geen stem meer."

„Ik heb geen stem nodig, zeker niet om tegen jóú te praten."

„Daar heb ik niet het minste bezwaar tegen. Een beetje rust kan ik heel goed gebruiken."

„Die zul je dan hebben."

„Hoe eerder hoe liever." Hij nam zijn sleutel, deed de huisdeur open en ging opzij om haar door te laten.

„Ga dan naar binnen, waar wacht je op?" zei ze.

Hij nam zijn hoed af, legde die met een sierlijke zwaai tegen zijn borst, maakte een buiging en nodigde haar met een spottend-hoffelijk handgebaar uit, vóór te gaan.

„Doe niet zo gek met je buiging." Ze duwde hem opzij, het was meer een stomp dan een duw, en ging naar binnen. „Jij bent belachelijk als je buigt. Je hebt er de houding niet voor. Je bent een pummel, dat ben je, een zelfzuchtige, lompe, harteloze pummel."

De stomp maakte hem kwaad, maar het scheldwoord was nog veel erger. Een pummel . . . bedacht hij, terwijl hij de slaapkamer inliep en de deur achter zich dichtsmeet, zo had Pieter Lastman de molenaarszoon uit Leiden natuurlijk ook genoemd; het aristocratische groepje bij mevrouw Van Hoorn had hem een pummel gevonden; haar familie noemde hem achter zijn rug waarschijnlijk ook een pummel, en hoe konden de gatlikkers in Muiden hem anders noemen? Hij rukte zijn jas uit en slingerde hem op een stoel; hij liet zijn bouffante midden op de vloer vallen om te tonen dat hij ook slordig kon zijn. Ze deed er verstandig aan, in de huiskamer te blijven; als ze hem nog één keer een pummel noemde, zou hij haar door elkaar schudden tot ze flauwviel.

Met veel lawaai pookte hij het vuur op dat de vonken door de kamer vlogen. Toen hij klaar was, hoorde hij haar hoesten, zelfs door de gesloten deur heen. Dat doet ze natuurlijk om een zielige indruk te maken, dacht hij. Hij stapte uit zijn koude, natte schoenen en trok de warme pantoffels aan, die zij voor hem bij het vuur had gezet, er waren een paar dingen, die ze nooit zou vergeten. Maar zij hoestte zo hardnekkig door, dat het geen aanstellerij kon zijn. Dat maakte hem opeens roodgloeiend van woede: nu had ze zich ziek gemaakt! Niet in bed willen blijven, naar mevrouw Pinero lopen, zich in het zweet werken en dan naar hem gaan zoeken alsof hij een verdwaald kind was, dat aan zijn oor thuisgebracht moest worden.

Het hoesten hield op, en hij probeerde te bedenken, wat er aan deze onhoudbare toestand gedaan moest worden. Hij kon niet eeuwig in de slaapkamer blijven terwijl zij in de huiskamer zat; er moest per slot gegeten worden. Hij had geen moed, weer de deur uit te gaan. Hij was nog door en door koud en te erg overstuur om in een luidruchtige taveerne te gaan zitten. Bovendien kende hij haar te goed: ze zou hem nalopen, zelfs naar een kroeg waar geen fatsoenlijke vrouw zich durfde vertonen. Ze had hem geslagen; ze had nu misschien spijt en wilde hem vergiffenis vragen, die hij deze keer niet zou weigeren. Hij haalde een borstel door zijn haar en ging naar de huiskamer om te zien wat ze uitvoerde.

Wat hij zag, maakte hem weer bijna blind van woede. Ze zat op een onuitstaanbaar theatrale manier op de vloer, blijkbaar in een houding van berouw en onderworpenheid. Ze zat tegen de rustbank waarop zij Danaë was geweest, haar arm op een van de brokaten kussens, haar hoofd op haar arm, het haar los en verwilderd. Ze staarde wezenloos naar een verkreukt zakdoekje dat over haar gebogen knie lag.

„Sta op," zei hij, misselijk van medelijden en woede. „Er is geen enkele reden om zo op de grond te zitten."

Ze gaf geen antwoord, bleef naar de zakdoek kijken. Hij keek ook, en zag in de vouw een bloedvlekje.

„Waar komt dat vandaan?"

„Dat bloed? Uit mijn mond, denk ik, toen ik hoestte." Ze maakte een prop van de zakdoek en legde haar hand erover.

Zwetend, in die bittere kou de straat op om hem te zoeken . . . Er stierven veel mensen aan longontsteking . . . en zij was zo teer als een winterroos. Een benauwde snik drong naar zijn keel, die hij veranderde in een brullende schreeuw om Maartje. Het meisje kwam de keuken uit met een sauskom in haar hand.

„Ga dokter Bonus halen!"

„Waar moet ik hem zoeken, mijnheer?"

Hij wist het niet, hij kon niet denken; hij kon alleen de zakdoek uit haar hand rukken en kijken naar de grootte en de kleur van het bloedvlekje, alsof dat hem verder kon helpen.

„Bij hem thuis, in het gasthuis . . ."

„Laat haar niet voor niets gaan," zei Saskia met een merkwaardig normale stem. „We hebben toch visite vanavond? Dan komen hij of dokter Tulp vanzelf wel."

„Wat moet ik dan doen, mijnheer?"

„Niets," zei ze met een flauw glimlachje. Ze stond op. „Haal het vlees van het braadspit voordat het aanbrandt en dek de tafel. Ik zelf ga mijn gezicht maar even wassen."

Hij stak haar zijn hand toe, die ze met zoveel wroeging en smekende liefde greep, dat hij moeite had zijn tranen te bedwingen. „Ik ben niet ziek, ik heb nergens pijn, alles is goed," zei ze.

De goede dokter Tulp luisterde aan Saskia's borst, zijn oor tegen haar ragfijne hemdje gedrukt. Toen hij weer opkeek, zei hij: „Niets aan de hand, vriend. Ik hoor althans niets. En dat betekent: niets verontrustends en zeker geen longontsteking."

De diepe zucht, die Rembrandt toen slaakte, maakte alles om hem heen anders. In de kamer was het plotseling hemels helder. De zes kaarsen verspreidden een gouden gloed, en hij begreep niet hoe hij de kamer ooit vervuild en rommelig had kunnen vinden.

Saskia knoopte langzaam en zonder valse schaamte haar jakje dicht en glimlachte onzeker tegen hem, de arme schat, alsof het heerlijke nieuws haar weer in zijn gunst kon brengen. „Maar waar kwam het bloed dan vandaan?" vroeg ze. „Er was zo'n grote vlek in mijn zakdoek, hij heeft het ook gezien."

„Ach, bloed kan van alles komen. Bloed behoeft niet op ontstoken of zwakke longen te duiden. Het kan bij voorbeeld uit je keel komen. Heb je erg hard gehoest?"

„Ja, dat wel, en ook geschreeuwd, want we hebben ruzie gehad en ík heb tegen hém geschreeuwd!" Ze wees naar Rembrandt en lachte alsof dat wel het toppunt van malligheid was.

„Dat zal je dan leren, een gehoorzamer eega te zijn," zei de dokter, terwijl hij haar verwarde haren streelde. „Die verkoudheden van je zijn al erg genoeg; je moet niet zo maar de straat op hollen en je mag je stem niet forceren als je schor bent. Het zou je helemaal geen kwaad doen als je een paar daagjes in een lekker warm bed bleef."

„Niet vanavond, doktertje . . . morgen dan. Ik zal heus zorgen dat ik warm blijf. Zet me maar in de stoel bij het vuur, pak me goed in en ik zal me niet meer verroeren. We zijn de hele dag verdrietig geweest, dat is nu niet meer nodig, en ik heb zo'n zin in een beetje plezier."

„Goed, je hebt mijn toestemming, als je maar blijft waar wij je neerzetten."

„En jij, mijn arme beer, vind jij het goed als ik opblijf?"

Het woord ‚beer' had een vreemde uitwerking op hem. Zijn keel werd erdoor dichtgeknepen, hij moest slikken en met zijn ogen knipperen. „Als de dokter zegt dat het geen kwaad kan, dan heb ik er niets op tegen." Het klonk zo ongewild bars, dat hij zich onmiddellijk over haar boog om haar een kus te geven. Haar voorhoofd was koel; ze had dus gelukkig geen koorts meer.

Saskia deed de laatste knoop dicht, de dokter schoof een gemakkelijke stoel naar het haardvuur en vroeg om een dikke deken, omdat het nogal tochtte over de vloer.

Rembrandt was blij dat hij even alleen kon zijn in de slaapkamer, al was hij niet bij machte, op zijn knieën te vallen om God te danken. Hij deed de deur van haar keurig opgeruimde kast open, waar de extra lakens lagen en de sterke geur van kamfer hing. Daar legde hij zijn voorhoofd tegen het zachte goed en liet zijn tranen de vrije loop. Ze zou niet sterven . . . samen zouden ze verder leven. God moge me mijn spraak ontnemen, dacht hij, als ik ooit weer mijn stem tegen haar verhef. Maar hij dacht niet: God moge mij blind maken, of God moge mijn rechterhand verlammen . . .

Hij zag de dingen, waarover hij haar een compliment kon maken: de fris geboende vloer, de ordelijke stapel kussenslopen. Toen bleef hij midden in de kamer staan, de deken over zijn arm, tot de ontdekking gekomen dat hij zijn eigen rommel dan ook maar moest opruimen. Zijn jas hing slordig over een stoel, zijn bouffante lag op de grond. Toen hij de jas opnam, voelde hij iets kraken, hij had niet meer aan de schetsen gedacht. De ontdekking was als een balsem. Hij wilde ze bekijken, om te weten of ze zo goed waren als hij ze die middag had gevonden. Maar als hij zich nu zelfzuchtig in de tekeningen ging verdiepen, zou de verzoening eronder lijden. Hij legde het opgevouwen papier dus op de deken en ging terug naar de andere kamer.

Het was een genot, haar in de deken te pakken, vrolijk en broos als ze was. „De kast ziet er prachtig uit," zei hij. „De kussenslopen liggen keurig op elkaar, en je hebt de vloer zo mooi geboend, dat ik me erin kon spiegelen."

„Zeg, als ik niet uit mijn stoel mag, hoe moet het dan met de salade? Ik heb Maartje geen opdracht gegeven; ik maak ze altijd zelf, zoals Hiskia het me heeft geleerd, en nu is Maartje al naar bed."

„Het hindert niet. Dan eten ze maar een keertje gewone vis."

„Ach ja; ze komen immers niet om te eten, ze komen voor jou."

„Nee, nee, ze komen voor jou," zei hij. Hij gaf haar een kus en ging met zijn vel papier naar de tafel, waar hij het in het kaarslicht kon uitspreiden.

Tulp kwam kijken en was zo lyrisch over de schetsen alsof hij Constantijn Huygens was. De kale boom, het zittende jochie dat zijn schaatsen onderbond, zelfs de eenzame meeuw in de hoek van het blad, alles kreeg zijn geestdriftig commentaar. Maar zijn overdreven lof werd een beetje pijnlijk toen Rembrandt bedacht, dat het maar losse schetsen voor een eenvoudig doek waren en dat er niet zoveel vurige woorden waren besteed aan belangrijke werken als ‚Belsazar', ‚De bruiloft van Simson' of ‚Het offer van Abraham'. Als deze goedkeuring bedoeld was als een terechtwijzing, dan was hij nu niet in de stemming, zich daarin te verdiepen.

Gelukkig hoorden ze op dat ogenblik de huisdeur dichtslaan en kwamen er vlugge, zware voetstappen de trap op. „Dat zullen Cocq en Van Ruytenburg zijn!" riep Saskia met een blijdschap, die in hem niet de minste afgunst wekte. Laat haar leven om vertroeteld en bewonderd te worden zolang haar longen lucht kunnen krijgen en haar ogen het zonlicht zien! dacht hij.

Hij liet de officieren binnen; ze waren in een opperbeste stemming, gezond tintelend van de kou, en hadden elk een fles kennelijk dure wijn bij zich.

„Hiermee," zei Banningh Cocq, terwijl hij met zijn fles naar die van de luitenant wees, „gaan we iets vieren."

„Wat dan? Is een van jullie bevorderd?" Dat was een domme vraag; de kapitein kon niet meer bevorderd worden en Van Ruytenburg kon zijn positie alleen verbeteren door de plaats van zijn kapitein in te nemen.

„Welnee, natuurlijk niet," zei Van Ruytenburg. „We vertellen het straks wel. Maar wat is er met onze gastvrouw aan de hand? Ben je soms jaloers en heb je haar zo ingepakt, dat niemand haar meer kan zien?"

Rembrandt gaf de verklaring, de heren betuigden hun medeleven, gaven troostende kusjes, waarschuwden voor infectie en zeiden, dat wijn het beste middel tegen alle kwalen was. Ze zouden haar dat middel toedienen zodra ze verklapt hadden, wat er die avond gevierd zou worden.

En plotseling zei de luitenant tegen Rembrandt: „Zou jij zestienhonderd florijnen willen hebben?"

„Wie zou er nu géén zestienhonderd florijnen willen hebben!" zei Saskia.

„Hij weet natuurlijk niet waarover je het hebt," kwam de kapitein. „Je bent helemaal verkeerd begonnen."

„Neem me niet kwalijk," zei Van Ruytenburg, „dan begin ik anders. Wat zou je vinden van een opdracht, véél groter dan deze eminente geleerde . . ." hij maakte een buiging naar dokter Tulp, „. . . . je een jaar of wat geleden heeft gegeven?"

Rembrandt gaf nog geen antwoord; zijn spraak werd hem ontnomen door het tafereel dat hij al zag: wapperende banieren, puntige lansen, de kruisende diagonalen van getrokken zwaarden.

„Kortom," nam de kapitein het over, „zou je een schilderij willen maken van de compagnie van kapitein Banningh Cocq die uitmarcheert? Vanavond is er voor zestienhonderd florijnen ingeschreven en we hebben een magnifieke plaats in de sociëteit besproken. De hele compagnie staat op de lijst en ze zijn het er allen mee eens, dat jij het voor 't zeggen hebt en ervan kunt maken wat je wilt."

„Alleen moet het flink kleurig worden," zei Van Ruytenburg, „want het komt in een vervloekt donkere hoek te hangen."

„Als hij het maakt, wordt het altijd kleurig," zei de kapitein.

Rembrandt zag de felle kleuren al zo duidelijk voor zich, dat hij nog niet eens dacht aan de winst en de roem, die het schilderij hem zou brengen. Het doek zou doordrenkt zijn van middagzon, die alle schaduwen eromheen moest verdrijven. En dan veel banieren, sjerpen en trommels en misschien het kleurige buisje van een jongen als extra felle toon. Dunne lichtlijnen op de lansen, gebogen lichtlijnen over de musketlopen, vonken die van de zwaarden spatten, plassen licht op de gepoetste laarzen en schoenen. Licht en kleur moesten op de eerste plaats komen, eromheen zou hij dan de portretten rangschikken, geen eentonige rij hoofden, die als op een presenteerblad aan de beschouwer werden voorgehouden, maar levende mensen, gevangen in de spanning van hun gezamenlijke actie.

„Nu, wat zeg je ervan? We kunnen de flessen pas ontkurken als je ja gezegd hebt."

Zijn roem zou weer stijgen; het leven zou hem de onmogelijke dingen schenken, waarvan hij in Leiden al had gedroomd. „Natuurlijk neem ik het aan!" zei hij. „Ik geloof, dat ik jullie iets bijzonders kan geven . . ." Hij verdwaalde weer in zijn gedachten: het militair gedruis moest op het linnen gebracht worden, kreten, zware

voetstappen, tromgeroffel. Deze geluiden vastleggen in een uitbarsting van kleur en een schijnbare chaos van kruisende lijnen en wisselende lichten, dat was een opgave die hem waardig was. „Ik weet werkelijk niet wat ik liever zou doen. Ik dank jullie beiden . . . ik dank je van ganser harte."

De kurken werden van de flessen getrokken en Saskia stuurde de kapitein om de glazen. Terwijl hij door de kamer liep, was hij al de centrale figuur van het schilderij, hij moest natuurlijk voorop gaan, als middelpunt van alle actie. En de elegante Van Ruytenburg was uitermate geschikt als tegenwicht.

Ze dronken eerst op de gezondheid van Saskia en daarna op het schilderij, en terwijl Saskia dronk, keek zij naar Rembrandt met een nieuwe, frisse blos van verwachting en bewondering. „Het is heel lang geleden, dat je zo'n mooie opdracht hebt gehad," zei ze.

„Sinds de ‚Anatomische les' heb ik nóóit zo iets gehad!"

„Dit is niet te vergelijken met de ‚Anatomische les'," zei dokter Tulp. „Die was aardig om te beginnen, maar dit is heel iets anders. Wij waren maar met ons achten, en we brachten geen van allen veel geld mee. Maar als dít bekend wordt, kom je straks handen te kort, al verdubbel je je prijzen."

Zo was het, en het maakte hem blij. Hij had er langzamerhand genoeg van, de ‚Anatomische les' zijn beste doek te horen noemen; hij had een afschuw gekregen van de stijve, burgerlijke smaak, waarmee sombere soberheid hoger werd aangeslagen dan uitbundige rijkdom.

„De dokter heeft gelijk," zei Van Ruytenburg. „Wij zijn met meer dan twintig, en stuk voor stuk kunnen wij je nieuwe opdrachten bezorgen, tot in het oneindige. Die zestienhonderd florijnen . . . dat is op zich zelf een heel aardig bedragje, maar het is pas een begin."

Rembrandt liet de warmte van de wijn in zich opstijgen en hem toegankelijk maken voor verrukkelijke dromen. Een eigen huis, nog statiger dan dat van Lastman, in een deftige buurt . . . een salon vol antiquiteiten en kostbare doeken . . . pluimen, bont en mantels, zoals nog geen molenaarszoon of geen pummel ter wereld ze ooit had gedragen . . . Drie meiden, vier meiden desnoods, om heel het onmetelijke huis zo proper te houden als zijn moeders keukentje . . . En Saskia gehuld in damast en parels, als een vorstin in verguld leren muiltjes door de stemmige vertrekken schrijdend . . .

„Je zult alleen moeten leren," zei dokter Tulp, „op een fatsoenlijke manier nee te zeggen."

Het leek hem heerlijk in een marmeren vestibule nee te zeggen tegen lastige, aandringende burgers. En daarover dacht hij genietend na terwijl Saskia tegen de kapitein zei, dat ze eigenlijk veel te klein en ongeriefelijk woonden en toch eens naar een groter huis moesten omzien.

„We willen de florijnen niet uitgeven voordat we ze hebben," zei hij. „Eerst maar eens zien hoe alles loopt."

„Och," zei Van Ruytenburg vrolijk, „bederf haar plezier toch niet. Ze mag toch wel iets hebben om van te dromen?"

Natuurlijk; zij kon immers niet dromen van licht en kleur en lijnen, zoals hij. Laat haar dus dromen van een mooi huis en dure kleren . . . had hij dat zelf ook al niet gedaan?

Hoe hij er ook tegen vocht, de gevel van het grote huis aan de Breestraat, later de Jodenbreestraat, kwam hem steeds weer voor ogen. Nog dikwijls vroeg hij zich af

of het huis ook zo'n onuitwisbare indruk op hem gemaakt zou hebben als hij het niet voor het eerst op die zachte, zonnige januarimiddag had gezien. Het licht, zijn engel en zijn demon, hield hem vast en dwong hem tot kijken, tegen beter weten in. Alsof goud in water op te lossen en over een oppervlak uit te strijken was, zo lag het bleekgele licht op de rechthoekige, bruinrode bakstenen en de gladde, warmgrijze sierstenen. Elk ruitje van de drie statige rijen dubbele ramen weerspiegelde het waterige blauw van een hemel, die voorjaarsbeloften inhield. En de dakpannen, nog vochtig van de gesmolten sneeuw, glansden goud en turkoois en groen als de schubben van een reusachtige vis in een legendarische zee.

„Ga het eens bekijken," had Saskia gezegd. „Dat kan toch geen kwaad?" Hij was gaan kijken en had haar aangeraden, het uit haar hoofd te zetten, hoewel zij, eerlijk gezegd, minder door het huis geobsedeerd scheen te zijn dan hij. Die dagen gingen haar lichtvoetige gedachten op de golfslag van nieuwe gezondheid, liefde en hoop naar dingen, die gemakkelijker te veroveren waren, maar Rembrandt kon het huis niet uit zijn gedachten drijven, zelfs niet als hij aan het schilderen was. Er kon geen sprake van zijn; dat huis aan de Breestraat lag buiten zijn bereik; het was nog mooier dan dat van Lastman, veel te mooi voor hem, al zou hij nog zo rijk en beroemd worden. En toch verlangde hij ernaar zoals hij nog nooit naar iets had verlangd, heviger nog dan naar een levend kind.

En omdat het beeld en het verlangen er altijd waren, probeerde hij ze te verdrinken door zich in het geven van lessen te storten. Dan moest hij antwoord geven op de vragen van vijf, zes jonge leerlingen en zo konden zijn gedachten niet afdwalen. Zijn ochtenden gingen snel en gemakkelijk voorbij, want aan het ontbijt maakte hij een werkschema in plaats van te piekeren; in het middaguur at hij nooit iets anders dan brood, kaas en bier, staande bij de ezel van een leerling, etend met de ene hand, aanwijzingen gevend met de andere. En als alles goed ging was hij later in de middag zo moe, dat hij het uur voor het avondeten kon doden met slaap.

Als alles goed ging, maar dat gebeurde bijna nooit. Op een donderdag tegen het eind van februari – het was weer koud geworden – ging alles tegelijk verkeerd, alles vloog los, als de radertjes en veren en schroefjes van een stukgevallen klok. Het gebeurde zonder waarschuwing, want de les in tekenen naar levend model was heel goed gegaan, de leerlingen waren rustig en ordelijk vertrokken en het model zelf – een vrouw die het aanzien redelijk waard was – had, voordat ze naar de slaapkamer ging om zich aan te kleden, beloofd de volgende week weer te komen. Rembrandt bleef alleen achter met de sombere Ferdinand Bol, die uit bewondering voor hem en Saskia als ‚oudste leerling' was aangebleven, en de levendige Hoogstraeten, die een aardige jongen was hoewel hij je stapeldol maakte met zijn ontelbare en scherpe vragen. Zij samen belastten zich met de taak, de kostbare draperieën, waartegen het geduldige model had geposeerd als Bathséba na het bad, af te borstelen en op te vouwen. „Dat is bijzonder aardig van jullie," zei hij, een geeuw forcerend om zeker te weten dat hij klaar was voor zijn slaapje. „Leg alles maar in dezelfde kist. En help me onthouden, Bol, dat ik morgen tegen de anderen zeg dat ze hun studies bewaren. Ze heeft beloofd, volgende donderdag terug te komen."

„Ik zal het noteren, meester." Ferdinand Bol maakte de aantekening, niet uit overdreven preciesheid, maar omdat hij zelf wist, hoe onnadenkend hij altijd was.

„Duidt u het mij niet ten kwade, meester," zei Hoogstraeten met zijn scherpe, aandringende stem, „maar mag ik u nog een vraag stellen? Als iemand een studie tekent, waarvan hij later een ets wil maken, begrijpt u me goed, ik heb het alléén

over een schets, die bedóéld is om er een ets van te maken, moet hij dan in de tekening al aangeven, of trachten aan te geven, hoe dik of dun de lijnen moeten worden, die hij straks met de etsnaald gaat maken?"

De jongen met zijn blauwe ogen en kleurloze haar keek zo ernstig, dat Rembrandt zich een verwijt maakte van zijn al opkomende ongeduld. „Dat weet ik niet, Hoogstraeten." Hij onderdrukte een echte geeuw. „Om je de waarheid te zeggen, ik heb er nooit over nagedacht. Ik maak een tekening; die bekijk ik later en ik denk: dit is een goede tekening, waar misschien een goede ets van te maken is. Ik denk pas aan de etsnaald wanneer ik aan de plaat werk, en zelfs dan denk ik er eigenlijk niet bewust aan. De naald zorgt wel voor zich zelf."

„U bedoelt, meester, dat u niet bewust weet welk effect u met de naald wilt bereiken? De uitkomsten zijn dus zuiver toevallig?"

„Nee, dat kan ik nooit bedoelen. Ik weet wat ik doe. Maar ik denk er niet over na. Het is eigenlijk alsof . . ."

Hij kwam niet aan de vergelijking toe, want in de gang was een tamelijk fel gesprek gaande tussen de meid en het model. Hij hoorde het model opeens hevig beledigd zeggen: „Waar zie je me voor aan?"

„Zou er iets met mevrouw Poorter zijn?" vroeg hij. De herinnering aan de toon, waarop hij Pieter Lastman wel eens had horen zeggen: ‚Kom, Rinske', was hem een aanleiding, al zijn modellen – bedelaars, dronkaards, hoeren, dames of heren – streng bij hun achternaam te noemen.

„Ik weet het niet, meester," zei Ferdinand. „Zal ik even gaan kijken?"

Maartje zei iets, dat erop neerkwam dat de slaapkamer die dag een grote beurt moest hebben.

„Nee," zei Rembrandt, „blijf jij maar hier en sluit de luiken. Ik ga zelf wel."

Ze stonden tegenover elkaar in de smalle gang, de geplaagde vrouw in haar naaktheid en Maartje in haar gesteven werkschort met een emmer zeepwater in haar hand. Op de achtergrond zag hij de kletsnatte vloer van de slaapkamer, die naar zeep en doordrenkt hout rook.

„Zij heeft mijn kleren naar de huiskamer gebracht!"

„En waar moest ik ze dan anders kwijt?" kijfde Maartje. „Ik wil niet hebben dat ze mijn schone slaapkamervloer weer viezig maakt als ze zich gaat aankleden."

„En ík heb geen zin, in mijn naakte kont de huiskamer in te lopen, waar iedereen zo maar kan binnenkomen. Ik zet me zelf niet méér te kijk dan hoog nodig is . . ."

De meid, begiftigd met alle vooroordelen van de dommen, was ervan overtuigd dat er in het atelier niet veel beters voorviel dan in een hoerenkast; ze kon een schamper lachje dan ook niet onderdrukken.

„Ik kom hier niet meer terug! Er zijn dingen die een fatsoenlijk mens niet hoeft te nemen."

„Luister alstublieft even, mevrouw Poorter. Maartje zal uw kleren uit de huiskamer halen en naar de slaapkamer brengen, waar ze horen. En ik hoop toch werkelijk, dat u volgende week terugkomt. Het moet iedereen hier in huis duidelijk zijn, dat u zeer waardevol voor mij bent, en we zullen ervoor zorgen, dat u te allen tijde gebruik van de slaapkamer kunt maken."

„Mijnheer heeft gemakkelijk praten," zei Maartje weer. „Maar wanneer moet ik er dan schoonmaken, dat zou ik wel eens willen weten?! Mevrouw staat niet voor negenen op, dan heeft ze een uur nodig om d'r eigen aan te kleden, en dan haalt ze het in d'r hoofd, met mevrouw Lazzara te gaan winkelen en dan moet ze d'r eigen

weer helemaal verkleden, en dáár is ze vanmiddag om twee uur pas mee klaar."

„Wat mevrouw doet," zei hij ijzig, „is haar zaak. Ga jij de kleren van mevrouw Poorter halen en houd je brutale mond, of het zal je berouwen."

Ze zette de emmer zo krachtdadig neer, dat het water over de rand sopte, tot op een centimeter van zijn schoen. Hij wachtte mismoedig zwijgend tot ze terug was. Ze kwam met de goedkope kleren tussen duim en wijsvinger alsof ze besmet waren. „Leg die weer op het bed, zoals je ze gevonden hebt," zei hij. Nu Maartje naar behoren verootmoedigd was, kon hij haar optreden ook wel tot op zekere hoogte billijken. Ze had een betrekking bij een echtpaar aangenomen en moest nu voor acht personen redderen, met een onbeholpen meisje uit een weeshuis als enige toeverlaat. Het huis en het atelier vloeiden in elkaar over en daardoor was het letterlijk overal een ‚helse bende'.

Rembrandt ging zijn atelier weer in en merkte dat Hoogstraeten weg was. Alleen Ferdinand Bol zat er nog, op de rand van de werktafel, haast niet meer te onderscheiden in het halfduister. Hij bleef altijd zo lang mogelijk plakken, in de hoop te eten te worden gevraagd. „Ik heb eens nagedacht, meester," zei hij op een bedroefde toon. „Wij moeten een resolutie indienen in het St.-Lucas Gilde. Kiel en Hoogstraeten vinden het ook, en ik denk dat al uw oud-leerlingen, behalve dan misschien Govert Flinck, ons van harte zullen steunen."

Rembrandt begreep niet waarover hij het had. Hij was vanzelfsprekend lid van het gilde, maar hij ging nooit naar de maandelijkse maaltijden en alleen naar de gewichtigste vergaderingen. Gewoonlijk hoorde hij het nieuws, dat hem aanging, van Ferdinand Bol, maar het plan, een resolutie in te dienen, herinnerde hij zich niet. „Waarom zou Flinck niet meedoen?" vroeg hij voorzichtig.

„Och, van hem is niets te verwachten." Ferdinand was blijkbaar nerveus; hij schoof wat heen en weer, knakte zijn vingers. „Hij is veel te dik bevriend met de kliek, Vondel en Von Sandrart en Hooft en Tesselschade, heel het Muidense stel."

Rembrandt wist plotseling heel zeker, dat de resolutie iets met hem persoonlijk te maken had. Zijn hart, dat bij de ruzie in de gang al op hol geslagen was, begon nog harder te bonzen, maar hij durfde niet om opheldering vragen; hij vroeg Ferdinand alleen, wat Von Sandrart ermee te maken had.

„U moet weten: als Vondel iets zegt, dat voor u niet bepaald vleiend is," zei zijn leerling, „dan kunt u ervan op aan, dat Von Sandrart het hem heeft ingegeven. Hij wás al jaloers, en nu kan hij die opdracht van de schutterij niet verkroppen. Iedereen weet al, dat u meer ruimte en een groter honorarium krijgt dan hij. Maar ik kan u dit wel zeggen: ik kan me niet voorstellen, dat Vondel geheel uit zich zelf in een voorwoord van zijn toneelstuk schrijft, dat Rubens de allergrootste schilder van de Nederlanden is. Von Sandrart heeft het hem ingeblazen, en dat moet hem worden ingepeperd. Kiel werkt al aan de bewoordingen van de resolutie; hij vindt dat die ongeveer als volgt moet luiden: ‚Aangezien Amsterdam het onbetwistbaar middelpunt der Nederlandse schilderkunst is en beroemde meesters als Rembrandt van Rijn binnen zijn poorten heeft, komt het ons, gildebroeders van St.-Lucas, vreemd voor dat mijnheer Van den Vondel tot in Vlaanderen moet zoeken om een schilder te vinden, die waard is, in het voorwoord tot zijn toneelspel te worden genoemd'."

Rembrandt had in een boekwinkel een exemplaar van dat toneelstuk zien liggen. Het heette ‚Gebroeders', als hij het zich goed herinnerde; hij had het ongeïnteresseerd doorgebladerd, zonder op het voorwoord te letten. Hij was kriebelig gewor-

Cornelis Claesz. Anslo.
Rood krijt en gewassen pentekening 296 x 201 mm, 1640.
Louvre Parijs.

den van de opgeblazen, bloemrijke stijl, had het boekje weggelegd en er daarna niet meer aan gedacht.

„. . . ‚Derhalve besluiten de gildebroeders van St.-Lucas' . . ."

Hij zette zijn schouders schoor tegen de muur, want hij zakte bijna ineen van vermoeidheid. „Om je de waarheid te zeggen, Ferdinand, ik wist er zelf niets van. Ik begreep niet eens waarover je het had."

„O, meester, vergeef mij!" De jongeman liet zich van de werktafel glijden en keek hem met opdringerig medelijden aan. Rembrandt voelde de neiging, hem van zich af te duwen, waarbij hij zich met groot onbehagen zijn moeder herinnerde, zoals zij eens een liefkozing van Liesbeth had afgeweerd.

„Wij allen dachten dat u het wist, meester."

Het woord ‚wij' deed hem pijn; er was hier dus over gefluisterd, ze hadden met hem te doen en wilden hem achter zijn rug verdedigen. „Natuurlijk had ik het kunnen weten. De moeilijkheid is, dat ik nooit iets anders lees dan de bijbel en geschiedenisboeken."

„Het zou ook tijd vermorsen zijn, ‚Gebroeders' te lezen. Mijn zuster heeft het ingekeken en ze zegt dat het dodelijk saai is, van begin tot eind niets anders dan verheven toespraken. Hij zal vandaag of morgen wel katholiek worden; daarom heeft hij zeker zo'n bewondering voor Rubens, al die Maria Magdalena's en Maagd Maria's met hun ten hemel geslagen ogen . . ."

Rubens, Rubens . . . Hij liep naar een raam om een losse grendel vast te zetten en om zijn plotseling oplaaiende haat tegen Rubens te verbergen. Rubens met zijn Hélène Fourment en zijn huis met een park in plaats van een tuin en zijn opdrachten van graaf zus-en-zo en bisschop die-en-die! En Vondel en Von Sandrart durfden hun pijlen op hem, Rembrandt, te richten, zijn leerlingen beklaagden hem en zijn vrouw noemde hem een pummel, alleen omdat hij niet leefde als een Rubens, dat wil zeggen als een grootmachtig heerschap! Maar daar stond dat weergaloze huis, te koop, klaar om er de volgende zomer in te trekken. Zestienhonderd florijnen voor het schuttersstuk, en de hemel mocht weten hoeveel nog méér van alle opdrachten, die daarna zouden binnenstromen, terwijl het kapitaal van Saskia nog vrijwel onaangeroerd was . . . Moesten ze hun beste jaren slijten in een kleurloos, ontmoedigend niemandsland tussen rijkdom en armoede, tussen pracht en vervuiling, niet wetend of zij vorsten of paupers waren, het was te gek om los te lopen.

Ferdinand was blijkbaar geschrokken van Rembrandts houding; hij ging zijn mantel van een klerenhaak halen en zei bescheiden: „U weet toch, meester, dat wij zo'n resolutie nooit zouden indienen voordat u haar had gelezen en er uw goedkeuring aan had gehecht."

„Ik zie er weinig nut in, Ferdinand. Met zulke dingen bereikt men niets, hoewel ik het waardeer, dat jullie eraan gedacht hebt. Misschien is het beter, onze tijd te beiden tot het de heren vanzelf duidelijk wordt . . ."

„En dat zal gebeuren, meester, zodra het schuttersstuk op zijn plaats hangt!"

„Ja, zo God het wil. Goedenacht nu, tot morgenochtend negen uur."

Toch kon hij de gedachte aan de volgende dag niet verdragen, het kleine, bekrompen leven, beperkt door deze naargeestige kamers. Hij had zijn sprong in de tijd en de ruimte al gemaakt en stond in gedachten waar hij binnenkort in werkelijkheid zou staan, bevrijd en vernieuwd door de weidsheid van een nieuwe, waardige omgeving. Welke opdrachtgever zou zich over het lange poseren durven beklagen als hij zo'n indrukwekkend huis betrad? Welke Amsterdamse kousenhandelaar zou

hem Rubens nog voor de voeten gooien als hij leefde als Rubens en de toevallige bezoeker een verzameling kunstwerken en antiquiteiten voorzette zoals zelfs de Vlaamse meester die nooit bij elkaar had gezien? Nu bleven zijn kunstschatten onopgemerkt, omdat hij geen salon had waarin ze tot hun recht kwamen. Het huishouden en het atelier zouden elkaar dan ook niet meer hinderen; die tweede etage – zijn gedachten stegen er met felle vreugde heen – was hoog boven het banale straatrumoer, fris in de zeewind, doordrenkt van licht. In afzonderlijke kamertjes konden zijn leerlingen daar rustig en ongestoord werken, zijn modellen konden zich er in speciale hokjes uit- en aankleden; in diepe kasten kon hij de dingen bergen, die hij vandaag gebruikt had en straks weer zou gebruiken; in een apart vertrek kon hij zijn eigen ezel opzetten en werken, zonder in zijn vervoering zijn gezicht angstvallig in de plooi te moeten houden omdat er anderen bij waren. Daar kon hij schilderen zoals het moest en zoals hij het verdiende, verlost van kleine ergernissen en hinderlijke geluiden, verlost van vragen en verwijten, aan niemand rekenschap verschuldigd, onkwetsbaar en door niets beperkt . . . vrij!

Hij hoorde Saskia in de kamer tegen Maartje praten; ze was terug van het winkelen. Vanuit het atelier – hij was te hevig opgewonden om zich nu te laten zien – riep hij, dat ze haar mantel moest aanhouden. „Waarom? Wat gaan we dan doen?" riep ze terug. En hij moest even wachten tot hij zijn stem in bedwang had om te zeggen, dat ze nu dadelijk naar het huis gingen kijken, voordat de zon was weggetrokken van de ramen, nu de rosse gloed nog op de bakstenen lag en de dakpannen nog hun gouden glans hadden . . .

De anderen begrepen niet waarom het lange wachten hem niet ontmoedigde. Het duurt nog bijna een jaar, zeiden ze, voordat de tegenwoordige bewoners eruit willen trekken. Dan nog een half jaar om alle voorzieningen voor zijn huishouden en leerlingen te treffen, en daarna kon hij pas verhuizen! Maar voor hem was het de natuurlijkste zaak van de wereld: er kwam zo'n onmetelijke verandering in zijn leven, dat het een wonder op zich zelf was dat die zich in anderhalf jaar kon voltrekken. Het viel hem ook niet moeilijk, de helft van de prijs, die vooruitbetaald moest worden, van de bank te halen en aan de eigenaar over te dragen. Toegegeven, het kapitaal van Saskia was met een derde verminderd en voor het geld kreeg hij voorlopig alleen een droom terug, maar haar geld was op de allerbeste manier belegd (wat kon haar meer geluk brengen dan een vorstelijk huis?) en het verlies aan rente van de bank was waarschijnlijk nog lager dan de huur, die zij in de Nieuwe Doelenstraat betaalden. Hij had trouwens geen tijd en geen lust, precies uit te rekenen hoeveel zij wel verloren of wonnen. Hij had het werkelijk druk genoeg met zijn studies voor het schuttersstuk – in de 18e eeuw kreeg dit schilderij de onjuiste naam ‚Nachtwacht' – met de portretopdrachten, met zijn leerlingen in de beperkte ruimte, terwijl bij dat alles zijn vrouw voor de derde maal zwanger was (en even onhandelbaar en onberekenbaar als de vorige keer).

Wel was hij zo verstandig, te wachten met het kopen van meubilair tot de schutterij hem de eerste termijn had betaald. De achthonderd florijnen van Frans Banningh Cocq lagen in een verguld kistje in de bovenste la van zijn kast. Op die manier wist je precies wat je had en wat je kon uitgeven. En Saskia genoot van het kopen. Als ze dan thuiskwamen, trippelde zij naar het vergulde kistje en legde de geldstukken op twee hoopjes: één stelde het bedrag voor dat ze besteed hadden, het andere 't bedrag dat ze nog mochten besteden. Het was alleen een beetje lastig, dat de winkeliers, van wie zij de hoge leren stoelen, de grote eikehouten tafels, de

gouden lijsten en de rijkversierde spiegels kochten, niet altijd tot op de cent nauwkeurig een rekening konden uitschrijven; er was steeds wel een artikel tegen een ‚kleine prijsverhoging' bij te werken of te repareren.

En Rembrandt was zo gelukkig met zijn nieuwe bezittingen, dat het hem niet deerde toen de eindafrekening weinig meer te maken bleek te hebben met de keurig verdeelde inhoud van het geldkistje. Ze hadden meer dingen gekocht dan ze zich herinnerden, maar er was echt niets nutteloos of lelijks bij. Als allerlei geringe bedragjes bij elkaar opgeteld een schrikbarende som vormden, tja, dan was er toch werkelijk niets meer aan te doen. Kromgetrokken hout moest nu eenmaal worden geschuurd en bijgewerkt; een mottige spiegel kon je zo maar niet gebruiken, leer met barstjes moest vernieuwd worden.

Daarbij kwam een plotselinge vlaag van meesterschap en macht toen hij de eerste hand aan het grote schuttersstuk legde: hij was bijna verbijsterd van zijn eigen bekwaamheid. Hij kon met het penseel doen wat hij wilde, en die overtuiging vloeide over naar zijn persoonlijke leven en gaf hem de zekerheid, dat geen verplichting hem te groot, geen eis te zwaar kon zijn. Hij was pas drieëndertig, en als het weelderige leven, dat zij samen zouden gaan leiden, méér geld zou kosten, dan zou dat geld er komen ook! Hij kon hogere prijzen vragen en meer doeken afleveren. Juist in deze dagen, nu zij allerlei inkopen deden en hij aan de grillige stemmingen van Saskia moest toegeven, merkte hij dat hij een ontzaglijke werkkracht had. Het was alsof hij geestelijk en lichamelijk geen vermoeidheid meer kende. En als hij 's nachts in bed lag naast haar, die nu voor hem verboden was, lag hij niet wakker van moeilijk onderdrukt verlangen, maar van de gedachten aan grote, stralende schilderijen, visioenen zo inspirerend en vernieuwend, dat hij de verkwikkende slaap niet eens nodig had.

Pas in december, na het Sint-Nicolaasfeest, begon hij te beseffen dat er iets tussen hen was verkoeld. Ze gingen dikwijls naar het nieuwe huis (waaruit de vorige eigenaars nu eindelijk verdwenen waren), ze praatten veel en hooggestemd over hun nieuwe aanwinsten en verrukkelijke plannen, maar andere dingen kwamen eigenlijk niet meer aan bod. Hij vertelde haar niets van het schuttersstuk (waaraan hij werkte in een gehuurd pakhuis omdat zijn atelier te klein was voor het doek) en zij sprak bijna nooit over het kind dat zij verwachtte. Hij praatte niet over zijn werk, omdat de vervoering te groot was om onder banale woorden te brengen; zij praatte niet over het kind omdat de angst voor een derde mislukking groter was dan alle blijdschap. Het maakte hun gesprekken over de dagelijkse dingen stroef, terwijl zij zich beklaagde over verveling, nu hij bijna de hele dag in zijn atelier of in het pakhuis was. Ze wilde naar Friesland; daar waren mensen met wie ze kon praten, daar had ze dingen te doen. Maar hij verbood het, niet omdat hij bang was dat de reis slecht voor haar zou zijn, want in het kind geloofde hij toch al niet meer, maar omdat het verschrikkelijk voor haar moest zijn, ergens langs de grote weg te bevallen. Die angst en zijn medelijden met haar maakten, dat hij haar volgende verzoek niet kon weigeren: als ze dan niet naar Friesland kon gaan, mocht ze haar zuster Titia dan vragen, in Amsterdam te komen logeren? Hij had niets tegen Titia, de rustigste en verstandigste van heel de frivole familie, maar het was hem onverdraaglijk, een week lang niet rustig te kunnen schilderen door de vele feestjes en soupertjes, die natuurlijk ter ere van Titia gegeven moesten worden. Als hij dan toch een week niet kon werken, dan wilde hij die tijd op zijn eigen manier nuttig besteden door zijn familie in Leiden op te zoeken.

Toen dat voornemen eenmaal vaststond, nam hij een flink aantal munten uit het vergulde kistje om geschenken te kopen. Die moesten zijn familie overtuigen van zijn maatschappelijke opgang en van zijn onverminderde liefde ondanks zijn lange wegblijven. Hij koos de geschenken zorgvuldig uit, zonder op de prijzen te letten. Voor zijn moeder kocht hij een vorstelijke japon van zacht fluweel, aan de hals en de wijde mouwen met bont gevoerd, en een antieke broche van massief goud met een volmaakte amethist. Voor Liesbeth een kostbare mof en een schoudermanteltje van het mooiste grijze eekhoornbont; voor de goedhartige Antje een rok met bijpassend jakje van donkerblauw satijn met lichter blauw borduursel. Dagenlang aarzelde hij, wat nu het geschiktste cadeau voor Adriaen was, een bijbel of een mantel. Toen hij tot de bijbel besloot, liep hij alle boekwinkels af tot hij zo'n prachtig exemplaar vond – gedrukt op zulk fijn, zacht papier, zo indrukwekkend in fluwelig kalfsleer gebonden en met zulke stijlvolle gouden sloten – dat hij graag het dubbele bedrag voor nog zo'n boek voor zich zelf overgehad zou hebben.

En toch bracht het geven van die geschenken – hij deelde ze binnen een half uur na zijn komst uit, in een poging, de bijna vernietigende zwijgzaamheid van zijn familie te overwinnen – hem maar weinig voldoening. Zijn moeder, haar gezicht roerloos en gerimpeld als de schil van een walnoot, kwam niet uit haar stoel om de japon aan te passen; ze streelde er even over toen hij hem op haar schoot legde. Ze leek verdrietig te zijn om de kostbaarheid van de broche, alsof zij niet lang genoeg meer te leven had om er naar waarde van te genieten. De mof en het schoudermanteltje voor Liesbeth bleken een verkeerde keuze te zijn; ze maakte hem duidelijk, dat zulke dingen voor haar geen nut meer hadden, omdat haar voeten meestal zo gezwollen waren dat ze geen behoorlijke schoenen meer kon aantrekken en ze dus bijna nooit meer de stad inging. En hoe Antje de prachtige blauwe rok en het jak ook prees, haar woorden konden niet loochenen dat zij zelf in al die rijkdom van kleur en plooien verschrompelde tot deerniswekkende onbeduidendheid. Alleen Adriaen scheen werkelijk gelukkig te zijn met zijn bijbel, al sprak hij geen woord over de schoonheid van de band en de sloten; maar met zijn handen streelde hij het boek en hij zei enigszins moeilijk, dat hij en Antje nog nooit zo'n mooie bijbel hadden bezeten en dat hij de grote, duidelijke druk met zijn zwakker wordende ogen heel goed kon lezen.

Intussen was het Rembrandt alsof de kamer en alles wat erin stond kleiner en kleurlozer was geworden. Deze armzalige kandelaars, die kleine, vergeelde landkaart, waren dat de voorwerpen die hij vroeger zo mooi en eerbiedwaardig had gevonden? En het zelfportret dat naast de teleurstellende landkaart hing, een oud ding in olieverf, dat hij niet eens had meegenomen omdat de jongeman erop hem te grof en te boers was, was hij ooit zo geweest? Wie was dan de echte Rembrandt, de heer, uitgedost als een edelman, die dure geschenken rondstrooide, of de onbehouwen jonge vent met zijn grove kleren?

In het bed van zijn ouders (zijn moeder had het hem gelaten en sliep zelf bij Liesbeth, wat ‚heus heel goed' ging) hield hij zich hardnekkig voor dat zijn neerslachtigheid niets betekende. De enige oorzaak was dat hij in het huis van zijn jeugd op een onverklaarbare manier zelf weer kinderachtig was geworden: ze hadden hem pijn gedaan met hun gebrek aan blijdschap, met hun gebrek aan belangstelling voor zijn succes en geluk in Amsterdam. Had hij zonder zelfbedrog iets anders kunnen verwachten? Adriaen was altijd stug tegenover hem geweest, zonder enige eerbied voor zijn ambacht; Liesbeths wrok was dubbel groot omdat zij vergeefs had ge-

tracht, het grote leven te leiden; en Antje kon hem niet meer hartelijkheid betonen omdat het nu eenmaal haar taak was, de vrede te bewaren. Zijn moeder . . . ach, zij zou de volgende dag wel anders zijn, als de anderen er niet bij waren. Haar ware moederliefde durfde zij pas te tonen wanneer ze alleen met hem was . . . en de beste manier om alleen met haar te zijn, was haar te schilderen . . . met de broche en de nieuwe japon . . . zo kon hij de verontrustende breuk tussen verleden en heden herstellen . . . En met die balsemzachte gedachte viel hij in slaap.

Het begin de volgende morgen was al verkeerd. Vermoeid van de reis en pas laat ingeslapen, werd hij om over tienen wakker. Daaruit hadden de anderen natuurlijk al opgemaakt, dat dit zijn manier van leven was: laat naar bed na de nodige eet- en drinkgelagen, en dan in verdorven luiheid tot dit goddeloze uur blijven liggen. Zijn geest was helder en actief, maar de bedrukte stemming om hem heen ontnam hem zijn opgewektheid en zijn eetlust. Het neerzetten van zijn ezel leverde ook al moeilijkheden op. Hij durfde niet te vragen, hem in de smetteloze huiskamer of een van de slaapkamers te mogen opzetten; in de keuken wilde hij zelf niet, want daar zouden hij en zijn moeder elk ogenblik gestoord worden, en hij had er een onberedeneerd bezwaar tegen, de hele dag in dezelfde kamer te zijn waar hij zo onrustig had geslapen. Toch bleef er niets anders over dan die laatste mogelijkheid, maar toen alles klaar was – de ezel opgezet, het palet voorbereid, de stoel in de bleke plek zon geschoven – kon hij nog niet beginnen, zo lang duurde het eer zijn moeder zich in haar nieuwe, onwennige spullen had gestoken. Toen zij eindelijk binnenkwam, zwaar op haar stok geleund, sloeg het al twaalf uur. Liesbeth had al gedienstig beloofd, het middageten tot één uur uit te stellen (waarschijnlijk om vurige kolen op zijn hoofd te stapelen), opdat hij op zijn gemak kon werken, maar in dit ene uur kon hij weinig meer uitrichten.

En er werd nog verder aan geknabbeld door een nieuw probleem. In het vorstelijke goud, bont en fluweel zag zijn moeder er angstig onbeduidend uit en werd haar hoofdje veel te klein, al had Antje er nog zoveel witte plooien om gedrapeerd. „Je moet een of andere muts op hebben, moeder," zei hij. „Anders zijn de japon en de broche te opzichtig." Het duurde toen zeker nog een kwartier eer Antje een kap vond, die hij aan Liesbeth had gegeven toen ze nog bij hem aan de Bloemgracht woonde, een bruine wollen kap, gevoerd met brokaat en afgezet met franje die uitliep in metalen kralen. Het ding was al jaren in onbruik en geurde naar kamfer, goede bedoelingen en nederlaag.

Hij was nog geen tien minuten aan het werk toen hij wist, dat dit de beste gelijkenis van zijn moeder zou worden die hij ooit had gemaakt. Hij was nu immers een volleerd meester. Het fraaie netwerk van rimpeltjes in het gezicht, die diepe glans van het fluweel, de warmte van het weelderige bont, hij vloog van het een naar het ander, bedwelmd door zijn eigen vaardigheid. En hij vergat met haar te praten, tot hij zich ervan bewust werd, dat hij voortdurend haar bedroefde, vragende ogen ontweek.

„Dat schuttersstuk, waarvan ik je vertelde, moeder," zei hij, „dat wordt het grootste wat ik ooit heb gedaan."

Ze gaf niet dadelijk antwoord; aan de wat naar voren geneigde houding van haar hoofd zag hij, dat zij niet meer zo goed hoorde. Misschien had zij daarom de vorige avond zo weinig gezegd . . .

„Ja, ja, het wordt iets reusachtigs, nog groter dan die hele muur daar." Hij maakte een weids gebaar met zijn penseel.

„En hoeveel geld krijg je ervoor?" Het klonk zo mat en levenloos, dat het bijna een verwijt aan zijn geestdrift was.

„Zestienhonderd florijnen."

„Zestienhonderd florijnen?" Haar ongelovigheid was teleurstelling, geen blijde verbazing. „En hoeveel mensen komen erop, zei je?"

„Zeker twintig." Hij keek boos naar een onwillig klompje verf op zijn paletmes.

„Och, jij zult wel weten wat zulke dingen waard zijn." Ze bleef onbeweeglijk in haar pose, de verwelkte handen op de knop van haar stok. „Maar ik dacht dat het schilderen van personen wel meer zou opbrengen." Hij had haar gevraagd, naar de koperen schaal op de ladenkast te blijven kijken, en dat deed ze.

Haar teleurstelling was begrijpelijk. In haar onnozelheid had zij de prijs van één portret met twintig vermenigvuldigd. Het uitzicht door het glas-in-loodvenster, de modderige vlakte, slechts onderbroken door een paar armetierige huisjes, maakte hem duidelijk hoe beperkt haar leven was geweest. „Zo gaat dat niet, moeder. Elke persoon betaalt niet wat hij zou betalen als er van hem alléén een portret geschilderd moest worden, bij voorbeeld vier- of vijfhonderd florijnen. Voor een doek als dit is zestienhonderd een zeer goede prijs. Het is zelfs het hoogste bedrag, dat de schutterij ooit aan een schilder heeft betaald. Ketel en Elias . . ." hij koos de namen die zij zich kon herinneren, „hebben veel minder gekregen."

„Het is natuurlijk wel veel geld." Alleen haar mond zei het, ingevallen over het verschrompelde tandvlees. In haar ogen was geen blijdschap of waardering. „Maar je nieuwe huis kun je er toch niet van betalen."

Zo, dus zij veronderstelde niet dat ze nog een appeltje voor de dorst hadden, zuinig gespaard geld voor de toekomst. „Van dát bedrag betalen we het huis niet. Dat komt uit het kapitaal van Saskia. Het was een geweldige som, die we nog bijna niet aangeraakt hadden."

„O, het geld van Saskia . . ." Uit de toon bleek, dat ze daaraan geen boodschap had. Voor zíjn geld, zijn doen en laten had ze belangstelling, maar Saskia en haar bezittingen waren vreemd en onwezenlijk voor haar.

Zijn antwoord klonk bijna verontschuldigend: „Niet dat we haar kapitaal nóg eens moeten aanspreken. Het blijft op de bank. De verdere betalingen van het huis komen uit mijn eigen verdiensten. Iedereen zegt dat ik meer opdrachtgevers zal krijgen dan ik kan aannemen, als het schuttersstuk eenmaal hangt."

„Maakt één schilderij zoveel verschil?"

„Ja, als het zo iets bijzonders is wel. De mannen die erop staan, hun vrienden en kennissen en familie willen dan allemaal portretten van zich zelf alleen laten maken. De meesten zijn van goeden huize en kunnen het gemakkelijk betalen. En je moet niet vergeten, dat het een grote eer is, zo'n opdracht te krijgen. Je naam wordt ermee gemaakt, je kring van relaties wordt groter, je kunt je prijzen verhogen."

„Och," zei ze zuchtend, „wat weet ik van die dingen? Niemand weet beter dan jij, dat ik in mijn leven nog nooit zestienhonderd florijnen bijeen heb gezien. Ik kan mij er geen voorstelling van maken hoe jij leeft en wat het je kost. Ik vergeet maar steeds, dat jij niet zoveel monden hebt te voeden als Harmen."

Hij kromp ineen. Ze aanvaardde zijn kinderloosheid als een voldongen, onveranderlijk feit; daar had ze het recht niet toe. „Reken daar niet te vast op, moeder. Saskia is weer zwanger, ik had het je nog willen vertellen, en we zijn nog geen van beiden bepaald oud. Misschien krijg ik nog een gróót gezin te voeden."

Zijn moeder zweeg. Saskia was een vreemde voor haar. Rembrandt had zijn

ouderlijk huis de rug toegekeerd en was zijn vrouw gevolgd, zoals de bijbel dat wilde, maar voor haar, zijn moeder, was hij daarmee ook een vreemde geworden.

Hij voelde het en zijn hand trilde van wroeging. Toch ging hij door met het portret, de gerimpelde wang, de verschrompelde handen in hun harde berusting, alsof elke penseelstreek een bittere afscheidskus was. Zij sprak niet meer, keek hem niet meer aan, en het was een bevrijding toen Liesbeth van beneden riep dat het eten op tafel stond. Kleine attenties waren gelukkig nog mogelijk; hij kon haar van de ongemakkelijke stoel helpen, haar ondersteunen tot zij het evenwicht op haar stok had gevonden, en de zware kap van haar vermoeide hoofd nemen.

Onder het eten deed hij zijn uiterste best, het laatste te geven wat in hem was: zijn goede bedoelingen. Met enig vertoon van eetlust deed hij de ‚koude schotel', de haring en het gemberbrood eer aan. Hij gaf gedienstig alles door aan wie erom vroeg, hij vulde de onbehaaglijke stilten met opmerkingen waaraan niemand zich kon stoten, voornamelijk opmerkingen over zijn moeder – hoe goed zij er uitzag, hoe volmaakt rustig zij had geposeerd – maar alles was onwezenlijk. Hij herkende zijn eigen stem niet en zijn ogen werden moe en wazig van het kijken naar de effen, afwijzende gezichten van de anderen. En toen hem eindelijk zijn eenzaamheid werd gegund – zijn moeder kon die dag niet meer voor hem poseren, want zij ging de laatste tijd 's middags slapen – telde hij teleurgesteld de dagen tot zijn vertrek, de dagen van gescheiden-zijn van zijn geliefde, die hij hier op een onbegrijpelijke manier moest verraden.

De trekschuit zette hem en de elf andere reizigers in de winterzonneschijn bij de Leidse Poort af. Een uiterst dun laagje ijs brak als een stukgeslagen vensterruit onder de boeg. Op de kade en de daken lag wat poedersneeuw. Maar hij voelde geen blijdschap bij het zien van de stad waar zijn hart woonde, hij kon zich niet vol vreugde overgeven aan het weerzien met de enige die hij liefhad . . . voordat hij zich van een dwaze angst had verlost. Tijdens de hele reis, te midden van de vrolijk en luidruchtig pratende passagiers, was hij gefolterd door de gedachte dat er iets met het schuttersstuk was gebeurd terwijl hij weg was. Een hoek van het grote doek, zwaar van verf en met spijkers aan de pakhuiswand bevestigd, was misschien losgetrokken en dubbelgeslagen, zodat de verf barstte en kleefde. Of een van de arbeiders op de eerste etage had een brandende kaars in het zaagsel en de houtkrullen achtergelaten. Of misschien, en dat bedacht hij voor het eerst toen hij met grote passen door de straten liep, was het schilderij niet zo goed als hij het zich was gaan verbeelden. Werd de krijgsverwarring werkelijk voldoende overstemd door de schuine lijnen van de lansen? Was het geel van Van Ruytenburgs tuniek wel zo verzadigd van zonlicht als hij het in die slapeloze nachten achter zijn gesloten oogleden had gezien? Kwamen de figuren op de achtergrond wel duidelijk genoeg uit als levende wezens, herkenbare personen?

In het pakhuis was natuurlijk niets gebeurd. Bij het licht van de lantaarn, geleend van een winkelier in de buurt, zag hij dat de indrukwekkende lap linnen nog keurig aan de muur vastzat. En het schilderij zelf overtrof zijn verwachtingen. De metalen wapens waren zo tastbaar, de kleuren zo zuiver en levend, de gezichten in het halfduister zo menselijk en gelijkend, dat hij er op staande voet aan ging werken. En hij werkte tot de kerkklokken het achtste uur sloegen.

Hij had toen zo'n honger, dat hij een taveerne inliep om het pijnlijk knagende gevoel weg te werken. Hij bestelde alleen kaas en bier, want Saskia zou waarschijn-

lijk met het avondeten wachten tot hij thuiskwam. Maar hij at de korsten erbij op, nu al genietend van wat ze straks samen zouden eten in hun gezegend lege kamer . . . zonder Titia. Saskia zelf zou ook wel blij zijn dat haar logée vertrokken was; ze kon nu weer zeggen, denken en doen wat ze wilde.

Op weg naar huis had hij een licht gevoel, als iemand die na een langdurige ziekte voor het eerst buiten komt. Hij ademde diep en tevreden, blies wolken damp uit en voelde zijn hart zwellen van blijdschap en levensmoed.

De benedendeur was op slot, gelukkig was zij in dat soort dingen wat zorgvuldiger geworden, en hij ging naar binnen met zijn sleutel. In de huiskamer brandden zes kaarsen, drie op tafel en drie op de schoorsteenmantel, en de stilte en leegte van de kamer werden geaccentueerd door een zacht knappend haardvuur. Hij wilde haar juist roepen, toen hij een mantel zag liggen die hij niet kende, een donkerblauwe mantel met een kraag van grijs, krullend bont. Had ze in zijn afwezigheid het vergulde kistje geplunderd? Maar nee, toen hij dichterbij kwam, zag hij dat de mantel was versleten op de plek waar hij dikwijls door een hand was dichtgehouden. Op dat ogenblik ging de andere kamerdeur open en kwam Titia binnen, maar waarom Titia? Zij was toch de vorige dag vertrokken?

„O," zei ze, plotseling in verlegenheid, „heb ik je laten schrikken? Je wist ook niet beter of ik was al weg."

„Nee, nee, ik ben heel blij je te zien." De gepaste woorden kwamen gelukkig, hoewel zonder overtuiging.

„Ik had ook gisteren zullen vertrekken, maar Saskia voelde zich niet goed en . . ."

„Saskia? Wat is er met haar?" Zij was dus ziek terwijl hij van haar weg was, tussen mensen die vijandschap tegen haar voelden. „Weer een miskraam?"

„Nee, zo erg is het gelukkig niet . . . Het is weer een gewone verkoudheid, maar ze hoestte nogal erg en dokter Bonus zei, dat het kindje inderdaad gevaar zou lopen als ze niet ging liggen. Ze moet nu nog een paar dagen in bed blijven, en ik dacht dat jij er onder deze omstandigheden geen bezwaar tegen zou hebben, dat ik nog wat bleef om op het huishouden toe te zien en haar gezelschap te houden. Die mantel is van mij; ik was even vlug weggelopen om verse beschuiten voor haar te halen. Ik had hem niet zo slordig moeten neergooien."

Voor het eerst keek hij haar aandachtig aan, met oprechte sympathie. Titia, de minst opvallende onder haar zusters, had intussen haar kleine beetje schoonheid ook verloren. Haar huid was wit, de ogen en het haar waren vaal geworden. Ze lachte bedeesd tegen hem. Hij deed iets ongewoons: hij ging naar haar toe en gaf haar een kus. „Hartelijk dank, liefje, ik ben je werkelijk heel dankbaar. Laat die mantel nu maar liggen, hij ligt niemand in de weg. Ik begreep alleen niet dadelijk, van wie hij was. Het is juist te waarderen dat je zo in aller ijl beschuiten bent gaan halen."

„Dat was in het geheel geen moeite. Ga jij maar vlug naar Saskia; ze werd al wat onrustig, want ze dacht dat je misschien een paar dagen langer zou wegblijven. Ze zei dat je wel honger zou hebben, dus ik heb een pan lekkere erwtensoep voor je klaargemaakt, met een flink stuk spek. Ik zal het op een dienblad zetten, dan kun je in de slaapkamer eten. Ga nu maar; je kunt je niet voorstellen hoe Saskia je gemist heeft. Ze praatte over niets anders."

Onder het jachtig praten liep ze al naar de keuken. Haar smalle, bewust kaarsrecht gehouden rug had iets aantrekkelijks, met de losse pijpekrullen die over de eenvoudige witte kraag hingen. Solidair legde Rembrandt zijn eigen mantel, hoed en

handschoenen op de hare; het zou een terechtwijzing zijn als hij ze in de kast hing.

Maar zijn menslievende stemming was na een kwartier in de slaapkamer al verdwenen. Niet dat Saskia zieker bleek te zijn dan haar zuster had gezegd; ze lag er zelfs stralend bij, de nieuwe fluwelen sprei opbollend over haar buik, een toonbeeld van gezondheid. Maar de avond was nu niet hún avond, de kamer was niet hún domein. Hoe kon een man zijn vrouw liefkozen onder de ogen van haar zuster, en waar moest hij gaan zitten, nu Titia, die gewend was dat een kamenier alles achter haar opruimde, op elke stoel iets had laten liggen, een jurk, een paar handschoenen, een onderrok? Hij ging met zijn dienblad naar een krukje aan het voeteneinde van het bed en at zwijgend terwijl de twee vrouwen onbekommerd babbelden. Tot zijn ergernis hoorde hij, dat Titia hier had geslapen in plaats van in de logeerkamer, die speciaal voor haar in gereedheid was gebracht. En hij was kinderachtig teleurgesteld over de soep; ze was veel te dik en er zat te veel peper in.

Uit hun gesprek maakte hij op, dat Saskia zich die verkoudheid zelf op de hals had gehaald. Ze waren samen naar twee soupers, een toneelstuk en een concert geweest en ontelbare malen gaan winkelen. Elke keer als hij haar aankeek, ze lag behaaglijk met haar handen in haar nek, snoof ze demonstratief. Ze buitte haar verkoudheid blijkbaar uit om zijn ergernis te temperen.

„Is de soep niet verrukkelijk? Titia heeft ze speciaal voor jou gekookt," zei ze, een opmerking die dienst moest doen als een por in zijn ribben, want zij vond dat hij niet hartelijk genoeg tegen Titia was. Zijn goede gastheerschap ging haar meer ter harte dan de bedorven thuiskomst, en er was helemaal niets in haar houding dat de in Leiden opgelopen schrammen kon helen of de leegte in hem vullen.

Titia werd onrustig, ging naar de ladenkast en raapte haar kleren bijeen.

„Wat ga je doen, lieve?" vroeg Saskia.

„Mijn kleren naar de andere kamer brengen."

„Daar is toch geen haast bij, wel, Rembrandt?"

Alweer een aansporing, lief voor Titia te zijn. Goed, als zij het dan wilde, zou hij wel eens laten zien hoe lief hij kon zijn. „Welnee, niet de minste haast," zei hij met een gekunsteld lachje. „Wacht rustig tot morgen. Ik ben niet ongeduldig, hoor, ik kan zonder enig bezwaar in de andere kamer slapen."

Het was Titia, die hiervan schrok, niet Saskia. Titia protesteerde, maar Saskia zei dat het overbrengen van kleren veel te lang duurde: Rembrandt had stellig zo'n slaap, dat hij natuurlijk zo gauw mogelijk naar bed wilde.

Titia bleef onbeweeglijk staan; wat zij nu ook deed, was verkeerd. Haar laatste beetje aantrekkelijkheid was een ogenblik geleden vervlogen, toen ze, op zoek naar haar slaapmutsje, een bril uit haar zak haalde en die op de punt van haar spitse neus zette. Met die bril zag zij er op een ontmoedigende manier uit als een ongetrouwde tante. „Het is maar één nachtje, morgen ga ik naar Friesland," zei ze.

„Waarom morgen al?" kwam Saskia. „Nu we allemaal bij elkaar zijn, is het voor jou veel prettiger."

„Jazeker, je moet op zijn minst nog drie, vier dagen blijven." Rembrandt stikte haast in het laatste schepje lauwe soep en keek Titia overdreven hartelijk en uitnodigend aan. „Je bewijst mij er zelfs een dienst mee. Saskia heeft iemand nodig die haar gezelschap houdt, ik kan dat niet doen. Ik wil zoveel mogelijk tijd aan het schuttersstuk in het pakhuis besteden."

Titia bleef, drie, vier dagen, nog langer. Het was een soort gevangenschap, want omdat hij en Saskia haar bleven overstelpen met uitnodigingen om elkaar de loef

af te steken, kreeg haar verblijf iets onwezenlijks en verkeerds, zoals zijn dagen in Leiden.

Rembrandt werd badend in woede wakker, eenzaam en niet verkwikt in het bed waaraan hij niet was gewend. Hij ontbeet mokkend alléén, omdat de twee vrouwen de halve nacht lagen te keuvelen en dan 's morgens onfatsoenlijk lang bleven slapen. Hij beende nijdig zijn atelier in en bonsde de deur achter zich dicht, in de hoop dat ze daardoor uit hun lieflijke dromen zouden opschrikken. Zijn verontwaardiging was dubbel gerechtvaardigd omdat hij afstand had gedaan van zijn eigen familie ter wille van zijn verbintenis met haar, en nu vond zij het belangrijker, het haar zuster naar de zin te maken, dan te luisteren naar het sombere verslag van de vervreemding van zijn familie, samen met hem van een zonniger toekomst te dromen en 's nachts troostend in zijn armen te liggen. Maar nu haar zwangerschap de diepste intimiteit verbood, had hij geen waarde voor haar. Titia was beter gezelschap dan hij.

De laatste dag van Titia's verblijf – haar karbiezen waren al gepakt en Ferdinand Bol zou haar de volgende ochtend om zeven uur naar de kade brengen – nam Rembrandts woede een ongezonde keer: hij werd zelf verkouden. Het was onmogelijk dat Saskia hem had aangestoken; waarschijnlijk had hij zich in het tochtige pakhuis in het zweet gewerkt. Saskia was die avond voor het eerst uit bed, dekte zelf de tafel met het fijnste linnen en het mooiste glaswerk, alsof het een bijzonder feest gold. Eigenlijk had hij moeten teruggaan naar zijn schilderij, maar zijn verstopte neus en pijnlijke keel hielden hem thuis, en in zijn hart vond hij het wel prettig, dat hij nu haar feestelijke maaltijd niet behoefde te bederven door afwezig te zijn.

Aan tafel gedroeg hij zich hoffelijk (hij was trouwens geen ogenblik onbeleefd geweest tegen zijn schoonzuster); hij at gans en dronk wijn met de onverzadigbare eetlust van iemand die verkouden is. Ze hadden blijkbaar afgesproken, hem vriendelijk te stemmen en aan het praten te krijgen; hij vertelde dan ook meer dan hij eigenlijk wilde over het schuttersstuk en het portret van dominee Anslo, dat door de kleine mennonietengemeente was besteld. Hij betrapte zich er zelfs een paar maal op, dat hij rechtstreeks het woord tot zijn vrouw richtte – iets dat hij sinds zijn thuiskomst opzettelijk had vermeden – en de vlotheid van hun gesprek maakte hun vijandschap onwezenlijk, al was al het andere precies even onwezenlijk.

Op Titia's verzoek, het was haar laatste avond en ze had hem zo weinig gezien, kwam hij bij hen in de slaapkamer zitten. Met zijn tekenbord, papier en krijt installeerde hij zich op de kruk bij het voeteneinde. Saskia kroop weer veilig onder de wol, vermoeid van de eerste inspanningen of misschien bang voor wat hij tegen haar zou gaan zeggen zodra Titia weg was. Het gesprek tussen de twee zusters wilde niet erg vlotten; ze waren langzamerhand uitgepraat, of Rembrandts aanwezigheid was een rem. Hij tekende met vreugde, hoewel hij nu en dan moest ophouden om zijn neus te snuiten of zijn ogen uit te vegen. Hij maakte een verfijnd portretje van Titia, haar dunne krulletjes los in het lamplicht, de bril laag op haar neus. Er lagen deernis en liefde in de schets; dat verbaasde hem, want hij had die dagen niets anders dan ergernis over haar gevoeld.

„Ik zal er in mijn toestand wel afschuwelijk uitzien," zei Saskia klaaglijk.

„Hoe kom je erbij? Voor mij zie je er volmaakt uit."

„Niet waar, je schaamt je vast voor me. Ik weet het wel, want je hebt me al in dagen niet getekend."

„Daar ben ik nu mee bezig," zei hij neutraal. En de rest van de avond maakte hij

een reeks tekeningen, met een meedogenloos gebrek aan fantasie of vertedering, vijf portretjes waarop haar gezicht gemarteld en slap was, gezwollen, lelijk van zwangerschap, met te dikke lippen en te sombere ogen.

„Laat eens zien," zei ze met een uitgestoken hand.

„Nee, ze zijn niet bijzonder lief."

„Dat ben ik zelf ook niet."

Gelukkig wilden de dames vroeg gaan slapen, Titia omdat ze om zes uur moest opstaan en Saskia omdat ze moe was van de inspanningen, of de zorgen. Hij gaf ze elk een koele kus op het voorhoofd, pakte zijn schetsen bijeen en ging het atelier in. Zijn neus was nu zo verstopt, dat hij eerst zijn hoofd helder zou moeten snuiten voordat hij kon gaan slapen. Hij zette de kaars op de werktafel en stalde de resultaten van die avond uit, in de kleine, onvaste lichtkring. De schets van Titia beviel hem, maar die van Saskia waren een beetje verontrustend: op zich zelf waarheidsgetrouw, maar toch met iets onoprechts erin.

Hij bekeek de laatste tekening nauwkeurig. Haar houding – het hoofd diep in het kussen weggezonken, de armen slap op de deken – zou overtuigend geweest zijn als het effect voor hem niet was bedorven door de gedachte, dat iemand met zo'n lichte ongesteldheid niet het recht had, er zo zielig slap uit te zien. De lijnen van de tekening waren licht, karig en raak, hij kon ze zich voorstellen op een koperen plaat, en hij bedacht, hoe prettig het zou zijn, hier 's avonds aan een grote ets te kunnen werken wanneer haar zuster eenmaal vertrokken was en de vrede tussen hen weer was getekend. Hij hield de schets wat dichter bij de kaars – het was of de lijnen veranderden en leefden in het onzekere licht van het vlammetje – en trachtte een onderwerp te bedenken, waarin hij er gebruik van kon maken. Welke vrouw in de Heilige Schrift was ernstig ziek geweest? Sara? Rebecca? Judith? Magdalena? Maria of Martha? Moeder Maria? Er bestonden allerlei legenden over de laatste ziekte en de dood van de Maagd: Johannes was bij haar geweest, ook andere apostelen; engelen hadden bij haar de wacht gehouden, om haar ziel naar het paradijs te begeleiden. Het was een zwaar katholiek onderwerp, dat waarschijnlijk in ongezonde hoogdravendheid zou uitlopen, maar hij nam het besluit, een ets te maken van de Moeder van Jezus op het ogenblik van haar dood.

Nu zijn keus eenmaal gemaakt was, leek het hem beter, maar dadelijk naar bed te gaan. Zijn hoofd stond niet naar werken, zijn ogen kon hij niet vertrouwen en zijn neus zat zo vol dat zijn adem een piepend geluid gaf. Maar hij kon zich niet meer onttrekken aan de gestalten, die op hem aanstormden; hij moest een groot vel papier pakken en in een vlugge, grote schets de lijnen, vlakken en schaduwen vastleggen. Zijn koortsachtige brein kon dit alles niet tot de volgende ochtend bewaren. Hij schetste een rustbed met een hemel erboven, een stervende vrouwenfiguur erop, drie engelen die in een wolk van licht boven het bed zweefden, en een groep treurenden, enkel aangeduid met striemende lijnen, apostelen en vrouwen, knechten en kinderen, schreiend of in stil ontzag. Na de eerste felle uiting merkte hij tot zijn verbazing, dat hij de onderste helft van het papier wit had gelaten, hij had met een brede, lege voorgrond afstand genomen van het sterven, alsof het gebeuren daarachter te deerniswekkend was om benaderd te worden. Die leegte kon natuurlijk niet blijven; hij herstelde dus de vergissing zo goed mogelijk door drie treden te tekenen naar de rustbank, die hierdoor op een verhoging kwam te staan. Hij voegde een voetstuk aan de rustbank zelf toe, met sierlijke lijnen die het lege vlak verder vulden. Pas toen hij zich met bonzend hoofd en troebele ogen oprichtte, merkte hij

dat het voetstuk van het bed iets bekends had. Het was het voetstuk van háár rustbank, waarop zij Danaë was geweest en waarop zij, met Gods hulp, nog vele malen Danaë zou zijn.

De kaarsvlam wankelde in de tocht, die door het glas-in-loodraam kwam. Het bewegende licht had iets onheilspellends. Hij stak zijn hand uit om de vlam te beschermen, stootte daarbij de kaars bijna om en schrok hevig van de duisternis, die heel even dreigde. Die duisternis leek hem op dat ogenblik even verschrikkelijk als een graf waarin hij levend was opgesloten. Zijn krijt rolde van de tafel en hij kon het niet gauw genoeg grijpen. Wat heb ik toch? dacht hij, waarom ben ik zo bang? Toch niet omdat ik mijn protestantse ziel in een katholieke voorstelling heb gelegd. En zeker niet omdat ik een stervende vrouw op de rustbank van Saskia heb geplaatst. Waar moet ik haar anders op leggen? Ik zie die bank tientallen malen per dag, het ligt voor de hand, dat de griffioen in mijn brein is gebrand . . . Maar hoe hij zich zelf er ook om verachtte, hij veegde en veegde met zijn duim tot het legendarische dier was verdwenen.

Terwijl hij het atelier uitging, merkte hij dat hij beefde, maar dat kon niet anders. Hij had koorts gehad, nu begon hij natuurlijk te rillen. Met moeite kleedde hij zich uit. Onder de donzen dekens werd hij warm; hij voelde zich al beter, de schrikbeelden weken, het donker was niet verschrikkelijk meer, het gaf hem rust en een gevoel van veiligheid. En nog voordat hij in slaap viel, bedacht hij als een nuchter vakman, welke veranderingen hij de volgende ochtend in de tekening zou gaan aanbrengen. De lege plek aan de voet van het platform moest worden gevuld met een stoel en een zittende figuur; de wolk van licht om de engelen mocht maar iets intenser zijn dan het licht om het gelaat van de stervende vrouw . . .

De maandelijkse vergadering van regenten van het Oudemannenhuis was veel vroeger afgelopen dan anders. Twee lastige leden waren afwezig, de zomerse hitte benam de anderen de lust tot praten, en zo stond dokter Tulp om vier uur op straat zonder dat hij iets te doen had, zonder dat enige medische of huiselijke plicht hem riep. Als hij zo plotseling een uur voor zich zelf had, ging hij nooit bij zijn geweten te rade, wat hij ermee moest doen. Hij deed eenvoudig wat hij op zo'n ogenblik het liefst wilde. Nu dus ging hij naar het nieuwe huis van de Van Rijns aan de Breestraat, niet om te zien hoe het arme vrouwtje het maakte, nu haar derde kindje was begraven naast de twee vorige; ook niet omdat het nu eenmaal de gewoonte was, een vriend in een nieuw huis op te zoeken en hem geluk te wensen. Hij ging alleen omdat het in het grote huis koel beloofde te zijn en omdat Rembrandt het waarschijnlijk zo druk had, dat er niet gepraat behoefde te worden.

Saskia droeg een dun, blauwgrijs zomerjurkje, wat haar bijzonder tenger maakte in de weidse pracht van het nieuwe voorhuis. Gelukkig was het er koel en stil; de koelte scheen te verrijzen uit de witte en zwarte tegels in de vorm van een St.-Joriskruis, en de rust straalde uit de grote gebeeldhouwde kast, de antieke beelden, de schilderijen in hun zwaar vergulde lijsten en de hoge leren stoelen. Maar er was nog meer visite, mevrouw Pinero en de vorstelijke mevrouw Lazzara. Ze kwamen achter haar aan als kraaien achter een nachtegaal. De tegenstelling tussen Saskia en die rijpe, moederlijke vrouwen met hun zwarte mutsen was zo groot, dat dokter Tulp zich verbijsterd afvroeg of zij dan na drie verschrikkelijke bevallingen en onder de druk van een stormachtig huwelijk niet oud kón worden. „Ach," zei ze buiten adem en met stralende ogen, „was u maar een uur eerder gekomen. Ik heb

de dames juist het hele huis laten zien en ik bezwéér u – hoe trots ik er ook op ben en hoeveel ik ook van u houd – ik heb de kracht niet meer, nog één trap op te gaan."

„Ga nu toch zitten, Saskia," zei mevrouw Lazzara.

Ze zakte neer op een stoel en woof zich met haar hand koelte toe. Niemand transpireerde zo bekoorlijk als zij: de pareltjes lagen als dauw op haar neus en de blonde krullen lagen tegen de verrukkelijke slapen gekleefd.

„Ik kom niet om het huis te bekijken, dat heeft de tijd. Ik kom alleen voor jou en je man."

„Wat mijn man betreft, moet ik u helaas teleurstellen. U zult het met mij moeten stellen. Hij is niet thuis, hij is tot over zijn oren verwikkeld in een nare zaak. Nee, schrikt u maar niet, het is maar een faillissement. Mijn arme neef Hendrik is bankroet gegaan."

„Dat is slecht nieuws."

„Voor ons ook! Vooral omdat hij mijn man duizend florijnen schuldig is, al jaren. Rembrandt is nu naar de notaris, om te zien of er iets van te redden is. U hebt zeker geen verstand van dat soort dingen?"

„Niet veel." Hij had grote moeite, zijn gezicht in de plooi te houden, zo was hij geschrokken van het ontzaglijke bedrag en de nuchtere onachtzaamheid, waarmee zij een persoonlijke geldkwestie in het bijzijn van anderen besprak. „Die zaken zijn doorgaans nogal ingewikkeld; zelfs een rechtsgeleerde zou alle bijzonderheden moeten kennen voordat hij kan zeggen . . ."

„Nu, ik ben ook geen rechtsgeleerde," zei ze onbezorgd lachend, „maar ik wil wedden dat Rembrandt er geen duit van terugziet. Dat is natuurlijk heel vervelend, want dan komt hij weer hevig uit zijn humeur thuis . . . en ik had juist vanavond zo graag naar de schouwburg gewild."

„Mevrouw!" riep een niet al te eerbiedige stem ergens boven hun hoofd.

Dokter Tulp keek op en zag voor het eerst dat er boven in de ontvangstzaal een fraai balkon van de eerste verdieping uitkwam, met een balustrade van glanzende spijlen. Over de leuning hing een dienstmeisje, met een nors gezicht onder haar elegante kap.

„Nee maar, Saskia," zei mevrouw Lazzara, terwijl ze zich in heel haar koninklijke lengte oprichtte, „je moet dat meisje eens leren, dat zulk geschreeuw geen pas geeft. Als ze je iets heeft te vragen, kan ze naar beneden komen."

„Dat heb ik haar gisteren al gezegd, maar ze onthoudt het niet. Wat is er, Maartje?"

„Dat grote beeld in de schilderkamer, wat de jongens aan het tekenen zijn, mot ik dat ook boenen?"

„Jazeker! Ik heb je gezegd, alles te doen wat er is. Maar wacht even . . . nu ik erover nadenk . . . doe het maar liever niet. Het is van gips, misschien smelt het of zo iets. Blijf er maar af."

Mevrouw Pinero ging midden op de grote tegelvloer staan en zei tegen de mokkende meid op het balkon: „Je boent alleen steen en tegels. Gips veeg je af met een doek, die een heel klein beetje vochtig is. En schreeuw niet tegen je mevrouw vanaf het balkon, vooral niet als ze bezoek heeft. Zo iets doet men niet."

Waarop de meid in het donker achter de balustrade verdween en de twee dames afscheid namen. Dokter Tulp bleef alleen met Saskia achter in de zaal, waarvan de pracht pas echt was nu de twee vrouwen weg waren. Deze grootse stijl vroeg om een groot en kleurig gezelschap, of om totale leegte. Een tussenweg was er niet.

De triomf van Mordechai.
Ets 174 x 215 mm, 1641.
British Museum Londen.

„Wat ontzettend groot, hè?" zei ze wat moedeloos.

„Indrukwekkend, zéér indrukwekkend."

„Als u dit al indrukwekkend vindt, moet u de kunstzaal eens zien."

„Blijf zitten, die zie ik een andere keer wel."

„Nee, nu dadelijk, ik wil het." Ze stond op, vlot en jolig als een kind, en nam hem bij een hand. De aanraking was zo onschuldig en vol vertrouwen, dat de dokter zich kwalijk nam dat hij ervan genoot. „Rembrandt zou het me nooit vergeven." Ze nam hem mee door een gang, waar hij in het halfdonker de doorschijnende, gewelfde lijnen van een marmeren wijnkoeler en de glinstering van een grote spiegel onderscheidde. „De kunstkamer is voor bezoek, en u bent ons allerbelangrijkste bezoek. Hij zegt altijd dat hij het zonder u nooit zo ver gebracht zou hebben."

Hij bleef achter haar op de drempel staan, voorbereid op pracht, maar niet op deze pracht. Hier zou een koning zijn feesten kunnen geven. De bijna onmetelijke, rechthoekige salon was belegd met oosterse tapijten, dikke donkerbruine balken ondersteunden het plafond. Aan de drie hoge ramen hingen gordijnen van saffraangele damast; de lambrizering, drie rijen vierkanten van een zeldzame, hoogglanzende houtsoort, reikte tot twee derde van de wanden. Het vertrek was zo groot, dat het een indruk van leegheid wekte; de gebeeldhouwde tafel, de tien Spaanse stoelen, bekleed met groen fluweel, de beelden van goden of keizers, de ongelofelijke verzameling schilderijen van Brouwer, Ruysdael, Lastman en Seghers, het ging alles bijna verloren als eilandjes op een wijde, gladde zee.

„Wat heb jullie toch een prachtige dingen bijeengebracht," zei hij.

„Vindt u dat?" Ze keek hem dankbaar aan. „Daar ben ik blij om. Rembrandt en ik vonden, dat de voorwerpen hier eigenlijk een beetje verloren gingen in de ruimte. Gaat u toch zitten . . . de stoelen zijn om op te zitten, maar niemand doet het . . ."

„Heb je hier dan nog geen avond gegeven?"

„Hier? Welnee. U weet toch dat we geen avond geven zonder u uit te nodigen." Ze trok hem mee naar een paar prinselijke stoelen bij de grote eikehouten tafel. Ze ging zitten, het blonde haar vlammend in het licht dat door het raam viel. Met een elleboog op de tafel en haar kin op een hand gesteund, keek ze naar hem op. „We hebben hier nog niets gedaan . . . we doen niets anders dan wachten."

„En waarop dan wel?" Hij ging voorzichtig op het nieuwe, groene fluweel zitten. Hij hoopte dat ze niet wéér wachtten op een ten dode gedoemd kind.

„Tot het schilderij klaar is, het schuttersstuk. Als het klaar is, gaan we het vieren. Dat wordt onze eerste avond hier, een soort doopfeest, met al zijn vrienden en begunstigers. Dan is het harde werk achter de rug en is er niets anders meer te doen dan eten, drinken en dansen. Er valt nu niet eens over een avond met hem te práten. Elke vrije minuut is hij bezig in het pakhuis, en thuis is hij er in gedáchten mee bezig, zodat hij niet de helft hoort van wat je zegt."

„En in die tijd occupeer jij je met het huis."

„O, er is meer dan genoeg te doen, dat wel." Ze zuchtte. „Maar eerlijk gezegd, ik doe niet zo veel. Wat ik probeer, schijnt meer kwaad dan goed te doen. Ik verniel vandaag of morgen nog eens iets kostbaars! Dat het nog steeds niet gebeurd is, komt alleen doordat mevrouw Pinero me tegenhoudt voordat ik iets onherstelbaars doe!"

„Misschien moet je eens wat bekwamer huispersoneel hebben."

„Dat is zeker waar, maar personeel kost geld, en Rembrandt maakt zich toch al

zoveel zorgen over onze uitgaven. En terecht, veronderstel ik. Elk ogenblik zijn er weer kosten."

„Zoals die tegenvaller met je neef Hendrik."

„Dat is nog het minste. Maar ik denk wel eens, dat het schuttersstuk hem meer geld kost dan het ooit zal opleveren. Hij moet steeds maar huur voor het pakhuis betalen omdat het doek te groot is om er ergens anders aan te werken. Zelfs hier in huis kan het niet. En zolang hij eraan werkt, kan hij niet veel andere dingen doen. Wat de leerlingen betreft, we hadden gedacht dat we veel meer aan hen zouden verdienen, nu ze inwonen en hij het lesgeld flink verhoogd heeft, maar de winst blijkt nog bespottelijk klein te zijn. Ze moeten nagelopen worden, er is meer schoon te maken, en hij zorgt ervoor dat ze nog beter te eten krijgen dan hij zelf. Er is gewoonweg geen geld genoeg voor de rekeningen. Vorige maand en de maand daarvoor en deze maand hebben we iets van mijn geld moeten nemen . . . hij blijft het hardnekkig ‚mijn' geld noemen . . ."

Er zoemde een vlieg naar binnen; dokter Tulp stak een hand op, om hem af te weren, maar tegelijk om zijn zichtbare bezorgdheid voor haar te verbergen. Gelukkig knarste er in de verte een sleutel in een slot en werd een deur galmend dichtgeslagen. „Daar is Rembrandt," zei Saskia. Ze schudde haar blonde krullen los. „Zeg hem niet, dat ik Maartje het gips wilde laten boenen, wilt u? Dat hoeft hij niet te weten."

De heer des huizes kwam met zo'n boos gezicht binnen, dat het boenen van een gipsen beeld niet veel verschil meer kon maken. Door de hitte of misschien door het geleuter bij de notaris was van zijn zwierigheid alleen een karikatuur overgebleven: zijn flesgroene jas hing over zijn arm, zijn hemd was verkreukt en zat bezweet tegen zijn brede borst geplakt, zijn sikje was vochtig en zijn haar stond verwilderd om zijn hoofd als de manen van een leeuw. „Ik zag al aan de hoed in de ontvangstzaal dat u het was," zei hij met uitgestoken hand.

„Ik kom ongelegen, merk ik."

„Malligheid. Ik ben altijd verheugd u te zien, hoewel ik eerlijk moet zeggen, dat ik voor niemand anders in de stemming ben."

„Is het zo erg geweest?" vroeg Saskia.

„Erg? Het was rampzalig. Alles is weg, alles." Hij smeet de jas met de scherpe zilveren knopen over de gepolijste tafel en zei tegen dokter Tulp: „Duizend florijnen . . . om nog te zwijgen van de rente, die erbij gekomen zou zijn . . . alles doodeenvoudig weg."

„Saskia vertelde al iets. Heb je er niets van kunnen redden?"

„Als ik onbeschoft had willen zijn, had ik er tweehonderd uit kunnen slepen. Ik pakte dat geld aan, maar buiten heb ik het aan Hendrik gegeven. De arme drommel, het is alles wat hij heeft. Je kunt toch een vriend niet zonder een cent laten zitten? Hij moet toch ook eten en de huur betalen. Maar mijn strop is evengoed onoverkomelijk. Ik weet niet waar het geld blijft, maar het vliegt het huis uit." Hij ging achter de stoel van Saskia staan en keek verdrietig naar haar zonbeschenen haar. „Het ligt niet aan het huis; dat gaat niet boven onze middelen, maar ik moet geen schilderijen en oudheden meer kopen. U kunt het geloven of niet, maar ik heb een nieuw begin gemaakt. De kleine Palma Vecchio, die ik voor me had laten bewaren . . . ik ben er op de terugweg heengegaan en heb gezegd, dat ze hem maar aan iemand anders moeten verkopen. Ik doe niet meer aan dat soort dingen –

zolang het schuttersstuk nog niet klaar is, tenminste – en jij krijgt geen parels of bont meer, mijn lief." Hij bukte zich en kuste haar vochtige krullen.

„O, ik heb niets nodig," lachte Saskia. „Ik heb alles in overvloed. "

Hij richtte zich op en liet zijn grove, harige handen langs haar armen glijden. „Van nu af leven we als monniken, van vis, kaas en bier."

„Dat is voor jou geen opoffering, je eet toch niets anders. Als je dat ook aan de leerlingen voorzet, kunnen we misschien écht bezuinigen."

„Die jongens zijn in hun groei, ze hebben vlees en groenten nodig. Meester Van Swanenburgh en meester Lastman, zij rusten in vrede, hebben ons ook altijd goed te eten gegeven. We bezuinigen wel op andere dingen . . . maar dit gesprek lijkt mij niet bepaald belangwekkend voor de dokter." Hij keek dokter Tulp aan, plotseling vol berouw en genegenheid.

„Je huis is magnifiek."

„Ach ja, dat is waar, u bent hier voor het eerst. Beoordeel het niet naar het er nu uitziet. Er is meer nodig dan ik dacht om het te vullen. Heeft Saskia u al rondgeleid?"

„Nee, liefste," zei Saskia zelf, „we raakten aan het praten en ik was eigenlijk een beetje moe."

„Je hebt gelijk; met deze hitte moet je geen trappen op en af rennen." Hij kuste haar weer boven op haar hoofd. „Maar ziet ze er niet stralend uit, na wat ze heeft doorgemaakt? Heeft ze ooit een betere indruk gemaakt, dokter?"

Ja, één keer, dacht hij: op een avondpartijtje in de vrijgezellenwoning van diezelfde bankroete Hendrik, voordat jij leefde als een beroemdheid en voordat zij van de vruchten der liefde had gegeten. Zij danste alsof er geen grens was aan de lucht die stervende longen kunnen inzuigen. Het tempo is statiger geworden: zij bloost niet meer zo gauw en ze moet geen trappen op en af rennen. „Nee, zeker niet," zei hij, „ze ziet er geen dag ouder uit dan twintig."

„Waarom zou ik ook? Er is niets dat mij oud maakt."

Ja, dacht dokter Tulp, alles wat haar oud had kunnen maken, was snel weggenomen, de kleine, zoekende mondjes, de verlangende stemmen, de graaiende handjes. Snijd de koppen af, had zijn moeder eens gezegd, lang geleden, toen ze in haar tuin werkte, snijd de knoppen af als je één volmaakte Gelderse roos wilt hebben . . .

„Maartje zal je wel oud maken," zei Rembrandt. „Van Maartje zou iedereen grijze haren krijgen."

„Och, ze valt wel mee. Maar vertel eens, hoe was het met die arme Hendrik?"

„Naar omstandigheden redelijk opgewekt. De schrik zal hem later nog wel in de benen slaan. Hij gaf me zijn groeten mee. En dat vergat ik bijna, ik moest je nog iets zeggen van hem: zijn zuster heeft hem geschreven dat je oude tante Saskia is gestorven."

„Tante Saskia?" Tot grote verbazing van de dokter klaarde haar gezicht plotseling op. „Weet je wel wat dat wil zeggen? Ik ben haar petekind en ik sta voor tweeduizend florijnen in haar testament. Dat is tweemaal zoveel als we aan Hendrik hebben verloren. Is het niet heerlijk? Het is natuurlijk verdrietig dat ze dood is, maar ze liep al tegen de negentig en ik kan het alleen maar heerlijk vinden!"

Het was blijkbaar voor hen beiden zo heerlijk, dat ze alleen moesten zijn om er naar behoren van te genieten; omdat de dokter erbij was, beheersten ze zich, hoewel met moeite. Toch konden ze zich niet bedwingen, te zeggen dat zij de

tweeduizend florijnen waarschijnlijk in het najaar al in handen zouden hebben, omdat zulke zaken in Friesland met bekwame spoed werden afgehandeld. Ze behoefden haar kapitaaltje dan niet meer aan te spreken, want met het legaat zouden ze zeker toekomen tot het schuttersstuk klaar was . . .

Ze namen nog wel de beleefdheid in acht door hem te vragen naar zijn vrouw, zijn farmacopee en zijn dochter en hem op het eten te nodigen, maar dokter Tulp voelde dat hij te veel was en vertrok.

Op de binnenplaats van de militaire sociëteit voelde kapitein Frans Banningh Cocq een onmiskenbare zachtheid in de januarilucht. De ijspegels aan het ijzeren hekwerk waren duidelijk kleiner geworden, de sneeuwhoedjes waren van de bijeengezette lansen gevallen en de avondwolken hadden lichtpaarse randen. Maar binnen had de bijtende kou van een strenge winter zich vastgezet, nauwelijks verzacht door de twee traag brandende vuren. De jassen en bouffantes op de stoelen waren onbehaaglijk nat van gesmolten sneeuw. Van Ruytenburg, die nooit op tijd was, moest nu toch wel gauw komen, dacht de kapitein terwijl hij op zijn vaste plaats ging zitten en naar de lege wand keek.

De komst van Van Ruytenburg had met die wand te maken. Banningh Cocq had die middag een briefje gekregen, bezorgd door een oppasser van de luitenant: ‚Kan ik je vanavond in de sociëteit spreken? De jongens hebben zich beklaagd over het schuttersstuk.'

En terecht, dacht hij; het was nu al een jaar geleden dat het voorschot was betaald en hij had Rembrandt nog niet de vaagste belofte van een voltooiing kunnen ontwringen. Hij had ook geen lust, nog verder aan te dringen; de laatste maal was zijn gastheer in de Breestraat bijna kwaad geworden. De voltooiing van een meesterwerk moest blijkbaar de tijd hebben, zoals de groei van gerstekorrels in de aren of van een kind in de moederschoot, door geen macht ter wereld te verhaasten. Ongeduld was dan bijna heiligschennis.

Nu was Banningh Cocq er rotsvast van overtuigd, dat het schilderij eens zou klaarkomen. In de schitterende kunstkamer van Rembrandts nieuwe huis hadden ze over vrijwel niets anders gepraat. Maar erover praten was iets anders dan vragen wanneer het klaar zou zijn. Bij de minste toespeling daarop werden Rembrandts ogen hard en koud. De vorige vrijdag had de kunstenaar hem – waarschijnlijk omdat hij géén onbescheiden vragen had gesteld – met een klein geschenk beloond, de schets die hij als basis had gebruikt. „Neem deze maar, ik heb hem niet meer nodig," had Rembrandt wat hooghartig gezegd, terwijl het ding over een schaal gesmeerde boterhammen zeilde. „Alle figuren staan nu op het doek en de ruimteverdeling is klaar." De kapitein had hierover wijselijk gezwegen tegen Van Ruytenburg en de anderen; die zouden dan de indruk krijgen dat het werk bijna af was, terwijl hij persoonlijk vreesde, dat het wel zomer zou worden eer die lege wand gevuld was.

„Wat wenst de kapitein?" kwam oude Jacob, met een gevlekt servet over zijn schouder. „We hebben vanavond hele lekkere koolsoep."

„Ze ruikt niet lekker, maar ik zal ze toch maar nemen. Pook het vuur toch eens 'n beetje op. Het is hier onaangenaam vochtig."

Nu hij iets van zijn geprikkeldheid op de onschuldige Jacob had gekoeld, kon hij zich wat gelijkmoediger op het komende gesprek voorbereiden. Hij moest hun duidelijk maken, dat ze geduld dienden te hebben; als ze gingen aandringen, was de

kans groot dat de schilder het werk nooit zou afmaken. Mijnheer Van Rijn zou hun, zonder een ogenblik te aarzelen, het voorschot terugbetalen; hij kon zich dat veroorloven. Er smeekten zoveel mensen om portretten, dat hij nog wel een paar jaar vooruit kon.

De soep en de luitenant kwamen tegelijk en waren allebei even onbevredigend. De soep smaakte ongeveer zoals ze geroken had, terwijl de luitenant niet met de deur in huis viel, maar in een sombere, vermoeide houding tegenover hem naar het vlekkerige tafelblad ging zitten kijken.

„Ik veronderstel," zei de kapitein, geërgerd omdat hij nu gedwongen was zelf het onderwerp aan te snijden, „dat het de heren te lang gaat duren?"

„Te lang? Nee, daar hebben ze zich nu wel bij neergelegd, al willen ze ongetwijfeld wel weten, wanneer jij denkt dat het klaarkomt."

„Vervloekt, hoe moet ik dat weten? Hij is er dag en nacht aan bezig. Waarom ga je het hem zelf niet vragen?"

Dat was een steek onder de gordel. „Daar zou ik niet veel mee opschieten. Toen ik het hem laatst vroeg, keek hij me aan of ik een misdaad had gepleegd."

„Geen wonder dat hij lichtgeraakt is. Hun derde kind dood, zijn moeder gestorven, en duizend florijnen in de sloot met dat faillissement van Van Uylenburch . . ."

„Hij kan toch wel gewoon zeggen hoe hij vordert?"

„Dat héét hij me verteld, en jij had het ook kunnen horen als je de moeite had genomen, vorige vrijdagavond te komen. Hij zei dat alle mannen al op het doek staan . . ."

„Ik ben blij dat te horen," zei Van Ruytenburg zonder een spoor van blijdschap. „Heel blij, en ik hoop alleen dat het waar is. Jóú vallen ze er niet over lastig, ze zouden niet durven. Maar er gaat geen week voorbij of iemand trekt mij aan mijn staart. En ze zijn al zo ongeduldig, dat er . . . dat er een paar naar het pakhuis zijn gegaan."

„Naar het pakhuis?!"

„Ja, daarover wilde ik je spreken. Schellingwou en Cruysbergen zijn er gisteravond geweest. Ik had hun nog zó gezegd, dat hij woedend zou worden – en jij ook – maar ze hadden te veel bier op en wilden niet naar rede luisteren."

Hoe dikwijls had hij, wanneer hij langs het pakhuis kwam, zijn eigen lust naar binnen te gaan bedwongen! Hij was nog wel de aanstichter van het hele plan, hij was de vertrouwde vriend van de kunstenaar, hij had het leeuwedeel van het voorschot uit zijn eigen zak betaald! En hij was niet naar binnen gegaan. Maar twee van zijn minderen, zelfbewust en in de olie, hadden het heiligdom brutaalweg betreden. Cruysbergen en Schellingwou! De één 'n oppervlakkige kerel die meer van dobbelstenen wist dan van kunst, de ander het zoontje van een stel parvenu's, die de hemel mocht danken dat zijn banale snuit op een kunstwerk zou worden vereeuwigd. „Ze zijn er toch niet in gekomen?" vroeg hij.

„O, jawel." De luitenant zat met zijn ellebogen op tafel, vuisten voor zijn gezicht, en deed zijn uiterste best om de ogen van zijn kapitein te mijden. „Alleen Bol was er; hij zei dat hij het schilderij aan niemand mocht laten zien, maar in hun dronkenschap hielden ze vol en ik denk, dat hij machteloos was."

„En als kunstkenners gaan ze ons nu zeker trakteren op hun deskundige mening?"

„Ze hadden wel een paar bezwaren . . ."

„En wat waren dat dan wel voor bezwaren?"

„Ach, wat heeft het voor zin, Banningh? Al staan nu alle personen erop, het

schilderij is nog lang niet klaar. Ze waren dronken, het licht was slecht . . . en je kunt trouwens van hen zelf horen wat ze te zeggen hebben. Vanmorgen hebben ze me gezegd, dat ze jou willen spreken. Het leek mij toen het beste, te zeggen dat ze ons vanavond hier konden vinden . . ."

De soep was opeens helemaal niet meer te genieten. Hij schoof het bord weg en wist niet waarheen hij moest kijken, hij kon de vetkwabben, die op de soep dreven, niet meer zien, evenmin als de ontwijkende ogen van de luitenant. En naar de deur dúrfde hij nu niet meer te kijken. „Ik zie geen aanleiding tot een gesprek met die twee," zei hij. „Cruysbergen verbeeldt zich dat hij alles weet, terwijl hij geen Dürer van een Titiaan kan onderscheiden, en Schellingwou is een ezel, die zijn bek dicht moet houden en God op zijn knieën mag danken dat hij bij de compagnie mag zijn."

„Dat is volkomen waar, maar ze hebben ook hun geld betaald. Weet je, Banningh, achteraf bezien wilde ik, dat wij samen maar alle kosten hadden gedragen. Dan had niemand het recht gehad zich te beklagen. En al wás het schilderij dan een beetje bizar en ongewoon, dan had niemand durven protesteren."

„Bizar, vinden zij het bizar?" zei de kapitein zo hard, dat de aandacht van andere gasten werd getrokken.

„Ik weet niet meer welk woord ze precies gebruikten. Maar ik kon eruit opmaken, dat het niet aan hun verwachtingen beantwoordde."

„En wat hadden ze dan wél verwacht, zo iets?" Hij wees naar de doeken, die al aan de wanden hingen, de fantasieloze, opeengepakte gelederen, de sombere, dode gezichten, nauwelijks zichtbaar in het ongelijkmatige licht van het vuur.

„Wie weet. We komen er gauw achter . . . want daar zijn ze al."

Het feit, dat de heren samen waren, was al verontrustend op zich zelf; alleen een ernstige zaak kon twee zulke uiteenlopende naturen tot een tijdelijk bondgenootschap drijven. De lange, slanke Cruysbergen bewoog zich met een cynische vlotheid, terwijl Schellingwou kennelijk van een familiemaaltijd kwam: hij had althans zijn gezicht gewassen en een schoon boord omgedaan voor het belangrijke onderhoud. Hij liep eerbiedig achter Cruysbergen aan, zijn ronde hoofd gebogen op zijn dikke nek, zijn werkhanden slap en onbeholpen neerhangend. Juist zijn onzekere houding maakte hem voor de kapitein aanvaardbaarder dan de zelfverzekerde fat die het eerst bij de tafel aankwam. Schellingwou kon het ook niet helpen dat hij dik was, en het feit, dat hij zijn snor overdreven krijgshaftig met vet had gekruld, was vergeeflijk in een man, die zijn militaire plichten zo ernstig opvatte. „Een goeie avond, kapitein en luitenant," zei hij beleefd. Cruysbergen knikte alleen, alsof dat in deze gespannen toestand voldoende was. Zijn lange, kastanjebruine lokken maakten zijn edele gezicht nog harder.

„Ga zitten, heren," zei de kapitein, en hij hoopte dat het vriendelijk, maar vastberaden klonk.

Cruysbergen nam er zijn gemak van, maar Schellingwou bleef staan en keek de anderen bedroefd aan. „We zijn gekomen omdat we een kleine klacht hadden," zei hij.

„Dat heeft de luitenant me verteld. Ga zitten, we vinden beslist wel een oplossing. Jacob, kom nog eens even hier; we hebben nog een paar kroezen bier nodig."

„We zijn gisteravond in het pakhuis geweest," zei Cruysbergen niet zonder strijdlust.

De kapitein moest zich beheersen om de brutale kerel niet uit te foeteren. „Als iemand het mij had gevraagd, zou ik het sterk hebben afgeraden, omdat het tegen

de wensen van de heer Van Rijn indruist. Maar gedane zaken nemen geen keer. Jullie wilden blijkbaar zien hoe het schilderij vorderde. Het duurde de heren te lang, naar ik heb vernomen."

„Eh, ja . . ." zei Schellingwou. „De mannen hebben inderdaad gezegd, dat hij wel alle tijd neemt, maar . . ."

„We kunnen er weinig aan veranderen. Jaag hem op, en je loopt gevaar, alles te bederven. Ik ben ook ongeduldig, maar ik bedenk steeds dat hij er niet voor zijn plezier zo lang over doet. De betaling blijft immers dezelfde, ongeacht de tijd, en als het werk hem niet zo ter harte ging, zou het heel gemakkelijk voor hem zijn, zich er met wat geklad af te maken, de florijnen in zijn zak te steken en aan iets anders te beginnen. Eigenlijk mogen we van geluk spreken, dat hij er zoveel moeite aan besteedt."

„Daar ben ik niet zo zeker van," zei Cruysbergen. „Hoe meer hij eraan doet, hoe meer bezwaren er misschien komen."

Schellingwou bloosde, langzaam, van zijn schone boord tot zijn varkensoogjes. „Hij bedoelt, kapitein," zei hij, alsof Jacob een kroes vergif voor hem zette in plaats van bier, „dat een paar mannen bang zijn dat hij het steeds wonderlijker gaat maken."

„Wonderlijk? Wat bedoel je met wonderlijk?" De kapitein kon zich niet meer bedwingen; hij sloeg zo hard met zijn vuist op de tafel dat het bier over de kroezen sopte. „Iedereen zegt, dat geen Hollandse schilder zo goed met kleur, beweging en licht kan omgaan als hij. De beste Amsterdammers wachten maanden om voor hem te mogen poseren; hij werkt naar de zin van de prins en Constantijn Huygens en burgemeester Van Pellicorne. En jullie hebt de treurige moed, daar met je dronken kop naar binnen te stormen en een oordeel over zo iemand te vellen!"

Schellingwou kromp ineen, maar Cruysbergen zat nog precies als in het begin, zijn hoofd wat opzij, zijn ogen strak op de kapitein gericht. „Ik heb nooit beweerd, verstand van schilderkunst te hebben," zei hij zelfvoldaan, „maar er is weinig smaak toe nodig om te zien, dat mijn gezicht voor de helft bedekt wordt door iemands arm. Ik krijg voor mijn geld alleen ogen, een voorhoofd en een hoed, al moet ik toegeven, dat de hoed er heel mooi op staat."

Kapitein Banningh Cocq zocht wanhopig naar een geruststellende verklaring. Hij keek Van Ruytenburg aan, maar die speelde met zijn handschoenen en staarde naar de muur.

„Het is de zuivere waarheid, kapitein," zei Schellingwou. „Ik kom er nog bekaaider af; mijn eigen vrouw zou me niet herkennen. Ik sta op de achterste rij en het kostte me grote moeite, te zien dat ik het was. Alleen een klein stukje wang, een oog en een mootje kin."

„Voor een stuk of zes anderen geldt hetzelfde: er is zo weinig van hen te zien dat ze onherkenbaar zijn," zette Cruysbergen het relaas voort. „Toen we ons geld op tafel legden, dachten we toch op zijn minst dat we ervoor geportretteerd zouden worden. Niemand wil graag een hoop geld betalen om zijn hoed voor het nageslacht te laten vereeuwigen."

„Er moet een misverstand zijn," zei de kapitein. „We hebben als vanzelfsprekend aangenomen, dat ieder naar behoren zou worden uitgebeeld. Het schilderij is immers nog niet klaar . . ." De inspiratie kwam. „Hij verandert er steeds aan. Dat is het natuurlijk: hij moet veranderingen hebben aangebracht, waarbij sommigen tijdelijk zijn weggeschilderd. Jou, Cruysbergen, had hij er natuurlijk ten voeten uit

op staan, maar toen heeft hij, misschien om de compositie te verbeteren, de arm van die ander wat omhooggebracht, zodat die voor je gezicht kwam. Maar nu hij klaar is met die arm, schildert hij jou er wel weer in. Hij zal nooit alleen de bovenkant van je gezicht doen, dat weet ik zeker."

„Ja," beaamde luitenant Van Ruytenburg, „ik heb hem dikwijls genoeg een hele persoon zien wegschrappen en opnieuw schilderen."

„Ieder zal tevreden zijn met het schilderij," zei de kapitein, walgend van zijn sussende toon, „daarvoor sta ik persoonlijk borg. Het hele voorval is zeer betreurenswaardig. Het is jammer, dat jullie daar binnengedrongen bent en je om niets hebt opgewonden. Maar ik verzeker jullie op mijn woord van eer, dat alles tot ieders tevredenheid zal gebeuren. Elk lid van de compagnie krijgt de nodige aandacht."

„Ik hoop het," zei Cruysbergen. Hij stond op zonder zijn bier te hebben aangeroerd. „We verwachten natuurlijk niet meer dan ons toekomt, zoals de aandacht, die aan het tuniek van de luitenant en de rozet op uw schoen is besteed."

Ze vertrokken en Van Ruytenburg slaakte een zucht. „Daar zijn we nog juist heelhuids afgekomen. Het was heel knap van je, die kwestie van het overschilderen te verzinnen."

„Ik heb niets verzonnen. Ik veronderstel alleen, dat de zaken ongeveer liggen zoals ik ze heb beschreven."

„O ja? Hoe weet je dat? Je hebt het schilderij toch niet gezien?"

„Wel een schets. Hij heeft me die zelfs vorige vrijdag gegeven." Hij trachtte zich de schets voor ogen te halen, maar hij zag niet meer dan scherpe, kruisende lijnen, felle plekken licht en zijn eigen gezicht. Had hij nu de gezichten op de achtergrond gezien of niet?

„Waar is die?"

„Thuis, in mijn map."

„Mooi zo. Had dat dan gezegd. Zullen we hem samen eens gaan bekijken? Dan weten we tenminste, waarom er zoveel drukte wordt gemaakt."

Maar dat voorstel was nog onrustbarender dan het bezoek van Cruysbergen en Schellingwou. De kapitein wilde de schets alléén zien, hij wilde in eenzaamheid het vernietigende feit verwerken, dat bepaalde leden van de compagnie in het gedrang op de achtergrond verloren gegaan waren. „Dat schikt me niet," zei hij, terwijl hij opstond. „We hebben thuis bezoek. Zodra ik binnenkom, moet ik mij aan het gezelschap wijden. Bovendien . . . ik heb de opdracht gegeven en ík neem de volle verantwoordelijkheid op me."

Maandenlang was het schilderij nu gegroeid en de wereld kleiner geworden. Het licht van het linnen had hem in zich opgenomen en het leven met al zijn drukte en problemen lag in de schaduw. In een verhevigd bewustzijn schilderde hij de laarzen van de luitenant, de gezichten op de achtergrond, de kleurige banier op het middenplan. Het gezicht van zijn dode moeder, de stemmen van zijn leerlingen, het gebabbel van zijn vrouw, de pracht en ruimte van zijn nieuwe huis, het was alles op de donkere helft van zijn planeet nog maar nauwelijks te onderscheiden, ver en geluidloos als in een droom.

In die wereld van opgloeiend licht versmolt de tijd tot niets. Verleden en heden vloeiden ineen. Zoals die soldaten: zij waren slechts Amsterdamse burgers, die nog nooit op iets anders dan een schietschijf hadden gevuurd, en toch waren zij hun

eigen voorlopers, de mannen die de gebroken Spaanse gelederen over de duinen het drijfzand in gejaagd hadden. De geesten van deze gevallen zonen van Leiden, in zijn jeugd voor hem tot leven gewekt door zijn vader, ontwaakten nu in hem, in volle wapenrusting, en werden door hem op het doek overgebracht. Harmen Gerritszoon zelf was geen dode meer, geen oude man die herinneringen koesterde, maar een kleine jongen die door het krijgshaftig rumoer dartelde. Nee, die jongen was niet zijn vader, hij was het zelf. Als de tijd niet meer bestond, wat kon het verstand dan verklaren? De burgerlijke logica en het gezonde verstand werden verteerd door het groeiende tafereel; waarom zou hij proberen ze vast te houden? De vlammen laaiden elke dag hoger op, er was geen sprake meer van een regelmatig gelid, de onwrikbare wet van licht en schaduw was vergeten. Nu zijn hart zelf meebrandde, moesten de vonken maar vliegen waar ze wilden.

In die maanden voelde hij voor het eerst, dat alleen schilderen – en niet mediteren, de omgang met vrienden of zelfs de liefdesdaad – hem in staat stelde, de levensvrucht open te breken en de diepste zoetheid ervan te genieten. Na alle feesten en vreugden van zijn dagen en nachten knaagde nog zijn honger; hier, alleen hier, werd die waarheid gestild. Het zachte, op het linnen gedrukte penseel maakte dat hij dingen zag en begreep, die voor zijn nuchtere, rauwe gedachten onbereikbaar waren. Alle woorden, vastgehouden door zijn stamelende tong, stroomden als een waterval met de penseelstreken langs de neerhangende banier; hij schilderde een stukje galon, een knoop, een wuivende pluim met grotere tederheid dan hij ooit haar lippen had gepenseeld. Zijn twist met de wereld werd uitgevochten en beslecht in de snijdende lijnen van musketten en lansen; oud verdriet smolt weg in de vredige plekken grijsgroene schaduw, en soms zwol zijn geluk zo aan, dat hij zich niet kon beheersen en luidop zong.

Wanneer hij aan het eind van een dag klaar was, trok hij zijn krukje zo ver mogelijk weg van het schilderij en ging naar zijn werk zitten kijken, zijn handen slap tussen zijn knieën, zijn hoofd tegen de koude muur. Ferdinand Bol was op zo'n ogenblik eens binnengekomen en had opgemerkt, dat de meester er uitgeput uitzag. Maar Rembrandt maakte bezwaar tegen het woord ‚uitgeput'; hij beschouwde zich als leeggewerkt, leeg, nadat alles vrijelijk uit hem was gestroomd naar het laaiende tafereel dat nu zijn enige werkelijkheid was.

Zoveel hield hij van het schilderij, meer dan van zich zelf, dat hij het met grote vrijgevigheid behandelde. Hij spaarde geen verf, legde de kostbaarste kleuren er in dikke, gladde lagen op, tot het werk waarlijk drie dimensies kreeg. De mouw van de trommelaar kon je haast snijden, zo dik was hij; en het goudgalon op de tuniek van de luitenant . . . daar kon je een muskaatnoot op raspen.

Ook zijn kracht gaf hij met vreugde. Wanneer hij ging zitten, waren zijn knieën soms zo slap als water, beefden zijn handen en zag hij witte vlekken voor zijn ogen.

Zijn tijd gaf hij met handen vol. Op vrije dagen nam hij niet eens de minuten om zijn gezicht te wassen, in zijn haast naar het pakhuis te komen. Wat hem in de deftige eetkamer werd voorgezet, zag en proefde hij niet; hij wist niet wat het voor eten was, dat hij met bier doorspoelde. Hij hoorde ook niet wat Saskia zei; hij hoorde alleen haar stem, die onafgebroken tegen hem sprak over dingen die hem niet raakten. Haar gezicht zag hij als een wazig droombeeld achter de werkelijkheid van zijn schutters. Toch zag hij haar soms in een visioen, wanneer hij in het pakhuis zat te dromen, bezweet, zijn pijnlijke schouders tegen de koude muur gedrukt; dan zag hij haar in kleren die al lang waren afgedankt, in de perzikkleurige mousseline,

met de grote strohoed die ze op hun verlovingsdag had gedragen, in de bloedrode kapmantel, waarmee ze zich over het wiegje van de ten dode opgeschreven Rombartus had gebogen. Maar altijd verjoeg hij haar beeld, al deed hij het niet zonder wroeging. Ze hinderde hem, zoals alles dat hem wilde afleiden van zijn obsessie, ze was lastig en storend, als eten en drinken en slapen en de wolk die zich tussen het schilderij en de zon schoof. Later zou hij haar wel weer in zijn leven toelaten, later, later . . .

Zij vroeg nooit of ze naar het pakhuis mocht komen; hij stelde het ook niet voor. Zelfs Ferdinand Bol en Van Hoogstraeten, die zich zo onopvallend gedroegen als schaduwen en in het begin nog welkom waren geweest, wisten nu dat hij hun aanwezigheid niet meer kon verdragen. Ze bevredigden hun martelende nieuwsgierigheid door na het avondeten te komen, wanneer de zon en hij er niet meer waren, om dan bij kaarslicht het wonder te aanschouwen.

Wanneer ze er in haar bijzijn over spraken, maakte zij het – een beetje kinderlijk en kleingeestig – duidelijk dat haar hoofd naar heel andere dingen stond; het kon haar werkelijk niet schelen dat hij in en uit liep als een bezetene, dat hij haar nooit had gevraagd naar het schilderij te komen kijken, dat er weken voorbijgingen zonder dat er iemand op bezoek kwam, alleen kon hij écht wel eens een minuutje vrijmaken, vond zij, om de tulp te tekenen die zij op een tafellaken wilde borduren.

Op een avond in februari tekende hij die tulp voor haar, toen Banningh Cocq en Van Ruytenburg waren binnengevallen met het verzoek, het schilderij alvast te bezichtigen. Dat verzoek had hij beslist en zelfs grof afgewezen. De volgende dag, na de korte spanne winterzon, toen hij het werk van de afgelopen uren zegevierend bekeek, veerde hij dan ook hevig verontwaardigd op toen hij iemand de trap op hoorde komen. Hij dacht dat zijn opdrachtgevers op een brutale manier zijn verbod weerstreefden, en wist zich plotseling geen houding te geven toen hij merkte dat het Saskia was. Ze bleef op de drempel staan, schielijk, als voor een gordijn van vuur. Daar vóór haar was het schilderij – ontzaglijk groot, vol rumoer, gloeiend in het laatste licht van de dag – en geen licht dat hij ooit had gezien was liefelijker dan het licht dat nu in haar ogen straalde. „O God," zei ze na een lange poos, een hand aan haar trillende lippen. Het was een geluid, dat hij tot zijn dood niet meer wilde vergeten.

Jammer was het, dat ze daarna met haar commentaar in bijzonderheden trad. Ze gebruikte blijkbaar opmerkingen, die zij van de leerlingen had opgevangen, en hij zou zich zeer geërgerd hebben als haar blik niet over het reusachtige doek was blijven dwalen, als plotseling geziene details niet gezorgd hadden dat de woorden in haar keel bleven steken en ze haar geleende complimenten vergat. Hij was al zo tevreden met haar reactie, dat hij niet meer luisterde. Hij keek haar aan zoals hij het in weken niet gedaan had, voor het eerst zag hij haar weer. Haar gezicht was zo fris als een roze roos tussen het beverbont van haar hoed en kraag. En toen hij haar haperende woordenvloed kwam stuiten met een echte, verliefde kus, zei ze geschrokken: „Is dat de dank voor mijn waardering?"

„Nee, ik kuste je omdat het mij zinde."

„Is het werkelijk? Misschien ligt 't aan het uur van de dag. Als dat zo is, kom ik morgen om deze tijd weer. Nee, wees niet bang, ik plaag je maar. Ik kwam je iets belangrijks zeggen, anders had ik je heus niet durven storen."

Uit haar opgewektheid kon hij alleen opmaken dat ze goed nieuws meebracht. „Wat heb je dan te zeggen?"

„In de eerste plaats moet ik je zeggen dat je kiel doornat is. Als je zo naar buiten gaat, vat je kou."

„Maak je maar geen zorgen om mijn verkoudheden. Jij bent degene . . ."

„In de tweede plaats zit er verf op je voorhoofd."

„Dat weet ik wel."

„En in de derde plaats ben ik in verwachting."

„Wat?"

„Ja." Met haar vreugde overstemde ze zijn schrik, die hij niet kon verbergen. „Ik kom juist van dokter Bonus en volgens hem is er niet de minste twijfel aan."

Lieve Jezus, was ze er werkelijk blij om? Had ze dan alles vergeten wat er was gebeurd, dacht ze geen ogenblik aan wat haar weer te wachten stond? Kwam het niet in haar op, dat ze straks hun vierde kind ten grave moesten dragen? Zijn gezicht verstrakte tot een geestloos masker en hij vervloekte haar kinderlijkheid, hun ongeluk en het meest zich zelf. Hij was degene die het verdoemde zaad in haar had gezaaid, onnadenkend, met nauwelijks begeerte, alleen om zich van die druk te bevrijden en de volgende morgen met helderder ogen te kunnen zien en met vaster hand te schilderen. Verbitterd keek hij om naar het schilderij; haar pijn en ellende zouden zijn tijd en aandacht voor zijn werk kosten . . .

„Je schijnt niet erg in je schik te zijn."

„O jawel, jawel . . ." Hij gebruikte de gepaste gebaren en trok het juiste gezicht; hij herinnerde zich nog wel hoe dat moest, uit de tijd toen er nog hoop was.

„Ik begrijp best dat je ongerust bent," zei ze. Ze maakte zich los uit zijn omarming en keek naar haar kleine voeten in zwart fluweel, tussen plasjes olie en grote verfvlekken. „Maar het is toch lang niet zeker dat het kindje zal sterven."

„Dat kwam niet in me op."

„O nee? Zo onnozel ben je toch niet. Maar het kindje heeft een kans; Bonus zei dat het volkomen gezond kan worden. Toch . . . als jij liever niet hebt dat ik er met de mensen over praat, zal ik zwijgen. Niemand hoeft het te weten voordat het zichtbaar wordt."

Hij zweeg; zij vatte het op als instemming met haar belofte tot voorzichtigheid.

„Niet dat ik veel mensen zal spreken . . . dokter Bonus wil niet dat ik veel uitga, en bij ons thuis komt haast niemand meer. Er komt zo weinig bezoek, dat we beter in de Nieuwe Doelenstraat hadden kunnen blijven."

Rembrandt kon zijn ogen niet losmaken van een stralende plek blauwgroen op het schilderij, waarop een onwezenlijk avondlicht viel. „Het blijft niet eeuwig zo," zei hij. „Het schilderij moet toch eens klaarkomen." De toon van zijn stem duidde aan, dat hij niet naar dat ogenblik verlangde.

„Als jij het voor 't zeggen had, kwam het nooit klaar."

Een storende herinnering zoemde als een lastige vlieg door zijn hoofd: de mannen van de schutterij vonden dat het te lang duurde. Twee dronken, brutale kerels hadden de arme Ferdinand Bol gedwongen, hen binnen te laten om te zien hoe het werk vorderde. Het was een zo schandelijk voorval geweest, dat hij Banningh Cocq en Van Ruytenburg had gespaard door erover te zwijgen, maar hij kon er niet zonder angst en verontwaardiging aan terugdenken. „Niemand kan mij verwijten dat ik treuzel. Ik werk als een paard; dat moet je toch kunnen zien."

Saskia zette haar hoed recht en sloot haar kraag. „Ga maar aan je werk, ik vertrek al. Ik heb je bijna een kwartier opgehouden en ik wil je voor geen geld nog langer storen."

„Ik bedoelde niet dat jij me ophoudt. Ik was trouwens klaar voor vandaag. Wees niet boos . . . wacht even tot ik een droge kiel heb aangetrokken, dan loop ik met je mee naar huis."

Hij verheugde zich jongensachtig op de wandeling samen met haar, maar het kostte hem bovenmenselijke moeite, afscheid te nemen van de blauwgroene plek, die in het laatste daglicht glansde zoals hij misschien nooit meer voor hem of iemand anders zou glanzen.

Het voorjaar kwam, het werd zomer, een vochtige, drukkende zomer, met lauwe regendruppels die op het weelderig gebladerte tikten, en Rembrandt werd steeds vaker genoodzaakt, de lichte kant van zijn planeet te verlaten om zich in de schaduwzijde te begeven. Saskia veranderde, zoals altijd wanneer het kind in haar groeide. Ze verloor haar schoonheid, haar lippen en oogleden zwollen, ze dwong zich tot blijde hoop, en dit alles legde hem bijzondere verplichtingen op. Hij kon niet vergeten, hoe zij gezegd had dat dit grote huis zinloos voor hen was nu ze niemand meer ontvingen; het verwijt plaagde hem zo lang, tot hij besloot, weer een ‚avondje' te geven. Maar toen ze samen opschreven wie er gevraagd zouden worden, ging het niet van harte. Hij voelde geen banden meer met Lotje en Allaert, Frans en mevrouw van Pellicorne, Hendrik van Uylenburch, de familie Tulp, dokter Bonus, de brave schrijfmeester Coppenol, Margaretha van Meer en haar vrome echtvriend Anslo, Swalmius, de Pinero's, de Lazzara's, Cocq en Van Ruytenburg. Velen van hen waren zijn vrienden van nu, en zeker twee hadden rechtstreeks te maken met het wonder in het pakhuis, maar ze stonden hem even ver als een Jan Lievens of de kleine Hessels. Alles, behalve Saskia en het schilderij, behoorde onverbiddelijk tot het verleden.

Het ‚avondje' was geen succes, vond hij, hoewel Saskia ervan scheen te genieten. Het viel niet mee, in een nieuw huis bezoek te ontvangen. Op het laatste ogenblik moest er in paniek gezocht worden naar glazen en servetten, waarvan niemand wist waar ze waren opgeborgen; het extra braadspit in de keuken, dat nog niet was gebruikt, bleek een kapotte ketting te hebben en wilde niet draaien, hoewel dat weer een geluk bij een ongeluk bleek te zijn, omdat het zeer gemengde gezelschap nu wat aardige gespreksstof had. Maar het gezelschap op zichzelf was weer te klein, al had hij iedereen uitgenodigd die hij maar kon bedenken; de aarzelend converserende groepjes vulden de geweldige kamers bij lange na niet. Van hun voetstukken keken Caligula, Augustus en Faustina met hun koude, marmeren ogen misprijzend naar een ontvangst, die niet te vergelijken was met de uitbundige feesten uit hun tijd.

Rembrandts knagende geweten was door die avond dan ook niet tot rust gebracht. De volgende dag merkte hij dat Saskia zich eenzamer voelde dan ooit, zo eenzaam dat hij besloot, nog een concessie te doen: van nu af zou hij zijn vrije zaterdagen aan haar besteden. 's Morgens konden ze dan rustig wat praten, 's middags winkelen, 's avonds naar een toneelstuk of op bezoek als iemand hen uitnodigde, al was dat laatste niet erg waarschijnlijk, omdat ze de laatste tijd zo teruggetrokken hadden geleefd dat niemand meer aan hen dacht. De eerste zaterdag gedroeg hij zich voorbeeldig; hij deed er zelfs het zwijgen toe, toen de vreugde van zijn gezelschap haar tot veel te grote uitgaven verleidde. Maar de tweede zaterdag werd bedorven door een brief van thuis, een sombere brief, geschreven door Adriaen. Liesbeth was ziek, ernstig ziek, volgens dokter Duartszoon. Of zij en Rembrandt er prijs op stelden elkaar nog te zien, liet de briefschrijver in het midden;

hij achtte het echter zijn plicht, er geen doekjes om te winden. Haar voeten en benen waren sterk gezwollen, haar polsslag was onregelmatig en soms nauwelijks waarneembaar en zij lag soms urenlang naar adem te snakken.

Saskia was op een merkwaardige manier overstuur van het bericht, hoewel hij haar de brief niet liet lezen en haar de onsmakelijke bijzonderheden bespaarde. Ze wilde niet gaan winkelen of in een eethuis het middagmaal gebruiken; ze ging naar de slaapkamer, waar hij haar huilend op bed vond. Voornamelijk op haar aandringen, zelf was hij niet tot verdriet of jammerklachten in staat, bereidde hij zich traag voor op de reis naar Leiden. Hij zou de komende maandag gaan, nadat hij zijn leerlingen hun taak had gegeven. Maar toen het maandag werd, was het niet meer nodig. Er kwam weer een brief, in hetzelfde, stijve handschrift, waarin hij verpletterend werd afgewezen.

,Beste broeder,

Het zal je niet verbazen te vernemen, dat onze zuster Liesbeth vannacht door onze Heer en Verlosser tot zich is genomen.

Alhoewel het doenlijk zou zijn, de teraardebestelling uit te stellen totdat jij en je vrouw met ons aan het graf zoudt kunnen staan, heb ik besloten, dit niet te doen. Antje en ik zijn uitgeput van al het waken, en wij zullen geen van beiden rust kunnen vinden aleer het stoffelijk overschot is begraven.

Verwijt het je zelf niet al te zeer, dat je niet bij de plechtigheid aanwezig kunt zijn. Ik had je komst ook niet verwacht. Ik heb de last van Liesbeths ziekte gedragen zoals ik alle andere lasten heb gedragen. Na de jaren, waarin Antje en ik hebben gezorgd voor onze kreupele broer, onze oude moeder en een molen, die altijd als een steen om mijn hals heeft gehangen, is het mij slechts een geringe plicht, waarbij ik geen hulp van node heb, onze zuster ten grave te dragen.

Je broer,
Adriaen Harmenszoon.'

Het verdriet sloeg toe, om de drie doden die hij niet waarlijk beweend had, Gerrit, zijn zoekende ogen voor eeuwig gesloten, zijn moeder, haar ruisende rokken verstild om de bewegingloze voeten en nu Liesbeth, wier vergeefs tastende handen eindelijk gevouwen waren. Hij zou nog diezelfde avond de schuit naar Leiden hebben genomen, als die brief hem niet had tegengehouden; het zou een voorrecht geweest zijn, het zou misschien de sluizen van verdriet en meegevoel hebben geopend. „Ga toch naar huis," zei Saskia, eerbiedig tegenover hem staand, „en sluit vrede met je broer. Zeg hem maar, dat ik je hier heb vastgehouden, geef alle schuld aan mij." Maar hij miste de moed, onder Adriaens beschuldigende ogen te komen; hij miste de nederigheid, te zeggen: ‚Ik heb er van harte spijt van', en de openheid om Adriaen zijn dank te betuigen voor alles wat hij voor hem had gedragen.

Hij ging dus niet, en ook dat deed hem geen goed. Voor het eerst in jaren kon hij er niet meer op vertrouwen dat zijn handen deden wat hij wilde. Was dit een straf van God? Hij ging niet naar het pakhuis, want daar zou hij geen weerstand kunnen bieden aan zijn werklust en met zijn onvaste hand iets aan het schilderij bederven. De halve nacht zwierf hij door de grote, verwijtende, nog vreemde vertrekken, te bang voor dromen om zijn ogen te durven sluiten. Eten kon hij niet, vooral geen vlees. Alle vlees droeg het bederf al in zich. „Als je geen lust hebt in schilderen,

De opwekking van Lazarus.
Ets 1642.
Rijksmuseum Amsterdam.

teken dan wat," zei Saskia, vertederd in haar aarzelende pogingen, hem te helpen. „Ik zal voor je poseren, of je tekent Liesje of Maartje of de poes, wat je maar wilt."

Hij tekende, drie, vier dagen, maar voelde zich niet beter. De lijnen op het papier waren zo los en karakterloos, dat hij de schetsen in de keuken verbrandde voordat een leerling kon zien in wat voor toestand hij verkeerde. Die zaterdag deed hij een wanhopige poging tot etsen. Er waren drie bestellingen om afdrukken van ‚Maria's dood' binnengekomen en de grote koperen plaat moest worden bijgewerkt. Tot zijn oneindige verlichting merkte hij, dat de etsnaald zich aan zijn wil onderwierp. De hele zaterdagochtend werkte hij bij het open raam, de zonnewarmte drong in zijn hand, en hij wist, dat hij, hoe zondig en sterfelijk hij ook was, op dat ogenblik geen kwaad deed en leefde.

Het liep tegen het middaguur en de etsplaat was bijna schoongemaakt, toen hij bedacht dat hij de zaterdag aan zijn vrouw had willen wijden. Dat verdiende zij ten volle, om de tederheid die ze hem in zijn verdriet had betoond; om haar eigen onderdrukte verdriet en om haar bereidheid, meer dan haar deel van de schuld op zich te nemen. Hij waste zijn handen en gezicht en ging de grote eetkamer in, waar zij en Liesje bezig waren de tafel te dekken. „Wil je niet liever buitenshuis eten?" zei hij. „We konden wel eens naar zo'n uitspanning aan de Amstel gaan, waar ze een boomgaard hebben. Het is warm genoeg om buiten te zitten."

„Je hoeft heus niet op te houden, nu je juist begonnen bent." Dankbaar glimlachend ging ze verder, de opgevouwen servetten op de borden te leggen. „Alles is trouwens al klaar. Liesje heeft de koude kip gesneden en Maartje heeft heerlijke verse doperwtjes klaargemaakt."

„Maar ik heb wel zin uit eten te gaan, mits jij ook wilt."

„Ik voel er heus wel voor, je weet dat ik het altijd heerlijk vind. Maar we kunnen misschien wachten tot volgende zaterdag . . ."

„Ik ben klaar met het werk waarmee ik bezig was."

Hij zei het niet met de volle overtuiging en zag al aan haar ogen dat ze hem niet helemaal geloofde. „Als je dan klaar bent," zei ze, bezig met het tafelzilver, „waarom ga je dan niet wat rusten? Ik ben, eerlijk gezegd, ook nogal moe. Ik zei juist tegen Liesje, dat ik na het eten een uurtje naar bed wilde gaan."

Tegen het eind van het maal begreep hij, dat ze zich niet in staat had gevoeld, buitenshuis te gaan eten. Ze had last van de warmte; ze had een te hoge kleur en zag dan plotseling weer te bleek, er stonden zweetpareltjes op haar voorhoofd en ze raakte het eten bijna niet aan, met het excuus dat ze het benauwd kreeg als ze in die hitte te veel at. Wel raakte zij herhaaldelijk zijn hand even aan, om te tonen hoe dankbaar ze was voor zijn goede bedoelingen. Ze spraken niet over Liesbeth, alleen over de gelukkige omstandigheid dat hij weer kon werken.

Ze lieten de toespijs staan en hij ging met haar mee naar de slaapkamer, waar hij de gordijnen dichttrok, de kussens opstapelde en haar hielp met uitkleden. „Je bent veel te goed voor me . . . je verwent me. Wat moet het worden als het kindje geboren is en je weer geen tijd voor me hebt? Dan ben ik bedorven." Maar ze zei het innig tevreden, behaaglijk in de kussens liggend. Hij durfde niet naar haar gezwollen buik te kijken, want hij wist dat ook dit kind niet zou leven.

„Het zal nooit meer gebeuren dat ik geen tijd voor je heb." Hij ging op de rand van het bed zitten om het te bewijzen. Maar dat behoefde niet lang te duren; binnen tien minuten sliep zij, of hield zich slapende.

In het atelier legde hij de bijgewerkte plaat op de pers. Hij zou het afdrukken aan Bol overlaten, want de exemplaren moesten onberispelijk worden. Ze waren bestemd voor de boekwinkel van Clement de Jonghe, de verzamelaar en verkoper met het zijige haar en de diepliggende ogen, die hem wat bedeesd zijn vakkundige diensten was komen aanbieden na de mislukking met Hendrik van Uylenburch. Het was een genoegen, te denken aan de expressieve handen die de voltooide afdrukken opnamen, aan de ogen vol begrip voor elke verfijnde nuance van licht en schaduw. ‚Maria's dood' was een meesterwerk, de beste ets die hij tot nog toe had gemaakt, maar er was iets verontrustends in. Plotseling wist hij wat het was: de stervende vrouw was Saskia . . .

Zij lag nu te slapen; de meisjes waren beneden, in de keuken, en het was volkomen stil in huis. De zomerse middaghitte was nauwelijks merkbaar in de ruime, statige schilderkamer, waar de ordelijkheid het gevoel van koelte en luchtigheid nog versterkte. Alles, of bijna alles, stond op zijn juiste plaats. Hier in zijn adelaarsnest, onder het dak, met de straat ver beneden hem, koesterde hij zijn broze levensverwachting: nog jaren om te schilderen, te tekenen en te etsen, avonden gevuld met ernstige gesprekken, Saskia bevrijd van wat ze bij zich droeg . . . ze waren nog jong, het verlangen zou weer komen, om in de nachtelijke uren gestild te worden en gevolgd door de vredige slaap. Bijna onbewust had hij zijn krijt genomen, en hij tekende met een vaste, gewillige hand. De grote spiegel van Venetiaans glas, licht naar voren geneigd, had hem plotseling een onderwerp gegeven. Bezig met zijn zelfportret vergat hij waar hij was, zag hij het zonlicht wegtrekken alsof hij het van een andere planeet beschouwde, hoorde hij heel in de verte de huisbel, zoals iemand

die op een wei ligt te slapen de belletjes van voorbijtrekkende schapen hoort.

De schets werd goed, was waarschijnlijk geschikt voor een ets . . . De huisdeur ging dicht, er klonken voetstappen op de trap. Er sprak iemand, Liesje. Iemand anders gaf antwoord, Saskia. De schets was uitstekend, vooral het gerimpelde voorhoofd en de vermoeide ogen waren goed getroffen . . . Er reed een wagen over de straatkeien, hij hoorde de stemmen van spelende kinderen buiten . . . Hij moest de lijnen hier en daar nog wat verzachten. Nu meteen? Nee, nog niet; dit nieuwe huis kon met zijn loodzware stilte opeens benauwend werken. Ook nu was het weer stil, doodstil, maar herinnerde hij het zich goed? Had hij, voordat die stilte viel, Saskia niet ‚O God!' horen roepen?

Hij legde de schets op de werktafel en liep de gang in om te luisteren. De volmaakte stilte trok hem naar de trap. Hij ging naar beneden en door de lange gang naar de slaapkamer. De gordijnen waren dicht en in het dunne gouden schijnsel van de middag kon hij niet dadelijk zien of ze er was. Maar al gauw zag hij dat ze op de rand van het bed zat, het haar loshangend, haar jurk nog open, en een brief in haar slappe hand. Lieve Jezus, alwéér een brief!

„Wat is er gebeurd, Saskia? Wat is er?"

„Niets in Leiden. Dit komt uit Friesland." Ze keek naar hem op, haar ogen glinsterend in het wonderlijke, versmolten licht, smekend om vergeving nu ze zijn zorgen weer moest verzwaren. „Het bericht is nu juist gekomen. Titia . . . is dood."

Zijn mond viel open, er kwam geen geluid. Niet alleen omdat de dood steeds weer kon toeslaan. Zelfs niet omdat de dood ook jonge mensen kon treffen, drie kindjes in de wieg, Gerrit, Liesbeth, Titia. Het was iets nog verschrikkelijkers. Zij zat op het bed, de brief in haar hand, maar wat hij zag was niet de brief, maar een zakdoek met bloedvlekken.

„Ze is dinsdag gestorven. Ze is nu al begraven. Ze vonden het maar beter dat ik niet kwam, in mijn toestand . . ."

„Waaraan is ze gestorven?" Zijn tong was zo dik en slap, dat zijn stem klonk als die van een idioot.

„Longontsteking . . . een bloeding van de longen. Ze is rustig heengegaan, schrijven ze. Ze heeft erg gebloed, is toen in slaap gevallen en in haar slaap gestorven."

„Hoe oud was Titia?" Lieve God, hoeveel jaren zijn er nog over?

„Ze was drieëndertig. Nee, vierendertig. Ze was drie jaar ouder dan ik. Ze voelde zich al niet goed toen ze hier was, weet je wel? Op een nacht lag ze zo te hoesten, dat ik haar een kroes warme wijn heb gegeven." De herinnering aan dat gebaar van zorg en barmhartigheid maakte de tranen los. Ze huilde vrijuit, tot er een diepe zucht kwam en haar gezicht ernstig werd. „Arme beer, ik weet wat je nu denkt. Maar heus, dat mag je niet denken, het is niet zo."

„Ik ben te versuft om het te verwerken en om te denken."

„Jawel, je denkt dat ik hetzelfde heb als Titia, omdat ik verkouden was en laatst een beetje bloed heb opgegeven. Je bent bang dat het kindje zal sterven en dat ik ook zal sterven. Maar dat gebeurt niet . . . ik zweer bij God dat het niet gebeurt." Ze liet de brief op de geborduurde sprei vallen en stond op; haar open jurk zakte weg en ontblootte een schouder en een borst. „Ik voel me veel beter dan de vorige keren. Het kindje zuigt me nu niet leeg. Ik weet dat het vreemd klinkt, maar het is de waarheid: het kindje geeft me nieuwe kracht. Het is nog nooit zo geweest als nu Als de anderen zich bewogen, was het niet meer dan . . . dan een visje in het water

dat alleen zijn vinnen beweegt. Maar deze schopt en trapt en keert zich om. Hier . . . voel maar." Ze nam zijn hand en drukte die triomfantelijk tegen haar buik. „Voel maar . . . hij doet het nu weer."

Het was niet te ontkennen, dat het wezentje in haar springlevend was. Zijn bewegingen waren zelfs zichtbaar door haar dunne onderrok heen. „Zie je hem?" Ze keek ook zelf omlaag. „En ik weet zeker dat het een jongen is. Ik weet niet waarom, maar het is zo."

„Je zou inderdaad zeggen, dat hij kerngezond is; en daar ben ik alleen maar blij om, al moet je beslist niet denken dat ik me over jou of hem onnodige zorgen maak." Hij kon het met overtuiging zeggen, omdat de golvende beweginkjes onder zijn hand ook hem gerust stelden.

„Die arme Titia . . . zij was altijd de zwakke pop. Ze was sinds haar geboorte al een zorgenkind; niemand dacht dat ze ooit haar aanneming zou beleven. Ik ben altijd anders geweest; ik heb nooit iets ernstigers gehad dan een verkoudheid. En deze keer wordt het niet eens een moeilijke bevalling. Hij zit zo vol leven, dat hij beslist zómaar naar buiten springt."

Nu hij met haar in zijn armen stond, kon hij niet anders dan haar geloven. Hij verafschuwde zich zelf omdat hij haar grote vertrouwen had bezoedeld met zijn overdreven gevoel voor sterfelijkheid. Die bloedvlekjes op de zakdoek . . . dat was al maanden geleden, en zijn moeder had dikwijls gezegd, dat een vrouw soms op een wonderbaarlijke manier van bepaalde ziekten kon genezen wanneer zij een gezond kind baarde. Voor het eerst verlangde hij hevig naar die geboorte. Het werd tijd, de wieg schoon te maken, de dekentjes en de luiers te tellen en er lavendel tussen te leggen, de kussens met ganzeveren in de zon te laten luchten. Hij kon het niet tegenhouden, de opwelling was te sterk: „Zullen we een nieuwe wieg kopen?"

Ze knikte; hij voelde haar wang in zijn hals bewegen. „Als je het wilt. Een nieuwe wieg zou heel fijn zijn. Maar het is heus niet nodig om het ongeluk af te wenden. Met dit kindje zal niets gebeuren!"

In het sombere groen en verzadigde geel van de nazomer sloot hij het pakhuis met het onvoltooide schuttersstuk. Het deerde hem niet, wat Banningh Cocq en Van Ruytenburg zouden denken nu hij een poosje vrijaf nam; zij en hun ondergeschikten zouden minder onder het tijdverlies lijden dan hij. Hij wilde alleen nog in zijn atelier thuis werken, waar hij elk ogenblik haar stem kon horen, niet meer dan één verdieping van haar verwijderd. Hij werkte er aan een paar winstgevende stukken, het verheven rustige ‚Offer van Manoah', waarin een niet meer jonge man en vrouw baden om een zoon, en ‚Davids verzoening met Absalom', waarin verdriet en vertedering samengingen. Zolang hij werkte, was hij omgeven door een lichtende vrede, maar ging hij naar beneden, dan was er zwarte angst in zijn hart, tot hij zag dat alles wel was.

Hun leven was rustiger en regelmatiger dan ooit; zij lag de meeste tijd in bed, want zij durfde niets te doen dat het kindje in gevaar kon brengen, en hij verliet het huis bijna niet. Al weken voordat haar tijd was gekomen, vond zij een betrouwbare vroedvrouw, de weduwe van een stadstrompetter, en gaf haar een kamer in het huis. De plichtsgetrouwe vrouw regelde alles wat niet in orde was. Zij betaalde de rekeningen wanneer ze kwamen, zorgde dat het eten op tijd op tafel stond en had zelfs een heilzame invloed op de meiden. Bovendien viel vrouw Dircx hen nooit lastig met haar gezelschap; 's zondags stemde zij er pas na lang aandringen in toe,

bij hen aan tafel te eten. Het was vrijwel onmogelijk, iets van haar eigen leven te weten te komen; wat ze zei, was er alleen op gericht, zich zelf weg te cijferen. Haar man, vertelde zij, was de enige ware vriend die ze ooit had gehad, maar hij was ongeletterd en kwam uit een arme familie. Haar geboortedorp, waarvan ze veel hield, was zo klein dat niemand er ooit van had gehoord. Ze was innig dankbaar voor de kamer, die ze haar hadden gegeven; hoe zou ze straks weer kunnen wennen aan haar eigen ‚kippenhoekje'? Onmiddellijk na het eten ging ze naar boven: „U wilt me wel verontschuldigen, ik ben toch maar armzalig gezelschap . . ." Haar bedroefde, kleurloze gezicht kwam alleen tot leven wanneer ze met de meiden of de slagersjongen te doen had. Tot zijn verbazing hoorde Rembrandt dat ze pas eenenveertig was; haar vermoeide houding en diepe zuchten maakten haar zeker tien jaar ouder.

Maar haar energie en levenskracht toonde zij in de nacht van de bevalling. Saskia was die avond aan tafel vrolijk en ontspannen geweest; Pinero was aangekomen en gedrieën hadden ze nog wat nagetafeld, met noten en een glas wijn. Toen zij de torenklok half acht hoorde slaan, verontschuldigde ze zich: ze behoorde al in bed te liggen, het kindje liet haar weten dat het uit moest zijn met de pret. Ze ging naar boven. Rembrandt en Pinero bleven nog wat noten kraken en hoofdschuddend praten over de moeilijkheden, die zouden voortkomen uit het nieuwe bondgenootschap met het Engelse Koninklijk Huis. Pinero verweet Frederik Hendrik, dat hij de hielen van de koningsgezinden likte, maar hij was nog niet uitgesproken of ze hoorden een zachte, wat verbaasd klinkende kreet. De twee mannen renden naar de trap in het voorhuis, maar vrouw Dircx was er eerder en tilde de doodsbleke Saskia van de trede, waarop ze zich in een vlaag van pijn had laten zakken. „Ik kom nooit van mijn leven de trap op . . . ik kan niet lopen."

„Verroer je niet, wij dragen je!" riep Rembrandt.

„Nee, dat hoeft niet," zei de vroedvrouw. „Ik kan het wel af." En ze nam Saskia op alsof ze een veertje was. Hoe ziek en oud en afgetobd ze ook beweerde te zijn, ze droeg als een Amazone Saskia naar boven en had zelfs nog adem over om naar beneden te roepen, dat alles heel goed ging en dat niemand zich ongerust moest maken. Pinero ging weg om dokter Bonus te halen, en Rembrandt bleef alleen onder aan de trap, tot niets anders in staat dan de gedachte: dit is het ogenblik, dit is het vreselijke waarop we gewacht hebben. Een paar schrille, dierlijke kreten, eerst als van een geslagen hond, dan als van een varken onder het slagersmes, scheurden door het huis en lieten een beklemmende stilte achter. Hij greep zich aan de leuning vast, niet in staat naar boven te gaan, te zwak en te bang om met stemverheffing te vragen of zij dood was. Maar voordat Pinero terugkwam met de dokter, verscheen vrouw Dircx op het balkonnetje. Ze lachte en veegde haar bebloede handen af aan het grote witte schort, dat ze in zijn bijzijn nooit afdeed, zelfs niet op zondagavond aan tafel. „Mijnheer heeft een mooi mannelijk kind," zei ze. „Een mooi mannelijk kind, dik en levenslustig."

„En Saskia?"

„Het kon niet beter."

„Kon niet beter . . ." Hij zonk neer op de onderste traptrede, deed zijn best niet te snikken, veegde zijn wangen hard langs zijn polsen.

„Als u me tien minuten geeft, mijnheer, heb ik haar zover dat u even mag komen kijken."

Het was dus gebeurd zoals zij het voorspeld had. Al haar verwachtingen werden

opeens waarheid. Als het kind werkelijk zo blij en sterk het leven was ingesprongen, dan waren al zijn andere angsten niets dan waandenkbeelden geweest en zou zij ook zeker blijven leven.

Toch viel er een schaduw tussen die blijde avond en de meer officiële vreugde van het doopfeest, maar dat was te verwachten. Saskia was teer genoeg om zelfs door een gemakkelijke geboorte verzwakt te worden. Vrouw Dircx en de doktoren Tulp en Bonus zeiden hem dat herhaaldelijk. En soms bevestigde zij zelf hun optimisme door er stralend en gelukkig uit te zien. Wanneer zij op andere ogenblikken vermoeid terugviel in de kussens of geen kracht had om haar pap te eten, behoefden ze alleen maar het kindje bij haar te brengen om haar te laten opleven. Dan legden ze het jongetje zo neer, dat het haar met zijn blauwe ogen kon aankijken en zijn vingertjes tegen haar borst drukken. Zodra ze Titus in haar arm legden – hij zou Titus heten, ter nagedachtenis aan de gestorven Titia – was ze weer zich zelf.

Het was de gewoonte, dat de kraamvrouw rechtop in bed zat met het kindje naast zich, terwijl beneden het doopfeest aan de gang was en de gasten in groepjes van twee of drie van tafel opstonden om haar te gaan complimenteren. En alle bezoekers kwamen glimlachend weer naar beneden, niemand had ooit zo'n stralende moeder gezien, niemand kon zich een mooier of gezonder kind voorstellen.

En mooi was hij, het was al dadelijk te zien dat hij een Van Uylenburch was: kleine neus, fijn getekende lippen, zijig, felblond haar dat al spoedig begon te krullen. Rembrandt keek, hij keek vol bewondering, maar zonder het kind te tekenen. Krijt en inktpot hadden al eens ongeluk gebracht en hij nam ze niet mee naar de kamer waar het geluk heerste. Bovendien waren de kleuren van het kindje zo licht en verfijnd, dat hij liever wachtte tot hij het kon schilderen met het palet dat hij voor zijn ‚Danaë' had gebruikt, geel en amber, roomwit en melkwit, en de andere kleur die te teer was om met het woord ‚roze' te worden afgedaan, de kleur die bloost in de binnenste kelkblaadjes van de wilde roos.

Op een avond, een paar weken na de doop, toen hij zich die kleuren dik en romig onder zijn penseel voorstelde, kwam de gedachte in hem op dat alles in hem, wat grof en boers was, in de smetteloze tempel van haar lichaam was gelouterd. Nooit zou Titus gestraft zijn met zijn vaders platte neus, kleine ogen, dikke hoofd en grove, behaarde handen. Die gedachte werd nog in de vlucht neergehaald door schaamte tegenover hen, die in Leiden begraven lagen. „Vergeef mij, moeder en vader, vergeef mij, Liesbeth en Gerrit," fluisterde hij. De weidse pracht van de zaal beneden hem werd wazig, de tegels van de vloer schoven dooreen; hij boog zijn hoofd en schreide.

Pas in oktober liep Saskia weer door het huis, blij en zonnig, maar zo mager dat haar ringen van haar vingers gleden, haar schoenen uitsloften en al haar jurken uit de kast gehaald en ingenomen moesten worden. Een naaister behoefde zij niet aan te nemen, want vrouw Dircx was ook al vaardig met de naald. Eigenlijk was vrouw Dircx zo vaardig met alles – van het bleken van linnengoed tot het klaarmaken van een klein feestmaal ‚uit niets' wanneer er een onverwachte gast kwam – dat niemand eraan dacht, haar te laten gaan.

Op een avond had ze in zijn atelier gezegd, dat ze haar loon niet langer kon aannemen. Het was veel te gek. Als vroedvrouw had ze bijna niets te doen gehad, zei ze, en haar werk als kindermeisje was nog veel gemakkelijker, want Titus was innerlijk even engelachtig als uiterlijk. Ze deed nu alleen nog het een en ander om haar gedachten van haar eigen zorgen af te leiden. Als het dus zo mocht uitvallen,

dat ze nog een paar maanden bleef, ze waagde het alleen, daarover te beginnen omdat mevrouw het als vanzelfsprekend scheen aan te nemen, dan kon ze echt niet met haar geweten overeenkomen, meer te vragen dan de helft van wat zij tot nu toe had gekregen.

Rembrandt kon zijn figuur en zijn waardigheid alleen redden door haar méér te bieden. „Een paar maanden, Geertje?" zei hij, en hij schrok er zelf van, dat hij voor het eerst haar voornaam gebruikte. „Praat me daar alsjeblieft niet van. Wat moeten we zonder jou beginnen?" Ze gaf geen antwoord, loosde alleen een diepe zucht, en Rembrandt marchandeerde hardop met zich zelf tot haar loon niet de helft maar driekwart van de oorspronkelijke som bedroeg en hij haar een positie als huishoudster in zijn gezin had aangeboden, zo lang als zij zelf verkoos te blijven.

Nu er dus toch zo'n betrouwbare hulp voor het kind was, liet Saskia zich overhalen, zich weer eens de wereld in te wagen zolang het mooie herfstweer duurde. Ze gingen op een avond naar het huis van de familie Sylvius, waar hij haar tien jaar tevoren ten huwelijk had gevraagd, maar het werd een droevig uur. Het oude dametje, te zwak om nog langer alleen te wonen, zou gaan inwonen bij haar zoon, die dominee was in Friesland. De boeken, kandelaars en kussens waren al ingepakt en tante was zo traag en verstrooid, dat haar gelukwens met de geboorte van Titus verzandde in wat onsamenhangend gemompel.

De week daarop gingen ze naar Anslo en dat was beter: Lazzara, Pinero, dokter Bonus, Swalmius en Menasseh ben Israel – de rabbijn van de grote synagoge en eigenaar van een Hebreeuwse drukkerij aan de Breestraat – hadden een hooglopend debat over het voor en tegen van menselijke rede en openbaring. De dames lieten hen maar praten en converseerden in een hoekje gezellig over kinderen, vroedvrouwen en bevallingen. Saskia was vrolijk, misschien wel te vrolijk. Hij lette op haar vanuit de andere kant van de kamer, minder geïnteresseerd in het theologische debat dan in haar blijdschap, nu ook een moeder te midden van de andere moeders te zijn. Ze kon nu opsnijden over Titus' gladde, smetteloze huid, zijn lieve karakter en de kracht die hij in zijn handjes had. En haar gesnoef zou onbehoorlijk zijn geweest als de anderen niet geweten hadden, dat zij hierop maar al te lang had moeten wachten. Eén keer keek ze naar hem, alsof ze verwachtte dat hij berispend zijn hoofd zou schudden, maar hij lachte alleen bemoedigend. Toch had hij haar moeten remmen, want het was duidelijk dat ze zich te veel vermoeide.

De volgende dag klaagde ze dan ook over duizeligheid; dokter Tulp, die hij had geroepen, zei dat ze een paar dagen het bed moest houden. Ze was daarna wat slap en dromerig en voelde zich eigenlijk niet in staat, naar een soupertje te gaan, dat meester Coppenol ter ere van hen gaf. Maar ze kon het niet over haar hart verkrijgen, de goede man teleur te stellen; en toen ze er eenmaal waren, bevonden ze zich in prettig gezelschap van oude bekenden: Lotje en Allaert, dokter Tulp met vrouw en dochter, neef Hendrik, en Frans van Pellicorne met zijn mooie, maar onvruchtbare vrouw.

In de wintermaanden was er geen sprake van uitgaan, en dat maakte hen nog gelukkiger. Het leven, geconcentreerd om de slaapkamer waar Titus lag, was vol vreugde en gezelligheid. De schoorsteen trok voortreffelijk en er was altijd een behaaglijk vuur. Alles wat ze nodig hadden – een gemakkelijke stoel, kleinere stoelen voor mensen die op bezoek kwamen, een borduurraam voor haar, een tekentafeltje voor hem – werd door vrouw Dircx naar de slaapkamer gebracht, en nog was er ruimte over. Zodra mijnheer en mevrouw niets meer te wensen hadden,

trok vrouw Dircx zich terug met haar zwaarmoedige overpeinzingen en kwam – als ze haar niet belden – pas weer de kamer in wanneer het tijd was het bed open te slaan en de lakens met een hete steen te warmen. Ferdinand Bol was dikwijls bij hen; hij kon dan uren op de vloer liggen en de zuigeling aan zijn haar laten trekken; Banningh Cocq en Van Ruytenburg kwamen in die tijd maar tweemaal, misschien omdat ze beledigd waren nu hij nog steeds niet aan het schuttersstuk doorwerkte, misschien ook omdat ze zich in die eenvoudige huiselijkheid niet prettig voelden. Maar omdat de mennonieten, hun joodse buren en soms Allaert en Lotje op bezoek kwamen, hadden zij geen gebrek aan gezelschap. Ze waren zelfs zo zelden met hun drieën, dat een avond zonder visite een soort vakantie leek, vol rust en tevredenheid, in het intieme licht van het haardvuur en de kaarsen.

Op zo'n avond in februari, tegen het eind van de strengste winter in tien jaar, gebeurde er iets dat hij nooit zou vergeten. Lang daarna, toen de slaapkamer weer netjes op orde was en alle dingen naar hun eigen plaats waren teruggebracht, herinnerde hij zich nog de dierbare chaos: de extra stoelen, de overcomplete tafel, de wieg, de stapel drogende luiers op de schoorsteenmantel, haar borduurschaar en zijn jasje en de ratel van Titus op het bed . . . Hij werkte aan een grote tekening, ‚Izaäk zegent Jakob'; hij hield ervan, niet alleen om de welsprekende spaarzaamheid van de lijnen en de manier waarop de drie gestalten uit het donker naar voren kwamen, maar omdat hij er, hij wist zelf niet hoe en waarom, een gevoel van goedgemaakt onrecht had ingelegd, van vrede na onrust, van verzoening aan het einde. Plotseling merkte hij, dat Saskia langer dan anders zwijgend en roerloos achter haar borduurraam had gezeten. „Waaraan denk je?" vroeg hij.

„Alleen dat alles zo goed is gegaan . . . veel beter dan ik had verwacht."

„Wat dan, liefste?"

„Alles. Ik bedoel, alles tussen ons." Zij nam de schaar en knipte een rode draad door; ze werkte aan de tulp die hij maanden geleden voor haar had getekend. Haar magere hand was in het kaarslicht bijna doorzichtig.

„Alles tussen ons is zoals het behóórt te zijn."

„Nee, dat is nú pas zo . . . nu . . . vanavond." Ze legde de schaar in haar schoot. Hij zag hoe ernstig zij was, daarom legde hij zijn werk neer en keek haar aan, maar haar ogen waren strak op iets onzichtbaars in de verte gericht. „Ik zal je zeggen wat ik bedoel, en val me niet in de rede, want ik zal me veel prettiger voelen wanneer het gezegd is. En denk geen ogenblik dat ik het zeg omdat ik verdrietig of ziek ben of zo iets. Ik ben nog nooit zo gelukkig geweest en ik voel me elke dag een beetje beter, zo goed zelfs, dat ik wil dat je weer naar het pakhuis gaat om door te werken aan het schuttersstuk. Het is zo prachtig . . . en ik ben steeds maar bang dat de verf te hard wordt of dat je er niet meer voor voelt wat je in het begin voelde. En dat zou ik voor niets ter wereld willen."

„Het heeft de tijd. Er kan niets mee gebeuren."

„Het heeft niet de tijd en er kan van alles mee gebeuren. Ik wil dat je er zonder mankeren morgen heengaat . . . hoewel dat eigenlijk niet is wat ik je wilde zeggen." Zij schoof het borduurraam opzij, zodat er niets anders tussen hen was dan het haardvuur en de slapende Titus in zijn wieg. Ze boog zich naar voren, haar ellebogen op haar knieën, nietig klein in de grote stoel, klein ook in de weelderige plooien van haar smaragdgroene kamerjas van stijf satijn, die afstond van haar buste en schouders. „Mijn oom Sylvius had gelijk," zei ze. „Hij heeft me eens gezegd, dat ik te jong en luchthartig was om te trouwen met iemand, die niet oud

genoeg was om mijn vader te zijn. Hij voorspelde, dat ik jou meer verdriet dan geluk zou aandoen, en hij had gelijk. Maar ik kon er niets aan doen, ik hield zoveel van je . . . ook als we twistten, ik hield altijd van je, wat voor vreselijke dingen ik ook zei . . ."

„Hij heeft het toch aan het verkeerde eind gehad . . ."

„Nee, echt niet. Ik was zo'n onnozel warhoofd. Ik wist niets van huishouden, ik kon niet met geld omgaan. Ik kon niet eens leren, een meid de les te lezen of een kast schoon te houden. Ik heb te veel bedorven en te veel gekocht."

„Als er één te veel heeft gekocht, ben ik het. Ik heb veel meer geld uitgegeven dan hij." Omdat zij glimlachte, deed hij ook zijn uiterste best, zijn trillende lippen tot een lach te dwingen. „Ik ben trouwens niet met je getrouwd omdat ik hoopte dat je kasten kon schoonhouden en zuinig was met geld. Daar ging het niet om. Ik ben met je getrouwd om je lief te hebben, en van die vreugde heb ik mijn deel ruimschoots gehad, daarvan is God mijn getuige!"

„Is dat werkelijk zo? Ik ben blij dat te horen. Maar eerlijk, ik denk wel eens dat je het ook in dat opzicht slecht met mij getroffen hebt. Ik ben zo vaak ziek en zwanger geweest, en dat zou nog niet zo erg zijn als ik niet het gevoel had, dat ik je heb teleurgesteld met die doodgeboren kinderen."

Een wolk vonken vloog van de houtblokken naar het zwarte schoorsteengat, en in plotselinge opluchting besefte hij, dat ze over die dingen spraken alsof ze tot het verleden behoorden, alsof zij er van een grote afstand op terugzagen, zoals de keuken in Leiden of de zolder van Pieter Lastman. „Ik voel me niet teleurgesteld. Ik bezit meer dan ik verdien. Jij geeft me alles wat ik nodig heb."

„Je hoeft er niet verdrietig om te zijn, arme jongen. We hebben geen van beiden meer reden, verdrietig te zijn." Ze keek op en schudde haar krullen weg van haar ogen. „Nu hij er is . . ," ze maakte een gebaar naar de wieg, „nu ik hem voor jou heb gekregen en hij zo mooi en volmaakt is, denk ik er bijna niet meer aan, hoeveel je met mij te stellen hebt gehad. Nu ik eindelijk één goed ding gedaan heb, weet ik dat je mij al die andere dingen niet verwijt."

„Jou iets verwijten?" Meer kon hij niet zeggen, anders was die snik niet meer tegen te houden.

„Je weet best wat ik bedoel. Het was alleen níét mijn bedoeling, je bedroefd te maken. Dat ben ik ook niet, geloof me. Ik heb alles wat ik me kan wensen – jou en het kind en alles wat een vrouw kan verlangen van de liefste en beste man die er bestaat – en ik wilde je nu alleen zeggen, hoe blij en gelukkig ik nu ben, omdat ik je iets heb kunnen vergoeden door je dit kind te schenken."

Ze stond op, bijna zo vlug en lichtvoetig als vroeger, en nam de slapende Titus met dekentje en al uit zijn wieg. Hij stond ook haastig op, bang dat het kind te zwaar voor haar zou zijn of dat ze een duizeling zou krijgen, maar ze kwam trots en zonder een wankeling naar hem toe, lachend boven het slapende hoofdje. „Neem hem maar . . . hij zal niet wakker worden. Houd jij hem maar vast. Je hebt hem al eens van Geertje aangenomen, maar nog nooit van mij. Strek je armen uit, ik wil hem aan je geven."

Hij deed het. Voor haar was dit een ritueel; en bij een ritueel kon hij zich nooit een houding geven. Toen hij het geeuwende, half wakker geworden bundeltje van haar aannam, herinnerde hij zich weer hoe hij had gebloosd toen hij de trouwring aan haar vinger schoof; hoe radeloos verlegen hij door de kerk was gegaan om voor het laatst bij zijn moeders kist te knielen; hoeveel moeite het hem als jongen

had gekost, het brood van het avondmaal door te slikken. Maar nu, hij dacht er later met diepe dankbaarheid aan terug, voelde hij zich open en vrij; hij keek in haar ogen en zei zonder dat het hem moeite kostte: „Je weet toch, hoe dankbaar ik je voor hem ben?"

Wat daarna gebeurde, herinnerde hij zich niet goed meer, al kon de verdere avond niet veel verschild hebben van andere avonden: Titus teruggelegd op de veren kussens, nog wat gegeten aan de tafel bij het raam, Geertje gebeld, en daarna samen tussen de gewarmde, geparfumeerde lakens. Die nacht moet zij rustiger geslapen hebben dan gewoonlijk, anders zou ze wel wakker geworden zijn van zijn opgekropte gevoelens, die zich baan braken. Aan de tekening van Izaäk en Jacob dacht hij pas weer de volgende ochtend . . .

Daarna greep hij weer elke gelegenheid aan om naar het schuttersstuk te gaan. Hij wist nu zeker dat zij het zo wilde. Zij wisten nu elk zo veel, dat de atmosfeer te geladen was om samen te zijn. Ook toen zij al te zwak was om van haar bed naar de tafel te lopen, ook toen zij bloed opgaf – veel bloed nu – en haar armen te krachteloos waren om het kind te dragen, ging hij weg alsof er niets aan de hand was. Daarbij was het hem een geruststelling, dat zij nooit alleen was. Geertje was er altijd, en Ferdinand Bol was er ook altijd.

Het was vreemd, hoe zij in die weken op het gezelschap van zijn oudste leerling gesteld was. Haar zwakke stem werd krachtiger wanneer zij vroeg of Ferdinand er was; ze ontwaakte uit een lange, ongrijpbare droom om Geertje te vragen, een lievelingsgerecht van hem klaar te maken voor het middagmaal. Het was op zijn aandringen en aan zijn arm, dat ze naar het raam liep om het eerste groen van de late lente te zien. Als hij in de kamer was, miste zij de officieren niet; wanneer er anderen op bezoek waren, vond zij de kracht, hen in de rede te vallen met een onderwerp, dat hém betrof: „Weet je zuster al, aan welke van de twee jongemannen zij de voorkeur geeft?" of „Denk eraan, dat je mevrouw Noordhoek niet voor minder dan honderd florijnen schildert. Ze is lang niet zo arm als ze zich voordoet."

Rembrandt, denkend aan zijn ernstige gesprek met dominee Sylvius, schreef haar belangstelling voor Ferdinand toe aan de aantrekkingskracht, die jeugd op jeugd uitoefent. Het was alsof zij in haar ziekte steeds jonger werd, alsof de rivier van de tijd voor haar in tegengestelde richting was gaan stromen. Haar gezicht, dat uit de kussens naar hem opkeek, was veranderd, niet verouderd, maar op een onbegrijpelijke manier verjongd. Wie haar niet kende, meende een onvolwassen meisje te zien.

En hij bracht haar iemand, die haar niet kende, in de hoop, haar iets te geven van de grote wereld van bals en ontvangsten, die zij helaas alleen op een afstand had mogen zien, als een mot die tegen een verlicht venster fladdert. Een zekere mevrouw Anna Wymer Six was mevrouw Van Hoorn opgevolgd als gastvrouw van Amsterdams meest gecultiveerde salon. Rembrandt had haar portret geschilderd. Het was een van de vele goed betaalde portretten van de laatste tijd, die hij had gemaakt om zijn angstwekkend geslonken bankrekening wat op peil te houden. Maar het portret van mevrouw Wymer Six — zij had een strenge, niet geflatteerde gelijkenis willen hebben — was het enige dat hem zelf volledig bevredigde.

Zij maakte hem duidelijk, dat ze hem beter wilde leren kennen. Ze zond hem uitnodigingen, gewoonlijk vergezeld van een pot jam of iets dergelijks ‚om de eetlust van de zieke op te wekken', en daarom las hij de briefjes aan Saskia voor. In april vroeg Saskia hem, haar een genoegen te doen en naar een souper in huize

Six te gaan. Zij was nieuwsgierig naar dat nieuwe huis en zou graag willen, dat hij het haar beschreef. Op haar herhaald aandringen ging hij erheen en hij voelde zich er verrassend goed thuis, niet omdat het gezelschap zo boeiend was, maar dank zij de innemende zoon des huizes, Jan, die Latijn, Grieks en Hebreeuws kende, schilderijen, etsen en boeken verzamelde en nu werkte aan een poëtisch treurspel. Jan Six was wat Allaert geweest zou zijn als Allaert niet was verwelkt; hij was wat Frans van Pellicorne geweest zou zijn als diens glans en zwier een diepere ondergrond hadden gehad. Hij was dan ook zo beminnelijk en oprecht, dat Rembrandt hem eenvoudig niet kon kwetsen met een weigering toen hij vroeg, het huis aan de Breestraat te mogen bezoeken om de schilderijen en de verzameling te zien.

Toen hij zich een paar dagen later aandiende met een ruiker viooltjes voor mevrouw Van Rijn, was Rembrandt zo aangenaam getroffen dat hij hem vroeg, haar de bloemen zelf te geven. Ze was die dag niet zo zwak als anders en hij vermoedde, dat de attentie haar goed zou doen.

Ze was verheugd, maar kortstondig. Deze galante ridder, deze rijzende zon van de adel was een te fel licht voor haar lang beschutte ogen. Ze liet hem haar hand kussen en toonde haar waardering door aan de viooltjes te ruiken; ze zei hoe goedhartig zijn moeder was en dat die hoopte, haar spoedig te bezoeken. Maar haar grote, zo duidelijk leesbare ogen dwaalden voortdurend naar het plafond, en Rembrandt begreep dat zij dacht aan Ferdinand Bol, die in het atelier aan het werk was. En toen de bezoeker vertrokken was en zij vroeg, de viooltjes op de tafel onder het raam te zetten, was het duidelijk dat zij haar aandacht door het rijke paars niet wilde laten afleiden van de half verlepte anemonen, die Ferdinand op het tafeltje naast haar bed had gezet.

Nee, het had geen zin, haar levensgebied te willen uitbreiden. Het was kleiner geworden, samengetrokken als 's avonds de netten van de vissers voor de kust van Leiden. Wat zij bezat was haar genoeg, zij wilde niets anders. Hij en Titus en Ferdinand waren haar leven. En tot zijn ontsteltenis kwam hij tot de ontdekking, dat ook zijn leven was samengetrokken. De leerlingen, de rustige en toegewijde bezoekers die laat kwamen en vroeg naar huis gingen, de opdrachtgevers en de jongeman van de bank en de mensen in de winkels waren vreemden voor hem, al hielpen ze hem elk op zijn manier, zijn innerlijke pijn te stillen en de uren te verdrijven. Zelfs het kind was buiten zijn bereik, al hield hij het vast en praatte hij er opgewekt tegen, om Saskia te laten geloven dat hij opgewekt wás. Later . . . later zou hij wel van de jongen houden, al wist hij niet wanneer en hoe dat zou zijn. Wat kon er na de laatste penseelstreek en de laatste ademtocht anders voor hem zijn dan volslagen duisternis?

Dat voorjaar onderging het schuttersstuk een allesomvattende gedaanteverwisseling, zonder dat hij het bewust wilde, zonder dat hij besefte wat er gebeurde. Het had niets te maken met veranderingen, die hij zelf had willen aanbrengen; de gezichten, die achter helmen, geheven armen of pluimen schuilgingen, moesten maar opgeofferd worden, wie kon nu van hem vergen, dat hij zich daarom bekommerde? De verandering, die nu plaatsgreep, was niet te beschrijven. Alles wat hij ervan kon zeggen, was dat de lichtende, vloeiende droom, die was vastgelegd in werkelijkheid, weer losraakte en wegzweefde en een hemelse straling aannam die er zelfs in zijn eerste droom niet was geweest. Het ging niet om de centrale figuren, niet om de bijfiguren op de achtergrond, maar wel om andere, kleine gestalten die er ogenschijnlijk niet bij hoorden, meisjes, een hond, een paar ronddravende

jongens, figuurtjes die hij had toegevoegd om de felle plekken goed te verdelen en een brokje fantasie in te voegen.

Ook hier stroomde de rivier van de tijd terug. De kleine gestalten waren zijn vader en zijn broer Gerrit en hij zelf, gevangen in het voorspel tot een al lang geëindigde strijd. De hond was alle verschrikte dieren die ooit door de domme mens waren geplaagd. En de middagzon, die haar heerlijke stralen en levende warmte uitstortte over de hoofden van de marcherende mannen, was geen zon die door het draaien van de aardbol te verschuiven was. Hij zelf was tijdloos nu hij het eeuwige licht had herschapen: eeuwen mochten komen en gaan, maar deze zon, zijn zon, zou nooit opkomen of ondergaan.

Sommige kleine delen van het schilderij – de zonbeschenen rand van de hoed van de trommelaar, het gezicht van het meisje met de saffraangele jurk en de blauwe kraag, het rijpe middaglicht op de marmeren pilaar op de achtergrond – liet hij onvoltooid, niet uit angst om ze te bederven, maar omdat hij ze nodig had als een uitgestelde vreugde, als iets om aan te denken wanneer hij 's morgens wakker werd met wazige ogen en een as-droge mond. Als Banningh Cocq en zijn luitenant nog hadden aangedrongen, zou hij zich waarschijnlijk gehaast hebben, maar de laatste tijd had hij de heren niet gezien. Zij en de andere Amsterdamse schutters hadden het druk met de grote openbare ontvangst van koningin Henriëtta-Maria van Engeland en haar dochter, die zich onlangs had verloofd met de oudste zoon van Frederik Hendrik. Een betreurenswaardige, bijna katholieke en ongetwijfeld anti-protestantse verbintenis, waaruit bleek dat de Republiek der Nederlanden bezig was, de sombere voorspellingen van Pinero in vervulling te doen gaan. Niet dat hij erom maalde, uit welke hoek de wind woei; een God, die onbarmhartig toekeek wanneer iets, dat jong en mooi was, eenvoudig lag te verteren, zou zich er zeker niet druk om maken of de mensen Hem nu eerden met brood en wijn of dat ze zich voorstelden, werkelijk Zijn vlees en Zijn bloed tot zich te nemen. Als de straatversieringen hem troffen als een mes in het hart, dan was het alleen omdat zíj er niet van zou kunnen genieten.

Op een ochtend in mei kon hij zich zelfs in het pakhuis niet meer voor het feestelijke straatrumoer afsluiten. Op een open terrein aan de overkant van de gracht repeteerde een koor van weesmeisjes. Van negen tot elf uur waren ze bezig met een zinloos deuntje, waarschijnlijk van Vondel of een andere Muidense ezel, over de schone jonge bruid die zich over de stormachtige zee had gewaagd. Na ieder vers moesten de meisjes elk een gekleurde serpentine uitwerpen, een gebaar dat ze maar niet onder de knie konden krijgen. De platborstige juffrouw, die de repetitie leidde, zei dan ook prompt elke keer: „Nee, Klaartje, nee, Lotje, we beginnen opnieuw, helemaal bij het begin." En steeds wanneer de holle woorden weer klonken, steeg zijn woede een paar graden; het kostte hem grote moeite, niet door het raam een aantal hevige verwensingen naar de overkant te schreeuwen. De haat gistte in hem, en toen hij onverwachte voetstappen op de trap hoorde, kon hij alleen het ergste denken: daar waren ze weer, de dronken schutters, om te zien wat voor waar ze voor hun smerige florijntjes kregen. Deze keer zou hij ze rijkelijk hun portie geven!

Maar het was dokter Tulp, die vol ontzag op de drempel bleef staan kijken naar het vlammende doek. Als redelijk man onderdrukte hij een kreet van bewondering; hij wachtte tot hij de passende, zinvolle woorden had gevonden. Dat duurde nogal lang. Eindelijk zei hij: „Zo iets als dit heb ik in mijn leven nog nooit gezien. Geen

schilder, die ik ken, heeft dit overtroffen." De stilte, die hierop volgde, vormde de namen Dürer, Titiaan en Michelangelo.

Vlug, om allerlei onaangename gedachten weg te drukken, begon hij over iets, dat hen beiden weer kon ontnuchteren: de dokter moest zijn dochter Gretha toch eens meebrengen naar hun nieuwe huis. Zij had het nog nooit gezien, en hij en Saskia hadden haar al maanden gemist.

De dokter duwde hem een eindje achteruit, kwam naar binnen en deed de deur dicht. Scherp en vals kwam nog steeds het lied over de jonge bruid aan de overkant. De dokter zette zijn hoed af, maakte zijn kraag los en ging op een hoge schilderskruk zitten, zijn grijzende hoofd dicht bij het prachtig geschilderde zwaard van de luitenant. „Ik kom in verband met Saskia . . . ik wou met je praten over haar gezondheidstoestand."

Zijn hart sloeg op hol en hij werd zo duizelig dat hij vergat waar hij stond en bijna met zijn schouder tegen de nog natte handschoen van Banningh Cocq had geleund.

„Ik voel mij verplicht, je te zeggen dat het geen lichte ongesteldheid is," zei de dokter.

Moest het dan in alle rauwheid onder zijn neus gehouden worden? „Dacht u, dat ik dat zelf niet zag?"

„Eh, ja . . . nee . . . ik weet het niet. Ik was er niet zeker van en ik wilde niet, dat het te hard aankwam. Daarom ben ik hier . . . Nu kun je je erop voorbereiden."

„Ik ben voorbereid." Hij zei het zelfbewust, alsof het iets was om trots op te zijn. „Ik ben er sinds de winter al op voorbereid. Trouwens, hoe kán iemand zich in godsnaam op zo iets voorbereiden?"

„Dat wist ik niet . . ." Hij keek naar zijn handen, minachtend bijna, alsof alles, wat zij ooit gedaan hadden, teniet gedaan werd door zijn onmacht van nu.

„Als u bedoelt dat ik moet bidden en naar een dominee rennen . . ."

„Dat bedoel ik niet, dat weet je heel goed. Ik bedoel: je moet het geleidelijk gaan aanvaarden, eraan wennen, het elke dag iets verder tot je geest laten doordringen. Ik wist niet dat je daarmee al bezig was. Anders was ik niet gekomen . . ." Zijn behoedzame, geoefende stem werd onvast. Hij stond op en wilde zijn hoed pakken, maar bedacht zich en ging met gespreide armen naar Rembrandt. Hij omarmde hem als een troostende vader, zonder woorden.

„God moge het me vergeven . . . u bent altijd zo goed voor me geweest en ik heb het niet verdiend," zei Rembrandt terwijl hij zich losmaakte.

„Het viel me niet moeilijk, goed voor je te zijn. Ik heb altijd een zwak voor jou gehad. En wat Saskia betreft . . . je weet hoe ik over haar denk."

Dokter Tulp ging weer zitten, zijn witte vingers ineengestrengeld tussen zijn knieën en hij deed waarvoor hij gekomen was: hij verdreef, voor zover hij daartoe bij machte was, het angstwekkende mysterie uit de dood door erover te praten als een man, die ermee vertrouwd was. Ze zou een gemakkelijke dood hebben, hij vermeed het woord niet door het op predikantenmanier te verzachten met termen als ‚heengaan' of ‚tot God geroepen worden'. Ja, ze zou een gemakkelijke dood hebben, waarschijnlijk kort na haar volgende maandstonde, niet door verstikking, niet omdat haar longen het zouden opgeven, maar door geleidelijke verzwakking van het hart. Ze zou weinig pijn lijden en waarschijnlijk geen angst hebben. In zulke gevallen kwam de dood altijd plotseling, onverwachts, dikwijls tijdens de slaap. En daarna zou zij er niet anders uitzien dan bij haar leven. Haar ogen

konden open of gesloten zijn, haar mond misschien half open, als in verbazing, maar dat was alles. Het allerbelangrijkste was dus, haar niets van angst of wanhoop te laten merken en de rust van haar laatste ogenblikken niet in nodeloze schrik te veranderen.

Hij had wel medicijnen bij zich. Hij stond op en nam ze uit zijn zak: twee druppels hiervan in een glas water, als ze onrustig werd; een lepel van dit als ze over pijn in haar borst mocht klagen; en deze poeder – door hem zelf samengesteld en zéér werkzaam, al zei hij het zelf – zou haar laten slapen.

Het was goed, zei dokter Tulp, dat Rembrandt gewoon naar het pakhuis ging om te werken; haar laatste restje levenskracht kon nog wat gerekt worden als ze zich niet met langdurige gesprekken behoefde te vermoeien. Ze was goed verzorgd en voelde zich gelukkig met vrouw Dircx, Ferdinand en het kind. Wat het eten en drinken betrof: ze moest alles maar hebben waarom ze vroeg, niets kon haar kwaad doen nu er ook niets was, dat haar goed kon doen . . .

Na het vertrek van dokter Tulp was het hem een half uur lang mogelijk, in berusting te leven, over de met verf bespatte vloer te lopen en vrijuit te huilen. Het was hem mogelijk, zich te beschouwen als een speelbal van de tijd, sterfelijk, gekomen aan het eind van een sterfelijke liefde. Maar die verheven gedachte werd verbrijzeld door het beeld van haar gezicht, die avond toen ze gedanst hadden in de winkel van Hendrik. Zij was de geliefde, die het leven zin gaf, zoals zij toen danste, zoals zij op een zomerse zondagmorgen ademloos zijn atelier binnenstormde. Zij was een klein meisje in Friesland, blozend, bekoorlijk, maar sterfelijk?

Om de tijd te ontkennen, de dood te weerstreven, om een greep te doen naar de onsterfelijkheid, nam hij zijn palet en penselen en ging voor het meisje in het saffraangele jurkje staan, het meisje dat hij nog geen gezicht had gegeven. En te midden van het krijgshaftig tumult schilderde hij haar zoals zij geweest moest zijn in de dagen, toen hij door de Leidse duinen wandelde en grootheid beschouwde als het enige schild tussen hem en de dood. Had zij het feest voor Maria de Medici niet mogen mee-beleven? Zou zij in haar graf liggen wanneer de trompetten schalden voor de koningin van Engeland en de bekoorlijke jonge bruid? Wat hinderde het, hij plaatste haar in een gloed van verrukking, die de kleingeestige mens in een paar armzalige uren nooit kon benaderen. Tederheid, verdriet en jubelende vreugde om zijn eigen grootheid bewogen zijn hand tot zij voor hem stond in haar onkwetsbare onveranderlijke jeugd.

DEEL VII

1642-1645

NU DE DINGEN, WAARVOOR HIJ HAD GELEEFD, VOLBRACHT WAREN – SASKIA LAG IN haar graf, het schuttersstuk was voltooid en in het pakhuis opgesloten om te drogen – nu zijn banden met de wereld waren doorgesneden, vroeg hij zich af, hoe het kwam dat hij zelf nog leefde.

Niet hij gaf opdracht, het overgebleven vlees van het begrafenismaal naar het Oudemannenhuis te brengen; niet hij gaf de gepaste som gelds aan de slippendragers en betaalde de rouwkleren aan de snijder; niet hij bestelde een graf naast het hare onder de tegelvloer van de Oude Kerk. Het was een geestloze schim, een levenloos lichaam, dat zich werktuiglijk bewoog en zich er toch tot walgens toe van bewust was dat het uit bederfelijke stof bestond. Elke dag onderwierp het zich aan het zinloze opstaan, aan kleden, wassen, eten. En voortdurend vroeg het, waarom het deze vertoning voortzette en niet in het wachtende graf lag.

De mensen kwamen en gingen; nog dagen na de begrafenis was er bijna elke minuut bezoek. Oude begunstigers, buren, kunsthandelaars, oud-leerlingen, leden van het Lucasgilde en het gilde der geneesheren en de compagnie van Banningh Cocq kwamen hem de verzekering geven, dat ze ten volle met zijn verschrikkelijke verlies meeleefden. Geertje Dircx en het nieuwe, kleine dienstmeisje – ze heette Klaartje, geloofde hij – kwamen in de achterkamer de gasten aandienen. Door degenen, die hij goed kende, liet hij zich gelaten omarmen, zonder zich te schamen voor zijn bevende stem en de tranen in zijn ogen. Maar dat ogenblik van verbondenheid was kort en vluchtig; even later begreep hij niet wat die mensen in zijn huis deden. Was Saskia niet dood en begraven? Wat wisten zij van haar? Wat konden zij over haar zeggen? Dan verstijfde zijn tong, verstrakten zijn ogen en wenste hij de indringers weg.

Zodra hij 's morgens uit bed was, verlangde hij naar de avond. Alleen de avond was draaglijk, niet door gasten gestoord, bevrijd van de last der vele uren die hij moest doorworstelen, verzacht door het avondeten dat zwaar in zijn maag lag en de nadering van de verlossende slaap. De uren tussen zeven en tien was hij in de achterkamer met Geertje en Titus. Het nieuwe meisje – ze heette inderdaad Klaartje, dat was toch wel tot zijn versufte brein doorgedrongen – kwam alleen heel even binnen om Geertjes verstelwerk te brengen en een plaatsje voor het kind bij het vuur klaar te maken. Geertje had haar gevonden om de plaats in te nemen van de norse Maartje, die eenvoudig was weggelopen omdat zij na al die ziekte en ellende niets met een begrafenis te maken wilde hebben. Ook Licsje was er niet meer; zij was door een kleermaker ten huwelijk gevraagd. Het nieuwe meisje was dertien, een wees van buiten de stad, met een verlegen, huilerig lachje. Rembrandt wist niet of ze uit medelijden met hem of in verband met haar eigen zorgen in die voortdurende staat van verdriet was. Hij zou haar op een avond wel eens met een

vriendelijk woord geruststellen, maar voorlopig was hij alleen opgelucht als ze weer naar de keuken verdween en hij zich kon laten wegglijden in een toestand, die in de verte op vrede begon te lijken.

Want de aanwezigheid van Geertje was hem daartoe geen beletsel. In het licht van dezelfde kaars zat zij tegenover hem aan de grote ronde tafel te verstellen, de rekening van het huishouden op te maken of op te schrijven wat zij de volgende dag moest doen: Klaartje om olie uitsturen, tegen dokter Bonus zeggen dat Titus zijn pap niet wilde eten, een nieuwe bezem kopen. In haar grove, grijze kleren was Geertje Dircx zo bescheiden en weinig eisend als een simpel meubelstuk. Haar handen, die de kleine plichten vervulden, hinderden hem zo weinig als de wijzers van een klok. Haar donkerbruine ogen waren zo zacht en leeg dat hij het niet voelde als ze hem even aankeek; en wanneer ze hem iets moest vragen, liet ze hem nooit schrikken, maar maakte met een zachte zucht de overgang tussen stilte en gesprek. Van Titus hield zij zielsveel, maar een soort dierlijk instinct weerhield haar ervan, Rembrandts aandacht op het kind te vestigen.

Niet alle dames waren zo fijngevoelig. „Wat een troost moet hij voor je zijn in je verdriet!" „Wat heerlijk, dat zij iets van zich zelf heeft achtergelaten!" „God heeft je in Zijn genade iets laten behouden, waarvoor je kunt leven", deze en andere onwaarheden klonken elke dag opnieuw in zijn huis. Ze zeiden die dingen, vermoedde hij, om zich een houding te geven tegenover zijn volslagen ontroostbaarheid. Titus was Saskia niet. Dat Titus leefde – God mocht het hem vergeven, maar het was de waarheid – was van minder belang nu Saskia dood was. Alleen wie geen verdriet durfde zien, kon hem troostend wijzen op een gelijkenis tussen Titus en zijn moeder. Alleen dwazen, die nooit ware liefde of wroeging gekend hadden, konden geloven dat zulke schimmen een balsem waren voor open wonden. Titus? Wat had hij met Titus van doen? Op de ergste dagen kon hij niet eens naar het kereltje kijken; en op de rustige dagen, wanneer een mooie herinnering hem zacht stemde, erkende hij hoogstens dat de jongen beter was dan niets.

In zijn onevenwichtige zwakheid kon hij zelfs niet goed verdragen, dat er te veel aandacht aan het kind werd besteed. Op een drukkend warme avond in augustus zat Geertje bij Titus; zij probeerde langdurig, maar vergeefs, zijn belangstelling te wekken voor de rammelaar, die hij uit haar hand sloeg, waarna ze met een bezorgd gezicht zijn achterhoofdje en knieholte voelde, alsof hij koorts had. „Wat is er, Geertje?" vroeg hij. „Heeft hij iets?"

„Nee, nee, mijnheer, hij heeft volstrekt niets. Hij is zo koel als boter, ondanks die akelige hitte." Ze stond op met krakende kniegewrichten en schoof langzaam naar haar stoel. „Maar dokter Bonus is vanmiddag geweest en hij vond hem een beetje pips."

„Iedereen is pips met dit weer."

„Dat zei ik ook."

Ze maakte haar naaimandje open en legde een naald-en-draad en de schaar op tafel. Zijn gevoelens waren zo wonderlijk gemengd – onderdrukte afgunst, angst, machteloosheid tegenover een nieuw verdriet – dat hij niet op de gewone, hoffelijke manier de kandelaar naar haar toeschoof om haar het beste licht te geven. Zij haalde de kandelaar niet naar zich toe, maar trok een van zijn zwarte kousen over haar vuist en begon in het halfduister te stoppen.

„Had Bonus nog meer te zeggen?" vroeg hij.

„O, niets waarover u zich ongerust behoeft te maken, mijnheer. Hij geeft alleen

de raad, te voorkomen dat de ziekte van de moeder ook in de jongen de kop opsteekt."

„Wat bedoelt hij daarmee? Hoe is dat te voorkomen?" Zijn stem was een aanklacht tegen het boosaardige lot, dat hem niets bespaarde.

„Een paar eenvoudige dingen, mijnheer. Goed, stevig eten, en dat krijgt hij al. Het voornaamste is, dat hij veel buitenlucht krijgt. Op mooie dagen moet hij minstens een uur naar buiten, zegt de dokter."

„Ga dan met hem wandelen, dat is niet zo moeilijk." Zijn opluchting was even kortstondig als elke opluchting sinds haar dood: al dadelijk kwam het zelfverwijt, omdat hij om iets vreugde voelde nu zij er niet meer was.

„Het zou gemakkelijk zijn . . ." zei Geertje aarzelend, „als ik nog zo kwiek was als vroeger. Maar ik loop niet meer zo best, zoals u al weet."

Hij herinnerde zich het bijna onmenselijk zware werk, dat Geertje al in zijn huis had verzet. Liesbeth, jonger dan zij, was bezweken onder de last van een veel kleiner huis. Het harde lot en het berustende geduld van de vrouw in het algemeen ontroerde hem zo, dat hij de kandelaar naar haar toe schoof. „Ach, je hebt al meer dan genoeg te doen. Laat Klaartje dan met hem uitgaan. Zij kan zelf ook wel wat frisse lucht gebruiken, zo te zien."

„Klaartje? O nee, mijnheer, geen denken aan. Vorige week heeft ze haar gebedenboek verloren, nu weet ze niet meer waar ze haar omslagdoek heeft gelaten, en straks komt ze misschien thuis met de woorden, dat ze niet weet waar ze het kind heeft gelaten. Als ik Klaartje met hem liet uitgaan, zou ik geen ogenblik rust hebben. Het zou zijn, alsof mevrouw me vanuit de hemel verwijtend aankeek . . ."

Hij probeerde zijn gezicht in de plooi te houden. Wat zij gezegd had, was walgelijk sentimenteel; ze zag er nu bijna lachwekkend uit, met de sok om haar geheven vuist en haar ten hemel geslagen ogen, maar het was niet haar schuld dat ze (ze had het vaak genoeg zelf gezegd) een domme en eenvoudige vrouw was. En juist haar eenvoud en nederigheid maakten, dat hij in deze vreselijke dagen haar gezelschap kon verdragen. Hij verdreef het beeld van een zwevende Saskia met vleugels en ging over tot de praktische overwegingen: „Nu ja, Klaartje heeft het toch al druk genoeg. Ze moet alles achter de leerlingen opruimen. Dan moeten we dus iemand anders zien te vinden, iemand die ouder en sterker is en die ook jou wat zwaar werk uit handen kan nemen."

„Een ander in de plaats van Klaartje?" vroeg ze geschrokken.

„Natuurlijk niet, die lieve Klaartje laten we niet gaan. We nemen er iemand bij. Met zo'n groot huis en de leerlingen en het kind hebt jullie tweeën je handen te vol."

„Maar u hebt toch al zoveel onkosten, mijnheer, terwijl . . ."

Ze zweeg, trok de kous van haar hand en staarde er bedremmeld naar. Hij wist dat ze had willen zeggen: „Terwijl er geen opdrachten komen." Maar dat was niet verontrustend; zolang hij in het schuttersstuk verdiept was geweest, had hij de aanvragers weggestuurd; nu hij klaar was, wilden degenen, die hem het naast stonden, hem natuurlijk niet lastigvallen in zijn verdriet. „Maak je geen zorgen over onkosten, Geertje. Zodra het schuttersstuk hangt, komt er heus werk en geld genoeg."

„Breek uw hoofd er dan maar niet over, mijnheer. Zo'n korte tijd slaan Klaartje en ik ons er wel doorheen."

Ze nam een gerafeld servet om te verstellen, en hij gaf niet dadelijk antwoord. Als arme weduwe had zij een andere kijk op geldzaken dan hij; dat ‚doorheen

slaan' was werkelijk niet nodig, maar dat zei hij niet, want hij wilde haar aandoenlijke bereidwilligheid niet kleineren. Saskia had de – nog aanzienlijke – rest van haar vermogen aan Titus nagelaten, en hij was de executeur, zonder beperkingen of toezicht. Als hij iets van dat bedrag afnam (de grootte ervan stond nog niet vast, hij moest toch binnenkort eens naar de bank gaan om orde op de zaken te stellen) om nog een meisje in dienst te nemen, dan had hij daartoe het volste recht; het was immers in het belang van het kind. Hij keek naar Titus en kreeg opeens weer een beeld van háár voor ogen. Hij zag haar rechtop in bed zitten om haar testament te ondertekenen, wonderlijk hoopvol, koortsachtig stralend, alsof zij de dood met toverkracht uitdreef door nuchter en zakelijk een regeling te treffen. „Maar je moet er nog een clausule bijschrijven, domme man," had ze tegen de notaris gezegd. „Je moet opschrijven, dat dit alles ongeldig is en dat mijn bezit in twee gelijke delen moet worden verdeeld als ik nog een kind krijg."

„Goed, Geertje, we laten het voorlopig maar rusten. Waarom zou ik zélf eigenlijk niet met het kind gaan wandelen? Ik doe 's morgens toch niets. Niemand verwacht iets van me . . ."

Het was jammer, maar het was de waarheid. Of had hij het zelf zo gewild? Lang in bed blijven liggen, verdoofd tot passief verdriet door dat lege kussen. Eindeloos aan de ontbijttafel zitten, kauwen op dingen waarin hij geen trek had. Door het huis dwalen, zich martelen met alle nutteloze, lege pracht, dan naar boven gaan, naar zijn adelaarsnest, om in wanhoop en verslagenheid met zijn vuisten tegen de muur te slaan. Wachtend op de middag, wanneer er les gegeven moest worden, en dan ontdekken dat het les geven een onverdraaglijke ellende was. Troost putten uit de lengende schaduwen, omdat die op de avond en de beste uren duidden, en nu die uren er waren, wat voor goeds brachten ze?

Geertje zuchtte. „Het doet u misschien goed. Het fleurt u vast wel op, als u een beetje buiten komt."

Daartoe behoefde hij geen bijzondere moeite te doen, bedacht hij: wanneer het schuttersstuk eenmaal in de militaire sociëteit hing, zou hij weer worden meegetrokken door de dingen van het leven, of hij het prettig vond of niet. Het zou weer gaan zoals het gegaan was nadat ‚De anatomische les' in het gildehuis van de chirurgijnen was opgehangen. De roem had hem uit zijn afzondering gehaald en het Amsterdamse leven in gesleurd. De burgers van de stad zouden niet willen, dat de schilder van zo iets schoons in verdriet en eenzaamheid ten onder ging. Ze zouden hem dwingen, zijn ellende diep in zich weg te sluiten, zijn geestloze lichaam naar de grote salons te slepen, te eten, te drinken en vrolijk te zijn. Waarom zou hij dus niet beginnen, met Titus te gaan wandelen?

Geertje geeuwde, waaruit hij opmaakte dat hij zelf had gegeeuwd, zij geeuwde nooit vóór hem. „Leg je verstelwerk nu maar eens weg," zei hij. „Je hebt je rust nodig."

Ze keek hem aan in het enige menselijke contact dat hij nu kon verdragen, woordloos begrip, stil meegevoel. „Zodra ik met dit servet klaar ben, mijnheer, maar wacht u niet op mij. Ga gerust naar bed. God zegene u."

Maar het bleek een weinig opbeurend karwei te zijn, het kind door de straten van Amsterdam te slepen. Wanneer de noodzakelijke zon scheen, moest hij de harteloze, zelfgenoegzame voorbijgangers op de koop toe nemen. En Titus, trots omdat hij al kon lopen, begon te zeuren en tegen te stribbelen als hij gedragen werd. Als hij zijn

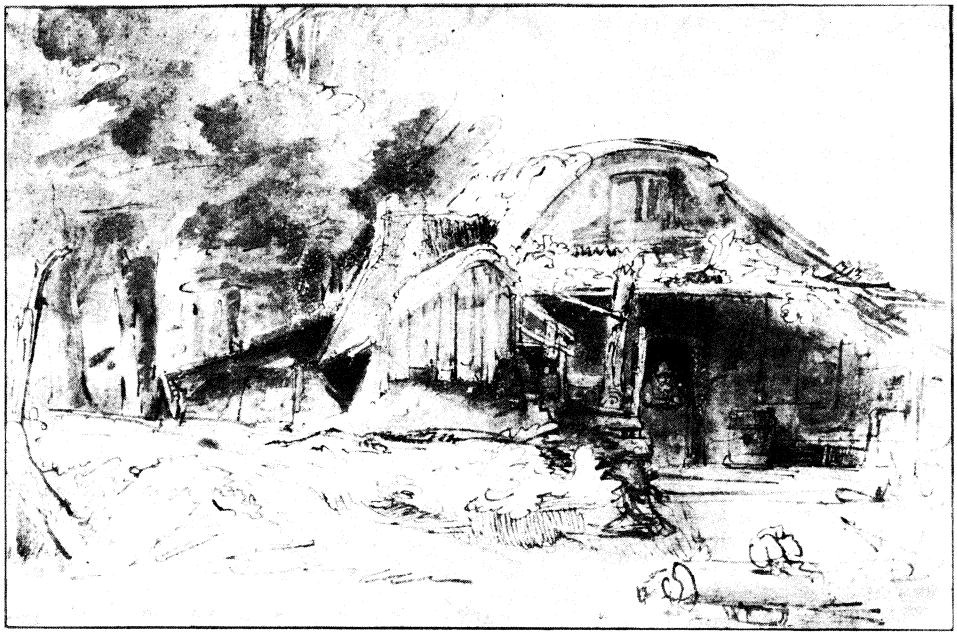

Boerderij aan een bosrand.
Gewassen pentekening, rood en zwart krijt 298 x 452 mm, 1644.
The Lehman Collection New York.

zin kreeg, zou hij beslist in een gracht lopen of tegen het vuur van een kastanjeverkoper.

Toen dokter Bonus dus eind september had gezegd, dat twee dagen op het land beter was dan zeven korte wandelingen in de stad, ging Rembrandt elke dinsdag en zaterdag door de Haarlemmerpoort naar een van de dorpen. De mensen konden bijna denken dat hij naar Oost-Indië vertrok, met zijn mand vol proviand, zijn tekenplank, zes luiers voor Titus, een opgerolde deken waarop het kind kon zitten, een fles gekookte melk, en dan natuurlijk het kind zelf nog.

Geertje had het mis gehad: die uitstapjes waren geen pretje voor hem. Allerlei ongewone dingen moest hij doen, Titus schone luiers aantrekken, de vuile wassen in een sloot, een lepeltje met eten voor het stijfgesloten mondje houden, leren dat ‚wa' ‚water' betekende en ‚muk' ‚melk', en nog veel meer. Het ging hem zo slecht af, dat hij het plan na één poging zou hebben opgegeven als hij niet was verleid door de eindeloze verscheidenheid van onderwerpen voor zijn tekeningen. Juist de wanhopig makende verplichtingen tegenover het kind scherpten zijn waarnemingsvermogen en werklust. Met gemak en vreugde schetste hij de gedraaide stam van de oude boom, die nauwelijks zichtbare torentjes aan de einder van het vlakke weiland, een wolkenformatie die van zee kwam binnendrijven. Maar de schetsen bleven onvolledig; zijn geweten belette hem, het kind te vergeten, vooral misschien omdat hij niet de ware, warme vaderliefde voelde.

Zelf begreep hij niet, waarom hij niet in staat was, dit enige meesterwerk van haar, dit enige levende zaad van hem, lief te hebben. Hij peinsde erover aan de rand van Hillegom, aan de voet van de duinen, aan de vredige Amstel. Waar was de weinige warmte, die hij ooit bezeten had, gebleven? Was ze gelijk met haar gestorven en begraven? Of verstootte hij de jongen om de reden, waarom anderen juist meenden dat hij innig veel van hem zou houden: omdat hij zo op zijn moeder leek en als het ware de spot dreef met haar, die hij nooit meer zou zien?

Lotje, de vrouw van Allaert, had eens gezegd dat een klein kind precies wist, wie van hem hield en wie niet; maar Lotje had het glad mis, óf Titus was een uitzondering, want het kereltje voelde zich opperbest in gezelschap van zijn stugge vader. Zonder nog naar Klaartje of Geertje om te kijken, ging hij op zijn vaders schouder mee op die dinsdagse en zaterdagse tochten, uitgelaten kraaiend en vol vertrouwen. ‚Dada', de naam voor zijn vader, gaf hij ook aan andere grote, geliefde dingen: aan een steen waarvan hij kon afglijden, aan een goedige hond die hun tegemoet kwam draven, aan een dikke, bemoste boomstronk waarop hij ging staan om verder te kunnen kijken.

Op een koele middag, toen ze in de omgeving van Amersfoort wandelden, de wind in hun gezicht, zag Rembrandt een tafereel waarbij hij graag was blijven staan, maar dat kon hij Titus niet aandoen. Op het erf van een boerderij lag een groot varken, geluidloos en moedig, met de kleur van de aarde waarin het zijn hele leven had gewenteld en genoten. Het lag op zijn zij, vetgemest, bestemd voor de slacht, de nek uitgestrekt in onbewuste afwachting van het mes, de bemodderde snuit nu zonder protest tegen de touwen. Even verder, in het gedempte licht bij de ingang van een schuur, scherpte een boer grimmig zijn mes. Op het grasveldje tussen de schuur en het offerdier ravotten drie kleine kinderen. De kinderen waren uitgelaten van blijdschap, om de komende sensatie of om het feestmaal, en de wreedheid scheen over te slaan op Titus: zijn kin ging omhoog, zijn rug werd recht, hij balde zijn handen tot trillende vuistjes. Wat zijn vader hem ook voor heerlijks beloofde, hij

wilde niet doorlopen. Tot het noodzakelijk werd (de boer probeerde het lemmet op zijn duim en knikte tevreden) het schreeuwende en trappelende jochie vierkant op te pakken en tot achter een wilgebosje te brengen. Daar besefte Rembrandt pas ten volle, hoe graag hij dat varken had getekend en wat hij nu voor Titus had opgeofferd. En dat maakte hem zo boos, dat hij het kind hard met zijn billen op de grond zette en het liet huilen tot het rood aanliep.

Toch begon hij nog te tekenen, hopend dat het tafereel hem nog voor ogen stond, maar twijfelend of er veel van terecht zou komen met het brullende kind naast zich en zijn handen nog pijnlijk van de onzachte maatregelen.

Maar toen hij klaar was en de schets in de schaduw hield, zodat hij ernaar kon kijken zonder zijn ogen half dicht te knijpen, zag hij dat het ondanks alles goed geworden was. Terwijl Titus nog zachtjes zat na te snikken, glimlachte Rembrandt van voldoening: het bijna gedachteloos geschetste varken zou meer echt medelijden wekken dan zijn Izaäk onder het mes van Abraham, zijn Christus aan de martelpaal, zijn geslagen Samaritaan. Hij voelde een prikkeling over zijn rug bij het besef, dat dit varken in zich had – gelouterd en vervolmaakt – wat zijn vader had ontroerd in de tekeningen die hij in het schuurtje bij de molen had gemaakt, wat er de laatste jaren aan zijn werk had ontbroken, hoewel hij te trots en te eigenzinnig was geweest om het zich zelf te erkennen.

Hij wist niet hoe lang hij daar in gedachten zat; het dier was nu zeker al geslacht en van de ingewanden ontdaan, Titus was eindelijk rustig geworden. Hij keek naar de plek waar hij Titus had neergezet, maar het kind stond dicht bij hem, een ontdane hummel die over boomwortels en bultige pollen gras naar zijn vader was gekomen en hem nu een beetje angstig stond aan te kijken.

Een ontdane hummel met een betraand gezichtje en vuile witte kousen . . . had hij dit kind ooit gezien, had hij het ooit gezien als iets van hem zelf? Wat had Geertje het voor hun vorige tochten voor kleren aangetrokken? Was zijn roodblonde haar altijd zo gekamd geweest, met de krul die over het voorhoofd viel? Hij had het vergeten, of hij had nooit goed gekeken. Had hij zijn ogen altijd gesloten zodra hij naar dit fijn getekende gezichtje keek? En als dat zo was, wat had hij dan gezien in de plaats van dit onschuldige wezentje, met iets van ontluikende schoonheid, dat zo doodstil naar hem stond te kijken in de vlekken zon en schaduw?

De vrouw die hij liefhad, natuurlijk, de vrouw die er niet meer was. Maar niet alleen uit liefde voor haar had hij zich afgewend van het kind dat haar afschaduwing was. Als hij in Titus werkelijk haar liefde en levensblijheid had teruggevonden, zou hij hem aan zijn hart gedrukt hebben. Maar hij zag in hem het beeld van Saskia die huilde op de brug boven de toegevroren gracht, de Saskia die hij aan haar lijden had overgelaten om het schuttersstuk te kunnen afmaken; in zijn zoon zag hij de vrouw die hij zoveel onrecht had aangedaan, en dát kon hij niet verdragen.

„God vergeve het mij, Saskia," zei hij hardop. Zijn hand, die doelloos in de grond naast hem woelde, vond een kiezelsteentje, dat hij het kind voorhield. Titus vond het mooi, zei „da-da", en van die merkwaardige verzoening kreeg Rembrandt het zo te kwaad, dat hij zijn snikken niet kon bedwingen.

Toen hij bedaard was, ging hij op zijn rug liggen en zette Titus op zijn borst, zoals hij vroeger wel bij zijn eigen vader had gezeten. Het was hem alsof de aarde, die hij onder zich voelde, doortrokken was met het wezen van alle doden die ooit begraven waren. Hij trachtte zich van die doden een voorstelling te maken, maar kon geen vorm voor hen vinden. Het waren niet de geschilderde engelen, noch de hemelse

heirscharen zoals zijn vrome moeder zich die had voorgesteld, noch de Hebreeuwse kinderen Gods, rustend in Abrahams schoot, de katholieke heiligen met de attributen van hun martelaarschap, of de protestantse uitverkorenen, sober en bescheiden. Er waren maar twee mogelijkheden: de doden sliepen in alle eeuwigheid en wisten niets meer, of ze waren volkomen wakker en bevrijd van de beperkingen van dit bederfelijk omhulsel. En in beide gevallen was het ijdel en nutteloos, hen aan te roepen en om vergiffenis te vragen.

Hij zag haar toen niet als een geest zonder lichaam, maar als een, die vredig en van verre toekijkt, ouder dan zij in haar leven was geweest, staande in het onzekere licht, met een hand gestrekt in een soort zegening en de andere tegen haar borst rustend. Haar ogen kenden hem, maar zagen hem niet; haar ogen lieten licht op hem schijnen, maar lieten zijn blik niet toe. Zo zou hij eens haar schilderen, wanneer zijn rust weer duurzaam was en zijn lichaam niet meer hunkerde. Maar nu moest hij eerst leren, goed te zijn voor wat zij hem met zoveel pijn en trots had geschonken.

Titus gleed van zijn borst en ging waggelend op onderzoek uit naar een groepje varens. Rembrandt richtte zich op, al zijn spieren deden pijn, en hij raapte bijeen wat om hem heen verspreid lag: de tekening van het gedoemde varken, het krijt, het tekenplankje, het kiezelsteentje dat hij aan Titus had gegeven. Zijn gezicht moest er vreselijk uitzien, maar hij wachtte niet tot het bijgetrokken was; in deze herfstdagen kwam dikwijls de mist om vijf uur al opzetten, en dat was niet gezond voor Titus.

Hij had zich beslist voorgenomen, niet te veel te verwachten van de avond, waarop het schuttersstuk in de sociëteit zou worden opgehangen. Het zou geen openbare feestelijkheid worden. Uit hoffelijkheid tegenover de deelnemers, die hun florijnen ervoor hadden neergeteld (daaraan hadden ze hem vaak genoeg herinnerd!) zouden die avond alleen de mannen van kapitein Banningh Cocq's compagnie worden bediend. Er zouden geen bekende kunstverzamelaars zijn, geen mogelijk opdrachtgevers, geen andere leden van het Lucasgilde, alleen de ordinaire schutters, op wier mening hij geen prijs stelde. Wel verzocht hij of Jan Six en Ferdinand Bol erbij mochten zijn, maar hij deed dat alleen om niet gedwongen te zijn, met Cocq en Van Ruytenburg aan één tafel te zitten of zich met wildvreemden dood te vervelen.

Het kwam slecht uit, dat het schilderij juist die zaterdagavond moest worden overgedragen. Hij was die middag met Titus buiten geweest en dat had hem een warm, onuitsprekelijk gevoel gegeven waarvan hij het liefst ongestoord tot bedtijd was blijven nagenieten. Het begin van oktober was droog geweest; het dorre gras en de dode bladeren ritselden onder hun voeten en verspreidden een droge, zoete geur als van wierook. Het was hem een rustgevende gedachte geweest, dat dit overbleef van al wat dood was, een droogheid zo teer en onschuldig, dat er iets heiligs in woonde. De koude winter, die kwam, zou het bederf uit zijn verdriet wegnemen: heel de zomer worden de doden geplaagd door ontbinding, maar in de winter blijven ze zoals ze zijn.

Die gedachten maakten hem onverschillig voor zijn uiterlijk. Hij trok zijn ongestreken, gevlekte rouwjas aan en ging niet naar de kapper, al was zijn ongewassen, onhandelbare en snel groeiende haar veel te lang. Er was die avond immers niemand op wie hij een goede indruk moest maken. Ferdinand zag hem elke dag in zijn schilderskiel, met blote voeten in versleten pantoffels en Jan Six, de man uit de deftige burgerfamilie, bewonderde hem meer naarmate hij zich zonderlinger

gedroeg. Voor Banningh Cocq en Van Ruytenburg behoefde hij zich helemaal niet op te doffen; het was hun verdiende loon nadat zij de zieke Saskia vergeefs op zich hadden laten wachten.

Hij kwam vroeg in de sociëteit; er was nog bijna niemand in de eetzaal. Jacob, die kroezen en flessen klaarzette, zei iets over ‚tegenslag met het vuur', en de vuren waren inderdaad deerniswekkend: de nieuwe turf, die nog niet door en door droog was, gaf een zwarte walm en daarmee het weinig opwekkende vooruitzicht, dat zijn schilderij over een paar jaar roetzwart zou zijn. Op het ogenblik zelf kon er geen schade worden aangericht; het schilderij, die middag door Ferdinand en vier andere leerlingen opgehangen, was bedekt met een zeildoek.

Hij bestelde bier en kaas, ging zitten aan een tafel midden in de gelagkamer en vond dat het schilderij hier te groot was. Het leek veel groter dan in het lege pakhuis, waar geen voorwerpen zich er omheen verdrongen. Het was te groot om tussen raam en schoorsteen te worden ingeklemd; het moest lijken alsof de mannen regelrecht het vuur in marcheerden.

De oude man zette kaas, brood, een grote kroes bier en salade voor hem neer. Alles wat mijnheer die avond wilde bestellen, zei hij, was voor rekening van de compagnie.

Het bier was goed, de salade eetbaar, de kaas niet zo lekker als wat hij thuis bij de brave Geertje gewend was. Er kwamen al mannen binnen; ze gingen bescheiden langs de wanden zitten en daarom kreeg Rembrandt er spijt van, dat hij een plaats in het midden had gekozen. Maar nu kon hij bezwaarlijk met zijn eten en drinken gaan verhuizen.

Ferdinand en Jan kwamen niet laat, maar hij nam het hun toch kwalijk dat ze niet vroeger waren. Hij voelde zich onbehaaglijk, zo alleen. Hij had zo lang aan het schilderij gewerkt, dat hij nu bang was dat een van de mannen bij hem zou komen zitten en dat hij diens naam niet eens meer zou kennen. Verdriet berooft een mens van het nuttige, neutrale middendeel van zijn aard: het maakt hem ontvankelijk en verheven rustig, zoals die middag, of overdreven dof en prikkelbaar, zoals nu. In die stemming was het gemakkelijk, allerlei verontrustende dingen te ontdekken: Cocq en Van Ruytenburg hadden er moeten zijn om hem te ontvangen; niemand keek naar het nog bedekte schilderij, wat op een gebrek aan belangstelling kon wijzen, en zo was er nog veel.

Ferdinand Bol en Jan Six kwamen samen, Bol in keurige grijze wol met tinnen knopen, Six in lichtbruin fluweel met een schitterende pauwblauwe mantel. Een vorst kon geen betere entourage verlangen.

„Het heeft geen zin, het te verbloemen, meester," zei Ferdinand, terwijl hij ging zitten en bedenkelijk naar het zeildoek keek. „Na het pakhuis valt het hier tegen. Maar je raakt er natuurlijk wel aan gewend, en zoals ik al tegen Jan zei: we moeten bedenken dat niemand anders het gezien heeft zoals wij, in de omgeving waar het is ontstaan." In de nu vallende stilte kwam de gedachte: „Behalve dokter Tulp en Saskia . . ."

Omdat Rembrandt met zijn eigen gedachten bezig was, praatten de twee jongemannen met elkaar, en hij voelde zich elke minuut rauwer en onnozeler worden. Was de man, die nu binnenkwam, de trommelslager van de compagnie of een gewone schutter die toevallig ook zo'n vierkant baardje had? Waren de kapitein en de luitenant beledigd omdat hij zijn eigen gezelschap had meegebracht? Zou zijn hart sneller kloppen wanneer het schilderij onthuld was? Of zou hij voelen dat de

beste ogenblikken, die ermee verbonden waren, onverbiddelijk tot het verleden behoorden?

„Komt er een toespraak?" vroeg Jan Six aan Jacob, die hen ook ‚met de complimenten van de compagnie' bediende.

„Een korte, heb ik gehoord, mijnheer." Met zijn waterige ogen herkende Jacob de jongeman; heel Amsterdam kende hem, nam als vanzelfsprekend aan dat hij eens burgemeester zou worden, en behandelde hem als zodanig.

„En wie houdt de toespraak?"

„De kapitein, mijnheer, zodra allen er zijn, er ontbreken er nog slechts twee, als ik goed tel. Mag ik u misschien aanraden, niet uw genoegen te eten aan kaas en salade? Er is voor uw tafel nog een patrijs aan het spit."

De beide laatsten bleken de vaandrig en het oudste lid van de compagnie te zijn. Het geroezemoes zwol aan, nu de plechtigheid stond te beginnen. Kapitein Banningh Cocq verhief zich tegen de achtergrond van de rokende haard en sloeg hard met zijn kroes op tafel. Onmiddellijk was het stil, een duidelijke vrucht van militaire discipline.

De kapitein droeg de kleren waarin hij was geschilderd, maar als hij daarmee wilde aantonen dat zijn portret een sprekende gelijkenis was, dan ging die bedoeling voor de schilder niet op. Hij was veranderd, ouder geworden. De borst was niet monumentaal meer, de ogen waren eerder leep dan wijs, de stem was minder indrukwekkend dan het schilderij zou doen vermoeden, te glad, te hoog, wat kruiperig, alsof hij onzekerheid en twijfel moest bedekken.

„Vrienden," zei hij, „wij staan op het punt, in ogenschouw te nemen waarop wij lang gewacht hebben . . ."

Niemand viel hem bij met de woorden ‚te lang', maar hij wachtte heel even, alsof hij op iets dergelijks had gerekend. Rembrandt moest zich duidelijk voorhouden, dat niemand hier zijn naam kon schaden; dat het treurig met een schilder was gesteld als zulke fatterige speelgoedsoldaatjes hem konden maken en breken.

„Zodra het zeildoek is weggenomen van het schouwspel dat op ons wacht, zal ieder van u ongetwijfeld zeggen, dat zijn wachten nog nimmer zo goed beloond is en dat zijn florijnen nog nimmer zo goed besteed zijn geweest. Wanneer gij ziet wat mijnheer Van Rijn u heeft geschonken . . ." hij maakte een gebaar in de richting van mijnheer Van Rijn; er werd geklapt en met messen op borden getikt, „wanneer gij ziet wat ik vanmiddag een kort ogenblik heb mogen zien, waarna ik thans brand van verlangen om mijn ogen eraan te vergasten, dan zult gij begrijpen wat ik wil zeggen. Maar waarom erover gepraat? Luitenant, vaandrig, neem het zeildoek weg. Laat ons dit wonder zien, het verheven werk dat onze compagnie eeuwig zal laten voortmarcheren, met ontplooide banier, met geheven lansen, met tromgeroffel dat klinkt door de gangen van de tijd."

Met militaire, afgemeten nauwkeurigheid maakten de vaandrig en de luitenant de hoeken los. Het doek gleed weg en een groot geroep van ‚Ach!' en ‚O!' ging op. Hoe kon het ook anders? Wie kon zijn bewondering bedwingen bij de schittering van de kleuren, de uitbarsting van middaglicht in de schemerige kamer? De eerste uitroep van verbazing en ontzag was dan ook spontaan en langgerekt. Maar Rembrandt hoorde het niet, overweldigd door zijn eigen teleurstelling. Het was verschrikkelijk, afschuwelijk, dat het grote doek hier moest worden ingeklemd. Ze marcheerden niet door de gangen van de tijd, ze marcheerden het haardvuur in. In vergelijking met de figuren op andere schilderijen aan de wanden waren de

zijne overdreven groot, veel te krachtig, bijna smakeloos aangedikt. Het was hem zelfs geen geruststelling dat Jan Six, aristocraat en de enige kunstkenner van het gezelschap, was opgesprongen om er gretig naar te kijken en nu met tranen van bewondering in zijn ogen de schepper van dit werk aanzag. „Een groots ogenblik, een historisch ogenblik," zei hij. En Ferdinand Bol, die zijn bierkroes streelde, waarschijnlijk omdat hij geen troostende hand op de arm van zijn meester durfde leggen, zei: „Het zal heus niemand opvallen dat het te massaal is, meester. Niemand heeft het immers gezien zoals het in het pakhuis was." Zíj had het in het pakhuis gezien, en wat maalde hij om de mening van anderen? Hij maalde om niets meer, nu zij dood was.

Het deerde hem dus weinig, dat ze na de eerste verbazing een beetje uit het veld geslagen waren. Er viel de onbehaaglijke stilte van hen, die geen verstand van iets hebben en naar veilige woorden zoeken om hun onwetendheid te verbloemen. Iemand in een hoek deed een vondst: „Werkelijk ongelooflijke kleuren," zei hij. Een ander sprak niet onverdienstelijk over de dieptewerking. Een derde waaghals zei: „Er zit zoveel in, dat je niet weet waar je moet beginnen." De kapitein bij de haard hief zijn kroes weer, mogelijk om nog een applaus uit te lokken, maar dat mislukte en hij ging weer zitten. Ze waren onthutst, ze waren er onrustig van, ze begonnen nu in groepjes het werk nader te bekijken. Misschien konden ze zich zelf en elkaar daarmee geruststellen.

Toch deden ze niet wat Rembrandt had verwacht. Ze betastten niet de dikke tressen op de tuniek van de luitenant; ze wezen niet naar de blaffende hond, de dartelende jongens, naar Saskia-als-kind of naar iets anders dat hun speciaal kon opvallen. Ze zochten alleen hun eigen beeltenis, hoe had hij zo dom kunnen zijn, dat niet van tevoren te weten? „Waar sta ik?" „Ben ik dat, daar naast jou, Dirk?" „Jij staat hier, Izaak . . . ik geloof het tenminste." En dat was alles wat ze zeiden.

Ze zeiden het zo aarzelend en sommigen waren zo duidelijk teleurgesteld toen ze zich zelf ontdekten, half verscholen achter pluimen of een banier, dat zijn eigen gevoelens opeens omsloegen: hij had medelijden met hun onnozelheid en teleurstelling. Hun verwachtingen waren door zijn eigen felle begeerte in stukken gereten. Terwijl hij lachte tegen Jan Six en de kapitein (die eindelijk naar hem toe gekomen was) de hand schudde; terwijl hij Van Ruytenburg toeknikte en boog naar anderen, die hem op een afstand hun blijken van waardering gaven, prikte de gedachte dat hij zo velen had beroofd van wat hun rechtmatig toekwam . . . niet alleen deze schutters, maar zijn vader en moeder, Adriaen en Liesbeth, meester van Swanenburgh, en ook haar, de geliefde, die naast hem had gelegen met het nieuwe leven en de angst voor de dood in zich, terwijl hij haar wreed en harteloos achterliet in zijn vlucht naar de hoogste toppen van artistieke vervulling.

„O ja, daar sta ik . . . ik geloof althans dat ik het ben," zei een van de oudere mannen. „Ik herkende me zelf niet zo gauw, omdat mijn kin bedekt is door het halsstuk van Hendrik."

„Over zo'n kleinigheid val je toch niet?" zei een tamelijk verveeld klinkende stem uit een donkere hoek van de gelagkamer. „Jullie begrijpt blijkbaar niet hoe dit is gemaakt, je beklaagt je juist over de dingen die dit schilderij tot een meesterwerk maken. Iedereen kan fraaie, herkenbare gezichten schilderen, zoals deze, en die, en die . . ." De man was opgestaan en wees met uitgestrekte arm naar de Ketel, de Elias en de nieuwe Von Sandrart aan de wanden. „Het bijzondere van dit schilderij is, dat het geen groepsportret is: het is een geweldige compositie. Jullie bewijst alleen je

domheid als je klaagt, dat iemands halsstuk je kin aan het oog onttrekt."

Alle aanwezigen keken naar de tafel in het midden, waar de schilder zat, met stomheid geslagen. Was dit dezelfde stem, die Ferdinand Bol had gesommeerd, de deur van het pakhuis open te doen omdat zij, die hun florijnen hadden neergeteld, ook het recht hadden te zien hoe het stond met het schilderij? Was dit een vijand, die vernietigend sarcastische woorden sprak, of een misleide dwaas die met goede bedoelingen andermans onbegrepen oordeel verkondigde? En wie was die ander dan? Eén ding was zeker: Rembrandt zelf wist met deze uitbarsting geen raad.

„Mijnheer Cruysbergen," zei de kapitein, die achter Rembrandts stoel stond, „dit is niet het ogenblik voor zulk een opmerking. Wij zijn hier gekomen om . . ."

„U hebt gelijk, kapitein, dit is niet het ogenblik, ik erken het. Het schilderij is voltooid, veranderingen zijn niet meer aan te brengen. We kunnen nog slechts samenkomen om de voltooiing te vieren. En toen het nog niet was voltooid, was het óók niet het ogenblik, herinner ik mij. Toen mocht het genie niet gestoord worden; het zou heiligschennis geweest zijn, te zeggen dat je gezicht werd verminkt door de kolf van een musket."

Het kwam bijzonder ongelukkig uit, dat Jacob juist op dat ogenblik met de geroosterde patrijs kwam aandragen. In doodse stilte keek iedereen hoe de borden voor de eregasten neergezet werden. Alleen Ferdinand Bol vond de moed, de geladen stilte te verbreken.

„Ik moet in alle rechtvaardigheid het volgende zeggen." Hij zei het met neergeslagen ogen, zijn handen plat op tafel aan weerszijden van de patrijs. „U bewijst zich zelf een slechte dienst en doet de schilder een onvergeeflijke belediging aan als u de figuren als afzonderlijke portretten beschouwt. Mijn meester heeft de compagnie in haar geheel geschilderd, als een eenheid." Zijn stem beefde; hij beet op zijn onderlip. „Mijn meester heeft een saamhorige groep geschilderd, waarin de kameraadschap belangrijker is dan elk van u afzonderlijk. Daarmee heeft hij u de grootst mogelijke eer bewezen: de eer, deel uit te maken van iets dat groter is dan u zelf."

Geroezemoes steeg op; sommigen waren het met hem eens, anderen niet. En ten slotte kwam de ironische stem van Cruysbergen weer: „Mijnheer Bol . . ." – op die toon klonk de naam alleen al als een belediging – „wij hebben misschien verschillende opvattingen van eer, maar de eer, als een idioot over iemand anders' mouw te staren, kan ik persoonlijk missen als kiespijn."

Kapitein Banningh Cocq verstijfde, maar zei niets. Thuis had hij de schets, die hij zijn kinderen en kleinkinderen kon laten zien. Hij had zijn compagnie vereeuwigd, op de grootste plaats aan de wand. Hij zelf, groter, edeler en dapperder dan de werkelijkheid, marcheerde door de gangen van de tijd. Hij had de schilder gebruikt, hij had nu niets meer met de schilder van doen; hij was niet van plan, hem te verdedigen en zich daarmee de haat op de hals te halen van mannen, die hij elke dag op de schietbaan moest ontmoeten.

En luitenant Van Ruytenburg keek naar buiten en zweeg, wat paste bij een man die was weggebleven, gevlucht bij de eerste tekenen van ongeluk en dood.

Het was Jan Six, die de onverkwikkelijke verdediging op zich nam, zijn haren losgeschud, zijn vuisten tegen zijn borst, tot in zijn diepste vezels gespannen en strijdlustig. „Goeie God in de hemel!" riep hij, „moet iemand dit gewillig aanhoren? Nog nooit van mijn leven heb ik zo iets grofs, walgelijks, zelfgenoegzaams en doms gehoord. Deze man, die groter is dan jouw stomme hersens kunnen bevatten,

is zo goed geweest, jouw onnozele snuit voor een meesterwerk te gebruiken, en jij bent er niet tevreden mee! Iemand levert zó'n werk af en krijgt dan jullie gedrens te horen, ik begrijp het niet, ik kan er niet bij. Als één naam van jullie voor het nageslacht blijft bewaard, dan is dat enkel en alleen omdat je het onmetelijke geluk had, te worden geschilderd door Rembrandt van Rijn!"

De sterke hand van de jonge man viel zwaar op zijn schouder, en deze roekeloze sprong in de bres schudde hem wakker uit zijn doffe machteloosheid. Rembrandt stond op, keek woedend naar het tartende gezicht van Cruysbergen en schreeuwde, brullend als een stier, zodat Jacob met bevende handen bleef staan: „Wat wil je? Je ellendige florijnen terug? Hier, je kunt ze krijgen." Hij nam zijn beurs en vroeg aan Banningh Cocq: „Wat heeft hij betaald? Wat was zijn aandeel?"

„Toe, ik smeek je, laat ons niet . . ." begon de kapitein.

„Nee, nee, dit zal uitgemaakt worden. Hij is niet tevreden, en ik ook niet. Ik wil zijn besmeurde geld voor niets ter wereld in mijn beurs hebben. Alsjeblieft . . . meer kan hij niet betaald hebben," en hij smeet een handvol gouden en zilveren munten tussen het serviesgoed op tafel.

„U kunt het niet rechtzetten door geld rond te strooien," zei de verbitterde stem. „U kunt iemand, die u voor spot gezet hebt, niet afkopen. Wat ik wil? Ik wil dat u mij uit dat vervloekte ding wegschildert. Maar dat krijg ik natuurlijk niet gedaan; u bent de grote man, aan uw heilige werk mag niet getornd worden, en ik ben maar een schuttertje, geen kapitein of luitenant, een schuttertje dat zijn leven lang zal worden gepest met dat schilderij."

Al was dit waar, er was niets op te antwoorden. Ook deze man, al was hij nog zo zelfgenoegzaam en afstotelijk, was vertrapt onder de voeten die naar omhoog wilden. Zijn gezicht was verduisterd, met een verheven bedoeling, maar dat kon de man niet helpen. Terwijl er weer rumoerig gepraat werd, raapte Ferdinand de muntstukken op.

„Cruysbergen is natuurlijk weer zat," zei de kapitein fluisterend.

Als nu alle anderen rustig waren gaan eten en drinken, was de eregast daartoe misschien ook in staat geweest. Maar nu er aan alle kanten nog over het onderwerp werd gefluisterd, was hij evenmin in staat, de patrijs aan te raken als naar het dode dier te blijven kijken. Het was hem dus een hevige opluchting toen Jan Six zijn pauwblauwe mantel omsloeg en een hoofdgebaar naar de deur maakte. „Zullen we ons maar wegscheren?" zei hij. „Niets verplicht ons, dit nog langer aan te horen. We gaan naar mijn huis, het zal mijn moeder een waar genoegen zijn."

Maar op weg naar buiten moesten ze dicht langs de tafel van Cruysbergen. Daar waren de rebellen samengetrokken; ze stonden luidkeels te praten en wezen over de hoofden van de onschuldigen naar het grote doek, dat met de minuut feller en kleuriger werd omdat Jacob de lampen aanstak. „En die grote lege ruimte achteraan dan? Had hij er dáár niet een paar kunnen neerzetten?" zei iemand. „Waarom wel die hond en die jongens, als hij ruimte te kort kwam?"

„Zeer juist," vulde Cruysbergen aan. „En dan dat rare kleine wicht met het krulhaar . . . wiens dochter is zij, dat ze een kosteloos portret ten voeten uit verdient?"

Nu was de maat vol. Enige ontevredenheid had hij diep in zijn binnenste wel verwacht en gevreesd. Dat Cruysbergen zich tegen hem keerde en de officieren hem in de steek lieten, hij had niet anders verdiend. De vernedering van deze avond zou hij wel overleven. Maar dat die botte, honende stem zijn visioen van háár ontlei-

ligde . . . dat was een schrijnende vuistslag midden in zijn gezicht. Hij liep, samen met Jan Six en Ferdinand Bol, met grote stappen door de donkere straat, gaf rake antwoorden op hun opmerkingen, maar zijn ogen waren dof en hij was dankbaar voor stukken blinde muur, waar hij onbespied op zijn trillende lip kon bijten.

„Ga door, ik luister," zei Anna Wymer Six. Ze keek over haar handspiegel naar haar zoon Jan, die in de zonnige erker van haar kleedkamer stond, met alle verschuldigde eerbied in zijn houding, maar toch wat ongeduldig.

Zij was bezig, met een nuchtere schaamteloosheid die hij niet kon bewonderen en evenmin afkeuren, een paar harde witte haartjes uit haar ronde kin te trekken. Eigenlijk moest hij medelijden met haar hebben; de noodzaak, zulke haartjes te verwijderen, was een onmiskenbaar teken dat haar jeugd voorbij was. Maar zij ging de haartjes met zoveel energie en opgewektheid te lijf, dat alle medelijden misplaatst scheen te zijn.

„Ja, ja, ik luister heus. En als ik niet luisterde, was het nog niet erg, want ik heb de hele geschiedenis al gehoord. Een keer van de moeder van Banningh Cocq, een keer van de zuster van Van Ruytenburg en minstens tweemaal van jou."

Eén keer van mij, dacht hij; je overdrijft weer eens, als gewoonlijk. Gezien het misbaar, dat zij om een vlek in een gordijn of een mislukte pudding kon maken, verbaasde het hem dat zij niet meer vurige belangstelling had voor die ellendige gebeurtenis in de militaire sociëteit. „Neem me niet kwalijk, als het je verveelt, houd ik het wel voor me zelf," zei hij, met een plotselinge afkeer van oudere mensen met hun harde witte haartjes en lauwe bloed.

„Ik heb nooit beweerd dat het me verveelt. Praat erover zoveel je wilt, als dat je oplucht." Ze legde het pincet op de toilettafel en de spiegel op haar schoot. „Maar ik kan me niet onttrekken aan het gevoel, dat je iets van mij wilt. Je wilt dat ik iets doe."

Zij iets doen, nogal glad! Waartoe diende hun oude, eerbiedwaardige naam als die niet te gebruiken was om een groot man, wie onrecht was aangedaan, te hulp te komen? Als zo iemand, verzonken in het moeras van zijn eigen zorgen, werd aangevallen door ellendige, minderwaardige wormen, dan was heel Amsterdam één bonk onverstoorbare onverschilligheid.

„Ik kan hem mijn portret niet laten schilderen, Jan, dat heeft hij al eens gedaan. Als ik het hem te spoedig wéér vraag, wek ik de schijn dat ik hem wil helpen."

Hij zag dit onwillig in. „U kunt toch anderen naar hem toe sturen . . . leden van uw regentenraad, familie, kennissen . . ."

„Je kunt me geloven of niet, maar dat heb ik al geprobeerd." Ze stond op en kwam naar de erker. „Driemaal heb ik het vorige week geprobeerd, en het is grandioos mislukt."

„Bij wie hebt u het geprobeerd, en hoe?"

„Moet ik jou dat zeggen? De namen, die ik noem, dragen je goedkeuring toch niet weg. Ik ga trouwens rustig door. Ik blijf moeite doen wanneer me dat verstandig lijkt, en misschien zal het eens gelukken, al is het zeker niet zo gemakkelijk als jij schijnt te denken."

„Het is een schande, dat er om opdrachten voor hem gebedeld moet worden. De mensen zouden elkaar aan zijn deur moeten verdringen!"

„Dat hebben ze gedaan; dat is juist de kwestie. Nog niet lang geleden zelfs, zeker niet lang genoeg om hen te doen vergeten hoe hij zich heeft gedragen."

Uiterlijk gedrag was voor haar dus het belangrijkste. Meisjes moesten zedig hun rokken omlaag houden, kleine jongens mochten niet hard praten en bedienden moesten even wachten en zachtjes kuchen voordat zij een drempel overschreden. „En hóé heeft de meester zich, volgens zijn minderen, dan wel gedragen?"

„Enigszins zelfgenoegzaam, om het zacht te zeggen. Tegen sommigen heeft hij gezegd: kom over een paar jaar eens terug. Anderen heeft hij te verstaan gegeven, dat hij hen liever in het geheel niet meer zag."

„Is dat alleen maar roddelpraat, of kent u bepaalde voorbeelden?"

„Ik weet bij voorbeeld van Amalia van Wylick . . . dat heb ik uit de eerste hand. Ze kán iemand verschrikkelijk tergen, dat wel, en ik weet dat hij bezig was met ‚Abrahams offer', toen zij kwam, maar hij had niet behoeven te zeggen dat ze geen interessant gezicht had. Als een vrouw zo iets toegevoegd krijgt, komt ze vast niet terug om nog meer beledigingen te slikken."

Hij kreeg een gloeiende kleur van woede en schaamte. „Als ík de keus had tussen Amalia van Wylick en Abraham, dan wist ik het wel."

„Natuurlijk, maar daar gaat het niet om. De vraag is: waar haalt hij de bestellingen vandaan? Ik heb geprobeerd, Amalia te bepraten, maar het haalde niets uit. Jammer, want ze zou hem een buitengewoon goede prijs betaald hebben."

Alweer dat smerige geld. Heel het ellendige voorval in de militaire sociëteit stonk naar geld. Met een gevoel van walging zag hij weer de neergesmeten munten tussen de feestelijke spijzen. „De meester is niet in geldnood, zijn vrouw heeft hem een fortuin nagelaten. Wat hij wél nodig heeft, en het is een ten hemel schreiende schande, dat hij erom moet bedelen terwijl mensen als Flinck en Von Sandrart eronder worden bedolven, is begunstiging door mensen met oude, degelijke namen."

„Mijn begunstiging heeft hij, voor wat die waard is, en hij mag er gebruik van maken. Maar anderen heeft hij zó voor het hoofd gestoten, dat ze op wraak zinnen. Hij heeft zich vijanden gemaakt, en ik vrees dat hij nog veel meer hulp nodig heeft dan jij, Tulp en ik hem kunnen bieden."

Kauwend op zijn onderlip dacht hij aan de regenten, onder wie zij als een liefdadige fee naar opdrachtgevers zou blijven zoeken: de pompeuze, drukdoende dametjes en heertjes met hun burgerzin, die elkaar van de sokken liepen in hun ijver, het goede te doen. „Kunnen zijn gelijken dan niet eens voor hem in de bres springen?"

„Zijn gelijken? Als je daarmee de geletterden bedoelt, de mensen die iets groots bereikt hebben . . . dan behoor jij daar zelf ook toe, als schrijver en geleerde, en dan kun je zelf die vraag het best beantwoorden."

Het was waar; de andere kunstenaars hadden zich al lang van Rembrandt afgewend.

„Maar," ging zij verder, „waarom zouden wij erover redetwisten? Ik maak me ook bezorgd om hem; ik ben het toch geweest, die hem aan je heeft voorgesteld? Ik beloof je, dat ik zal doen wat ik kan. Ik zal proberen, opdrachten voor hem los te krijgen, ik zal een souper voor hem geven, als je denkt dat het helpt . . ."

„Een souper is krankzinnig."

„O ja? Je zei het laatst zelf."

Ze bracht hem in de war; hij wist absoluut niet meer wie van hen er ‚laatst' over begonnen was. „Doe maar wat u denkt dat goed is." Hij ging al naar de deur.

„Ga je aan je toneelstuk werken?"

Hij was het van plan geweest, maar nu zij het noemde, zag hij ervan af. „Nee, ik ga een wandeling maken naar het huis van dokter Tulp."

„Om met hem over Rembrandt te praten? Wacht dan liever tot vanavond. Ik betwijfel of hij op dit uur thuis is."

„Lopen kalmeert in elk geval mijn zenuwen."

In de gang, met de gesloten deur tussen hen, moest hij zich bedwingen om niet tegen de fraaie lambrizering te schoppen. Want hij wist dat ze hem nu, al was het liefhebbend en toegeeflijk, stond uit te lachen.

Aan het eind van de winter zien de binnenhuizen er mistroostig uit; dat hadden zijn moeder en Liesbeth en Saskia zo dikwijls gezegd. Alleen met een grondige grote schoonmaak was er iets te ondernemen tegen de vlekken binnengelopen modder en sneeuw op de tegels en de vloerkleden, tegen het roet dat door tocht en valwinden uit de schoorsteen werd geblazen en de alles aantastende rook van het haardvuur. Alle huizen waren in februari mistroostig, maar waren ze wel zo mistroostig als het zijne? Dat vroeg hij zich die sombere zondagmiddag af, terwijl hij heen en weer liep door een kamer waar hij tegenwoordig de leerlingen aan het werk zette. Was wel één ander huis aan de Breestraat of in heel Amsterdam zo vreugdeloos als het zijne?

Natuurlijk lag het niet alleen aan het jaargetijde. Zonder Saskia waren er geen gasten, geen muziek en dans. Van de feesten, die zij hier zouden geven, was niets gekomen. En geen zeep en boenwas konden de lege plekken vullen met meubelstukken die nooit gekocht waren, buffetten, kasten, Vlaamse tapijten.

En toch . . . toch was er iets anders dat niet klopte, niet deugde. De ontluistering van februari, het schrijnende verdriet waren niet de enige oorzaken. Was het werkelijk nodig, dat de spinnewebben aan het plafond hingen? Was het nodig, dat de as van een vuur, dat twee weken geleden was uitgegaan, nog over de haardstenen verstrooid lag? Had niet iemand die gele okervlek uit het tapijt kunnen halen? Hoe lang geleden waren de schilderijlijsten afgestoft? Hij trok een wijsvinger over de lijst van de Rubens. De vinger werd grijs. ‚Lieve God!' zei hij huiverend, alsof hij een dode muis in de appelkist aanraakte. Het was mogelijk, dat het weer het huis somber maakte, maar hier was het andersom: de vensterruiten waren zo vuil, dat het was alsof het buiten halfdonker en mistig was.

Hij veegde zijn hand af aan zijn gekreukte broek en ging naar de kleine zitkamer aan de achterkant van het huis, waar het leven op zondagmiddag zich samentrok. Al die vorstelijke vertrekken voor vier mensen, die even goed in een hutje te Zuytbroek konden wonen: de dikke, verouderende Geertje die altijd en eeuwig met haar boekhouding en verstelwerk bezig was; de jonge, boerse dienstmeid die zat te dromen en op de punt van haar vlecht kauwde; Titus in zijn doordeweekse kleren (het had geen zin, hem op te doffen, want ze gingen toch niet naar de kerk en er kwam geen bezoek na de dienst); en hij zelf in zijn gekrompen kiel en zijn oudste jas, de lege uren tussen een schraal middagmaal en een saai avondeten opvullend met het bekijken van bezittingen die hij nooit gebruikte . . . Hij zag zich zelf, onverzorgd en grijzend, in de sierspiegel die hij en Saskia voor de kleine gang hadden gekocht. ‚Lieve God!' zei hij weer, en hij bedacht hoeveel waardiger en passender zijn vader de zondagmiddagen had besteed. Hij keek naar de prachtige, antieke wijnkoeler, uit marmer gehouwen, die op een verguld tafeltje onder de grote spiegel stond. Hadden hij en Saskia hem ooit gevuld met sneeuw om er een kostelijke

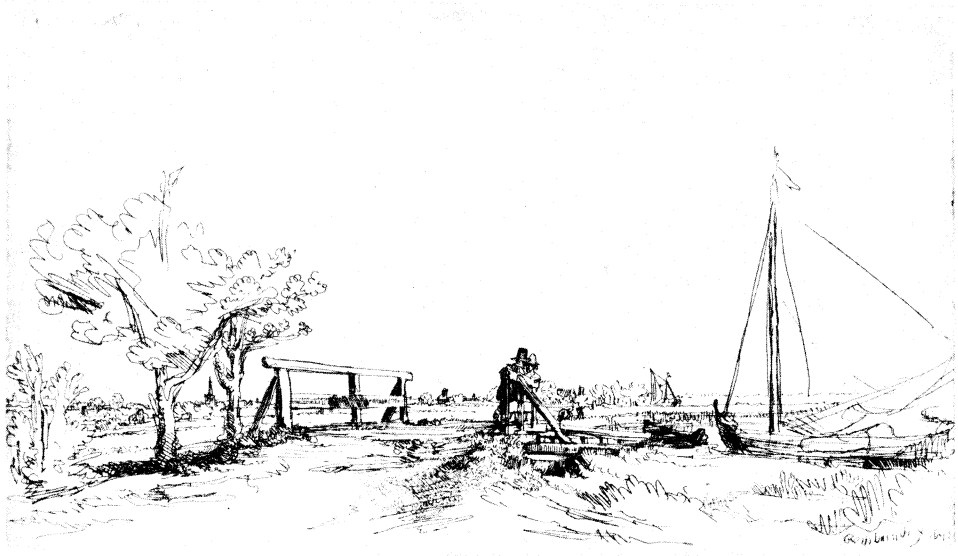

Het bruggetje van Six.
Ets 1645.
Rijksmuseum Amsterdam.

fles in te zetten? Hij kon het zich niet herinneren . . . Nu lag er – het bloed stroomde naar zijn gezicht toen hij het zag – een verzameling versleten kousen in, een speldekussen vol naalden en spelden, een paar bollen stopwol en een klos garen.

Hij griste de onsmakelijke rommel uit de koeler, prikte erbij in zijn vingers, en liep ermee naar de achterkamer, waar het drietal zat zoals hij had verwacht: als boeren, zonder kaarsen, tot het laatst profiterend van de dofrode gloed in de haard. „God in de hemel!" schreeuwde hij, en hij besefte, dat hij dit al heel vaak geroepen moest hebben, want niemand keek ervan op. Zelfs de jongen, die bij de haard een toren van blokken bouwde, keek hem onverschillig aan terwijl hij het volgende blok pakte.

„Wat is er, mijnheer?" vroeg Geertje.

„Wat is dit? Wat is dit voor zooi?" Hij liet haar de dingen zien, voor zover hij ze onderweg niet had laten vallen.

Zij tuurde ernaar, kon het met haar slechter wordende ogen en in het halfdonker niet onderscheiden. „Wat bedoelt u, mijnheer?"

Klaartje stond op en kwam achter haar staan. „'t Is je verstelwerk, vrouw Dircx. Mijnheer heeft het ergens opgeraapt waar je het had laten liggen."

„Waar ik het had laten liggen? O ja, in de wijnkoeler. Ik had 't mee naar beneden gebracht toen ik na het bordenwassen een schone schort was gaan aandoen. Ik wou eraan gaan beginnen, en dat spaarde me weer traplopen."

„Maar het lag in de wijnkoeler, Geertje."

„Verschoning, mijnheer, ik weet dat het de plek niet is, maar het was geen doodwond, dacht ik. Er komt toch niemand die het ziet."

Ze zei het niet onbeschaamd, maar met de onverstoorbaarheid van de uitzichtlozen. Maar hij maakte zich kwaad omdat ze nu nóg niet wist, dat de geleidelijke verwaarlozing van het huis hem ondraaglijke pijn deed. „Een wijnkoeler is geen plaats voor oude kousen. Geen mens koopt met de hand bewerkt Italiaans marmer om er oude kousen in te leggen!" Zijn ogen puilden uit en er klopte een dikke ader midden op zijn voorhoofd.

Toen stond Geertje op en deed wat zij sinds de dag van de begrafenis niet had gedaan: ze maakte een slaafse revérence voor hem, met een rimpelende hals en krakende knieën. Daarmee deed zij gelaten afstand van het vertrouwen, dat op de vele stille avonden tussen hen was ontstaan. Die plotselinge zelfvernedering maakte hem beschaamd. „Denk er niet meer aan, het heeft niets te betekenen."

„Nee, nee, edele heer, het was een grove vergissing, een nalatigheid, en als mijnheer zo goed wil zijn, het deze keer door de vingers te zien, dan zal ik zorgen dat het nooit meer gebeurt."

Had ze haar mond maar gehouden! Maar deze holle woorden van een onderworpene brachten zijn laatste gal naar boven. „Dat we geen huis vol gasten hebben, is geen reden er een varkenshok van te maken!"

„Ik wist niet dat mijnheer vond, dat ik er een varkenshok van maakte."

„Dat heb ik ook niet bedoeld, maar er mankeert meer dan genoeg aan, dat is zeker."

„Als mijnheer zo vriendelijk wil zijn, te zeggen wat er gedaan moet worden, dan zal ik mijn best doen, het in orde te brengen."

„Stof de schilderijlijsten af. Schrob de tegelvloer van de zaal. Haal de verfvlekken uit het vloerkleed. Poets het koper en brons en zilver. Lap de ramen, je kunt er niet meer doorheen kijken van het vuil." Terwijl hij nog aan de opsomming bezig was,

begreep hij dat twee sterke kerels al dat werk niet eens zouden klaarkrijgen, laat staan een oudere vrouw en een zwak meisje. Maar hij ging door, onstuitbaar: beroete haardstenen, smerige lampen, smoezelige vensterbanken. De blokkentoren viel om, Titus begon zachtjes te huilen, waarop Klaartje haar gezicht met haar schort bedekte en in tranen uitbarstte. Alleen Geertje bleef onbeweeglijk en onaangedaan, met doffe ogen de striemende woorden afwachten, als een willoos dier. De schreiende Klaartje nam Titus op en ging met het nu brullende kind de kamer uit. Er viel een stilte, waarin hij het bloed in zijn oren voelde hameren. Daarop maakte Geertje weer een revérence, nam de dingen op die hij op tafel had gesmeten, legde ze in haar schort en zei op dezelfde onpersoonlijke toon: „Mijnheer heeft gelijk. Ik héb van uw huis een varkenshok gemaakt. Met de krachten, die ik nog heb, zal ik proberen er iets aan te doen."

„Geertje . . ." zei hij zacht. Hij stak haar een hand toe.

Ze zag hem niet meer. Ook zij ging de kamer uit en hij hoorde haar zuchten in de gang.

Trage, zware minuten gingen voorbij. Hij ging zitten, doelloos, gehavend, en kon niets bedenken wat hij zou willen doen. Hij staarde voor zich uit, tot Klaartje weer binnenkwam met een bedaarde Titus. Nadat ze het jongetje bij de haard had gezet en hem zijn grote vilten speelbal had gegeven, kwam ze met een stuk gedraaid papier de kaarsen aansteken. Ze was bleek en zweeg; wat zou ze kunnen zeggen? Hij zei ook niets. Ze stak de kaarsen aan, vouwde Geertjes omslagdoek op en ging bij Titus op de vloer zitten. Ze rolden de bal naar elkaar toe; de plotselinge schaterlach van het kind klonk als iets onfatsoenlijks. Rembrandt zuchtte diep – het kon hem niet schelen dat het meisje het hoorde – en schoof onbehaaglijk op zijn stoel heen en weer, want zijn rug en zijn voeten werden koud. Een verkoudheid van de geest, dacht hij, na de koorts van de ziel.

Maar de kaarsvlammen dansten en bogen zich . . . en in de kamer hing de vreemde geur van een natgeregende, winderige straat. Klaartje richtte zich een eindje op, tot ze hem over de rand van de tafel met angstige ogen kon aankijken. „Het tocht hier als de weerga, mijnheer, er is zeker iets opengewaaid. Ik zal even gaan kijken."

Ze ging, maar er veranderde niets. De koude tocht bleef, zodat hij Titus van de vloer ging oprapen om hem op een stoel te zetten.

Klaartje kwam terug, nog bleker, bijna blauw om haar lippen. „Ach, mijnheer, wilt u misschien even meekomen naar de zaal, ik weet niet wat ik met vrouw Dircx moet beginnen. Ze is daar de ramen gaan lappen en de wind jaagt naar binnen en alles wordt drijfnat van de regen."

Hij ging mee, zonder het te geloven, maar op de drempel zag hij dat een van de grote vensters openstond, terwijl Geertje Dircx als een bezetene het glas-in-lood stond schoon te vegen, op een kruk, haar schort wapperend in de wind, regen en tranen over haar gezicht stromend, het grijzende haar deerniswekkend uiteengewaaid.

„Geertje, in vredesnaam! Geertje!" Aan de strakke ogen en de versteende wangen zag hij dat ze hem niet had gehoord; ze wist niet eens dat hij er was. Koud, bang en onpasselijk van zijn opgebruikte woede liep hij met grote stappen de kamer door, de regenvlaag in, en trok aan haar rok. Ook dat hielp niet. „Geertje!" schreeuwde hij nu, „kom daar ogenblikkelijk af. Ik meen het. Ik gebied het je!" En nog hoorde of zag ze hem niet.

Toen ging Klaartje tussen hen staan, met zoveel onverwachte zelfverzekerdheid dat hij zich afvroeg of zij zulke scènes al vaker had meegemaakt. „Lieve vrouw Dircx," zei ze met een doordringend fluitstemmetje, „onze meneer is hier; hij vraagt of je wilt ophouden. Het is nu geen weer om ramen te lappen, zo heeft meneer het helemaal niet bedoeld. Wees nou lief, kom eraf en laat mij het raam dichtdoen. Het mooie vloerkleed wordt zo nat en het tocht door het hele huis, op zo'n manier krijgt je engeltje nog longontsteking."

De hand met de lap kwam tot stilstand. Geertje keek omlaag, wankelde even en liet zich omlaag helpen. Toen Klaartje het raam met een klap dichtdeed, schrok ze en huiverde als iemand die uit een diepe slaap wordt gerukt. „Wat is dat? Welk raam was dat?" zei ze.

„Het is nu allemaal in orde, vrouw Dircx," zei Klaartje, op een vals geruststellende toon, die Rembrandt er nu van overtuigde dat de situatie niet nieuw voor haar was. „Meneer is niet boos. Er brandt een vuur in de zitkamer, ga je nu maar lekker warmen. We gaan bij Titus zitten en ik ga voor ons allemaal een kopje thee zetten . . ."

„Nee, nee, Klaartje, nu niet." Ze bracht een hand naar haar voorhoofd. „Ik ben een beetje duizelig. Als mijnheer het goedvindt, ga ik even op mijn bed liggen."

„Natuurlijk vindt mijnheer het goed," zei Klaartje. „Misschien wil hij me even helpen, je naar boven te brengen, als je duizelig bent."

Ze liep verrassend vlot; toch legde hij steunend een arm om haar middel, niet omdat het zo nodig was, maar om zijn spijt te tonen, al had hij het onbehaaglijke vermoeden dat zij al niet meer wist wat er was voorgevallen. Op weg naar boven gaf zij Klaartje nog allerlei aanwijzingen: de bonensoep hoefde alleen nog op een laag vuurtje gewarmd te worden; buiten op de vensterbank stond een bakje viskoppen voor de poes; mijnheer Bol zou niet komen eten en er hoefde voor haar zelf ook niet gedekt te worden, ze voelde zich zo vreemd dat ze waarschijnlijk die avond geen eetlust zou hebben . . .

Hij ging niet verder mee dan tot haar kamerdeur, hij ging er niet graag in, want er hing een vrouwengeur die hem onaangenaam was. In zijn eigen vorstelijke kamer, waar het vochtig was en winters halfdonker, ging hij wat aanmaakhoutjes breken om de ellendige dag althans wat te verzachten met een lekker vuur.

Klaartje praatte nog steeds op die opgeschroefd geruststellende manier; hij hoorde haar op de trap nog terugroepen dat zij wel voor alles zou zorgen; hij hoorde de pannen en potten rammelen in de keuken en begon te twijfelen aan zijn eigen eetlust. Even hoorde hij niets; toen drong het geluid van huilen tot hem door. De arme Geertje lag op haar bed te snikken, zo ontroostbaar als hij het na de begrafenis had gedaan. Zij was toen wel eens stil aan zijn deur komen staan, haar eigen gezicht ook betraand en met een dampende kop soep, haar opvatting van troost, in haar uitgestrekte handen.

Hij stond voor de monumentale schouw. Opeens werd zijn aandacht getrokken door een doosje, dat erop lag. Maandenlang had hij het niet gezien, er niet aan gedacht. Er lag een geschenk in dat hij voor Saskia had gekocht, op de dag van haar sterven, een gouden kettinkje met parels. Waarom niet? dacht hij, en hij nam het bestofte doosje van de schoorsteenmantel. Hij durfde het na al die tijd niet terug te brengen naar de goudsmid. Een geschenk als dit – een kostbaarheid, zoals een heer die maar hoogst zelden aan zijn huishoudster geeft – kon misschien een verzoenend gebaar zijn na de grofheid, waarmee hij het tussen hen gegroeide ver-

trouwen had stukgeslagen. Hij ging naar haar kamer, waar hij bewust ondiep adem haalde om de geur niet te ruiken. Het was er donker; zij was een koolzwarte gedaante in de grauwe omgeving. Haar gezicht ging schuil onder een arm, maar haar hals glinsterde van tranen. Hij nam de ketting uit het doosje en ging naar het bed. „Geertje," zei hij, met oprechte wroeging in zijn toon, „ik heb iets voor je."

Ze zuchtte lang en diep. „Dat is niet nodig, mijnheer. Het was mijn eigen schuld. Ik wil alleen uw vergiffenis."

„Die heb je al. Ík ben degene, die om vergeving moet vragen. Ik weet niet wat mij bezielde. Maar er is mij de laatste tijd ook zoveel tegengelopen."

Wat er was tegengelopen, stortte op hem neer als een vallende muur en verpletterde zijn geest. Het grote doek in de militaire sociëteit . . . wie keek er nog naar, wie sprak er nog over? Waar bleven de talloze belangstellenden? Waar bleef de waardering, na alles wat hij ervoor had opgeofferd? Nadat hij zijn eigen vrouw ervoor had verwaarloosd? Nu meende Banningh Cocq zich ervoor te moeten verontschuldigen; Hooft en Vondel deden alsof het niet bestond, Von Sandrart hoonde het, Bol en de andere jongens geraakten erdoor in beschamende twistgesprekken op bijeenkomsten van het gilde en in kroegen, hij zelf stond er nog slechter voor dan toen hij het werk ter hand nam . . . en zij was dood.

„Ik weet er alles van, mijnheer," zei Geertje. Ze draaide haar hoofd naar hem toe zonder de arm weg te nemen. „Geloof me, ik begrijp het maar al te goed."

Maar dit begrip troostte hem even weinig als de aanhankelijkheid van zijn leerlingen. „Ik heb een kettinkje voor je, Geertje. Ik kocht het op de dag dat Saskia stierf, ik heb het haar nooit kunnen geven en nu wil ik dat jij het hebt."

Ze kwam rechtop zitten, ontoonbaar, hijgend. Ze keek niet naar het kettinkje, maar naar de hand die het vasthield, en voordat hij haar bedoeling begreep en zich kon terugtrekken, greep ze zijn hand, die ze kuste en nat maakte met haar tranen.

„Niet doen!" zei hij, zo scherp dat hij er onmiddellijk iets verzachtends aan moest toevoegen. „Zo staat het niet tussen jou en mij, je bent mijn slavin niet! Neem het kettinkje aan en draag het, Geertje. En als ik ooit nog eens driftig word, weet dan dat het om andere dingen is, niet om jou."

Hij ging naar beneden. Titus zat bij de haard zoet te spelen, dus hij ging met Klaartje mee naar de keuken, waar zij de hete bonensoep uit de pan in de terrine goot. Hij had opeens medelijden met haar kinderlijk smalle rug, nam de zware pan van haar over en hing hem aan de haak boven het nasmeulende vuur. „Klaartje, vertel eens, heeft vrouw Dircx die buien wel vaker?"

„Wat voor buien, mijnheer?" Ze hakte nu zure bieten voor een salade en bleef strak naar haar werk kijken.

„Zoals daarstraks in de salon. Wie gaat er nu op zo'n dag de ramen openzetten en ze schoonmaken?"

„Vrouw Dircx was verschrikkelijk overstuur, mijnheer. Ze aanbidt u, moet u weten, en door uw uitval was ze zich werkelijk doodgeschrokken . . ."

Hij keek zwijgend hoe de smalle, gekloofde handen werkten, blokjes gehakte biet sprongen op de grond.

„Als mijnheer bedoelt of ze wel vaker duizelig is en een beetje in de war, dan moet ik zeggen . . . jawel, niet erg dikwijls, een enkele keer maar. Maar ze heeft in zo'n groot huis ook zo vreselijk veel te doen, en ik ben niet erg veel nut, al doe ik mijn best."

„Hoe oud ben jij, Klaartje?"

„Veertien jaar, mijnheer." Ze liet het mes vallen en keek hem met haar blauwe ogen angstig aan. „U wou me toch niet wegsturen?"

„Welnee, Klaartje, geen sprake van. Maar . . . het zou misschien goed zijn als we er iemand bij namen . . . iemand die jonger is dan vrouw Dircx, maar wat ouder dan jij."

„Ja, dat zou prachtig zijn! Met ons drieën redden we het heus wel. En ik weet precies de geschikte, áls mijnheer tenminste nog niemand in gedachten heeft."

„Wie is dat dan wel, Klaartje?"

„Ze heet Hendrikje Stoffels, en ze woont in mijn dorp, in Ransdorp, en ze is minstens twintig en een heel goeie huishoudster. En het is een knap wijf ook, nou nét iemand om trots op te zijn als ze mijnheers begunstigers opendoet."

Het woord begunstigers deed hem pijn; hij leidde zijn gedachten ervan af door zich een fantasiebeeld van Hendrikje Stoffels uit Ransdorp te vormen. Hij maakte haar even blond als Klaartje, lang genoeg om stof van schilderijlijsten te kunnen afnemen, even rustig en statig als Margaretha van Meer, maar gevuld en mollig, een plattelands-Juno.

„Ze zou het hier heerlijk vinden," ging Klaartje verder. „En als ze blijft waar ze nu is, weet u wel hoe het gaat: dan trouwt ze met een of andere boerenkinkel of schoenmaker . . ."

„Er zouden haar erger dingen kunnen overkomen." Hij dacht aan Liesbeth en de arme Hendrik Izaakszoon.

„Nou, dat geloof ik niet, mijnheer. Ik ben zelf veel te blij dat ik uit Ransdorp weg ben."

„Kun jij schrijven, Klaartje?"

„Jawel, mijnheer. Dat hebben we in Ransdorp allemaal geleerd."

„Zou jij dan juffrouw Stoffels willen schrijven of ze komt? En graag nu dadelijk."

„Met plezier, mijnheer!"

Een ogenblik zag hij het huis weer zoals het eens was geweest: proper, blinkend en mooi. Of liever, zo was het eigenlijk nooit geweest; hij had alleen gehoopt dat het zo zou zijn. Maar het beeld werd al gauw verdreven door de gedachte, dat alle pracht en zindelijkheid zijn gebroken hart niet konden helen. Hoe zou ik erin moeten leven, wat zou ik erin moeten doen? dacht hij, terwijl hij naar de kamer ging waar Titus speelde.

Het stemde hem dankbaar dat Titus zijn spel in de steek liet en bij hem kwam, om op zijn knie te zitten. „Dada is moe," zei Titus; en uitgeput als iemand die een grote afstand door ijskoud water heeft gezwommen, legde hij zijn wang tegen het warme, ronde hoofdje van de jongen en ademde de geur van de zachte krullen in.

Juffrouw Stoffels was uit Ransdorp gekomen, het was lente, en nu het huis op zijn best was – nóg mooier en beter verzorgd dan toen zíj erin leefde en er de scepter zwaaide – begreep hij zelf niet waarom een onbeschrijfelijke onrust hem steeds naar buiten joeg. Zeker vijf avonden per week stond hij na het welbereide maal op en liet de schoongeveegde haarden, blinkende ramen en brandende kaarsen achter om lange wandelingen te maken en de geurenmengeling van april in te ademen, lauwe regen op straatkeien, bloeiende appelbomen in een boomgaard buiten de stad, de wonderlijk levenwekkende geur van de Zuiderzee. Het maakte weinig verschil, wáár hij na zo'n wandeling terechtkwam: bij Lazzara of Pinero, in het huis van de geleerde rabbijn Menasseh ben Israel, in de salon van Anna Wymer Six of in de kleine

huiskamer van de familie Tulp. Het was hem er alleen om te doen, tot elf uur weg te zijn en weg te blijven en pas thuis te komen wanneer iedereen behalve de trouwe Geertje naar bed was.

Hendrikje Stoffels was al zes weken in zijn huis en nog had hij haar nauwelijks gezien, hoogstens lang genoeg om met een wrang lachje terug te denken aan het portret, dat hij in gedachten van haar had geschilderd toen Klaartje haar aanbeval.

Ze had donkerbruin haar, dik en wat grof, met koperkleurige lichtjes erin als ze dicht bij de kaarsen zat. Ze was klein; ze moest op een krukje gaan staan om bij de bovenranden van de schilderijlijsten en de hoge schoorsteenmantels te komen. Zonder dat ze ooit dicht bij hem had gestaan, wist hij dat ze niet verder dan tot zijn neus reikte. Hij begreep wel waarom Klaartje met haar kinderlijke figuur tegenover Geertje niet uitgepraat raakte over de vormen van juffrouw Stoffels: ze was prachtig vrouwelijk, met een volle buste, smaller in het middel en dan weer uitwelvend aan de heupen. Het klopte wel met Klaartjes voorspelling, dat hij trots op haar kon zijn als ze zijn begunstigers binnenliet, voor zover er nog sprake was van begunstigers. Ze zag er in haar grijze huisjurk en witte schort keurig uit; ze had donkere, rustige ogen en de blozende, glimmende wangen werden getemperd door de eenvoudige kleding. Ze bewoog zich rustig, gelijkmatig en sierlijk, maar sloofde zich niet merkbaar uit om alles nu eens ‚op poten te zetten'. Ze was blijkbaar te verstandig om zich de vijandschap van Geertje op de hals te halen. Hij hoorde haar niet, maar wist dat zij inwendig lachte toen Geertje in de keuken tegen haar zei, dat naar bed gaan met pasgewassen haar de zekerste manier was om luizen te krijgen. En hoewel Titus op haar gesteld was en met lachjes en schuine blikken haar liefkozingen probeerde te veroveren, bleef zij hem met afgemeten genegenheid behandelen en zette ze hem vaker op Geertjes schoot dan ze hem zelf bij zich nam.

Er was in huis geen enkele spanning die hem wegjoeg. Integendeel, sinds de komst van Hendrikje Stoffels had hij zich niet meer kwaad gemaakt, was Klaartje niet in tranen uitgebarsten en Geertje niet meer duizelig geworden. Het was alsof zij met haar bedaarde, propere aanwezigheid rust uitstraalde. Misschien juist omdat er weer vrede in zijn huis heerste, bedacht hij op zijn wandelingen, voelde hij zich vrij om weg te gaan, al waren zijn uitstapjes op zich zelf tamelijk doelloos. Hoezeer hij ook opdrachten nodig had, het was hem onmogelijk, opdrachtgevers te zoeken en aan te lokken. Hij verdiepte zich dat jaar in een bezigheid, die alleen geestelijke winst opleverde: hij bestudeerde en schilderde zich zelf. Als iemand, die na een langdurige ziekte in de spiegel kijkt, om te weten wat er na koorts en pijn van hem is overgebleven, beschouwde hij de dikker en ouder geworden man die op een onbegrijpelijke manier de dood van Saskia had overleefd.

Onbarmhartig zette hij de lege, starende ogen, de onderkin, de diepe rimpel tussen de wenkbrauwen neer, de zware wangen, het droge haar met het eerste grijs erin en zonder de rossige glans. En nadat hij zich overdag zo naakt had gezien, had hij er 's avonds geen behoefte aan, een masker op te zetten. Hij liep binnen waar het hem lustte, ging zitten in de gemakkelijkste houding, luisterde of luisterde niet, gaf felle antwoorden als een opmerking hem prikkelde, of snoof schouderophalend wanneer iemands woorden hem niet de moeite waard waren.

Op een avond aan het eind van april bleef hij langer dan gewoonlijk bij Pinero thuis. Er was opgewonden gepraat. Het gesprek was over politiek gegaan, en daarmee had hij zich al zo lang niet ingelaten, dat hij niet wist of Frankrijk, Engeland of Denemarken de vijand van het ogenblik was, maar hij had zich luidkeels in het

twistgesprek gemengd, zonder zich erom te bekommeren dat hij tweemaal een geweldige bok schoot. Pas na middernacht stond hij op om weg te gaan. Een zeewind veegde door de straten en joeg uiteengetrokken wolken langs de volle maan. Overal om hem heen was beweging – jonge bladeren die ritselden in de wind, maanlicht dat af- en aanschoof over het donkere grachtwater, gordijnen wapperend in open vensters – en dat alles maakte dat zijn opwinding op de korte weg naar huis niet wilde afnemen. Hij was nuchter als een kalf, maar voelde zich zo buiten zich zelf alsof hij tien kroezen bier had gedronken. Hij hoopte dus maar dat Geertje al naar bed zou zijn.

Dat was blijkbaar zo. Het huis was gesloten, nergens brandde licht, alleen de kaars op de grote ronde tafel in de achterkamer was voor hem aangestoken. Zijn lege bierkroes, zijn keurig opgevouwen servet, zijn bord met een gepeld ei, een reep gerookte haring en een gesmeerde boterham wachtten op hem, als een stilleven in het kleine licht. Hij zuchtte bij de gedachte, hoe ongerust de arme ziel zich moest hebben gemaakt voordat ze naar boven ging. Ze had natuurlijk het gevaar van de onbeheerde, brandende kaars afgewogen tegen de kans, dat hij zich kwaad zou maken als hij thuiskwam in een donkere kamer. Hij besloot, op te eten wat ze had klaargezet, niet omdat hij er zoveel trek in had, maar om haar de teleurstelling te besparen, het de volgende ochtend onaangeroerd te vinden.

Toen hij het bier wilde gaan halen, dat hij nodig had om het brood door te spoelen, bleef hij van schrik staan met de kroes in zijn hand, want plotseling zag hij juffrouw Stoffels geluidloos uit een donkere hoek van de kamer komen. Ze had blijkbaar in een stoel zitten dommelen; haar schort was verfomfaaid en het haar hing los langs haar wangen. Maar de ogen waren klaar wakker en keken hem recht aan. Hij was onthutst, alsof hij zelf op een verkeerd ogenblik slapend betrapt was.

Ze maakte een diepe nijging en zei ernstig en beheerst: „Ik zal het bier wel voor u halen, mijnheer. Ik ben opgebleven in plaats van vrouw Dircx. Zij durfde de kaars niet alleen laten en ik had toch niet zo'n slaap."

„Waar is vrouw Dircx dan?"

„Boven, bij Titus, mijnheer." Ze kwam verder naar hem toe om de kroes aan te nemen. „Titus had een nachtmerrie en wilde bij iemand in bed, en Klaartje sliep al, dus ik dacht, dan moet vrouw Dircx hem maar bij zich nemen, hij is immers aan haar gewend."

Ze zei het meeste terwijl ze onderweg was naar de keuken. Hij keek haar glimlachend na. Je bent slim, dacht hij. Je weet best, bij wie hij na een boze droom het liefst in bed kruipt, maar je weet ook, dat je bij de huishoudster in ongenade zou vallen als hij bij jóú kwam. Toen bedacht hij, dat hij haar nog niet eens behoorlijk bedankt had. „Breng ook een kroes voor je zelf mee," zei hij, maar het klonk nog te koel en afgemeten, want hij had haar naam er niet bij gezegd.

Ze kwam terug uit de donkere keuken, ze had daar blijkbaar geen licht nodig om te vinden wat ze zocht, met twee kroezen bier. Hij ging zitten, at en dronk en keek zo strak naar zijn bord, dat hij pas minuten later merkte dat ze tegenover hem bij de tafel stond. „Neem me niet kwalijk, ga toch zitten, Hendrikje! Als ik je vraag, een kroes bier met me te drinken, dan bedoel ik natuurlijk dat je dat zittende moet doen."

„Graag, dank u wel, mijnheer." Met een ritseling van haar gesteven schort ging ze in de stoel zitten waar Geertje gewoonlijk zat, maar zonder Geertjes doffe vermoeidheid. Ze zat op de rand, keek naar de plas kaarslicht in het gepolijste hout van de tafel, en hij kon haar aankijken omdat haar ogen bijna schuilgingen onder

de neergeslagen leden. Ze zat met rechte rug, haar hoofd wat gebogen, de ellebogen tegen haar zijden gedrukt, zodat haar bovenarmen de stevige buste wat naar voren drukten.

„Heeft mijnheer een aangename avond gehad?"

„Dat ging wel. In elk geval luidruchtig. En jij?"

„Het was hier zo stil als het graf, mijnheer. Geertje hield de boekhouding bij, Klaartje zat te breien en ik heb het zilver gepoetst. Titus gaf tot na elven geen geluidje. Het arme kereltje . . ." Ze glimlachte voor het eerst, hij zag hoe haar tanden glansden. „Hij droomde dat hij door een beer werd nagezeten."

Beer . . . zo had Saskia hem dikwijls genoemd. Tranen prikten in zijn ogen, er kwam een brok in zijn keel. Zij zag het niet, ze keek nog naar het tafelblad. Hij slikte, schoof zijn bord weg en bedacht, dat hij weer onbeleefd was geweest door haar niets te eten aan te bieden. „Heb je soms trek? Wil je iets eten?"

„Nee, nee, dank u, mijnheer. Dat ben ik nooit gewend geweest. We hadden het thuis niet breed; als we drie maaltijden per dag hadden, waren we God al heel dankbaar. Eigenlijk is het maar goed, dat ik nooit iets eet voor bedtijd. Ik ben toch al niet al te slank, en het goede eten hier in huis is gevaarlijk voor mijn lijn, ik moet erg oppassen."

„Ik zelf eet te veel, ik weet het, ik word te dik."

„Lang niet zo dik als u zich zelf op die portretten maakt, als ik het zeggen mag, mijnheer." Ze keek hem schuchter aan, met een beetje uitnodigende pret in haar ogen en kuiltjes in haar wangen.

„Zo, vind je dat?"

„Eerlijk waar, mijnheer. U doet het wel op een heel wonderlijke manier . . . dat dacht ik laatst nog, toen ik de schilderkamer schoonmaakte. De meeste mensen sieren zich helemaal op als hun portret geschilderd wordt, maar mijnheer maakt zich zo slordig mogelijk en kijkt nijdig in de spiegel, alsof u een schrikbeeld van u zelf wilt maken."

Daarstraks had hij bijna gehuild, nu kon hij een schaterlach nauwelijks binnenhouden. Het was dan ook hoogst komisch, dat ze zijn harde zelf-analyse als een schrikbeeld beschouwde. Maar hij beheerste zich; dit was geen uur om hard te lachen. „Toen ik jong was, heb ik me opgesierd. Dat is voorbij, Hendrikje." Het klonk nu opeens weer te bezadigd.

„Nou moet u toch niet zó beginnen! Vrouw Dircx maakt zich al tweemaal zo oud als ze is, en als mijnheer nu doet of hij zestig is, terwijl hij nog niet eens veertig kan zijn, zal het hier wel een sombere boel worden."

„Ik ben negenendertig," zei hij in een vlaag van mededeelzaamheid. „En jij?"

„Ik, mijnheer? Negentien of twintig, ik weet het niet precies. We waren thuis met ons achten, en we hielden de verjaardagen nooit bij."

„Acht?" Hij dacht aan de drie kleine graven. „Acht van de hoeveel?"

„Acht van de acht, mijnheer."

„Zijn ze allemaal in leven gebleven?"

„Ja." Ze zuchtte, misschien omdat ze een beetje heimwee had naar de andere zeven. „Ondanks de pokken en het karige eten en het heen en weer trekken van de ene plaats naar de andere. Mijn vader was wachtmeester in het leger en we trokken altijd met hem mee, omdat we anders van honger zouden zijn omgekomen. Dat valt niet mee voor kinderen; de dingen, waaraan je je gaat hechten, moet je steeds weer achterlaten. Je mist zelfs een boom, een hek, een hoekje in de tuin . . . Maar

kom, het is al laat, ik zit maar te babbelen en het kan u toch niet interesseren. Lust u nog een kroes bier?"

Pas toen ze weer stond en haar schort gladstreek, merkte hij hoe anders zij was geweest toen ze ontspannen aan de tafel zat. Hij vond het jammer dat de verandering weer ongedaan was gemaakt. Dat had zij zelf gedaan, en het kwetste zijn trots een beetje. „Nee, dank je. Ga maar naar boven, ik blaas de kaars wel uit."

Ze toonde geen verbazing om de manier waarop hij haar wegstuurde. Haar aftocht had iets kattigs, onbedoeld misschien, door de dansende strik aan de achterkant van haar schort en haar wiegende heupen. Hij wachtte tot hij haar niet meer hoorde, blies toen de kaars uit en liep de donkere gang in.

Voordat hij in slaap viel, kwamen de herinneringen. Nog steeds was het hem soms alsof hij Saskia's haren in zijn gezicht voelde; in de ogenblikken tussen waken en dromen dacht hij dat zij de deken bewoog of hem met haar hand aanraakte. Nu eens was het schrijnend, soms ook onuitsprekelijk heerlijk . . . Maar hij voelde, dat het kerend getij steeds meer van zijn verdriet met zich meetrok; er kwam weer ruimte in hem voor vrede en rust.

Buiten was het wisselende licht van de maan, waarlangs wilde wolken trokken. De daken waren nu eens zwart, dan weer wit glanzend; het water in de grachten moest nu glinsteren als de huid van een slang. Ofschoon het niet koud was, kreeg hij opeens kippevel. Hij trok de deken hoger over zich heen, maar de grote klok van de Oude Kerk sloeg twee voordat hij zich kalm genoeg voelde om zich aan de slaap over te geven.

Dokter Tulp was er de oorzaak van, dat hij zijn uitstapjes met Titus hervatte. De dokter kwam de laatste tijd weer geregeld op bezoek; hij maakte een praatje bij een glas wijn en wat walnoten, ging in de salon zijn geliefkoosde Seghers bekijken en klom naar tweehoog om te zien wat er in het atelier gebeurde. Hij bewonderde de nieuwe zelfportretten zonder terughouding en bleef lang en peinzend staan voor een onvoltooid posthuum portret van Saskia. Ze zat naar voren gebogen, rijper en rustiger dan het leven haar ooit had vergund te zijn, met meer rimpels dan de jaren haar hadden gegeven, met kalme ogen, een rustige hand op haar rustige borst. Maar hoewel hij niets dan goeds te zeggen had over Rembrandts werk en het kraakzindelijke huis, vond hij het tamelijk ongezond en verontrustend dat de kunstenaar alleen met zijn eigen naakte ziel en zijn ongrijpbare herinneringen bezig was. Zijn leven had andere elementen nodig.

De voortschrijdende jaren hadden het opmerkingsvermogen van dokter Tulp nog verscherpt. Hij stond roerloos, met opgeheven gezicht, en Rembrandt kreeg de indruk dat hij de lucht probeerde te krijgen van zaken, waarvan hij zelf het bestaan maar liever voorbijzag. De groeiende spanning tussen Geertje en Hendrikje Stoffels, de manier waarop Titus de twee tegen elkaar uitspeelde, de onberekenbare buien van de volwassen wordende Klaartje, een zekere hooghartigheid van de vroeger zo toegewijde Ferdinand Bol . . . de dokter scheen dit alles te ruiken, aan te voelen.

„En kijk eens naar je zelf!" zei hij aan het slot van een gesprek over Titus' behoefte aan beweging en frisse lucht. „Je krijgt al een buikje. Je hebt hangwangen en een onderkin. En je kleedt je niet meer behoorlijk aan."

„Waarom zou ik me mooi maken?"

„Zomaar, omdat het prettig is."

„Ik zie er niets prettigs in, je in een nauwe jas en strakke broek te wringen."

„Zorg dan dat je tien pond afvalt, en je hoeft niet te wringen. Ga met de jongen naar buiten, en als je toch gaat, neem de vrouwen dan eens mee. De oude ziet eruit als een verschrompelde aardappel, de jongste als een verlepte grashalm en de middelste . . . nu ja, zelfs zij is haar uiterlijk schoon aan het verliezen."

Dat was niet waar; haar uiterlijk schoon was juist aan het rijpen, maar zij trachtte het te onderdrukken. Haar gezicht was minder bekoorlijk geworden, maar alleen omdat zij het minder spontaan en levendig liet zijn. Dat was geen gevolg van het zware huishoudelijke werk, het was de schuld van Rembrandt. De waarheid was, dat hij niet wist hoe hij haar moest behandelen; hij draaide in zijn gedrag tegenover haar als een takje op een woeste stroom. In het begin had zij op elke verandering in zijn houding prompt gereageerd, maar op den duur was zij verzonken in een niet aflatende verbazing en daarna in een onbewogenheid, die haar slecht stond.

Zijn herboren opgewektheid prikte hardnekkig door zijn verdriet heen, als onkruid tussen de stenen van onvruchtbare grond; wanneer hij in die stemming was, lachte hij met haar, lokte haar grappige opmerkingen over zijn werk uit en bood aan, met haar mee te gaan naar de markt om de melk te dragen. Dan kwam het doffe verdriet weer en begreep hij in zijn kwetsbaarheid niet hoe hij genoten kon hebben van haar blijheid en haar droge humor, en hoe hij de arme Geertje, zijn lotgenote, zijn stille troosteres in de donkerste dagen, opzij had kunnen schuiven voor een juffertje dat vandaag of morgen toch zijn huis zou uitlopen om te gaan trouwen. Wanneer Hendrikje en Geertje op zulke dagen ruzie hadden – Geertje was de laatste tijd lichtgeraakt en strijdlustig; ze zette een hoge rug op als een kat bij de minste aanmerking of bedekte kritiek – dan voelde hij zich gedwongen, de partij van de oudste te kiezen. Al tweemaa had hij tegen Hendrikje gezegd, dat haar onbeschaamdheid niet paste bij haar plaats en haar leeftijd. „Jawel, mijnheer, zoals u wilt, mijnheer," zei ze dan, maar haar brutale mond en glinsterende ogen deden die onderworpenheid weer teniet. Daarna had hij dan weer spijt van zijn strengheid en was weer vriendelijk, té vriendelijk, als een bedelaar . . .

Maar ze had langzamerhand haar bekomst gekregen van zijn wisselvalligheid; hij mocht zijn hoe hij wilde, zij nam zich voor, tegenover hem steeds dezelfde te zijn, ochtend, middag en avond. Ze nam een stijve houding aan, alsof ze te strak was ingeregen of haar leven lang les in hofetiquette had gehad. Haar beweeglijke gezicht was verstrakt tot dat van een beschilderde pop, maar nee, haar schoonheid had zij nog lang niet verloren.

„Kun je niet met het hele gezin een weekje naar buiten gaan?" stelde dokter Tulp voor. „Allaert en Lotje gaan niet voor één juli naar hun buitenplaats, en ze zullen je er graag laten logeren."

„Geen sprake van. In de eerste plaats wil ik hun zo iets niet vragen. In de tweede plaats: wat moet ik dan met de leerlingen aan? In de derde . . ." Hij zweeg, want hij wilde en kon niet zeggen dat hij geen afscheid kon nemen van de portretten in zijn adelaarsnest, van zijn eigen treurende gezicht en van Saskia's gezicht dat met lege, starende ogen op hem neerkeek.

„Goed, dan niet. Maar de jongen heeft zon nodig en de anderen moeten eindelijk ook eens de buitenlucht in. Je kunt toch op een zondag wel een uitstapje maken? Dan is er geen enkel beletsel."

Maar zo gemakkelijk bleek het niet te zijn. De praktische kant was eenvoudig genoeg: hij bepaalde een zondag en het doel: een boomgaard aan de Amstel.

Hij stelde zich op de hoogte van de boten, waarmee ze heen en terug konden gaan. Maar de moeilijkheden werden veroorzaakt door de betrokken personen. Hij had het in zijn hoofd gehaald, dat Ferdinand Bol van de partij moest zijn, en de onbegrijpelijke reactie van de jongeman was zijn eerste teleurstelling: „Nee, ik denk niet dat ik kan . . . ik weet het wel zeker," zei hij, terwijl hij de slijpsteen schoonveegde. Ze waren die avond samen in het atelier. „Het is beter, dat ik zondag eens thuisblijf."

„Waarom? Je gaat toch niet naar de kerk?" Ferdinand was vrijdenker en beklaagde zich dikwijls over de vroomheid van zijn vader.

„Nee, natuurlijk niet. Ik ben alleen wat vermoeid."

„Zo'n uitstapje is niet vermoeiend, daar knap je juist van op."

„Gaan ze allemaal mee?" Hij keek naar Saskia's portret terwijl hij het vroeg. Het was nog steeds onvoltooid en de beeltenis had iets levenloos in het licht van de zakkende zon.

„Dat was wel mijn bedoeling."

„Vrouw Dircx ook?"

„Vanzelfsprekend. Waarom niet?"

„En gaat Hendrikje Stoffels ook mee?"

„Natuurlijk." Hij bloosde en zei nog: „En Klaartje ook."

„Dan wens ik u veel genoegen, meester."

Hij schrok even van die aanspreekvorm. Hij was de meester van Ferdinand niet meer; de jongeman was trouwens in de laatste dagen van Saskia's ziekte aarzelend en verlegen begonnen, hem bij zijn voornaam te noemen. Het beviel hem niet, dat hij nu weer ‚meester' zei. Hij probeerde Ferdinand te dwingen hem recht aan te zien. „Er zijn dekens en flessen en mandjes te dragen. Ik zou je hulp goed kunnen gebruiken."

„U kunt het wel zonder mij stellen, denk ik." Hij vouwde de doek op, waarmee hij de slijpsteen had schoongeveegd, nam zijn hoed van de haak en zette die – als een punt achter het gesprek – met een klap op zijn hoofd. „U hebt Hendrikje Stoffels, die kan evenveel als ik." Hij keek nog eens naar het posthume portret, zei op koele toon goedenavond en vertrok zonder Rembrandt nog aan te kijken.

Daarna liep met de vrouwen alles mis. Klaartje werd verdrietig toen zij hoorde op welke dag ze zouden gaan (vrouw Dircx legde hem met een bijbelse omhaal van woorden uit, dat het die dag juist erg slecht uitkwam voor het arme schaap, omdat ‚het ongemak der vrouw dan over haar zou komen'); Hendrikje wilde weten of ze het vertrek tot het middaguur konden uitstellen, want zij ging de laatste tijd naar de ochtenddienst in de hervormde Kerk, waarschijnlijk, dacht Rembrandt, om uit te zien naar een passende jongeman; en Geertje Dircx werd altijd zwaarmoedig van dergelijke uitstapjes, die zij ‚in de lentetijd van haar leven' zo vaak met haar man zaliger had gemaakt . . .

Hij werd doodmoe van de hele troep; hij had schoon genoeg van vrouwen met hun geheimzinnige kwaaltjes en stiekeme gedoe en sentimentele herinneringen. Voor het eerst in zijn leven wenste hij, dat hij in het leger was, waar hij kon kamperen te midden van stoere kerels, waar hij zich kon verlustigen in stoeipartijen en schunnige praat, in afwachting van het gevecht dat een man bevrijdde van alle kwade bloed, alle gal en alle naamloze woede.

In de ruzie, die op de zaterdagmiddag voor het doodgeprate uitstapje uitbrak, zou hij de partij van Hendrikje tegen Geertje wel hebben gekozen als Hendrikje

De omval bij Amsterdam.
Ets 185 x 225 mm, 1645.
Kupferstichkabinett Berlijn - Dahlen.

hem al niet had geërgerd door pas na de kerkdienst te willen vertrekken .Nu had Hendrikje in dit geval toevallig gelijk: de gans, die Geertje aan het braden was om mee te nemen, was inderdaad minder geschikt dan ham. Gebraden gevogelte werd nu eenmaal vettig en minder appetijtelijk als het in de zon lag. Maar toen hij haar in de keuken hoorde kijven als kat en hond, ging hij er met grote stappen heen en keerde zich met al het gezag van de heer des huizes tegen de ham. „Vrouw Dircx is hier de huishoudster. Zij maakt uit wat er gegeten wordt. Als zij gebraden gans klaarmaakt, dan éten we gebraden gans."

„Jawel, mijnheer, precies zo u wilt, mijnheer, ik dacht alleen . . ."

„Je moet niet denken! Er wordt hier in huis al veel te veel gedacht en gebekvecht."

Ze keek hem aan; in haar ogen vlamde het leven een ogenblik op. „Ik wil u wel beloven dat ik niet meer zal bekvechten, al valt dat niet mee," zei ze. „Maar met dénken kan ik toch moeilijk ophouden, als zou het me het dak boven mijn hoofd kosten."

Hij begreep hoe dom en beledigend hij tegen haar was uitgevallen. Hij wilde zich verontschuldigen, maar kreeg geen kans. Vrouw Dircx meende nu ook wel haar duit in het zakje te kunnen doen en zei, hoe Hendrikje met haar opstandige, slechte karakter haar goede eigenschappen als dienstmeid bedierf; haar gezicht en figuur maakten haar dan misschien geschikt voor de salon, maar haar onbeschaamdheid zou wel maken dat ze in het washok terechtkwam.

Toen de preek afgelopen was – Hendrikje luisterde tot het bittere eind, met half dichtgeknepen ogen en een vlammend gezicht – draaide ze zich om en rende de keuken uit.

Toen ze weg was, keek Geertje hem triomfantelijk aan, bijna knipogend, maar hij wilde niet delen in haar overwinning. Hij stak zijn handen in zijn zakken en keek strak naar de omstreden gans aan het spit. „Ik wil dat zij jou gehoorzaamt, jij bent de huishoudster," zei hij toonloos en vermoeid. „Maar het lijkt me beter, dat jij haar niet de les leest. Laat dat in het vervolg aan mij over."

„Jawel, mijnheer."

Haar redelijke toon stelde hem gerust; hij had even gevreesd, de volle laag te krijgen. „Je moet weten," ging hij verzachtend verder, „dat ik me ietwat verantwoordelijk voor haar voel. Ze komt uit een groot gezin en heeft het hier bij ons maar eenzaam. Ze heeft niets anders dan haar werk en daar wil ze graag een beetje trots op zijn."

„God verhoede . . .", Geertjes stem trilde nu gevaarlijk, „God verhoede dat ik haar van haar trots beroof!"

„Dat is ook zeker niet je bedoeling, Geertje, maar je toont haar minder waardering dan Klaartje."

„Nou ja, zij heeft 't ook niet zo hard nodig als Klaartje."

„Je hebt gelijk, Klaartje is zo'n klein, schichtig ding . . ."

„Dat niet alleen, mijnheer. Ik ben de enige die ooit een goed woord voor haar heeft. Hendrikje wordt wel door anderen geprezen, zij zit niet op mijn waardering te wachten."

Ze zei het zo vreemd geëmotioneerd, dat hij maar niet vroeg wat ze precies bedoelde. Hij had in de keuken willen blijven tot hij haar kon helpen, de gans van het spit te nemen, maar het leek hem nu verstandiger, het hazepad te kiezen en Geertje haar gevoelens op de pannen en potten te laten luchten.

In de achterkamer, waar Klaartje de tafel dekte, probeerde hij zijn gedachten

af te leiden door een paar schetsen voor een schilderij van de Heilige Familie te maken. Titus kwam aandachtig bij hem staan kijken hoe de wieg, het kind en de cherubijn vorm aannamen op het papier. De nabijheid van de jongen en de gedachte aan wat hij wilde gaan schilderen – in rustig, harmonisch bruin en rood de Moeder, het Kind, Jozef en de gevleugelde onschuldigen uit de hemel – gaven hem bijna een illusie van vrede. Tot hij de lichte tred van Hendrikje in de kamer hoorde.

Ze had haar gezicht gewassen, maar daarmee de sporen van haar huilbui niet kunnen uitwissen. Haar wangen waren schilferig, haar neus was rood, de oogleden gezwollen. Hij keek haar ernstig aan, in de hoop wat troost en rust op haar over te brengen, maar ze keek niet één keer in zijn richting. Ze deed bedrijvig met de servetten en het zilver, en toen hij haar krachtige, goed gevormde hand zag, die een servet gladstreek, bracht hij een verbetering aan in de hand van de Maagd die een punt van het dekentje over het slapende Kind oplichtte.

Toen hij van de voltooide hand opkeek, zag hij dat Titus bij Hendrikje was gaan staan en met zijn goudbruine ogen smekend naar haar opkeek, zijn gezichtje zorgelijk om haar verdriet. Het leek er heel even op, dat hij zou gaan huilen en daarmee het kaartenhuis van kunstmatige rust omvergooien, maar hij wist zich te beheersen (het was tragisch, dat zo'n klein kind al had moeten leren zich te beheersen), sloeg nu alleen zijn armpjes om haar been en legde zijn gezicht tegen haar dij. Zij liet het servet, dat ze in haar handen had, vallen en keek verbaasd en vertederd naar het jochie. Maar juist vertedering was nu levensgevaarlijk voor haar met moeite teruggedrongen tranen. Ze zei dus enigszins streng: „Ga naar de keuken en vraag of Geertje je handen wast, ze zijn helemaal smerig en het is bijna etenstijd."

De conversatie aan tafel was verre van ongedwongen; hij had ook niet anders verwacht. Klaartje, de enige die niet wist wat er gaande was geweest, was zo terneergedrukt door haar toestand dat zij de stemming niet kon redden. Praten over huishoudelijke dingen was lopen op glad ijs, terwijl er met vrouw Dircx ook niet over ándere onderwerpen te praten was. Hendrikje nam heel kleine porties en kon ook die bijna niet door haar keel krijgen. Geertje maakte een paar ongevraagde, schampere opmerkingen over haar eigen kookkunst en dwong Rembrandt daarmee, haar zijn tevredenheid met de verrukkelijke spijzen te betuigen. En Titus roerde zijn eten bijna niet aan; hij keek voortdurend schuin naar Hendrikje.

Eindelijk was de maaltijd dan toch afgelopen; Geertje stond somber en met haar volle gewicht op, om af te ruimen. Ze wilde de door niemand aangeraakte schaal met hardgekookte eieren wegnemen, toen Klaartje zich uit haar triestheid losmaakte en zei: „Als het niet te veel moeite is, vrouw Dircx, zou ik het prettig vinden als u een paar van die eieren voor me in de mand deed, voor morgen. Mijn maag doet de laatste tijd zo vreemd, dat ik geen gans durf eten."

Geertje mompelde iets en ging met de droeve resten de kamer uit. Niemand stond op om haar te helpen: Klaartje voelde zich te ziek, Hendrikje durfde niet. Rembrandt meende dat Geertje langer in de keuken bleef dan anders; gewoonlijk kwam zij dadelijk terug met de pudding of wijn en noten. Hij vermoedde dat het in verband met de gespannen toestand alleen langer léék. Klaartje zat ineengedoken te hijgen en wijdde daaraan al haar aandacht. Titus zat doodstil en vertoonde een verontrustende gelijkenis met Saskia, de Saskia die hem angstig een met bloed bevlekte zakdoek had laten zien. Hendrikje zat in de stijve, verdedigende houding waarvan zij een gewoonte had gemaakt: op de rand van haar stoel, het hoofd fier omhoog, ellebogen in haar zijden gedrukt.

„Vergeef me, mijnheer . . ."

Het was Geertje. Ze stond op de drempel, met lege handen, enigszins wankel en met een grauw gezicht.

„Wat is er, Geertje?" Ze bracht hem volledig van zijn stuk, met die gelige, lege ogen.

„Niets, mijnheer, ik ben alleen een beetje duizelig. Vindt u het goed dat ik naar boven ga? Ik heb erge hoofdpijn."

„Ach, wat is dat nu toch jammer," veerde Klaartje plotseling op, vals toegeeflijk en sussend. „We brengen je wel naar boven, vrouw Dircx, dan ga je maar lekker liggen en dan is het gauw weer over."

Klaartje was de enige die naar haar toe ging om haar te ondersteunen; Rembrandt kon zich er niet toe dwingen. Niet alleen omdat ze er ziek en lelijk uitzag, maar ze had iets schuldigs, dat hij niet vertrouwde, alsof ze met iemand had gevochten. „Breng haar naar boven, Klaartje," zei hij.

Samen strompelden ze weg; hij wist niet hoe ze ooit boven moesten komen, maar kon de kracht niet opbrengen, zelf op te staan.

Pas na lange minuten, toen het boven weer stil was geworden, vroeg Hendrikje hem of hij nog iets na wilde eten.

„God, nee!" Hij schrok van zijn harde toon en vroeg overdreven vriendelijk: „Jij misschien?"

„Nee, mijnheer, ik niet." Ze wilde hem niet aankijken; ze hield haar hoofd achterover, alsof ze iets rook. Opeens rook hij het ook, een smakelijke en tegelijk walgelijke geur die uit de keuken kwam. „Er brandt iets aan," zei ze, en ze stond zo schielijk op dat haar stoel achterover tuimelde.

Hij ging mee, denkend dat Geertje in haar versuftheid had vergeten de gans van het spit te nemen. Maar het spit was leeg. Toch brandde de gans, knetterend en verkolend, op de rode kolen vuur in de haard, zwart in de rosse gloed, rokend en stinkend.

„Lieve Heer, kijk nu wat ze gedaan heeft!" Hendrikje graaide naar de tang. „De gans verbrandt! Ze heeft hem gewoon in het vuur gesmeten!"

Alleen in de kamer achtergebleven, begon Titus dan toch eindelijk te huilen.

„Waarom doet ze zo iets toch?" vroeg hij, vol afschuw naar de gans kijkend alsof er iemand levend verbrand was.

Hendrikje keek hem met kalme verwondering aan. „Vraagt u dat nog? Mijnheer weet toch al lang dat die vrouw stapelgek is?"

Ondanks het veelbelovende begin werd het niet wat dokter Tulp een bevredigende avond zou noemen. Als Jan Six er was, vloog de tijd meestal om, maar nu was het pas negen uur, terwijl Tulp dacht dat het al tien was en naar zijn bed verlangde.

Mevrouw Tulp bracht het er beter af dan haar man. Zij vulde de stilten op met bescheiden opmerkingen en het getik van haar breinaalden. Zij hechtte er meer waarde aan dan haar man, dat Jan Six liever bij hen kwam dan in de grote salons. En doorgaans was de dokter zelf ook gesteld op zijn bezoeken: de opstandige, rusteloze jongeman kon zich opwinden over de problemen, die hem in zijn jeugd ook hadden beziggehouden.

Maar nu sleepte de conversatie zich al meer dan een uur moeizaam voort en het drong plotseling tot hem door, dat zijn vrouw en hij er part noch deel aan hadden. Jan Six praatte met hun dochter Gretha, Gretha praatte met Jan Six, en het zou hun

waarschijnlijk nog beter gepast hebben als de heer en de vrouw des huizes hun biezen gepakt hadden en een eindje waren gaan wandelen.

In zijn stoel bij de lege haard – het was juni en de avond was zoel – keek hij naar zijn dochter, die hun gast allerlei ernstige vragen stelde. Voor het eerst viel het hem op, dat ze zich speciaal had gesoigneerd en dat ze dat de laatste weken bijna elke avond had gedaan. De jurk, die zij nu droeg, had hij nog nooit gezien, wit linnen met een blauw geborduurd patroon aan de hals en het middel. De jurk was niet onbetamelijk dun voor een meisje van vijftien, maar toch dun genoeg om de lijnen van haar dijbenen en kuiten te laten doorschemeren. Om het haar had ze een blauw zijden netje. Herinnerde hij het zich goed, dat ze gretig was opgesprongen toen zij de deurklopper hoorde? En nu drong het ook tot hem door, dat zij toen eerst een roos uit de vaas had genomen en die op zijn Spaans achter haar oor had gestoken.

Hij keek zijn vrouw eens aan, benieuwd of zij met dezelfde gevolgtrekkingen bezig was. Misschien wel, maar dan was zij wel zo nuchter en praktisch, dat zij hun dochter eventuele wilde ideeën uit het hoofd zou praten. Gretha was nog maar een kind en Jan was al twintig; Gretha zou een niet onaardige bruidsschat krijgen, maar Jan was erfgenaam van een groot fortuin en kon zijn bruid tot in het Huis van Oranje zelf zoeken. Het was beter, de bloem in de kiem te smoren, haar een groot verdriet te besparen en dan maar een aantal beter geschikte jongelieden in huis te halen . . . als zij daar tenminste aan toe was. Maar was dat wel zo? Ze was lang, ze was ernstig, ze droeg haar moeders oorbellen, ze had die roos achter haar oor, en toch was het hem onmogelijk, haar als vrouw te zien. Ze was nog zo kinderlijk, met haar spontane gebaartjes en half open mond, en juist van het kinderlijke in haar hield hij zoveel. Aan de andere kant . . . als zij het werkelijk hoger zocht dan haar betaamde, was dat wel zo rampzalig als de meeste vrouwen schenen te denken? Er werd van die dingen veel te veel ophef gemaakt; gedwongen afzijdigheid deed dikwijls meer verdriet dan een mislukte, maar geproefde liefde. Alleen in Engelse balladen stierven de mensen aan een gebroken hart. Maar hij had hen wel zien sterven aan verveling, aan verborgen schuldgevoelens, aan afzondering of wanhopige rusteloosheid. Maar in zijn spreekkamer had nog nooit iemand geklaagd over verboden liefde.

De jongelui hadden het nu over ‚Macbeth', dat onlangs door de Engelse schouwspelers in de stad was opgevoerd. Maar nu duurde het mevrouw Tulp toch te lang; ze rolde haar breiwerk op en vroeg of iemand trek had in krentenkoek en wijn. Gretha, welopgevoed, stond gelijk met haar moeder op en ging mee naar de keuken. Dokter Nicolaas Tulp bleef alleen met Jan Six, die zijn bestaan vergeten scheen te hebben en er nu slechts ongaarne aan herinnerd werd.

Het gesprek wilde dus niet vlotten, zodat het een bevrijding was toen er op de huisdeur geklopt werd. Rembrandt was er, keurig geschoren en opgepoetst en in een nauwsluitende jas, de dokter herinnerde zich hoe hij de arme kerel een paar weken tevoren had gezegd, dat hij nooit meer de moeite nam zich op te knappen.

„Kom binnen en maak het je gemakkelijk. Jan is er ook, hij zal verheugd zijn je te zien. Hoe gaat 't met . . ." Hij zweeg onthutst, want zijn geheugen had hem even in de steek gelaten en hij had naar Saskia willen vragen, „. . . met schilderen?" herstelde hij zich. Maar hij kreeg geen antwoord, want de vrouwen kwamen juist terug uit de keuken en de stemming werd opeens veel beter nu een nieuwe gast de spanning kwam breken.

Helaas, het duurde niet lang. Rembrandt was te zeer met zijn eigen gedachten

bezig om die avond het bindende element te vormen. Toen de koek en de wijn waren rondgedeeld en de jongelui weer op hun plaatsje bij het donkere venster zaten, ging Rembrandt op een laag stoeltje zitten, zijn rug naar hen toegekeerd. Jan en Gretha waren, tot teleurstelling van dokter Tulp, nu definitief buitengesloten. Hij keek Rembrandt aan en dacht: Zo, daar is hij weer met zijn moeilijkheden, maar hij richt ze tot mij, dan voel ik me althans geen indringer in mijn eigen kamer.

„Lust je geen krentenkoek?" vroeg zijn vrouw, waarop hij merkte dat hij de koek niet gegeten, maar alleen op zijn bord verkruimeld had.

„De koek is voortreffelijk," zei hij, „maar ik durf niet meer te eten voordat ik naar bed ga. Ik word blijkbaar een dagje ouder."

„Daar schijnt mevrouw Dollaerd anders over te denken," zei ze met spottend opgetrokken wenkbrauwen.

Rembrandt was nu verplicht te vragen: „Wie is mevrouw Dollaerd?" en daarna te luisteren naar een fraai opgesmukt verhaal, dat mevrouw Tulp in het geheel niet ter ore had mogen komen. Mevrouw Dollaerd was tot over haar oren verliefd op de dokter; ze schreef hem liefdesbrieven, zoomde zakdoeken voor hem, maakte ruikertjes en was zo buiten zich zelf van verkikkerdheid, dat ze de vorige dag in een openbare gelegenheid haar armen om zijn hals had geslagen.

„Die openbare gelegenheid," zei de dokter corrigerend, „was het Oudevrouwenhuis, begrijp je wel, en mevrouw Dollaerd is éénentachtig. Dat arme besje is niet goed snik."

Hoewel hij meende dat dit wel het laatste onderwerp was dat Rembrandt zou interesseren, liet zijn gast het niet meer los. Die mevrouw Dollaerd . . . hoe had haar afwijking zich voor het eerst geopenbaard? vroeg hij. Deed ze nog meer vreemde dingen, behalve dat vertoon van verliefdheid? Was er wel een scherpe scheidingslijn tussen een normaal mens en een krankzinnige? Toen Hercules Seghers zijn laatste hemd in repen scheurde en er nieuwe kleurets-methoden op beproefde, was dat geen waanzin? En Sweelinck, toen hij plotseling vergat dat hij voor een volle kerk orgel speelde en de gemeente aan het schrikken maakte door een oorverdovende nabootsing van een onweer te geven, was hij op dat ogenblik krankzinnig?

De dokter staarde naar Rembrandts voorhoofd en trachtte te doorvorsen, met welke ideeën de hersenen daarin de laatste tijd hadden gespeeld. Zou de arme drommel zich ook wel eens afgevraagd hebben – zoals hij zelf daareven – hoe Saskia het maakte, eenvoudig een ogenblik vergetend dat zij er niet meer was? En zou hij dan ook denken dat hij zijn verstand verloor?

„Nee," zei hij, terwijl hij zijn bord en lege roemer op tafel zette. „Ik geloof niet dat Seghers of Sweelinck op dat ogenblik krankzinnig waren. Maar een mens kan zo weinig met zekerheid zeggen. Neem nu mevrouw Dollaerd; ze zetten haar heus niet in het dolhuis omdat ze mij liefdesbrieven schrijft. Dat zouden ze alleen doen als ze bij voorbeeld niet meer wilde eten of zich zelf of anderen lichamelijk letsel ging toebrengen." Het was een akelig onderwerp; hij kreeg er een kriebeling van in zijn nek, alsof de adem der aftakeling en ontbinding op hem geblazen werd. „En hoe staat het bij jou thuis? Titus zag er goed uit, toen ik hem laatst zag. Gaat het al beter met Klaartje? Heeft ze wat meer kleur gekregen door de port, die ik heb voorgeschreven?"

Ja, Titus was gezond en levenslustig, en Klaartje ging goed vooruit, vertelde hij. Over een week zou ze trouwens weggaan; een hoedenmaker, een kennis van

mevrouw Pinero, had haar een betrekking in zijn winkel aangeboden en het zou misdadig zijn, haar aan haar contract te houden. Ze kreeg er een beter loon en in zo'n winkel leerde zij nog eens wat jongemannen kennen, niet waar. Maar om nog eens op dat andere onderwerp terug te komen: wát beschouwde de dokter nu als werkelijk verontrustend gedrag, dat op krankzinnigheid wees?

„Wie zal het zeggen?" Dokter Tulp werd er wanhopig van. „Razen en tieren zonder aanleiding, in het openbaar je kleren uittrekken, en dat soort dingen. Beslist niet kregel worden als er iets tegenloopt of een enkele keer vergeten dat de doden dood zijn . . . dat moet je aanvaarden, dat ligt in de loop der dingen."

„O," zei Rembrandt blozend, „met mij zelf gaat het wel. Ik had iemand anders in gedachten."

„Wie dan wel?"

„Geertje. Ze heeft zich onlangs een paar maal zo vreemd aangesteld. Ze deed niet de dingen die u noemde, maar het was heel zonderling, en Hendrikje Stoffels is ervan overtuigd dat ze niet goed bij haar hoofd is."

De dokter knakte zijn vingers; had hij niet sinds het begin het onbehaaglijke gevoel gehad dat die forse, zwijgzame vrouw iets bijzonders had? Mevrouw Tulp vroeg lachend, maar niet zonder bezorgdheid: „Heeft vrouw Dircx jou misschien ook liefdesbrieven geschreven?"

„Nee, nee, Gode zij dank niet. Ze heeft zich alleen boos gemaakt en zich toen wat halfgaar gedragen. Ik zou misschien niet eens op de gedachte gekomen zijn als Hendrikje Stoffels er niet over begonnen was."

De dokter bedacht, hoe die nieuwe dienstmeid, Hendrikje Stoffels, nooit zo'n vertrouwd ‚meubelstuk' was geworden als Geertje en Klaartje. Zij was en bleef Hendrikje Stoffels, een vreemde, die op een afstand gehouden werd en over wie alleen met gespannen vormelijkheid werd gesproken. Waarom? Omdat ze trots en terughoudend en gesloten was? Hij betwijfelde het; daarvoor ging er te veel warmte van haar uit. En ze was mooi, met kalme, verstandige, wijze ogen.

„Wat deed ze dan?" vroeg mevrouw Tulp, terwijl ze zorgvuldig haar mondhoeken met haar servet afveegde.

„Och, niets dat bepaald verontrustend is. Ze ging ramen lappen toen het stortregende, maar dat was mijn eigen schuld, want ik was tekeergegaan over de verwaarlozing van het huis. En daarna was ze beledigd in verband met een gans die ze had gebraden; ze heeft toen de gans van het spit genomen en in het vuur gegooid. Daar had ze zo'n vreselijke spijt van, dat ze de volgende dag haar testament liet veranderen en haar armetierige spaarduitjes aan Titus vermaakte. Ze is dol op Titus, ze is als een tweede moeder voor hem . . ."

„Juist . . . ik vind dat niet onbelangrijk. Het is niet gezond als je ramen gaat lappen wanneer het hard regent, en een gans verbranden is nog erger. Als je maar éven aan haar verstandelijke vermogens twijfelt, betaal dan de rest van haar jaarloon uit en stuur haar weg."

„Waarom?"

„Waarom? Ik wil je niet bang maken, je hebt het al moeilijk genoeg, maar het is niet raadzaam, een hulpeloos kind te laten verzorgen door een vrouw die je van krankzinnigheid verdenkt."

„Begrijpt u dan niet, hoeveel ik haar verschuldigd ben? Ze heeft de hele tijd van rouw geduldig en begrijpend bij me gezeten. Ze heeft voor me gezorgd toen ik niet in staat was . . ."

„Dat is dan heel jammer en ik kan me voorstellen, dat je er zo over denkt. Maar als die vrouw vlagen van waanzin heeft, kun je haar niet in je huis houden. Geef haar een behoorlijk bedrag, of nog beter, een kleine lijfrente. En gauw, voordat ze iets anders dan een gans verbrandt!"

„Zou u dan werkelijk denken . . ."

„Ik denk in het geheel niets. Niemand kan zo iets zeker weten. Misschien kan het nog jaren doorgaan zonder dat het ernstiger wordt, maar het is ook mogelijk dat je ik-weet-niet-wat-voor ellende krijgt. Je bent zelf niet goed snik als je dat gevaar wilt lopen."

De twee jongelui bij het raam hadden niets van het gesprek gehoord. Gretha zat, peinzend of half slapend, met haar hoofd tegen de vensterruit geleund en Jan Six keek aandachtig naar haar kalme, kinderlijke gezicht.

„Dat kan ik niet over mijn hart verkrijgen!" zei Rembrandt. „En niet alleen omdat ik haar geen schop wil geven na alles wat ze voor mij en Saskia en de jongen heeft gedaan. Maar als zij weg is . . . dan ben ik alleen in huis met die Hendrikje Stoffels . . ."

Hij zette zijn bord en roemer op de haard en tuurde naar de vloer, zijn handen slaphangend tussen zijn knieën.

„Sinds wanneer," vroeg mevrouw Tulp, „bekommer jij je om de fatsoensregels? Als je nu eens alleen met haar was tot je een geschikt meisje had gevonden om de plaats van Klaartje in te nemen? Dat zou niemand behoeven te weten . . . en wié het wist, zou er heus geen aanstoot aan nemen."

Wat kan een slimme vrouw toch dom zijn, dacht de dokter. Hij is niet bang voor de buren, onnozele hals, maar voor hem zelf met Hendrikje Stoffels. Kijk eens naar die stukgebeten nagels. Kijk eens naar zijn buik, die hij heeft volgepropt om een andere behoefte te onderdrukken. Hij raakt geen andere vrouw meer aan, hij omhelst jou en Gretha zelfs niet meer. Hij komt niet meer in de Pieter Jacobszstraat ook . . . En hij is werkelijk niet voor monnik in de wieg gelegd, met zijn stierelijf en zijn zinnelijke gedachten.

„Hendrikje Stoffels," zei Rembrandt weer met die stijve vormelijkheid, „is een ongetrouwde vrouw, niet veel ouder dan twintig. Het geeft geen pas, samen met haar in huis te zijn."

„Malligheid," zei mevrouw. „Het huis is zo groot, dat jullie elkaar niet eens behoeft te ontmoeten. Ga dan zolang met je leerlingen op zolder wonen, als je . . ." Ze zei het niet, maar het woord ‚bang' bleef trillend in de lucht hangen, bezwangerd van lang onderdrukte en ongeoorloofde lust.

De dokter keek hem intussen aan alsof hij een patiënt was. Moest de stakker tot levenslange kuisheid veroordeeld worden? Belachelijk. Moest hij zijn toevlucht nemen tot de sloeries? Ondenkbaar, gezien de kwaliteit van de Amsterdamse lichtekooien; ze woonden hier (helaas) niet in Parijs, Rome of Sevilla! Was 't dan het beste, te hertrouwen met een erfgename? Jan Six had daar al eens op gezinspeeld en hij zelf had er ook wel ernstig over nagedacht. Maar rijke families ontvingen een bruidegom als Rembrandt niet meer met open armen; zijn naam en faam waren achteruitgegaan, het geld vloeide niet meer bij hem binnen en persoonlijk was hij ook niet meer zo verkieslijk als vroeger. Hij was te vroeg verouderd en kleedde zich zo zorgeloos dat het was alsof hij zelf niet meer in aanmerking wenste te komen. Misschien was dat wel zo; misschien voelde hij even weinig voor een rijke jongedochter als zij voor hem. Was hij, met zijn hart in een graf en zijn ziel eeuwig

en altijd aan een schilderstuk gekleefd, nog wel de geschikte man om een vrouw te gaan veroveren? Zelfs tegenover zijn eerste geliefde had hij zich nooit duidelijk uitgesproken en de vereiste complimentjes niet kunnen spuien. Maar met Hendrikje Stoffels was het iets anders; met het grootste gemak kon dokter Tulp zich voorstellen hoe zijn vriend zich op de struise meid uit Ransdorp stortte, en hoe de struise meid uit Ransdorp zich, plooibaar als een poes, zonder na te denken en zonder boterbriefje aan de krachtige, radeloze omhelzing onderwierp.

„Ik zal erover moeten nadenken," zei Rembrandt.

„Denk niet te lang. Denk niet na totdat die vrouw je huis in brand steekt of Titus iets aandoet."

„Zij zal Titus nooit iets aandoen. Ze houdt zoveel van hem . . ."

„Dat maakt het voor mij juist zo angstwekkend. Bij geestelijk abnormale mensen staan liefde en blinde haat heel dicht bij elkaar. Hier in de stad was een jonge vrouw, die haar eigen kindje heeft gewurgd . . ."

„Lieve help, Nicolaas, waarom moet je hem nu zulke dingen vertellen?"

„Om hem duidelijk te maken, dat er erger dingen zijn dan inbreuk maken op de fatsoensregels. Je had trouwens gelijk, lieve: waarom hij zich daaraan moet storen, is me een raadsel."

De torenklokken van de stad sloegen het elfde uur; hun klanken vielen door de vochtige zomerlucht als rijpe vruchten van de takken. Jan Six stond op en zei, dat het eens zijn tijd werd. Toen het verhoopte protest van zijn gastheer uitbleef, kuste hij op de Franse manier Gretha's hand, maakte een buiging voor de ouderen en ging zijn hoed halen. Rembrandt knoopte zijn jas dicht en volgde hem naar de gang.

Toen de dokter hen had uitgelaten en weer binnenkwam, merkte hij dat zijn vrouw al naar boven was gegaan. Alleen Gretha was er nog, op de bank bij het raam. De verlepte roos bengelde tegen haar wang en ze keek met een soort blijde verbazing naar haar hand.

„Wat is er?" vroeg hij nors. „Door een wesp gestoken?"

„Nee, vader." Ze keek niet op van de gekuste plek. „Gaat u ook naar boven?"

„Ja, ik ben moe."

„U ziet er ook vermoeid uit. Ik wens u een aangename nacht."

Een aangename nacht . . . Hij ging de kamer uit en liep stampend de trap op. Een aangename nacht betekende voor hem slapen. Alle liefde hing hem ellen de keel uit, zijn eigen liefde en die van anderen. Hij wilde nu nog maar één ding: het bestaan van de liefde vergeten.

Ondanks de, herhaalde, waarschuwingen van de dokter ondernam Rembrandt heel die zomer niets. Of liever, hij beperkte zich tot opletten, een drukkende bezigheid, vooral omdat Hendrikje Stoffels ook oplette en zij elkaar na elke waarneming veelbetekenend aankeken. Hendrikje repte niet meer van de verkoolde gans, maar het was alsof zij het gesprek met dokter Tulp had gehoord: zij zorgde ervoor (ook na het vertrek van Klaartje, toen zij het dus drukker kreeg) dat Titus zo weinig mogelijk alleen was met Geertje.

En wat bereikte hij met al dat opletten? Hij was in september nog even onzeker als in juni, al werden de aanwijzingen steeds veelvuldiger. Geertje praatte in zich zelf; haar mond bewoog dan, zonder dat er geluid uitkwam. Maar dat was eigenlijk niets nieuws of verontrustends. Ze had het misschien altijd gedaan, zonder dat het hem was opgevallen. Geertje kon woedend kijken als Hendrikje Stoffels in een

onbewaakt ogenblik Titus een kus gaf of aan tafel over een komisch voorval babbelde. Ook dat was niet anders te verwachten: hoe kon zij vreugde beleven aan een opgewekt gesprek als ze zelf zo neerslachtig was? Uitbarstingen als met het ramen lappen en de verbrande gans kwamen niet meer voor, maar hij kon het gevoel niet van zich afzetten, dat zij elk ogenblik tot zulke onzinnige dingen in staat was. Zij voorkwam ongelukken door het huis uit te gaan wanneer er iets in de lucht hing. Ze ging dan naar de markt, om iets te kopen dat plotseling nodig was. Ze ging ook wel eens 's avonds weg, beledigd omdat Hendrikje Stoffels en Rembrandt in gesprek geraakt waren. Haar vertrek was dan alsof ze luidop zei: „Zo, nu heb jullie het huis voor je zelf alleen, geniet er maar van!" Het onveranderlijke gevolg was dan, dat de twee opeens geen gespreksstof meer hadden en Hendrikje, nadat Titus gewassen en te slapen gelegd was, vroeg naar bed ging.

Rembrandt maakte zich die zomer ook bezorgd om Titus. Geertje ging niet meer met hem wandelen en Rembrandt had het zo druk met les geven (misschien om zijn andere mislukkingen te vergeten), dat hij ook te weinig tijd over had. Maar Ferdinand Bol nam het knaapje zeker tweemaal per week mee naar buiten, mevrouw Lazzara en rabbijn Menasseh ben Israel kwamen hem altijd halen wanneer ze gingen wandelen, en binnenkort zou hij zelf trouwens groot genoeg zijn om zonder toezicht met de andere kleintjes op straat te spelen. Nu had al die aandacht en verwennerij een twijfelachtige invloed op zijn gedrag. Hij werd balorig en veeleisend en als hij van een wandeling met iemand anders thuiskwam en merkte dat Geertje er niet was, zette hij het op een brullen.

Op een ochtend, omstreeks half september, was de stemming aan de ontbijttafel zo geladen, dat Rembrandt zijn eten niet naar binnen schrokte om zo gauw mogelijk naar boven te gaan, naar de leerlingen, maar met zijn kaas en bier aan tafel bleef zitten om de twee vrouwen te bespieden terwijl ze afruimden en heen en weer liepen tussen de kamer en de keuken, steeds met een paar passen tussenruimte, als twee dieren die elkaar niet vertrouwen. Hendrikje Stoffels had een nieuwe rok en blouse aan, een verjaarscadeau van haar familie in Ransdorp, gebracht door een knollenkweker die zijn oogst naar de markt reed. Die nieuwe kleren waren waarschijnlijk de bron van de spanning; ze waren vuurrood en Geertje had de vorige avond al gezegd dat ze niet wist, wanneer Hendrikje ze ooit kon dragen, zeker niet naar de kerk, dat was gewoonweg onfatsoenlijk, en ook niet in huis, want dienstmeiden bij nette families liepen niet in het rood. Nu had Hendrikje de rode kleren toch aangetrokken en dat vatte Geertje blijkbaar op als een klap in haar gezicht. Ze had in elk geval zoveel haast, het huis uit te komen, dat ze zijn bord weggriste voordat het goed en wel leeg was.

Ze vertrok als een hollend paard, zonder zelfs Titus gedag te zeggen. Titus begon prompt te drenzen en zijn vader bleef bij hem tot mevrouw Lazzara hem kwam halen. Zelfs toen dat was gebeurd, voelde hij zich nog niet in staat, naar de leerlingen te gaan. Hij bleef naar zijn verfrommelde servet zitten staren tot Hendrikje binnenkwam en vroeg: „Wenst mijnheer nog iets?"

„Nee, alleen . . ." Hij had willen zeggen dat ze die provocerende kleren maar moest uittrekken, maar opeens vond hij dat onrechtvaardig. Waarom mocht zij een geschenk, dat voor haar familie in Ransdorp misschien een grote opoffering betekende, niet dragen? En waar kon zij het anders dragen dan hier in huis? Om op Titus te letten, om Geertje in het oog te houden en om al haar andere plichten te vervullen, ging zij nooit meer met een jongeman naar een pannekoekenhuis of

een wandeling over het Damrak maken. Ze had het volste recht, blij met die kleren te zijn en ze te dragen. Scharlakenrood stond haar goed, het maakte haar haren donkerder, haar huid warmer en haar ogen dieper. „Alleen . . . ik begrijp niet wat vrouw Dircx vanmorgen bezielt."

„Wat ik aan mijn lijf heb, dat bezielt haar, mijnheer." Ze stond kaarsrecht aan de andere kant van de tafel, hoogmoedig bijna, hem uitdagend, een aanmerking te maken op wat zij aan haar lijf had.

Hij maakte geen aanmerking. „O, dat?" zei hij schouderophalend.

„Ik dacht eerst: dit kan ik niet dragen, ik leg het weg. Maar toen zei ik bij me zelf: wat maakt het uit? Als ze niet over mijn rok en blouse valt, dan wel over iets anders . . . zoals ze nu is."

„Heb jij dan de indruk, dat het erger met haar is?"

„Als u het mij vraagt, mijnheer, véél erger. Toen ik hier pas was, gedroeg ze zich meestal normaal en maar een enkele keer een beetje zonderling. De laatste dagen is het net andersom. Ze is gek, anders kan ik het niet noemen. Ze loopt maar met vlammende ogen rond, ze mompelt, ze loopt halve nachten te ijsberen. Het verbaast me alleen dat ze haar nog nooit op straat opgepakt hebben, zoals ze er uitziet en in zich zelf loopt te praten. Mevrouw Pinero nam me laatst even apart in de keuken, toen ze hier aten, en vroeg me wat u mankeerde, omdat u het niet scheen te merken. Ze liet me zweren, dat ik Titus nooit met haar alleen zou laten."

„Goeie hemel, is het zó erg?"

„Ik zeg alleen wat mevrouw Pinero zei . . ."

„Maar wat moet ik eraan doen? Ik kan haar niet zo maar het huis uitzetten, ik kan haar niet op straat smijten."

„Natuurlijk niet, mijnheer." Ze ging zitten, voor het eerst zonder zijn toestemming af te wachten, en keek hem vertrouwelijk aan. „Natuurlijk, dat verwacht niemand van u en het is ook niet nodig. Weet u dat ze een broer in Gouda heeft? U hoeft hem maar te schrijven dat hij haar komt halen, omdat ze niet goed in haar hoofd is en alleen nog haar familie de verantwoordelijkheid voor haar kan dragen. Iedereen zal u alleen maar gul en menslievend vinden als u haar reis naar Gouda betaalt en haar de rest van haar jaarloon geeft."

„Heeft ze jou over haar broer in Gouda verteld?"

„Nee, mijnheer, maar ik weet dat hij haar elke maand schrijft, lange, brieven, lieve brieven. Een paar maal heeft hij haar gevraagd, bij hem te komen zodat hij haar kan verzorgen. Hij is een keurige man, u zult beslist dadelijk antwoord van hem krijgen."

„Bestaan die brieven wel? Het zou juist iets voor haar zijn, ze te fantaseren."

„Ik weet dat ze er zijn. Ik heb ze gezien."

„Heeft zij ze je laten lezen?"

„Is dat waarschijnlijk, meneer, gezien de hekel die ze aan me heeft? Maar nadat ze die gans had verbrand, begon ik me af te vragen tot wie we ons konden wenden als ze stapelkrankzinnig zou worden. Ik ben naar haar kamer gegaan toen ze niet thuis was, heb de brieven uit haar la gepakt en ze gelezen. Ze heeft een heel stapeltje van haar broer Willem in Gouda, en hij is zeer zeker de persoon met wie u . . ."

Dit kon hij niet toelaten! De goede, trouwe ziel mocht haar geheimen hebben; niemand had het recht, haar brieven te lezen. Als Geertje er na de begrafenis van Saskia niet was geweest, wist hij niet wat er van hem geworden zou zijn. „Dat had je niet mogen doen!" zei hij zo scherp, dat ze opsprong en in de houding ging staan.

„O nee?" Ze werd vuurrood van drift, zonder een spoor van onderworpenheid. „U praat nu als de predikanten, op wie u altijd zoveel aan te merken hebt. Goed, ik heb er spijt van, maar er zal een dag komen dat u er géén spijt van hebt. Voor in geval van nood heb ik het adres van haar broer opgeschreven. En als er niets gebeurt, is er nog niets verloren. Ze hoeft het immers niet te weten."

Ze liep op een drafje naar de keuken en hij ging zuchtend naar boven en begon les te geven, met stemverheffing, zwaar heen en weer lopend, in een poging de gedachten te overschreeuwen die in hem waren opgekomen toen ze daar tegenover hem stond. Die Hendrikje Stoffels moest getemd worden, en het had maar een haartje gescheeld of hij had haar getemd . . . door om de tafel te lopen en zijn handen te laten genieten van haar vlammende warmte.

Hij was zo boos en overstuur dat hij, een poos later, deed alsof hij haar niet hoorde toen ze hem vanuit de gang op de eerste etage riep, waarschijnlijk omdat het middageten op tafel stond. Een halve minuut later (hij merkte hoe Ferdinand Bol hem wat ongerust aankeek), riep ze nog eens, dringend nu. „Wat een drukte!" zei hij tegen Ferdinand, „je zou denken dat de wereld vergaat als de soep koud wordt."

„Het kan niet om het middagmaal gaan," zei Ferdinand. „Het is pas een paar minuten na elf."

„Dan is het een andere onbenulligheid." Hij smeet zijn schildersschort met weinig overtuigend vertoon van razernij neer en liep bonkend de trap af.

Het was geen onbenulligheid. Er stond een bode van de gemeente, met de zwarte hoge hoed, de rode sjerp en de staf van zijn ambt. Stijf en verlegen stond de man in het voorhuis. Hij tikte eerbiedig met de staf tegen de rand van zijn hoed, onder de indruk van het statige interieur. „Bent u mijnheer Van Rijn, meester-schilder?" vroeg hij.

„Jazeker." Met enige angst keek Rembrandt naar de ontzagwekkende rol papieren die de man onder zijn arm had.

„Ik moet u tot mijn leedwezen mededelen, mijnheer, dat het mijn plicht is, u zekere wettelijke papieren te overhandigen."

Wat had hij misdaan? Welke rekening had hij in de verwarring van zijn vervloekte huishouden vergeten te betalen? Welke wet had hij overtreden zonder het bestaan ervan te vermoeden? En waarom moest hij hier tegenover die nieuwsgierige man staan blozen? „Wat is er dan? Als het een onbetaalde rekening is . . ."

„Dat is het niet, mijnheer. Het is een aanklacht wegens het verbreken van een belofte."

„Een belofte? Een trouwbelofte, bedoelt u?"

„Ja, mijnheer. Alstublieft. Neemt u het papier aan, ik moet ervoor waken dat het rechtstreeks in uw handen komt."

„Maar wie ter wereld zou mij aanklagen wegens het verbreken van een trouwbelofte?"

„Alles staat beschreven, mijnheer. U kunt zich natuurlijk langs de aangewezen weg verweren. Een goedemorgen, mijnheer," zei hij zonder ironie, waarna hij voorzichtig de voordeur achter zich sloot.

„Geertje!" riep Hendrikje Stoffels. „Dat is haar werk!"

En zo was het. Haar naam stond er, in indrukwekkende sierletters, met het stadszegel eronder. Vrouw Geertje Dircx, weduwe, vroedvrouw en gedurende lange tijd huishoudster van meester-schilder Rembrandt van Rijn, verklaarde op heden

De heilige familie, slapend met engelen.
Pentekening 175 x 213 mm, 1646.
Fitzwilliam Museum Cambridge, Engeland.

ten overstaan van de bevoegde vertegenwoordigers van de gemeenteraad, dat genoemde heer Van Rijn, nadat hij haar op alle mogelijke wijzen had verzekerd, haar tot vrouw te zullen nemen; nadat hij, na het overlijden van zijn echtgenote, verscheidene weken alleen met haar in het huis aan de Breestraat had geleefd; nadat hij haar zijn trouw had bezegeld met een met paarlen bezette halsketting die aan zijn bovengenoemde, overleden vrouw had toebehoord, haar te verstaan had gegeven dat hij niet voornemens was, zijn verplichting na te komen . . .

Er stond nog veel meer, maar hij las niet verder. Het grote papier viel uit zijn handen. Hendrikje raapte het op en las het gretig, zonder toestemming te vragen, hield nu en dan de adem in en slaakte verzuchtingen als: „Niet te geloven!" „Hoe bestaat het!" „Lieve God!" Ze was bijna aan het eind toen hij het papier uit haar handen trok. „Wie zegt dat je dat mag lezen?"

Zonder antwoord te geven liep ze naar boven.

„Waar ga je heen?" schreeuwde hij haar na.

„Naar mijn kamer, het papiertje halen waarop ik het adres van haar broer Willem heb geschreven!"

Toen hij op die rauwe novembermiddag het huis uit liep, zonder te zeggen waar hij heenging of wanneer hij dacht terug te komen, wenste hij dat de glanzende ramen en de deftige gevel van dit huis hem nooit meer onder ogen zouden komen. Hij had ~~zich tot nu~~ toe gedwongen, ervan te houden als het huis waar Saskia geleefd had en gestorven was, hij had er zijn vrienden en kennissen ontvangen, maar nu was de sfeer er volkomen en voorgoed bedorven door de ellende met Geertje. Wat er in de weken tussen het betekenen van de dagvaarding en de gewelddadige aftocht naar Gouda was gebeurd, had op elk vertrek van het huis een smet geworpen.

De stakker was gek, stapelgek geworden. De beschuldigingen, die hem in dat lange ambtelijke stuk naar zijn hoofd waren geslingerd, waren niet bedoeld als wraakneming of dwang; in haar verwarde brein was het de zuivere waarheid. Hij had haar liefgehad en haar tot vrouw willen nemen, en zij was die liefde waardig geweest. Wie anders kon zijn kleren verstellen, zijn boeken bijhouden en een tweede moeder voor zijn kind zijn? Zij was zo overtuigd van verzonnen voorvallen, die zijn diepe genegenheid en eerzame bedoelingen moesten bewijzen, dat hij opzag tegen de komst van haar broer. Misschien moest hij ook overtuigd worden, misschien wilde hij er ook een rechtszaak van maken.

Maar Willem, een treurig, wat haveloos mannetje, dat deed denken aan een verwaarloosde geitebok, had de zaak nuchter, hoewel niet al te scherpzinnig bekeken. Het arme kind (hij noemde haar nog altijd ‚kind', hoewel zij de laatste tijd snel verouderd was) was altijd een tikje aan de zonderlinge kant geweest, vooral na de dood van haar man. Mijnheer Van Rijn, zei hij, was bovenmenselijk geduldig met haar geweest. Mijnheer was nu nog zo vriendelijk, haar een half jaar loon uit te betalen, maar dat was werkelijk niet nodig. De halsketting, die hij haar zo gul had gegeven en die hij nu weigerde terug te nemen, zou verkocht worden, om haar de kleinigheden, die zij in het Goudse dolhuis nodig had, te verschaffen. Want in het Goudse dolhuis zou ze terechtkomen als het zo doorging; hij was er getuige van geweest hoe zij raasde en tierde, een kroes naar Hendrikje Stoffels gooide, Titus oppakte en dreigde met hem weg te lopen, mosterdwater dronk omdat ze dacht dat het vergif was, waarna ze het hele huis vol braakte; nee, daar stonden hij en zijn vrouw machteloos tegenover. Zo iemand kon je niet in huis hebben.

Willem moest twee keer naar het stadhuis om een verklaring af te leggen; de arme vrouw zelf, verzwakt door haar dosis mosterdwater, moest aan de bevoegde instanties worden getoond; Hendrikje Stoffels en de meester moesten hun verklaringen onder ede herhalen, en vijf afgrijselijke dagen gingen voorbij voordat de aanklacht nietig werd verklaard.

Op een zaterdag zou Geertje met haar broer naar Gouda vertrekken. Het was een slechte dag om te reizen; er viel natte sneeuw, het stormde en de temperatuur daalde. Rembrandt had hun nog willen voorstellen, een dag te wachten, want wat kon een dag er na al die beproevingen nog toe doen, maar Hendrikje Stoffels had hun bagage in het voorhuis gezet, met een mand koud gevogelte en koeken voor onderweg; zij had gezorgd voor een wagen waarmee zij tot halverwege Gouda konden komen en zij hielp de beklagenswaardige Willem, de vrouw met haar verwilderde haren de trap af te trekken en te lokken. In een poging, een heftig afscheid te verijdelen, was zij tussen Geertje en Rembrandt gaan staan, met als enig loon een lange, bloedige krab over haar gezicht, van haar oog tot haar mondhoek. En toen ze weg waren, was ze niet van uitputting ineengezakt en had ze niet om zijn dankbaarheid of medelijden gebedeld; ze was rechtop en wilskrachtig aan het werk gegaan om de sporen van het vertrek uit te wissen.

„Ga maar even naar Bonus, om te vragen of er iets aan die krabbels gedaan moet worden," zei hij, terwijl hij zijn hoed en jas uit de kast nam en naar de buitendeur liep.

Ze had niet gevraagd waar hij heenging of hoe laat hij terug zou zijn, alleen gezegd dat er geen reden was, dokter Bonus ermee lastig te vallen. Ze had zulke krabbels wel vaker met zwarte zeep en azijn behandeld. En hij was zijn gang gegaan, met als enig verlangen, het huis achter zich te laten, de kou op zich te laten inwerken, te lopen tot hij van uitputting niet meer kon denken aan hoe zijn leven was geweest en wat ervan overgebleven was. Drie uur doolde hij nu al door troosteloze stegen, waar zelfs de kastanjeverkopers en bedelaars het niet meer uithielden, langs de vochtige kerkmuren, naar de kades waar de visvrouwen ineengedoken onder het afdak van hun kraampjes zaten en het zeewater in zijn gezicht sproeide. Hij was nat tot op zijn huid en liep hevig te rillen voordat hij bedacht, dat hij zich nog in een taveerne kon warmen als hij niet naar huis wilde. Maar in zijn beurs vond hij niet meer dan drie duiten. Nog nooit was het gebeurd, dat hij geen geld had om zijn lichamelijke behoeften te stillen. En dat besef joeg hem weg van de kade, terug naar de lege pracht, waarvan hij in zijn zelfverzekerdheid en overmoed had gedacht een thuis te kunnen maken.

Toen hij op de stenen brug was en het huis weer zag, trof het hem als een terugkerende ziekte, maar de kou, die als een steen in zijn borst lag, begon te smelten zodra hij de deur had opengemaakt en naar binnen ging. Want alle kaarsen waren aangestoken, als voor een feestavond, de tegelvloer was geschrobd, huiselijke warmte en de geur van versgebakken gemberbrood kwamen hem tegemoet. Het was of de properheid en de stilte een verbond van hemelse beloften waren, een tastbaar begin van blijvende vrede en rust.

Hij bleef even bij de huisdeur staan om dit alles te genieten, tot Hendrikje Stoffels het voorhuis inkwam, voor het eerst sinds die noodlottige ochtend in haar scharlakenrode rok en blouse. „Kijk nu toch eens, mijnheer, u bent doornat." Ze nam zijn druipende jas en hoed van hem aan.

„Ja, ik heb een eind gelopen."

Zij wilde blijkbaar niet verder aandringen, dus hij gaf geen uitleg. Hij stapte uit zijn doorweekte schoenen op de tegels, die nog warm waren van het schrobwater. „Hoe is het hier gegaan terwijl ik weg was?"

„Heel goed, mijnheer. Titus is braaf gekalmeerd. Hij heeft een tukje gedaan en is nu bij me in de keuken; hij doet alsof hij me helpt met koken! Als mijnheer zich voor het eten misschien wil wassen . . . er brandt een vuur in de slaapkamer en er is water aan de kook."

„Ja, dat zal ik heel graag doen."

„En haast u vooral niet, we kunnen best met eten wachten tot u klaar bent. Titus had door alle opwinding vanmiddag niet gegeten, dus ik heb hem om drie uur een lekkere kom soep gegeven."

Hij knikte dankbaar. Hij ging naar boven, waarbij hij zich aan de leuning vastklemde; misschien dacht ze wel dat hij beschonken was. Ook boven was alles helder en ordelijk en heerste de gezegende stilte waarin het na-suizen van zijn oren bijna prettig was om naar te luisteren. Ze had Geertjes kamer opgeruimd en de deur half open gelaten; zo werd de schrijnende leegte aan niemand opgedrongen, terwijl de warmte van het huis er toch barmhartig kon binnenvloeien. Bij het bed van Titus brandde een kaars en zelf had zij zich de weelde van een rustig, geel lampje veroorloofd.

In zijn eigen slaapkamer vond hij de zachte gloed van haardvuur en kaarslicht. Er was een krukje bij de haard gezet; zijn pantoffels stonden ernaast en erover lag een bruine wollen kamerjas, met beverbont gevoerd. Hij had dat ding in jaren niet gezien en vroeg zich af, hoe ze het in de wanorde van zijn bergkast had gevonden. Hij trok zijn muffe, kleffe kleren uit en goot warm water uit de ketel bij het koude water in de koperen waskom, die ze voor hem had klaargezet. Hij doopte er een handdoek in, wrong hem uit en wreef het dampende linnen over zijn pijnlijke lijf, huiverend van genot toen de warmte in hem doordrong. Daarna waste hij zich weelderig genietend van top tot teen, wetend dat het avondeten wel kon wachten. Omdat zij ook een karaf brandewijn en een zilveren roemertje voor hem had neergezet, dronk hij voordat hij de warme, naar kamfer geurende kamerjas aantrok. Maar nee, bedacht hij, dit kan niet; ik kan niet naar beneden gaan met niets anders dan deze kamerjas aan. Hij keek zoekend rond en zag, dat ze zijn andere benodigdheden op het bed had uitgelegd. Hij kleedde zich nu volledig aan, na lange tijd weer eens als een heer die aan tafel moet gaan, kamde zijn weerbarstige haar zonder in de spiegel te kijken, en ging naar beneden.

In de achterkamer merkte hij, dat zij uit bescheidenheid niet voor zich zelf had gedekt en een koperen pot met buksboomtakken op de lege plaats van Geertje had gezet. Terwijl hij over deze dingen nadacht, kwam ze uit de keuken naar binnen. Titus hield haar schortbanden van achteren vast en deed of ze een paardje was. Zij droeg een terrien heerlijk geurende soep met mossels, peper en peterselie. Door de damp heen zag hij haar blozende gezicht, verhit van het koken. „Kom toch met ons aan tafel," nodigde hij, maar haar naam kwam niet over zijn lippen.

„Nee, dank u zeer, mijnheer. Ik moet letten op een schapebout aan het spit. Proeft u de soep maar, ik hoop dat ze u smaakt. Ik ben dadelijk terug met de beschuiten."

Alles smaakte hem heerlijk, van de verkwikkende soep tot de gepelde walnoten en de schijfjes appel, die keurig op een blauw glazen schoteltje waren gelegd. Het verbaasde hem eigenlijk, dat hij smaak had; maandenlang had hij zich volgestopt

met eten zonder er iets van te proeven, nu at hij langzaam en genietend, als iemand die lang honger heeft geleden en een knapperig schijfje schapevlees nu behandelt als iets oneindig kostbaars. Het vuur knetterde achter hem, de warmte drong door zijn kleren en ontspande de verstrakte spieren in zijn rug en schouders. Titus zat rechts van hem, wat somber berustend in het verlies van zijn verzorgster. Nu en dan kwam Hendrikje binnen om een lege schaal mee te nemen en een volle neer te zetten. Haar mooie, levendige handen tekenden zich soepel af tegen het witte tafellaken; zij bracht een lichaamsgeur mee die minder een herkenbare geur dan een ondefinieerbare frisheid was, als de geur van pasgewassen kleren die van de bleek worden gehaald.

Het grootste van de twee stukken gemberbrood, die dampend uit de oven kwamen, was voor Titus, zei ze, waarbij ze even in zijn krullen woelde. In Ransdorp zouden ze zo'n jochie een scharminkeltje noemen; als hij een beetje vetgemest was, zou ze hem beter kunnen knuffelen zonder bang te zijn, zijn botjes te breken. Titus lachte alsof hij erge zin had in knuffelen en kietelen, maar zij gaf hem pas zijn zin toen hij zijn gemberbrood en melk op had, waarna ze hem duidelijk maakte, dat ze hem een grote gunst bewees door hem, terwijl de tafel nog niet was afgeruimd, naar bed te brengen en hem zijn verhaaltje te vertellen.

„Kom je bij me in bed, Hendrikje?" vroeg hij terwijl hij gehoorzaam van zijn stoel gleed en haar uitgestoken hand pakte.

Bloosde zij nu of was het alleen de weerschijn van haar rode lijfje? „Nee, vanavond niet. Ik heb het veel te druk. Morgen misschien, als je de hele dag zoet bent." En om de teleurstelling te verzachten, tilde ze hem op en droeg hem naar boven.

Terwijl zij weg was, trachtte hij zijn behaaglijke loomheid te verdrijven om de dingen te repeteren, die hij tegen haar wilde zeggen: hij wilde haar danken voor de ordelijkheid in huis en het heerlijke avondeten, prijzen voor de bekwaamheid en de warmte waarmee zij de jongen naar haar hand zette; en hij wilde vragen of de krabbel in haar gezicht nog pijn deed. Zijn roemer was leeg; hij wilde de karaf pakken, maar zijn hand bleef op de glazen stop liggen. Hij had boven al brandewijn gedronken en twee roemers wijn bij het eten. Als hij nog meer dronk, zou hij zich zelf niet meer in bedwang hebben. Maar waarom moest hij zich na alle doorstane verdriet in zijn eigen huis de goede dingen ontzeggen? Lachend herinnerde hij zich, hoe mevrouw Tulp hem had aangeraden, bij zijn leerlingen op zolder te gaan slapen als Geertje Dircx weg zou zijn en hij alleen in huis was met Hendrikje. Schaterlachend stelde hij zich voor, hoe vreemd Hendrikje Stoffels zou kijken als hij zijn nachtgoed en dekens naar boven sleepte. En hij schonk zich nog eens in. De wijn verspreidde alleen een verrukkelijke warmte in hem; hij moest ervan zuchten, deed zijn ogen dicht en zou in slaap gevallen zijn als hij haar niet naar beneden had horen komen.

Ze kwam binnen, nam de roemer en het blauwe glazen schoteltje weg en repte zich naar de keuken. Toen ze terugkwam, merkte hij aan haar, dat ze een kind naar bed had gebracht waarvan ze met haar hele hart hield. Ze glimlachte dromerig en een haarlok was over haar voorhoofd gevallen.

„Ik ga me zelf dadelijk opknappen, mijnheer," zei ze en keek hem aan zolang hij haar bleef aankijken.

„Niet doen," zei hij, zo impulsief alsof een ander hem ertoe had aangezet. „Zo beval je mé heel goed."

„Titus heeft de kam uit mijn haar getrokken . . . Titus . . ." Ze zei niets meer,

maakte een losgegane knoop van haar lijfje vast. Hij hoorde het bloed bonzen in zijn oren, hij voelde de haartjes op zijn armen en borst rechtop komen. „Die krabbel . . . hoe is het daarmee?" Hij stond op, nam haar bij haar kin en draaide haar wang naar het kaarslicht.

Ze zei niets, maar boog haar hoofd, zodat haar mond langs zijn hand veegde en hij haar warme adem voelde.

„Hendrikje," zei hij, trok haar tegen zich aan, drukte zijn mond tegen haar voorhoofd en liet de harde, vurige zuil van zijn verlangen zich kwellen en te goed doen tegen de meegevende zachtheid onder haar rok. „Ik wil je tot niets dwingen . . ."

„Heeft mijnheer de indruk dat ik onder dwang sta?" Voorzichtig maakte zij zich los en deed een stap terug, maar alleen om haar lijfje los te knopen en de ronde borsten voor hem te ontbloten. „Hier?" vroeg ze, en het klonk als een schreeuw, die uit haar geperst werd door de heftigheid van zijn zoenen. En omdat hij niets zei, liet ze zich op het haardkleed vallen en trok hem met haar mee omlaag. Ze stonden pas op toen alle kaarsen in de kamer waren opgebrand en van het vuur alleen nog wat smeulende sintels over waren.

Zijn geluk was zo overweldigend dat hij het zelf bijna niet geloofde; de hartstocht had hem lichamelijk vernieuwd en verjongd, liefde had zijn geest gered, orde en een nieuw levensdoel hadden van zijn afgebrokkelde wereld weer een thuis gemaakt, hoe kon hij zich dus gedragen alsof er niets aan de hand was? Hij kon evenmin de glimlach van zijn gezicht bannen als hij haar kon verbieden, te zingen bij het werk of die nieuwe, aandoenlijke waardigheid voor ieder zichtbaar tentoon te spreiden. Het was onmogelijk, te verbergen wat zij voor elkaar waren, en al vóór Sint-Nicolaas wist ieder, die in het huis kwam, hoe het tussen hen stond. En ieder vond het zo vanzelfsprekend alsof er een echt bruiloftsmaal was geweest, met een schuchtere bruidegom en een deemoedig gesluierde bruid.

Titus wist het ook. Drie nachten na het vertrek van Geertje was hij wakker geworden uit een nare droom en, op zoek naar Hendrikje, regelrecht naar zijn vaders bed gestapt. Vol vreugde was hij onder de deken gekropen en tussen hen gaan liggen; zo lieten ze hem de rest van de nacht slapen.

De leerlingen wisten het en vroegen niet meer: „Hendrikje, wil je me dit of dat brengen?" De bakkersjongen en de slagersknecht en de groenteboer zetten hun hoed of pet af voordat ze in de keuken zaken met haar deden; dienstboden uit de buurt klopten bescheiden voordat ze de achterdeur opendeden en binnenkwamen. Zijn oude vrienden als de doktoren Tulp en Bonus en zijn nieuwere vrienden als de rabbijn en Jan Six gingen nog niet zo ver, dat zij snoepgoed, thee of linten voor haar meebrachten, maar zetten bij voorkomende gelegenheden gedienstig een raam voor haar open of schoven een stoel voor haar bij.

Hij tekende en schilderde haar met haast evenveel vreugde als hij haar bezat. Soms stond hij midden in de nacht op, trok zijn kamerjas aan en vroeg haar, nog eens een houding aan te nemen die hem speciaal bekoord had. Hij tekende haar, zittend op een stapel oosterse kussens, rossig naakt in het licht van het haardvuur; hij tekende haar terwijl ze een been strekte en peinzend naar haar tenen keek; hij tekende haar terwijl ze op een elleboog steunde en nieuwsgierig keek wat hij deed. Wel was hij zo voorzichtig, die tekeningen aan niemand te laten zien. Hij legde ze – tot haar stilzwijgende, maar duidelijke teleurstelling – tussen de bladen van de grote bijbel.

Niemand sprak erover; hij betrapte de leerlingen zelfs niet op fluisterpraat, maar hij vermoedde dat iedereen gloeiend benieuwd was of hij binnenkort of nooit met haar zou trouwen en of hun nachten vrucht zouden dragen. Het was natuurlijk zijn bedoeling, haar tot zijn vrouw te maken; daar had de mogelijkheid, dat er kinderen kwamen, niets mee uitstaande. Er was alleen – hij herinnerde het zich vaag – een bepaling in het testament van Saskia, die eerst moest worden opgehelderd, maar omdat ze volkomen opgingen in het ogenblik, liet hij de toekomst maar voor zich zelf zorgen. Hij kon niet verder vooruitdenken dan het komende Sint-Nicolaasfeest. Op een middag speelden zijn gedachten met geschenken waarvan onder de omstandigheden natuurlijk geen sprake kon zijn – een roodfluwelen jurk, een gouden halsketting, ringen met juwelen – toen Ferdinand Bol hem onverwachts bij iets anders bepaalde.

Het sneeuwde al de hele dag met grote, zachte vlokken. Hij had er onder het les geven door een raam naar staan kijken, in de hoop dat het zou blijven sneeuwen, zodat hij en zij samen die avond door de witte wereld konden lopen, beschermd tegen de kou door de warmte van hun liefde. Nu de lessen waren afgelopen en alle jongens behalve Ferdinand buiten waren om te schetsen of sneeuwballen te gooien, ging hij, zich spiegelend in de ruit, zijn haar kammen om zo netjes mogelijk naar beneden te gaan. Hij was zo verdiept in zijn eigen gedachten, dat hij schrok toen Ferdinand dicht achter hem kuchte.

„O, ben je klaar," zei hij. Hij draaide zich om en stak de kam in zijn zak. „Tot morgen dan. Goedenacht."

Maar Ferdinand ging niet. Hij stond naast een lege ezel, het bleke licht van een lamp achter hem. „Ik wil u niet ophouden, u moet naar beneden om te eten . . . maar mag ik één woordje met u wisselen?"

„Natuurlijk, Ferdinand." Hij probeerde het hartelijk te laten klinken en ging op de vensterbank zitten.

„Ik wilde u zeggen, dat ik heb besloten te vertrekken."

Lag er iets beschuldigends in de stem? Hij kon het gezicht van Ferdinand niet zien, maar de schouders waren recht en fier, bijna uitdagend, en over één ervan zag hij het nog altijd onvoltooide portret van Saskia. Goed, als Ferdinand bijbedoelingen had, dan moest hij dat zelf weten; Rembrandt wenste zich er niet in te verdiepen. „Dat is jammer," zei hij, „maar je bent zeer zeker zover, dat je een eigen atelier kunt beginnen. Onze vrienden begrijpen waarschijnlijk niet, waarom je dat niet jaren eerder hebt gedaan."

„Ik ben bij u gebleven omdat ik hier gelukkig was." De oprechte warmte, waarmee hij het zei, maakte Rembrandt met zijn geveinsde hartelijkheid beschaamd. „En toen hier tegenslag heerste . . . toen het u en de uwen slecht ging . . . voelde ik mij nog meer aan dit huis gebonden. Het was mijn thuis, mijn toevluchtsoord."

„Denk niet, dat ik het niet gewaardeerd heb." Het klonk als het afscheidswoord aan een trouwe, ontslagen knecht. „Het zijn moeilijke jaren geweest, God weet het . . ." Hij dacht aan het roemloze lot van het schuttersstuk, dat nu al dof was van de tabaksrook en waartegen de mannen achteloos hun lansen en musketten neerzetten. Hij dacht aan Saskia, aan Geertje.

„En ik zou nog wel langer blijven als ik het gevoel had, hier nodig te zijn. Maar ik meen te mogen zeggen, dat u mij niet meer nodig hebt."

Daarmee bedoelde hij niet het werk in de schilderkamer; daar was hij even hard nodig als altijd. Hij sprak over de geestelijke steun, die hij zijn meester in de zwaar-

ste dagen had kunnen geven. Het bleef lang stil tussen hen; toen zei Rembrandt met al zijn oprechtheid: „Ik zal je missen, Ferdinand . . . maar dat zul je ook wel weten."

„Ik zal u ook missen, meester. Maar het is beter zo. De dingen veranderen . . . en dat is goed . . . het kan niet anders."

Nee, dat zeg je maar, dacht hij, je gelooft het zelf niet. Misschien zul je 't mij over tien jaar pas vergeven, dat ik niet met haar ben afgedaald in het graf en dat ik nog wil leven.

„God zegene u, meester, en geve u wat geluk . . ."

Als jij er maar geen getuige van behoeft te zijn, dacht hij, hoe de levenden de doden verraden. Alsof het leven niet één aaneenschakeling van verraad is. Liesbeth en Joris van Vliet heb ik verraden om plaats te maken voor Saskia. Jou en Geertje heb ik verraden om plaats te maken voor Hendrikje . . . elke handeling, waarmee je iemand gelukkig maakt, dient tegelijkertijd om iemand anders ongelukkig te maken.

„God zegene ook jou," zei hij, opstaand van de koude vensterbank. „Alle geluk op je nieuwe plaats. En gun je zelf nu en dan een verzetje; ons is minder tijd toegemeten dan de jeugd denkt."

Hij had gewild dat Ferdinand hem omhelsde, als een blijk van begrip en vergiffenis. Maar met een korte handdruk ging hij, zonder nog iets te zeggen, maar met medeneming van alle herinneringen die zich aan zijn persoon hadden gehecht.

Rembrandt ging terug naar het raam, keek naar de sneeuw die viel op de zwarte takken en de gekromde bruggen en de vensterbanken, dacht aan de ontelbare graven waarop nu de sneeuw daalde. Twee mogelijkheden waren er: de doden sliepen daar in hun kille duisternis en wisten niets, of zij wisten alles en vergaven alles: dode koningen schonken vergiffenis aan hun gekroonde zonen; verwelkte moeders aan haar bloeiende dochters, dode schilders aan hun leerlingen die de gereedschappen en de talenten uit hun verstijfde handen hadden overgenomen. Rust in vrede, moeder en vader, Gerrit en Liesbeth, rust in vrede, geliefde . . . Hij ging voor het onvoltooide portret staan. Rust in vrede . . . en geef mij de absolutie, die ik nodig heb voordat ik leven in je dode ogen kan brengen . . .

Met de lamp op weg naar beneden moest hij weer denken aan de musketten en lansen die tegen zijn schuttersstuk stonden, en aan het kleurige figuurtje van het kind, dat al dof en donkerder was geworden onder de walm van de jaren. Hoe dan ook, Saskia, dacht hij, je jongen is gelukkig en tevreden; jóúw meesterwerk wordt met meer eerbied behandeld dan het mijne. En het was een opluchting, een kleine genade, dat niet Hendrikje, maar Titus hem onder aan de trap stond op te wachten.

DEEL VIII

1648-1654

OP ZEKERE DAG DIENDE JAN LIEVENS ZICH AAN IN HET HUIS AAN DE BREESTRAAT. Rembrandts oude vriend en deelgenoot in diens weinig gelukkige leertijd bij Pieter Lastman was nu drieënveertig, begon kaal te worden en was zo lang uit zijn vaderland geweest, dat hij nu en dan onbewust Engels sprak. Jan Lievens vroeg duidelijk om medelijden. Hij had een schitterende betrekking aan het hof van koning Karel I verloren toen de koninkijke familie aan andere dingen moest gaan denken (o.a. het redden van de eigen huid). Hij had in de koning een goedgeefse beschermer gehad, maar die was in handen van de gebelgde Schotten gevallen, in het buitenland in diskrediet geraakt door zijn armoede en in het binnenland door het netwerk van leugens waarin hij zich had verstrikt.

En Jan Lievens, die aan de koninklijke tafel had gegeten, prinsen en prinsessen had geschilderd en elke maand de vorstelijke toelage had opgestreken, was nu in Rembrandts ogen zo'n afschrikwekkend toonbeeld van ontreddering en verandering, dat hij het hoogst onplezierig vond dat zijn oude metgezel juist nu kwam binnenvallen. Want de achterkamer zat vol met zijn joodse vrienden, Jan Six en Gretha Tulp en dominee Swalmius, die zich allen verkneuterden toen zij hoorden, dat de paapse koning van Engeland nu eens eindelijk duchtig op zijn nummer was gezet.

De tafel was feestelijk toebereid, met een overvloed van goede wijn, gesneden gans, noten en appels, beschamend feestelijk nu er een afgedropen mislukkeling als Jan Lievens mee aanzat. De kunstkamer met de prachtige verzameling was zo opzichtig, dat hij Jan er niet durfde brengen. Zelfs Hendrikje zag er opeens te mooi uit, in haar roodfluwelen japon en haar saffraangele zijden omslagdoek. Heel de luidruchtige avond (de gasten waren opgetogen over het goede nieuws uit Engeland) probeerde hij Jan te beduiden, dat hij moest blijven wanneer de anderen weg waren. En Jan voelde daar wel voor; hij had nog weinig lust, zijn tegenslag in eenzaamheid te overpeinzen.

Zijn voorkomen was nog aantrekkelijk, hoewel wat dikker en slapper geworden. Hij zat aan tafel en consumeerde een flinke hoeveelheid gebraden gans en wijn. Jan Six en Gretha Tulp schenen belang in hem te stellen; en tot die jongere gasten pakte hij dan ook uit met zijn vanouds bekende woordenvloed, zó onveranderd dat Rembrandt zich voelde terugglijden naar vroeger jaren. Hij had nog dezelfde brede handgebaren, maakte met zijn warme baritonstem dezelfde sterke beweringen weer belangrijker dan ze waren.

Het was over elven toen de anderen vertrokken, de eerste dichte mist van het vroege najaar in. Nadat Rembrandt hen had uitgelaten (Lievens was aan tafel een appel blijven schillen), zag hij Hendrikje in het voorhuis met een koperen vierarmige kandelaar lopen. „Waar ga je heen, lieve?" vroeg hij, want hij had haar

graag in de kamer gehad, opdat hij naar haar kon kijken terwijl Jan Lievens zijn gemoed luchtte.

„Ik breng de kandelaar naar de schilderkamer; ik dacht dat je mijnheer Lievens je werk wel wilde laten zien."

„Ja, maar nu nog niet. Breng de kandelaar maar boven, maar kom dan weer naar de achterkamer. Daar zitten we nog wel een poosje."

„Nee . . ." Ze keek hem over de kaarsvlammen aan. Hij merkte het al. Iets in de houding van Jan Lievens had haar eraan herinnerd, dat ze een eenvoudig kind uit Ransdorp was en geen trouwring aan haar vinger droeg. „Ik ga liever dadelijk naar bed."

Hij drong niet aan, wetend dat ze hem gehoorzaamd zou hebben. Sinds hij haar voor het eerst had aangeraakt, was hij de heer en meester en één en al inschikkelijkheid en toegevende tederheid. Maar als zij, terecht of ten onrechte, iets afkeurends in de houding van Jan Lievens had bespeurd, dan wilde hij haar niet dwingen, in zijn gezelschap te blijven. Als hij over een uurtje de slaapkamer inkwam, zou ze beslist nog wakker liggen, en met die tintelende verwachting in zijn bloed ging hij snel terug naar zijn gast.

Hij was van plan, zijn oude vriend eerst te vragen of hij in geldnood zat. Hij had die avond al geprobeerd, uit te rekenen hoeveel hij kon missen; een moeilijk werk, want hij wist niet eens hoeveel hij bezat. Hij wist wel ongeveer wat er in laden, kistjes en vazen lag en welke wissels van een paar kopers en opdrachtgevers hij nog moest verzilveren. Maar wat er van Saskia's geld na de betalingen aan het huis en de inrichting nog op de bank stond, daarvan had hij zich nog geen duidelijk beeld kunnen vormen. Hij schatte het bedrag op twintigduizend florijnen; daar was het althans niet ver af, toen hij een half jaar geleden kleine bedragen was gaan opnemen. Hendrikje wist als goede huisvrouw met weinig geld veel te doen, terwijl de lopende onkosten vrijwel gedekt werden door het lesgeld van de leerlingen en de betalingen van opdrachtgevers, die zich nu en dan aandienden. Als hij zich, in de roes van zijn nieuwe geluk, niet een paar maal op verkopingen te buiten was gegaan, moest hij nog vier-, misschien vijfhonderd florijnen bezitten. Maar dat was wél gebeurd, hoewel alles wat hij gekocht had spotgoedkoop was, de moeilijkheden in Engeland hadden de handel belemmerd en de prijzen gedrukt. Maar al was hij nog minder goed bij kas geweest dan nu, hij zou Jan zijn aanbod gedaan hebben.

„Je bent inderhaast uit Engeland vertrokken, Jan, en misschien heb je geen tijd gehad, eerst alles te innen wat men je nog schuldig was," zei hij op een zo luchtig mogelijke toon. „Als ik dus iets voor je kan doen, zeg je het maar. Ik heb toevallig nogal wat baar geld in huis; als je het nodig hebt, kun je het nu nog meenemen."

Jan reageerde met een onderdrukte glimlach en opgetrokken wenkbrauwen. „Wel, beste kerel . . ." (hij zei: ‚my dear fellow', een uitdrukking die hij uit Engeland had meegebracht), „dat is buitengewoon royaal van je, maar ik moet eerlijk zeggen dat ik nog nooit in mijn leven zo goed bij kas ben geweest. Ik ben inderdaad haastig vertrokken, maar niet zonder te innen wat mij toekwam. Ze hebben daar een merkwaardig soort eergevoel, dat hen dwingt, juist hun schulden te betalen als ze er slecht voorstaan. Met wat ik heb opgespaard, ik werd bijna elke dag ergens te eten gevraagd, en wat ik vlak voor mijn vertrek heb opgestreken, heb ik nu ruim elfduizend florijnen. Geen geweldig kapitaal natuurlijk, maar voorlopig genoeg. Niettemin mijn oprechte dank."

„Ik ben blij dat te horen." Zijn opluchting werd bedorven door schrik. Elfdui-

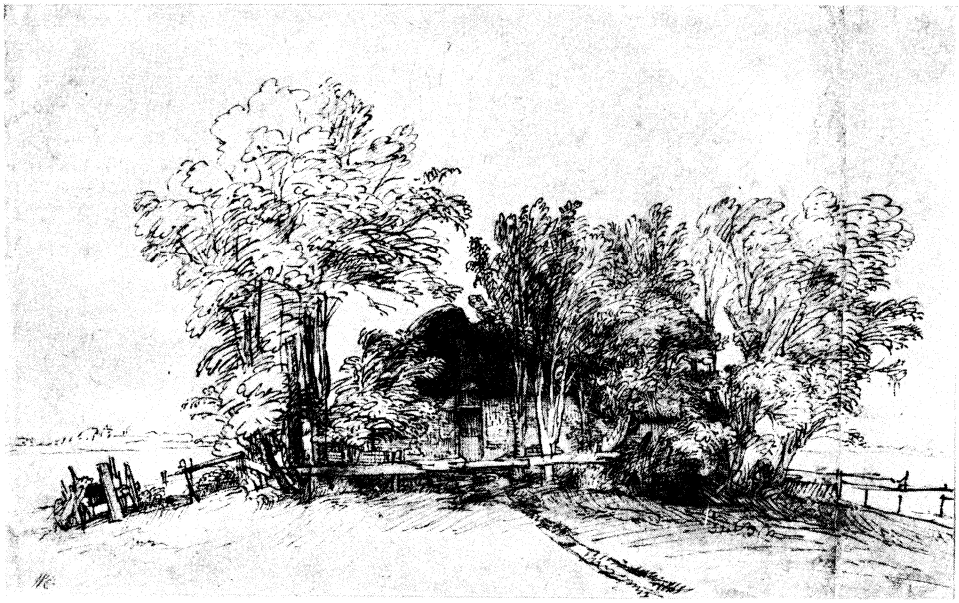

Boerderijtje tussen de bomen.
Tekening 172 x 271 mm, omstreeks 1650.
Metropolitan Museum of Art New York.

zend florijnen, verdiend met werken en opzij gelegd om naar goeddunken uit te geven . . . voor hem was dat wél een geweldig kapitaal. Het restant van Saskia's geld was bovendien niet van hem, maar volgens recht en wet van Titus, en elke keer als hij er iets afnam voelde hij zich dagenlang schuldig. „Dan maak je zeker geen haast, een atelier in te richten?"

„O, nee, daaraan zal ik niet voor het midden van de winter toekomen. Je moet weten dat ik volgende maand naar Utrecht ga, om in het huwelijk te treden. Dat wordt toch tijd, zul je moeten toegeven. Ik heb in Engeland eens op het punt gestaan, ze was een allerbekoorlijkste jongedame, maar ik ben nu blij dat ik het niet gedaan heb. Een betere partij dan nu zal ik nooit meer vinden. Ze is zevenentwintig, dat wel, maar ze is van goede familie, brengt een bruidsschat van dertigduizend mee en ze is het enige kind van tamelijk bejaarde ouders. We hebben ons verdere leven dus geen geldzorgen!"

Rembrandt ging in zich zelf na, waarom zijn oude vriend nu zoveel weerzin in hem wekte. Was hij jaloers op al die florijnen? Herinnerde hij zich plotseling hoe Liesbeth in het bitter koude schuurtje domme dingen over Jan zei? Het oude zeer, dat de middelmatigen het 't verst brachten bij gekroonde hoofden (uitgezonderd Willem van Oranje), omdat gekroonde hoofden zelf middelmatige mensen waren? Hij schonk Jan een roemer wijn in en bedacht op hetzelfde ogenblik, dat Jan waarschijnlijk aan betere wijn gewend was. „Zo, ik wens je veel geluk." Het klonk niet overtuigend.

„Dank je. Het zal allemaal best in orde komen. Jij weet zeker geen geschikt huis voor ons, hè? Ik wil natuurlijk een mooi huis, maar toch niet zo . . . zo overdonderend als dit." Hij keek rond alsof alles zeer vulgair was. „Iets met minder kamers, een beetje eenvoudiger . . ."

Rembrandt schudde zijn hoofd, hoewel hij precies wist wat Jan bedoelde en er wel een paar had kunnen aanbevelen. Dat waren de huizen in de nieuwe uitleg: alle vloeren waren van grote tegels in een ruitpatroon, en de muren waren niet half gepleisterd en half betimmerd, maar geheel bepleisterd in een bleke, karakterloze kleur, of geheel betimmerd. Die kamers waren niet meer gemaakt voor de oude, gezellige massa kostbaarheden, maar om één enkel waardevol voorwerp neer te zetten of op te hangen: een wereldbol, een schilderij, een oud beeldhouwwerk, een fraaie oude luit eenzaam aan een der muren. „Zo iets zul je met gemak vinden," zei hij. „Andere huizen bouwen ze tegenwoordig niet meer."

„Vijf, zes kamers is meer dan genoeg."

„En waar breng je je leerlingen dan onder?"

„Leerlingen? Om je de waarheid te zeggen, my dear fellow, daar geef ik de brui aan. Dat les geven is mij te vermoeiend; als ik niet van mijn schilderijen kan leven, lijd ik liever honger. Vanavond zei iemand, dat jij met elf van die knapen opgescheept zit. Ik begrijp niet hoe je het kunt; het zou mijn dood zijn."

Hij kon niet zeggen dat het geld van Saskia, het geld van Titus, in een paar jaar opgeteerd zou zijn als het lesgeld niet binnenkwam. En hoe ongaarne hij de lesuren ook van zijn eigen tijd afnam, hij achtte het zijn zedelijke plicht en het was hem een vaderlijk genot, zijn kennis aan de leergierige jeugd door te geven. „Ik heb er geen last van. Ik doe het zelfs wel graag. Bovendien word ik me bewuster van wat ik zelf doe, als ik erover moet nadenken om het de leerlingen uit te leggen."

„Waar ben je eigenlijk aan bezig?" vroeg Jan, met te luidruchtige belangstelling; hij had zich kennelijk met moeite tot die vraag opgewerkt en gaf even weinig om

het werk van zijn vriend als om het Engelse meisje dat hij in de steek had gelaten.

„O, een paar portretten. Een paar bijbelse onderwerpen die ik al lang had willen doen . . ." En hij kon niet nalaten te zeggen: „Mijn laatste grote werk was een schuttersstuk voor de compagnie van kapitein Banningh Cocq."

„O ja, daar heb ik van gehoord." Hij zei het vlug en nerveus, alsof hij er genoeg van had gehoord om het onderwerp zo gauw mogelijk te begraven. „Ze zeiden, dat je eraan bezig was toen je vrouw met haar noodlottige ziekte te bed lag . . . Zeg, weet je dat ik pas vanavond hoorde dat je hertrouwd bent?"

„Ik ben niet getrouwd." Het klonk strijdlustiger dan hij het bedoelde.

„O nee? Ik kreeg de indruk . . . die jonge vrouw is zo'n keurige verschijning . . . ze is dus alleen maar je huishoudster?"

Die vraag was hem nog nooit gesteld en in zijn woede en verlegenheid gaf hij het grofste antwoord dat hij kon vinden: „Ze leeft met me. Ze is mijn bijslaap."

„O, neem me niet kwalijk, ik wist niet . . ." Jan Lievens bloosde en verborg zijn verwarring door zijn roemer leeg te drinken.

„Ja, zo is het. We leven al bijna een jaar samen."

„Je vrienden en kennissen schijnen haar in elk geval volledig te aanvaarden. Amsterdam is wel veranderd sinds ik hier woonde. Dat meisje van Tulp – ze is toch de dochter van de beroemde geneesheer? – zei hoe buitengewoon goed je . . . je huishoudster het met je zoon Tobias kan vinden."

„Hij heet Titus."

„Ach ja, natuurlijk, Titus. Je vrienden vinden het allemaal prachtig, maar nemen je begunstigers er geen aanstoot aan? We leven per slot van rekening niet in Rome of Parijs en hier zijn nog heel wat bekrompen mensen, vooral vrouwen. Zouden die zich niet tweemaal bedenken, voordat ze naar een huis gaan, waar . . .?"

Van die bekrompenheid, dacht Rembrandt, zal de erfgename uit Utrecht wel een opvallend voorbeeld zijn. „Wie komen wil, mag komen. Wie niet komen wil, mag wegblijven en naar de bliksem lopen."

„Maar waarom haal je je onnodige moeilijkheden op de hals? Tenzij je je natuurlijk niet wilt binden . . ."

„Ik bén gebonden. Nog wijn?"

„Nee, dank je, hij is verrukkelijk, maar ik heb genoeg gehad. Het gaat mij natuurlijk niet aan, maar ik begrijp niet waarom je . . ."

„Omdat mijn vrouw," viel hij uit, „haar geld aan Titus heeft nagelaten en het alleen tot mijn beschikking staat zolang ik niet hertrouw. Zodra ik een huwelijk aanga, mag ik niet meer aan het geld komen; het blijft dan op de bank staan tot Titus meerderjarig is."

Er volgde een stilte, die hem benauwde omdat hij zijn stem in toorn had verheven tegen de gestorvene. Pas nu was het hem ten volle duidelijk geworden, dat zij op haar sterfbed een onverstandige en onrechtvaardige eis had gesteld. Het was alsof haar hand beschermend op de florijnen lag en hij die hand nu in zijn woede en machteloosheid had weggeslagen, omdat hij meende recht te hebben op een prettig en vrolijk leven op de aarde waaronder zij rustte.

„Ja, dat is erg jammer," zei Jan Lievens, „vooral nu je het geld best zou kunnen gebruiken."

„Ik ben niet in geldnood."

„Zo bedoel ik het ook niet. Je leeft hier als een vorst, dat ziet een blinde. Maar zullen we nu eens naar je schilderkamer gaan, voordat het te laat wordt?" Hij

stond op en veegde zijn vingers af aan zijn servet; het was duidelijk, dat alles, zelfs een uur gedwongen kijken naar andermans werk, hem liever was dan het moeras waarin hij nu was verzeild.

Rembrandt had graag gezegd: ‚Een andere keer' en een eind aan het bezoek gemaakt, maar daarmee zou hij de indruk wekken dat hij gebukt ging onder de twijfelachtige staat van zijn geldmiddelen en de onregelmatige toestand in zijn huis. En dat was beslist niet het geval. Hij gaf Jan dus een kandelaar, nam er zelf ook een en ging op weg naar het voorhuis en de trap.

Onderweg voelde hij een rechtmatige trots om alle rijkdom en schoonheid die zij passeerden. Al was er in zijn atelier niet veel waarmee hij voor de dag kon komen, zelfs een egocentrisch, dikhuidig man als Jan Lievens moest begrijpen, dat hij in dit huis de vruchten van de magere en bittere jaren aanschouwde.

De vierarmige kandelaar, die Hendrikje in de schilderkamer op de werktafel had gezet, verspreidde een overvloedig licht. „We moeten maar zacht praten," zei hij met een hoofdbeweging naar de gesloten deur aan de andere kant van de kamer, „daar slapen vijf jongens."

„Zijn ze dan inwonend?"

„Vijf van de elf wonen hier."

„Is het niet lastig, dat die knapen steeds voor je voeten lopen?"

„Ze lopen niet voor mijn voeten. In zo'n groot huis kon ik er nóg wel vijf hebben. Maar, zoals ik al zei: ik heb ze graag, en Hendrikje ook. Deze dingen hier . . ." Hij zette zijn kandelaar neer en pakte een aantal oningelijste schilderijen die tegen de muur onder het raam stonden, „zijn studies". Hij had maar twee voltooide schilderijen te laten zien en wilde die voor het laatst bewaren.

Hij legde de studies plat op de werktafel en kromp ineen toen hij zag wat het kaarslicht met de onregelmatige oppervlakken deed. Er waren twee portretten van jongemannen die tot rabbijn werden opgeleid, een van een Portugees-joodse koopman, gekleed in zijde en fluweel, en ten slotte een beeltenis van het boerenmeisje dat Hendrikje als hulp in de huishouding had gevonden. Hoe uiteenlopend de onderwerpen ook waren, het geconcentreerde gele licht maakte alle portretten even rauw en heftig; de penseelstreken werden bloedige sabelhouwen, de dikke verflaag wierp lelijke schaduwranden, de verfijnde overgangen tussen de kleuren werden hard en primitief. Jan Lievens keek met enige verbazing en zei: „Je onderwerpen zijn nogal ongewoon. Heb ik het mis, of zijn drie van de vier joden?"

Het klonk als een terechtwijzing en Rembrandt had nu een goede aanleiding, zijn opgekropte woede te luchten. „Zo is het! Ik wist niet dat je iets tegen joden had."

„Welnee, hoe kom je erbij. Ik zei het alleen omdat er in Engeland geen joden zijn, begrijp je."

„Hier zijn er anders genoeg; dat heb je aan de visite vanavond kunnen zien."

„En het zijn belangwekkende, kleurrijke mensen, moet ik zeggen. Ik heb in het geheel niets tegen hen . . ."

„Buitengewoon edelmoedig van je." Maar de spot ging verloren omdat Jan aandachtig met een vinger over de verf streek.

„Schilder je niet wat dikker dan vroeger in Leiden?" vroeg hij.

Ook dit klonk als een bezwaar en Rembrandt had veel zin, de fraaie vinger met de welverzorgde nagel van het portret weg te slaan. „Verf is een van de dingen, waarop ik nooit bezuinig."

„Dat weet ik, maar ik bedoel het ernstig. Is het hier niet de mode, zoals in

Engeland, de verf dunner op te brengen? Ik heb de brave Anthonie van Dijck zaliger dikwijls aan het hof ontmoet, en hij zei altijd dat een schilderij zo glad moet zijn als een lap zijde."

Hij had geen antwoord. Om te beginnen was het onmogelijk, deze oppervlakkige dwaas, die nooit had liefgehad, verloren en geleden, duidelijk te maken dat schilderen léven was en dat het leven met zijn bloedige geboorten, verzengende hartstochten en vernietigende verliezen geen lap zijde was. Bovendien was het een bittere pil voor Rembrandt, dat de roem van Rubens niet op hem was overgegaan, maar op Anthonie van Dijck, de schilder die in de Nederlanden nooit zeer geliefd was geweest en die de roem in zijn laatste jaren had gegrepen en meegenomen in zijn graf. Zijn eigen leerlingen hadden wel eens – om hun meester te plezieren – honend gesproken over het spelletje met glazuren, de doorschijnende leegheid van het gladde oppervlak, de neiging, van elk vrouwelijk model een Venus te maken. Het waren verschijnselen, die de laatste tijd in sommige Amsterdamse ateliers opgang maakten. Die stroming van het hoofse en oppervlakkige slorpten de Nederlanders gretig op; het was de smaak van een zelfgenoegzaam volk van kooplieden.

„Deze is heel interessant . . ." zei Lievens.

Rembrandt vond het niet de moeite waard, te kijken wat Jan bedoelde. ‚Interessant' kon twee dingen betekenen: zo slecht dat er zelfs geen gehuicheld compliment af kon, of zo onbegrijpelijk dat er geen zinnig woord over te bedenken viel. „Het zijn maar studies," zei hij, „en in deze lichtval kun je er trouwens toch niets van zien. Ik had ze op ezels moeten zetten. De schilderijen doen het misschien beter. Daar tegen de muur staan er twee."

Helaas pakte Jan Lievens zelf de kandelaar en ging er niet mee naar ‚Abraham', maar naar ‚Suzanna en de ouderlingen', dat hij voor het laatst had willen bewaren omdat het minder gewaagd van opzet en fraaier van kleur en detail was. Het doek baadde oogstrelend in het kaarslicht: een gouden gloed lag over het betoverde landschap met zijn tijdeloze kantelen, over de paarsblauwe mantels van de ouderlingen, de rode mantel die de baadster had afgelegd, de stenen die de voeten naar het water leidden, het loshangende haar en de naaktheid van de jonge vrouw. In het gele licht werd het een werk dat Rembrandt niet kende; hij wist niet meer waarom hij na tien jaar dit onderwerp nog eens ter hand had genomen. Omdat hij op een verkoping een paar honinggele Venetiaanse stukken had veroverd? Omdat Hendrikje zijn oude droom van pracht en schittering weer had aangewakkerd? Of had hij zich met deze ‚Suzanna' nog één keer willen vermeien in glinsterende fantasie, nu zijn geest de nuchtere, lelijke werkelijkheid had moeten aanvaarden?

„Dát is heerlijk," zei Lievens. „Zulke dingen had ik nu van je verwacht. Ik weet zeker dat iedereen, ook de Engelsen, hierdoor onmiddellijk ingepalmd zal zijn. Ondanks de dik opgesmeerde verf. Als je dat nu eens op de manier van Van Dijck zou willen doen . . . een beetje meer gladheid, met behoud van de kleurenrijkdom."

„Het gaat mij niet om gladheid. Gladheid smeer ik aan mijn kont."

Hij schrok er zelf even erg van als Jan Lievens, maar hij nam de uitdrukking niet met een verontschuldiging terug. Hij greep de kandelaar uit Jans hand en veegde ermee langs het andere doek, hard, meedogenloos, de Engel des Heren als een vuurbal, die als verdwaald tussen de afzichtelijke stervelingen in een duistere, sombere wereld terechtkomt. „Zó schilder ik nu, en zo denk ik te blijven schilderen," zei hij, weglopend met de kandelaar.

„Zeg, ik mag het toch wel even zien?"

„Waarom? Je geeft er toch niet om. Kom maar mee naar beneden, dan drinken we nog een glas wijn."

De kamer maakte een slordige indruk, met de bijna opgebrande kaarsen en de her en der liggende notedoppen. Rembrandt wist dat Jan nu even graag een eind aan het bezoek zou maken als hij, maar de hoffelijkheid gebood, de in het atelier geslagen wonden eerst te helen. Jan ging zitten en hield met het onschuldigste gezicht van de wereld zijn roemer klaar. Hij was het, die over vroeger dagen sprak, herinneringen ophaalde uit de Leidse tijd, zo sentimenteel dat Rembrandt misselijk werd bij de gedachte aan wat er tussen Jan en Liesbeth was voorgevallen. Hij was thuis bij zijn ouders geweest; die maakten het Gode zij dank goed. Hij was even aangewipt bij Gerard Dou, een echte provinciaalse beroemdheid met meer opdrachten dan hij aankon; hij had nog eens over de oude Pelicaanswal geslenterd – lieve hemel, wat leek hem daar alles nu klein! – en hij had een paar graven bezocht. Waarschijnlijk niet dat van Liesbeth, dacht Rembrandt.

Terwijl de weemoedige praat voortkabbelde, trachtte Rembrandt te bedenken waarom die oude vriend van hem, die hij zo hartelijk en met de beste bedoelingen had ontvangen, zo zijn uiterste best deed, hem somber en twijfelmoedig te maken. En langzaam drong het tot hem door, dat zijn roem een doorn in het vlees van Jan Lievens was, zijn ongeluk een bron van genoegdoening. Hoe kon het ook anders? Hoe kon een middelmatige figuur zich anders gedragen tegenover een meester, voor wie hij eens had gekropen? Teruggekeerd van zijn winstgevende en tamelijk roemrijke verblijf in Engeland, had hij natuurlijk gehoopt dat de rollen waren omgekeerd. Hij was in dat geloof gestijfd door hen, die praatten over het kleiner wordende aantal opdrachten en de verwaarlozing van het schuttersstuk. Met zijn glazuren en zijn zijige zachtheid had hij zijn leermeester nu iets te leren, en het was niet meer dan menselijk, dat hij van die situatie genoot. Rembrandt hoorde al hoe hij de volgende dag tegen een kennis zou zeggen: ‚Ik ben gisteravond bij mijn oude vriend Rembrandt van Rijn geweest, je weet wel. Hij woont in zo'n sombere kast aan de Breestraat en stopt zijn huis vol met leerlingen. In zijn jongere jaren had hij echt wel talent en hij zal nog wel bekwaam zijn, maar hij is zo koppig en eigenwijs dat hij zich niets laat gezeggen. Hij smeert de verf een halve centimeter dik op het linnen en hij houdt van die ruigheid! Kun je je dat in deze tijd nog voorstellen?'

Toen Lievens was vertrokken, met betuigingen van eeuwigdurende vriendschap en de beste wensen voor een verrukkelijke nachtrust, was het Rembrandt onmogelijk, zijn toestand even onbezorgd in te zien als vóór deze avond. Stond hij er financieel nu slecht voor of niet? bedacht hij, terwijl hij door de kamers ging om de kaarsen te doven. Zouden zijn begunstigers werkelijk wegblijven omdat hij in vrije liefde leefde? Schepte hij een kinderlijke vreugde in het les geven aan een zo groot mogelijke troep stuntelige leerlingen? Zouden de Nederlanders, die van zijn werk waren gaan houden omdat ze waren gevoed met de oprechtheid van Brouwer, Seghers en Frans Hals en de pracht van Rubens, hem opeens verzaken omdat ze zich lieten verlokken door een gladde, doorzichtige eenvoud? Was dit werkelijk een oud, triestig huis, redeloos volgepropt met schilderijen en oudheden?

Het was voor een vermoeid en geplaagd man niet het uur, al die vragen te beantwoorden. Ergens sloeg een kerkklok één, en Hendrikje zat natuurlijk nog op hem te wachten; zij wist wel wat hij nodig had om te kunnen vergeten en slapen . . .

De brief had al ezelsoren en er zaten verfvlekken op; hij scheidde er alleen van

wanneer hij naar bed ging. Al tien dagen droeg hij hem bij zich. De brief was gelijk met de eerste sneeuw gekomen; samen hadden ze de troosteloze herfst verdreven en daarmee de leegte, die sinds de komst van Jan Lievens in hem was geweest. En steeds als er iets niet naar zijn zin ging, als een opdrachtgever zich niet aan de afspraak hield; als hij weer geld van de bank moest opnemen; als hij onenigheid had met Hendrikje omdat zij weer naar de kerk was gegaan en zich daarmee blootstelde aan de hoon der uitverkorenen, als iets niet naar zijn zin ging, haalde hij de brief te voorschijn en las hem opnieuw.

De brief was geschreven door Constantijn Huygens, die nog altijd particulier secretaris van de prins was. Er stond de ongelooflijke mededeling in, dat prins Frederik Hendrik nog twee schilderijen wilde voegen bij de vijf, die hij reeds van Rembrandt bezat en die hem zoveel genot verschaften. Constantijn Huygens zou op de achttiende november in Amsterdam zijn en zou er hoge prijs op stellen als de meester die avond voor hem kon vrijhouden, om de onderwerpen te bespreken en het eens te worden over de betaling.

Rembrandts vreugde was zo groot, dat hij zich maar heel even afvroeg of de prins zich na tien jaar weer tot hem gewend zou hebben als Van Dijck nog leefde.

De brief straalde oude herinneringen uit, waarneembaar als rook of bloemengeur: de dagen van roem en hooggestemde vreugde toen tallozen de ‚Anatomische les' kwamen bewonderen; het bezoek van Huygens aan de eenvoudige schuur achter de molen. Ieder bergt twee levens in zich, dacht hij: het gedroomde en het werkelijke, en hoe uiterst zelden raken die twee elkaar! Maar nu . . . nu zou dat weer eens gebeuren. Hij geloofde en hoopte het, zonder zich te bekommeren om de mogelijke teleurstelling.

Alleen het naschrift van de brief lag hem zwaar op de maag: ‚Ik vernam na het beëindigen van dit schrijven, dat je kunstbroeder Jan Lievens – hij was immers bij ons toen ik je ‚Judas' kocht – zich onlangs in Amsterdam heeft gevestigd. Het zou mij een genoegen zijn hem te ontmoeten, mits het hem en jou past, natuurlijk.' Het paste hem stellig niet, maar hij kon geen aannemelijke reden voor een weigering bedenken. Het was hem een schrale troost, dat Jan Lievens werkelijk versteld stond bij de vermelding van de prinselijke opdrachten.

En dan was er het probleem met Jans deftige vrouwtje uit Utrecht. Hoewel ze al meer dan een maand in een van de nieuwe huizen woonden, was zij nog niet één keer op bezoek geweest. Elke keer was er een ander beletsel: de onverwachte komst van neven en nichten van buiten de stad, moeilijkheden met een meid, het uitzoeken van gordijnen en een verkoudheid in het hoofd. Maar nu, als door een wonder, was ze volkomen gezond, waren al haar zaken in orde en kon zij niets zaligers bedenken dan een bezoek aan de jeugdvriend van haar man, vooral als het zou samenvallen met de komst van de hoge heer uit Den Haag. Hendrikje, die niet gemakkelijk haar zelfbeheersing verloor, beloofde de hele avond in de slaapkamer te blijven als ‚dat mens van Lievens' kwam. Groot ongerief zou dat niet veroorzaken, want Hannie, het nieuwe hulpje uit Ransdorp, kon zonder bezwaar een schotel koud vlees en het fruit opdienen. Hij had Hendrikje en Jan onomwonden gezegd dat de avond van de achttiende november geen geschikte tijd was om de Utrechtse erfgename te ontvangen, maar dat veranderde niets aan Hendrikjes dreigement. Zij was vastbesloten, hem die avond niet in verlegenheid te brengen, en ten slotte moest hij stilzwijgend erkennen, dat het hem een opluchting was.

Om te tonen dat zij geen onaangename bijgedachten had, was zij de hele dag in

de weer met het toebereiden van schotels en het schoonmaken van de ontvangkamer. Met een doek om haar hoofd en haar rok opgebonden verplaatste zij de trapleer systematisch langs de wanden om alles een duchtige schoonmaakbeurt te geven: de Turkse hoorn, oude wapens en pluimen, de Chinese prenten en Japanse beeldjes, de lijsten om de schilderijen van Brouwer, Seghers, Ruysdael, Carracci, Percellus, Lastman en Rubens. Carel Fabritius met zijn openhartige gezicht, zijn onschuldige blauwgrijze ogen en zijn kastanjebruine haar (hij was even ‚weg' van Hendrikje als Ferdinand Bol van Saskia was geweest) liet zijn ezel in de steek en hielp haar bij de schoonmaak. Hij hield de trapleer vast, ging op de voetstukken staan om stof af te nemen van Faustina, Caligula, Tiberius, Augustus, Otho, Galba en Vespasianus. Titus en de behendige kleine Hannie kwamen meehelpen nadat het middagmaal was afgeruimd. Zittend op het kostbare Perzische tapijt poetsten zij de metalen voorwerpen. Hannie nam de koperen tangen en de kandelaars voor haar rekening, Titus wreef de oude medaillons tot ze blonken.

Rembrandt zag hen alleen bezig met zijn eigendommen en besefte hoeveel hij bezat. In welk ander Amsterdams huis zou Constantijn Huygens zoveel welgekozen fraais bijeen zien? Hij werd er opgewekt van, dankbaar gestemd; lovende woorden gingen hem altijd moeilijk af, maar nu prees hij allen die aan het werk waren. Hij sloeg Carel Fabritius op zijn schouder, gaf Hendrikje een klinkende zoen op haar wang en droeg Titus op zijn rug de kamer rond.

Het avondeten en het uur erna waren wat onrustig, want uit de brief bleek niet hoe laat mijnheer Huygens precies zou komen. Hij kon om acht uur komen en de hele avond blijven; hij kon ook om tien uur arriveren en de zaken na zijn andere, en belangrijker, besognes snel afhandelen. Hendrikje was overtuigd dat hij er vroeg zou zijn; om half acht had zij de borden en schalen van het avondeten al opgeborgen, Titus gebaad en naar bed gebracht en Hannie aangespoord zich te verkleden. Hannie verscheen in smetteloos zwart bombazijn met een rijk geborduurd schortje strak om haar slanke middel. Zij moest opendoen als er geklopt werd, de kaarsen ontsteken, de wijn en de spijzen binnenbrengen, zorgen dat de marmeren wijnkoeler met sneeuw gevuld bleef en – wanneer er niets anders te doen was – als een stenen beeld in het voorhuis zitten. Nadat Hendrikje de kam in Hannies haar in een voordeliger stand had gezet, de piramide sinaasappels en vijgen had bekroond met een reep gekonfijte gember en de wijn had opengemaakt en geproefd, trok zij de doek van haar hoofd en repte zich naar boven om de kleren voor Rembrandt, die zij had klaargelegd, af te borstelen.

Toen hij, het was op slag van achten, gekleed was, had hij geen geduld om iets ter hand te nemen. Hij zwierf onrustig van de ene kamer naar de andere, liep naar de achtergang om in de grote spiegel te zien hoe hij er uitzag in zijn flesgroene jas (dat viel nogal mee, want hij was iets afgevallen en Hendrikje had de jas op een paar strategische plaatsen wat uitgelegd); hij at een vijg, ging de keuken in om zijn handen nog eens te wassen, en toen het buiten kwart over acht sloeg, was hij bijna bereid, een boek te pakken. Maar dat was niet nodig: iemand schraapte op het bordes de sneeuw van zijn schoenen. Misschien was het Jan Lievens maar; hoe dan ook, hij moest Hannie – die hem radeloos aankeek – teleurstellen en persoonlijk opendoen. Op de drempel stond Constantijn Huygens, en de blijde stemming van die middag was er opeens weer. De ogen glansden nog, ondanks de wallen eronder, hij had nog dezelfde schuchtere glimlach ondanks de rimpels aan de mondhoeken. Hij gaf Rembrandt zijn beide handen, warm en hartelijk als een omhelzing.

„Wat ben ik verheugd je te zien! Je ziet er voortreffelijk uit. Wat een vreugde, na al die tijd! Ik durf niet eens uit te rekenen, hoe lang het geleden is." Daarmee stapte hij de overdadig verlichte gang in.

„Tien jaar, mijnheer, al is dat moeilijk te geloven wanneer ik u aankijk."

„Och, ik ben jammerlijk verouderd." Hij keek rond – het glanzende sikje had hij niet meer – en verwachtte waarschijnlijk, Jan Lievens te zien. Hannie kwam zijn besneeuwde hoed en mantel aannemen en hielp hem de druppeltjes vocht van zijn plooikraag vegen. Nu de plooikraag uit de mode raakte en werd verdrongen door de kanten kraag naar Franse smaak, deed het Rembrandt op een merkwaardige manier goed, iemand te zien die de plooikraag trouw bleef. „En hoe maakt je bekoorlijke vrouwtje het?"

„Zij is gestorven, mijnheer."

„Nee maar!"

„U kon het niet weten. Drie jaar geleden is zij bezweken aan een longontsteking."

„Gestorven . . . die lieve, lieve Saskia." Constantijn Huygens keek hem recht aan en deed geen poging, zijn ontsteltenis te verbergen. „Lieve God, dat wist ik niet . . . Ik zou je stellig geschreven hebben. Daarvan ben je toch overtuigd? Gestorven, zo jong . . . en jij gans alleen in dit grote huis . . ."

„Zo is het niet, mijnheer." Wat zou Huygens van hem denken als hij ronduit zei, hoe het wél was? „Ik heb een zoon, Titus. Wij hebben meer kinderen gehad, maar die zijn spoedig na de geboorte overleden. Maar Titus is bij me; hij is nu vier jaar. En ik heb een huishoudster . . ." Hij zag haar in gedachten zitten breien en wist dat hij het zei zoals zij het wilde. „ . . . Een huishoudster, een hulpje, en elf leerlingen, van wie er vijf inwonend zijn. Nee, eenzaam ben ik zeker niet."

„En ben je in die moeilijke tijd blijven schilderen en les geven . . ."

Het oprechte medeleven van Constantijn Huygens verdiende toch wel een déél van de waarheid. „Eerlijk gezegd, les geven viel mij gemakkelijker dan schilderen. Wie les geeft, komt naast zich zelf te staan. Ik heb de laatste drie jaar wel wat gemaakt, maar lang niet zoveel als toen zij nog leefde."

„Dat is heel begrijpelijk. Het verbaast me, dat je nog íéts geschilderd hebt. Ik hoop alleen dat je het niet geforceerd hebt, dat je je zelf de tijd gegund hebt om er weer in te komen."

„Ik heb me zelf te veel tijd gegund, helaas. In drie jaar kan een kunstenaar volslagen vergeten raken. Zoveel dingen veranderen, er komen nieuwe namen . . ."

„Malligheid! Wie zoveel heeft gepresteerd, kan wel een tijdje van het toneel verdwijnen."

„Maar het zal wel beter gaan. Er is nu orde en regel in mijn huis . . ."

„Zo te zien, gaat het je anders goed genoeg. Ik wist dat je verhuisd was, het Lucasgilde gaf me je adres . . . maar zo'n prachtig huis! Ik dacht aanvankelijk dat het een vergissing was. Rubens was waarlijk de enige Nederlander die zich zo'n paleis van 'n huis bij elkaar geschilderd heeft."

En wat zou u zeggen, dacht Rembrandt, als u wist dat het paleis nog maar half betaald is, en dat nog van Saskia's geld en niet van het mijne? Welke prijs zou u me voor de twee opdrachten bieden als u wist, dat mijn oud-leerling Govert Flinck tweemaal zoveel bestellingen krijgt als ik; dat er geen kopers voor de ‚Suzanna' en de ‚Abraham' komen opdagen en dat mijn schuttersstuk als een nachtkaars is uitgegaan? Maar hij zei: „Ik houd van dit huis. Hoe dwaas het ook is, het aan te houden, ik voel mij er prettig, nu mijn huishoudster het weer in de hand heeft."

„Waarom zou je het niet aanhouden? Met vijf inwonende leerlingen heb je wel wat ruimte nodig. En zou je geen mooi huis mogen hebben als je het je veroorloven kunt?"

„Zo denk ik er ook over . . ." Hannie was teruggekomen en op het bankje bij de deur gaan zitten om op de volgende bezoeker te wachten. Een koude tocht kwam langs de drempel. „Waarom laat ik u hier maar staan? Komt u toch mee naar binnen, daar is het lekker warm."

Huygens bleef op de drempel van de zaal staan, in stomme verbazing om het goud en marmer, koper en zilver en de schilderstukken in het overvloedige, feestelijke licht. Dit, bedacht Rembrandt, zijn dan toch de vruchten van mijn eigen werk; voor al deze dingen heb ik geen florijn van Saskia's geld gebruikt.

„Is dat niet de ‚Hero en Leander' van Rubens? Ik wist niet dat jij dat stuk bezat, het is een van zijn beste. En twee Carracci's en al die Brouwers . . . goeie genade, man, je hebt hier zeker bijna alles wat hij ooit gemaakt heeft."

„Ik geloof van wel," zei Rembrandt met stralende trots.

„Wat een verzameling! Ik zeg je ronduit, maar vertel het niet verder!, dat de verzameling van Frederik Hendrik het hierbij aflegt. Die schitterende Ruysdael . . . die Percellus . . . die Seghers . . ." Huygens draafde van het ene schilderij naar het andere en de plotseling uitgeputte Rembrandt liet zich in de eerste de beste stoel vallen en volgde de Hagenaar alleen met zijn ogen.

„Stel je eens voor," zei Huygens, „wat het voor je zoon Titus moet betekenen, in zo'n huis tussen al die schoonheid op te groeien. Helaas heeft je vrouw zaliger niet veel tijd gehad, ervan te genieten, maar het kind zal er des te meer vreugde aan beleven. En dóór hem zul jij weer opnieuw alle genot ervan smaken; ik weet het, ik heb die ervaring met mijn eigen jongens."

Rembrandt kon geen antwoord vinden. Voor het eerst zag hij het huis en alles wat erin was als iets minder vergankelijks dan zijn eigen sterfelijke persoon, als een erfdeel, de rijke vruchten van zijn arbeid. Eens, wanneer hij er niet meer zou zijn, zou een andere jonge vrouw hier de kaarsen ontsteken en de zware gordijnen dichttrekken. Er zou gedanst worden . . . Titus zou met zijn dame de dans leiden; en na de dans zou er de liefde bedreven worden, om de kiem voor weer een nieuwe generatie te leggen. Maar . . . bedacht hij, hier kan niet gedanst worden, er is geen muziekinstrument. Ik moet eens een klavier kopen. Hier moet muziek zijn, opdat Hendrikje de jongen kan leren dansen nu ze nog jong en lenig is. En ik zal toekijken . . . Hoe lang is het geleden dat ik gedanst heb? De laatste maal was het met jou, mijn liefste . . .

Hij schrok op toen er geklopt werd. Hij had niet meer aan Jan Lievens gedacht en Huygens keerde zich af van de Vespasianus alsof hij hem ook had vergeten. „O ja," zei hij, „dat zal je oude Leidse vriend zijn.Als ik denk aan die eerste avond, toen jullie daar samen in dat koude, kale hok zaten . . . en als ik je in dit huis zie, met al die onbetaalbare dingen . . . de hemel weet dat ik je tegenslagen niet wegcijfer, maar dan ben ik blij en dankbaar om wat jij van je leven hebt weten te maken."

Jan Lievens, die Rembrandt in het voorbijgaan naar Constantijn Huygens een klap op zijn schouder gaf, had enige moeite gedaan om duidelijk te laten uitkomen, dat het ook hem niet slecht gegaan was. Met een overdaad van kant om zijn polsen en schouders, een jas en broek van koperkleurig fluweel, een ring met een smaragd – een geschenk van koningin Henriëtta Maria – en over zijn borst een zilveren

ketting met een medaillon dat een portretje van koning Karel bevatte, zag hij er zo uitdagend elegant uit, dat Huygens wel moest vragen hoe het hem in Engeland was vergaan. Natuurlijk kreeg hij daarop een zeer omstandig antwoord, want Jan meende een autoriteit te zijn op het punt van de Engelse koningstragedie.

Toen zij eindelijk gedrieën aan de tafel gingen zitten, kwam Hannie met fruit, vlees en wijn, waarna Jan Lievens pas goed op dreef kwam en hen zeker nog een uur lang deelgenoot maakte van zijn rijke ervaringen.

Maar Constantijn Huygens liet hem daarmee de avond niet bederven. Hij viel Jan tweemaal in de rede met een compliment aan de handigheid van het dienstmeisje en de schoonheid van het opgetaste fruit, en toen het buiten tien uur sloeg, hief hij luisterend een vinger op en zei dat nu toch wel de zaken van de prins moesten worden afgehandeld, hoezeer het hem ook speet, zo'n leerrijke conversatie af te breken.

Onderwerpen, prijzen . . . eigenlijk was het jammer dat die zakelijke dingen de glans van de avond wegnamen. Rembrandt vulde de roemers bij en presenteerde fruit om het ogenblik uit te stellen, waarop hem gezegd zou worden op welke gebeurtenissen in het leven van Christus de prins zijn zinnen had gezet, en hoeveel geld ervoor uit de schatkist zou worden genomen (hij was doodsbang, dat het een vernederend laag bedrag zou zijn, veel minder dan hem in zijn betere dagen was geboden).

„In je gemoedstoestand van het ogenblik," zei Huygens, „werk je misschien liever niet aan een van de grote tragische taferelen. Ik vermoed, dat je liever iets intiems ter hand neemt . . ."

„Heb ik het dan voor het kiezen?"

„Je bent volkomen vrij. Hoewel prins Frederik Hendrik wel graag wil weten wat hij mag verwachten – schrijf mij maar, wanneer je een beslissing hebt genomen – heeft hij uitdrukkelijk gezegd dat de keuze van de onderwerpen aan jou moet worden overgelaten."

„Dat is zeer edelmoedig van hem."

„Niet alleen edelmoedig, ook verstandig. Hij weet wel dat hij betere Rembrandts krijgt als jij doet wat je zelf graag wilt." Hij zei het woord ‚Rembrandts' zoals hij ‚Rafaëls' of ‚Titiaans' gezegd zou hebben . . . „Er is immers zoveel veranderd sinds je de taferelen van het Lijden hebt geschilderd."

„Ja, mijnheer, dat is waar." Hij voelde het al aankomen. De prins was oud, het Huis van Oranje was arm in vergelijking met andere vorstenhuizen, de prijzen waren de laatste tijd verontrustend gedaald . . .

„De prins is zich er ten volle van bewust, dat hij niet met een nieuweling te doen heeft, en hij hoopt dat je het dubbele van de prijs, die je voor de vorige stukken hebt ontvangen, wel wilt aanvaarden."

„Dus twaalfhonderd florijnen per stuk?"

„Ja, als je het daarvoor wilt doen."

Hij sloot zijn hand zo stijf om het glas, dat het bijna brak. Hij hoopte dat het wezenloze geluksgevoel niet op zijn gezicht te lezen was. „Het . . . het is meer dan bevredigend," zei hij met een kalmte, waartoe hij zich niet in staat had geacht. „Het is zelfs buitengewoon."

„Het zal hem genoegen doen, dat te horen. En wanneer mogen wij de schilderijen tegemoet zien? Tegen het eind van de zomer?"

„Al eerder, mijnheer. Op zijn laatst in april. Ik heb gelegenheid, er dadelijk aan

te beginnen." Hij gaf hiermee indirect te kennen dat hij geen ander dringend werk had, maar dat scheen Constantijn Huygens niet te storen.

Als volleerd hoveling wijdde hij nu weer even zijn aandacht aan Jan Lievens, die tien minuten buiten de conversatie had gestaan. „En u, mijnheer Lievens, u bent zeker even verheugd, terug te zijn, als wij omdat we u weer in ons midden hebben. Het zal niet gemakkelijk geweest zijn, u na achttien jaar los te maken van uw omgeving, maar de verandering heeft voordelen. Hier kunt u althans schilderen wat u zint. Na al die hofportretten zal dat wel een verademing zijn."

„Integendeel, mijnheer. Ik voel slechts een smartelijk verlies."

„Tja, achttien jaar is een hele tijd. U bent zeker aan de koninklijke familie gehecht geraakt."

„Het is niet alleen het persoonlijke verlies; als schilder heb ik nog meer verloren. Ik leefde daarginds in het middelpunt van de felste ontwikkeling, die mijn handwerk in een halve eeuw heeft ondergaan. Ik had het onschatbare voorrecht, zij aan zij te werken met Anthonie van Dijck . . ."

„Ach ja; het was nog niet tot mij doorgedrongen, dat u samen aan het Engelse hof hebt gewerkt."

„Hij had een nieuwe techniek gevonden en was zo edelmoedig, mij deelgenoot te maken van zijn ontdekkingen. Een verrukkelijke frisheid, waarnaar de schilders hier in de Nederlanden nog slechts blindelings tasten."

„Is het werkelijk?"

„Jazeker. Hij kende de verfijning van het geverniste vlak, de prachtige mogelijkheden van de glans . . ." Hij keek Rembrandt verdrietig aan. „Hij gaf de toon aan, mijnheer. Wij zullen ons verdere leven op zijn grondslagen voortbouwen. Titiaan, Rubens, Carracci – hij heeft hen allen verdrongen, of wij Nederlanders met onze vasthoudendheid het willen zien of niet."

„Is dat werkelijk uw mening, mijnheer Lievens? Toegegeven, hij was bekwaam en liefelijk, maar de doeken, die ik van hem heb gezien, troffen mij als tamelijk hoogmoedig en levenloos."

„Waardig en verheven, als ik het zeggen mag, mijnheer. Hij heeft eens en voorgoed aangetoond dat het niet nodig is, de verf er centimeters dik op te smeren en dat het tot niets dient, elk sproetje en rimpeltje duidelijk aan te geven. Maar ik wil er niet dieper op ingaan; Rembrandt en ik hebben hetzelfde onderwerp kort geleden nog behandeld en met hem valt niet te praten. Als hij zijn ontzaglijke talent wenst te gebruiken, kan ik hem niet tegenhouden. Ik kan alleen zeggen: het is misplaatste eigenzinnigheid, tegen de stroom op te zwemmen."

Constantijn Huygens stond op, kwam achter Rembrandts stoel staan en legde zijn handen op diens schouders. „De stroom mag gaan waarheen hij wil. Deze man hier behoeft zich er niet door te laten leiden; hij maakt zijn stroom zelf."

„Zo is het misschien vanuit Den Haag en Amsterdam bezien, maar in Engeland, mijnheer . . ."

„Engeland is een afgezonderd wereldje, mijnheer Lievens, en voorlopig ziet het ernaar uit, dat men er meer buskruit maakt dan artistieke stromingen. Alleen op het vasteland van Europa kan men zien uit welke hoek de wind waait; ik ben zo hier en daar geweest, begrijpt u . . ."

„Och, wat er in Frankrijk en Italië gebeurt, is zonder twijfel belangrijk. Ik ben voornemens, er deze zomer zelf heen te gaan."

„En dan zal het u opvallen, dat elke verzamelaar, die u bezoekt, u vol trots een

ets van Rembrandt van Rijn als een van zijn kostbaarste bezittingen zal tonen. En waar de etsen gaan, volgen de doeken, dat is mijn ervaring. Nog 'n jaar of drie, vier en zijn werken zullen in de verzameling Ruffo te vinden zijn, in het paleis van de De Medici's of bij Farnese. Zijn bewonderaars wonen van Stockholm tot Palermo. Hij maakt zijn eigen stroming en God verhoede dat hij zich insnoert tot de voorschriften van een ander."

Rembrandt voelde zijn hart zwellen. Als het eens zo was, dat hij, zonder zijn stad te verlaten, de ogen en handen van andere kunstenaars was gaan leiden en hun de wereld liet zien en schilderen zoals nog niemand vóór hem het had gedaan? Als de Farneses en de De Medici's nu eens de stijve Amsterdammers de les lazen en hun lieten voelen, hoe belachelijk ze zich maakten door zijn werk de rug toe te keren? Als dat eens werkelijk zo was . . .

Het was Hendrikje die dag niet naar de zin gegaan. Het was een zachte dag in maart, met een bleek zonnetje na een regennacht, de eerste dag die iets van lente inhield. Zij had het huis eens terdege willen luchten, zoals haar moeder in Ransdorp het altijd deed: alle deuren en ramen openzetten, zodat de wintergeurtjes werden uitgedreven door de lichte voorjaarswind. Maar aan het ontbijt waren haar energieke voornemens al verschrompeld; hoe kon zij aan luchten denken nu hij zo terneergeslagen was door de brief, die zojuist uit Friesland was aangekomen? Sinds het verontrustende gedrag van Geertje Dircx had hij niet meer zo nerveus op de tafel getrommeld, met zijn mond zo stijf gesloten en die diepe rimpel tussen zijn wenkbrauwen.

Het was een slecht teken, dat hij opstond zonder iets gegeten te hebben; het was een nog slechter teken dat hij het huis uit liep zonder te zeggen waar hij heenging of wanneer hij terug zou zijn. De deur sloeg achter hem dicht en pas toen voelde zij, hoeveel pijn het deed dat hij haar niet in zijn zorg liet delen. Maar ook had hij geen moeite gedaan, de brief voor haar te verbergen: de drie dichtbeschreven velletjes lagen in de slaapkamer, op de beddesprei, en dat bewijs van zijn vertrouwen na haar onbescheiden gedrag met de brieven van Geertjes broer Willem maakte het haar onmogelijk, zelf te gaan uitvissen wat eraan haperde.

Maar hij was nu al bijna een uur weg; het was half tien en zij ging zich zo ongerust maken over zijn reactie op de moeilijkheid, dat alle bezwaren opeens wegvielen. Er was toch niemand die haar zag; Hannie was stof gaan afnemen in de schilderkamer, de leerlingen waren aan hun werk en Titus stond voor het raam te kijken naar de nestelende vogels, die met strootjes in hun snavel af en aanvlogen in de populieren. Hendrikje liet de ontbijtborden op tafel staan, veegde haar handen schoon – er mochten geen vetvlekken op de brief komen! – en ging naar boven.

Maar toen ze in hun slaapkamer was, met de puur blauwe hemel buiten de blinkende ramen en het gesjirp en gedartel van de onschuldige vogels in het maartse zonnetje, kon zij het nog niet over zich verkrijgen, de brief te pakken en hem te bespioneren. Het zou iets bederven van het gezegende uur, dat zij hier vannacht hadden beleefd toen ze tegelijk door het eerste onweer van het jaar werden wakker geschrikt. Zij keek aarzelend naar de brief – en halve zinnen drongen zich aan haar op: „. . . de prijzen die jij voor schilderijen hebt betaald . . ." – „je vorstelijke levenswijze . . ." En voordat ze er erg in had, lag ze bij het bed geknield met de brief in haar handen.

Hij kwam van Titus' oom, die herhaaldelijk zei dat hij het recht had, een en

ander te weten ómdat hij Titus' oom was. De Van Uylenburchs daarginds in Friesland maakten zich zorgen om Titus, maar hoe durfden ze op dit late uur hun neus nog in zijn zaken te steken, nadat ze werkeloos hadden aangezien hoe het arme kind in levensgevaar verkeerde in de handen van die waanzinnige vrouw; nadat ze niet één keer waren verschenen om de weduwnaar te troosten, zijn huis op orde te brengen of een krans op het graf van de moeder te leggen? Voorzover Hendrikje de kronkelende zinnen kon begrijpen, wilden zij weten hoeveel geld van Titus er nog op de bank stond en of het er nog zou zijn wanneer hij de leeftijd had om erover te beschikken. Ze waren blijkbaar bang dat het voor ‚ongezonde speculatie in schilderijen' werd gebruikt of ‚verkwanseld aan antiquiteiten en andere nutteloze weeldeartikelen'. Bedoelden ze met ‚weeldeartikelen' misschien ook, dat hij haar overlaadde met kleren en sieraden? Ze zou liever in lompen gaan dan ten koste van Titus uitgedost te zijn, en ze hoopte, dat hij hun dat duidelijk zou maken. Maar . . . nu liet zij haar gedachten over hem door deze brief vergiftigen; waarom zou zij hem er één ogenblik van verdenken, zijn eigen kind te bestelen? Het was enkel en alleen een kwestie van afgunst en wrok; ze hadden een gerucht aangegrepen om hem te treiteren, omdat hun eindelijk ter ore was gekomen dat hij een gewone dienstmeid in alle opzichten, behalve in naam, tot vrouw had genomen. Ze konden toch niet in ernst aannemen dat hij geldzorgen had, iemand met zijn reputatie, met zo'n verzameling in de kunstkamer en een huis als dit . . .

Zij hoorde Titus beneden roepen, wat mankeerde haar, dat ze hem alleengelaten had? „Ik kom dadelijk, schat!" riep ze. Vlug legde zij de blaadjes van de brief weer enigszins zoals zij ze gevonden had en trok de sprei eronder glad. Beneden stond Titus moedeloos met de vlieger, die Carel Fabritius voor hem had gemaakt, in zijn ene hand en de half afgemaakte staart in de andere. Het huis luchten . . . nee, daar zou die ochtend niets van komen; ze moest nu haar belofte van de vorige avond nakomen en de lapjes voor hem aan het touwtje binden.

„Waar was je toch, Hendrikje?" vroeg hij, onbeweeglijk verongelijkt en midden op de tegelvloer.

„Alleen maar even in de slaapkamer."

„Maar wat deed je daar al die tijd?"

„Niets . . . een gat in mijn kous gestopt. Zal ik de lapjes aan de staart van je vlieger binden? Kom, we gaan het meteen doen. Haal jij de lapjes maar en leg ze in de achterkamer op tafel."

„Dat kan niet, alle vuile borden staan nog op tafel."

Lieve help, dat is waar ook! dacht ze. Ik ben nog lang niet klaar; wat moet hij wel denken als hij thuiskomt? „Dat is gauw verholpen," zei ze. Met een hand op Titus' schouder nam ze hem mee naar de beschamende rommel. Titus zelf zag er gelukkig keurig uit; hoewel hij die ochtend thuis zou blijven, had ze hem in donkerrood fluweel gekleed, gewoon omdat ze het zo fijn vond. En eens per week waste ze zijn haar, al was het nog zulk slecht weer. Nee, ze mochten in Friesland denken wat ze wilden, een echt koningskind kon er niet frisser en mooier uitzien dan hij.

Terwijl zij de borden, de kroezen en het tafelzilver naar de keuken bracht, waar Hannie ze zou afwassen, de servetten opvouwde en een schoon kleed op tafel legde, diende zij in gedachten die druktemakers in Friesland van repliek. Was het niet mooi genoeg, dat hij zich tevredenstelde met een onwettige liefde, alleen om de laatste wil van de overledene te eerbiedigen? Was het niet genoeg, dat zij niet naar kinderen mocht verlangen, zoals elke gezonde vrouw, maar elke maand in

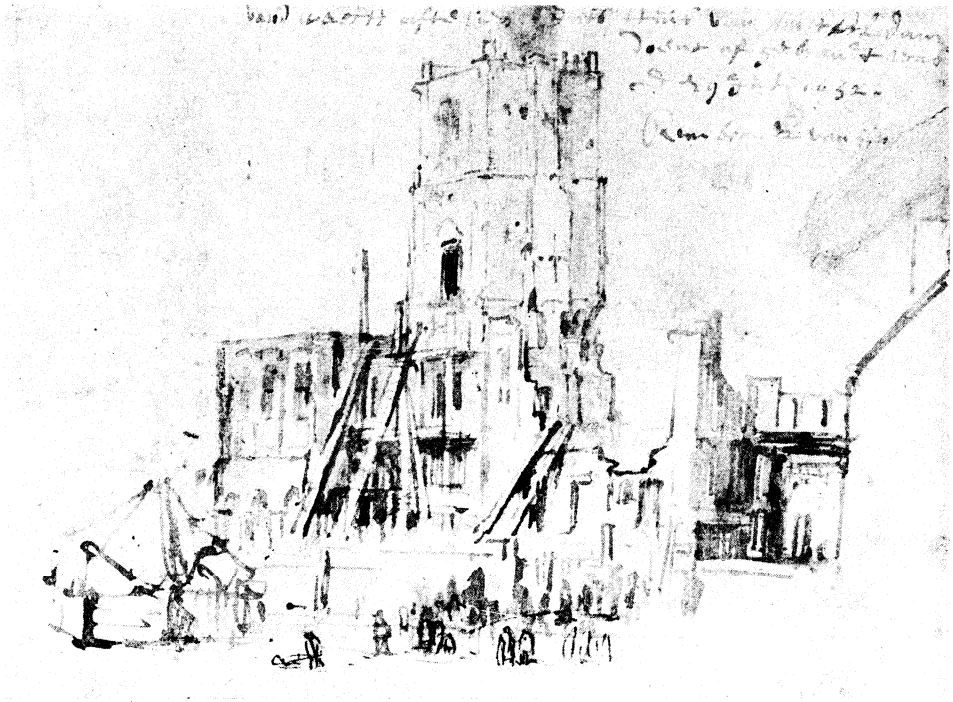

De ruïnes van het oude stadhuis van Amsterdam.
Tekening 1652.
Rembrandthuis Amsterdam.

angst en schaamte moest afwachten of er niets onder haar gordel was dat de toorn van dominee Broekhuyzen en de hele gemeente over haar zou brengen? En als ze zich zo bezorgd maakten om het geld . . . deed zij niet Geertjes werk, haar eigen werk en nog ontelbare dingen die hier in huis nooit iemand had gedaan?

„Ben je boos, Hendrikje?" vroeg Titus. Hij zat aan de tafel en keek haar aan over het hoopje oranje, groene en paarse lapjes en lintjes die mijnheer Fabritius voor hem had bewaard.

„Nee, ik heb alleen een beetje haast. Als jij me nu de lapjes één voor één aangeeft, zal ik ze aanbinden."

Een paar maal onderbrak ze hun bezigheid om hem even te knuffelen. Zij had die intimiteit nodig, omdat de beschuldigende zinnen uit die vermaledijde brief haar bleven plagen. Zou er een kern van waarheid in hun beweringen schuilen? Konden ze van Rembrandt zeggen wat de buren tussen de veldtochten door van haar eigen vader hadden beweerd: dat hij ‚boven zijn stand' leefde? Voor zich zelf wenste hij niets anders dan brood en vis en Amsterdams bier, maar voor haar of Titus bracht hij altijd een geschenkje mee; werden er gasten verwacht, dan ging hij opgetogen naar de markt en kocht alle ingrediënten voor een feestmaal, een speenvarken, een krentenpudding, de beste Franse wijn. Maar dat hij geld van zijn zoon verspilde aan handschoenen of halssnoeren voor haar . . . dat weigerde zij te geloven. Als Titus' oom zo iets geloofde, kende hij Rembrandt slecht.

Toch, toen de kerkklokken tien sloegen, de leerlingen boven aan het stoeien en schreeuwen waren en er iemand kwam om een beloofde ets te halen, die niemand kon vinden, kon zij zich niet meer onttrekken aan een gevoel van verontwaardiging en knagende ongerustheid. En toen hij dan eindelijk kwam opdagen – na half elf, alsof het de gewoonste zaak van de wereld was – was zij niet bij machte, hem een hand toe te steken of zich te laten kussen.

„Je had me wel mogen zeggen, dat mijnheer Smid zijn ets kwam halen. Niemand wist waar hij lag, en hij moest onverrichter zake weggaan," zei ze.

„Maak je geen zorgen." Hij ging naast Titus zitten en maakte de bovenste knoop van zijn jas los. „Er is niets mee verbeurd; ik stuur vanmiddag wel een van je jongens naar zijn huis."

„De jongens hebben boven anders een verschrikkelijk kabaal gemaakt."

„O ja? Dan verdoen ze hun eigen tijd, niet de mijne."

„Maar waar ben je eigenlijk geweest?" vroeg ze hem, voordat ze het kon inslikken.

„Ja," viel Titus bij, „waar bent u geweest?"

„Bij de bank."

„Zeker geld opnemen?" Ook dit was eruit voordat ze het wist. Ze was zo gewend, tegen hem alles te zeggen wat ze dacht, dat ze haar bescheidenheid als gedienstige totaal had vergeten.

„Nee, ik moest er iets bespreken. De brief die je me aan het ontbijt gaf, was van Saskia's familie. Ze willen weten hoeveel geld er is. Volgens het testament moet er een bepaald bedrag voor Titus onaangeroerd blijven, en ik kan hun toch geen uitsluitsel geven zonder eerst te informeren?"

„Wist je dan niet hoeveel je had?" Zelfs haar vader, die volgens de familie ‚onverantwoordelijk' met zijn geld was omgesprongen, had doorgaans wel geweten hoeveel geld er in het houten kistje onder het bed zat.

Het was vreemd en ontwapenend, Rembrandt te zien blozen. „Nee, niet precies,"

zei hij, spelend met de vliegerstaart. „Het is niet zoveel als ik dacht . . . dat is het eigenlijk nooit . . . maar het is wel genoeg."

„Waarvoor genoeg?"

„Mijn hemel, vraag me dat niet! Dat kan ik werkelijk niet uitleggen; ik sta al verbaasd dat ik er zelf hoogte van heb. Als je bedoelt of het genoeg is om aan te zuiveren wat Titus' moeder hem heeft nagelaten, nee, daarvoor is het niet genoeg. Maar de man van de bank zegt, dat ze daarginds niet wijs zijn als ze de zaak zo beschouwen. Op de bank staat niets anders dan de waarde van het huis en de verzameling; wat er aan baar geld ontbreekt, kan daaruit altijd ruimschoots worden aangevuld."

Het leek heel eenvoudig en geruststellend, maar dat kwam waarschijnlijk omdat ze met haar landelijke eenvoud die ingewikkelde geldzaken niet kon volgen. „Het huis alleen al moet een kapitaal waard zijn," zei ze.

„O, zonder twijfel, hoewel die oudere huizen uit de mode raken. Er is niet meer zoveel vraag naar. Niet dat ik van plan ben het te verkopen, en hij zal het ook nooit van de hand willen doen." Hij legde een hand op het hoofd van Titus. „Voor mij staat het vast, dat hij erin blijft wonen. En als het zover is, zal er geen hypotheek meer op rusten."

„Hypotheek?"

„Ja, natuurlijk. Het huis is nog pas half betaald."

Haar schrik was duidelijk zichtbaar. In Ransdorp werd je op straat gezet als je je huis niet betaalde. Wonen in een half betaald huis stond in Ransdorp gelijk aan wonen bij een gescheurde dijk; de mensen hadden rust noch duur tot de laatste florijn op tafel lag en de gevreesde papieren verbrand waren.

„Je hoeft je echt niet bezorgd te maken. Nog een stuk of vier opdrachten als die van de prins, en alle leed is geleden."

„Maar de man, van wie je het kocht, heeft hij geen bezwaar?"

„Thijs? Waarom zou hij bezwaar hebben? Hoe langer ik wacht met afbetalen van de hoofdsom, des te meer rente hij opstrijkt. Hij schiet er trouwens geen duit bij in. Hoe de smaak ook verandert, het huis blijft altijd een bepaald bedrag waard."

Ze had nu gedwee moeten knikken en zwijgen, maar ze kon het niet helpen, de angst stroomde naar binnen als water door een lekkend dak. „Maar als hij nu toch eens plotseling zijn geld komt opeisen? Wat doe je dan?"

Hij keek met gefronst voorhoofd naar de hoop lapjes, maar ze wist dat zijn boosheid door haar vasthoudendheid was gewekt. Wat mankeerde haar toch, dat ze zijn brieven las en ze hem ter verantwoording riep alsof ze zijn getrouwde vrouw was?

„Het is hoogst onwaarschijnlijk dat zo iets zal gebeuren." Hij had nog nooit zo koel tegen haar gesproken. „Maar áls het gebeurt, kan ik altijd aan geld komen."

„Door het te lenen?"

„Welnee, waarom zou ik moeten lenen? Wat er in de kunstkamer staat en hangt, brengt het dubbele bedrag van de hypotheek op! De verzameling is een soort zekerheid, al ben ik er niet bepaald op gebrand, er iets van te verkopen. Ik kan mij een beter tijdverdrijf voorstellen dan overwegen waarvan ik het eerst afstand zal doen, van de Rubens of de Brouwers."

„Als we niet in geldnood zijn, hoef je er ook niet aan te denken."

„We zijn niet in geldnood. Thijs laat de zaken rustig zoals ze zijn en ik kan Saskia's familie een afdoend antwoord geven, dus we praten er niet meer over. Er

zijn al genoeg dingen die het leven zijn vreugde ontnemen zonder dat we er zelf problemen bij bedenken."

Hendrikje huilde, tot haar eigen verbazing. „Ik heb er spijt van, liefste, het was niet mijn bedoeling, je akelige gedachten in te geven. Ik heb nu eenmaal geen verstand van die dingen; in Ransdorp bekeken we zulke geldkwesties altijd heel eenvoudig, dat is natuurlijk verkeerd . . ."

Titus legde zijn wang tegen haar aan. Titus troostte haar, hij niet. „Wat de jongens betreft, heb je in elk geval gelijk," zei hij met een poging tot redelijkheid. „Ik kan ze helemaal hier horen. Ik ga maar eens kijken wat ze uitspoken."

Hij zou weggelopen zijn – hij was al bij de deur – als hij niet die kinderlijke, aandoenlijke snik van haar had gehoord. Hij bleef op de drempel staan, vertederd.

„Stel je niet zo dom aan, Hendrikje. Ik weet niet eens meer hoe het ter sprake is gekomen. Het is me nog nooit in mijn leven zo goed gegaan als nu! Er komen nog meer opdrachten uit Den Haag, en ik heb je verteld, wat mijnheer Huygens zei over mijn bekendheid in Europa. Er is werkelijk geen vuiltje aan de lucht. Het leven is al kort genoeg, laat ons het genieten zolang we nog kunnen."

„Ik heb er zo'n spijt van . . ."

„Denk er niet meer aan. Maak de vlieger van de jongen af, dan kunnen jullie hem samen gaan oplaten. Je moet trouwens meer buitenlucht hebben, je zit veel te veel in huis."

Hij bleef met zijn mantel over zijn arm op de drempel van de keuken staan en keek stil naar de twee, die verdiept waren in hun vreedzame bezigheden. Hendrikje sorteerde de gedroogde erwten en haalde de bruine en rotte eruit; Titus zat aan zijn schrijftafeltje bij de haard het abc te leren. „h, i, j, k," zei hij, als een zingende engel. Hij was nu zes jaar, zat op school in de eerste klas. Hij was geen kleuter meer; zijn molligheid had plaats gemaakt voor een bijna doorschijnend tengere gestalte. „l, m, n," prevelde Hendrikje, terwijl ze haar sierlijke handen in de lichtgroene berg gedroogde erwten begroef. „Ga je de deur uit, liefste?"

„Ja, even naar de rabbijn. Ik had gedacht . . ." – hij had het zo dikwijls gevraagd, dat het voorstel nog maar een lege vorm was – „ik had gedacht, dat je wel eens mee kon gaan."

„Ik zou heel graag meegaan, dat weet je wel." Zo begon het antwoord altijd, met steeds dezelfde glimlach. „Ik ben steeds graag waar jij bent, maar het kan eigenlijk niet . . ."

„Waarom niet? Die erwten lopen niet weg."

„Daar gaat het niet om, maar ik ben moe en dan zou ik me helemaal moeten verkleden . . ."

„Onzin. Je kunt gaan zoals je bent. Hoogstens een halssnoer en een paar armbanden . . ."

„En ik zou me niet prettig voelen als ik Titus alleen in dit grote huis had achtergelaten."

Het had geen zin, te zeggen dat Hannie en vijf leerlingen ook nog in huis waren. Ze wilde niet met hem bij zijn vrienden op bezoek gaan omdat alleen een schaamteloos wijf bezoeken ging afleggen met haar onwettige minnaar. Tot zondigen was zij bereid, maar het moest geen openbare vertoning worden. Ze smeekte hem dus met haar ogen, haar de schande te besparen en er nu niets meer over te zeggen.

Hij wilde geen onenigheid; hij won het toch altijd van haar, want haar tong stond niet naar kijven. En ze zag er zo jong en teer en weerloos uit, met haar smekende ogen en gladde voorhoofd. „Zoals jij wilt, Hendrikje." Hij kwam naar haar toe en kuste haar.

„Als u terugkomt, vader, zal ik het hele alfabet voor u opzeggen," beloofde Titus.

„Dat dacht je maar! Als je vader terugkomt, lig jij al lang en breed onder de wol."

Ze zei het om zelf weer even haar gezag te voelen, maar ook om Rembrandt duidelijk te maken dat hij niet ter wille van haar extra vroeg behoefde thuis te komen. Nu maakte hij het nooit laat, want hij had altijd haast om weer bij haar te zijn. De royale manier waarop ze hem zijn vrijheid als iets vanzelfsprekends gunde; de echte belangstelling waarmee ze vroeg hoe het geweest was en wie hij had ontmoet; haar oprechte vreugde als hij een stukje gebak van andermans tafel voor haar meebracht – dat alles had gemaakt, dat hij in de drie jaar van hun één zijn hoogstens tweemaal 's avonds na elven was thuisgekomen.

„Zet je hoed op, het regent." Ze ging verder met de erwten. En hoewel de rabbijn maar een paar huizen verder woonde, nam hij zijn hoed, alleen omdat zij het zo goed en zorgzaam bedoelde.

Misschien, dacht hij op straat, terwijl de februariregen op zijn hoed tikte, was het toch beter dat hij alléén ging. Jan Six zou er zijn, onlangs teruggekeerd uit Den Haag, en Jan zou hem kunnen vertellen of de prins van plan was, een even groot kunstverzamelaar te worden als zijn vader. Was de uitslag teleurstellend, dan zou zij maar nodeloos schrikken en zich ongerust maken, alsof zij de volgende dag al niets meer te eten zouden hebben. Ze was vorig jaar toch al zo geschrokken bij het bericht, dat prins Frederik Hendrik was gestorven. Het feit, dat hij steeds meer etsen verkocht, ook aan buitenlanders, stelde haar geen seconde gerust. Ze zou pas tevreden zijn als ze een ondertekende opdracht van Farnese of De Medici zag. De kans, dat de jeugdige prins Willem zijn opvolging wilde vieren met de bestelling van een reeks schilderijen, kon haar ook niet opbeuren; zij was nog steeds verdrietig omdat prins Frederik Hendrik, die wél opdrachten gaf en een week voor de afgesproken tijd had betaald, nu geen bestellingen meer kon doen.

Die gedachten maakten Rembrandt zelf ook bijna ongerust; hij was dan ook blij toen hij goed en wel in de kleine voorkamer van de rabbijn zat, smaakvol, maar wat overdadig ingericht met lichtbruin leer, groen fluweel en ontelbare uitheemse en kostbare voorwerpen.

De rabbijn had zich voor de gelegenheid zo mooi gemaakt als zijn ambt het toeliet: hij had zijn beste zwarte pak aangetrokken, zijn baard zorgvuldig gekamd en zijn haar zo lang geborsteld tot het eerbiedwaardige grijs als zilver glansde in het kaarslicht. Maar hoewel hij Rembrandt zijn beide handen toestak, met zijn gewone hartelijkheid vroeg naar de jongen en welk werkstuk hij nu onder handen had, was er iets onrustigs in zijn lichte ogen. Met enige haast droeg hij de bezoeker over aan mijnheer Pinero en Jan Six, die aan weerszijden van het haardvuur in leunstoelen zaten. En nadat ook hij en Rembrandt hun stoelen naar het vuur geschoven hadden, mengde hij zich niet in het gesprek, maar keek met zijn wat slaperige ogen naar het vloerkleed, kennelijk bezig met eigen gedachten.

Het gesprek tussen Pinero en Six ging over de gebeurtenissen in Engeland. „Als ze hem gevangen nemen," zei Pinero, „zullen ze hem zeker onthoofden. Het gaat nu om zijn leven of het hunne. Ze kunnen niet meer terug."

„Dat is waar . . ." zei Jan Six peinzend, terwijl hij ernstig naar de lange benen

van de boekverkoper in de muisgrijze broekspijpen keek. „En het zal zijn verdiende loon zijn. Met al zijn grote woorden en al zijn zwier is hij een bedrieger geweest."

„Een bedrieger? Als we alle bedriegers lieten onthoofden, zouden er meer hoofdloze lijken liggen dan we in een jaar konden begraven. Nee, hij moet niet onthoofd worden omdat hij een bedrieger is, maar omdat hij machtig is als hij blijft leven, en omdat hij gek is; een machtige gek is gevaarlijk voor iedereen."

Jan Six liet het antwoord over aan de ouderen, maar die voelden zich blijkbaar ook niet geroepen. Pinero geeuwde, de rabbijn draaide de grote zelgelring om zijn vinger en een paar minuten lang sprak niemand. In die levenloze stilte kon Rembrandt er niet toe komen, te vragen hoe men in Den Haag nu tegenover de schilderkunst stond. Het was beter, daarmee te wachten tot de wijn van Menasseh ben Israel hen had verwarmd.

Die wijn werd binnengebracht door een jonge vrouw, een dochter van het joodse volk. Een witte kap, die haar haren en het halve voorhoofd bedekte, en de naaktheid van haar gezicht maakten opeens alles in de kamer, wat Hebreeuws was, dubbel opvallend. De zevenarmige kandelaar op de schoorsteenmantel, de grote thora die open op tafel lag, de wanden zonder beeltenissen, het zilveren dienblad waarin één enkel woord in Hebreeuws schrift was gegraveerd.

„Ze is nieuw, hè? Waar heb je haar vandaan?" vroeg Pinero zodra de vrouw de kamer uit was.

„Zij is een van degenen die onlangs uit Polen zijn gekomen," zei de rabbijn bedroefd. „In het begin wilde zij maar al te graag hier werken, maar haar ijver is al gezakt. Het zal me sterk verbazen als ze nog een maand blijft. Ik dacht dat ik mij aan de voedselwetten hield, maar zij denkt er anders over. Ik dacht dat ik redelijk vroom was, maar in haar ogen ben ik weinig beter dan een afvallige. Nu ja, wat heb ik eigenlijk met haar te maken. Over een paar maanden vindt ze wel een Poolse student, scheert haar hoofd kaal en trouwt met hem. Ze zullen dan wel op een vies zoldertje gaan wonen, waar het krioelt van de ratten, maar hun gans – als ze die kunnen betalen! – zullen ze precies op de voorgeschreven manier slachten; niemand zal haar vragen, zich aan de gojims te vertonen of op vrijdagavond een pot boven het vuur te hangen. Het is een trieste zaak, triester dan u wel denkt. Laten we het over iets anders hebben. Mijnheer Six, vertelt u ons eens wat er zoal in Den Haag gebeurt."

Jan Six was blijkbaar niet gelukkig met dat verzoek. Hij legde een hand op Rembrandts mouw en zei: „Om te beginnen, wil ik je zeggen dat ik al je schilderijen heb gezien, de oude en de nieuwe. Ze hangen in de particuliere vertrekken van de prins; degene die ze heeft opgehangen, verstond zijn vak. De lichtvalling is volmaakt, niet zo sterk dat het licht weerkaatst wordt, maar juist intens genoeg om het rood en goud te doen uitkomen."

„En heb je de indruk, dat prins Willem erop gesteld is?"

„Ik . . . ik heb de indruk, dat hij zich in het geheel niet voor de schilderkunst interesseert. Ik betwijfel of hij een Rafaël van een Michelangelo kan onderscheiden. Kanonnen, forten, belegeringsmachines, daar stelt hij belang in. Als zijn vader de vrede met Spanje niet onontkoombaar had gemaakt, zou hij nu dadelijk naar het zuiden trekken. Hij wil tegen alles en iedereen vechten, desnoods tegen Amsterdam."

„Je gekscheert natuurlijk," zei Pinero, „maar waarom zou het onmogelijk zijn . . ."

Het was kwetsend dat al deze goede vrienden, die toch belang in zijn werk beweerden te stellen, zo luchthartig over de versplintering van zijn hoop op nieuwe

opdrachten heenstapten. Zagen ze niet hoe zijn gezicht verstijfde? Begrepen zij niet dat hij te zeer terneergedrukt werd door persoonlijke moeilijkheden om aan de zorgen van het land te kunnen denken? Hij boog zich voorover en vroeg met zo levendig mogelijke belangstelling: „Hoe zou je hem beschrijven? Wat voor iemand is hij?"

„Hij is een volmaakt kleurloze figuur. Zo kleurloos en slap dat een mens niet begrijpt waar hij al die militaire eerzucht vandaan haalt. Het is voorlopig nog niet te zeggen, op welke van de vijf, zes vijanden, die in aanmerking komen, hij zich zal storten. Kan het Spanje niet zijn, dan heeft hij altijd Denemarken of Engeland, Zweden of Frankrijk nog. Nee, het is allesbehalve plezierig bij hem; ik was blij dat ik kon vertrekken. Het enige werkelijk goede nieuws, dat ik kan overbrengen, is voor u, rabbi."

„Een beetje goed nieuws kan ik wel gebruiken."

„Prins Willem heeft uitdrukkelijk en in mijn bijzijn gezegd, dat hij ernstig voornemens is, het beleid van gastvrijheid tegenover de joden voort te zetten."

De rabbijn stond zuchtend op, vulde de glazen bij en ging hoofdschuddend weer op zijn hoge stoel zitten. „De prins beseft blijkbaar niet, wat hij zich met die belofte op de hals haalt. Ik ben natuurlijk innig dankbaar voor zijn edelmoedigheid, maar ze weten in Den Haag niet, wat voor joden als gevolg van de pogroms hierheen zullen komen."

„Het Huis van Oranje heeft nog nooit reden gehad, zich te beklagen over de joden uit Spanje en Portugal."

„Dat is volkomen waar, maar met de Poolse joden is het iets anders. Wij uit het zuiden brachten goede manieren mee. Drie, vier maanden na onze aankomst vielen wij niet meer op, afgezien van onze godsdienst en ons accent. Op straat waren we niet van de anderen te onderscheiden."

„En bovendien," zei Pinero, „hadden wij iets te bieden. We hadden waardevolle handelsbetrekkingen in de oosterse havens, waarvan de Nederlanders konden profiteren."

„En waarom zouden de Poolse joden niets nuttigs kunnen doen?" vroeg Jan Six.

„Omdat het boeren zijn, mijnheer Six, domme boeren, fanatiek, en aan lager wal geraakt. Met die troebelen in Engeland en de nieuwe prins in Den Haag ligt het werk hier niet meer opgeschept. Zelfs een Nederlandse dorpeling, die gezond van lijf en leden is, kan weken ronddolen voordat hij emplooi vindt, laat staan een buitenlander, die liever de hongerdood sterft dan dat hij werkt op de sabbat en die te dom en te onwillig is om een woord Nederlands te leren."

„Maar er komen er duizenden, alleen de goede God weet hoevéél duizenden," zei de rabbijn. „Elke week wordt er in Polen weer een joods dorp platgebrand; het enige wat ze meebrengen zijn de kleren aan hun lijf. U hebt hen gezien, mijnheer Van Rijn, op straat krioelt het ervan. Er is haast geen huiseigenaar in de joodse wijk, die er geen heeft opgenomen."

Ja, hij had hen gezien. Hij had er zelfs een paar getekend, met hun brede hoeden, hun vettige jassen van oude zakken, om het middel met een touw dichtgebonden. Ze droegen door de motten aangevreten bouffantes om hun gezicht, tot aan de angstig starende ogen; om hun voeten en benen hadden ze vieze lappen gewikkeld. Ze liepen waggelend (hij had Titus nog een standje gegeven omdat hij hun loopje had nageaapt). Hun vrouwen, met gescheurde omslagdoeken en lelijke pruiken, zagen eruit als heksen en hun kinderen waren niets anders dan een paar grote,

verschrikkelijke ogen en uitstekende botten. Hendrikje had hun eten aangeboden, maar met een hand afwerend voor hun mond waren ze hard weggelopen.

De dochter Israëls kwam weer binnen, haar ogen neergeslagen, om de onbesnedenen niet te zien. Op het dienblad, dat zij droeg, lagen schijven appel, gekruid met nagelen en kaneel; een dik, geel kaasje omgeven door mootjes witvis; olijven, groene en zwarte; potjes kweeperen- en kersenjam; repen gekonfijte gember en een stapel dampende, gesmeerde beschuiten. De rabbijn stond bekend om zijn delicieuze hapjes, die nu dubbel welkom waren na de zwaartillende gesprekken over ernstige onderwerpen. Nu was er iets, waarover ze van harte en vrijuit konden converseren!

Ze spraken afkeurend over de moderne gewoonte, de kostelijkste vis te bederven door er azijn over te gieten en ze te verstikken in kappertjes. Ze waren het erover eens, dat het slechtste thuisgebakken brood nog lekkerder was dan wat je bij de bakker haalde. Ze vergeleken de Portugese wijnen met de Franse, Italiaanse olijven met Spaanse. De gastheer vertelde, hoe een geraspt stukje sinaasappelschil in het deeg wonderen deed voor de pannekoeken, dat kunstgreepje had hij in zijn jeugd in Frankrijk geleerd, toen hij en zijn familie een tijdelijke toevlucht in het protestantse bolwerk La Rochelle hadden gevonden.

En ze zouden nog wel een uur over alle mogelijke heerlijkheden gepraat hebben als er niet op een merkwaardige manier was geklopt: driemaal vlug achtereen, even stilte en dan nog één keer. De rabbijn wist al wie het was. „Bij mijn ziel, daar is Nahum alweer," zei hij. Geërgerd smeet hij zijn servet neer en ging de kamer uit. „Wat wil hij op dit late uur?"

De doornat geregende man, die op de smetteloze tegels van de gangvloer stapte, zag er met zijn gescheurde mantel en zijn smerige lappen om zijn benen uit als een afgezant van de onherbergzame duisternis zelf. Zijn gezicht ging schuil achter de rand van zijn hoed en de hoog opgetrokken bouffante, maar zijn stem – in een onverstaanbare taal – klonk dringend en gebiedend.

„Ze spreken Hebreeuws, Rembrandt, als het je interesseert," zei Pinero. „Hij is een asjkenazim uit Polen. Hij is hier pas een paar maanden, maar is er iets onaangenaams aan de hand, dan zit hij er midden in. Ik hoor, dat hij nu weer zit opgescheept met een oude man in de synagoge. Nahum is bang dat hij longontsteking heeft; hij vindt het niet raadzaam, hem daar de hele nacht in de kou te laten."

Met een hoofs gebaar, dat slecht bij de omstandigheden paste, liet de rabbijn zijn bezoeker binnen. De man zette eerst zijn hoed af, ontdeed zich van de lange bouffante waarmee hij misschien een kostbaar voorwerp omver zou sleuren, en van de vettige mantel die het kaarslicht niet kon verdragen. Ze zagen nu dat hij tenger en jong was, niet veel ouder dan dertig. Jan Six verbrak de stilte door het medeleven van een buitenstaander te tonen: „Waar woont hij?"

„Nahum? Eigenlijk nergens," zei Pinero. „Als er onderdak voor hem is gevonden, geeft hij het aan een ander. Hij slaapt, áls hij slaapt, in de synagoge."

Was het die dakloosheid en de bijbeltekst die erdoor werd opgeroepen – ‚De vos heeft zijn hol, de vogelen hebben hun nest, maar waar zal de Mensenzoon zijn hoofd neerleggen?' – was het die dakloosheid of iets anders, dat deze man in Rembrandts ogen niet één van de velen maakte, maar de verpersoonlijking van allen? Zoals hij daar in de knusse, keurige kamer stond, beschaamd om zijn haveloze kledij, maakte hij op een onverwachte manier alle anderen beschaamd. Zijn natte, donker roodbruine haar viel in slierten langs zijn baardige gezicht, een

gezicht zo bleek, uitgeput en kwetsbaar door honger en vermoeidheid, dat het was alsof de dood er al in woonde. Het gezicht was duidelijk Slavisch, maar de ogen behoorden tot alle rassen en volkeren, het waren de ogen van heel de lijdende mensheid.

„Nahum zit met een moeilijke situatie," zei de rabbijn. „Er is een oude man in de synagoge . . ."

„Ik heb het al gehoord," zei Pinero. „Breng hem maar naar mijn huis. Ik heb er al twee, maar mijn vrouw redt het wel."

Maar die grote zaal dan, alleen bevolkt door beelden, en het lege voorhuis en het kamertje waar Geertje had geslapen . . . Het aanbod lag al op zijn lippen, maar de boekverkoper keek hem met een wrang lachje hoofdschuddend aan. „Laat maar, het zou niet kunnen. God zegene je ervoor, maar dit soort mensen sterft liever in de synagoge dan dat het naar bed gaat onder het dak van een onbesnedene."

Hoewel Nahum geen Nederlands verstond, had hij de strekking van Pinero's woorden begrepen. Hij keek Rembrandt aan met een bleek licht van dankbaarheid in zijn ogen en maakte een tijdeloos, oosters gebaar in zijn richting: hij bracht zijn verslapte hand eerst naar zijn voorhoofd, daarna naar zijn hart.

Na nog een paar woorden in het Hebreeuws wilde hij weggaan, maar de rabbijn bood hem eerst iets te eten aan. Uit alle kostelijke spijzen op het blad koos hij een eenvoudige beschuit; Rembrandt zag hoe de magere vingers de beschuit braken . . . driemaal had hij de Emmaüsgangers geschilderd, zonder ooit tevreden te zijn met de handen die het brood braken . . .

Misschien waren de anderen even diep onder de indruk van de vreemde bezoeker als hij; hoe het ook zij, terwijl de rabbijn hem uitliet, sprak niemand een woord. Pas toen de rabbijn terugkwam uit de koı de gang en bij het vuur ging staan, werd de stilte verbroken: „Jullie ziet het: het is zoals ik zei. Ze zijn anders, volslagen anders."

„Is hun ritueel ook anders dan het uwe?" vroeg Jan Six. „Om een vergelijking te trekken: zo verschillend als het lutherse van het gereformeerde?"

„Wel iets anders, maar daar zit het niet in. Ze zijn zélf anders, je kunt hen niet begrijpen, je weet nooit wat ze denken en voelen. Al bereikten we op alle punten van de wet overeenstemming met hen, dan was de moeilijkheid nog niet uit de wereld. Ik zie deze Nahum vrijwel dagelijks, en het wil maar niet vlotten tussen ons. Ik zou even goed tegen een Afrikaan of een Chinees kunnen praten. Het is een ander ras, uit een andere wereld . . ."

En plotseling, met een overrompelende zekerheid die hem de leuningen van zijn stoel deed omklemmen, wist Rembrandt dat deze vreemdeling, deze ongewenste man die hun een ergernis en een vermaning was, het wezen van Christus zelf in zich droeg. Zoals Nahum in de kamer van de rabbijn had gestaan, zo moest Hij gestaan hebben in de Tempel, tussen de farizeeërs en de schriftgeleerden, niet in staat hen te volgen in hun verstandelijke tussenweg, brandend van ongeduld om de lijdende menigte te helpen, de anderen dwingend, aan het onmetelijke leed en de schrijnende honger te denken.

Ze weidden uit over de verschillen tussen het Portugees-joodse en het Pools-joodse ritueel, maar hij luisterde niet meer. Hij staarde voor zich uit en zag een schilderij vorm aannemen: Nahum als de Christus, want was niet Christus zelf een uitgestoten jood? Het werd niet zoals hij het vroeger had gedaan; de Heer zat daar niet als een vermomde koning, om zich te openbaren aan zijn verschrikte en

verbijsterde apostelen, hen verblindend met zijn licht. Neen, de Heer zat wat voorovergebogen, gekastijd, vermoeid nog van het juk dat pas onlangs van zijn smalle schouders was gevallen, getekend door de dood die hij was gestorven, mild van erbarmen met hen die deze dood nog moesten ondergaan, een smeekbede om erkenning in zijn grote, vochtige ogen die te veel hadden gezien. En het licht, dat uit hem straalde, was geen licht en straalde niet; het was een bijna onzichtbaar schijnsel, zo ijl als het kaarslicht van de rabbijn om het hoofd van Nahum.

Hij stond op. „Het is al laat; ik moet gaan."

„Het is nog nauwelijks tien uur!"

„Laat hem maar," zei Pinero, „zijn duiveltje heeft hem weer te pakken, is het niet, Rembrandt? Als je het afgeschud hebt, vraag mijn vrouw en mij dan nog eens te eten. We zijn in weken niet bij je thuis geweest."

Dat werd gezegd met de bedoeling (Rembrandt begreep het), hem duidelijk te maken dat er ook zonen van Abraham waren, die er géén bezwaar tegen hadden, voedsel uit een niet-joodse keuken te gebruiken. Maar waarom ging Jan Six met hem mee tot de deur, keek hij hem zo ernstig aan en hield hij zo lang zijn hand vast? Ach, natuurlijk: het hinderde de jongeman, dat hij zulk slecht nieuws uit Den Haag had meegebracht; hij kon niet weten hoe onbelangrijk dat nieuws nu was, hoe alles in het niet verzonk bij de noodzaak, dit op papier te zetten . . . snel, voordat het onvolmaakte geheugen ging vervagen . . . die grauwe wangen, aangeraakt door de dood, die handen, die ogen.

In aanmerking genomen, hoe gunstig het sluiten van de Vrede van Munster voor Amsterdam was – het kreeg nu het recht, openlijk handel te drijven met de voormalige Spaanse vijand en beleefde de officiële beëindiging van vijandelijkheden, die drie generaties hadden geteisterd – was het opvallend, dat de stad er zo'n armzalig feest van maakte. Het was alsof de fantasie van de burgerij was uitgeput na de daverende ontvangsten van Maria de Medici en de Engelse koningin en haar dochter. Niemand wenste de kosten te dragen van een optocht te water of zich in te spannen voor een groot openbaar banket. Toespraken voor het stadhuis en brandende teertonnetjes voor de woningen van vaderlandslievende burgers, dat was vóór de oorlog genoeg geweest en dat moest men nu ook maar voor lief nemen. De mensen zouden hun blijdschap en dankbaarheid thuis wel vieren, bij een gebraden gans, met de oude Nederlandse vrijheidsliederen en de verhalen over de Spaanse dwingelandij. En als de teertonnetjes dan waren opgebrand, gingen ze vroeg en verstandig naar bed.

Dokter Nicolaas Tulp – of burgemeester Nicolaas Pieterszoon, zoals hij nu in de annalen werd vermeld – behoefde geen toespraken te houden, omdat hij een keelaandoening had. Hij was dankbaar om die lichte ongesteldheid; hoewel hij blij was met de vrede, die hij aanvaardde als de laatste vrucht van Frederik Hendriks degelijke, maar beperkte wijsheid, was hij niet in staat, de loftrompet erover te steken. En terwijl hij door de zomerse avondschemering liep, kon hij het niet jammer vinden dat menig gezin zelfs het vereiste teertonnetje achterwege had gelaten. Hier en daar had iemand opzettelijk vergeten, dat knetterende vaatje rook, stank en vlammen buiten te zetten; waarschijnlijk – en dat verheugde hem – was die nalatigheid eerder het gevolg van ontevredenheid dan van gemakzucht.

De mennonieten, de quakers en de predikanten en ouderlingen van de hervormde Kerken hadden het verzoek van de vroede vaderen naast zich neergelegd. Hun

stoepen zonder vreugdevuur en hun dichtgetrokken gordijnen maakten het duidelijk, dat zij zich niet konden verheugen in een verbond met de moordenaars van hun geestelijke voorvaderen, een verbond dat des te beschamender was omdat het achter de rug van hun oude, trouwe bondgenoten, de Franse protestanten, was gesloten. In Londen bloeide de zaak der protestanten, maar in Parijs was een deerniswekkend dieptepunt bereikt; en zij, die er in Marseille, L'Isle of La Rochelle nog voor wilden vechten, zouden hun weinigje fut wel verliezen nu hun enige machtige bondgenoten gingen samenspannen met het fel-katholieke Spanje. De Zweedse afgezanten waren ernstig verontrust, de Deense afgezanten waren verontwaardigd, en op de kaden, waar degenen woonden die in noordelijke wateren visten, was geen feestelijke rook, klonk geen lied. De jodenbuurt – de dokter wandelde erdoor op weg naar Rembrandts huis, want waarheen kon hij op een avond van officiële vrolijkheid anders gaan? – de jodenbuurt had het teertonnetje eenstemmig verworpen en dat was begrijpelijk. Niemand kon van de joden verwachten, dat ze vreugde toonden om het verdrag met een land, dat hun voorvaderen op lekke schuiten had gezet en de wereld had ingeschopt, waar zij rondzwierven van de ene haven naar de andere, bezocht door pest, hongersnood en de onbarmhartige subtropische zon.

Natuurlijk brandde er geen vreugdevuur voor het huis van Rembrandt; natuurlijk waren de gordijnen dichtgetrokken, alsof hij geen kaarsvlammetje tot de twijfelachtige feestelijkheid wilde bijdragen. Dokter Tulp kon er slechts om glimlachen, ondanks het feit dat hij burgemeester was. Als zoon van Leiden – de stad die haar dijken had doorgestoken om de vijand te laten verdrinken; de stad die de joden en mennonieten goed gezind was – had hij het volste recht, zich niet aan het verzoek te storen.

De hitte van de duizenden vuren was drukkend, hun rook prikkelde pijnlijk in de ontstoken keel van de dokter; hij zou blij zijn als hij binnen was.

De herinnering aan andere openbare feestavonden was zo sterk, dat hij onwillekeurig weer een huis vol gasten bij Rembrandt verwachtte. Hij dacht ook zo sterk aan Saskia, dat hij, toen de zevenjarige Titus opendeed, in zijn hart zei: ‚dit is alles wat er van haar is gebleven . . .'

„Goedenavond, dokter," zei de aanvallige knaap – en hij keek hem aan met háár ogen, lachte tegen hem met háár mond. „Wij hebben geen teertonnetje, want Hendrikje zei dat het oneerbiedig zou zijn tegenover dominee Broekhuyzen, en mijn pappa zegt dat het oneerbiedig zou zijn tegenover mijn grootvader Van Uylenburch en mijn grootvader Van Rijn, dus wij hebben er geen, u wel?"

Jongetjes van zeven worden niet graag meer gezoend; hij legde dus zijn hand even op het vurig gouden haar. „Ja, ik heb er een, maar alleen omdat ik burgemeester ben. Burgemeesters kunnen zich aan zo iets niet onttrekken. Vind jij de teertonnetjes leuk?"

„Niet erg, ze stinken zo." Hij trok zijn neus op. Die was wat platter geworden, als de neus van zijn vader. „En het doet pijn als je de rook in je ogen krijgt."

„Reken maar, en je gaat ervan hoesten. Hebben jullie mensen vanavond?"

„Nee, alleen Hendrikje en pappa zijn er. Hendrikje en ik spelen met de dobbelstenen in de achterkamer en pappa is in de schilderkamer. Komt u binnen?" Elegant maakte hij een uitnodigend armgebaar; dat kon de eenvoudige vrouw uit Ransdorp hem niet geleerd hebben, het was aangeboren.

Maar toen zij, de eenvoudige vrouw uit Ransdorp, struis, trots en proper, hem

verwelkomde, bedacht hij dat ook zij kon wedijveren met de besten die vanavond het stadhuis bevolkten. Met ingehouden, maar oprechte hartelijkheid bood ze hem een stoel bij de grote ronde tafel aan. „Rembrandt zal verheugd zijn u te zien. Titus, loop gauw naar boven om je vader te zeggen, dat dokter Tulp er is. En glijd niet uit op de trap, hij is pas geboend."

Terwijl ze praatten over teertonnetjes, toespraken en de ongemakken van een zere keel, probeerde hij te bedenken of zij opzettelijk of tegen wil en dank kinderloos was; of haar opsluiting in dit huis – ze verliet het alleen om naar de kerk en de markt te gaan – haar rusteloos of rustig maakte; of zij de dode haatte en vreesde of aanvaardde. Eén ding was zeker: zij hield van de jongen alsof hij haar eigen kind was; toen hij terugkwam, na zijn vader geroepen te hebben, waren haar kalme ogen bijna voortdurend op hem gericht. „Titus heeft vanavond zevenmaal met de dobbelstenen van mij gewonnen, is het niet, Titus?" En de jongen was ook niet bij haar weg te slaan en liet geduldig toe, hoe ze zijn verwarde krullen ordende.

De heer des huizes kwam besmeurd en onverzorgd deze rust binnenvallen, met verwilderde haren en losse kiel. Hij was blijkbaar verdiept geweest in zijn werk, maar herstelde zich resoluut, wreef zijn handen en vroeg Hendrikje, wat dit nu voor gastvrijheid was – waar was de rest van de koek, die ze die avond hadden gegeten, waar waren de noten, de krenten en de wijn? Zij ging naar de keuken, de jongen liep met haar mee – en heel even keken Rembrandt en de dokter elkaar zwijgend aan. Toen zei hij: „Prettig dat u er bent. U bent na de grote feesten altijd even aangekomen . . . ja, dat weet ik nog heel goed."

„Ik vrees echter, dat ik je afhoud van iets dat je wilde voltooien."

„Welnee, niet in het minst." Hij kwam naast de dokter aan de tafel zitten. „Het zou treurig met me gesteld zijn als ik een goede vriend liet wachten tot ik klaar was met wat ik nu onder handen heb. Daarmee ben ik nog wel drie, vier jaar bezig."

„Weer een bijbelse voorstelling?"

„Ja, maar het wordt een ets. Mijn schilderijen worden in het buitenland niet gekocht, maar mijn etsen wel, en ik ben het eens met Constantijn Huygens: het buitenland zal de meeste kopers opleveren. Ik laat het u nog wel eens zien, als u in de stemming bent. Hoe staat het met het grote jolijt? Ik moest er eigenlijk aan deelnemen, want ik betwijfel of er bij mijn leven nóg eens een vrede te vieren is, maar het is vreemd, ik kan er niet toe komen."

Hendrikje kwam terug met een groot blad lekkernijen; Titus liep achter haar aan en droeg trots de karaf. Zodra zij de servetten en het zilver op tafel had gelegd – Rembrandt raakte even haar wang aan met zijn hand, toen ze naast hem gebogen stond – verontschuldigde zij zich en ging de jongen naar bed brengen. En zij deed alles zo rustig en onopvallend, dat het gesprek zonder storing kon doorgaan.

„Heel verstandig, thuis te blijven," zei dokter Tulp. „Die teertonnetjes zijn geen goed idee geweest; ze stinken en het is geen mooi gezicht. Ik heb zelf ook een van die verwenste dingen voor mijn deur gezet, maar alleen omdat ik er niet onderuit kon . . ."

„Dat begrijp ik ten volle, burgemeester." Hij zei het lachend, maar het was niet als een grap bedoeld; in de vermoeide ogen verscheen de oude, verwijtende spot.

Dokter Tulp had nu wijselijk moeten zwijgen; het was zinloos, met een oude vriend over teertonnetjes te bekvechten. Maar hij was niet dat hele eind door rook en hitte gekomen om hatelijkheden aan te horen.

„Jij hebt gemakkelijk praten," zei hij, „jij houdt je op een afstand. Buiten je

linnen en je verf heb je niets nodig, en dat is een benijdenswaardige toestand!"

„Ook dat is weer gemakkelijk gezegd. Mijn leven is ook niet zo eenvoudig. Weet u, hoe vaak ik geprobeerd heb Christus te schilderen? Minstens vijftien, twintig keer. En ik zal u wat zeggen, als er een klaar was, werd ik er misselijk van, elke keer!"

„Is dat niet wat overdreven?"

„Nee, ik meen het ernstig. Ik kon ze niet aanzien. En nu wil ik u iets tonen." Hij stond op en nam de kandelaar die op tafel stond. „Gaat u mee naar boven?"

Het grote huis had iets griezeligs en deerniswekkends wanneer er behalve het kleine gezin niemand was. Hun voetstappen op de trap weergalmden. Hannie en de leerlingen, zei Rembrandt, waren de stad in gegaan om de vuren te zien; er was niemand boven, ze konden niet gestoord worden.

Boven zagen ze door het raam de stad, waarover de duisternis viel. De grachten waren rossige lichtstrepen, het gebladerte was hardgroen in het schijnsel.

Maar heel die wonderlijke wereld werd opeens buitengesloten, vergeten. Er was alleen nog plaats voor het werk, waarbij Rembrandt de kaars hield. De tijd bestond niet meer en de dokter voelde zich op de drempel van een kale gelagkamer in Emmaüs, vaal op zich zelf, maar badend in een bleek, bruinachtig goud. De rust in die kamer was zo onpeilbaar diep, het wonder dat er geschiedde maakte zich zo onopvallend kenbaar, dat de dokter het trage kloppen van zijn eigen sterfelijke hart kon horen. En Hij . . . met zijn gebroken stralenkrans, zijn bloedeloze gezicht en zijn grote, smekende ogen . . . hij was waarlijk de verrezen Christus, nog lijdend onder de kwellingen van het kruis en de kilte van het graf. De dokter voelde, dat hij zelf even vragend en verbijsterd keek als de jonge dienstknecht, die toekeek hoe het brood werd gebroken en dacht: ‚Wat is er over hen gekomen? Wat betekent dit?"

„Wie heeft hiervoor geposeerd?" vroeg hij. Zijn stem klonk vreemd in de leegte van de zolderkamer. „Hoe heb je zo iemand gevonden?"

„Bij Menasseh ben Israel. Hij kwam er op een avond, van de winter. Hij is een asjkenazim. Of liever . . . hij wás, want hij is gestorven. Hij heeft zich doodgewerkt. De asjkenazim zijn in de synagoge te zien; wanneer ze er aankomen, zijn ze niets dan vel over been. Ik moet oppassen, dat ze niet zien wat ik doe; ze zijn anders dan de zuidelijke joden, ze zijn des duivels als ze merken dat er een afbeelding van hen wordt gemaakt. Ik moet daarom achter een pilaar blijven staan en in het donker werken, zo goed en zo kwaad als het gaat."

„En hoe denk je hen te gebruiken?"

„Kom hier, ik zal het u laten zien."

Hij liep met de kandelaar weg van het schilderij. Er bleef een flauw licht op het doek achter, of het kwam door de traagheid van het oog of doordat het tafereel zelf licht uitstraalde, dat kon de dokter niet zeggen. Met tegenzin, want hij kon geen afscheid nemen, volgde hij Rembrandt naar de werktafel, waar het kaarslicht een grote koperen etsplaat en een menigte schetsen bescheen: de kreupelen, de blinden, de uitgehongerden, de wanhopigen.

„Het wordt een ets van Jezus die de zieken geneest. Dat was het werk waarover ik het beneden had, het zal nog wel jaren duren eer het klaar is. Hier, aan deze kant, komen de lijdenden, de meesten in de schaduw. En hier komt Hij, staande, en Hij zal lijken op de Christus in ‚Emmaüs', half licht, half donker. En hier in het volle licht – ik weet niet waarom, maar zo wordt het – hier degenen die vragen: de rijke jongeling die Hem wilde volgen maar het niet kon, en de priesters van de tempel,

de farizeeërs en schriftgeleerden." Van die laatsten zag dokter Tulp een schets liggen. De gezichten waren prachtig welsprekend: de een terughoudend en zwaarmoedig, de ander traag en onbewogen, een derde spottend.

„En hoe kom je aan deze?"

„De farizeeërs? Dat was een commissie van Portugese joden, die een of ander geval kwam onderzoeken. Er komen er nog meer bij . . ." Hij brak zijn zin af, want hij hoorde voetstappen ergens in huis. „Hendrikje gaat naar beneden; Titus slaapt zeker al. Wij gaan ook maar."

„Ik begrijp je niet," zei de dokter toen ze naar beneden liepen. „Al die jaren heb je tegen de predikanten gefoeterd; je bent geen lid geworden van een gemeente, je hebt zelfs ruzie gezocht met de onschuldige mennonieten. Je kunt geen fanatisme verdragen, en nu maak je de prachtigste portretten van de fanatici, die, zoals je zelf zegt, des duivels worden als iets niet met hun opvattingen strookt."

Rembrandt liep door en zei over zijn schouder: „Het gaat me niet om hun fanatisme, dat zou u toch moeten begrijpen. Het gaat me om hun ellende, hun onmetelijke ellende."

Dat najaar kreeg Rembrandt het onbedwingbare verlangen, naar Leiden te gaan. Hij had er verschillende redenen voor. In de eerste plaats zou een onderdompeling in die sobere, bescheiden sfeer Hendrikje misschien genezen van een gewoonte, die hem was gaan hinderen: een waardige, maar overdreven eerbiedige houding, waartegen geen kruid gewassen scheen te zijn. Vooral wanneer er bezoek was, toonde zij overduidelijk, dat ze wist waar haar plaats was. En hij had haar toch geen enkele reden gegeven, zich zo weg te cijferen. Hij gedroeg zich niet als de heerser in huis; hij kleedde zich nooit deftig, alleen in half versleten dingen waarin hij kon werken. Hun tafel was eenvoudig en huiselijk zolang er geen gasten waren. Kortom, uit de tijd van weelde en opschik met Saskia waren alleen het grote huis en de edele verfijning van het kind overgebleven. Het maakte hem daarom verdrietig, dat Hendrikje zo vaak stil voor zich uit zat te kijken, bang dat een loslippigheid van de eenvoudige Hannie de niet-bestaande plechtigheid zou verstoren.

Hij was tweemaal met haar naar haar familie geweest. Niemand stelde er onbescheiden vragen. Ze hadden aanvaard dat zij zo goed als getrouwd was en sloofden zich uit voor het sprookjesprinsje dat ze hadden meegebracht. Maar als ze naar Leiden gingen, kon Titus niet mee. Hij was nu negen en kon geen week van school wegblijven. Maar bij Hannie en Carel Fabritius was hij in goede handen, vooral als mevrouw Pinero of mevrouw Lazzara elke dag even aankwamen om te zien of alles goed ging. Bovendien durfde hij Titus niet goed in het huis van Adriaen te vertonen, de jongen leek zo op zijn moeder, dat er beslist ongenoegen van zou komen.

Er was nog een reden, waarom hij nu, in september, naar Leiden wilde, voordat de najaarsregen kwam en de winter alle goede bedoelingen tot het volgend voorjaar zou bevriezen. De laatste brief van Adriaen – hij schreef één keer per jaar, alsof hij verplicht was, aan een ongeïnteresseerde ambtenaar een jaarverslag uit te brengen – was verontrustend geweest. Niet dat de inhoud anders was dan gewoonlijk: de reumatische handen en voeten van Antje, het wegblijven van alweer een klant, de vloer die gerepareerd moest worden, de mening van de oude dokter Duartszoon, dat er aan een leverkwaal niet veel te doen was . . . dat waren zo de gebruikelijke mededelingen. Maar het verontrustende was, dat het handschrift zelf was veranderd. De letters hadden hun kracht verloren; de lussen golfden als een voorwerp

Slapend vrouwelijk naakt.
Tekening 135 x 283 mm, omstreeks 1650.
Rijksprentenkabinet Amsterdam.

dat je door water heen ziet. Die onvastheid van het schrift bracht hem ertoe, de brief aan meester Coppenol te laten zien. Die zei ervan: „Je broer wordt oud, hè?" Maar toen hij hoorde, dat Adriaen nog niet ver over de vijftig was, zei hij: „Dan is hij ernstig ziek geweest of hij heeft een verlamde hand."

De dingen, waarmee hij bezig was – een ‚Golgotha', een ‚Ecce Homo', een ‚Christus geneest de zieken' – wilden niet meer vlotten nu de gedachte aan zijn ouderlijk huis zich bij hem had vastgezet. Dat gaf de doorslag. Bij alles wat hij deed dacht hij aan Adriaen: ‚Hoe zou het met hem zijn? Kruipt hij nog dat schuine dak op, om de wieken te herstellen? Sleept hij zich nog die trappen op met zakken op zijn rug? Heeft hij pijn?'

Maar toen ze er eenmaal waren, in een rode, herfstige zonsondergang die aan alle geliefde en vertrouwde dingen in de kleine voorkamer een warme gloed gaf, voelde Rembrandt al dat hij het belangrijkste doel van zijn bezoek niet zou bereiken. Hendrikje, dochter van een berooide wachtmeester die nooit lang op één plek kon blijven, was namelijk diep onder de indruk van de orde en properheid, het fatsoen en het voortleven van de ouderlijke geest in dit huis. Dit was nu het huis, waarvan haar eigen ouders altijd gedroomd hadden: een degelijk huis, door generaties ingewoond en helemaal betaald. De zondagse tinnen borden, die voor het avondeten werden neergezet, waren nu juist de borden waarvan ze in haar jeugd zoveel had gehouden. Ze raakten haar dieper dan al het Delfts blauw en Venetiaans glas in de Breestraat. En zij gedroeg zich tegenover Adriaen en Antje even bescheiden en nederig als in het bijzijn van Allaert en Lotje van Hoorn. De verschoten landkaart in de voorkamer ontroerde haar sterker dan de Rubens bij haar thuis. En toen haar werd verzocht, plaats te nemen, was zij liever op de eenvoudige, oude koffer gaan zitten dan op een van de goede leren stoelen, die Adriaen haar aanbood.

Ze zaten in de rode schemering, geurend naar moutstof, tot de soep aan de kook zou raken en het lamsvlees wat knapperiger werd.

Het gesprek wilde niet vlotten. Rembrandt kon niet over zijn successen spreken zonder een opschepperige indruk te maken, en hij kon niet van zijn moeilijkheden vertellen zonder zich berispingen op de hals te halen. Hij keek Antje en Adriaen aan, en was op een sombere manier blij dat hij gekomen was. Ze waren zo veranderd, dat hij vermoedde, hen niet herkend te hebben als ze onverwachts voor zijn deur in Amsterdam hadden gestaan. Lieve God, dacht hij vol angst en medelijden, ben ik misschien ook zo veranderd, ben ik ook zo oud geworden? Antje zag er nog onbeduidender uit, nu ze zo dik was geworden. Het achterovergekamde en in een strenge wrong vastgehouden haar was duifgrijs; de ogen lagen diep, onder gezwollen, rode leden, en niemand zou kunnen zeggen waar haar middel zat, als de schortband het niet had verraden. Adriaen was zo mager, dat hij zeker geen zakken meer kon of mocht dragen; met zijn afhangende schouders, zijn gerimpelde gezicht en zijn naar binnen getrokken lippen tussen de keurig bijgeknipte snor en het dunne grijze baardje leek hij twintig jaar ouder dan hij was. Een oude man, die zich niet zonder een zucht uit zijn stoel kon hijsen, een zieke man met een droge, gelige huid, een man die alle hoop op troost of vreugde had opgegeven en alleen nog trots was op zijn uithoudingsvermogen, dat was er van zijn broer Adriaen overgebleven.

„Ik hoorde van Rembrandt, dat je reumatische pijn in je handen hebt, zuster," zei Hendrikje, waarbij ze eerbiedig Antje aankeek.

„Een weinig, zoals je ziet." Ze stak haar rode, knobbelige handen als iets bezienswaardigs uit.

„Valt het wassen en schrobben je dan niet moeilijk?"

„In het begin wel, maar daaraan raakt een mens gewend. Ik mag zelf niet klagen, maar over hém maak ik me zorgen." Ze maakte een hoofdgebaar in de richting van haar man, die haar bijna boos aankeek.

Er is een manier om hem te helpen, dacht Rembrandt: een Carracci verkopen en hun het geld geven. Maar Adriaen keek hem een ogenblik aan, en hij wist dat zijn geld voor Adriaen even onaanvaardbaar zou zijn als zijn onderdak voor Nahum. Het was al te laat; alles wat hij aanbood zou stelselmatig geweigerd worden. Misschien was dat te begrijpen. Adriaen, zo te zien, had niet lang meer te leven. De trots op zijn uithoudingsvermogen, de trots op zijn stille aanvaarding van de ondraaglijke last, dat was alles wat hij uit zijn mislukte leven had overgehouden, en geen zak vol florijnen kon het verlies van die steenharde, rechtvaardige trots goedmaken.

„Kan ik op de molen iets voor je doen zolang ik hier ben?" vroeg hij, hopend dat iets van zijn wroeging in zijn stem doorklonk. „Zijn er losse dakpannen die ik voor je kan vastzetten, is er aan de wieken iets te repareren."

„Nee, nee, dank je wel. De oudste jongen van Hendrik Izaakszoon komt nu en dan voor zulke werkjes. Hij wil er geen geld voor aannemen, de beste jongen, maar Antje maakt met St.-Nicolaas altijd een pudding voor hem." En alsof er plotseling wat gevoel door het verdorde oppervlak van zijn zelfrespect brak, zei hij zonder aanleiding, dat hij nog nooit aan een geschenk zoveel genoegen had beleefd als aan die mooie bijbel.

Antje zei, dat de soep nu wel gaar zou zijn; ze ging naar de keuken, met Hendrikje hulpvaardig achter haar aan. Adriaen, die blijkbaar bang was met zijn broer alleen te zijn, werkte zich zuchtend uit zijn stoel en zei: „Kom, Rembrandt, zullen we hun gezelschap houden?"

Het was een groot wonder dat de conversatie aan tafel zo ongedwongen was. Nu Hendrikje haar verlegenheid wat had overwonnen, was zij degene, die het gesprek op gang hield. Ze praatte met Antje over huishoudelijke dingen en vergastte Adriaen op een paar gedenkwaardige uitspraken van dominee Broekhuyzen, maar zij zweeg over Titus, alsof ze was gewaarschuwd door een zesde zintuig.

Rembrandt zelf droeg niet veel bij. Als hij niets kon vergoeden door een antiek beeld of een schilderij te offeren, betekende dat dan, dat er nóóit meer iets te vergoeden was? ‚O, Heer, ik heb oprecht berouw . . .' De woorden kwamen hem in gedachten toen Antje hem een stuk gemberbrood aanbood, en hij wist niet of het 't begin van een gebed was dat ze vroeger in de kerk hadden afgeraffeld, of een regel uit de Heilige Schrift of de kreet van zijn eigen beschaamde, vernederde hart. Maar het viel nu eenmaal gemakkelijker, te zeggen ‚Wat een heerlijk gemberbrood' dan ‚Adriaen, ik heb oprecht berouw'. Je moest op het goede ogenblik wachten, en het goede ogenblik kwam misschien nooit.

„En het jongetje . . . de zoon van Saskia, hoe maakt hij het?" vroeg Antje plotseling.

„Hij is gezond en groeit voorspoedig," zei Hendrikje met een diepe blos. „Ik ben natuurlijk zijn moeder niet – een moeder is nooit te vervangen – maar ik doe wat ik kan. Kweken jullie hier zelf je groenten, zuster? Ach, natuurlijk, dat kan niet anders. In Amsterdam krijg je niet zulke smakelijke worteltjes. Een mens weet niet meer hoe lekker een worteltje kan zijn!"

„Ja," zei Adriaen, „de tuin houden we wel bij. Niet alleen de groenten, maar ook

de bloemen. We hebben prachtige hyacinten gehad, langs het pad in de achtertuin, waar vader ze ook altijd zette. En de tulpen hebben het dit jaar heel goed gedaan."

O, God, Adriaen, ik heb oprecht berouw... Hoe gemakkelijk hadden de katholieken het, die maar met uitgestrekte armen op de vloer van de kerk konden gaan liggen om boete te doen voor hun opzettelijke zonden en voor hun – nog zwaarder wegende – onopzettelijke zonden, om daarna gelouterd op te staan. Wat voor boetedoening, wat voor loutering bestond er voor iemand als hij? Hij kon alleen met de penseel op het linnen zeggen, wat zijn haperende tong nooit zou uitbrengen. En al was dit niet het geschikte ogenblik om erover te beginnen – Antje gaf Hendrikje een recept voor bieten in het zuur – hij kon zich niet meer bedwingen. „Als het niet te lastig voor je is, Adriaen, zou ik graag je portret schilderen."

„Een portret van mij?" Hij zei het zonder een spoor van de valse bescheidenheid waarmee alle anderen, behalve zijn vader, op dat voorstel hadden gereageerd. „Nu ja, als je daarmee je vaardigheid wilt onderhouden, is het mij goed. Er is op de molen niet veel te doen en ik voel wel voor een poosje stilzitten."

En hij zat stil, als een stenen beeld, in de stoel waarin vroeger hun moeder had geposeerd. Elke middag, zodra het middagmaal was afgeruimd, gingen ze samen naar boven, waar hun zwijgen – dat was althans te hopen – een band werd. Een onberedeneerde overeenkomst tussen het schilderen en de katholieke daad van penitentie op de koude kerkvloer maakte, dat hij nog harder en feller werkte dan hij ooit aan het schuttersstuk had gedaan. Buiten vroor het, maar het zweet liep over zijn rug en plakte zijn kiel op zijn huid. Hij werkte tot zijn oren suisden en er vlekken voor zijn ogen dansten. En het was alsof God met hem was in de gedaante van de penselen: de verf gehoorzaamde hem op een wonderbaarlijke manier, van de heftigste penseelstreken tot de teerste lijnen. Hij trok een plooi in de stof met zijn nagel, maakte een lok wit haar met de houten punt van zijn penseel, kneedde een bultig stukje huid met zijn vingertoppen. Eén kort ogenblik dacht hij minachtend aan Jan Lievens met zijn glanzende gladheid, maar hij dreef die gedachte uit als een onwaardig stuk ijdelheid. Nu mocht hij niet hoogmoedig zijn, in alle nederigheid en berouw schiep hij hier een zuivere, waardige trots. En toen het schilderij klaar was, stemde de sobere waardering hem innig dankbaar. „Het is goed," zei Adriaen, „dit zou vader mooi gevonden hebben."

Op de dag voor hun vertrek ging hij met Hendrikje naar de Pieterskerk om een paar bloemen op de graven te leggen. Het was een grauwe dag, de kerk was koud en leeg en hij schaamde zich tegenover haar omdat hij zich de plek van de graven niet dadelijk herinnerde. Met haar ogen vroeg ze hem, hoe hij zo iets kon vergeten. Vader, Gerrit, moeder, Liesbeth... ze lagen in de volgorde van hun heengaan, onder de witte bogen. Geen geschilderde of gesneden heiligen keken op hen neer; de pijpen van het orgel en het grote, kleurloze kruis waren hun enige gezelschap. Het neerleggen van de bloemen was hem geen troost. Tranen, die enige passende gave, kon hij niet op bevel te voorschijn brengen. En toen hij opstond uit zijn geknielde houding en in gespannen, onechte vroomheid naast haar bleef staan, wist hij niet wat hij moest vervloeken: de dwaasheid van dit soort plichtplegingen of de leegte van zijn eigen hart.

Pas toen hij haar met een half oog aankeek, merkte hij dat zij niet naar de bronzen gedenkplaten keek, maar naar de smalle ruimte tussen deze en de volgende graven. Hier konden nog maar twee van zijn familieleden begraven worden – hij wist maar al te goed, welke twee en hoe spoedig. Maar zij was nog te jong – hij had

haar nog nooit zo jong en mooi gezien als in deze strakke, lege omgeving – om met hem te worden meegesleurd naar de generatie, die aan de beurt is om te sterven; haar eigen ouders stonden nog tussen haar en de kille wind uit dat onontdekte land. „Zullen we nu gaan, liefste?" zei hij.

„Ja, zo dadelijk . . . Mogen zij rusten in vrede . . . dat zeggen wij in Ransdorp altijd. Ik dacht eraan, hoe ziek je arme broer eruitziet. En Antje . . . zij zal hem wel gauw volgen. Wat moet zij hier op aarde zonder hem beginnen?"

Wat had zij gezegd, dat zijn verharde verdriet plotseling ontdooide? Was het haar rustige aanvaarding van wat hij haar had willen besparen? Haar deernis met mensen, die zij nooit gekend had? Haar medelijden met hen, die zij een week tevoren voor het eerst had gezien? Hij wist het niet, maar nu kwamen de tranen. Ze vielen eerst op de koude, ongevoelige stenen, daarna op haar levende borst.

De hele ochtend had hij al geprobeerd, haar te laten delen in de gelukzalige stemming, waarin de brief uit Italië hem had gebracht. „Besef je wel, wie deze Ruffo is? De belangrijkste verzamelaar van Sicilië. En hij vraagt niet zo maar om inlichtingen, het is ronduit een opdracht: achthonderd florijnen voor een ‚Aristoteles beschouwt een borstbeeld van Homerus'. Denk eens aan, ik ben bezig naam te maken in Italië. Het gaat precies zoals mijnheer Huygens heeft gezegd."

Ze was niet zo verheugd als hij had gehoopt. Zij kon niet begrijpen waarom een Italiaanse opdracht meer waard was dan een Nederlandse of hoe achthonderd florijnen – op zich zelf een duizelingwekkend bedrag – hem beter uit zijn geldzorgen konden helpen dan de vierentwintighonderd, die hij vier jaar geleden van prins Frederik Hendrik had ontvangen. Zij bleef dan ook zo ver achter bij zijn feestelijke stemming, dat hij maar naar boven gegaan was. De leerlingen waren tenminste gepast onder de indruk. Ze hadden gefloten, op de vloer gestampt en in hun handen geklapt, en toen ze met hun allen aan het middagmaal zaten, werd er zo druk over de roem van die Ruffo gepraat, dat Hendrikje zich steeds dommer begon te vinden.

Ze trachtte iets aan haar onwetendheid te doen door aan mevrouw Lazzara te vragen, wie Aristoteles was en waarom hij een borstbeeld van Homerus moest beschouwen. Maar mevrouw Lazzara betoonde zich veel te hulpvaardig, zodat Hendrikje tegen het avondeten Aristoteles, Plato en Alexander niet meer uit elkaar kon houden. Zij zweeg dan ook wijselijk over al die moeilijke figuren en verviel in nutteloos, zondig verdriet om haar dode kindje.

Ze hadden geen ogenblik recht op dat kind gehad; dat had ze zich halsstarrig voorgehouden sinds ze het een half jaar geleden in zijn grafje hadden gelegd. Het was een kind van de zonde, en de vrucht van de zonde is de dood. Titus had ontroostbaar gehuild, wat zij van een jongen van elf jaar niet had verwacht; hij had zo graag het zusje willen houden. Ook Rembrandt had even gehuild; dat was al veel voor hem. Maar zij zelf had niet kunnen schreien. De angst voor Gods hand, die tot dit en nog erger dingen in staat was, had haar bij het graf kaarsrecht en onbeweeglijk gehouden. In de afgelopen maanden waren de tranen nu en dan wel gekomen, maar ze brachten geen verlichting; ze werden onmiddellijk weer gevolgd door het doffe verdriet. Het hielp ook niet of de goede mevrouw Pinero tegen haar zei: „Je bent nog jong, je krijgt er nog wel een." Zij wilde geen ander kind. De schande van haar zwangerschap, de angst voor boze tongen was te groot geweest. De laatste drie maanden had zij geen stap buiten de deur gedaan en durfde zij zelfs niet aan het raam te komen om wat frisse lucht in te ademen; tegen dominee

Broekhuyzen had zij gelogen, dat zij drie maanden in Ransdorp een zieke zuster moest verzorgen.

Die hele dag ging zij gebukt onder deze gedachten, en onder het martelende besef, dat geen achthonderd florijnen haar in staat konden stellen, zijn welverdiende vreugde met hem te delen. Meestal werd haar somberheid verdreven wanneer Titus thuiskwam, maar die middag zou hij niet komen; hij ging met zes schoolvriendjes schaatsen op de gracht en ze zouden boven een kampvuurtje zelf hun eten klaarmaken. Aan tafel fleurde zij wat op, misschien omdat zij die dag bijna niets had gegeten, en eindelijk waagde zij het, hem te vertellen dat zij mevrouw Lazzara had gevraagd wie Aristoteles en Homerus waren. Dat scheen hij prettig te vinden. Homerus zelf, zei hij, zou misschien later nog aan de beurt komen, als de Aristoteles aan de verwachtingen van Ruffo beantwoordde.

Er was die avond in de Oude Kerk een orgelconcert – hij had er die week al over gesproken – en zij had gehoopt dat ze erheen zouden gaan. Stil zitten tussen mensen zonder met hen te maken te hebben, al haar gedachten te laten overspoelen door de daverende golven van de muziek, heimelijk zijn hand vast te houden alsof zij jonge verliefden waren die alleen naar een concert gingen om dicht bij elkaar te kunnen zijn . . . het zou haar goed gedaan hebben. Maar in zijn vreugde om de brief van Ruffo had hij niet meer aan het concert gedacht. Hij legde vuur aan in de achterkamer, haalde een fles wijn uit de keuken en kwam tegenover haar bij de schouw zitten. Maar hij praatte niet veel; wat er over de opdracht te zeggen viel, was die dag al uit en te na gezegd, en hij kon zich niet opwerken tot belangstelling in andere dingen. Hij voelde zich alleen maar gelukkig en voldaan, en dat bezorgde haar een grote angst. Als hij in zo'n stemming was, liep dat meestal uit op verliefdheid in bed, maar dat was wel het laatste waarnaar zij die avond verlangde.

Voor verliefdheid was alleen plaats in een vrije geest, maar in de hare gonsde een zwerm zorgen en angsten, als wespen. Verliefdheid veronderstelde vreugde, maar haar hart was loodzwaar van verdriet om het kind. En zij voelde geen verliefdheid; ze vond hem een oppervlakkige kleine jongen omdat hij met die brief van Ruffo in de zevende hemel was en alles vergat. Hij scheen egoïstisch blij te zijn dat Titus er niet was en zei zelfs te hopen, dat Titus wat vaker met zijn schoolvriendjes zou uitgaan. Hij merkte niet eens dat zij haar pauwblauwe jurk had aangetrokken, met een schone linnen kraag, haar uitgaanskleren . . .

„Voel je je niet prettig?" vroeg hij na een lange stilte.

„O jawel. Ik ben alleen wat vermoeid."

„Je laat ook niet genoeg aan Hannie over. Waar is ze eigenlijk?"

„Naar bed." Dat verveelde haar ook; Hannie was vlijtig en ging nooit zonder permissie zitten. Hij had er geen begrip van, hoeveel dat meisje deed, en zodra de vrouw des huizes moe was, had hij maar één oplossing: het arme kind nog meer werk op haar schouders leggen.

„Ben je boos om iets, liefste?" vroeg hij.

„Welnee. Waarom zou ik boos moeten zijn?"

„Dat weet ik niet. Maar als je niet boos bent, kom dan eens op mijn schoot zitten."

Zo ging het met mannen: ze floten, en je was ‚koel' als je dan niet in hun armen vloog. Dagen-, wekenlang waren ze druk bezig met hun eigen besognes en kon je met je verlangen op dak gaan zitten; ze besteedden even weinig aandacht aan je als aan de kromgetrokken plank van de trap. En dan zagen ze je opeens weer en

moest je plotseling lief, verliefd en dankbaar zijn; nee, het was te veel gevergd, dat was een soort dwingelandij.

Toch kwam ze op zijn schoot zitten, wat onbeholpen, een arm om zijn hals, haar benen ongemakkelijk over de stoelleuning. Toen ze haar hoofd draaide om hem een zoen te geven, deed haar nek pijn. De zoen zelf voelde zij als een belediging.

„Wat is er toch, Hendrikje? Houd je niet van me?"

Weer zo'n tirannenvraag. Het enige antwoord was een lange reeks verwijten: als ik niet van je hield, zou ik dan in zonde met je samenleven, zou ik dan in een losse zwarte mantel rondlopen, in doodsangst voor dominee Van Broekhuyzen; zou ik me dan maandenlang in dit huis hebben opgesloten; zou ik werken als een paard om jouw kamers schoon te houden en je leerlingen te eten te geven; zou ik me er zonder een klacht in schikken dat we vanavond niet naar het orgelconcert gaan?

„Ik houd van je, dat weet je toch wel," zei ze.

„Ik bedoel, begeer je me niet?"

Dat was de moeilijkste en gemeenste vraag van allemaal. Zijn geoefende hand onder haar rok riep wel iets op, o ja, maar niet het smeltende gevoel dat zij altijd voor begeerte had aangezien. Ze begeerde hem, en toch niet. Als hij haar zocht, zou ze boos en vurig verontwaardigd zijn; deed hij het niet, dan zou ze zich zelf verwijten maken en precies genoeg knagend verlangen hebben om niet te kunnen slapen. „Vráág me niet zulke dingen. Als je met me naar bed wilt, doe het dan. Maar vráág het me niet."

Zijn hand bleef stil en slap op haar dijbeen liggen. Hij trok zijn hoofd terug en in het beweeglijke licht van het vuur zag ze zijn lieve, afgewezen, verbaasde gezicht. Waarom ging haar hart bij zijn aanraking niet open? Waarom was ze onaardig tegen hem? Het had natuurlijk niets met hen beiden te maken; tussen hen was alles opperbest. Het was de schuld van alle andere dingen: de manier waarop het geld tussen zijn vingers door glipte, haar teleurstelling nu Titus hen opzijschoof om naar zijn eigen vriendjes te gaan, haar nutteloos getob over het dode kindje. Ze begon te huilen, onverwachts, zonder verlichting.

„Niet doen," zei hij, eerder verwonderd dan ongerust. „Er komen nog nachten genoeg."

„Nee, nu vannacht. Ik houd van je, ik wil bij je zijn."

„Laten we nog wat wachten, we zullen wel zien." Hij zette haar voorzichtig van zijn schoot en ging, minder overstuur dan zij, naar de grote tafel. „Zullen we een glas wijn drinken?"

Maar hoewel na de regenbui de wolken terugkwamen en ze zich, nu haar verlangen was gewekt, nog killer en onzekerder voelde dan eerst, was zij vastbesloten dat het die nacht zou zijn. De kamer, die hij had klaargemaakt voor vreugde en liefde, was haar zo pijnlijk dierbaar, dat ze hem smeekte, geen licht te maken. En ze vroeg, weer op zijn schoot te mogen zitten, toen er op de buitendeur werd geklopt.

Ze ging opendoen. Een indrukwekkende gestalte was het, die hun schrijnende samenzijn kwam storen. Ze had hem nog nooit gezien. In het licht van de kaars, die ze had meegenomen, zag ze een dik, rond hoofd, een gebruind, gerimpeld gezicht, een paar grof gevormde, maar welverzorgde handen, een brede, krachtige borst. Hij nam zijn hoed af en bleek grijs, kort haar te hebben. Hij was een vijftiger; zijn plooikraag en de bloedrode edelsteen aan zijn oor plaatsten hem in de rijke burgerstand. „Is de heer des huizes vanavond thuis?" vroeg hij, wel hoffelijk, maar met een heel lichte ergernis en onzekerheid.

„Ja, edele heer." Ze bloosde omdat Rembrandt haar uitdrukkelijk had verboden, iemand zo onderdanig aan te spreken. „Hij is in de achterkamer. Komt u binnen."

Ze voelde zijn ogen in haar rug prikken toen ze hem voorging met de kandelaar. Ze wist niet waarom ze een onprettig voorgevoel had; er kwamen hier zoveel vreemden, soms nog laat op de avond; opdrachtgevers, vaders die hun zoons in het atelier wilden plaatsen, oude vrienden van Rembrandt die zij niet kende. Maar ze voelde nu een duidelijk onbehagen, dat werd versterkt door de reactie van Rembrandt. Hij schrok op alsof zij een geestverschijning binnenliet.

„O . . . goedenavond, weest u welkom," zei hij. Hij zette een stoel bij de tafel voor de gast, die stijf en vormelijk wachtte tot zij de kandelaar had neergezet en zelf was gaan zitten. „Drinkt u een glas met ons?"

„Het is een ongebruikelijk uur," zei de bezoeker, terwijl hij met een knikje bedankte voor het glas wijn dat Rembrandt voor hem neerzette. „Maar ik ben bij ingeving gekomen . . . ik was toevallig in de buurt . . ."

„O, u komt niet ongelegen . . . we waren rustig een avondje thuis."

Het was geen opdrachtgever, geen vader van een toekomstige leerling, dat was wel duidelijk. Rembrandt was er merkwaardig gebrand op, het de man naar de zin te maken, terwijl hij opdrachtgevers en vaders altijd uit de hoogte behandelde en bij hen zonder omwegen ter zake kwam. Nu – het was onrustbarend om aan te zien – vroeg hij zenuwachtig naar de gezondheid van de bezoeker, naar zijn ondernemingen op scheepvaartgebied en zijn familie. En de man zelf werd met de minuut onrustiger; hij antwoordde met een hoofdgebaar of met een enkel woord.

„Zoals ik zei, mijnheer Van Rijn, ik kom slechts bij ingeving. Ik had niet verwacht, dat ik ooit zou móéten komen. Ik hoop nu al een paar maanden, u eens te mijnen kantore te zien, met op zijn minst enige uitleg . . ."

„Ik was vast van plan te komen, mijnheer Thijs. Eerlijk gezegd, als u vanavond niet hier gekomen was, zou ik u toch zeker in de loop van de week opgezocht hebben . . ."

Thijs? dacht zij. Dat is de eigenaar van dit half betaalde huis!

„Maar nu u toch weet, waaróm ik hier ben, zal ik maar dadelijk alles zeggen. U bent mij een groot bedrag schuldig, mijnheer Van Rijn, en u gedraagt zich alsof er van schuld geen sprake is. U hebt geen enkele betaling op de hoofdsom verricht en de afgelopen acht maanden betaalt u zelfs geen rente meer."

Geen rente meer! Haar hart bonsde in haar keel.

„Ik moet u dus verzoeken, mij op zijn minst de rente over de laatste acht maanden te betalen. De zaken gaan slecht, dat weet u, ook ik heb daaronder te lijden. Bovendien is het al veertien jaar geleden dat u dit huis hebt gekocht, dus het komt mij voor, dat het zoetjes aan tijd wordt, de hoofdsom te gaan aflossen."

Rembrandts gezicht werd schrikbarend lelijk, wit, met rode vlekken, naakt en ontdaan. Maar toen werd het volledig en vurig rood en verhardde het. Een trotse, harde glans kwam in zijn ogen.

„Wat de rente betreft, mijnheer Thijs, daarvoor zal ik u morgen een wissel geven. Het was een verzuim mijnerzijds; ik heb heel veel dingen aan mijn hoofd gehad . . ."

„Jazeker, dat begrijp ik. Wij allen hebben veel aan het hoofd. Wij allen hebben het druk."

„Maar de aflossingen van de hoofdsom zal ik helaas nog wat moeten uitstellen . . . misschien vijf maanden of een half jaar. Ik verwacht betalingen . . ."

„Werkelijk?" De man keek hem menselijk en redelijk aan, met de ogen van de schuldeiser. „Dat doet mij genoegen. Een grote opdracht?"

„Zo kan ik het wel noemen. Juist vanmorgen is er een zeer belangrijke opdracht van de Italiaanse verzamelaar Ruffo binnengekomen."

De grote naam bleek voor mijnheer Thijs al even weinig te betekenen als voor Hendrikje; hij keek naar een paar druppels wijn op tafel en zuchtte. „Nog een half jaartje . . . dat kan dan wel. Als u mij werkelijk de verzekering kunt geven . . ."

„Als u daaraan twijfelt," zei Rembrandt met iets van zijn oude zelfbewustheid, „kan ik u geruststellen door u de opdracht van Ruffo te laten zien. Hendrikje, wil jij even naar de zaal gaan en . . ."

„Nee, nee," voorkwam Thijs, „blijft u gerust zitten, mevrouw. Ik wil die opdracht onder geen beding zien, mijnheer Van Rijn. Uw woord is mij nog evenveel waard als toen ik u dit huis verkocht. Ik weet dat u moeilijke tijden hebt beleefd en ik heb gewacht, vertrouwend op uw woord. Ik zal nóg een half jaar wachten, als ik de rente maar mag ontvangen."

Dat waren royale woorden, dus Hendrikje begreep niet waarom Rembrandt in woede zijn vuisten balde. Misschien omdat hij genade nog meer verafschuwde dan verwijten. „Zoals ik al zei: de rente ontvangt u morgen!"

„Uitstekend dan." Hij hief zijn glas, zonder op te kijken. „Ik ga dan maar. Dit is alles wat ik wilde weten." En hij zou opgestaan zijn als er niet weer op de deur was geklopt, harder en dringender nu.

Hendrikje was onzinnig bang, de klink weer op te lichten; het kon niet anders of er stond hun iets nóg akeligers te wachten. Maar het was Jan Lievens, met een hoed vol pluimen op en een adem die naar brandewijn rook. „Nog vrolijk in het land der wakenden, Hendrikje?"

„Wel in het land der wakenden, mijnheer Lievens."

„Waar is je man? Zeker in de achterkamer?" Hij noemde Rembrandt de laatste tijd haar man, uit goedhartigheid of om de situatie een schijn van fatsoen te geven, dat wist zij niet.

„Jawel, maar hij heeft iemand op bezoek."

„Ik had tientallen bezoekers verwacht! Kom op . . ." Hij nam de kandelaar van haar over en stuurde haar aan een elleboog in de richting, vanwaar zij gekomen was. „Ik zag Fabritius en Maes in de taveerne; zij vertelden me het grote nieuws, dus ik kon niet naar huis gaan zonder mijn gelukwensen aan te bieden."

Hij ging voor haar uit de kamer in. Hij verwaardigde de heer Thijs ondanks diens deftige voorkomen met een hooghartig knikje, stevende regelrecht op Rembrandt af en gaf hem op de Franse manier op beide wangen een klapzoen. „Zeg, maar waarom zit je hier alleen thuis met je goede nieuws? Wij hebben op je gedronken in de taveerne, je leerlingen zijn zo opgetogen alsof het hun zelf is overkomen! Stel je voor . . . Ruffo! Met zo'n begin verkoop je over twee maanden je werk tegen duizelingwekkende prijzen aan Farnese en De Medici."

Rembrandt voelde zich niet bij machte, Jan te omarmen; zijn slap neervallende hand wekte in Hendrikje een bijna onbedwingbaar medelijden. „Mijnheer Thijs," zei hij, „mag ik u de heer Lievens voorstellen. De heer Lievens . . ." hij werd weer donkerrood, ze begreep niet waarom – „. . . is hofschilder bij koning Karel van Engeland geweest."

„Ach ja, ik heb van u gehoord, mijnheer Lievens. U bent getrouwd met de dochter van een zakenvriend van mij uit Utrecht."

„Zo, zo, dus u hebt op het geluk van mijn oude vriend gedronken," zei Lievens terwijl hij de fles Rijnwijn opnam. „Zullen we er nog een nemen?"

„Nee, dank u zeer, ik wilde juist eens opstappen." Hendrikje merkte, dat Thijs toch wel onder de indruk was van wat hij had gehoord. „Goedenacht, mevrouw. Goedenacht, mijnheer Lievens. Goedenacht, mijnheer Van Rijn, ik wens u vreugde en blijvend succes toe."

Nadat ze hem had uitgelaten, bleef ze even met haar rug tegen de gesloten deur staan, in een poging tot zich zelf te komen. Waren ze nu onteerd en in moeilijkheden geraakt, of plotseling opgeveerd naar een ongelooflijke top van zekerheid en welzijn? Moest ze gelukkig zijn en zich met trots geheven hoofd op straat begeven, of moest ze zich ellendig voelen en zich verschuilen in donkere hoekjes, zoals een schuldenaar in Ransdorp dat zou doen?

Ze ging niet terug naar de kamer, waar de twee nu aan tafel de brief van Ruffo zaten uit te spellen; ze ging niet verder dan de deur om goedenacht te wensen.

„Ik kom straks boven, liefste," zei hij zonder van de brief op te zien.

Maar zij geloofde hem niet; zijn gedachten waren weer op hol en ze wist dat hij haar had vergeten. Het bed was koud en leeg. Ze zei het Onze Vader en de formule van berouw, maar het kon haar dolende gedachten niet tot rust brengen. Pas toen zij Titus hoorde thuiskomen – zacht fluitend, zijn schaatsen tegen elkaar tikkend – kon zij ophouden met wachten op de torenklokken en zich overgeven aan een verdovende, maar vijandige slaap.

Nu de ‚Aristoteles' was voltooid en naar Sicilië verstuurd, merkte hij tot zijn verbazing, dat hij niet, zoals vroeger, vol spanning op de reactie van zijn opdrachtgever wachtte. Toen de brief kwam – een hartelijke brief, waarin Ruffo zich zo verheugd betoonde, dat hij nog twee schilderijen bestelde, een van Homerus en een van Alexander – voelde hij niet de vreugderoes, die kleinere opdrachten van minder belangrijke personages hem vroeger hadden bezorgd. Het was alsof de wereld buiten de vensters van dit huis was vervaagd, alsof het gras, de bomen, het kalme water in de grachten, de torens in de verte, de hemel zelf niet meer zo intens van kleur en scherp van lijnen waren als in de dagen van zijn jeugd.

Maar er stonden goede dingen tegenover die verbloeding. In zijn nieuwe toestand was hij niet alleen minder gevoelig voor vreugde, maar ook voor verdriet. Ook de teleurstelling en kleine moeilijkheden hadden hun scherpe kanten verloren. Hij tobde niet over het bezoek van Christoffel Thijs; hij betaalde de rente omdat het nodig was en omdat het kon, en hij legde vijfhonderd florijnen van het geld, dat hij voor ‚Aristoteles' had ontvangen, opzij om er eventueel de hoofdsom mee te gaan afbetalen. Maar het ogenblik van die afbetaling verdween steeds verder in de toekomst, omdat zijn schuldeiser hem niet meer maande; Rembrandt begon zelfs te denken dat Thijs nu wel overtuigd was van zijn goede bedoelingen en zich nog wel een hele tijd met enkel de rente zou vergenoegen. En mocht dat niet het geval zijn, dan kon hij altijd een beeld of een schilderij verkopen om het opzijgelegde bedrag aan te vullen.

Wel nam hij andere, kleine maatregelen, meer om Hendrikje gerust te stellen dan omdat hij zelf ze zo noodzakelijk vond. Zij was weer zwanger; die toestand maakte haar niet zwijgzaam en kwijnend als Saskia, maar juist onstuitbaar bedrijvig. Hij verkocht een dubbel parelsnoer van Saskia; hij leende een klein bedrag van Jan Six (op diens aandringen) en gaf hem schilderijen tot minstens de dubbele waarde als

onderpand; hij probeerde iets los te krijgen van de oude schuld die Hendrik van Uylenburch bij hem had, wat mislukte, zodat hij zich diep schaamde dat hij erover was begonnen; de arme sloeber was zo meelijwekkend in zijn stakkerige winkeltje, dat niemand meer iets van hem wilde kopen.

Het geld, dat op deze manieren binnenkwam, legde hij in het oude vergulde kistje, en hij voelde geen verleiding meer, er iets uit te halen, omdat er niets in de kleurloze wereld om hem heen was, dat hem werkelijk aanlokte. Gelijkmoedige dagen gingen over in saaie nachten en niets kon hem blij of bedroefd maken. Het was dan ook Hendrikje, en niet hij zelf, die witgloeiend van woede werd toen er op een ochtend een bode van het stadhuis aan de deur kwam – dezelfde, die over Geertje Dircx was komen praten – met een officiële verklaring, dat mijnheer Thijs zijn hoofdsom opeiste en daartoe het stadsbestuur had ingeschakeld.

Rembrandt kreeg het doffe gevoel, dat hij hierop onbewust had gewacht; hij keek even naar het vel perkament, zonder de moeite te nemen het te lezen. Hendrikje huilde in het bijzijn van de bode en ze huilde nog toen de bode weg was. Handenwringend voor haar gezwollen buik smeekte ze hem, dadelijk naar Jan Six of mijnheer Pinero of mijnheer Van Hoorn te gaan om geld te lenen.

„Kletspraat!" zei hij, boos omdat zij hem nu dwong, zich te zien als een bedelaar bij zijn vrienden. „Lenen is niet nodig; ik behoef alleen maar wat te verkopen."

„En aan wie, in godsnaam?"

„Dat is niet mijn zorg, dat moet Clement de Jonghe opknappen. Je verkoopt spullen aan je commissionair. Daar ís een commissionair voor."

„Ga dan naar hem toe!" Ze wilde zijn hoed al gaan halen.

„Als het jou hetzelfde blijft," zei hij ijzig, „zal ik eerst verder ontbijten." En zonder nog iets te zeggen at hij een beschuit, waarin hij geen trek had, een plak kaas, een haring, en dronk hij twee kroezen bier.

Maar hoewel hij zich verbeeldde, ongevoelig te zijn voor tegenslagen, moet er uiterlijk iets aan hem te merken geweest zijn. Hij kwam even rustig en onverschillig als altijd de winkel van Clement de Jonghe binnen, maakte zijn gebruikelijke gebaar tegen de kunsthandelaar, om hem duidelijk te maken dat hij geen haast had, maar de jongeman keek hem bezorgd aan en maakte snel een eind aan zijn gesprek met een babbelzieke dame. Toen die vertrokken was, met medeneming van haar parfum, zodat de winkel weer naar nieuwe etsen en oude boeken rook, kwam de Jonghe naar hem toe, waar hij aan een van de tafels zat, en ging ernstig en aandachtig bij hem zitten.

Rembrandt kwam niet dadelijk met zijn moeilijkheid voor de dag, maar alleen om de jongeman te sparen; Clement de Jonghe zag er zo broos en kwetsbaar uit, met zijn kinderlijk blonde haar, zijn ernstige ogen en de zorgelijke rimpeltjes in zijn onschuldige voorhoofd, dat het harteloos leek, hem met onverkwikkelijkheden te bezwaren. Zijn liefde voor mooie dingen omvatte ook hen, die ze maakten, en Rembrandt wist dat zijn zorgen ook de commissionair oprecht verdriet zouden doen. „Is alles wel met je, Clement?" vroeg hij, uit vriendschappelijke belangstelling en om wat tijd te winnen, waarin hij zijn eigen probleem kon formuleren.

„Ja, ik maak het goed, maar is alles wel met ú, daar gaat het om."

Plotseling wist hij, dat zijn moeilijkheid geen nieuws meer voor de kunsthandelaar was. Clement de Jonghe had er waarschijnlijk de lucht van gekregen, en in dat geval was hij natuurlijk niet de enige. Rembrandt wilde er niet aan denken, hoe Jan Lievens en de Muiderkring het zouden opvatten. „De zaak is, ik zit in een kleine

geldelijke moeilijkheid. Thijs . . . de man van wie ik mijn huis heb gekocht . . ."

„Ja, ik weet het." En hij vertelde Rembrandt, wat Rembrandt hém was komen zeggen. „Ik wilde dat ik u kon helpen." Hij sloeg een boek met Vlaamse etsen verstrooid open en dicht. „Ik weet hoe goed u voor mijn voorganger bent geweest en ik zou u heel graag alles lenen wat u nodig hebt. Dat ben ik eigenlijk zelfs verplicht: ik heb niet zuinig verdiend op uw etsen, om nog te zwijgen van de goede naam, die uw reputatie mij heeft bezorgd. Maar in alle eerlijkheid . . ." Hij keek Rembrandt nu aan, „. . . de zaken zijn nog nooit zo slecht gegaan als nu; ik heb geen losse florijn in mijn zak. Vorig jaar heb ik veel te veel aangekocht en dit jaar heeft de verkoop een dieptepunt bereikt. Ik ben er zo hopeloos aan toe, dat ik de dingen met verlies verkoop, om ze maar in beweging te houden."

Rembrandt knikte begrijpend. Het was hem een troost, dat zijn probleem opging in de algemene zorgelijkheid van de toestand. Het mocht hem slecht gaan, maar het ging Clement de Jonghe ook slecht, het ging heel Amsterdam slecht; de vloten van Holland en Engeland waren bezig elkaar te vernielen in een zinloze oorlog; de nieuwe prins was alweer de oude prins, dood en begraven voordat hij een kans tot regeren had gekregen, weggemaaid door een koortsaanval nadat hij in een dwaze opwelling tegen de burgers van Amsterdam was opgemarcheerd. Er was bij die krankzinnige onderneming geen schot gelost; de zwijgende kanonnen van de prins waren enkel tegenover de zwijgende kanonnen van de stad Amsterdam gezet. Maar in die drie dagen van geladen stilte was het vertrouwen gebroken; de handel was verlamd, de prijzen waren zo ver gedaald dat niets meer de moeite van het verkopen waard was, terwijl de kopers schichtig waren en wegbleven.

„Geloof mij, ik kwam niet om geld te lenen." Hij klopte de bedroefde jongeman op zijn schouder. „Ik had alleen gedacht, iets van mijn verzameling door jouw tussenkomst te verkopen. Ik geloof niet, dat Thijs de gehele hoofdsom ineens wil hebben; hij zal wel genoegen nemen met drieduizend florijnen, en ik heb er al bijna tweeduizend opzij gelegd."

„Ik vrees, dat u zich vergist. Thijs zit zelf in de klem, heb ik gehoord. Hij heeft alles nodig waarop hij de hand kan leggen. De Engelsen hebben twee schepen van hem tot zinken gebracht. En tot overmaat van ramp heeft zijn dochter zich verloofd; hij zal aan het eind van het jaar een flinke bruidsschat op tafel moeten leggen."

„Dan zal ik je een groter aantal dingen moeten geven," zei Rembrandt, weer met die vreemde ongeïnteresseerdheid.

„Uw Percellus, uw Carracci's, die antieke beelden . . . wilt u die nú verkopen? Ik wil me er natuurlijk niet mee bemoeien; u weet wat u wilt en het is mijn taak, uw wensen uit te voeren, maar het komt mij buitengewoon onverstandig voor. Uw kunstwerken zullen heus wel van de hand gaan, zelfs in een tijd als deze – u hebt de fraaiste verzameling van heel de stad – maar voor een appel en een ei!"

Hij miste de moed, te vragen hoeveel een appel en een ei precies waard waren; een ogenblik keken zij samen naar buiten, waar anderen schijnbaar onbezorgd huns weegs gingen. „Ik moet verkopen, onverschillig wat ik ervoor krijg," zei hij.

„Is dat werkelijk nodig? Staat er niet – houd het mij ten goede, ik wil u alleen helpen tot een oplossing te komen – staat er niet een aanzienlijk bedrag op de bank? Ik bedoel het geld, dat uw vrouw heeft nagelaten?"

„Dat heeft ze aan Titus nagelaten, niet aan mij."

„U hebt toch het recht, er iets van op te nemen?"

„Dat wel, ik ben executeur."

De jongeman richtte zich zuchtend op, alsof iemand een zware last van zijn schouders had genomen. „In dat geval zou ik geld van de bank opnemen. Doe het nu dadelijk, en betaal uw hypotheek af."

„Daarmee zou ik Titus bestelen."

„Is de verzameling niet óók van Titus? Hij is toch ook úw erfgenaam? U bewijst hem ook geen dienst door die erfenis te verkwanselen. Over tien jaar zal hij u beslist niet dankbaar zijn, dat u een Rubens van achthonderd florijnen voor driehonderd verkocht hebt. Want meer krijgt u er nu heus niet voor."

Driehonderd . . . de prijsdaling was inderdaad schrikbarend. „Misschien . . . misschien is het beter, een paar werken van Seghers of Brouwer te verkopen."

„In vredesnaam, doet u dat niet! Al lieten de mensen het geld rollen (en ze hebben het nog nooit zo stijf vastgehouden als nu!) dan nog zouden ze maanden en maanden in de winkel staan en ten slotte voor een krats van de hand gaan. Ze zijn hopeloos uit de mode; hun verrukkelijke kracht en ruigheid is juist wat de mensen niet meer willen. Iedereen vraagt nu gladheid en glans."

Hij gaf geen antwoord. Hij zat met zijn hoofd in zijn handen en slikte de nieuwste bittere pil: Seghers en Brouwer verguisd en verworpen, de wereld in de handen gevallen van Van Dijck en al die andere hoofse, verwijfde dwazen . . .

„Nee . . ." zei Clement, met aarzelend mededogen, wel wetend dat Rembrandts hartzeer niet alleen door geldzorgen werd veroorzaakt, „nee, ik zou in het geheel niets verkopen, als ik u was; geen schets, geen prent. De mode komt en gaat; die nieuwerwetse, oppervlakkige school is nu in trek, maar er komt een tijd . . ."

„Als ik die nog beleef!" Het was een angstkreet, nu opeens alle wonden, die het leven geslagen had, hem pijn deden.

„Wij zullen het beleven, meester." De woorden ‚wij' en ‚meester' waren de enige troost die hij kon bieden; Rembrandt lachte zwakjes tegen hem, ten teken dat het zo goed was. „Wij zullen het beleven, maar dat heeft de tijd. Het gaat er nu om, het geld voor Thijs bijeen te krijgen, en als u het mij vraagt, is het alleen verkeerd begrepen gewetenswroeging die u ervan weerhoudt, naar de bank te stappen."

„Och, ik ga wel naar de bank als dat volgens jou het beste is."

„Het is stellig het beste! Wanneer gaat u?"

„Dan maar dadelijk."

„Heel goed. Zal ik met u meegaan?"

Het was een vriendelijk aanbod, maar hij sloeg het af. „Dat is niet nodig, al dank ik je voor je bereidwilligheid, Clement. Ik heb me zelf volkomen in bedwang, ik zal me wel redden."

Nu het besluit dan was genomen, was het zalig geruststellend en bijna plezierig, de bank binnen te lopen en om het geld te vragen. Het was immers zo normaal en eenvoudig: je wandelde maar door het stille, zonnige gebouw naar een bediende, die zo goed als een oude vriend was, je had immers vaak met hem geschertst over het vage begrip, dat je van je eigen geldzaken had!

Maar het vertrouwde gezicht achter de stapel grootboeken leek veranderd te zijn; de vermoeide, grijze ogen achter de dikke brilleglazen keken alsof ze zijn komst met angst en vreze hadden afgewacht. „Ach, mijnheer Van Rijn," zei de man verdrietig, „ik kan u vandaag helaas niet van dienst zijn. De heer Schippers . . ." hij maakte een gebaar naar iemand in de deftiger en schemerachtiger regionen achter hem, „verzocht mij, u bij hem te sturen zodra u kwam."

Maar wie was de heer Schippers en waarom werd hij naar hem afgeschoven? Het

maakte hem onrustig, te worden losgerukt van de enige plek in het gebouw waar hij ooit zijn zaken had gedaan. Hij zag mijnheer Schippers opstaan en van achter een indrukwekkend schrijfbureau naar hem wenken, een man met een glad, uitdrukkingsloos gezicht dat hem deed denken aan een gepelde amandel. „Goedemorgen, mijnheer Van Rijn," zei hij op een toon, die al aanduidde dat het geen aangenaam gesprek zou worden. De slappe, korte handdruk bevestigde die indruk.

„Goedemorgen. Mijn vriend aan de balie zei, dat u mij wilde spreken."

Schippers knikte en ging weer in zijn hoge leren stoel zitten. Zijn donkere ogen, die geen gedachten overbrachten, dwaalden over de ordelijke stapel papieren, het stuk gepolijst kwarts, de ganzeveer en de groene glazen inktpot op het glanzende blad van het bureau; het was vernederend, te staan wachten tot het hem beliefde iets te zeggen. Rembrandt vroeg dus: „Was er iets onregelmatigs met mijn laatste wissel, die van Ruffo, bedoel ik?"

„Nee, nee, niets onregelmatigs . . ."

„Dat vraag ik maar, want het was de eerste betaling die ik rechtstreeks uit het buitenland ontving, en je weet nooit of er ergens een fout wordt gemaakt . . ."

„Nee, dát is het niet." De nadruk op ‚dat' suggereerde, dat er helaas sprake was van een belangrijker moeilijkheid. „Met uw wissel uit Italië is alles in orde. Maar . . . ik veronderstel dat u vanmorgen gekomen bent om geld op te nemen . . ."

„Ja, ik wil tienduizend florijnen opnemen."

„En aan mij is de onaangename taak, u mede te delen dat het niet kan." Schippers keek even naar hem, toen weer vlug naar de ganzeveer.

„Nee? Waarom niet? Er staat nog veel meer dan tienduizend op mijn rekening. Bijna zestienduizend, dacht ik . . ."

„Daar gaat het niet om, mijnheer Van Rijn. Op uw rekening staan, om precies te zijn, vijftienduizend vierhonderd tweeënzeventig florijnen; Jaghers heeft het voor me opgeteld. De zaak is echter . . . dat u in het geheel niets moogt opnemen."

„Niets? Wat raaskalt u? Waarom niet?"

„In verband met een instructie, die wij vorige week van de Weeskamer ontvingen. Een ogenblik . . . hier is ze." Hij nam een papier uit een lade en hield het Rembrandt voor, zwaar van koorden en zegels.

„Wat is dat?" Hij kon de zwarte lettertjes niet lezen, omdat zijn ogen onscherp werden door het plotselinge bonzen van zijn hart.

„Weet u er dan niets van?"

„Hoe kan ik er iets van weten?"

„Men stelt doorgaans de betrokkene op de hoogte alvorens de instructie te geven. Die gang van zaken is ook wat beleefder. Hoe het ook zij en om kort te gaan: het is een bevel van de Weeskamer, geen gelden meer uit te betalen . . ." hij keek op het document, om de woorden van de Weeskamer te gebruiken en daarmee de verantwoordelijkheid van zich af te wentelen, „geen gelden meer uit te betalen van de som, die wijlen mevrouw Saskia van Uylenburch heeft nagelaten aan haar zoon Titus, slechts met uitzondering van de gelden, die voor zijn behoorlijke opvoeding en opleiding benodigd zijn . . ."

„Maar waarom vaardigen ze zo'n verbod uit? Wie zou er nu . . ."

„De familie Van Uylenburch heeft bij het Hof van Friesland een verzoekschrift ingediend. Genoemde familie moet elke opneming goedkeuren."

„Dat is waanzinnig! Dat hebben ze uit pure nijd gedaan. Waar halen ze het recht vandaan?"

Straattafereel met twee Joden.
Tekening 175 x 237 mm, omstreeks 1655.
Teyler Museum Haarlem.

„Dat kunnen ze zich gemakkelijk verschaffen, en ze hebben het gedaan, zoals u ziet." Hij dempte zijn stem, om aan te duiden dat niet Jan en Alleman dit behoefde te horen. „Het Hof heeft hun verzoek ingewilligd . . ." hij las weer van het perkament, „op grond van het feit, dat de huidige executeur het geld niet op degelijke wijze weet te beheren en het wellicht geheel zal hebben uitgegeven alvorens de rechtmatige erfgenaam meerderjarig wordt."

„Dat is een leugen!"

„Heel goed mogelijk, mijnheer Van Rijn, het is niet aan mij, dat te beoordelen. Maar de Weeskamer hier heeft het verzoek ernstig genoeg opgevat om uitbetalingen te verbieden; het aanhangsel is in ons stadhuis aan het verzoek gehecht. Hier hebt u het zegel van de stad Amsterdam, en dit zijn de handtekeningen van de leden der gemeentelijke Weeskamer. U ziet dat alle handtekeningen zijn gezet."

Het zegel, die namen . . . degelijke, machtige, ongevoelige namen . . . het gaf hem de overtuiging, dat de wereld hem verguisde, maar niet vergat wanneer ze hem kon verpletteren. „En wat moet ik nu doen? Hen rustig laten begaan?"

„Nee, u kunt natuurlijk tegenmaatregelen nemen. U kunt naar het stadhuis gaan en een verzoek indienen, het verbod ongedaan te maken."

„En hoe lang zou dat duren?"

„Drie, vijf maanden, ik weet het niet. De ambtelijke molens malen traag."

„Maar ik heb mijn geld nodig, nu onmiddellijk!"

Dat had hij niet moeten zeggen; het bewees dat hij het geld niet zijn vereiste bestemming gaf. Het kleurloze gezicht tegenover hem werd weer zo neutraal als de gepelde amandel. „Het spijt ons natuurlijk, dat we het u niet kunnen geven, mijnheer Van Rijn." Schippers rolde het perkament op en legde het terug in de la. „Maar u ziet hoe de zaken staan. De bank is machteloos; al gaven we u slechts twee florijnen, dan zouden wij al iets onwettigs doen."

„Een mooie wet, die voor een familietwist te gebruiken is!"

„Ik weet het, mijnheer Van Rijn, deze dingen zijn soms onbillijk. Maar u begrijpt wel, dat de zaak nu geheel buiten onze bevoegdheid is komen te liggen. Wat u thans te doen staat, is het volgende: u gaat naar het stadhuis, verschaft zich een afschrift van het verbod en bereidt uw tegenmaatregel voor met hulp van uw raadsman. Ik kan nog slechts zeggen . . ." hij stond op, om duidelijk te maken dat hij ook niets méér wilde zeggen, „dat u de kwestie, naar ik hoop, bevredigend zult kunnen regelen en dat wij u spoedig weer van dienst mogen zijn."

Het leek een onoverkomelijke marteling, het bankgebouw uit te lopen. Het zweet brak hem aan alle kanten uit, gloeiende golven van schaamte welden in hem op, het was of iedereen hem met uitpuilende ogen aanstaarde. Misschien waren er bekenden bij . . . hij durfde niet te kijken. Hij liep als een blinde naar de lichtvlek van de buitendeur.

Buiten wilde de verlichting niet komen. Wat moet ik doen? Waar moet ik heen? Hij stond met zijn rug tegen de muur van het gebouw, veegde het zweet van zijn voorhoofd en uit zijn nek. Naar het stadhuis? Met dit rode, ontoonbare gezicht, die schorre stem en dat benevelde, bonzende brein?

Ook hier kon hij niet eeuwig blijven staan; de voorbijgangers begonnen hem al aan te kijken. Alleen zijn handen kon hij voor hun onbescheiden blikken verbergen, diep in zijn zakken. En daar vond hij een stukje krijt en een krabbelschetsje van een hond, dat hij tijdens zijn gesprek met Schippers onbewust had verfrommeld. Die dingen droegen hem door de straten en langs de nieuwsgierige of onverschillige gezichten, tot hij – met de schets als een vochtig propje en het krijtje in tweeën gebroken – aan de deur kwam van het huis, dat eens van hem was geweest.

Hij ging niet naar het stadhuis, ook de volgende dagen niet. Nadat hij twee weken over zijn toestand had nagedacht, zag hij in, dat zijn zaak bij de autoriteiten veel te zwak stond. Hij had waardevolle stukken geschilderd en geëtst, terwijl het geld wegsijpelde en de onafgedane zaken zich achter hem opstapelden. Had hij iets tot zijn verdediging aan te voeren, wat de hoge heren zouden begrijpen en aanvaarden?

Pogingen, de onvermijdelijke ramp af te wenden, werden in die dagen niet door hem zelf ondernomen, maar door zijn vrienden. Zij hadden bij geruchte vernomen, hoe hij er voorstond. Als Christoffel Thijs voorlopig zoetgehouden werd met drieduizend florijnen, dan kwam het doordat Jan Six of Clement de Jonghe of dokter Tulp nog kopers vonden voor dingen, die op zijn atelier onder het stof lagen, of doordat ze wat uit hun eigen geldkistje geschraapt of kleine bedragen van hun kennissen geleend hadden. Dit alles bij elkaar, plus de inhoud van het vergulde

kistje, hield gelukkig de deurwaarder nog even op een afstand, maar het legde hem de last op, dankbaar te zijn voor medelijden. Die last was zo ondraaglijk, dat hij zich – evenmin als de arme Hendrikje – niet meer op straat durfde vertonen.

Hendrikje zelf, hijgend en peervormig, putte geen troost of rust uit zijn nabijheid. Ze gedroeg zich als de eerste de beste dienstmaagd, die zo dwaas is geweest zwanger te raken en zich nergens kan verbergen. Die houding van haar kwetste hem zo diep, dat hij doldriftig geworden zou zijn als hij niet bijtijds had ingezien, dat zij vanuit haar standpunt ook gelijk had, evenzeer als de hoge heren. Ze was en bleef een gedienstige; en ze was in de steek gelaten door haar minnaar, want hij had zich van haar teruggetrokken zoals hij zich van alles terugtrok. Hij kon niet verdragen, dat ze huilend om zijn troost en liefde kwam smeken. Zij wist dat, en ze kwam niet.

Titus was degene, die haar steun gaf. Hij tilde voor haar wat te zwaar was, zette in de warme zomer de ramen voor haar open zodra er een zuchtje wind scheen te zijn, ging met haar mee naar de keuken wanneer er iemand aan de deur was. Titus was nu bijna twaalf; zwangerschap had voor hem geen geheimen meer, daarvoor zorgden de jongens op school wel; hij vroeg haar dan ook of ze 's morgens wel eens maagpijn had en wanneer zij dacht dat haar weeën zouden beginnen. Hij had met zijn fijngevoeligheid begrepen, dat zij niet door vreemden gezien wilde worden; daarom verzon hij allerlei uitvluchten om in het bijzijn van anderen vóór haar te gaan staan en zo haar buik aan het oog te onttrekken. En zij voelde en begreep zijn onuitgesproken angst, dat het nieuwe kindje het vorige zusje in het graf zou volgen. Als ze er dus over praatte, deed ze het zo luchtig en opgewekt mogelijk: „Lieve help," zei ze dan, „als je eens kon voelen hoe hij tekeergaat!" of „Zodra ik in bed stap, slaap ik; God heeft me nog nooit in mijn leven zo'n gezonde slaap gegeven."

Ja, ze sliepen, rustig en diep, Hendrikje en Titus. Wanneer Rembrandt in zijn slapeloze nachten door het huis dwaalde, bleef hij dikwijls bij een van hen staan, zijn hand beschermend voor de kaars. De resten van zijn onderdrukte liefde werden losgewoeld. Goed en onschuldig waren ze, allebei . . . Gelukkig voor de jongen was de ramp nog een jaartje uitgesteld; hij kon er dan geleidelijk aan wennen, afscheid te nemen van vertrouwde voorwerpen en zich voorbereiden op een eenvoudiger leven in een ander huis.

Maar tegen het eind van de snikhete maand juli was er geen reden meer, troost te putten uit zo'n genadige, langzame overgang. Hij had meer reden, te wensen dat alles maar ogenblikkelijk zou instorten en dat zij drieën tot de grootst mogelijke schande verlaagd zouden worden, voor eeuwig begraven onder puin en hoon.

Het was een zaterdagmiddag. Hij was alleen in zijn schilderkamer en dacht na over zijn leerlingen. De meesten, die bij hem weggingen, lieten zich nooit meer zien. Zo was het met Govert Flinck en Ferdinand Bol en Juriaen Ovens gegaan, terwijl ze, zolang ze bij hem waren, aan zijn lippen hingen alsof hij het evangelie verkondigde, hem verdedigden in taveernen waar hij zelf nooit kwam, en met elkaar wedijverden in attenties voor hem. Bijna een half uur had hij over die onverklaarbare tegenstrijdigheid nagedacht, toen het tot hem doordrong dat hij al die tijd geen geluiden van beneden had gehoord. Niemand sprak, niemand liep. Titus was niet thuis; hij ging elke zaterdag naar de familie Tulp, waar Gretha hem de luit leerde bespelen. Maar waar waren Hendrikje en Hannie? Nu hij erover nadacht, had Hendrikje die middag aan tafel een verontrustende indruk op hem gemaakt. Hij herinnerde zich hoe ze aan het buffet soep had staan opscheppen, en nu pas vroeg

hij zich af waarom zij op zo'n warme dag haar haren in een stijf, zwart netje had opgesloten en een jurk met lange mouwen aangetrokken had.

Hij ging overhaast naar beneden. Er was niemand in het voorhuis of in de zaal, niemand in de achterkamer, en alleen Hannie was in de keuken, waar zij de grote zwarte ketel zat te schuren. „Waar is mevrouw?" vroeg hij bang en gebiedend.

„Ze is uitgegaan, mijnheer."

„Wat?"

„Ja, een half uurtje geleden."

„Maar waarom . . . ze gaat toch nooit uit . . . waar kan ze . . ."

„Ik weet het niet, mijnheer, ze is zo maar weggegaan, zonder te zeggen waarheen. Ze zei alleen, dat ze niet langer dan een paar uur weg zou blijven."

Hij verborg zijn ongerustheid; dat plotselinge vertrek was volslagen onverklaarbaar na al die weken van opsluiting. Hij ging de zaal in, waar hij er in eenzaamheid over kon piekeren. Heen en weer lopend langs beelden en schilderijen, trachtte hij het raadsel te ontwarren. Ze kon niet naar dokter Bonus gegaan zijn omdat ze zich ongerust maakte om het kind; als zij de dokter nodig had, liet ze hem door Hannie halen. Naar zijn vrienden en kennissen durfde zij niet te gaan, al zou ze hun nog zo graag om raad en hulp vragen in zijn moeilijkheden. En plotseling wist hij met grote stelligheid, dat zij naar de lommerd was gegaan, de lieverd, om iets te verpanden wat hij haar had gegeven; het bontjasje of de paarlen oorbellen of de Chinese doek. Ze had natuurlijk een huishoudelijke rekening gepresenteerd gekregen en wilde hem er niet mee lastig vallen; nu was ze in haar toestand met een pandjesbaas gaan onderhandelen . . . Hij kreeg opeens zo'n overweldigend medelijden met haar, dat hij vlak bij het raam ging zitten om haar te zien aankomen.

Zo zat hij heel lang, elk kwartier opgeschrikt door de torenklok, teleurgesteld als er iemand aankwam en zij was het niet. Na een uur werd hij ernstig ongerust. Was zij gestruikeld op zo'n donkere trap naar de kelder van een pandjesbaas? Had haar angst, op straat door bekenden gezien te worden, de weeën vervroegd? Zat ze nu misschien op de stoep van een vreemd huis, niet in staat verder te gaan? De angstaanjagende mogelijkheden dreven hem bijna het huis uit om haar te gaan zoeken, toen hij haar zag komen; nu was het geen ander. Langzaam kwam zij de straat in. Ze was bleek, haar lippen waren paars en ze had paarsblauwe kringen onder haar ogen. Het haarnet was scheefgetrokken; dat had ze misschien onwetend gedaan toen ze het zweet van haar voorhoofd veegde. Alles bijeen wekte de indruk dat ze dronken was. Nog geen tien stappen van het huis wankelde zij bijna tegen een boom. Hij rende naar de deur en nam zich heilig voor, zijn ongerustheid niet met onvriendelijke woorden te luchten, maar haar in zijn armen te nemen en voorzichtig, liefdevol naar binnen te brengen.

Maar in het voorhuis zag hij iets in haar, dat hem afschrikte: ze zag er zo geslagen en gebroken uit, dat hij bang werd, haar met de lichtste aanraking pijn te doen.

„Je hebt je ongerust gemaakt, dat spijt me," zei ze, en ook haar stem was onherkenbaar.

„Waarom ben je uitgegaan? Dat was toch niet nodig?"

„Ik moest wel, ze hadden me ontboden."

„Wie hebben je ontboden?" Ze was een vreemde voor hem, wit en hard en afwijzend als een kloosterzuster.

„De ouderlingen. Ik hoefde gelukkig niet naar de dominee . . ."

Ze zweeg, want zijn schrik maakte haar duidelijk, dat ze nu iets had verraden,

wat hij niet wist. Ze liep hem voorbij, de zaal in, waar ze zich op dezelfde stoel liet vallen waarin hij op haar had zitten wachten, alles vermoedend behalve de onzinnige waarheid. Hij kwam niet verder dan de deur; het was hem onmogelijk, over de drempel te gaan. „Je bent toch niet naar de kerk geweest?"

„Ja . . . Ze hebben me ontboden en ik ben gegaan . . . ik moest wel." Ze liet haar hoofd tegen de rugleuning rusten en hield een arm voor haar gezicht. Ze keek naar de zoldering. „Het was vreselijk, maar nu het voorbij is, lijkt het niet meer zo erg als ik had gedacht."

„Waarom ben je in godsnaam gegaan?"

„Als ze je ontbieden om je een berisping te geven, moet je gaan, anders word je uit de gemeente gestoten. Nu heb ik mijn berisping gehad en het is voorbij . . . voorlopig is het tenminste voorbij."

„Dus jij bent naar de ouderlingen gegaan en hebt schuld beleden?"

„Wat kon ik anders doen? Ze wisten het . . . en hebben me opgeroepen."

„Almachtige God!" Hij beukte met zijn vuist tegen de deurpost, alsof hij daarmee haar domme vroomheid kon stukslaan. „Hebben we nog niet genoeg ellende? Is het nog niet genoeg, dat we bij onze vrienden om geld moeten bedelen? Moet jij ons nu nog door je vervloekte kerk laten bespuwen en stenigen?"

Ze verdroeg de godslasteringen. „De ouderlingen zullen er verder met niemand over spreken, niet eens met hun vrouwen. Ze zijn mannen Gods en ze zullen mij Gods genade betonen."

„Mannen Gods!" Zijn woede gold niet alleen de wellustige vromen, die zich aan haar schande gelaafd hadden, maar ook de verbreking van hun één zijn door haar onderworpenheid aan de kerkdienaren. „Mannen Gods! Er is er niet één bij, die Jezus zou willen aanraken." Hij wist het; hij had Jezus gezien in de stervende Nahum, hij had Hem geschilderd in Emmaüs en Hem geëtst te midden van de kreupelen en blinden. „Jezus zou die schijnheiligen even onverbiddelijk de mantel uitvegen als de farizeeërs."

„Misschien . . . misschien ook niet." Ze zei het met een vermoeide zucht, alsof het eigenlijk geen verschil maakte. „Maar het is nu eenmaal de regel van de gemeente, dat een vrouw een berisping krijgt als ze een buitenechtelijk kind verwacht. De eerste keer hebben ze me niet laten komen, hoewel ik zeker weet dat ze het wisten, te oordelen, naar wat ze vandaag zeiden. Maar deze keer móésten ze me ~~ontbieden~~, dat is voorschrift."

„Voorschrift? Naar de bliksem met de voorschriften!" schreeuwde hij, en daarna zweeg hij, omdat hij iemand achter zich hoorde. Titus was thuisgekomen en liep, opgewekt, elegant en onwetend zijn verdriet en vernedering binnen. Hendrikje zag hem ook, en nu pas werd ze zich bewust van haar uiterlijk, griste het haarnet van haar hoofd en schudde haar haren los. Dat kwetste Rembrandt zo diep, dat hij toch doorging: „Wat ik niet begrijp, en wat ik nooit zal begrijpen, is waarom jij aan zo iets gehoorzaamt."

Titus zette met een holle klanktrilling zijn luit tegen het voetstuk van keizer Augustus.

„Als ze je ontbieden," herhaalde ze vlak, „dan ga je. Dat is alles."

„Dan ga je, dat is alles!" zei hij haar hatelijk na. „En weet je waaróm je gaat? Omdat je dom en bijgelovig bent. In andere dingen ben je slim genoeg, maar in dit opzicht ben je oliedom."

Ze gaf geen antwoord meer, maar spreidde in een gebaar van aanvaarding haar

handen. Zoals zij de oproep en het kortzichtige oordeel van de ouderlingen had aanvaard, aanvaardde ze nu zijn beschuldigingen. Het protest kwam van Titus. Hij ging tussen hen staan, zijn hoofd trots achterover, zijn armen gekruist over zijn borst en met verstrakte bloedeloze lippen. „Durf haar niet dom te noemen," zei hij.

„Titus . . ." zei ze, weer met haar eigen stem, „spreek zo niet tegen je vader. Dit is een zaak tussen hem en mij, die jou niet aangaat. Je bent trouwens te jong om te begrijpen waarover het gaat."

Zijn manhaftige strijdlust vloeide weg, hij schaamde zich plotseling, was weer een kind. Zijn armen vielen slap neer en hij bloosde vurig. „Vergeef me," zei hij met gebogen hoofd, en als een bestraft hondje kwam hij naast haar staan, wachtend op haar verzoenende aanraking.

Ze liet hem niet vergeefs wachten. Ze trok hem tegen zich aan, met een geluidje dat een lach en een snik was. Dat maakte dat ze allebei begonnen te huilen, zo klein en zielig dat al zijn woede wegzakte. Hij ging naar hen toe en trok de twee betraande gezichten tegen zich aan.

„Het is voorbij . . . we denken er niet meer aan," zei hij, met moeite zijn stem bedwingend. „Ik heb er zelf ook spijt van . . . zonder mijn toedoen zou dit alles niet gebeurd zijn. Ik heb er verschrikkelijke spijt van . . ."

„Het hindert niet . . . het is voorbij."

„Het enige, waarvan ik géén spijt heb, is dit . . ." Hij omhelsde hen allebei tegelijk, maakte hen drieën tot een eenheid. En het was Hendrikje die besliste, wanneer nu ook de ontroering maar voorbij moest zijn. Ze maakte zich zacht van hem los en zei, dat ze zich zwak voelde en graag een kopje thee zou lusten.

Carel Fabritius, de leerling die in deze tijd de oudste was, had toestemming gevraagd, een reis naar Delft te maken. Hij deed het bescheiden en aarzelend, want hij wist dat het geen geschikt ogenblik was om zijn meester in de steek te laten: Hendrikje was nog zwak na de moeilijke geboorte van haar dochtertje Cornelia, en Rembrandt zelf was juist terug uit Leiden, na de begrafenis van Adriaen. Maar het was voor Fabritius de eerste portretopdracht van zijn leven; de sacristein, die een portret wilde, toonde weinig geduld, dus Carel beloofde, zo hard te werken als hij kon en in een ommezien weer in Amsterdam te zijn.

Toen bekend werd, dat Fabritius nooit zou terugkomen, kon Rembrandt zich niet meer herinneren of hij hem van harte of met tegenzin had laten gaan, ook al was het afscheid vriendschappelijk geweest. Fabritius had hem op die grauwe decembermorgen niet alleen uitvoerig bedankt, maar hem op de drempel stevig omhelsd. Niet dat er sprake was van bange voorgevoelens; de jongeman had met een blij hart de reis aanvaard, in de hoop, een werkelijk goed portret te schilderen. Rembrandt had nog gehoord hoe hij fluitend de straat uit liep.

Zonder hem was alles zijn gewone, hoewel sombere gang gegaan. De plichten van Carel werden overgenomen door Kiel; Hendrikje, die door het verdriet om Adriaen haar pas herwonnen kracht weer had verloren, begon wat beter te eten en nam weer wat lichte bezigheden op zich. Haar teruggekeerde rust had een kalmerende uitwerking op de kleine Cornelia, die nu niet meer halve nachten lag te brullen. Wat Rembrandt zelf betrof, hij was als verdoofd door de dood van zijn broer, niet in staat iets te doen. Hij gaf gewoon zijn lessen, maar schilderen deed hij niet en hij greep elk voorwendsel aan om uit het atelier te blijven. Het nieuwste voorwendsel had de vorm van een oude, vergulde helm, die hij voor de ‚Alexander' van Ruffo

wilde gebruiken; die helm moest gepoetst worden en dat kon hij aan niemand anders dan zich zelf toevertrouwen omdat het verguldsel zo dun was, dat het er gemakkelijk kon worden afgewreven. Zo zat hij urenlang met de helm op de vloer, dicht bij de wieg; hij poetste een tijdje en keek dan naar het kind, zoekend naar een levend spoor van een der velen, die nu in Leiden begraven lagen.

Pas de volgende dag drong het tot hem door, dat hij zoveel tijd aan de helm besteedde omdat hij niets had om eronder te plaatsen. Al hing zijn leven ervan af, hij kon geen Alexander van Macedonië te voorschijn toveren. De schitterende gestalten, die hun grote daden op de toppen van de historie verrichtten, de bovenmenselijke schepselen waarmee hij zich in de tijd van Lastman had beziggehouden, waar waren ze gebleven? Nu hij bekwaam genoeg was om hen te schilderen, was er niet één binnen zijn bereik. Ze waren weggetrokken in de mist van tijd, verlies en angst. Er moest in Amsterdam gemakkelijk een knappe, zelfbewuste jongeman te vinden zijn, maar hij was zo moedeloos dat hij er niet toe kon komen, hem te gaan zoeken. Na zijn terugkomst uit Leiden had hij nog geen stap buiten de deur gedaan.

Allaert van Hoorn, was hij een Alexander geweest? Misschien wel, maar dan was hij het nu niet meer, met zijn dunne baardje, zijn kleine oogjes en smalle hals. Frans van Pellicorne? Een fraaie, mannelijke figuur, dat was de burgemeestersneef geweest; nu was hij vadsig en lui. Hij was ongeschikt; iedereen was ongeschikt, zelfs Jan Six, wiens haar zijn glans had verloren en wiens mond was verhard in verontwaardiging om een domme wereld die steeds het verkeerde wilde. En zelfs al had hij de ideale figuur gevonden, dan zou diens onbesmette kracht en schoonheid in Rembrandts ogen zijn overschaduwd door het beeld dat hij uit Leiden had meegebracht; het gezicht van zijn broer Adriaen, dat zelfs in de dood nog streng en zuur was.

Over dit alles dacht hij nog na toen Hannie zonder vis terugkwam van de vismarkt en zonder haar klompen uit te trekken door de keuken naar de zaal stommelde. Ze zag zo lijkbleek dat Hendrikje, die het kind voedde, de tepel uit het zuigende mondje trok. „Mevrouw, mijnheer . . . iets verschrikkelijks . . ."

„Is er iets met Titus?" schrok Hendrikje.

„Nee, mevrouw, nee, nee, het is die arme Fabritius . . ."

„Wat is er gebeurd?" Rembrandt liet de poetsdoek vallen.

„Hij is dood, mijnheer."

„Dood? Carel?"

„Ja, ik hoorde het op de vismarkt, iedereen heeft het erover."

Cornelia begon te schreeuwen en tastte naar de verdwenen tepel; Hendrikje duwde hem terug in het zoekende mondje. „Lieve God, wat is er met hem? Heeft hij de pest?"

„Nee, er is een ongeluk gebeurd, mevrouw. De grote kruitfabriek van Delft is in de lucht gevlogen . . . niemand weet hoe het kwam. Ze zeggen dat het een verschrikkelijke ontploffing is geweest, de ergste die ooit in Holland is voorgekomen. En die arme meneer Fabritius is gewoon in stukken gereten."

Dit kon niet waar zijn, dit was te krankzinnig, ze fantaseerden maar wat op de vismarkt. Woedend om de leugen, nog woedender omdat het geen leugen was, schreeuwde Rembrandt zijn protest uit tegen de snikkende Hendrikje, de jammerende Hannie en de opnieuw huilende baby: „Houd op met dat gebrul! Houd op!!"

„God hebbe zijn ziel . . ." snikte Hendrikje, „God vergeve hem zijn zonden en neme hem tot zich . . ."

Rembrandt liet de helm kletterend op de vloer vallen. „Houd op met die waanzin. Je bent niet in je kerk! Niemand kan je horen, en die mooie God van jou hoort je ook niet."

„Zeg dat niet, Rembrandt, zeg dat alsjeblieft niet . . ."

Hij gaf geen antwoord meer en ging naar boven.

Het eerste wat hij er zag, was de vredige gloed van zijn ‚Christus in Emmaüs'. De opgeslagen ogen waren er, achter het witte waas van zijn woede, maar hij wilde er niet naar kijken; gevaarlijk hardhandig (wat deed het ertoe? Wie wilde het nog hebben?) draaide hij het schilderij om tegen de muur. Er brandde geen vuur, hij stond in de tocht tussen de open deur en het grauwe raam, gaf zich over aan de tocht tussen de open deur en het grauwe raam, gaf zich over aan de kou en keek naar het portret van zijn broer, het enige gezicht dat hij kon verdragen. In de grote kamer ernaast gaf de jeugdige Kiel de anderen aanwijzingen; straks zou Hannie wel naar boven komen en met haar rampzalige nieuws een eind aan de les maken. Hij wachtte op de voetstappen, die kwamen; hij wachtte op het tumult, dat losbrak; op de kreten van ontzetting, die niet uitbleven. Hij wachtte tot het noodzakelijke – en nutteloze – was gebeurd en liep toen tot dicht bij het geschilderde gezicht van de stervende Adriaen.

Alexander van Macedonië . . . Allaert van Hoorn? Frans van Pellicorne? Jan Six? Zij waren de vleesgeworden oppervlakkigheid, maar hier was de held, de nimmer klagende zakkendrager die dit leven kende zoals het was: een last, bedoeld om de rug te breken. Hier was de wijsheid: de lang vaststaande uitkomst, dat alles vergaat tot niets. Hier was de moed, te zwijgen en te volharden . . .

Het gepraat verstierf, het huilen hield op. Kiel kwam naar hem toe, bleef op de drempel staan – God, hoe kinderlijk zagen die jongens eruit als je zelf vijftig was! – ontdaan, half beschaamd en half trots in zijn nieuwe waardigheid, nu de kruitfabriek in Delft zijn voorganger van deze onverschillige aarde had weggevaagd. „Kan ik iets voor u doen, meester?"

„Nee, niets."

„Als u hier boven blijft, zal ik het vuur dan aanmaken?"

„Nee, ik heb het niet koud." Niet zo koud als de doden, dacht hij terwijl hij zich weer naar het portret wendde.

„Maar kan ik niets anders . . ."

„Ja, wacht even. Ga naar beneden en haal die helm voor me."

„De helm die u aan het poetsen was? Ja, meester, dadelijk."

Maar hij begon al zonder de helm. Hij greep een stuk papier en een krijtje en schetste de ingevallen wangen, de strenge ogen en de verzuurde mond, met het portret als voorbeeld, aangevuld door zijn herinnering en door zijn vermoeden, hoe het gezicht in het gesloten graf er nu zou uitzien. De leerling kwam met de helm en legde hem op tafel, maar hij keek er nauwelijks naar terwijl hij het glinsterende ding op het koude voorhoofd tekende, diep voorover, als een kroon.

DEEL IX

1655-1659

DOKTER TULP HAD HET ONGELOOFLIJKE VOLBRACHT EN ZICH EEN PAAR DAGEN VAN zijn praktijk losgemaakt om te logeren bij zijn dochter, die nu op een buitenplaats woonde, als echtgenote van Jan Six. Het huwelijk had omstreeks Kerstmis plaatsgevonden, maar pas in juni was het Gretha gelukt, haar vader weg te lokken van de gebroken armen en benen, de koortsen en hoofdpijntjes.

En al kwamen zijn gedachten niet los van zijn werk, hij moest toegeven dat het heerlijk was hier buiten; ieder raam gaf uitzicht op het groen van boomgaarden, weiden en bos, en het leven zelf was aangenaam, onbezwaard door vormelijkheden, zonder al te strenge scheiding tussen de dagen en de nachten.

Toen hij die zondagmorgen naar beneden kwam en de kamer inging waar de ontbijttafel al gedekt was, zag hij nog juist hoe Jan en Gretha elkaar kusten. Hij hoopte dat Jan besefte, een geluksvogel te zijn.

De zondagse kerkgangers kwamen voorbij, maar zijn dochter en schoonzoon sloegen ter wille van hem de dienst over; dat gaf een prettig uitdagend gevoel.

„Wilt u thee of bier, vader?" vroeg Gretha, terwijl ze hem een handkus toeblies. „U kunt ook vandaag het één en morgen het ander kiezen . . . want het is te gek om van te praten, vanmiddag al terug te gaan."

„Dat is het zeker," viel Jan haar bij. „U hebt de nieuwe schuur nog niet eens gezien."

Hij schudde zijn hoofd en hoopte, dat zijn oprechte spijt overtuigend was. Hij wilde gaan zitten.

„Nee, vader, niet die stoel . . . deze." Ze wees naar de hoge stoel met houtsnijwerk en fluwelen zitting aan het hoofd van de tafel.

„Dat is toch Jans stoel?"

„Het is uw stoel zolang u hier bent. Van die plaats hebt u ook het beste gezicht op het portret. Wilt u ham of worst?"

„Worst, thee en beschuit," zei hij. „En niets kan mij van mijn voornemen afbrengen; jij niet, noch jullie fraaie ontbijttafel. Ik neem de trekschuit van drie uur, met hoeveel tegenzin dan ook."

Het portret beheerste verder het gesprek. De vorige dag had hij het bij kaarslicht gezien, nu voor het eerst bij daglicht; het leek nóg sterker te leven dan het levende voorbeeld, de jongeman die naast hem zat. Gretha had niet overdreven, toen zij van IJmond naar huis schreef dat Rembrandt zich overtroffen had: de Jan Six aan tafel zonk ondanks zijn fraaie kleding in het niet bij de Jan Six aan de muur. Op het portret was hij iets ouder dan in werkelijkheid; wijsheid, vastberadenheid en een nog niet ervaren verdriet maakten zijn aristocratische gezicht harder en scherper zonder het zijn ridderlijkheid te ontnemen. De kleren hadden onder het penseel een hogere betekenis gekregen: de mantel, de handschoenen, de hoed waren tekenen

van waardigheid geworden. Hij trok zijn handschoen niet aan omdat hij na een bezoekje eens moest opstappen, maar omdat hij dringende en belangrijke zaken moest gaan afdoen. En de uitvoering was in overeenstemming met de intentie: het was een indrukwekkend geheel van sterke, gedurfde penseelstreken.

„Het bevalt u toch wel, vader?"

„Natuurlijk. Alleen een gek zou dit niet mooi vinden." Maar in Holland krioelde het in die dagen van gekken, gekken die een schilderij zo glad wilden hebben als een vensterruit.

„Het lijkt voortreffelijk, vindt u niet?" vroeg Jan.

„Nee, niet helemaal . . . maar dat komt nog. Het zal gaan lijken; of jij zult op het portret gaan lijken, wanneer je door het vuur heen bent."

Hij zou niet kunnen zeggen, welk vuur hij bedoelde, al was er een vuur in ieder leven. Maar met zulke sombere overpeinzingen wilde hij de stralende ochtend en hun jonge geluk niet verduisteren. Als man kende hij de vergankelijkheid van alle geluk; als geneesheer kende hij de angstwekkende kwetsbaarheid van alle vlees; als burgemeester wist hij dat de beste jaren van de republiek voorbij waren en dat deze jonge mensen misschien de katholieke legers nog eens zouden zien binnentrekken. Maar waarom zou hij hun dit alles nu zeggen? „Het was in elk geval goed voor hem, aan dit portret te werken. Dat blijkt uit het resultaat."

Het viel in hen te prijzen, dat zij niet van het onaangename onderwerp wilden afstappen. „We zijn in zeven weken niet in Amsterdam geweest, vader. Hoe is het nu met hem?" vroeg Gretha bezorgd.

„Dat gaat wel. Wat magerder geworden misschien, maar dat is in zijn toestand te verwachten."

„Is het onheil dan niet af te wenden?"

„Ik zie geen mogelijkheid. Ik kon bij het stadsbestuur niet meer bereiken dan uitstel van het faillissement. Hij heeft nu nog een maand de tijd om de stukken, waarmee hij bezig is, te voltooien en het weinige geld te innen, dat hij nog te goed heeft. Maar daarna is het gedaan met hem."

„Maar er moet toch een oplossing te vinden zijn!" zei Jan, bijna zo ernstig als het portret. „Als u denkt dat ik iets kan doen, kom ik naar de stad, onverschillig wanneer."

„Wat zou je kunnen doen?" Dokter Tulp had geen eetlust meer, maar at en dronk om het feestelijk ontbijt eer aan te doen. „Ik ben bij Thijs geweest en in die hoek schieten we niet op. Thijs heeft zijn geld hard nodig, hij zit zelf in moeilijkheden. Ik ben bij de Weeskamer geweest, maar die wil het betalingsverbod niet herroepen. En terecht: over een paar jaar zou er van Titus' erfenis inderdaad niets over zijn. Het heeft ook geen zin, geld te lenen om hem op de been te helpen; hij heeft zoveel nodig dat vijftienduizend florijnen nog niet genoeg zijn. Ik had naar Huygens willen gaan, maar daar wilde Rembrandt niet van horen. Er komt een opdracht los van de regenten van het Oudemannenhuis, maar ondanks mijn bemoeiing gaat die opdracht naar zijn oud-leerling Ferdinand Bol. Een wrede speling van het lot. Al zijn goede vrienden hebben portretten besteld – jij en Clement de Jonghe, Breuning en zelfs die brave Coppenol, die beslist niet rijk is – en alle opdrachtgevers hebben vooruit betaald. Maar dat alles is nog maar een druppel op een gloeiende plaat."

„Vijftienduizend florijnen . . ." zei Jan, verdrietig kijkend naar de boeket roze rozen in de zilveren vaas op tafel, „dat is een groot risico . . ."

„Er is geen sprake van een risico." De toon van de dokter was verbitterd, nu hij

Vrouwelijk naakt.
Tekening omstreeks 1655.

te midden van deze overdaad van zilver, kristal, dure kledij en ongebruikte ruimte aan de armoede van Rembrandt moest denken. „Het heeft geen zin, hem geld te lénen. Hij kan het toch nooit terugbetalen. Hij werkt langzaam en hij is uit de mode. Het zou hem eenvoudig geschonken moeten worden." Hij zag Gretha blozen; ze keek haar man niet aan, maar roerde onnodig in haar thee. Waarom had hij dit gezegd? Waarom drong hij hun deze uitweg op? „Huygens is de enige, die zo'n bedrag zou kunnen weggeven, maar Rembrandt wil niet dat ik het Huygens vraag, dus daarmee is de kous af."

Maar het ergerde hem, dat de kous daarmee inderdaad af bleek te zijn. Jan schudde verdrietig zuchtend zijn hoofd, en dat maakte hem nog bozer dan de wanhopige weigering van Thijs en de koele, ambtelijke afwijzing van de autoriteiten. Rembracht was misschien wijs geweest, hem te verbieden naar Huygens te gaan; misschien zou de grote man ook zuchtend zijn hoofd geschud hebben. Het bleek weer eens duidelijk: de rijksten konden het moeilijkst afstand doen van hun geld.

„Wilt u nog worst, vader?"

„Graag, ze is heerlijk," zei hij, hoewel hij er geen zin in had. Uit de kerk klonk psalmgezang. Hij zocht naar een ander onderwerp, om hun duidelijk te maken dat hij hun onneembare burcht niet meer zou bestormen. „Jullie gemeente heeft blijkbaar een tekort aan mannen," zei hij. „Of misschien lijkt dat zo, ten gevolge van de afstand."

„Bedoelt u het zingen?" Gretha keek strak naar haar man, die met neutrale ogen zijn bord bestudeerde. „Ik had niet geluisterd. Ik dacht aan hen . . . wat moeten ze nu beginnen? En het gaat niet alleen om hem zelf. Hendrikje en Titus en het meisje zijn er ook nog . . ."

Onder de tafel klopte hij haar even op haar knie, dankbaar voor haar dappere, maar natuurlijk vergeefse poging. „Och, ze zullen zich wel redden. Mensen hebben erger dingen overleefd."

Jan Six kwam in beweging. Hij had niet zonder inspanning het zwijgen bewaard en zijn ogen waren onrustig. „Ze zullen het ontzaglijk moeilijk krijgen." Hij schoof zijn bord weg, het pleitte voor hem, dat hij weinig gegeten had. „Het is eenvoudig onmenselijk, werkeloos toe te zien terwijl hun bezittingen het huis uit gehaald worden . . ." Eindelijk keek hij zijn schoonvader aan. „Het klinkt misschien onbenullig en het ís ook van geen enkele betekenis, maar misschien kan het hun een klein beetje goed doen," zei hij. „Ik zou hen graag hier te logeren vragen zolang dat ellendige gedoe aan de gang is. Veertien dagen . . . een maand . . . zo lang als ze willen."

Het wás van geen betekenis, vergeleken met vijftienduizend florijnen; in zeker opzicht was het zelfs erger dan niets, want een tijdelijk verblijf in dit weelderige buitenleven zou de armoedigheid van het komende bestaan alleen maar sterker doen uitkomen.

„Het verandert natuurlijk niets aan hun toestand," zei Gretha, „maar een vakantie doet hun misschien goed, voor de kinderen . . ."

„Ik vind het bijzonder attent van je, Jan." Dokter Tulp slaagde erin, een waarderende toon te vinden. „Voor Hendrikje en de kinderen is het in elk geval goed, en al zou hij zelf niet komen, hij zal je gastvrijheid beslist op hoge prijs stellen."

„Wat moeten we doen, vader?" vroeg Gretha. „Hem een briefje schrijven?"

„Ja, dat lijkt me een geschikte manier. Schrijf het vandaag nog, dan zal ik het meenemen. Ik had toch vanavond even bij hem langs willen gaan."

„Blijft u echt niet tot morgen, vader?"

„Nee." Haar spijt was niet oprecht meer. Jan drong langer aan, maar met al even weinig overtuiging. Natuurlijk vonden ze het jammer dat hij die middag al wegging; over een paar weken zouden ze hem wel vragen, nog eens te komen. Maar hij wist dat het hun niet zou spijten, weer samen aan tafel te zitten, hun wereldje voor zich zelf te hebben, een wereldje waarin gulheid en vriendelijkheid heersten, maar waarin van een gift van vijftienduizend florijnen geen sprake kon zijn. En zolang hij er was, werden ze op een te pijnlijke manier aan hun weigering herinnerd . . .

Op de reis naar huis en ook nog thuis aan tafel werd dokter Tulp gehinderd door de gedachte aan het briefje, dat hij die avond moest bezorgen. Hij gaf korte antwoorden op de normale, begrijpelijke vragen van zijn vrouw, en dacht onafgebroken aan het knisterende papier in zijn zak. Hij had het in zijn buitenzak gelaten om het vooral niet te vergeten; maar hij wist heel goed, hoe graag hij het zou willen vergeten.

Toen hij traag door de zachte juni-avond liep, begreep hij niet meer hoe hij zo dwaas geweest kon zijn, de brief vrijwillig mee te nemen. Als Jan Six het niet verder kon brengen dan een logeerpartijtje voor de man, die hij zo dikwijls een profeet onder de farizeeërs noemde, dan moest hij dat armzalige vod maar door een koerier laten bezorgen. Waarom moest hij, Tulp, zich bij het geval laten betrekken? Het ergste was nog, dat hij bij het overhandigen wel iets moest zeggen.

Maar zijn ergernis vervaagde tot een gevoel op de grens van medelijden. Ze hadden hun onbenullige gebaar zo belangrijk gevonden; Jan had de brief op een aandoenlijke manier weer opengemaakt om er nog bij te schrijven, dat de kersen in

hun boomgaard rijp zouden zijn, en Gretha had al plannen gemaakt, speelgoed voor het kleine kind te kopen. Ze bedoelden het goed – en de pracht van het huis, dat hij nu naderde, sprak juist in hun voordeel: was iemand verplicht, aan een ander – al was die ander de grootste levende schilder – zomaar vijftienduizend florijnen te geven, alleen om hem in staat te stellen, in een te duur huis te leven en zich te bezatten aan schilderijen en antieke voorwerpen?

Titus deed open, met een kaars in zijn hand. Hannie was twee maanden tevoren ontslagen en men was zuinig geworden op de kaarsen: het voorhuis en de zaal waren zo donker als grotten. Titus zelf zag er wat mager en bleek uit voor een jongen van veertien, of misschien kwam dat door het spookachtige licht van het ene, gele vlammetje. „Ik kom toch niet te laat? Waren jullie al op weg naar bed?"

„Naar bed, om tien uur? Welnee, hoe naarder de toestand is, hoe langer we opblijven." Titus glimlachte even; hij wilde blijkbaar tonen dat hij de dingen van de vrolijke kant bekeek. „Ik kan u niet bij Hendrikje brengen, want zij doet in de keuken Cornelia in het bad, en u zou alleen maar drijfnat worden. Spatten als dat kind doet! Als we klaar zijn, ligt er meer water op de vloer dan in de tobbe."

„Ik zie dat je geholpen hebt," zei de dokter. De kiel van de jongen was doornat, maar ook versleten aan de zomen, zag hij nu.

„Ik help altijd. Hendrikje is erg moe en Cornelia houdt zich geen ogenblik stil. Niemand kan haar zo goed vasthouden als ik." Plotseling zuchtte hij, alsof het gesprek hem zwaar viel. „Maar waarom gaat u niet naar vader? Hij is boven. U gaat maar gerust, neemt u deze kaars mee. Hij zit de laatste dagen de hele tijd boven." Met onverschillig schouderophalen kon hij de weemoed toch niet verbergen. „Hij zit haast nooit meer gezellig in de achterkamer."

„Heb jij je kaars dan niet nodig om naar de keuken te gaan?"

„Welnee, ik weet de weg langzamerhand al met mijn ogen dicht. De grote kaarsennood," zei hij met smaak, „is in april begonnen, dus ik heb tijd genoeg gehad om in het donker de weg te leren vinden. Gaat u nu naar vader, hij zal blij zijn u te zien. En ik ga naar de keuken, de vloer dweilen achter die spartelende vis."

Op weg naar boven betwijfelde de dokter of die geforceerde onbezorgdheid het eind van de zomer zou halen en of Titus de komende winter nog zo welgemoed zou schertsen over te kleine kamers, versteld linnengoed en schraalhans als keukenmeester. Voor het eerst voelde hij echte, warme genegenheid voor Titus Rembrandtszoon van Rijn, niet omdat hij de zoon van Saskia was, maar om hem zelf; de moedige jongen die zich zo goed en zo kwaad als het ging een weg door het moeilijke leven baande.

Ook de schilderkamer was slecht verlicht; Rembrandt scheen het met twee kaarsen te kunnen stellen. Hij was niet aan het schilderen; hij zat in een hoek op de vloer, met gekruiste benen, en was bezig – de dokter kon het eindelijk onderscheiden – een lege lijst te schuren.

„Ach, bent u het?" zei hij zonder op te staan. „Ik dacht dat Hendrikje het was." In een impuls van spotlust stak hij zijn hoofd door de lijst en trok een mal gezicht. „Mooi, vindt u niet?"

„Op onze leeftijd zijn we geen van allen meer een adonis."

Rembrandt legde de lijst neer en strekte zijn benen in de te wijd geworden, met verf bespatte broekspijpen. „Nu, mijnheer de burgemeester ziet er anders chic uit."

„Als ik wéér kom," zei Tulp verbitterd, „zal ik me onderweg wel vuil maken. Ik

zie er nu misschien ongepast keurig uit, maar dat komt doordat ik vanmiddag op IJmond ben geweest."

Het zei Rembrandt blijkbaar niets; hij vroeg: „Wilt u zich even niet bewegen? Ik heb doeken uitgemeten om ze in te lijsten en alles ligt op de vloer uitgespreid."

Voor het eerst keek de dokter naar wat er aan zijn voeten lag. Het ene schilderij na het andere, in een sombere pracht. Een jongeman – Titus wellicht – op een zwaarlijvig paard wegrijdend van barse heuvels, zijn ogen grimmig gericht op een onzichtbaar, maar verschrikkelijk doel. Twee koel lichtende voorstellingen van Jozef, die wordt beschuldigd door de vrouw van Potifar, op één van de schilderijen het gezicht van de vrouw lelijk hard, cynisch en ordinair. Het karkas van een geslachte os – lijk en voedsel, offer en koopwaar – dat in de donkere kelder van een slagerij hing. Gezichten – van Clement de Jonghe, Breuning, Titus – verdrietig of onbegrijpelijk vrolijk of in versufte berusting nadenkend over een geheime, innerlijke openbaring. Een Flora, akelig verontrustend omdat zij zowel Saskia als Hendrikje kon zijn, met een schriel bosje half verlepte bloemen in haar hand. Een Christus aan de geselpaal, ontkracht, uitgeleefd, nauwelijks meer bij machte op zijn benen te staan, als een van de bedelaars die het gasthuis werden ingedragen.

Hij hield zijn hand onder de druipende kaars en moest denken aan de ruige, forse tekeningen, die hij – het was al zowat dertig jaar geleden – voor de deur van Pieter Lastman had weggehaald. Die eerste, wrange kennis van leven en dood, jarenlang bedolven onder eerzucht, liefde en de afleidingen van de wereld, was uit het graf verrezen; wat hier aan zijn voeten lag, was het oude besef dat mens-zijn niets anders betekent dan verlies lijden, pijn hebben en sterven. „Jezus Christus!" zei hij, niet als een godslastering, maar als een roep aan de Man van Smarten, hiervan getuige te zijn.

Heel even glinsterde dankbaarheid in de kleine ogen tegenover hem. Gauw werden ze weer spottend, als toen ze hem door de lege lijst hadden aangekeken. „Mooi, hè?" De toon was de werken volkomen onwaardig. „Precies wat iedereen graag in zijn beste kamer wil hangen. Lief, geruststellend . . . en u hebt gemerkt, hoop ik, hoeveel moeite ik heb gedaan om de boel mooi glanzend te krijgen."

„Als je begrip toereikend is om zó te schilderen, moet je ook kunnen aanvaarden dat we in een wereld van dwazen leven."

Rembrandt stond eindelijk op en wees naar het schilderij van de geslachte os, de schoonheid van de kleurschakeringen in harde tegenspraak met de lelijkheid van het onderwerp, een schokkende rijkdom aan rood en geel, besteed aan rauw vlees, pezen, botten en dood vet. „Is het niet als een Kruisiging? – zoals dat kadaver daar hangt, bedoel ik? Het is natuurlijk . . . van een lagere orde. Het Lichaam en het Bloed . . . en dit eten wij."

Ga nog wat verder in die richting en je wordt als Geertje Dircx, dacht de dokter. Nu hij gewend was aan het donker, stapte hij tussen de schilderijen door en zette zijn kaars op de werktafel, waar nu opeens de koperen etsplaten zichtbaar werden. „Wat heeft het voor zin, zo weinig kaarsen te branden? Het is een bezuiniging waarmee je niets opschiet; slecht voor je ogen en ook voor je geest."

„O, het was een idee van Hendrikje. Zij begon er in de keuken en de achterkamer mee." Hij wreef zijn haar tot een warrige pruik. „Zij wilde kaarsen sparen, zodat ik ze hier boven kon gebruiken, maar ik merk nu dat ik er ook niet veel nodig heb. Zolang ik niet schilder, zit ik liever in het donker."

„Dat is dwaasheid."

„Waarschijnlijk wel. Ik doe zoveel dwaze dingen. Om te beginnen werk ik als een gek. Dat geef ik grif toe. Kijk maar eens . . ." Hij wees zonder trots naar de tentoonstelling om hen heen. „Dat is nog niet alles; er staat nog meer tegen de muur. Ik heb nog nooit zo snel zoveel doeken volgesmeerd."

„Wordt het dan geen tijd, ermee op te houden en rust te nemen?"

„Hoe zou ik rust moeten nemen?"

„Jan en Gretha willen, dat jullie een poosje bij hen op IJmond komt logeren." Hij haalde de brief uit zijn zak, het ontoereikende gebaar van vriendschap; Rembrandt stak hem ongelezen in de zak van zijn korte broek. „Het is heel goed mogelijk dat het je goed doet, er eens uit te zijn," zei de dokter zwakjes.

„Dacht u dat? Allemachtig! – buiten logeren, uitstapjes maken, eindjes wandelen, gezellig aan tafel zitten . . ." Hij onderdrukte een lelijk woord. „Nee, ik geloof niet dat zo iets mij goed zou doen. Ik blijf waar ik ben, tot ze me er uitzetten!"

„Dat is voor je zelf heel mooi, maar voor Hendrikje en Titus lijkt het me minder prettig. Die kunnen werkelijk beter zolang ergens anders zijn . . ."

„Dan gaan ze maar!" barstte hij los. „Niemand zal hen tegenhouden. Ze vertrekken maar naar IJmond of waarheen dan ook. Opgeruimd staat netjes."

„Je weet best, dat ze niet zonder jou zullen gaan."

„Daaruit blijkt hoe onnozel ze zijn! Ik wil niets anders dan alleen zijn."

Dat was de bittere waarheid, nog onderstreept door de schilderijen op de vloer en het opzettelijk onverzorgde, afstotende voorkomen van de man zelf. Rembrandt wilde niemand om zich heen hebben; de dokter moest ook maar de aftocht blazen, maar – als het kon – zonder een verwijtend woord, beseffend dat zijn gekwetste eigenwaarde in het niet verzonk tegenover deze marteling van eenzaamheid, verwerping en schaamte.

„Ik begrijp dat je er zo over denkt . . . het was een denkbeeld van Jan en Gretha en ik kon niet weigeren, hun verzoek over te brengen. Als ik iets voor je kan doen . . . en dat klinkt heel dom, want niemand kan iets voor je doen . . ." hij nam de kaars en begon zijn aftocht tussen de prachtige, angstaanjagende schilderijen door, „maar áls er iets is, laat me dan onmiddellijk halen."

„Wacht even, ik wou u bedanken . . ."

„Waarvoor?"

„Ik weet het niet. Omdat u die ene op de duizend bent, die niet misselijk wordt bij het zien van deze dingen."

„Dat is geen reden tot dankbaarheid."

„Reden te over! Goedenacht, Nicolaas . . ."

Die voornaam had hij nog bijna nooit gebruikt; hij zei altijd ‚dokter' of ‚burgemeester', de laatste jaren steeds sarcastischer. Dokter Tulp was het liefst teruggegaan om hem te omhelzen, maar hij begreep dat zo iets nu niet ging. Hij bleef dus alleen even op de drempel staan en zei zonder om te zien: „Goedenacht."

In het licht van de kaars, dat voor hem uit de trap afschoof, zag hij Titus op de onderste tree zitten, zijn bleke gezicht opgeheven.

„Is vader nog aan het werk, dokter?" vroeg hij zonder op te staan.

„Ja, ik geloof van wel." Het geluid van het schuren was weer begonnen. „Je blijft toch niet op tot hij klaar is?" Hij ging naast de jongen zitten, zette de kaars op de vloer en legde kameraadschappelijk een arm om de smalle schouders.

„Ik weet het niet . . . ik blijf wel eens op en drink dan een kroes bier met hem als

hij klaar is, maar bij het avondeten kreeg ik de indruk, dat hij daarvoor niet in de stemming is. Wat denkt u?"

„Ik vind dat je naar bed moet gaan om een nachtje fijn te slapen."

„Ik heb eigenlijk geen slaap."

De dikke oogleden en de vermoeide mond waren daarmee in tegenspraak. „Je moet naar bed, of je slaap hebt of niet. En er is nog iets dat je moet doen: je moet naar Gretha en Jan op IJmond gaan; ze willen dat Hendrikje en Cornelia en jij een maandje komen logeren, terwijl de verhuizing aan de gang is."

Even verhelderde Titus' gezicht bij de gedachte aan het buitenleven, met tuinen en vruchtbomen en dieren, maar al dadelijk zette hij die kinderlijke verlangens van zich af en vroeg met een volwassen bezorgdheid, die hem niet paste: „Is vader niet gevraagd?"

„Natuurlijk wel. Maar hij wilde er niet van horen. Hij wil liever hier blijven, maar hij heeft er geen bezwaar tegen dat jullie gaan, en je weet, hoe hard Hendrikje rust nodig heeft."

„Maar ze zal nooit zonder hem gaan, al wil hij het zelf."

„En jij dan? Zou jij niet kunnen gaan als de anderen hier blijven? Zo te zien, kun je best een vakantie gebruiken."

„Het zou geen vakantie zijn. Hendrikje laat hem niet alleen, ik kan Hendrikje én hem niet alleen laten, en ik zou steeds naar Cornelia verlangen en zij zouden mij te erg missen. Ze weten het misschien niet eens, maar ik ben een steun voor hen, ik heb van alles geleerd: op de markt kan ik goed afdingen, ik ben een volleerde wasvrouw en zelfs een schoorsteenveger. Ik help hen met allerlei dingen."

„Daar ben ik van overtuigd . . ."

„U ziet het dus: ik kan niet weg, al zou ik nog zo graag willen. Niemand van ons kan weggaan zolang vader hier blijft. En hij zal tot het allerlaatste ogenblik blijven, als het zo doorgaat met het werk. Ik zie al gebeuren, dat ze zijn kruk onder hem weghalen en dat hij gewoon doorgaat met schilderen tot ze ook zijn ezel komen halen."

Hij lachte, wat spookachtig klonk in het stille, donkere huis. De dokter lachte mee, hoewel hij het opgeroepen beeld allesbehalve grappig vond.

„Maar ik wil u niet ophouden, dokter. Andere mensen gaan op een fatsoenlijke tijd naar bed, al doen wij dat niet. U gelooft dus niet dat ik hoef op te blijven?"

„Ga jij maar gauw naar bed."

„Goed, dat doe ik dan maar." Hij stond op, nam de kaars en begeleidde de dokter naar de deur, over de glanzende tegels van de vloer. „En nog eens bedankt voor uw vriendelijke uitnodiging. Ik zal Gretha en Jan schrijven . . . ik ben namelijk ook een uitstekend secretaris. O ja, u moet nog de hartelijke groeten van Hendrikje hebben."

Hij deed de zware huisdeur open en bleef een ogenblik staan kijken naar de donkere, warm geurende straat, alsof hij verbaasd was dat er nog een wereld bestond buiten de bouwvallen van hun leven in afzondering. „De groeten aan uw vrouw, dokter. En bedankt voor uw komst, het was erg prettig. Goedenacht." Nu de molens van het faillissement onstuitbaar verder maalden; nu de deur van wat eens zijn huis was geweest voor hem gesloten was; nu hij zelf en zijn persoonlijke eigendommen – zijn verf, zijn ezel, een paar rollen schilderslinnen en voldoende kleren om er betamelijk uit te zien – waren overgebracht naar herberg ‚De kroon', was opluchting het belangrijkste wat hij voelde. De ontheffing van zijn bezittingen

was ook een bevrijding van lasten; over ontelbare dingen behoefde hij zich nu het vermoeide hoofd niet meer te breken. Wanneer hij in gezelschap van anderen – Tulp of Clement de Jonghe of Pinero – naar buiten ging, merkte hij steeds, hoe zij op weg door de kale gang van de herberg vermeden te kijken naar de twee zijkamers waar zijn kunstschatten, in zeildoek verpakt, stonden te wachten tot ze in het openbaar geveild werden. Zelf had hij er geen behoefte aan, zich dat treurige schouwspel te besparen. Hij keek bewust die kamers in, boos, minachtend, alsof hij een persoonlijke vete had met de werken van Rubens en Percellus en het kale stenen hoofd van Vespasianus.

Maar die vernietigingsextase was kort. Al spoedig werd hij volkomen rustig, ingesloten door een witte, lege kalmte. De eenvoud van zijn bestaan was hem een niet opdrogende bron van verbazing. Het was een soort wonder, dat hij hier eenzaam in een herberg kon leven zonder enige andere verplichting dan te wachten op de veiling van zijn bezittingen, terwijl hij voor het luttele bedrag van drie florijnen per dag alles kreeg voorgezet wat hij nodig had. Drie florijnen per dag voor hem zelf, en de gastvrijheid van de Pinero's voor zijn gezin, want Hendrikje, Titus en Cornelia waren door Pinero met evenveel vanzelfsprekendheid in huis genomen als zovele joodse families uit Polen. Hij had zeeën van tijd, van 's morgens zeven uur, wanneer hij uit een diepe slaap ontwaakte, tot 's avonds zeven uur wanneer Titus of Hendrikje hem in de herberg kwamen opzoeken, tijd om te denken, tijd om met herinneringen te spelen, zijn gedachten te laten vloeien waarheen ze wilden, en tijd om zich zelf te schilderen.

Wie was er anders om te schilderen? Een model kon hij nu niet betalen. Bovendien was hij gefascineerd door de veranderingen in zijn eigen gezicht, die de spiegel hem liet zien. De huid was losser geworden omdat hij vermagerd was door de zorgen van de laatste tijd; de ogen waren neutraal, bijna zonder uitdrukking, alsof ze alleen maar wachtten. Meer dan een half uur keek hij naar dat gezicht, zijn enige onvervreemdbare eigendom, met de slapper geworden mond en de nog altijd grove neus, en dan slenterde hij traag naar de ezel – hij behoefde zich voor niemand te haasten – zette een paar penseelstreken en slenterde terug naar de spiegel om zich weer in dat diepe kijken te verliezen. De beeltenis van zich zelf, die hij neerzette, wekte geen gevoel in hem; dit gezicht, mooi noch lelijk, bestónd eenvoudig, zoals de aarde bestond.

Hij zou niet kunnen beweren, dat hij aan dat zelfportret wérkte. Hij besteedde soms een hele dag aan een neusgat of het lichtvlekje op een vergrijsd plukje haar; en wanneer Hendrikje na een tussenpoos van twee dagen kwam, verwachtte zij niet meer dat het werk was gevorderd. Het was vreemd met Hendrikje; hij kon niet zeggen dat hij met ongeduld op haar wachtte; in zijn nieuwe toestand was er niets meer waarop hij ongeduldig wachtte, maar het was alsof het zelfportret niet meer bestond zodra zij in de kamer was, alsof heel de kamer anders werd.

Zonder haar was het er licht en sober, als de cel van een monnik. Lang geleden was ‚De kroon' een stadsweeshuis voor meisjes geweest; de kleurloosheid van de eenzame levens, die er geleid waren, was nog steeds niet geheel weggetrokken van de grote ramen, de uitgesleten vloerplanken en de witte, afschilferende muren. Maar wanneer Hendrikje kwam, bracht de waard een extra lamp, opdat zij het samen wat gezelliger konden hebben. Dan waren de geesten van de weesmeisjes uitgedreven; dan kregen de goedkope, felle kleuren van de beddesprei en het hout van de oude meubelen iets warms en werd het avondlicht op de ramen zachter en

vriendelijker. In die uren stonden ze elkaar nader dan in maanden het geval was geweest en waren haar schoonheid en haar verlangen hem onbegrijpelijk, haast zo onverdiend als de lage prijs van drie florijnen, waarmee alles was betaald.

Wat was er met haar – of hem – aan de hand? Was zij werkelijk anders geworden of zag hij haar anders nu er dagen waren, dat hij het zonder haar moest stellen? Het was natuurlijk mogelijk, dat zij veranderd was na de geboorte van een gezond kind . . . rustiger, mooier, begeerlijker geworden. Hoe dan ook, de waard begreep al gauw dat het niet raadzaam was, na het brengen van de tweede lamp terug te komen om te vragen of ze beneden een roemer wijn met hem wilden drinken. Wijn, melk en honing vloeiden al rijkelijk genoeg tussen hen; ze lagen in elkaars armen zodra de waard zijn hielen gelicht had. Na de kille nuchterheid van de dag kwam de smeltende rijkdom van de avond, en hun viering van de liefde was een bruidsbed waardig. Het enige verschil tussen deze late opbloei en de eerste vervoering was, dat alle sfeer van verliefdheid na afloop verdwenen was. Fiks en opgewekt stonden ze op wanneer het haar tijd was, terug te gaan naar de familie Pinero, en hij voelde geen drang, haar aan te raken wanneer ze samen door de late avond liepen. Was hij dan weer in zijn kamer, dan dacht hij niet aan haar bij het uitkleden; in bed tastte hij niet naar haar in zijn dromen. Hij droomde niet, hij sliep in alle rust van de aanvaarde eenzaamheid.

Werd hij wakker in de milde rust van de zomermorgen, zich herinnerend waar hij was en waarom die bladderende zoldering het eerste was wat hij te zien kreeg, dan was hij dichter bij zijn oude leven dan op de andere uren van de dag of de nacht. Hoe zou het er nu van binnen uitzien, het grote huis aan de Breestraat, met alle gordijnen dicht en alle muren zonder kunstwerken? Waarom had hij zijn etsplaten niet meegenomen voordat hem de toegang was ontzegd? Hoe zou het met Titus gaan? Zouden de jongens hem plagen met zijn vaders schande? En de kleine Cornelia, zou ze hem herkennen als ze hem weer zag, of schrikken als van een lelijke, vreemde man?

Maar wanneer het volle daglicht weer op het zelfportret viel, verdwenen al die gedachten als mist in de zon. Hij stond dan op en liep, zonder pantoffels en half naakt, naar de ezel om te zien of door het drogen van de verf het werk van de vorige dag minder intens was geworden. Als dat zo was, ging hij verbeteringen aanbrengen zonder eerst zijn ogen te wassen of de slaapsmaak uit zijn mond te spoelen. Eén penseelstreek, en hij ging weer volledig op in portret en spiegelbeeld. Wat ben ik? vroeg hij zich dan diepzinnig af. En het nuchtere antwoord kwam vanzelf: je bent een vies varken, ga je kamerjas aantrekken voordat het kamermeisje je harige borst en je hangbuik te zien krijgt . . . Dan gehoorzaamde hij zich zelf en maakte zich toonbaar.

Hoewel hij aan het begin van een dag nooit wist, met wie hij hem zou eindigen (als Cornelia te lastig was, moest Hendrikje bij haar blijven en kwam Titus naar zijn vader), ontwikkelde hij een soort voorgevoel, dat hem zei of het een lange avond van vaderlijke verplichtingen of een korte avond van liefde zou worden. Als Titus er was, namen de vertrokken weeskinderen de kamer weer in bezit, al begreep hij het verband tussen hen en de vertroetelde, opgewekte Titus niet goed. Maar op een dag midden in juli liet zijn zesde zintuig hem in de steek. Zijn wachten nam de stemming aan van de zoele, stralende avondwind, die aanduidde dat er ergens onweer was gevallen, en hij wist zeker dat zij die avond bij hem zou komen, met koele wangen en loshangend haar. Hij voelde haar al naast zich liggen, naakt en

Titus (?) schrijvend aan tafel.
Tekening 182 x 140 mm, 1655–60.
Kupferstichkabinett Dresden.

onbedekt in het donker onder het open raam. Maar het was Titus die kwam, later dan anders bovendien, toen zijn verlangen al een gloeiend hoogtepunt had bereikt.

Titus had een mantel aan; vreemd, in dit weer. Hij liep nogal stijf, want hij droeg iets zwaars in zijn rechterhand en had de mantel aangetrokken om het te verbergen. „Vergeef me dat ik zo laat ben, vader," zei hij, „maar ik heb iets voor u, een soort geschenk, en ik moest wachten tot het donker was. Cornelia had het niet naar haar zin, maar Hendrikje laat zeggen dat ze morgen beslist komt. U moet de hartelijke groeten van haar hebben."

Eerst was hij boos omdat Cornelia weer lastig was; daarna vroeg hij zich geprikkeld af, wat Hendrikje zich verbeeldde dat hij op die afstand aan haar hartelijke groeten had; en ten slotte bedacht hij dat de jongen daar stond te wachten met dat zware cadeau. „Zo, zo, wat heb je dan voor me meegebracht?" vroeg hij, een beetje schor omdat de vertedering zo snel op de verontwaardiging volgde.

„Ik zal het u laten zien. Doe uw ogen even dicht, ik wil er iets leuks van maken. Ik ga ze op het bed uitspreiden."

Hij deed zijn ogen dicht en speelde, om Titus een plezier te doen, nog verder mee door als een kind in de hoek te gaan staan, met zijn neus tegen de muur, tot hij achter zich hoorde: „Het is klaar, u mag kijken."

Hij draaide zich om en keek. In het flauwe licht van de ene lamp lagen tien koperen platen keurig op het bed uitgestald. Ze waren niet nieuw. Zijn hart begon te bonzen. Gebruikte platen waren het, zijn eigen werk, bevlekt met inkt, aangevreten door zuur. ‚Christus predikt tot de kreupelen en blinden', ‚David in gebed', ‚Christus in Gethsemané', ‚De barmhartige Samaritaan', ‚De blinde Tobias', twee landschappen, een portret van Saskia, ‚De vlucht naar Egypte' en een grote, volledig uit-

gewerkte ‚Afneming van het kruis'; daar lagen ze allemaal, ongelooflijk, nu de wet hem immers had gedwongen, ze met nog ruim zeventig schilderijen in het donkere graf van zijn verboden huis achter te laten. Het was alsof hij doden zag herrijzen. „Lieve God, hoe kom je daaraan?" zei hij met een onvaste stem. „Wie heeft ze er uitgehaald? Tulp? Breuning?"

„Ik."

„Jij?" De jongen had zijn mantel afgedaan en zag er nu teer en kwetsbaar uit, in zijn versleten kiel en gerafelde broek. Hij stond bij de deur, triomfantelijk, maar vermoeid, zijn hoofd achterover tegen de muur. „Ben je toestemming gaan vragen op het stadhuis?"

„Welnee, die zou ik toch niet krijgen. Ik ben gewoon naar binnen gegaan en heb ze meegenomen. Jazeker, ik heb ingebroken en ze gestolen, want daar komt het toch op neer."

„Ingebroken? Gestolen?"

„Ja, ik heb het slot van het keukenraam geforceerd en ben naar binnen geklommen. Een kaars durfde ik niet aan te steken, maar het was net licht genoeg om op de tast naar de schilderkamer te gaan. Daar kon ik de werktafel gemakkelijk vinden; ik nam mee wat ik kon dragen en ben langs dezelfde weg naar buiten gegaan. Ik hoop, dat het de goede zijn, waar u nog iets aan hebt . . ."

Hij kon geen woorden vinden, keek naar de platen en vond ze zeldzaam goed; hij begreep dat God – als God ooit met iemand kon zijn – met hem was geweest toen hij deze dingen maakte. Maar onmiddellijk dacht hij ook aan de jongen, die zijn vrijheid gewaagd had door een slot te forceren en een raam binnen te klimmen; die blindelings door het grote huis naar boven was gegaan, bij elke stap aangestaard door herinneringen die brandden in zijn nog niet vereelte hart. „Het was lief van je, Titus, heel lief . . ." zei hij eindelijk met moeite. „Als ik bedenk wat je in de waagschaal hebt gesteld . . . je had immers gegrepen kunnen worden! En als ik bedenk wat je allemaal voelde toen je door ons huis ging . . ." Hij maakte de zin niet af. De laatste woorden hadden moeten zijn: ‚Dan had ik die platen niet eens willen hebben', maar ze wilden niet komen. Hij keek begerig naar het glanzende koper en was er zo innig gelukkig mee, dat liegen hem onmogelijk was.

„Ik was helemaal niet bang, hoor," zei Titus.

Dat kon niet waar zijn. De jongen was natuurlijk doodsbang geweest. Nu hij zijn vader zo blij gemaakt had, was de angst even naar de achtergrond gedrongen, maar vannacht, in het vreemde bed bij de familie Pinero, zou hij wel wakker liggen met een bonzend hart, of bange dromen hebben. Dat besef bracht hem op de gedachte, dat hij dit waagstuk zelf had moeten volbrengen en het niet aan Titus had moeten overlaten. Terwijl hij egocentrisch aan zijn zelfportret bezig was, had die jongen gedacht en gedaan wat hij als hoofd van het gezin had moeten denken en doen. Titus had op Cornelia gepast, Hendrikje geholpen en de etsplaten gestolen om te zorgen, dat er geld mee verdiend kon worden. Dat deed pijn en zijn zelfverwijt was groot.

„Het zijn toch de goede, hè?" vroeg Titus, alsof zijn vaders zwijgzaamheid de waarde van de platen twijfelachtig maakte.

„Clement de Jonghe zelf had op klaarlichte dag geen betere kunnen uitzoeken." Hij hoopte, dat die woorden iets goedmaakten van de uitblijvende omhelzing.

„Maar nu ik erover nadenk, hebt u er niet veel aan zonder pers om ze af te drukken . . ."

„O, dat is geen bezwaar. Clement heeft een pers, en rabbijn Menasseh ben Israel ook. Nee, een pers is altijd wel te vinden. Ga toch zitten, jongen, je zult wel moe zijn."

„Volstrekt niet!" Hij ging rechter staan, met zijn goudblonde haar tegen de brokkelige witkalk. „Ik zou nog wel de hele nacht kunnen opblijven."

„Ga toch maar zitten." Hij wees hem de enige gemakkelijke stoel. „En vertel eens wat je de laatste tijd hebt gedaan . . . behalve dan inbreken en stelen."

De jongen had de vlotte tong van de Van Uylenburchs; zodra hij achteloos in de stoel was gaan zitten, zijn benen over een armleuning, begon hij luchtig en amusant te vertellen, als een onderhoudend causeur in de dop. Om te beginnen was hij een deskundige geworden in het voeden van zuigelingen. Het was gewoon een kwestie van ontwijken: zo'n kind had er plezier in, te spuiten als een walvis, en je kon aan de ogen al zien wanneer er een hap naar buiten zou komen. O ja, hij maakte ook nuttig gebruik van zijn luitlessen: samen met twee kornuiten had hij een florijn verdiend met spelen op een bal, vorige zaterdag, terwijl ze nog een kosteloze maaltijd hadden gekregen ook; koude eend, pastei en Franse wijn. En de vensters van mevrouw Pinero hadden een verfje nodig gehad, dus dat karweitje had hij maar voor haar opgeknapt; minder kon hij immers niet doen.

Hij ging te zeer op in zijn eigen geestige relaas om te merken, hoe zijn vader ineenkromp van afschuw bij het horen van al die nutteloze en luchthartige zaken; nu en dan dwaalden zijn ogen naar de uitstalling op het bed en glimlachte hij voldaan. Dáár lag de rechtvaardiging van zijn armoedige, ongeregelde bestaantje; en voor die verzoenende prestatie verlangde en verdiende hij toch wel wat meer waardering. Rembrandt voelde dat ook en zei: „Die ets van Christus, waar hij de kreupelen en blinden geneest, is waarschijnlijk het beste wat ik ooit gemaakt heb. Jaren heb ik erover gedaan . . . Je kunt je niet voorstellen wat het voor me betekent, hem daar te zien liggen."

„Daar ben ik geweldig blij om, vader. Het was puur geluk; ik had evengoed iets kunnen meebrengen waar u geen sikkepit om gaf."

„Al wás dat zo," zei hij langzaam en nadrukkelijk, „dan zou ik je even dankbaar zijn geweest. Het is heel lief van je, dat je dit voor me hebt gedaan."

„De rien," zei hij in het goede Frans, dat hij van Jan en Gretha had overgenomen. „En wat hebt u zelf de laatste tijd gedaan, vader?"

„Niets. Gezeten . . . nagedacht. Naar buiten gekeken. En dat daar geschilderd . . ." Hij tilde de lamp op, zodat de onbarmhartige beeltenis op hem afkwam als een levend wezen dat uit het donker verscheen.

„Dat is prachtig! Het is zo indrukwekkend dat het je bijna de adem beneemt."

Maar Titus vond het niet mooi, dat was heel duidelijk. Zijn gezicht verloor alle beweeglijkheid terwijl hij ernaar keek en hij trok zijn knieën op tot ze zijn kin raakten. Hij was bang voor het harde gepijnigde gezicht, het stootte hem misschien zelfs af. Dat was ook geen wonder, dacht zijn vader terwijl hij het licht wegnam; als iemand hém dertig jaar geleden zo iets had laten zien, zou hij het ook niet eens geweest zijn met het harde oordeel over een wereld, die immers nog zo vriendelijk, kleurig en eindeloos was.

„Het is min of meer een tegenhanger van het portret van je oom Adriaen met de gouden helm."

„Dat is wel te zien . . . Ze zijn allebei erg streng en krachtig."

„Bekijk het later maar eens, Titus."

„Wanneer het klaar is, bedoelt u?"

„Nee." Hij lachte toonloos en liet het lamplicht schijnen op de etsplaten. „Véél later, bedoel ik. Wanneer je zelf vijftig bent."

Daarna praatten ze als samenzweerders over de plaats, waar ze de buit zouden verbergen. In de herberg konden de platen niet blijven, hoe graag hij ze ook bij zich zou houden. Als ze onder ogen kwamen van iemand, die met het faillissement te maken had, dan werden ze onherroepelijk in beslag genomen en zag hij ze nooit meer terug. Titus stelde voor, ze op een kerkhof te begraven, maar hoewel hij de jongen graag zo'n spannend avontuurtje gunde, zei hij dat ze in handen van een goede vriend het veiligst waren. Titus moest ze die avond maar meenemen naar Pinero, die ze dan kon doorgeven aan dokter Bonus. De dokter kon ze wel verstoppen; de rabbijn kwam niet in aanmerking, vanwege de heiligheid van zijn ambt.

Het was een bittere pil, er weer zo gauw afscheid van te moeten nemen. Hij had ze op zijn gemak weer in bezit willen nemen door met zijn vingertoppen liefderijk tastende fijne groefjes na te gaan, maar dat kon hij niet doen zolang er iemand bij was. Het was ook een teleurstelling, dat de avond zo gauw om was; het was pas half elf en hij kleedde zich nooit voor middernacht uit. Maar de jongen kon de gespannen schertsende toon, die hij blijkbaar bij de gelegenheid vond passen, niet volhouden; er moest dus maar een eind aan het bezoek gemaakt worden.

Toen Titus weg was, weer gehuld in de mantel die in dit jaargetijde niet thuishoorde, en scheef lopend onder de vracht van de etsplaten, bleef er iets weemoedigs in de lucht hangen, dat niet te verdrijven was, als de geur van een uitgebrande stenen pijp. Lang bleef Rembrandt heen en weer lopen tussen het open raam en het bed waarop de indrukken van de platen nog te onderscheiden waren. Heel even raakte hij de stoel aan, waarop Titus had gezeten, maar op hetzelfde ogenblik dacht hij aan het portret. Met de lamp ging hij erheen, er waren een paar lijnen waarmee hij niet tot de volgende dag kon wachten – hij moest de rimpel tussen de wenkbrauwen iets zwaarder aanzetten en bij de mondhoeken nog wat schaduw aanbrengen . . .

Toen op een mooie zomerdag de schilderijen en antiquiteiten uit hun hoezen werden gehaald, afgestoft en in ‚De kroon' openbaar verkocht, vroeg hij zich in alle ernst af of hij krankzinnig werd. De heren met hun zwierige hoeden, de dames met haar pluimen en parels, die nu en dan een schuchter, onbevredigend bod deden, begrepen niets van zijn gedrag en waren duidelijk gechoqueerd. Ze hadden blijkbaar verwacht, dat hij zich bescheiden en fatsoenlijk afzijdig zou houden van dit dieptepunt van zijn schande, of dat hij bedrukt en met gebogen hoofd in een hoekje zou staan. Met hun bod van vijftig florijnen op kunstwerken, die voor driehonderd nog spotgoedkoop zouden zijn; met hun gezichten waarop zij de begerigheid ijverig poogden te onderdrukken; met hun welverzorgde vingers die voorzichtig in dunne beurzen tastten – want het was voor iedereen een slecht jaar – begrepen zij natuurlijk niets van de vernietigingsroes die hem naar beneden had gedreven, om het schouwspel van zijn maatschappelijke mislukking met volle teugen in te drinken. Het leek een ongelooflijke brutaliteit, hier met grote, fiere stappen heen en weer te lopen en zelfs duidelijk hoorbaar schamper te lachen om de gek, die twintig ellendige florijnen voor een Adriaen Brouwer bood.

Nee, op de verkoping én in zijn dagelijkse doen gedroeg hij zich niet als een man die bij zijn verstand is. Voor belangrijke zaken toonde hij geen belangstelling, maar hij wond zich verschrikkelijk op over kleinigheden. Dat gaf Hendrikje hem althans

met ouderwetse waardigheid te kennen; ook dokter Tulp zei het hem, toen hij hem kwam halen om een kroes bier te gaan drinken. Zij wilden wel eens weten hoe het kwam, dat hij begon te tieren van woede als het kamermeisje hem een slecht gestreken kiel bracht, terwijl hij hoogstens zijn schouders ophaalde toen hij hoorde, dat er op de veiling zo weinig werd geboden dat de verkoping gestaakt was voordat er een derde van de artikelen was verkocht (ter wille van Titus stelde men de verkoping uit tot het najaar, in de hoop dat de rust in Europa dan zou zijn teruggekeerd en de prijzen weer gingen stijgen). Hoe kon hij schuimbekken van verontwaardiging omdat Titus op een bal muziek had gemaakt, terwijl hij zelf niet eens de moeite nam, een behoorlijk onderdak voor zich en zijn gezin te zoeken? En wat was het voor een man, die de familie Pinero maar ternauwernood bedankte voor de onuitputtelijke gastvrijheid, terwijl hij tot huilens toe gebelgd was omdat geen enkele leerling of oud-leerling van hem naar de veiling was gekomen om de opbrengst nog een beetje te verhogen?

Hij nam Hendrikje haar verwijten niet kwalijk; hij voelde dat hij ze verdiend had en ze gaven weer een scherp kantje aan hun verhouding. Haar verontwaardiging, haar demonstratieve, hooghartige nederigheid deden hem weer denken aan het meisje uit Ransdorp, dat hem zo onweerstaanbaar had bekoord.

Soms praatte zij over het huis, dat ze na de tweede veiling konden hebben, maar hij luisterde niet. De gedachte aan zo'n leven, opeengepakt in goedkope, vreemde kamers, met het lawaai en de rommel en de pogingen tot opgewektheid, gaf hem enkel en alleen de overtuiging, dat hij niet meer kon leven als andere mensen. Hij wilde van zijn kale, onpersoonlijke kamer in de herberg evenmin afstand doen als een ernstig zieke van zijn bed in het gasthuis. Het deerde hem zelfs niet, dat hij nu 's avonds vaker alleen gelaten werd: Titus ging weer naar school en moest huiswerk maken, Hendrikje moest bij mevrouw Pinero blijven, die met reumatiek in bed lag; dokter Tulp las in zijn vrije ogenblikken de drukproeven van zijn farmacopee, die eindelijk van de pers kwam. Schilderen na het avondeten was niet meer mogelijk, in de eerste plaats bij gebrek aan zonlicht, in de tweede plaats omdat het eten zelf hem moe en loom maakte. Daarom had hij van Coppenol geld geleend om zes koperen platen aan te schaffen, en nu zat hij de lange, lege avonden gebogen over het wankele tafeltje, dat de herbergier uit de keuken had laten aanrukken. In het zwakke licht van de ene lamp zat hij verbeten en zonder ophouden te etsen, zonder te letten op de pijn die als een ijzeren band om zijn voorhoofd spande, zonder in de spiegel te kijken wanneer hij opstond om zich uit te kleden, bang om zijn eigen ontstoken, diepliggende ogen te zien.

En nu zijn wereld zo klein was geworden als de herberg, putte hij zijn inspiratie uit de mensen die hij voortdurend om zich heen zag. De vrouw van de herbergier, die zat te luisteren naar de verhalen van een uit Indië teruggekeerd zeekapitein, werd de Samaritaanse vrouw, luisterend naar Jezus bij de bron. De oude knecht, die met zijn hoofd tegen de muur in de schemerige gelagkamer zat te dommelen, werd de heilige Franciscus in vervoering onder een grote boom. De slager, die verontwaardigd een stap terug deed toen de herbergier hem verweet dat de worst niet vers was, werd de heilige Hiëronymus in verbazing om een hemels visioen. En de overige drie platen wijdde hij aan het kamermeisje, dat hij zo genadeloos de mantel had uitgeveegd omdat er kreukels in zijn laken zaten. Eén van de drie etsen, waarop hij haar, koud en naakt tot het middel, bij een kachel zette, voerde hij extra zorgvuldig uit, als een boetedoening voor zijn eigen geweten (zij zou de

ets toch wel nooit te zien krijgen) die hij niet onder woorden kon brengen.

Op een avond in september was hij aandachtig bezig, toen er geklopt werd. Dat was vreemd; het was over half elf, te laat voor Hendrikje of Titus, en voor ander bezoek zag hij er te onverzorgd uit. De bovenste knoop ontbrak aan zijn kiel, zijn broek was gekreukt en zat vol vlekken, en hij stonk naar zweet omdat hij de laatste dagen geen bad had genomen. Maar er werd opnieuw geklopt, dringender. Hij schoof de etsplaat weg en liep naar de deur, terwijl hij zijn handen aan zijn broek afveegde. Na het lange staren op de plaat kon hij niet goed zien; het duurde dus even eer hij Jan Lievens herkende, die met uitgestoken handen en een begrafenisgezicht voor hem stond.

Als hij op de puinhopen van dit jaar al eens aan Jan Lievens had gedacht, dan alleen met het dankbare gevoel dat hij juist dit jaar naar Italië was gegaan. Hij had vergeten, dat de reiziger ook moest terugkomen. En nu hij hem in deze toestand moest ontvangen, was hij dan ook danig van zijn stuk gebracht. Maar hij kon moeilijk de deur voor Jans neus dichtslaan, dus deed hij het enige wat hem overbleef: hij aanvaardde de uitgestoken handen en zei: „Nee maar, Jan, wanneer ben je teruggekomen?" En met de overdreven hartelijkheid van zijn begroeting gaf hij te kennen, niet van medelijden gediend te zijn.

„Vanmiddag pas. Ik heb de zee nog in mijn benen, we hebben de hele reis slecht weer gehad." Hij kwam de kamer in en maakte die opeens dubbel armoedig, met zijn aarzeling waar hij zijn zwierige hoed met pluimen zou neerleggen en op welk meubel hij zijn weldoorvoede lichaam zonder gevaar kon neerlaten. „Ik zou wel eerder gekomen zijn, maar ik hoorde het vanavond pas. Ik heb thuis gegeten en daarna mijn arme vrouwtje naar bed gebracht; de stakker is de hele weg zeeziek geweest. Pas daarna ging ik naar ‚Het Vat', om te horen wat voor nieuws er was. Ik liep er Flinck tegen het lijf en toen hoorde ik het . . ."

„Hier, ga zitten, Jan." Hij griste zijn ontoonbare kamerjas van de enige behoorlijke stoel en smeet hem op het bed.

„Je begrijpt hoe ik schrok . . . ik kon het eenvoudig niet geloven." Hoofdschuddend en zuchtend ging hij zitten. „Wat afschuwelijk toch . . . daarom ben ik ook ogenblikkelijk naar je toe gekomen."

„Dat is te waarderen," zei Rembrandt, zonder warmte, omdat hij wist dat Jan zijn woorden onderweg terdege had gerepeteerd.

„En is het werkelijk zo ernstig als ze zeiden?"

De beste manier om hieraan een eind te maken, was de zaak totaal rampzalig voor te stellen, zodat er geen gezeur meer mogelijk was. „Ja," zei hij, bijna opgewekt en met smaak, „het is allemaal zo erg als het maar kan zijn."

„Waarachtig?"

„Heus. Alles is weg. Het huis, de verzameling, mijn eigen doeken, het meubilair, de sieraden van Hendrikje; alles." Hij leunde overmoedig met gespreide armen achterwaarts langs de tafel, zodat zijn kiel van boven een gaping vertoonde en zijn harige, bezwete borst zichtbaar werd.

Jan was uit het veld geslagen; hij begreep het niet en streek zenuwachtig door zijn haar. „Maar het is toch een tijdelijke toestand! Je moet nu aan de verdere toekomst gaan denken."

„De verdere toekomst bestaat alleen uit de tweede veiling, die wel een even grote mislukking zal worden als de eerste."

„Er zal toch wel énig geld uitkomen! Met dat geld kun je dan opnieuw beginnen."

„Nu vergis je je toch. Als het even erg tegenvalt als de eerste keer, komt er niet eens genoeg geld om de schuldeisers te betalen." Hij zei het zonder schaamte, alleen met opstandige vreugde omdat hij hiermee Jans goedkope optimisme de bodem insloeg. „Ik moet leven van wat mijn etsen opbrengen; Clement de Jonghe heeft me een reeks van twintig vooruit betaald."

„En je lieve vrouw en de kinderen?"

„Die zijn in huis bij vrienden, joodse vrienden."

„O . . ." Jan streek nog eens door zijn lokken. „Ik heb altijd gezegd dat niemand zo gastvrij is als de joden. Maar na de veiling komen jullie toch weer bij elkaar, en dat moet een grote troost zijn. Ben je al op zoek naar een woning?"

„Nee . . . nog niet." Het klonk slap, als een moeilijke bekentenis. Nu was hij toch in de val gelopen. Hij was eenvoudig niet bij machte, allerlei smerige, armoedige huizen te gaan bekijken, op de huur af te dingen en uit te kienen welke bestemming de kamers moesten hebben.

„Daar moest je dan maar gauw mee beginnen. Je hebt een kamer nodig om les te geven, en je vindt niet gemakkelijk een vertrek met genoeg ruimte en de juiste lichtvalling om als atelier te gebruiken."

Hij moest denken aan de vier of vijf leerlingen, die hem na deze beschamende tijd trouw zouden blijven. Maar hoe kon hij zijn vermoeide stem verheffen om beginselen te verkondigen, waarin hij niet meer geloofde? Het was al een wonder dat hij nog kon werken, en zelfs beter dan ooit tevoren. Hij keek om naar het sombere zelfportret. Kijk daarnaar, zeg er iets van, vertel me wat het waard is, dacht hij. Maar hij wist dat hoogstens tien mannen in heel Amsterdam zouden weten wat het waard was, en dat Jan Lievens zeker niet tot dat selecte gezelschap behoorde.

„Tja, je zult een huis moeten zoeken waar je een paar opdrachten kunt aannemen," zei Jan, die eens goed recht ging zitten alsof hij zelf een nieuw begin ging maken. „Maar nu ik erover nadenk, er is geen enkele reden waarom je niet hier een paar portretten zou doen. Ik heb een paar mensen op mijn wachtlijst, die dolgraag hier zouden komen als ze wisten, dat je portretten schilderde. Het is hier niet zo geriefelijk als in een echt atelier, maar dat kun je vergoeden door je prijs wat te verlagen. Vraag bij voorbeeld tweehonderd florijnen per portret."

Tweehonderd florijnen . . . Hoe moeilijk het hem ook viel, een gunst aan te nemen van iemand die nooit aan het Engelse hof zou zijn gekomen als hij in het Leidse schuurtje niet zo streng was aangepakt, Rembrandt zei rustig: „Dank je, een paar opdrachten zouden me goed van pas komen."

„Fijn, ik maak er onmiddellijk werk van. Vóór het eind van de week kun je al iets van me horen. Ik zie dat je aan het schilderen bent . . ." Jan kwam uit de stoel en ging naar de ezel. „Je vaardigheid heb je tenminste nog."

„Dat geloof ik wel. Wie hier komt, krijgt waar voor zijn tweehonderd florijnen." Het klonk niet eens hatelijk, maar dat kwam doordat zijn wanhoop groter was dan zijn verontwaardiging. Hij bleef zitten als een schooljongen op het strafbankje, zijn hoofd gebogen, zijn handen slaphangend tussen zijn knieën.

„Er is nog maar één ding," zei Jan, „en dat is de kwestie van het oppervlak. Bij schilderijen, die je voor je zelf maakt, doet dat er natuurlijk niet toe, maar bij bestelde portretten . . ."

Jan zweeg veelbetekenend, maar Rembrandt maakte het hem niet gemakkelijker door hem gelijk te geven. Jan moest dus wel doorgaan: „Als je het zou kunnen . . . dat klinkt natuurlijk mal, want je kunt alles wat je wilt . . . ik bedoel dus, als je hun

zou kunnen geven waarom ze vragen, niet alleen in Amsterdam, maar in heel Europa . . ."

„Wat?" zei hij effen. „Die fluweelzachte afwerking? Dat kan ik niet. Ik schilder zoals ik schilder. God sta me bij, ik kan het niet anders." Hij was blij dat hij het had gezegd; al had het vrij zielloos geklonken, het bewees dat er ergens in zijn verkilde hart nog een vuurpuntje gloeide.

„Maar dan moet je begrijpen, dat ik niet zoveel voor je kan doen als ik wel zou willen . . ."

„Treur daar niet om. Je bent in het geheel niet verplicht, iets voor me te doen."

„O, jawel. We zijn samen in de leer geweest, we hebben samen gewerkt . . ."

Leugenaar! dacht hij. Jij hebt de vruchten van mijn werk gegeten en bent er dik en vet en populair van geworden. Jij hebt van mij genomen, en wát je nam, heb je verlaagd tot het peil van de wereld. Maar hij zei niets, want zijn kin was verraderlijk gaan trillen.

„Er moet wel iets zijn, dat ik voor je kan doen. Er staan een paar oudere mensen op mijn lijst, die misschien aan jouw stijl de voorkeur geven. Hoe dan ook, ik zal mijn best doen."

Een paar oudere mensen. Vierhonderd florijnen. Hij herinnerde zich dat hij dat bedrag eens zonder zich te bedenken uitgaf voor een parel, waarop Saskia verliefd was geworden. Het trillen werd minder; hij stond op, om zich te bewijzen dat hij nog kon staan. Ter wille van Hendrikje, de kinderen en de familie Pinero onderdrukte hij de brandende lust, tegen Jan Lievens te schreeuwen dat hij met zijn opdrachten naar de duivel kon lopen.

Zonder een woord van lof wendde Jan zich af van het schilderij waarvoor een Michelangelo zich niet zou behoeven te schamen. Hij kwam naar Rembrandt en sloeg een arm om diens schouders, een arm die niet af te schudden was, want het gebaar was niet alleen beschermend en aanmatigend, maar ook goed bedoeld en vol echte genegenheid. „Geloof me, ik zal er mijn uiterste best voor doen. En trek het je niet te zeer aan. Je zult zien: jouw tijd komt ook weer."

Ja, dacht hij, mijn tijd zal komen wanneer wij allebei dood zijn . . .

„Ga slapen; ik zie aan je ogen dat je vermoeid bent."

„Dat heeft niets te betekenen; ze zijn rood omdat ik ingespannen heb zitten etsen."

„Span ze dan niet te veel in. Doe mijn groeten aan je lieve vrouw. Uiterlijk over een week hoor je van mij. En zorg een beetje voor je zelf, beste kerel. Tot ziens."

Toen Jan Lievens weg was, brak de woede zich baan. Hij verbeeldde zich hoe hij zijn vingers in de zachte, blanke keel drukte en het arrogante hoofd tegen de muur smakte, met de gemeenste verwensingen aan het adres van de opdrachtgevers die hem zo goedgunstig werden toegestuurd. Hij gedroeg zich in zijn gedachten als een beest, en als een halfgod, ziedend van een toorn die heel zijn armzalige omgeving nooit zou kennen. Met grote stappen en uitgestoken vuisten liep hij door de kamer. Hij zag het zelfportret, dat hem niet weergaf zoals hij nu was. Daarna zag hij zijn spiegelbeeld, onoverwinnelijk, geweldig, machtig. Ja, hij zou zich zelf schilderen zoals hij was, en niet als de man waartoe ze hem wilden vernederen. Als een pasja, hoog verheven boven de krioelende ellendigen aan zijn hof, met een grote stok als een scepter in zijn hand, kaarsrecht op een stoel die een troon zou kunnen zijn, gehuld in scharlaken en goudweefsel.

Scharlaken en goud . . . ze zaten in de gevlekte, versleten kamerjas. Hij trok de

jas aan, griste een zwart fluwelen baret van een haak en zette die als een kroon op zijn hoofd. Zijn schildersstok kon voorlopig dienen als de staf, die hij wilde vasthouden; morgen zou hij de wandelstok van de oude knecht wel te leen vragen. Hij sleepte de leunstoel over de kale planken naar de spiegel en lachte minachtend toen hij van beneden een onverstaanbare verwensing hoorde. Het licht was niet goed; terwijl hij de lamp naar de uiterste rand van de tafel trok, bedacht hij met grimmig leedvermaak dat die lamp wel eens kon omvallen en alles in lichterlaaie zetten, ook hem zelf. Natuurlijk viel de lamp niet om, maar de gedachte aan een verterende brand verteerde ook zijn woede, zodat hij zich, rustiger geworden, kon overgeven aan het beeld in de spiegel en het zo diep in zijn geheugen prenten, dat de kracht en de hoogmoed er de volgende dag nog zouden zijn.

Opeens was hij hevig vermoeid. Zijn ogen brandden haast ondraaglijk, sterfelijke ogen die naar een onsterfelijk beeld keken. Hij zag het portret voltooid, aan de wand van een openbaar gebouw waar vele duizenden, nog ongeboren duizenden, ernaar kwamen kijken. De meesten zouden op een afstand gehouden worden door de strenge statigheid van de man op het portret, maar een enkele zou toch dichterbij komen, onweerstaanbaar aangetrokken, starend, met half open mond, en voor die weinigen – hij boog zich verder naar de spiegel, om zich te zien zoals zij hem zouden zien – ging hij nu de mystieke waarheid vastleggen die voor de rest ontoegankelijk was: de ten dode opgeschreven wangen, de nimmer opgebruikte, verzuurde tederheid aan de mondhoeken, het ontroostbare verdriet in de kleine, vochtige ogen . . . Ze nam het hem kwalijk, dat hij haar en de kinderen in deze ellendige gemeubileerde kamers plantte. Tussen de eerste rampzalige veiling en de tweede, iets minder rampzalige in het najaar, had hij tijd in overvloed gehad om naar een behoorlijke woning uit te zien. Maar wat had hij in die maanden gedaan? In de herberg gezeten, een paar etsen gekrast en twee zelfportretten gemaakt die geen zinnig mens ooit zou kopen: Als een schuit in de modder bleef hij waar hij was, onverstoorbaar, met steeds hetzelfde antwoord op haar dringende vragen: „Maak je geen zorgen, er komt wel iets."

En dit was er dan gekomen . . . drie bekrompen kamertjes onder een schuin dak, een zolder waar het zelfs in oktober benauwd was, de haveloze resten van andermans leven. Bedden met bulten, een tafel die nog nooit was geschuurd en stonk naar verschaald bier en zuurgeworden koolsoep, een buffet vol vettige, gebarsten borden en schalen, muurkasten die zij niet durfde openmaken omdat er een stank van oud zweet en vochtige lompen uit walmde. En het was niet eens de moeite waard, aan een flinke schoonmaak te beginnen, want ze hadden het hok maar voor een paar maanden kunnen huren; het was van een broer van de oude knecht uit ‚De kroon', die naar Dordrecht was om wat bezittingen van zijn moeder van de hand te doen. Hendrikje vermoedde, dat hij zwaar beledigd zou zijn als hij bij zijn terugkomst een frisse zeeplucht frook.

De tijdelijke aard van de regeling was al even ergerlijk als de smerigheid. Het wachten hing haar de keel uit. Ze had in het noodlotshuis aan de Breestraat in angst en beven gewacht; ze had gewacht terwijl hij in de herberg zat, en nu moest ze weer wachten tot hij zijn traagheid van zich afschudde (of letterlijk werd weggejaagd door het ongedierte of door de terugkomende broer van de knecht) en op zoek ging naar een huis, waar ze weer echt konden leven, waar hij weer een kamer had om te schilderen en waar zij de resten van het linnengoed voor de dag kon halen om weer eens op een menswaardige manier de tafel te dekken. Het was geen

geldgebrek, dat hem hier vasthield. Jan Lievens had hem twee heel goede opdrachtgevers gestuurd, de oude koopman Trip en diens deftige, wat verlepte vrouw. Hij had hun portretten (Gode zij dank!) bij hen thuis geschilderd, Hendrikje zou doodgevallen zijn van schaamte als hij hen hierheen had gesleept. Geld was er dus wel, maar zijn pure laksheid en onwil beletten hem, erop uit te gaan om iets beters te vinden. En zij was niet bij machte, hem aan te sporen, hem beschaamd te maken, hem te zeggen wat hij haar en de kinderen aandeed. Wanneer ze er maar één woord over zei, kwam hij met zijn dooddoener: „Maak je geen zorgen, er komt wel iets."

Alleen in de vooravonden, wanneer de kleine ramen mooi werden in het late herfstlicht, werd zij wat toegeeflijker. Zij wachtte zo lang mogelijk met het aansteken van de lamp, niet, zoals hij dacht, om olie te sparen, maar om het afschuwelijke meubilair een tijdje niet zo duidelijk te zien. Ze zat zo ver van hem af als de kleine kamer het toeliet, dicht bij het raam, ondanks de koude tocht, met de gevoede, gewassen en half slapende Cornelia op haar schoot. Meestal bleven zij urenlang zwijgen. Titus zat in zijn eigen ellendige hokje te studeren of ging ergens een maaltijd en een paar zilverstukken verdienen met zijn luit; zij wist niets te zeggen dat Rembrandt niet zou prikkelen, en hij had gezorgd dat er niemand op bezoek kon komen. In het donker drupten haar tranen op het hoofdje van het kind en haar eigen handen. Beneden studeerde iemand viola da gamba, een geluid dat Rembrandts zenuwen nog rauwer maakte. En eindelijk, wanneer een snikkend geluidje van Cornelia, een neergesmeten boek van Titus of een andere storing hem te machtig werd, vloog hij op uit zijn droomtoestand en schreeuwde: „Jezus Christus, waarom doe je de lamp niet aan? Is het allemaal nog niet somber genoeg?"

De broer van de herbergknecht had het in Dordrecht blijkbaar naar zijn zin en scheen er te willen blijven zolang er huur voor zijn Amsterdamse woning werd betaald. De herfst verging tot winter, de portretten van de Trips waren klaar en betaald, Sinterklaasavond naderde (daarover werd niet gesproken, want wie was er in de stemming voor het heerlijk avondje?) en nog steeds woonden ze hier. Ze vormden als gezin geen hechte eenheid meer, zoals in de dagen van de ondergang. Elk ging zijn eigen weg. Rembrandt had er een gewoonte van gemaakt, naar taveernes te gaan, waarvan hij pas over twaalven thuiskwam, even nors en zwijgzaam als hij was weggegaan, nuchter, maar met een adem die naar brandewijn rook. Titus kwam en ging naar believen en zij wilde zijn verdriet niet groter maken door steeds maar te vragen waar hij was geweest. Zijn enige troost was nog de schijn van zelfstandigheid, die hij bezat, en hij verhardde ogenblikkelijk wanneer zij bezorgdheid toonde. Zelfs de kleine Cornelia had zij niet meer voortdurend bij zich; het kind wilde altijd naar de Pinero's, werd driftig als ze weer naar huis moest, en mocht dan ten slotte blijven logeren. Waarom zou Hendrikje het haar ook misgunnen?

Rembrandt zag dit alles aan – alleen iemand, die blind en doof was, zou het niet merken – maar hij ging niet op zoek naar het nieuwe huis, dat voor haar nog onwezenlijker was geworden dan het paradijs.

De dag vóór Sint-Nicolaas leek haar de akeligste dag van haar hele leven. Titus had schoolvakantie, maar hij was vroeg opgestaan en met een duistere bestemming vertrokken; Cornelia was bij de familie Pinero en Rembrandt was, nadat hij de hele dag schetsen had gemaakt en verscheurd, zwaar en ongenaakbaar aan de tafel gaan zitten mokken. Het avondeten was klaar, maar hij duldde blijkbaar niet, dat ze zijn onheilspellende gedachten verstoorde met het neerzetten van borden en het opscheppen van linzensoep. Hij maakte geen aanstalten, haar ruimte te geven;

Zelfportret in atelier.
Tekening 203 x 134 mm,
omstreeks 1655.
Rembrandthuis Amsterdam.

ze werkte over en om hem heen en zweeg, niet om hem te sparen, want ze had lust, hem in zijn gezicht te slaan, maar alleen omdat ze in zijn bijzijn niet wilde huilen. De hele dag immers had zij tranen voelen prikken bij de gedachte aan de Sint-Nicolaasfeesten die ze thuis had gevierd, met de glanzend gepoetste appels, het lekkers in kleurig papier, de warme anijsmelk.

Juist had ze zijn volle bord met de houten lepel voor hem neergezet, toen de deur krakend openging en Titus binnenkwam.

Hij zag er koud, vermagerd, maar onwaarschijnlijk opgewekt uit, zo zelfingenomen ondanks zijn blauwe neus, dat Hendrikje zich afvroeg of hij bij een meisje was geweest. Maar daarvoor keek hij haar te onschuldig aan, te liefdevol. „Ha, linzensoep!" zei hij, verlekkerd als in de goede dagen. Hij knikte even tegen zijn vader en ging zijn handen wassen.

„Wat heeft hij uitgevoerd?" vroeg Rembrandt, terwijl hij eindelijk zijn stug gekromde rug strekte.

„Hoe kan ik dat weten? Ik vraag hem nooit iets, dan voelt hij zich een klein kind."

„Hij is toch nog een kind?"

„Dat zou dan wel een ramp zijn, gezien . . ."

„Gezien wat?"

„. . . de dingen, die hij moet verwerken."

Rembrandt keek rond, alsof hij voor het eerst de vuile muren, het armoedige meubilair, de gebarsten borden en het armeluis-eten zag. „Waar is Cornelia?"

„Cornelia is al drie dagen weg, als je het soms nog niet gemerkt hebt. Ze is bij Pinero." Ze zette de schaal brood zo hard neer, dat het een wonder was dat hij niet brak.

„Dat is dan prettig."

„Voor haar wel, niet voor mij."

„Hoezo? Mis je haar?"

„Wat dacht je? Wie heb ik anders, in dit godvergeten . . ."

Ze hield op, want de tranen kwamen al. Bovendien kwam Titus binnen, nog steeds onbegrijpelijk jolig.

„Ik dacht dat je vandaag geen school had," zei zijn vader.

„Had ik ook niet."

„Waar ben je dan in Jezus' naam de hele dag geweest?"

„O . . ." Hij keek met glinsterende ogen op van zijn soep. „Ik heb de schandaligste dingen gedaan: gestolen, gedobbeld, vrouwen verleid en nog veel meer."

Het deed haar een brandende pijn, hem die dingen zelfs te horen noemen; ze wilde dat hij weer een kleine, afhankelijke jongen was, die tegen haar aanleunde terwijl zij het beslag voor een koek klopte. Vroeger . . . altijd weer vroeger . . . terug tot zijn jeugd, verder terug tot haar eigen jeugd . . . al haar geluk lag in het verleden.

„Nee hoor, ik heb iets heel onschuldigs gedaan." Hij glimlachte superieur. „Onschuldig is nog niet eens het goede woord. Het was gewoonweg prijzenswaardig, ik heb het werk van een braaf zoon en een goed christen gedaan. Ik heb de hele dag van het ene eind van Amsterdam naar het andere gelopen, op zoek naar een huis. En u mag me geloven of niet: ik heb er een gevonden."

Bij die laatste zin trilde zijn stem een beetje en sloeg hij zijn ogen neer. Zijn opgewektheid was dus een dun masker geweest voor de angst, door zijn vader te worden neergezet als een snotneus, die dingen deed waarvan hij geen verstand had.

„Wie heeft jou gezegd, op een huis uit te gaan?" zei Rembrandt, maar zonder verontwaardiging. Hij glimlachte zelfs, voor het eerst in ongetelde dagen.

„Niemand. En Hendrikje zeker niet." Hij raakte onder de tafel even met zijn knie de hare. „Ik dacht alleen: we moeten hier toch ééns uit, en omdat ik toch vakantie had, leek het me een goed idee, een kijkje te gaan nemen. Ik heb zeventien huizen bekeken . . ." Hij vertelde nu haastig, om klaar te zijn voordat de glimlach van zijn vader weer tot het verleden behoorde. „Negen waren onhebbelijk donker, vochtig en koud. Van de overige acht waren er vijf wel bewoonbaar, maar daar was geen geschikte schilderkamer of het licht deugde niet. Want ik heb steeds naar goed licht voor u gezocht, vader . . ." Hij keek hem aan met een mengsel van angst, liefde, medelijden en eerbied. „Ik wou een huis vinden met minstens zulk goed licht als u gewend was."

Er kwam geen antwoord, alleen luid keelgeschraap, maar er kwam ook geen uitbarsting van woede. Hendrikje zuchtte van verlichting.

„Negen plus vijf is dus veertien huizen, die ik om een of andere reden heb uitgeschakeld," zei Titus. „Er bleven er zodoende drie over. Twee van die drie leken me te duur – en ze waren ook echt niet mooi genoeg voor het geld. Maar het derde . . . het derde, vader, is een juweeltje van een vondst, al zeg ik het zelf. Het is schoon, groot, luchtig, het báádt in het licht, en aan de overkant is een park, met standbeelden en een fontein en een doolhof van heggen, waar Cornelia heerlijk kan ronddraven."

„Je hebt toch niet de treurige moed gehad, het te huren," zei Rembrandt, maar zijn gezicht logenstrafte die terechtwijzing. Hij keek zijn zoon met onverholen trots aan.

„Huren? U weet toch wel dat ik zo iets nooit zou doen. Ik kan u toch niet binden aan een huis, dat u nog niet gezien hebt? Het is niet in me opgekomen. Ik heb alleen maar gekeken, om u het zoeken te besparen. Maar u moet er gauw zelf naar gaan kijken. Het is zo'n koopje, dat iemand het straks voor uw neus wegkaapt."

„En wanneer zou ik dan moeten gaan? Wanneer moet ik de papieren ondertekenen? Morgen is het Sint-Nicolaas, dan zal de huisbaas heus geen zaken willen doen."

„Waarom niet? Als hij een huis verhuurt, is de dag voor hem dubbel prettig."

„Jij hebt wel brandende haast, hè?"

Titus woog de situatie, kwam tot de slotsom dat een grapje wel op zijn plaats was en lachte smakelijk: „Dat zou u wel kunnen zeggen, vader. Dit huis heeft zijn diensten bewezen, maar ik geloof dat we er geen van allen smoorverliefd op zijn. En als ik aan dat huis aan de Rozengracht denk . . . met die grote ramen, al het licht dat er binnenstroomt . . . en het park zal volgend voorjaar zo mooi zijn . . ."

„Goed, dan gaan we er morgen met ons drieën heen."

Hij was zo eervol gecapituleerd, dat Hendrikje hem vol verbazing aankeek. Hoe was dit gekomen? Was hij ontwapend door de onweerstaanbare durf van de jongen? Was hij vaderlijk trots op de zoon, die de weg wist in de grote stad en diplomatiek zijn woord deed? Of was hij enkel opgelucht omdat iemand hem het werk, waartegen hij zo had opgezien, uit handen had genomen?

Met tranen in haar ogen stond zij op. „Wil iemand nog soep? Er is genoeg," zei ze.

Titus zweeg, maar likte veelzeggend zijn lepel af.

„Geef maar aan de jongen. Hij verdient het wel, na al dat lopen."

„Er is nog meer dan één portie."

„O ja? Neem dan zelf wat; ik heb geen trek meer."

Op het huis aan de Rozengracht was niets aan te merken. Nu ze er al een paar maanden in woonden, was het nog geschikter, en geriefelijker dan op het eerste gezicht. Dit was nu het soort huis, waarin zijn ouders en Adriaen hem graag hadden zien wonen. Het was weliswaar tweemaal zo groot als het oude huis in Leiden, maar het was, om zo te zeggen, in dezelfde klasse, niet deftiger, niet armoediger. Als ze hem hier bezocht zouden hebben – waarom was hem dat een troost, nu er van familiebezoek nooit meer sprake kon zijn? – zouden ze volkomen ontspannen in de eenvoudig ingerichte voorkamer gezeten hebben, zich thuisgevoeld hebben in de bedden, in de grote keuken, smakelijk gegeten van de wat beschadigde borden, waarmee Hendrikje triomfantelijk uit een tweedehands-winkel was thuis-

gekomen. In een huis als dit had hij altijd moeten wonen; het was in overeenstemming met de vrouw uit Ransdorp, met zijn eigen jeugdherinneringen. Zijn buren, met hun luidruchtige kroost, hun zorgeloze verschijning in hemdsmouwen in hun tuintjes, en hun opgedirkte zondagse optocht naar de kerk; het waren mensen zoals hij ze altijd had gekend. Ze waren hem zo vertrouwd, dat hij vergat, zich voor hen te schamen wanneer Allaert en Lotje of Jan en Gretha op bezoek kwamen.

Nee, hij had niets aan te merken op het eenvoudige, schoongeboende huis, de stille straat erheen, de weilanden erachter of het park met de smakeloze beelden. En toch wilde dit alles niet zijn geestelijk eigendom worden. Steeds moest hij zich herinneren: „O ja, dit is de tuin, dit is de gracht, en drie huizen verder woont de familie Wingert." Maar het werd niet z'n onvervreemdbaar bezit, zoals de bestofte deur van de oude molen of de donkere gang van het huis, waar hij met Saskia had gewoond.

De vier leerlingen, die hem trouw gebleven waren, en de twee nieuwe die hij aan Clement de Jonghe had te danken, voelden zich in het atelier beter thuis dan hij. Met de lessen had hij geen moeite; hij kon nog steeds uitdrukking geven aan zijn eigen opvattingen, al waren die dan ook niet meer in trek. Maar in de schilderkamer ondervond hij dezelfde moeilijkheid als in de rest van het huis: steeds weer moest hij zich dwingen, de lichte, grote kamer als zijn eigendom te beschouwen. „Waar ben ik?" vroeg hij dan in zich zelf, als iemand die uit een droom ontwaakt.

Toch was er iets, dat hem nog erger verontrustte en hem aanspoorde, zich van zijn verdoving en verstrooidheid los te rukken: het was de gedachte, dat Cornelia heel de vijf jaar van haar leven als door een sluier van hem was gescheiden. Ze was er al die tijd geweest en had waarschijnlijk alle moeite gedaan, tot hem door te dringen, maar hoe ze ook gilde, stampvoette of tegen zijn benen schopte, het was haar niet gelukt. Het kostte hem zelfs moeite, een duidelijk beeld van haar voor zijn geest te halen. Ik weet toch hoe ze eruitziet! dacht hij dan; ze heeft zwart, sluik haar en iemand (Hendrikje of Titus, dat weet ik niet) knipt het recht over haar voorhoofd af, zodat het niet in haar ogen valt. Haar ogen hebben een vreemde kleur – donker, licht, ik weet het niet – een wat onbestemde kleur. En zij krijgt overal rimpeltjes als ze lacht . . .

Die avond aan tafel keek hij haar heimelijk aan en maakte beschaamd de inventaris op van wat hij al lang had moeten weten. Haar neus was plat aan de wortel en liep uit in een grappig knobbeltje. De ogen waren donkerbruin en ondeugend, de lippen smal en bleek, de melktandjes klein en hagelwit. De maaltijden, begreep hij nu, waren zo gespannen omdat Cornelia onafgebroken zat te praten, zo dringend en schril dat er geen ontkomen aan was. Luidkeels en opgewonden vertelde ze alles wat ze die dag had beleefd; van de zwarte koeiehaar in de melkemmer tot het groene kevertje op de sla, dat zelf wel een wandelend slablaadje leek.

Titus merkte dat hij naar haar keek. „Hou eens even je snater," zei hij, „dan kunnen we rustig afeten. Was je maar een jongen, dan zou je stem op den duur veranderen. Dat snijdende stemmetje van jou kost een mens zijn trommelvliezen."

Haar vader nam haar die avond op schoot terwijl Hendrikje verstelwerk deed en Titus studeerde. Daar kwam ze tot rust en viel al gauw in slaap, met één knie in zijn buik gestoken en het andere been los neerhangend met het gestopte rode kousje en de gelapte schoen. Ze rook naar boter en het gras waarin ze gespeeld had; toen

de anderen niet keken, gaf hij een lichte kus op haar sproetige wang, bewust en plichtmatig, maar toch niet zonder liefde. Ben ik zo diep gezonken, dacht hij, dat ik moeite moet doen, mijn eigen dochtertje lief te hebben en de namen van mijn leerlingen te onthouden, terwijl ik niet meer weet of de tulpen in knop staan of al uitgebloeid zijn?

Even zag hij zich zoals de anderen hem moesten zien: nors, ontoegankelijk, zelden antwoord gevend, dikwijls niet eens luisterend. En wat hij zag, maakte hem zo ongerust, dat hij de hele avond zocht naar middelen om het te veranderen. Minder eten? Niet meer dan één kroes bier bij het avondeten? Koude baden? Wandelingen met Cornelia, zoals hij ze vroeger met Titus had gemaakt? Hij moest zich nu toch vermannen, hij moest nog diezelfde avond met Hendrikje een straatje om gaan, en morgen en overmorgen en alle dagen daarna zou hij de dingen doen die hij vroeger deed: vis kopen op de markt, een praatje maken met de jongens terwijl ze het atelier aan kant ruimden, een map kopen om al zijn losse tekeningen op te bergen . . .

De hoop, dit alles tot een goed eind te brengen, gaf hem ook de moed, die zaterdagmiddag naar de veiling te gaan. Hij ging alleen (de leerlingen maakten die dag een uitstapje) en hij zou nog met een lege beurs zijn gegaan als Hendrikje hem geen vijfentwintig florijnen had meegegeven, om de laatste termijn van een paar pasgekochte tweedehands-meubelen te betalen.

Het was een heerlijk zonnige middag en hij genoot ervan als iemand, die na een lange ziekte voor het eerst op straat komt. Hij zag de bloesemblaadjes die in de grachten dreven en deed bewust zijn best, rechtop te lopen, in een gezonde houding, en fiks met zijn armen te zwaaien. Hij werd gegroet door kennissen, maar ook door onbekenden; en toen hij bij het lege pakhuis kwam, waar de veiling gehouden zou worden, voelde hij zich duidelijk opgewekter.

Gelukkig was er bij het groepje van ongeveer twintig mensen niemand, met wie hij verplicht was een gesprek aan te knopen. Flinck was er wel, met de verzuurde Von Sandrart aan zijn linkerkant en de oudgeworden Maria Tesselschade aan zijn rechter; maar zijn oud-leerling kwam niet naar hem toe, hoewel hij nog zoveel fatsoen had, dat hij hevig bloosde om het verraad, waarbij hij zoveel had gewonnen. Hij praatte geforceerd opgewekt met zijn medeleden van de Muiderkring en ontweek de ogen van zijn vroegere leermeester. Verder was er niemand van belang aanwezig, terwijl hij al hoorde mompelen, dat er die dag ook niet veel waardevols te koop zou worden aangeboden. Het was warm in het kale veilingzaaltje en het kostte hem enige zelfbeheersing, de bovenste knoop van zijn kiel niet los te maken.

Hij ging op de achterste van de vier banken zitten, niet om zich af te zonderen, maar om beter te zien hoe de middagzon een stralenbundel door een bovenlicht naar de plek zond, waar de veilingmeester zou staan. Die stralenbundel was op zich zelf al belangwekkend; hij bevestigde een oude theorie van hem, dat de lucht, waarin wij ons bevinden, niet zo maar niets is, maar een uiterst fijn, vluchtig medium met een eigen substantie, zoals water. Hij raakte er zo in verdiept, dat hij de twee jonge mannen niet opmerkte, die hem vroegen of zij even mochten passeren om ook op zijn bank plaats te nemen.

De eerste had een gebruind gezicht en zwarte, kortgeknipte krullen tot laag over zijn voorhoofd. Blijkbaar een Italiaan, gezien ook zijn fantasierijke kleren. Zijn metgezel was stroblond, ernstig en oer-Hollands, met donkerblauwe ogen. Nadat hij langs Rembrandt was gestapt, liet hij op de bank een eerbiedige tussenruimte

open. Maar in een opwelling van moed sprak hij hem aan en vroeg, of hij zijn vriend mocht voorstellen aan de enige Hollandse meester, die de degen kon kruisen – of misschien het penseel? – met Titiaan en Michelangelo. Zijn vriend was signor Baldinucci uit Rome – en dit was de meester der meesters, Rembrandt van Rijn . . .

Zijn stijve gelegenheidswoorden werden onmiddellijk overspoeld door een vloedgolf van onverstaanbaar Italiaans. De woorden, die als rijpe olijven uit een boom vielen, werden zo goed mogelijk samengevat door de Hollander: „Signor Baldinucci vraagt mij, zijn overweldigende bewondering tot uitdrukking te brengen. Hij heeft in zijn vaderland tientallen etsen van u gezien en kan slechts reageren met sprakeloosheid. Ik moet ook zeggen, dat wij de gehele ochtend in de militaire sociëteit zijn geweest, waar wij uw voortreffelijke schuttersstuk hebben bekeken – met de onovertrefbare kleuren, de bijna schrikaanjagende beweging erin, het moedige chiaroscuro . . . en nog een paar dingen die ik echt niet goed kon verstaan. En wat blijft er voor mij zelf over, nu hij uitgepraat is? Wat kun je van zo'n doek anders zeggen dan ‚Lieve God . . .'?"

„U hebt me uw naam nog niet gezegd," zei Rembrandt, nog wat beduusd van die lofprijzingen.

„Mijn naam is Philip Koninck, meester. Ik ben bij anderen in de leer geweest, maar ik heb pas waarachtig iets geleerd toen ik uw doeken zag. Helaas kon ik een leertijd bij u niet betalen. Wat ik weet, heb ik opgestoken van uw schuttersstuk en uw ‚Anatomische les'."

Het kostte hem zijn gebruikelijke moeite, dank te betuigen. Zijn ogen kon hij ook niet gebruiken, want die stonden beschamend vol tranen. Hij legde dus even een hand op de knie van de jongeman. Daarna kostte het hem moeite, zijn gedachten bij de veiling te houden. Hij voelde zich niet meer op zijn gemak; zijn hart bonsde onrustbarend. Hij zag alles als van een grote afstand – de glad gepenseelde landschappen en stillevens, de aarzelend opgestoken handen van kopers die een bescheiden bod deden, de wild gebarende en luid pratende veilingmeester. Flinck en Von Sandrart spoorden Maria Tesselschade aan, honderd florijnen te bieden op een schilderij met een voorstelling, die zeer in de mode was – een walgelijke verzameling kadavers, dode reeën, dode zwanen, duiven en hanen, hangend aan een antiek altaar waarop het borstbeeld van een keizer stond, het geheel opgeluisterd door dikke cupidootjes, die met hun sentimentele gezichtjes de slachtpartij nog afstotelijker maakten. Een man bood zestig florijnen voor een vrijwel leeg herfstlandschap; een jong echtpaar kocht een schilderij van een onnozel meisje, dat met kalfsogen zat te kijken naar een man die op een slecht geschilderde luit tokkelde. En Rembrandt zou uit dit mensonterende gedoe zijn gevlucht om zijn laatste termijn aan de meubelkoopman te gaan betalen, als de veilingmeester niet had aangekondigd dat er ook nog een stuk of vijf tekeningen geveild zouden worden. Hij maakte nu toch maar zijn bovenste knoop los en schikte zich nog even in de bedompte hitte.

„Eén van die tekeningen moet van Seghers zijn," zei Philip Koninck.

„Een Seghers?" Hij zag opeens de gestorven, verguisde man zelf voor zich, de man die zijn vrouw en kinderen honger had laten lijden, maar al hun kleren en lakens had opgebruikt in zijn vergeefse poging, gekleurde etsen te maken. De man, wiens teleurstellingen en zelfverachting hem tot de drank hadden gebracht en die zich over het balkon te pletter had laten vallen . . .

De tekening van Seghers kwam als laatste aan de beurt. „O ja," zei de veiling-

meester, alsof hij er niet meer aan had gedacht, „hier hebben we nog een prachtig bewaarde Hercules Seghers, en alleen al zijn liederlijke leven, dames en heren, zal u op een saaie avond gespreksstof in overvloed geven."

Het was een kleine tekening, niet veel groter dan een brief, met enkel wat felle verticale en horizontale lijnen – masten, scheepsrompen en opgerolde zeilen van voor anker liggende schepen. Toch was het méér: de wanhopige durf van de schepen en de wanhopige durf van Hercules Seghers waren in de weinige, harde lijnen samengevloeid. Rembrandt voelde hoe Von Sandrart hem aankeek . . . en hij hoorde hoe Von Sandrart het eerste bod deed.

„Vier florijnen."

„Vier florijnen voor een Seghers," fluisterde Koninck klaaglijk. Hij maakte snel zijn beurs open en telde de inhoud. „Elf," riep hij, waarmee hij zijn hele bezit waagde. „Ik bied elf."

„Twaalf," zei Von Sandrart, waarna hij tegen Maria Tesselschade zei dat ieder, die nog hoger bood, niet bij zijn verstand was; dit was Seghers op zijn slechtst, terwijl Seghers op zijn best al niet veel bijzonders was.

Het was een onverdraaglijke belediging aan het adres van zijn bankroet; Von Sandrart scheen als vanzelfsprekend aan te nemen, dat hij niets in zijn beurs had. Hij stond op, leunend op de schouder van Koninck, rood van woede, transpirerend van de hitte, en zei: „Vijfentwintig florijnen. En al is de tekening dat bedrag niet waard – wat ze beslist wél is – dan bied ik het nóg, om de eer van de kunstenaar te redden."

„Vijfentwintig?" vroeg de veilingmeester ongelovig.

„Ja, en boter bij de vis." Hij zette zijn beurs hard naast zich neer op de bank, zodat de geldstukken rinkelden.

De Italiaan keek hem aan alsof hij krankzinnig was geworden. Von Sandrart snoof en trok zijn schouders op, maar voor Rembrandt was maar één ding belangrijk; het magere gezicht van Philip Koninck, naar hem opgeheven met een uitdrukking die zei: dit zal ik nooit vergeten, zo lang ik leef.

„Is er iemand," vroeg de veilingmeester, „die nog hoger wil gaan? U misschien, mijnheer Von Sandrart?"

„Zo gek zal ik niet zijn!"

„Goed dan, dames en heren, dan gaat deze authentieke Hercules Seghers van de hand voor vijfentwintig florijnen – een zeer royaal bod, waarmee zowel de kunstenaar als de bieder is geëerd – aan de voortreffelijke meester Rembrandt van Rijn."

In een waas, zijn hart bonzend in zijn keel, ging hij naar voren, naar de schuin invallende lichtbundel, waar hij zijn beurs leegstortte en de prijs betaalde. De triomf was al vervaagd voordat de laatste munt was overhandigd – andere beelden schoven zich tussen hem en de tekening: de verschrikte ogen van Hendrikje, de open mond van Titus. Hij voelde zich onwel worden, verontrustend omdat hij niet wist of het onaangename gevoel lichamelijk of geestelijk was. Hij moest op de voorste bank gaan zitten en zich gedragen alsof hij dolblij was met zijn verovering, terwijl hij in werkelijkheid naar adem snakte, alsof zijn ribben werden ingedrukt. Gelukkig was het na een paar minuten over, maar hij had nog juist kracht genoeg om naar huis te gaan. Toen de twee jongemannen hem dan ook vroegen of hij lust had, een kroes bier met hen te gaan nemen, kon hij geen woorden vinden om zijn onmacht te verklaren; met een zwakke, onnozele glimlach schudde hij zijn hoofd.

Het was voor burgemeester Tulp niet gemakkelijk, zijn oude vriend na diens verhuizing naar de Rozengracht te bezoeken. Gemeentezaken hielden hem dikwijls tot 's avonds laat vast op het stadhuis – onbeduidende kwesties, waarover zijn collega's urenlang konden doorzeuren, of hoogst belangrijke zaken die zij het liefst met gesloten ogen hadden afgedaan als hij hun niet op het gewicht ervan wees. De meeste avonden zat hij niet voor zeven uur aan zijn eigen tafel of aan een officieel diner.

Voor een man van zestig viel het dus niet mee, na een inspannende werkdag en met een volle maag nog naar het andere eind van de stad te lopen. Daarbij kwam, dat hij de hoofdstraten zo veel mogelijk vermeed en allerlei omwegen maakte, omdat hij zo dikwijls werd lastig gevallen door burgers, die hem vroegen hoe het met de behartiging van hun persoonlijke belangen stond. En hoewel hij zijn medische praktijk niet meer uitoefende, werd hij nog herhaaldelijk staande gehouden door mensen, die hem aan boord kwamen met hun kwalen en gebreken.

Nee, het was nooit een prettige, rustige wandeling. Altijd kreeg hij het vermoeiende, bijna duizelig makende besef, dat alleen de verandering blijvend is. Bekende punten, die hem al een halve eeuw vertrouwd waren, bestonden niet meer en waren vervangen door vreemde gebouwen met een schoonheid, die hem vijandig was. Kinderen, die hij ter wereld had geholpen, waren nu volwassen mannen en vrouwen en hielden hem staande om hem hún kinderen te laten zien. Boomgaarden waren veranderd in fabrieken, weilanden in straten. En ook zijn eigen handen waren hem vreemd geworden: knobbelig en stijf, niet meer geschikt om het ontleedmes vast te houden.

Maar op een avond in augustus maakte hij de moeilijke tocht vlugger en opgeruimder dan anders, ondanks de vermoeidheid, die na het eten altijd over hem kwam, en de stijfheid in zijn rechterknie. Hij bracht nu immers goed nieuws mee: het gilde der geneesheren, nu onder voorzitterschap van de geleerde en beminnelijke dokter Deijman, wilde voor het gildehuis een nieuw schilderij laten maken en was eindelijk gezwicht voor de aandrang van Tulp, de opdracht aan Rembrandt van Rijn toe te vertrouwen.

Toen hij over het pad naar het keurige, lelijke huis liep, verscheen plotseling het hoofd van het meisje boven een heg. „Komt u voor mijn vader?" vroeg ze, terwijl ze vlug zijn hand ontweek, die haar even wilde aanraken. „Dan komt u voor niets, want hij is er niet!" Dat laatste zei ze alsof ze een groot geheim onthulde. „Hij is weggelopen. Hij was boos op iedereen. Op Titus én op moeder. Alleen op mij was hij niet boos."

„Dan ga ik maar even naar binnen om met je moeder en Titus te praten." Zijn teleurstelling en haar eigenwijze houding prikkelden hem tot een hatelijkheid: „Als jíj er tenminste geen bezwaar tegen hebt."

Hij klopte aan. Titus deed open, met een bleek en verdrietig gezicht. „O, bent u het, dokter," zei hij, „dat is prettig." De stem was veranderd, dieper geworden, maar dezelfde wellevendheid en hartelijkheid klonken er nog in door.

„Cornelia zei dat je vader niet thuis is." Hoewel hij op zijn verheugende boodschap geen geestdriftige reactie had verwacht, was hij terneergeslagen omdat er nu in het geheel geen reactie zou zijn.

„Helaas niet. Maar hij kan elk ogenblik terugkomen. Komt u binnen. Ik ga Hendrikje even zeggen dat u er bent."

In de voorkamer brandde nog geen licht. Hij ging op een van de harde, degelijke

stoelen zitten en gebruikte het onbewaakte ogenblik om zijn zere knie te wrijven. Het was in elk geval aangenaam, te bedenken, wat de negenhonderd florijnen van de nieuwe opdracht aan deze kamer konden verbeteren. Gordijnen voor de kale vensters, een schouw om de haard, een leren bekleding voor de stoelen, een kast tegen een naakte muur. Toch hing er iets aan die naakte muur, zag hij: iets kleins, in een mooi houten lijstje. Horizontale en verticale lijnen, schepen, een Hercules Seghers. Maar Titus kwam al binnen, met een brandende lamp; daarom stond hij niet op om te gaan kijken, ook al omdat hij merkte dat de jongen de tekening bewust negeerde en de lamp op de verste vensterbank zette, zodat er geen licht op die muur viel. Hij kwam daarna tegenover de dokter zitten en praatte geforceerd luchtig over koetjes en kalfjes.

Dokter Tulp knikte, gaf de passende antwoorden, maar nam Titus intussen heimelijk op. Was hij wel goed gezond? Die blos, was dat koorts of alleen maar een rauwe kleur na het huilen? Leek die borst onder de keurige linnen kiel wat ingevallen? De smalle, dooraderde rechterhand hing slap over de stoelleuning, tot hij voelde dat de dokter ernaar keek; toen maakte hij er opeens weer zijn elegante gebaren mee.

Juist wilde de dokter vragen: ‚Titus, mankeert er iets aan?' toen Hendrikje binnenkwam met een presenteerblad met wijn, glazen en dunne sneetjes gemberbrood. Ze was bruingebrand van het werken in de tuin; het haar was in een dikke, glanzende vlecht om haar hoofd gewonden. Het deed vreemd aan, te zien hoe de broze jongen haar hielp en bediende alsof zij de zwakke vrouw des huizes was. Hij schonk de wijn, bood haar het eerst een glas en een bord aan en ging pas zitten toen zij in haar stoel van alles was voorzien.

„U komt voor Rembrandt, maar de hemel mag weten wanneer we hem terugzien," zei ze. „Als hij maar niet weer de halve nacht wegblijft. Hij zou het afschuwelijk vinden, uw bezoek gemist te hebben."

Het trof hem, dat hij haar nog nooit zo mooi, zo kalm, zo vol zelfvertrouwen en rust had gezien. De grote tegenslag was voor haar een gezegende verlossing geweest; ze had hem al eens eerder gezegd hoeveel ze van dit huis hield, hoe prettig ze zich in deze buurt voelde en hoe niemand hier eraan twijfelde of zij wel mevrouw Van Rijn was. Zelfs dominee Kemperer wist niet beter, en zij liet hem in de waan. Het feit, dat Rembrandt die avond kwaad het huis was uitgelopen, stoorde haar blijkbaar even weinig als een briesje, dat even het oppervlak van een diepe vijver aanraakt. Wat er ook was voorgevallen, zij zou het wel weer rechtzetten.

De dokter glimlachte. „Hij zal wel terug zijn voordat ik opstap."

„Misschien . . . misschien ook niet," zei Titus pessimistisch.

„Ga je nu geen zorgen maken, dat hebben we nu wel genoeg gedaan," zei Hendrikje terwijl ze zijn slaphangende hand even aanraakte. „Ik zou me ongerust maken als wij ongelijk hadden, Titus, maar deze keer staan we beslist in ons recht."

„Mogelijk . . ."

„Nee, er is geen twijfel aan. Dokter, ik vraag u: zal iemand, die bij zijn volle verstand is, vijfentwintig florijnen betalen voor zó iets? En dan vandaag nog drie voor Afrikaans hout om het in te lijsten. Zo maar achtentwintig florijnen aan de muur hangen, terwijl ons kleine meisje – ga haar eens naar binnen halen, Titus – met rokjes tot boven haar knieën rondloopt, en terwijl ik ieder vierduitstuk tienmaal moet omdraaien voordat ik het uitgeef. Ik tel zelfs de wortelen die ik in de stamppot doe."

Maar de dokter-burgemeester was moe na een dag van argumenteren, eisen en tegeneisen; hij was goed nieuws komen brengen, hij wilde delen in vreugde en wenste in dit probleem niet gemengd te worden.

„Och, Hendrikje, ik zou hem niet te hard vallen. Hij heeft die verzamelwoede al jaren, en een gewoonte kan een mens niet zomaar afleren." Bij het woord ‚zomaar' probeerde hij met zijn vingers te knippen, maar die ellendig knobbelige dingen wilden geen geluid geven. „Hoe dan ook, die vijfentwintig florijnen maken niet veel uit. Er zit een mooie opdracht voor hem in het vet; ik ben juist gekomen om hem dat te vertellen."

Ze keek hem wat verbaasd aan, alsof zij dat liedje al te dikwijls had gehoord en niet kon begrijpen dat hij het nu ook meezong. Maar al heel gauw keek ze weer rustig en opgeruimd, waarschijnlijk omdat Titus op dat ogenblik binnenkwam met de tegenstribbelende Cornelia, die hij stevig aan een arm vasthield.

„Dank je wel, Titus. Het is over achten, Cornelia. Ga je handen en gezicht wassen en naar boven."

„Het is nog láng geen over achten!"

„Ga je handen en je gezicht wassen . . ."

„Het is nog geen acht uur. Ik heb de klokken nog niet gehoord."

„Klokken of geen klokken, doe wat ik je zeg en ga naar bed."

„En stik jij maar! Jij en Titus mogen allebei stikken voor mijn part."

Niemand durfde te glimlachen. Cornelia, geschrokken van haar eigen brutaliteit en in de war gebracht door het plechtige zwijgen om haar heen, draaide zich om en liep luid stampend de trap op.

„Dat heeft ze van hém," zei Hendrikje. „Hij heeft het ook gezegd, voordat hij wegliep, omdat ik me beklaagde over het geld dat hij voor het hout uitgaf."

„Als je er niet meer over praat, vergeet ze het wel. Zoals ik zei: er komt een mooie opdracht, negenhonderd florijnen."

„Negenhonderd? Lieve Heer, waarvoor?"

„Het gilde der geneesheren wil weer een schilderij hebben."

„O ja? Staat het al vast?" Ze vroeg het behoedzaam; ze was al zo dikwijls blij geweest met een dode mus.

„Alles is geregeld. Ze hebben vanmiddag de papieren getekend. Anders zou ik het niet zijn komen zeggen."

„Ach nee, natuurlijk niet." Maar ze dacht kennelijk aan heel iets anders.

„Het wordt een opdracht, die hij zeker met veel plezier zal uitvoeren."

„O ja, het zal heel goed voor hem zijn. Zo iets heeft hij juist nú hard nodig. Maar die negenhonderd florijnen . . . ik betwijfel of we die ooit in handen krijgen. Na de veilingen zijn nog lang niet alle schuldeisers afbetaald, en zodra die horen dat hij een opdracht heeft, zitten ze natuurlijk als de bok op de haverkist. Vooral als hij de veilingen blijft afhollen en de indruk wekt, dat het geld hem op zijn rug groeit."

„Dat zal hij toch niet doen, Hendrikje," zei hij, maar hij vermeed haar zorgelijke ogen, wetend dat zijn geruststelling vals was ter wille van de vrede.

„Ik verlang echt niets voor me zelf, dokter. Het gaat me alleen om de kinderen. U weet hoe 't met kinderen gaat: ze groeien overal uit en moeten behoorlijk te eten hebben. Rembrandt zelf eet haast nooit iets anders dan kaas en vis, en daarom denkt hij dat een ander daar ook genoeg aan heeft. Ik kan het er wel mee doen, maar jonge kinderen hebben vlees nodig, om spieren te krijgen, en ik heb nog nooit

Hendrikje Stoffels (?) slapend.
Tekening 245 x 203 mm, omstreeks 1655.
British Museum Londen.

een kind gekend dat niet nu en dan iets lekkers wil hebben. Is het zo'n zonde, trek te hebben in een sinaasappel, een vijg of een sneetje gemberbrood?"

Sinaasappels, vijgen, goede raad en liefkozingen, heimelijk een lampje in de slaapkamer laten branden, met eindeloos geduld antwoord geven op vragen . . . dat waren de moederlijke maniertjes om een kind aan zich te binden. En het pleitte dubbel voor haar, dat zij een jongen op die wijze aan haar gebonden had, die niet haar eigen zoon was en wiens aristocratische charme haar eigenlijk een doorn in het oog moest zijn. Ze had zijn aanhankelijkheid eerlijk verdiend door hem elke dag opnieuw haar liefde te geven, ook wanneer zijn vader haar liefde alleen zocht als hij te vermoeid of te moedeloos was om te werken of aan iets anders te denken. En toch deed die eenheid tussen Hendrikje en Titus de dokter op een onverklaarbare manier verdriet; hij wilde het gesprek dan ook zo gauw mogelijk uit de gevoelssfeer en naar de nuchtere, financiële kant trekken.

„Ik zal er eens met Abraham Fransen over praten. Hij is mijn juridisch raadsman, Rembrandt kent hem wel. Ik zal hem vragen of er een manier is, het geld buiten bereik van de schuldeisers te houden."

„Misschien is het zo te regelen, dat hij het geld niet eens wettig in handen krijgt." Hendrikje zei het met neergeslagen ogen. „Kan Titus niet optreden als zijn gemachtigde . . .?"

Titus verroerde zich niet; uit zijn ogen viel ook niets op te maken, want hij keek strak naar zijn schoenen. Juist omdat de twee elkaar nu niet aankeken, vermoedde dokter Tulp dat dit onderwerp al eerder ter sprake was geweest. „Daarbij verliezen we één ding uit het oog," zei hij. „Titus is pas achttien. Hij kan officieel niets doen tot hij meerderjarig is."

„Hij doet al van alles, of het nu mag of niet!"

„Dat is waar, dokter." Titus sloeg zijn benen over elkaar en legde zijn handen om zijn knieën. „Als ik vaders etsen aan de handelaars verkoop – en ik heb er ontelbare voor hem verkocht sinds ik van school ben – als ik onderhandel over de prijzen, de boeken bijhoud en de gelden probeer te innen, dan gebeurt dat toch óók allemaal zonder dat ik meerderjarig ben?"

„Natuurlijk, Titus! En daar is ook niets op tegen. Ik bedoelde alleen: je mag nog geen officiële papieren ondertekenen."

„O, dat kan Hendrikje toch doen."

Hij wist nu zeker dat ze er al over gepraat hadden. Ze hadden samengespannen – op een liefdevolle manier natuurlijk – om zich zelf en Cornelia tegen Rembrandt te beschermen . . . en om Rembrandt tegen zich zelf te beschermen. Nu veronderstelden ze eenvoudig, dat hij wel aan hun complot wilde deelnemen. Maar zij was nog geen veertig, de jongen was nog geen twintig, en zij konden niet begrijpen hoe pijnlijk het voor een oud man moest zijn, partij te kiezen tegen zijn verslagen, teleurgestelde, te vroeg oudgeworden vriend.

Rustig en redelijk zei Hendrikje: „Als er nu eens een manier was . . . als Titus en ik een compagnonschap konden aangaan om zijn werk te verkopen, dan zou hij niets meer met zijn schuldeisers te maken hebben. Dan is hij vrij om te schilderen en les te geven. Niets ter wereld wil hij liever, dat zegt hij zo dikwijls . . ."

Een compagnonschap? Dus zo ver hadden zij het met hun tweeën al bekokstoofd. Terwijl Rembrandt futloos stond te werken of in een kroeg zat te drinken (zoals waarschijnlijk nu), hadden zij zonder hulp van een rechtskundige al uitgemaakt wat er moest gebeuren. Ze wilden niet alleen zeggenschap over zijn werk, maar ook

nog over zijn geld. Hij was niet meer bij machte, hen aan te kijken; hij staarde naar de blauwe avondschemering boven de stad.

„Het is bovendien een mooie springplank voor Titus; hij heeft wat omhanden en kan het beroep later blijven uitoefenen. Zo iets heeft Titus heus hard nodig . . ."

Hierin had zij gelijk. Tot nu toe had de jongen genoegen moeten nemen met de kruimels die van de tafel vielen; hij was in de wieg gelegd voor een rijker leven, in grotere stijl, terwijl zijn erfenis nu langzaam maar zeker werd weggeknabbeld. Niemand had ervoor gezorgd dat hij iets werkelijk nuttigs leerde; hij bezat alleen zijn scherpe geest en zijn beminnelijkheid. Die mocht hij zich dan toch wel ten nutte maken! Als hij de zaken van zijn vader niet kon behartigen, wat moest hij dan anders beginnen? En toch, en toch . . . hoe zou het klinken als zo'n jongen zijn vader ter verantwoording zou roepen over vijfentwintig florijnen, verspild aan een Hercules Seghers; over twee florijnen die hij in een kroeg had verdronken? Was het leven voor Rembrandt dan nog wel waard, geleefd te worden?

Hendrikje had gezien, dat hij na haar laatste opmerking instemmend knikte; ze zei dus vlug: „Het is heus de enige manier, dokter, voorzover ik het kan zien. Als we het niet met bekwame spoed doen, wonen we straks weer op een vieze zolder. Wat dát betekent, weet alleen iemand die het al eens heeft beleefd . . ."

„Maar het is geen kleinigheid, een man de zeggenschap over zijn eigen geld te ontnemen . . ."

„Gelooft u mij, dokter, wij vinden het zelf ook niet zo prettig," zei Titus. „We weten nog in het geheel niet, hoe hij het zal opvatten."

Nee, dacht dokter Tulp, dat weten jullie nog niet. Hij kan in woede ontsteken, als een getergde leeuw, en jullie de doodschrik op het lijf jagen. Bij die gedachte moest hij onwillekeurig even glimlachen.

„Daarover maakt Titus zich veel ernstiger ongerust dan ik," zei Hendrikje. „Hij zal het aanvaarden, zoals hij het huren van dit huis heeft aanvaard, óf hij zal erop reageren zoals hij op het faillissement heeft gereageerd. Zo zie ik het. Rampzalig kan het nooit worden."

„Toch wou ik maar, dat het al in orde was," zei Titus, terwijl hij zenuwachtig aan een rafel van zijn manchet plukte.

„Ik ook," zei Hendrikje. „Er móét nu iets gebeuren, vooral omdat straks al dat geld binnenkomt. Vorige week kreeg een van zijn oude schuldeisers de lucht van wat hij voor die tekening had uitgegeven. Hij kwam prompt hierheen om een betaling – en u kunt zich indenken, hoe moeilijk het was hem ervan te overtuigen, dat we niets te missen hadden. Er komen er nog meer, daar kunt u op rekenen, zodra bekend wordt dat hij een nieuwe opdracht heeft."

„Misschien kunnen we de vulkanische uitbarsting voorkomen," zei Titus, weer op zijn luchtige toon, „als we de zaak aansnijden terwijl u nog hier bent. U vertelt hem dan eerst van de opdracht . . . dan zal hij vast niet zulke lelijke dingen zeggen als wanneer hij alleen met ons is."

De dokter keek recht in de smekende ogen en schudde zijn hoofd. Hoe begrijpelijk en gezond hun plan ook was, hij wilde er niet bij betrokken zijn, zelfs niet als toeschouwer. „Nee," zei hij, „dat heeft geen nut, geloof ik." Hij wist dat hij eens spijt van deze koele weigering zou krijgen; de jongen zou zijn vrienden nog hard nodig hebben. „Ik ga nu maar. Het is nog een lange wandeling, ik ben stijf in mijn knie en morgen krijg ik weer een drukke dag. Vertel jullie hem maar van de opdracht. O ja, en vraag hem of hij morgen even langs het gildehuis komt. Ik ben

daar omstreeks vier uur en wil hem graag voorstellen aan dokter Deijman. Wat die negenhonderd florijnen betreft, die komen pas over een aantal weken los, dus er is geen brandende haast bij de regeling van dat eh . . . dat compagnonschap. Laat hem eerst maar wat van het goede nieuws genieten. Het is per slot van rekening heel lang geleden, dat hij zo'n grote opdracht heeft gekregen en een beetje reden had tevreden te zijn."

Titus gaf hem verlegen een hand, hoewel het duidelijk was dat hij niet van zijn voornemen was afgebracht. Hendrikje liet de dokter uit tot het eind van het tuinpad.

„U zult me wel veroordelen, dokter, en dat spijt me heel erg," zei ze. Ze was niet meer enkel Hendrikje Stoffels, ze was de belichaming van alles wat vrouw en moeder was, stralend van oerkracht.

„Ik veroordeel je niet. Je moet doen wat je goed dunkt . . ."

„Ik doe het voor de kinderen, dokter, niet voor mij zelf." Ze zei het zonder trots, maar met strenge waardigheid; het was immers haar diepste, heilige overtuiging.

Hij had minder last van zijn knie dan op de heenweg, maar dat kwam waarschijnlijk doordat hij méér last van zijn gedachten had. Achter een heg hoorde hij gelach van meisjes, klaterend als een waterval, geschater zoals alleen jonge mensen het kunnen voortbrengen. Zo had Saskia ook gelachen, onbezorgd dansend in de winkel van haar neef Hendrik, te midden van de Turkse zwaarden en stoffige Chinese gewaden, nu en dan naar adem happend en haar geparfumeerde zakdoekje tegen haar bezwete voorhoofd drukkend. Zij was geen vrouw en moeder in oervorm geweest; ze was vluchtig en ongrijpbaar geweest, als stromend water, of als vuur; nu nog deed de herinnering aan haar zijn bloed sneller gaan. Zij was geboren om mannen lief te hebben; zij bracht enkel kinderen voort om de liefde tot de man te vervullen. Het zou haar onmogelijk zijn geweest, met de zoon samen te spannen tegen de vader.

Maar nu ze in zijn herinnering was teruggekomen en het bijna was alsof haar kussen en liefkozingen hém eens ten deel waren gevallen, herstelde zich ook zijn nuchterheid, het enige gevoel dat het leven voor de man draaglijk maakt. Hoe zou het zijn als zij was blijven leven? Wat zou zij nu anders zijn dan een oudgeworden, verschrompeld kind? Zou zij onberoerd zijn gebleven terwijl hun verwachtingen één voor één uitdoofden, als de kaarsen op een feestdis? Had zij ongeschokt kunnen aanzien hoe hun huis aan de Breestraat van al zijn pracht werd ontdaan? Had zij zonder klagen in de herberg naast hem kunnen liggen om de trage marteling van de schande te verzachten? Had zij een rots van betrouwbaarheid voor de kinderen kunnen zijn, dienstmaagd en meesteres in hetzelfde huis, pleitbezorgster van hen die moesten voortleven wanneer hun ouders er niet meer zouden zijn?

Achter hem was het huis, met verlichte ramen. Wat er in die kamers zou gebeuren, was niet tegen te houden. Hij kon het althans niet tegenhouden, zomin als hij leven en dood, politiek en ziekte kon tegenhouden. De wereld om ons heen verandert . . . en wij moeten mee veranderen. Het stemde hem tevreden, dat zijn oude brein dit troostende antwoord dan toch nog had gevonden.

DEEL X

1660-1662

HOEWEL HENDRIKJE EN TITUS HEM MET ANGST EN BEVEN NAAR HET STADHUIS STUURDEN om te doen wat zij van hem verlangden, had Rembrandt zelf er eigenlijk geen enkel bezwaar tegen. Ze regelden zijn zaken nu al een paar maanden voor hem – uiterst bekwaam en serieus – dus het lag in de lijn, dat zij graag wilden dat het stadsbestuur Titus vervroegd meerderjarig verklaarde. Hij kon dan zijn eigen onderhandelingen voltooien zonder dat hij eerst naar huis behoefde te rennen om zijn stiefmoeder een of ander papier te laten ondertekenen. Na de eerste weken van zwijgende gebelgdheid was hij hun regeling bijna blijmoedig gaan aanvaarden. Hij zag geen kunstwerken meer, die zijn kooplust wekten, dus hij had geen verlangen naar extra geld in zijn beurs. Zijn schuldeisers, die hem op straat met afgewende ogen voorbijliepen, kwamen nu tenminste de huiselijke rust niet meer verstoren. En het allerbelangrijkste: na de eerste maand bleek overduidelijk, dat Hendrikje en Titus zijn zaken veel beter behartigden dan hij het zelf ooit zou kunnen. Behalve schilderen en les geven had hij geen enkele kopzorg meer; en er bleven zulke lange, kalme ochtenden en ongestoorde middagen voor schilderen en les geven over, dat alle uren, die hij vroeger aan zijn chaotische financiën had besteed, hem nu voor de geest stonden als jammerlijke tijdverspilling.

Maar die middag in november moest hij, bij wijze van uitzondering, toch een officiële daad gaan verrichten: als vader van Titus was hij de aangewezen persoon, de nieuwe burgemeester Jan Six om handlichting te verzoeken.

Niet alleen de burgemeester, ook het stadhuis was nieuw. Hij had niet veel bewondering voor het trotse gebouw. Het viel in dezelfde klasse als de huizen in de nieuwe wijken; rustig van lijn, weinig versiering, opvallend juist in zijn streven, onopvallend te zijn. Hij was een der weinigen, die het jammer vonden dat het oude stadhuis was afgebrand. Hij had een zorgvuldige, tedere tekening van de ruïne gemaakt, met de prachtige toren, die nog gedeeltelijk was blijven staan, wat de meeste Amsterdammers jammer vonden omdat het nu handenvol geld zou kosten, hem neer te halen. En al was de nacht van die brand nu al negen jaar geleden, hij kon het nieuwe gebouw niet zien zonder het gevoel, iets verloren te hebben.

Het nieuwe stadhuis, met zijn moderne stenen gevel, zijn rechte rijen eentonige ramen en het koepeltorentje in het midden, was als een parvenu in het stadsbeeld onder de grauwe hemel. Met zijn geweldige omvang maakte het dwergen van de weinigen, die over het uitgestrekte, kleurloze plaveisel liepen; zoals het daar stond, los van zijn omgeving, maakte het een hooghartige indruk. Als je naar al die ramen keek, bedacht je onwillekeurig dat daarachter veel te veel ambtenaren, klerken en klerkjes aan veel te veel lessenaars hun best zaten te doen, veel te veel op te schrijven en te onthouden.

Het interieur was al even weinig gastvrij, met zijn rijke versieringen in goud en

zilver, de klassiek beschilderde, gewelfde plafonds, de marmeren zuilengangen die het winterse licht in al zijn kilheid binnenlieten, en de bleke, marmeren vloeren. Midden in de grote zaal staande, keek hij – heel even en zonder emoties – naar de vier grote muurvlakken die nog op schilderijen wachtten. Daar zou het werk van zijn oud-leerling Govert Flinck komen te hangen, maar dat wist hij al maanden en het verbitterde hem niet meer. Hij zelf werkte aan wat hem het liefste was; het werk van zijn eigen voorkeur was voor hem de feniks, die uit de as van zijn armoede en schande was herrezen. En het was hem goed. Hij dacht aan de ‚Verloochening van Petrus', thuis op de ezel, scharlaken en roodbruin, vuurgloed en schaduw, met het goddelijk gelaat dat uit de duisternis verschijnt om de vervulling van de profetie aan te duiden en het verwijt toe te dienen . . .

De jonge burgemeester in zijn kantoor op de eerste verdieping had het koud. Hij zat met een mantel om zijn schouders aan een schrijftafel vol papieren met lakzegels en linten. Naarmate Jan Six tegen de veertig liep, ging hij meer op zijn portret lijken, misschien ook omdat de arme Gretha twee miskramen had gehad. Zijn mond was strakker, harder geworden; er lag een diepe rimpel in zijn voorhoofd en een scherpe glans in zijn ogen. Maar hij stond met alle oude hartelijkheid op toen Rembrandt binnenkwam en liep hem tegemoet om hem te omhelzen. Hij hechtte nog steeds waarde aan de echte grootheid, in tegenstelling tot de massa. De families Wymer, Six en Tulp beschouwden Rembrandt als hún meester, als een soort erfstuk dat bij elke gelegenheid met alle verschuldigde eerbied en waardering behandeld diende te worden.

Jan Six ging ongedwongen op een punt van zijn schrijftafel zitten en vroeg hoe het leven aan de Rozengracht was. Gingen de zaken naar wens? Beviel het Cornelia op de meisjesschool, nu zij er wat aan gewend was? Welke schilderijen waren er in de maak, behalve de ‚Verloochening'? Zo zo, twee portretten van Titus en een reeks afzonderlijke uitbeeldingen van de ‚Apostelen' . . . nu, hij brandde van ongeduld, ze te zien. En nu Gretha weer wat op krachten kwam, zouden ze stellig binnenkort samen op bezoek komen.

Rembrandt wist, dat hij geen haast behoefde te maken met het doel van zijn komst. Na het persoonlijke gesprek vroeg Jan, zoals hij al verwacht had: „En wat kan ik voor u doen?"

Het was evenmin nodig, een pleidooi te houden voor de noodzaak van de handlichting. Jan bood onmiddellijk aan, het verzoek aan de gemeenteraad door te geven. „Het zal wel een paar maanden duren eer het wordt ingewilligd, want we hebben een bedroevende achterstand." Hij keek machteloos naar de papiermassa op zijn tafel. „Maar de raad zal beslist gunstig beschikken. Was alles, wat ik voor u zou willen doen, maar zó gemakkelijk! Maar oude mensen zijn lastig en koppig; we hebben hier langzamerhand meer tachtigjarigen dan in het Oudemannenhuis."

Eigenlijk wilde Rembrandt niet, dat er nog meer voor hem werd gedaan. Alle moeite zou slechts op teleurstelling uitlopen. Hij wilde nu maar het liefst met rust gelaten worden en onopvallend verder leven. „Ik wil jou en je familie werkelijk geen gunsten meer vragen. Jullie hebt al meer dan genoeg voor mij gedaan." Hij maakte zijn mantel dicht.

„Wilt u nu al weggaan, meester? Ik wilde juist mijn secretaris vragen, ons brandewijn te brengen. Gaat u toch zitten en blijf nog wat."

„Nee, Jan, je hebt het druk, je tafel ligt vol papieren. Ik heb trouwens geen tijd; ik heb de jongens beloofd, nog even te komen kijken voordat ze het atelier sluiten."

Zittend vrouwelijk naakt.
Tekening 286 x 160 mm, 1660–62.
British Museum Londen.

„In dat geval kan ik alleen met u naar beneden lopen . . ."

Ook dat, wist Rembrandt, was een bewust eerbewijs; het kon voor niemand kwaad, gezien te worden met de arm van de burgemeester om zijn schouders. Jan Six bleef halverwege de trap staan, boven de hoofden van hen die over de marmeren vloer liepen. Hij keek naar de duizelingwekkende uitgestrektheid van zuilen en bogen en zei zuchtend: „Ik kan nooit naar die ruimten kijken zonder te bedenken, wat u ervan gemaakt zou hebben."

Wat voor antwoord moest hij daar nu op geven?

„Ik heb mijn best gedaan," zei de burgemeester, „ik heb waarachtig mijn best voor u gedaan."

Praat er dan liever niet over, dacht Rembrandt, die het bloed naar zijn hoofd voelde stijgen. „Daar ben ik van overtuigd, Jan, en ik ben je er dankbaar voor."

„U hebt helaas geen enkele reden tot dankbaarheid. Als de gemeenteraad maar niet alle beslissingen aan de oude Vondel had overgelaten."

Rembrandt luisterde, tegen de balustrade geleund, naar het verhaal van de nieuwste, vergeefse poging die de families Wymer en Six voor hem hadden ondernomen en die beschamend voor hem was afgelopen. Het was niet zo, vertelde Jan, dat hij eenvoudig was vergeten toen er een kunstenaar moest worden gekozen voor de belangrijke en winstgevende opdracht. Jan Six was naar Vondel gegaan ondanks de waarschuwing van zijn schoonvader, dat er altijd vijandschap tussen Rembrandt en de Muiderkring had geheerst: Jan had eenvoudig niet kunnen geloven dat de opdracht niet naar Rembrandt zou gaan, te meer daar hij wist, welke onderwerpen Vondel wenste te zien uitgebeeld. Taferelen van opstand, krijgsgewoel, voorstellingen ter vereeuwiging van de zo eervol geëindigde strijd tegen Spanje; wie wist er beter raad mee dan de schilder van het onsterfelijke schuttersstuk in de militaire sociëteit? Zelfs een oude, kwijlende, katholiek geworden dichter moest toch begrijpen, wat zo'n meester voor het stadhuis kon doen. Maar Vondel had het niet begrepen, had het niet willen begrijpen. De stijl, die hij wenste, was alleen te verwezenlijken door Govert Flinck. Door in Muiden de nodige hielen te likken, had Flinck zich van de vijf- of zesduizend florijnen verzekerd, om nog te zwijgen van de extra roem die hij ermee zou behalen. Tegenwerpingen waren zinloos, vertelde Jan Six, de opdracht was al vergeven.

Op het bloemrijke relaas had Rembrandt slechts een eenvoudig antwoord: „Och, ik geloof wel dat Flinck het zal doen zoals het van hem wordt verwacht. Hij is een degelijk schilder."

„Hij overhaast zich in elk geval niet."

„Het is een grote opdracht, Jan." Zelfs het kleinste vlak was nog veel groter dan het schuttersstuk.

„Al een maand geleden meldde hij de gemeenteraad, dat de kartons klaar waren. Wat zijn kartons in vredesnaam? Schetsen?"

„Nee, ze zijn het volgende stadium. Tekeningen op ware grootte van wat er op het linnen moet komen. De Italianen gebruiken ze veel; ze prikken kleine gaatjes in de omtrekken en blazen daar rode kalkstof door. Het is een algemeen aanvaarde werkwijze; voor sommigen zijn die modelbladen waarschijnlijk de beste oplossing. Ik gebruik ze niet, want ze binden me te veel. Ik breng altijd weer veranderingen aan terwijl ik bezig ben. Een schets is mij voldoende . . ." Even verloor hij zich in de gedachte aan de mogelijkheden, die het vullen van deze vlakken hem zou bieden.

„Het spreekt toch vanzelf, dat je veranderingen aanbrengt terwijl je bezig bent. Dat doet iedereen, die een greintje fantasie heeft."

„Dat is geen vaste stelregel. Michelangelo heeft ook kartons gebruikt."

„Zeg dat maar niet tegen die stakkerige Vondel. Dan denkt hij nog dat Flinck een tweede Michelangelo is."

„Heeft iemand de kartons gezien?" Hij had al dadelijk spijt van zijn ongepaste nieuwsgierigheid. Hij wilde immers met de hele zaak niets te maken hebben; hij wilde met rust gelaten worden.

„Nee; hij had ze vorige maandag aan de gemeenteraad zullen laten zien, maar kwam niet opdagen. Hij schijnt zich de laatste tijd niet zo goed te voelen."

Rembrandt vroeg niet: ‚Wat mankeert hem?' Hij gunde Govert Flinck geen voortijdig einde, hoewel zijn geweten hem een lelijke prik gaf. „Hij zal er vandaag of morgen wel mee aankomen," zei hij na een lange stilte. „En dan is iedereen tevreden, je zult het zien."

„Allicht. Daar zal Vondel wel voor zorgen."

Gedreven door verdraagzaamheid, misschien omdat zijn hart de laatste tijd wel eens onregelmatig klopte en hij de betrekkelijkheid van alle dingen ging inzien, zei hij: „Flinck is heus niet zo'n slecht schilder. De leden van de gemeenteraad hebben de overredingskracht van Vondel niet nodig om zijn werk mooi te vinden. Hij levert heel behoorlijke doeken . . ."

Jan Six nam hem bij een arm en ging verder naar beneden. „Ik verwacht niet anders van hem; hij heeft toch van u les gehad!"

Dat was maar al te waar; toch had het beter ongezegd kunnen blijven. Verbittering was nutteloos en bedierf de voldoening om het welslagen van zijn boodschap. Pas toen hij het stadhuis al lang achter zich had gelaten, kon hij vergeten hoeveel hij Govert Flinck had geleerd, hoe groot en verlokkend de lege wanden waren, en hoe klein een talent moest zijn, dat alle lijnen en schaduwen in kartons moest vastleggen voordat het penseel eraan te pas kwam.

Het plotseling overlijden van Govert Flinck, in de bloei van zijn leven en op het hoogtepunt van zijn roem, was een diepe schok voor allen, ook voor burgemeester Jan Six. Misschien ook omdat hij een paar dagen tevoren op de trap van het stadhuis zijn mond voorbijgepraat had, schrok hij zo van het bericht en zorgde hij er zo nauwgezet voor, er niet met ongepaste haast van te profiteren, dat het veertien dagen duurde voordat hij met zijn moeder durfde spreken over de nu vrijgekomen opdracht. De reden, die hij zich zelf voor zijn uitstel opgaf, was dat de Muiderkring te zeer onder de indruk van het sterfgeval was om nu dadelijk werk te maken van de onvoltooide opdracht. In zijn kringen was het een grove ongepastheid als een erfgenaam naar de omvang van de erfenis informeerde voordat de bronzen gedenkplaat op het graf was aangebracht. Hij was dan ook hevig teleurgesteld en had het gevoel, dat zijn eigen fatsoen schandelijk was misbruikt, toen zijn secretaris hem vertelde dat Vondel binnen een week had besloten, de opdracht tussen Jan Lievens en Juriaen Ovens te verdelen.

„Maar lieve God, waarom die haast?" vroeg hij. „De arme kerel is nog niet koud in zijn graf."

„Ik zou het niet weten, edelgestrenge heer," zei de secretaris. „Misschien is het niet waar; ik vertel u alleen wat ik hiernaast heb horen verluiden, in het kantoor van mijnheer Cornelis. Burgemeester Tulp kan u waarschijnlijk beter inlichten."

Iets van zijn verontwaardiging sprong over op zijn schoonvader die natuurlijk al op de hoogte was en het akelige nieuws voor zich had gehouden. Tulp had al sinds het begin van de affaire niet aan Jans kant gestaan. Hij was zo bang geweest voor een mislukking, dat hij er niet eens aan wilde denken, hoeveel hun vriend erbij zou winnen als alles goed ging. Op ieder argument had hij geantwoord met dezelfde onwrikbare raad: „Laat hem met rust, Jan. Hij heeft al te veel moeten verwerken. Hij is nu tevreden – of betrekkelijk tevreden – met de dingen zoals ze zijn. Hij wil maar één ding: met rust gelaten worden."

Jan was niet overtuigd. En nu Lievens en Ovens . . . het was onuitstaanbaar. Hij voelde zich niet in staat, de hele middag rustig in het raadhuis te blijven terwijl dit aan hem knaagde.

„Goed," zei hij tegen de secretaris, „dat zal ik dan doen. Als iemand mij nodig heeft, kan hij me bij burgemeester Tulp vinden."

Maar de kamer van burgemeester Tulp, waar hij zijn hart eens flink had willen luchten, bleek op slot te zijn; hij was vroeg naar huis gegaan. Of misschien weer naar het pestlijdershuis, dacht Jan wanhopig.

Hij ging naar beneden, maar bleef halverwege de trap verbijsterd staan. Daar, op de grote marmeren vloer, zag hij zijn aartsvijand, de aartsknoeier, de eerbiedwaardige grijsaard, Joost van den Vondel, in geanimeerd gesprek met Maria Tesselschade. Hun lieve, goede vriend was nog nauwelijks begraven, maar zij keuvelden al naar hartelust over zijn opvolgers. Ze stonden tenminste naar de lege wandvlakken te kijken alsof ze daar het werk van hun nieuwe beschermelingen al zagen.

Zowel Vondel, met zijn witte lokken om de kale kruin, als de beroemde schrijfster, wier haar met een struisveer was opgestoken, waren indrukwekkend gekleed. Zij had de resten van haar schoonheid gehuld in zwart satijn; hij was in zedig grijs, dat deed denken aan de kloosters waar hij zich de laatste tijd dikwijls liet zien. Ze waren meer dan oud genoeg om zijn ouders te kunnen zijn; zij waren al vooraanstaande burgers toen hij nog in de wieg lag – en hij moest met geweld bedenken dat hij burgemeester was, zoon van een geëerbiedigd vader en erfgenaam van een groot vermogen, om zich ervan te weerhouden, zijn kamer in te vluchten. Maar wie was Joost van den Vondel eigenlijk, alles wel beschouwd? De schrijver van toneelstukken, die bloedarm waren in vergelijking met het werk van Corneille of Shakespeare. Hij had een kousenwinkeltje gehad, hij was katholiek geworden, zijn zoon was met gestolen geld naar Oost-Indië uitgeweken; zaken die de Amsterdammers door de vingers wensten te zien, hoewel zij nooit konden vergeten dat Rembrandts vader een moutmolen had gehad, dat de vrouw van Rembrandt te veel sieraden had gedragen en dat zijn huis een verzamelplaats van mennonieten en joden was geweest. Maar terwijl hij verder de trap afliep, zag hij opeens hoe dat verschil had kunnen ontstaan. Joost van den Vondel had de kunst verstaan, een houding aan te nemen, een masker op te zetten; een houding van ontzag afdwingende kalmte, een masker van onwankelbare waardigheid, waaraan de mindere man zijn bewondering en eerbied kon besteden. Maar Rembrandt van Rijn, oneindig veel groter in zijn kunst en in zijn geest, was niet in een vorm te persen. Met zijn machtige persoonlijkheid had hij elke aanvaardbare vorm in scherven gedrukt. Zijn hartstocht, toorn, verdriet, zijn teugelloze drang tot zoeken en weten hadden zich altijd baan gebroken, tot ver buiten de paden waar de kleine burgers wandelden.

Dit besef gaf Jan Six de moed, het tweetal met de nodige kalmte aan te spreken.

„Een goede dag, mevrouw," zei hij en keek recht in de grote, groengrijze ogen

die hadden geleerd, zich door niets in vlam te laten zetten. „En ook voor u, mijnheer Van den Vondel." Hij ontmoette precies wat hij had verwacht: welwillende onverstoorbaarheid. „Ik zag u toevallig toen ik naar beneden kwam en meende, dat het een goede gelegenheid was, u aan boord te komen met een kwestie waarmee ik al dagen rondloop."

Aan hun reactie was te merken dat zij heel goed wisten om welke kwestie het ging. De verbaasde vraag van Vondel: „En wat is dat dan wel, burgemeester?" diende alleen om tijd te winnen.

„Nu Govert Flinck dood is . . . God zij zijn ziel genadig . . ."

„Het was een afschuwelijk verlies," zei Maria Tesselschade hoofd- en struisveerschuddend. „Een onherstelbaar verlies."

„In de bloem zijner jaren," zei de dichter, met een nadruk alsof hij die woorden straks in een lofzang wilde gebruiken.

„U allen bent natuurlijk diep verslagen," zei Jan Six, waarbij hij een satanslachje moest onderdrukken, „zodat u er nog niet over hebt kunnen nadenken, wie de opdracht nu moet vervullen."

Liegen paste niet in de rol, die Joost van den Vondel zich had aangemeten. Gelukkig was Tesselschade erbij, om een afleidingsmanoeuvre uit te voeren. Zij praatte dan ook zo snel als alleen een schrijfster, die honderden regels over de Amstel kon dichten zonder ook maar één ding te zeggen, het zou kunnen. De arme Govert had aan niets anders dan die schilderijen gedacht, zelfs op zijn sterfbed. Hij had de voltooide kartons aan Joost vermaakt; een heilig erfstuk! Wat aan deze wanden zou komen te hangen, kon slechts een bloedeloze afschaduwing zijn van het werk, dat Govert de gemeenschap zou hebben geschonken.

„Jawel," zei Jan Six, „maar er zullen toch schilderijen moeten komen."

Vondel legde een bezwerende hand op de arm van Tesselschade. Deze jongeman was blijkbaar door een vrouw niet klein te krijgen. „Ik heb slechts weinig aandacht aan de zaak kunnen besteden," zei hij, „maar ben desondanks tot de slotsom gekomen, dat de opdracht gelijkelijk tussen Jan Lievens en Juriaen Ovens verdeeld moet worden."

„En Rembrandt dan?"

„Als ik mij niet vergis, burgemeester, hebt u reeds eerder voor Rembrandt gepleit." Hij zei het met de beledigde waardigheid van een schoolmeester, die een jongen voor de tweede maal op dezelfde fout betrapt. „Ik kan dus slechts herhalen wat ik u bij de vorige gelegenheid heb gezegd: zijn werk past niet bij de geest van het stadhuis. Hij heeft geen gevoel voor het klassieke. Zijn figuren zijn hier en daar wel krachtig, doch zonder enige sierlijkheid. Terwijl anderzijds de heren Lievens en Ovens . . ."

„. . . grote nullen zijn." Hij zei het zo luid, dat een paar mensen om hen heen hem nieuwsgierig aanstaarden. „Nullen, mijnheer Van den Vondel, die geen penseel zouden kunnen vasthouden als hij het hun niet had geleerd. Door een slechte, onwaardige imitatie van Rembrandts werk te leveren kreeg Jan zijn aanstelling aan het Britse hof. En wat Ovens betreft; ik weet nog, dat hij een der zwakste leerlingen van Rembrandt was. Hij kan dan misschien tapijten ontwerpen, maar een schilder is hij volstrekt niet."

Er stonden een paar vrouwen te luisteren en Maria Tesselschade keek hen geringschattend aan. Het paste ook Joost van den Vondel niet, in het openbaar te worden afgeblaft; een man met minder zelfbeheersing had waarschijnlijk terug-

geschreeuwd, maar Vondel richtte zich in zijn tamelijk geringe lengte op en begon te beven.

„Dit is toch niet het juiste ogenblik, burgemeester," zei Tesselschade, „om over de opvolgers van de arme Govert te praten. De wonde schrijnt nog te zeer, wij zijn nog niet ons zelf, vooral de goede Joost, die zo nauw met hem heeft samengewerkt. Lievens en Ovens waren de eersten, die ons in gedachten kwamen, en u moet toch erkennen dat zij de klassieke opvattingen het dichtst benaderen. Ik zei zelf nog tegen Joost, hoe jammer het is dat Von Sandrart buitenslands vertoeft. Von Sandrart is immers zonder enige twijfel een groter kunstenaar dan zij beiden."

„Dat is Rembrandt ook."

„Maar hij is niet kneedbaar, niet klassiek . . ."

„Niemand heeft hem nog gevraagd, klassiek of kneedbaar te zijn. Ik zeg u, mijnheer Van den Vondel: het zal als een weloverwogen belediging aan mijn familie en een blijvende schande voor de stad Amsterdam worden beschouwd als deze man wordt gepasseerd, ten voordele van een schilder, wiens reputatie hij heeft gemaakt, en van de minst begaafde knaap die hij ooit in zijn atelier heeft gehad."

De klokken sloegen vijf en plotseling krioelde het om hen heen van ambtenaren, die op dit sein hadden gewacht om zich naar huis te reppen. Het toenemende aantal omstanders bracht de dichter blijkbaar nog erger van zijn stuk. „Ik heb noch Lievens noch Ovens tot nu toe officieel benaderd," zei hij verongelijkt, „maar wat er in mijn kamertje omgaat, is blijkbaar onmiddellijk gemeengoed; zij zullen dus wel op de hoogte zijn."

„En dat betekent, dat je hen nu niet meer kunt voorbijgaan," zei Tesselschade gedienstig.

„Inderdaad, daar kan geen sprake meer van zijn. Maar Lievens schijnt niet al te zeer gesteld te zijn op een opdracht, die hem te lang in de stad vasthoudt. In dat geval kan Juriaen de beide ruimten boven de schouw voor zijn rekening nemen, zodat het andere maanvormige vlak voor mijnheer Van Rijn overblijft."

In het geroezemoes van vertrekkende klerken dacht Jan Six na over dit aanbod. In de verwarring van het ogenblik zou hij méér kunnen eisen. Hij kon zich de reactie van het publiek voorstellen als de felle kleuren en het warme licht van één der schilderijen vale afschaduwingen maakten van de andere werken.

„Ik geloof niet," zei hij, „dat mijnheer Van Rijn nog meer kan verlangen. Hij is op het ogenblik bezig met een reeks ‚Apostelen' en een buitengewoon fraaie ‚Verloochening van Petrus', en hij denkt geen ogenblik aan grote officiële opdrachten. Als hij ja zegt – en ik denk wel dat ik hem kan overtuigen – dan wint Amsterdam er meer bij dan hij."

De burgemeesters Van Spiegel en Huydencooper kwamen uit hun kamers en zagen het groepje; zij kwamen even hun opwachting maken voordat ze zich bij hun wachtende dames voegden. Jan begroette hen met meer dan zijn gewone hartelijkheid. De hemel had hem geen betere getuigen kunnen zenden; alles wat zij hier hoorden, zou prompt worden verder verteld aan de avonddis van burgemeester De Graef en was dan met geen duizend paarden meer tegen te houden.

„We spraken juist over de opdracht, die de betreurde Govert Flinck heeft nagelaten," zei hij. „De beslissing is nu gevallen. Het werk wordt in drieën verdeeld."

„Lievens en Ovens en wie nog meer?" vroeg burgemeester Huydencooper. „Von Sandrart?"

„Nee," zei Maria Tesselschade spijtig, „Rembrandt van Rijn."

Schets voor de staalmeesters.
Tekening 173 x 205 mm, omstreeks 1661.
Kupferstichkabinett Berlijn - Dahlen.

Dat zijn tijd in de ogen der Amsterdammers voorbij was; dat hij was achterhaald door de school die in Engeland was opgekomen en nu in Delft bloeide – die dingen had hij leren aanvaarden. Maar sinds de avond, toen hij vernederd de militaire sociëteit was uitgelopen, had hij geen ogenblik getwijfeld aan zijn eigen grootheid. Wat hij had gemaakt in het sombere, verguisde huis aan de Breestraat, in herberg ‚De kroon' en in het kleine, kale atelier van zijn nieuwe woning was volgens hem boven alle lof en twijfel verheven. Hij zou dat werk vol vertrouwen aan zijn overleden gelijken – Dürer, Titiaan en Michelangelo – ter beoordeling hebben voorgelegd. In die overtuiging stond hij overigens niet alleen. Zij, die de lange wandeling naar zijn huis maakten, waren zijn trouwste vrienden en bewonderaars, zodat hij niets anders dan onversneden lof hoorde. Dokter Tulp, Jan en Gretha Six, de jeugdige Philip Koninck, de zachtmoedige, bejaarde dichter Jeremias de Dekker, die hij op een avond in een taveerne had ontmoet en die meende, niet onsterfelijk te zijn om zijn eigen armzalige verzen, maar omdat hij de meester had gekend – zij allen steunden hem, zij allen gaven hem de verwachting, dat de erkenning eenmaal zou komen, al was het een eeuw nadat hij ten grave was gedragen.

Het was nooit in hem opgekomen, zich af te vragen hoe zijn familie over zijn werk dacht. Hij nam eenvoudig aan, dat Hendrikje en Titus zijn bondgenoten door dik en dun waren. Wanneer zij de versleten, oude man zagen, slordig gekleed en uitgeput van de lange werkdag, een vochtige handdoek tegen zijn vermoeide ogen, dan zagen zij in hem (meende hij) de allergrootste der levende schilders en voelden zij een onaantastbare eerbied en een groot medelijden, omdat hij al zoveel had gedaan en omdat hij vóór zijn laatste dag nog zo oneindig veel zou doen. Maar dat eerste jaar, waarin Titus en Hendrikje zijn zaken voor hem behartigden, ontstond er in hem een lichte twijfel aan de onvoorwaardelijke trouw van zijn zoon, en die twijfel maakte hem duidelijk, dat zijn hart nog altijd kwetsbaar was.

De jongen bewoog zich in die tijd veel onder de mensen, meer dan hij zelf ooit had gedaan. Hij had besprekingen met kunsthandelaren, ging naar veilingen, dronk met vooraanstaande persoonlijkheden, mannen die in ‚de nieuwe huizen' woonden en op de hoogte wilden blijven van wat de kunstwereld voortbracht. Maar hoe spraakzaam hij ook was, thuis aan tafel vertelde hij weinig of niets van die ontmoetingen. Zijn opgewektheid, die door het inspannende leven wel wat verschraald was, gebruikte hij in hoofse attenties voor zijn stiefmoeder, in speelse plagerijtjes van Cornelia, maar zijn vader vroeg hij alleen nuchter en plichtmatig, welk werk hij nu onder handen had. Hij had natuurlijk een goede reden, de spanningen van het zakenleven buiten de familiekring te houden: ze waren hun compagnonschap immers aangegaan om zijn vader gelegenheid te geven, rustig te werken. En toch zou Rembrandt zo graag willen weten, welke aanhanger van de Muiderkring hij nu weer had ontmoet, welke bewonderaar van Van Dijck, welke vriend van een oude vijand hij had gesproken.

Toen Clement de Jonghe zijn werk nog kocht en verkocht, had Rembrandt geen ogenblik getwijfeld aan diens geestdrift. De kunsthandelaar had altijd duidelijk laten uitkomen, dat de aanwezigheid van een Rembrandt een eer voor zijn zaak was, al was het doek nog zo onverkoopbaar. Als de Amsterdammers zijn werk niet wilden kopen, dan was dat niet de schuld van het werk, maar van hun onbenulligheid en slechte smaak. Nooit had Clement de Jonghe de voor de hand liggende vraag gesteld: waarom nog bijbelse taferelen schilderen als er geen geestelijkheid was, die ze kocht, geen kerkmuur om ze op te hangen, en als het Huis van Oranje

– de enige grote beschermer van de religieuze schilderkunst in de Nederlanden – alleen nog belang stelde in de vriendschap van het Huis Stuart en niet meer in kunst? Clement had geen goed woord voor de vlotte verkoop van stillevens en genrestukken; hij zag er een achteruitgang van de smaak in. De mode van het glanzende, gladde oppervlak had hij als een kortstondige gril beschouwd, even onbelangrijk als de voorkeur voor Japanse theekopjes en Franse kant.

Maar van die onvoorwaardelijke trouw en geestdrift merkte hij bij Titus niets. Toegegeven, zijn zoon maakte nooit bezwaren tegen wat hij schilderde. Hij volgde het ontstaan van het portret van Jeremias de Dekker (een portret dat een geschenk voor de zwaarmoedige dichter zou worden) met evenveel belangstelling als de ontwikkeling van portretten, waaraan wél iets werd verdiend. Hij werd niet korzelig als Rembrandt wéér aan een Apostel begon; hij rende ogenblikkelijk naar boven toen hij hoorde dat de Christusfiguur eindelijk in de ‚Verloochening' was geschetst. 's Zondags poseerde hij geduldig voor zijn eigen portret, waarbij zijn weemoedige onschuld vrijwel onveranderd te gebruiken was voor vrome meditatie. Maar nu en dan liet hij een verontrustende opmerking glippen. Zo zei hij van zijn eigen portret: ‚Het is prachtig; ik wilde alleen dat ik geld had om het te kopen.' Hij vroeg of zijn vader, nu het portret van De Dekker voltooid was, dezelfde vriendendienst aan Koninck dacht te gaan bewijzen. Hij zei dat het gelaat van Petrus zo indrukwekkend was, dat een oude man daardoor wel eens zou kunnen besluiten, een portret te laten maken. Hij zei ook, dat een hoekje van het schilderij – met het Romeinse zwaard en de helm – afzonderlijk een prachtig stilleven zou vormen. Op zich zelf heel lichte toespelingen, als bijna onzichtbaar onkruid in het gave grasperk van zijn toewijding, maar duidelijk genoeg om Rembrandt aan het denken te zetten. Ziet hij mij nog altijd als een onnavolgbare meester, zoals Tulp, Pinero, Six en de anderen het hem hebben ingeprent? Of meet hij me af bij wat hij op de markt te horen krijgt: ‚De portretten van je vader zijn zo dik opgesmeerd, dat je ze bij de neus kunt oppakken.' ‚Je vader schildert in een stijl, die al een generatie lang dood is.' Of: ‚Wanneer houdt je vader nu eens op met de Heer en Zijn apostelen en Abraham en Jozef en bepaalt hij zich bij de gewone dingen?'

Die twijfel knaagde het sterkst aan hem wanneer hij een doek pas voltooid had; hij verlangde dan nog te fel naar onbesmette lof en was nog te zeer verdiept in zijn onderwerp om zich dadelijk aan iets anders te geven. Zo verging het hem ook die middag in november, toen hij de laatste penseelstreek op een wenkbrauw van Petrus had aangebracht, het doek van de ezel nam en het tegen de muur te drogen zette. Niemand zou het kopen, geen menigte zou zich ervoor verdringen, maar het was zonder enige twijfel een meesterwerk. Het was groots geworden zonder een bewuste poging daartoe; zonder moeite was hem gelukt, waarvoor hij in ‚Het offer van Abraham' zo had moeten vechten: hij had een hoogtepunt in de menselijke geschiedenis opgeroepen en zichtbaar gemaakt. Al zijn talent had hij er ingelegd, maar het resultaat was van een indrukwekkende vanzelfsprekendheid.

Maar wat nu? dacht hij, terwijl hij het doek omheinde met stukken van een gebroken ezel. Moet ik de jongen erbij roepen? Zal hij dan zeggen, dat het jammer is dat we niet in Brussel zijn, waar er plaats voor is in het bisschoppelijk paleis? Zal ik gewoon naar beneden gaan, een kroes bier drinken en mijn ogen rust gunnen? Maar voordat hij een besluit kon nemen, kwam Cornelia de trap op stampen (dat stampen was haar niet af te leren). „Vader, mammie zegt dat je dadelijk beneden moet komen, want Gretha en Jan zijn er."

Terwijl hij zich over de waskom boog om zich op te frissen voor het bezoek, stond Cornelia naar het grote doek te kijken, op een eerbiedige afstand, alsof de levensgrote gestalten en de sombere brand van de kleuren in de halfdonkere kamer haar vervulden van ontzag. Hij keek tersluiks naar haar terwijl hij zich waste. Tegen de tijd, dat haar generatie de veilingen ging bezoeken, zouden de steriele gladheid, de eindeloze opstellingen van vruchten, pluimvee en bloemen en de preutse huiselijke tafereeltjes al lang uit de mode zijn. Háár tijdgenoten zouden misschien tot hem terugkomen, vol belangstelling komen kijken naar zijn miskende ‚Anatomische les van dokter Deijman', niet begrijpend hoe zo'n meester over het hoofd gezien was door de gekken, die de schilderijen voor het stadhuis hadden besteld.

„Kom," zei hij, „we gaan naar beneden."

„Is die man boos, vader?" Ze wees naar Petrus, die zich oprichtte met vals vertoon van heilige verontwaardiging.

„Ja, ik geloof wel dat hij boos is."

„Op wie?"

„Op die vrouw, op die soldaten, maar toch wel het meest op zich zelf."

Hendrikje had zulke wonderen met de voorkamer verricht, dat zelfs de deftige gasten er niet misstonden. Met donkergroene gordijnen had zij de naaktheid van de vensters verzacht; samen met Titus had zij een oude Portugese dekenkist gerepareerd en glanzend gemaakt; ze hadden die kist voor een appel en een ei gekocht omdat hij door de houtwormen was aangetast. Ze had van hennep een haardkleedje gevlochten, kleurige kussens voor de stoelen gemaakt en potplanten op de vensterbanken gezet. In de haard brandde zacht een turfvuur. Hoe zij aan de wijn en de sinaasappels kwam, wist hij niet, maar toen hij binnenkwam met zijn dochtertje aan zijn hand, zag hij al dadelijk dat de gastvrijheid niets te wensen overliet. Titus ging voor haar uit en legde servetten op de schoot van de jonge burgemeester en diens vrouw.

„Mijn vader is klaar met de man die boos is!" verkondigde Cornelia luidkeels (het was haar niet duidelijk te maken, dat iedereen haar ook kon verstaan als ze zacht praatte).

„Ze bedoelt de heilige Petrus," zei Rembrandt. „Ik heb het doek juist van de ezel genomen."

„O, ben je ermee klaar, vader?" vroeg Titus, zo belangstellend als een argwanende vader maar kon wensen. „Had me dan geroepen! Ik weet wat: na de sinaasappel gaan we allemaal naar boven."

Om allerlei geldige redenen kwam daar niets van. De herfstschemering viel onverwachts in en hij wilde niet, dat zij het nog natte schilderij in het harde licht van een lamp zagen. Gretha was nog te zwak om zich de steile trap op te wagen; haar man praatte opeens over allerlei andere dingen. Hendrikje vond het jammer dat het voornemen vergeten werd; terwijl ze zijn lege glas en bord kwam wegnemen, keek ze hem vragend aan. Opeens werd hij weer getroffen door haar schoonheid, die hij altijd vergat wanneer een doek zijn voltooiing naderde.

„U komt wel eens terug als het lichter is," zei ze tegen Jan en Gretha, maar heel even raakte zij Rembrandts hand aan, een troostende liefkozing zoals een kind die soms nodig heeft.

Toch voelde hij nauwelijks enige teleurstelling. Het maakte weinig verschil, hoe zij het schilderij vonden. Hij keek naar Titus, die met gekruiste benen op het haard-

kleedje zat, het licht van het vuur op zijn blonde krullen; hij keek hoe Cornelia het heksje speelde met Gretha als goede fee; hij luisterde hoe Hendrikje, die voor niemand meer bang was, vlotweg converseerde met Jan Six – en hij was tevreden. Zijn vermoeidheid maakte hem passief; hij luisterde maar half en hoorde door een warm waas van slaperigheid de stem van Jan, die tegen hem zei: „Val niet in slaap, meester. Ik heb iets belangrijks met u te bespreken."

„Zat ik te dommelen? Neem me niet kwalijk."

„Ik kwam u een opdracht aanbieden. . ."

„Een opdracht?" zei Titus, plotseling een en al gretige aandacht. „Wat is het, Jan? Een portret?"

„Nee, iets beters . . ."

Hendrikje bleef staan en zette het dienblad, waarmee zij onderweg was naar de keuken, op de dekenkist. „Weer een gildestuk dan?"

„Nóg beter. U weet, dat er in het stadhuis geweldige ruimten voor schilderijen zijn gereserveerd? Welnu, de gemeenteraad wil, dat uw man er een van vult."

„Ik?" schrok Rembrandt nu geheel wakker. „Had Vondel die opdrachten dan niet aan Lievens en Ovens gegeven?"

„Dat was het oorspronkelijke plan," zei Jan met een lachje, dat tegelijk boosaardig, triomfantelijk en zelfvoldaan was. „Maar mijnheer Van den Vondel is van gedachten veranderd, onder enige druk. Ovens krijgt nu de ruimten boven de schouwen, Lievens krijgt een van de maanvormige vlakken en daarvan krijgt u het andere."

Het weinige, dat hij had gegeten, werd steenhard in zijn maag. Hij was niet in staat, iemand aan te kijken; in grote verbijstering en verlegenheid keek hij naar zijn eigen met verf besmeurde vingers. Hoeveel gewichtige lieden had Jan Six in een hoek gedreven om dit te bereiken? Welke bezwaren had hij moeten wegpraten? Hij meende het natuurlijk goed, maar het werd nu toch tijd, een eind te maken aan ongewenste inmenging; daarvan kon een mens te veel krijgen en hij had het recht, zijn laatste jaren in rust te slijten.

„Luister eens, Jan," zei hij in alle kalmte, „ik weet dat ze mij die opdracht niet wilden geven. Anders hadden ze mij zelf wel benaderd, vooral de tweede maal, toen Flinck overleden was. Nu krijg ik op het laatste nippertje een deel van de opdracht aangeboden, maar alleen omdat jij er moeite voor gedaan hebt. Ik ben je oprecht dankbaar, maar op mijn leeftijd heb ik geen lust meer, te beginnen aan iets, waar men bij voorbaat afwijzend tegenover staat. Vooral niet na de rust die ik de laatste tijd geniet."

„We weten hoe u erover denkt en dat kunnen we heel goed begrijpen," zei Gretha, met iets van de kalme redelijkheid van haar vader. „We dachten alleen, dat deze opdracht te mooi was om te laten voorbijgaan; er worden allerlei mogelijkheden door geopend."

„Alle Amsterdammers zullen het werk zien," zei Jan, „en in deze tijd is een honorarium van twaalfhonderd florijnen ook niet mis."

Rembrandt zweeg koppig, keek niet op, overwoog het vraagstuk niet, trachtte alleen eindelijk een modus te vinden om voorgoed een eind te maken aan al die vernederende goedheid, zonder zijn trouwe bondgenoten onverdiend te kwetsen.

Titus verbrak de pijnlijke stilte en zei enigszins weifelend, tot Rembrandts verbazing: „Twaalfhonderd florijnen is een goede betaling. Maar we moeten ook rekening houden met de gevolgen. Vader zou er waarschijnlijk een fors, gedurfd

werk van maken; en de burgers die een portret met een angstvallig sprekende gelijkenis zouden willen hebben, zouden daardoor misschien worden afgeschrikt. We zouden dus zeker niet méér portretopdrachten krijgen, terwijl drie of vier portretten even veel geld opbrengen als de grote opdracht. Op lange termijn bezien, lijkt het me dus niet verstandig."

„Cornelia, ga je gezicht wassen," zei Hendrikje een beetje ruw. Voor haar waren de twaalfhonderd florijnen hiermee blijkbaar voorgoed verkeken. „Je lijkt wel een Turk, in plaats van een christenkind."

Rembrandt was dankbaar voor die afleiding. Ze keken hoe Cornelia woedend de aftocht blies, ze luisterden hoe ze stampend naar de keuken liep, en ze zagen niet hoe moeilijk hij het had. Titus wil mij dus niet in de openbaarheid hebben, dacht hij; hij wil niet dat er iets van mij in het stadhuis hangt. Mijn vijanden hebben hem wel duidelijk gemaakt, dat ik alleen veilig ben als ik met het kleinere werk word bezig-gehouden, ‚angstvallig sprekende gelijkenissen' en zo. Maar geef de koppige oude stier de ruimte, geef hem weer zo'n geweldig doek, en wat komt ervan? Niets dan teugelloze experimenten, akelige mislukkingen, gebrek aan geld voor eten en huur, en hatelijke opmerkingen van hen die het beter weten.

„We moeten het natuurlijk van alle kanten bekijken," zei Jan tegen Titus, die zich blijkbaar niet weinig gewichtig voelde. „Maar je moet deze opdracht vooral niet verwarren met de bestelling, die je vader destijds van kapitein Banningh Cocq kreeg. De moeilijkheid was toen, dat bepaalde mensen sprekende gelijkenissen wensten, die niet te verwezenlijken waren zonder aan het grote geheel afbreuk te doen. Dat probleem is er nu niet. Het schilderij voor het stadhuis moet een historisch tafereel worden: de eed, door Claudius Civilis met zijn hoofdmannen gezworen, toen zij besloten de Romeinen uit Friesland te verdrijven. Het wordt zuivere fantasie. De enige tekst bestaat uit een paar regels uit Tacitus."

„Maar wat voor tekst!" zei Gretha, voor het eerst met een blos. „Wie die woorden leest, ziet ogenblikkelijk Rembrandt voor zich. Het is een tafereel, dat precies in uw lijn ligt – met fakkels of vreugdevuren bij nacht, de krijgslieden verzameld bij een oud kasteel in een woud . . ."

Hij zag de legendarische figuren al voor zijn ogen, zoals ze uit het oerduister van de bossen te voorschijn kwamen, hun schilden en wapenrusting vol barbaarse versieringen, opstandige gezichten, in de lichtgloed, vastberaden, onoverwinnelijke ruggen en schouders in het donker.

„Ook Civilis is echt een figuur die u ligt," zei Jan. „Hij was oud, krachtig en verbitterd, ongeveer zoals uw broer op het portret met de gouden helm. Een man met een prijs op zijn hoofd, half blind; in Tacitus staat dat hij een oog had verloren. Als ik bedenk, wat u van dat half blinde gezicht zou kunnen maken . . ."

Rembrandt bedacht ook wat hij ervan zou kunnen maken. Het kwam met een ruk tot leven, steenhard, ontoegankelijk als de kop van een adelaar. Zoals Adriaen met de gouden helm, zoals hij zelf in herberg ‚De kroon', was dit gezicht onvergankelijk in zijn onverzoenlijke toorn tegen de lichtvaardige wereld die het liet lijden. Een gezicht als een fel protest tegen de invallende Romeinen, tegen de burgers en regenten van Amsterdam, tegen alle blinde, onverschillige heren van deze aarde.

„Ik vind nog steeds," zei Titus, „dat we rekening moeten houden . . ."

Maar zijn vader legde hem met minachtende ogen het zwijgen op. Al maanden, dacht hij, maak ik me zelf wijs dat ik teruggetrokken en in alle rust wil leven en werken. Maandenlang heb ik mij zelf om de tuin geleid . . .

„Eigenlijk had ik een nog veel grotere opdracht voor u kunnen loskrijgen," zei Jan Six. „Ik had alle vier de vlakken kunnen krijgen als ik mijn troeven maar goed en op het juiste ogenblik had uitgespeeld. Maar misschien is het toch beter zo; nu ziet iedereen de tegenstelling tussen úw meesterhand en hun geknoei."

Rembrandt knikte tegen Jan, maar keek naar het gebogen hoofd van Titus. Het belangrijkste van alles was, dat Titus het verschil zou zien en thuiskomen met de woorden: ‚Vader, vandaag weet ik pas hoe groot u werkelijk bent.' Alle anderen hun kritiek laten inslikken . . . Titus zijn argwaan laten inslikken . . . nog nooit had hij zo sterk naar iets verlangd.

„U neemt het dus aan?" zei Gretha.

„Ja, ik neem het aan." Maar . . . waar moest hij werken aan een doek van die afmetingen? In zijn atelier was er geen ruimte voor. Bovendien mocht niemand het zien voordat het klaar was. Hoe lang moest hij bij Hendrikje en Titus zeuren voordat hij een pakhuis mocht huren? Maar dat geld zóú er komen, al moest hij de familie van Titus toestemming vragen, een bedrag van de bank op te nemen. „Ik neem het aan, maar waar moet ik het doen? Hier thuis is geen plaats voor zo'n machtig ding."

„Daaraan heeft Jan op weg hierheen ook gedacht," zei Gretha. „Zijn moeder heeft een pakhuis in de omgeving van de Dam; de benedenverdieping ervan staat leeg. Het zal haar een genoegen zijn, je die verdieping in bruikleen te geven, dat weet ik zeker."

„Jan denkt ook aan alles," zei Hendrikje lachend. De twaalfhonderd florijnen, die Titus het raam uitgegooid had, waren teruggetoverd, en het was Rembrandt voor het eerst een wat wrange voldoening, dat zij zich verheugde in een nederlaag van haar stiefzoon.

Jan en Gretha stonden op en omhelsden hem. Terwijl hij haar in de donkere gang in haar mantel hielp, zei Gretha nog hoe jammer het was, dat ze niet naar boven gegaan waren om de ‚Petrus' te zien. Maar dat schilderij stond nu opeens heel ver van hem af.

„Het spijt ons oprecht," zei Jan, niet begrijpend waarom Rembrandt zweeg.

„Het hindert niet, er komt nog wel eens een gelegenheid voor."

Dokter Tulp was in maanden niet bij Rembrandt geweest. Natte sneeuw, ijzel en mist hadden hem de wandeling naar de Rozengracht onmogelijk gemaakt, maar er was nog een overweging, die hem tegenhield: sinds Rembrandt aan ‚Het nachtelijk maal van Claudius Civilis' werkte, durfde hij zich met zijn angst en pessimisme niet in het huis te vertonen, waar – volgens Jan en Gretha – iedereen vol hooggestemde verwachtingen was van het komende eerherstel, dat Rembrandt al zo lang toekwam.

Steeds wanneer Jan met onuitputtelijke zelfvoldaanheid over zijn prachtig gelukte, diplomatieke ‚zet' begon, zweeg zijn schoonvader geërgerd. Want dokter Tulp was bevreesd, dat de nieuwe, officiële opdracht de aanleiding zou zijn tot de zoveelste (en nu wellicht noodlottige) botsing van Rembrandt met een vijandige wereld.

Pas in de mildere stemming van de eerste mooie maartse dagen begon hij zich af te vragen of zijn zwartgalligheid wel gerechtvaardigd was. Hij had in het diepst van zijn hart steeds geloofd, dat het lot, de levensbedoeling van Rembrandt er altijd was geweest, reeds aanwezig in de huiveringwekkende schetsen van dronken oude

mannen en haveloze wasvrouwen, gemaakt in de dagen van Pieter Lastman. Hij haalde die tekeningen voor de dag en werd erdoor gesterkt in zijn overtuiging. Ondanks zijn botsingen met een wereld, die de waarheid niet wilde zien, was Rembrandt groot, beroemd en rijk geworden. Zijn rijkdom was door zijn vingers geglipt, zijn roem was getaand, maar de oorspronkelijke intentie van zijn geest was onstuitbaar doorgebroken in een verdieping, die oosterse pracht en uiterlijkheid had laten varen voor tijdeloze menselijkheid en waarheid.

Deze gedachten waren dokter Tulp een troost; ze maakten hem minder prikkelbaar tegenover zijn schoonzoon, maar konden hem er nog niet toe brengen, naar de Rozengracht te gaan.

Op een zachte middag in maart ging hij wat vroeger dan anders het stadhuis uit, naar een boekhandel waar een kostelijk pakje Duitse medische boeken op hem lag te wachten. Plotseling voelde hij een hand op zijn schouder; Jan was hem achterop gekomen, hij moest toevallig ook een boodschap voor Gretha doen en zo liepen ze samen op. Dokter Tulp liet de route aan Jan over – en het werd een vreemde route, door onbekende straten met schreeuwende kooplui en rammelende handkarren. In een straat, die bestond uit pakhuizen en een touwslagerij, bleef Jan staan en wees naar een oud, stenen pakhuis, dofrood in de late middagzon. „Dat is het pakhuis van mijn moeder, waar Rembrandt werkt," zei hij.

De dokter gaf geen antwoord en zwijgend liepen ze door, tot ze voor het gebouw stonden. „Hij zal er nu wel zijn; zullen we even naar binnen gaan?" stelde Jan wat onzeker voor. „Het zal hem bijzonder verheugen, u weer eens te zien."

Eerst leek het een goed idee, met dit bezoekje een eind te maken aan de al te lange scheiding; het zou Jan weinig moeite kosten, de pijnlijke stiltes te vullen met elegante volzinnen. Ze behoefden bovendien niet lang te blijven, want ze hadden beiden nog een boodschap te doen. Een ontmoeting op dit ogenblik zou verder de grootste spanning uit een weerzien aan de Rozengracht wegnemen. Maar toen bedacht hij, dat hij niet alleen Rembrandt zou aantreffen; ook de ‚Claudius Civilis' was er. Hij zou er zijn mening over moeten geven, terwijl hij zich had voorgenomen, zich met dat schilderij pas in te laten wanneer het veilig en wel in het stadhuis hing. „Nee, vandaag niet," zei hij dus kortaf, begrijpend dat er bij Jan opzet in het spel was geweest. „Het is al laat, straks sluit de boekhandel en ik wil mijn boeken hebben."

„Het is pas kort na vijven en we blijven maar even." Waarna Jan zonder meer op de deur van het pakhuis klopte, hard en onherstelbaar.

Met enige leedvermaak en veel opluchting constateerde de dokter, dat er niet op het kloppen werd gereageerd. Geen stem, geen voetstappen, niemand voor het raam. Rembrandt was er dus niet. „Een andere keer dan maar," zei hij en draaide zich al om.

Maar zijn schoonzoon haalde een sleutelketting uit zijn zak. „Ik kan er wel in, of hij er is of niet. Kom mee, dan kunnen we in elk geval het schilderij bekijken. Dat vindt hij vast wel goed."

Er was geen tijd meer om de zedelijke juistheid van dit binnendringen af te wegen, geen tijd om te zeggen dat een onvoltooid schilderij niet bekeken diende te worden. De deur was al open.

Jan ging voor hem uit naar binnen, deed een paar stappen en bleef toen als vastgenageld staan, waarbij hij een geluid gaf dat ontzag of schrik kon betekenen. Het grootste deel van het enorme, rechthoekige doek, dat aan de overstaande

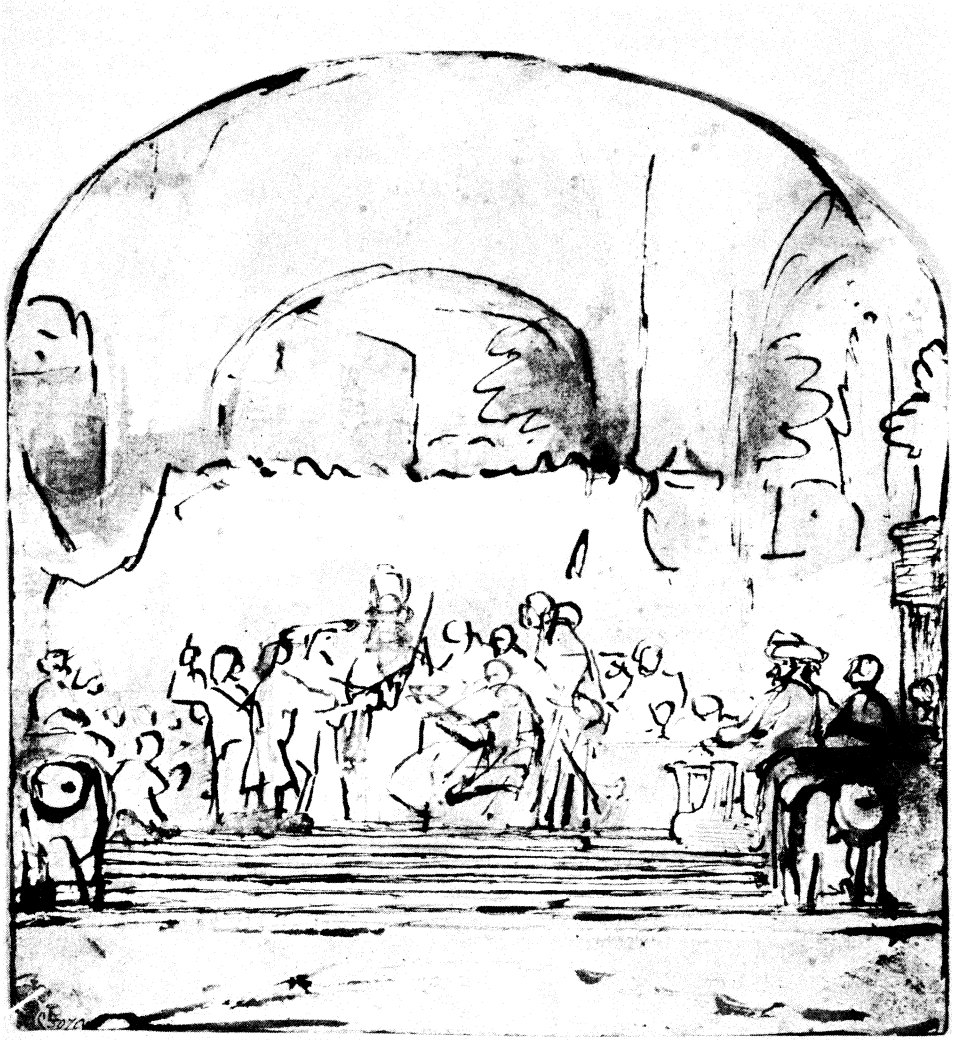

De samenzwering van Claudius Civilis.
Gewassen pentekening 196 x 180 mm, omstreeks 1661.
Graphische Sammlung München.

muur was vastgespijkerd, was al gevuld; de blanke vlakken in de bovenhoeken, die het eerst in het oog sprongen, waren de stukken die buiten het maanvormige wandvlak overbleven. Wat er binnen de halve cirkel gloeide en brandde, was zo ontzaglijk groot dat zelfs de herinnering aan het schuttersstuk erbij in het niet verzonk, en zo ongewoon dat de dokter zijn gedachten opschortte totdat hij er enigszins aan gewend zou zijn. Wat zag hij hier? Wat voor licht scheen erop? Een kasteel, beslopen door de onverbiddelijke duisternis van het woud, dat alle bolwerken van de mens wil heroveren en vernietigen? Een portiek, een vestibule van de half afgebouwde of half vervallen zetel van een barbaarse koning, onthuld door fakkellicht of door een onbeschrijfelijke straling, schijnbaar uitgaande van de kledingstukken, de oude wapens, de spookachtige, tijdeloze gedaanten van de samenzweerders zelf, die een zwakke gloed afstraalden te midden van de aardedonkere nacht waarin uilen krasten en bladeren ritselden . . .

„Wat ís dit?" vroeg Jan ademloos.

„Precies wat de gemeenteraad heeft besteld, mijn jongen. Claudius Civilis en de edelen der Batavieren, met wie hij een samenzwering smeedt." Er klonk een bittere lach in zijn stem. Wat hadden de Amsterdammers te klagen als zij zòveel waar voor hun geld kregen en als de overweldigende figuur, die het tafereel beheerste met zijn strenge, gehavende gezicht, zijn gebalde vuist, zijn fantastische kroon, overbodig gemaakt door het éne, onoverwinlijke, starende oog, méér was dan Claudius Civilis tegenover de Romeinen, maar de Mens zelf, staande tegenover leven en dood?

„Ik had nooit gedacht dat het zo zou worden . . ."

„Wie had dat wél kunnen denken? Het is iets nieuws, iets waarvan de wereld de weerga nog nooit heeft gezien."

Met moeite maakte hij zijn blik van de koning los, om naar de andere samenzweerders te kijken. Als maskers, bijna doorschijnend, verheven boven de kleine gevoelens van aan tijd gebonden stervelingen, kwamen zij uit de oerschaduwen te voorschijn met die wonderlijke gloed op hen of in hen. Elk van hen was niet alleen zich zelf, maar een deel van de angstaanjagende groep; de onderlinge aanraking der zwaarden was zo intiem alsof zij op de oud-Hebreeuwse wijze in hun pols hadden gesneden en iets van elkaars bloed in zich lieten overvloeien.

„Het zal natuurlijk heel anders zijn als het klaar is," zei Jan.

„Wat een verstandige opmerking! Zie je niet dat het al bijna voltooid is? De arabesken, die hij met de houten punt van zijn penseel of met zijn vinger trekt . . . die maakt hij pas wanneer hij bijna klaar is."

„Maar het ziet er zo onvoltooid uit . . ."

„Niet als het op zijn plaats hangt. Het is gemaakt om van onder af gezien te worden. Vanuit de diepte van de grote hall gezien, verliest het – helaas! – zijn ruwheid. Laat de dommen daar maar blijven; zij zullen zich dan verbeelden, dat ze hun zin gekregen hebben."

„Maar een enkeling zal het te zien krijgen voordat het op zijn plaats hangt. Hij moet het er per slot van rekening heenbrengen en het de steiger op sjouwen. Dan worden de gemeenteraadsleden natuurlijk nieuwsgierig . . ."

„Zorg jij er dan voor, dat ze geen kans krijgen." Hij wendde zich af van het schokkende doek en keek zijn radeloze schoonzoon aan. „Laat hem het schilderij op een zondag ophangen, dan is er niemand."

„Dat zullen ze onaangenaam vinden; ze willen er zeker bij zijn als het wordt opgehangen. Wat moet ik in vredesnaam doen?"

„Vraag je dat aan mij? Ik heb er de hand niet in gehad. Je hebt hun de opdracht ontfutseld, dus je moet hun ook het officiële ophangen maar ontfutselen."

Zuchtend leunde Jan Six tegen de muur. „Gelooft u werkelijk, dat hij het welbewust op die . . . op die wonderlijke manier heeft geschilderd? Zou hij het niet . . . haastig afgeraffeld hebben?"

„Als dat jouw indruk is, dan ben je niet goed wijs."

„Nu ja, misschien ligt het aan iets anders . . . Ik geloof dat zijn ogen slechter worden, hij wrijft er voortdurend in. Misschien ziet hij niet goed meer . . ."

„Zag iedereen maar zo goed als hij met zijn slechte ogen."

„U denkt dus, dat er geen moeilijkheden met de gemeenteraad komen?"

„Met de gemeenteraad?" Hij zei het hatelijk en geringschattend; hij voelde plotseling een weerzin tegen de elegante, goed bedoelende jongeman, van wie zijn eigen dochter en alle Amsterdammers zoveel hielden. „Natuurlijk komen er moeilijkheden met de gemeenteraad. Die heren zullen zich doodschrikken, dat weet je best. Kijk hun held eens aan, hun Claudius Civilis – een barbaar met het gezicht van een boerenkinkel. Dit is geen uitbeelding van burgerzin, maar van opstandigheid. En er is nog iets: niemand beschouwt zich graag als sterfelijk, vooral de gemeenteraadsleden niet, maar dit doek – ik kan niet uitleggen waaróm – is gedrenkt in de dood."

Jan werd krijtwit. „Maar wat moet ik dan doen? Zou ik hem heel voorzichtig kunnen vragen, het wat duidelijker te maken, een klein beetje gladder, voor het geval dat ze het van dichtbij te zien krijgen?"

„Nee. In de eerste plaats zou hij dat botweg weigeren. En in de tweede plaats mag hij het niet doen. Hij heeft het bedoeld zoals het nu is."

„Ja . . . daarin hebt u gelijk. Hij zegt herhaaldelijk, dat dit het beste is wat hij ooit heeft gemaakt."

„En zo is het ook." De dokter stond weer met beide benen op de grond; hij zag de wereld buiten de bestofte ramen, waar sjouwers heen en weer draafden, wagens over de straatkeien rammelden en kinderen hoepelden. Dat zouden ze blijven doen, jaar in, jaar uit, ongeacht het levenslot van een zekere Rembrandt van Rijn. „Zo is het beslist, maar laat je dat geen geruststelling zijn. Denk niet, dat de gemeenteraad erin ziet wat jij evenmin ziet."

Zijn schoonzoon was ook tot de nuchtere werkelijkheid teruggekeerd. Hij richtte zich op uit zijn leunende houding, schudde zijn kastanjebruine krullen en glimlachte met enige zelfkritiek. De afschuwelijke en onoverzienbare kwestie was in zijn gedachten teruggebracht tot proporties, die hij in de hand had. Wat hij had gedaan, was onder te brengen in de afdeling menselijke vergissingen – en hij had evenveel recht, zich eens te vergissen, als ieder ander. „Ik heb me op iets te glad ijs gewaagd, geloof ik," zei hij rustig.

„Maak je geen zorgen, het komt vanzelf wel in orde."

„Zullen we ergens een glas brandewijn gaan drinken, vader? U ziet er vermoeid uit."

„Nee, ik wil naar de boekwinkel." Hij wilde ook de zaak uit zijn gedachten zetten; hij wilde hier weglopen zonder nog eens naar dat sombere visioen te moeten kijken; hij wilde een rustige avond thuis genieten, zo ver mogelijk van deze glorieuze ramp. Hij wilde lezen, zijn pijnlijke benen warmen bij het vuur. „Ik ga mijn boeken halen. Ik wil gaan lezen."

Het was nu al ruim twee maanden geleden, dat het schilderij van het pakhuis naar

het stadhuis was overgebracht. Voor zover Hendrikje het kon beoordelen, was Rembrandt tevreden. Waaróm hij tevreden was, ging boven haar verstand; zij zelf had de-hemel-weet-wat verwacht, een openbare plechtigheid, een banket van burgemeesters waarheen ze hem in zijn bruinfluwelen pak had kunnen sturen, keurig afgeborsteld en met een pas gestreken overhemd. Ja, zij had een gelegenheid verwacht, waaruit duidelijk bleek dat zijn werk voltooid en in dank aanvaard was; een gelegenheid waarvan hij zegevierend en met volledig eerherstel zou zijn teruggekomen. Zij was dus teleurgesteld, maar moest erkennen dat ze van zulke dingen te weinig wist. Het was misschien geen gewoonte meer, de overdracht van een schilderij feestelijk vieren. Rembrandt zelf toonde althans geen teleurstelling; hij ging verder aan zijn ‚Apostelen', aan de ‚Homerus' die hij voor Ruffo maakte en aan alweer een zelfportret. En waarom zou zij slapende honden wakker maken?

Het scheen hem niet gehinderd te hebben, dat het schilderij op een zondag was opgehangen, met alleen Titus en de leerlingen erbij. Jan Six had het gevaarlijk gevonden, het enorme doek op zijn plaats te hijsen wanneer er publiek en ambtenaren rondliepen; dat argument had hij aanvaard. Niet Rembrandt, maar Hendrikje meende te horen, dat de lofprijzingen van Jan en Gretha wat gedwongen waren, uit het hoofd geleerd; niet hij, maar zij schrok van de bijna boze kortheid, waarmee dokter Tulp zei dat dit ongetwijfeld zijn meesterstuk was. En toen zij zich die ochtend half doodschrok omdat er een bode van het stadhuis kwam, met het verzoek of hij zich die middag bij burgemeester Van Spiegel wilde vervoegen, lachte hij om haar bezorgdheid en zei, dat hij waarschijnlijk alleen een of andere malle oorkonde in ontvangst moest gaan nemen. Zelf maakte hij zich niet ongerust, dat was wel duidelijk. Als hij maar het geringste onaangename voorgevoel had gehad, zou hij Titus niet meegenomen hebben. Dat deed hij alleen, vermoedde zij, om zijn zoon toch nog getuige te laten zijn van een plechtig ogenblik, waarin officiële waardering tot uitdrukking werd gebracht.

Maar ze waren nu al vier uur van huis en Hendrikje kon geen verklaringen voor hun lange uitblijven meer bedenken. Al had het onderhoud nog zo lang geduurd, al waren ze nog zo op hun gemak naar en van het stadhuis geslenterd en hadden ze op de terugweg nog zoveel bier gedronken op de goede afloop, ze hadden al lang en breed thuis moeten zijn. Cornelia was al uren thuis van de meisjesschool; de laatste leerling had het atelier gesloten en was vertrokken; het vlees, dat zij had opgezet voor het avondeten, stond te verpieteren. De stapel verstelwerk, waaraan zij was begonnen om haar ongerustheid voor Cornelia te verbergen, was geslonken tot een gescheurde zakdoek en een paar kousen met zoveel gaten dat ze niet meer te redden waren. De schemering was al ingevallen, maar zij kon er niet toe komen, lampen aan te steken; ze wilde zich zelf nog niet bekennen dat het al avond was.

„Moeder, het is hier zo donker," zei Cornelia. Ze zat op de Portugese kist met haar pop op haar schoot, een mooie, dure pop die zij op het vorige Sint-Nicolaasfeest van Jan en Gretha had gekregen, maar het arme wicht was al zo dikwijls geslagen en gezoend, dat er weinig fraais van over was.

„Neem me niet kwalijk, lief kind, ik dacht er niet aan. Ik zal het eten ook maar van het vuur nemen."

„Hè ja, dat is fijn," zei Cornelia toen de katoentjes waren aangestoken en het in de kamer bedrieglijk gezellig was. „Nu kan ik het gezichtje van mijn pop weer zien."

Hendrikje had bijtend willen zeggen, dat de pop helemaal geen gezicht meer hád, omdat na een paar maanden de verf er grondig was afgekust en -geboend. Rem-

brandt had beloofd, er een nieuw gezicht op te schilderen, maar dat was niet gebeurd omdat Claudius Civilis ertussen was gekomen. Nu zij aan die onvervulde, maar liefdevolle en ontroerende belofte dacht, begonnen haar ogen te prikken alsof ze hem van haar leven niet zou terugzien.

„Waar zouden ze zijn, moeder?"

„Voor de tiende maal, ik wéét het niet! Ze zijn naar het stadhuis gegaan, ze zullen zo dadelijk wel komen."

„Maar ik heb zo'n honger."

„Kom dan mee naar de keuken, dan krijg je een glas melk."

Ze kwamen niet tot de keuken; voordat Cornelia zich van de kist op de vloer had laten glijden, hoorde Hendrikje de huisdeur opengaan. „Daar zijn ze!" Ze sprong op, rende naar de gang, en zag dat Titus alleen was.

Op Titus' gezicht was alleen een lichte ergenis te lezen.

„Waar is je vader? Is er iets gebeurd?"

„Hij is in het pakhuis. Er is niets bijzonders met hem aan de hand, voor zover ik weet."

„Ik heb zo'n honger!" Cornelia rukte aan haar hand. „Mag ik mijn melk? U hebt het zelf beloofd."

„Je krijgt je hele avondeten. Laat me haar even verzorgen, ik ben zo terug," riep ze nog achterom. Zenuwachtig zette zij in de keuken het eten voor Cornelia klaar.

Toen ze de kamer inkwam, lag Titus op zijn knieën het verstelgoed op te rapen dat zij van de tafel had geveegd in haar haast, hen binnen te laten. Voor het eerst was zijn voorkomendheid haar een ergernis. „Wat voert je vader in het pakhuis uit?"

„Schoonmaken, luchten, denk ik." Zijn stem was vlak, maar met een vermoeide inzinking. „Het schilderij wordt er namelijk vanavond weer heengebracht."

„Wat zeg je daar? Welk schilderij?"

„De ‚Claudius Civilis'. Daarover wilden ze hem spreken. Ze schijnen er een paar dingen in veranderd te willen hebben." Hij legde het verstelgoed op ordelijke stapeltjes, nog steeds op zijn knieën, zonder haar aan te kijken.

„Veranderingen?" Dus geen oorkonde, geen toespraak, geen woorden van dank, alleen veranderingen. Ze zag zijn onthutste gezicht, en haar knieën begonnen zo hevig te trillen dat ze moest gaan zitten. „Wié wil die veranderingen? Wat is er eigenlijk gaande?"

Geduldig en een beetje vermoeid, alsof hij er zijn buik nu wel vol van had, vertelde hij wat er in de kamer van burgemeester Van Spiegel was voorgevallen. Mijnheer Van den Vondel en zekere gemeenteraadsleden waren niet geheel tevreden geweest; en nu ook de andere drie doeken waren opgehangen, hadden zij onder woorden gebracht wat hij zelf al wekenlang had horen fluisteren: het gevoel, dat één van de schilderijen niet zo opvallend mocht verschillen van de andere. Het schilderij was hiermee niet afgewezen – dat begreep ze toch, hoopte hij. Het werd alleen tijdelijk teruggestuurd om een paar veranderingen aan te brengen.

Voor het eerst in haar leven voelde zij geen onvoorwaardelijke liefde voor Titus. Waarom was hij niet vurig verontwaardigd, waarom was hij niet verpletterd? Waarom beschouwde hij het alleen als een ongelukkige kleinigheid? „Veranderingen!" Ze stikte bijna in het woord, denkend aan de liefde en de inspanning, waarmee hij al die maanden aan het doek had gewerkt, terwijl het nu smadelijk moest worden weggenomen van de plek waar hij het met zoveel rechtmatige trots had zien

hangen. „Wat voor veranderingen? Het was toch klaar? Wat moet hij er nu nog aan doen?"

Hij keek haar met grote ogen aan, verbaasd omdat zij niet wilde zien wat hij steeds had voorvoeld: dat deze kwestie niet anders had kúnnen aflopen. En misschien wist zij het toch, maar had haar medelijden de overhand, haar medelijden met de kleine, rood omrande ogen, de versufte ongelovigheid, de gerimpelde hand die naar steun zocht op het schrijfbureau van de edelachtbare heer burgemeester.

Titus sloeg zijn ogen neer. „Ze hebben hem met alle egards behandeld," zei hij sussend. „Ze hebben geen bepaalde veranderingen voorgeschreven, ze wilden alleen graag dat hij het schilderij wat meer in overeenstemming bracht met de andere. Ze waren ervan overtuigd, zeiden ze, dat hij zelf het beste wist wat hem onder deze omstandigheden te doen stond. En ze beloofden hem een flinke geldelijke tegemoetkoming voor de extra tijd, die hij eraan moest besteden. Ze zeiden . . ."

„Wie zijn ‚ze' eigenlijk?"

„Burgemeester Van Spiegel en mijnheer Van den Vondel . . ."

„Hij haat Vondel als de pest."

„Werkelijk?"

„Vraag je dat nog? Goeie God, je weet zo veel, dat je dát toch ook wel zult weten."

Die toon had ze nog nooit tegen hem aangeslagen. Ze zag hoe het aankwam; hij schrok, zijn schouders verslapten, maar ze had geen medelijden. Op haar plaats tussen de vader en de zoon kon zij zich nu slechts naar één kant richten. „En wat ik ook niet begrijp: waarom heb je hem in Jezus' naam na zo iets alleen gelaten?"

„Hij wilde me niet bij zich hebben. Hij stuurde me naar huis. Ik begreep trouwens dat jij niet wist waar we bleven, en ik maakte me bezorgd over je."

„Over mij? Over hém moeten we ons zorgen maken. Het zou me niet verbazen als hij . . ."

„Toe nou, Hendrikje, je maakt van een mug een olifant. Hij was heus niet zo erg in de war; er is immers geen onvertogen woord gezegd. Hij heeft een worst en een brood gekocht, om daar rustig de hele avond te blijven, zodat hij er zou zijn als het schilderij gebracht werd. Ik ben met hem meegegaan en heb hem geholpen met aanvegen. Ik bood aan, nog te blijven, maar hij zei dat ik naar huis moest gaan om jou te zeggen, dat je niet hoefde te wachten. Hij hoopt omstreeks negen uur thuis te zijn."

Ze vroeg hem niet hoe laat het nu was, ze durfde niet. De wachttijd was niet afgelopen, alleen verlengd en verhevigd, en zij wist niet wat ze tussen nu en negen uur moest doen. Het verstelwerk naar boven brengen. Verder breien aan de rode kousen die ze voor Cornelia maakte. Waar was Cornelia eigenlijk? O ja, die zat te eten in de keuken. En de arme jongen, die haar zat aan te kijken en naar troostwoorden zocht, moest toch ook nog wat te eten hebben. „Heb je onderweg nog iets gegeten?"

„Nee, ik heb, eerlijk gezegd, sinds het middagmaal niets gehad."

„Kom dan maar. Het vlees is helemaal verkookt, maar het is beter dan niets." Ze ging voor hem uit naar de keuken, schepte stamppot op en zette zijn bord op de plaats tegenover Cornelia.

Titus kwam ook de keuken in en stak de lamp aan; het was een gebaar als een verwijt, waarmee hij wilde zeggen: ‚Ik weiger, in het donker te zitten alsof er een lijk in huis is."

„Waar is mijn vader?" vroeg Cornelia.

„ Aan het werk," zei hij achteloos. „Veeg jij je gezicht eens schoon, smeerpoes. Waar heb je anders je servet voor?" Maar Cornelia liet zich niet commanderen, zodat Titus zijn aandacht naar Hendrikje verplaatste. „Eet jij niets?" Zij stond nog bij de ketel.

„Hoe zou ik een hap door mijn keel kunnen krijgen?"

Ze bedoelde het niet als een verwijt aan zijn adres, maar hij vatte het wel zo op. Hij zuchtte, zei met alle koelheid die hij kon opbrengen: „Zoals je wilt," en viel zelf met overdreven gretigheid op zijn eten aan.

In de keuken, na het eten terwijl hij haar hielp met vaatwassen, en daarna in de huiskamer bleef ze het hem moeilijk maken met vragen. Was Jan Six ook bij de bespreking geweest? – Nee, behalve burgemeester Van Spiegel en Joost van den Vondel was er niemand bij geweest, zei hij vlak, zonder uit zijn boek op te kijken. – En was burgemeester Tulp er dan ook niet geweest? – Nee, dat was trouwens onmogelijk, want hij was met een commissie in Den Haag. – Hoe lang had het gesprek geduurd? – Een half uur, drie kwartier, hij wist het niet precies. Hoe laat was het nu? Even over negen. – Dacht hij dat zijn vader die avond nog aan het schilderij zou gaan werken? – Hij wist het niet, maar betwijfelde het; het zou onverstandig zijn, want er was maar één lamp in het pakhuis.

De kerkklokken sloegen half tien en Hendrikje was nu zo boos geworden om zijn nuchtere toon en zo teleurgesteld in haar pogingen, te weten te komen hoe het nu met Rembrandt gesteld was, dat ze met woorden, die striemden als zweepslagen, tegen hem zei: „Ik zal je met rust laten. Lees jij je boek maar, van mij zul je geen last meer hebben."

Ze zei het zo hard, dat Cornelia, die in een hoekje op een paar kussens had liggen dommelen, wakker werd en triomfantelijk zei: „Moeder en Titus hebben ruzie! Moeder is kwaad op Titus!" Waarna ze innig tevreden weer ging liggen.

Titus tilde haar een uur later van de kussens en droeg haar naar bed. Hij ging de keuken in, doofde het vuur en deed de achterdeur op slot. Hendrikje was zo koud en verstijfd, dat zij tot niets in staat was. Doodsbang probeerde zij te bedenken of er in het pakhuis een mes was, waarmee een man zich zijn polsen kon doorsnijden, een touw waaraan hij zich kon ophangen. Titus kwam de kamer weer in, bleef staan, onzeker en terneergeslagen – en opeens begreep zij, dat hij te veel mannelijke trots had om zijn eigen ongerustheid te laten blijken.

„Titus, het is al bij elven . . ." zei ze met een bevende stem.

„Ja, ik weet het."

„Ik zit zo in angst . . ."

„Het is natuurlijk laat, maar hij zal heus . . ."

„Hoe kun je zo zeker weten dat er niets aan de hand is, na zo'n afschuwelijke ervaring? Geef me mijn mantel en zeg me hoe ik moet gaan. Ik houd het niet meer uit."

„Je vindt het nooit. En je kunt er niet alleen heengaan."

„Ga dan mee."

„En Cornelia alleen laten?"

„Over haar maak ik me niet ongerust. Het gaat me om je vader."

Titus gaf geen antwoord meer, hielp haar in haar mantel en ging met haar mee, de vochtig koude novemberavond in.

Het drong opeens schrijnend tot haar door, dat zij in de avond nog nooit zonder Rembrandt op straat had gelopen. In de stad, in de wereld te zijn zonder hem,

dat was een ondraaglijke gedachte. Ze vouwde haar handen onder haar mantel en bad God, haar die eenzaamheid te besparen. Liever de eerste zijn die sterft dan alleen door deze straten te moeten lopen. Alles om haar heen was haar vijandig gezind, onbekend, het behoorde tot een andere, boze wereld.

Eindelijk wees Titus naar drie hoge, flauw verlichte ramen en zei: „Daar is het." Haar hart sprong naar haar keel, nu was het ogenblik gekomen waarop ze zou weten of hij zich iets had aangedaan. Ze legde een hand op Titus' arm voordat hij de deur kon opendoen, met haar ogen smekend om nog een seconde respijt. Ze had even tijd nodig om kalm te worden, om zich rustig voor te nemen: ik moet niet in zijn armen vliegen, hem niet nog zwakker maken door mijn bezorgdheid te tonen, ik mag zijn last niet verzwaren door hem om troost te vragen.

Binnen zag zij dingen die haar geruststelden. Er lag inderdaad een mes op de wankele tafel, maar hij had het alleen gebruikt om worst te snijden. Hij was niet zo in de war geweest dat hij had vergeten, de fluwelen jas aan een haak bij de deur te hangen. En het beste teken was, dat hij het doek strak en zorgvuldig tegen de muur had gespijkerd.

„Wat komen jullie doen?" Hij keek haar met zijn bloeddoorlopen, maar droge en heldere ogen streng aan, alsof hij rekenschap verwachtte. Daarna keek hij weer naar het doek, zonder op Titus te hebben gelet.

„Het is al zo laat . . . zeker over twaalven."

„O ja?" Hij zuchtte, alsof alle dagelijkse dingen, zelfs de nuchtere tijd, hem pijn deden. „Ik had de tijd vergeten . . . ik zat hier te denken."

Ze keek naar het onderwerp van zijn gedachten: het oeroude bos, de krijgers, de angstaanjagende duisternis en het nog angstwekkender bovenaardse licht. Nu zij het schilderij van dichtbij zag, waren de gezichten en lijven woest en grof, niet menselijk, eerder als carnavalsmaskers bij griezelig fakkellicht . . . maskers op stelten, bijna doorzichtige spoken. Hadden de vroede vaderen het werk misschien ook zo gezien? Maar nee, dan nog hadden zij het recht niet, er aanmerkingen op te maken! Haar aanhankelijkheid won het van haar twijfel. Als hij het schilderij goed vond, dan was het goed. „Ik maakte me ongerust en vroeg Titus, me hierheen te brengen. Ik hield het thuis niet meer uit."

Hij verweet haar niet dat zij Cornelia alleen had gelaten; hij dacht niet aan Cornelia. Op hetzelfde ogenblik drong het tot haar door, dat hij aan Titus wél dacht. Hij had de jongen genegeerd sinds hij binnenkwam, maar dat deed hij welbewust en demonstratief.

„Ik had zo lang gewacht . . ."

„Vergeef het me. Ik had de tijd vergeten. Niet zonder reden, zou ik zeggen."

„Natuurlijk niet, dat weet ik wel. Maar ga nu mee naar huis. Ik zet thee voor je, geef je brandewijn . . . en dan zul je wel kunnen slapen."

„Heb je het gehoord? Ze willen dat ik het verander." Hij maakte een slap gebaar, dat haar aan een geschoten vogel deed denken.

„De stakkers, de idioten!" Met tranen in haar ogen keek zij naar Titus, hopend dat hij haar nu te hulp zou komen met nog beter klinkende verwensingen aan het adres van het stadsbestuur. Maar Titus zweeg. „Je hoeft toch niet te doen wat zij zeggen? Zodra je het geld van Ruffo hebt, geef je ze hun duiten terug. Als zij het schilderij niet willen hebben, kun je het nog altijd ergens anders ophangen."

Hij schudde zijn hoofd. „Er is geen andere plaats voor. Het is te groot. Geen muur in Amsterdam of misschien in heel Holland kan het bevatten."

Simeon met de jonge Christus in de tempel.
Pen- en penseeltekening, 120 x 89 mm, 1661.
Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

Haar medelijden verstikte haar nu bijna. Niet het schilderij, maar hij zelf was zo groot en onhandelbaar geworden dat er geen plaats meer voor hem was in de stad en de wereld. Zij kon geen woord meer uitbrengen en het was ongelooflijk dat Titus, die in de vensterbank was gaan zitten, nu beheerst en rustig kon zeggen: „Zo is het, Hendrikje, het kan nergens anders hangen. Het gaat terug naar het stadhuis of het moet worden opgerold en weggeborgen, zodat het barst en bedorven is. Daarom beweer ik dat het de moeite waard is, hun opmerkingen te overwegen. Liever een paar veranderingen dan . . ."

„Wát voor veranderingen?"

De aderen in Rembrandts nek en op zijn voorhoofd zwollen, zijn vuisten waren gebald tussen zijn gespreide knieën. Titus liet zich van de vensterbank glijden en ging tussen zijn vader en het schilderij staan, elegant en zelfverzekerd. Hij ging nu werken met de overredingskracht, wist Hendrikje, die hij altijd met goed gevolg op de markt gebruikte.

„Het is niet veel, vader, werkelijk niet. Ze zouden het niet eens merken, geloof ik, als u de achtergrond liet zoals hij is. Vondel hamerde maar op de middengroep," – hij wees naar de gekruiste zwaarden, het schrikaanjagende gezicht van de één-ogige held. „Als u die figuren een beetje strakker en duidelijker maakt, is iedereen dik tevreden. U hebt eigenlijk weinig keus; u verandert het of . . ."

Hij kwam niet verder, want Rembrandt stond op als een te lang getergde beer. Met bonzende stappen liep hij naar het tafeltje. Hij greep het mes, kwam terug, verwilderd, vuurrood, het mes in zijn hand. Een ondeelbaar ogenblik was Hendrikje bang dat hij Titus zou doodsteken. „Veranderen?" riep hij in de weergalmende leegte. „Ik zal je laten zien hoe ik het ga veranderen." Hij wankelde erheen, boorde het mes erin en trok een ritsende snee door de boom, de krijgsman en een zuil. Daarna maakte hij een snee haaks erop, smeet het mes weg en trok uit alle macht met beide handen aan de losse lap, zodat het doek scheurde, krijsend als een levend wezen.

„Lieve God, vader, wat doet u?"

„Ik verander het op mijn manier." Hij griste zijn jas van de haak, trok met een ruk de deur open en verdween het donker in.

Titus bracht ongelovig een hand naar de gapende scheur, alsof zijn bevende vingers hem konden bewijzen dat het niet waar was. Hij was doodsbleek geworden, drukte nu een hand tegen zijn maag en kon zo niet alleen gelaten worden. Maar zij had nu lang genoeg de partij van de kinderen tegen hem gekozen, terwijl hij was gebogen en gebroken onder de slagen van armoede, schande en de jaren.

„Hier blijven heeft geen zin," zei ze. „Kom naar huis als je weer je zelf bent." Waarop zij naar buiten ging, naar de uitgestorven straat waar hij nu liep.

Daarna moest hij een week thuisblijven; voor het eerst sinds zijn jeugd was hij ziek, hevig verkouden, met een hoofd vol slijm, een hese stem en een hart dat op hol sloeg als een paard. Die verkoudheid scheen de kwaadaardige bedoeling te hebben, zijn woede nog aan te wakkeren. Het was om razend te worden, dat hij zijn neus moest snuiten en afvegen tot er geen huid meer op zat; dat hij zijn keel tot het uiterste moest inspannen om lachwekkende geluidjes voort te brengen; en dat hij zelfs in zijn dromen dat stomme gebons in zijn borst voelde.

Toen de verkoudheid afnam en de koorts zakte, werd zijn woede niet minder, zoals hij had gehoopt. Nu hij zich lichamelijk wat beter voelde, had hij meer tijd

om aan zijn schande en razernij te denken. Aan les geven viel nog niet te denken, want als hij een paar zinnen sprak, kreeg hij een hoestbui; hij kon nog geen enkele bezigheid of afleiding vinden.

Het gezelschap van zijn familie was ook geen troost. Cornelia treiterde hem met haar onafgebroken gepraat. Titus kwam alleen thuis om te eten en te slapen en ontweek de ogen van zijn vader. En Hendrikje sloofde zich zo aandoenlijk uit, hem te troosten en op te beuren, dat hij zich een beul ging vinden omdat hij zich welbewust voor al haar goede bedoelingen afsloot. Alle doeken, waaraan hij had gewerkt voordat die vervloekte opdracht kwam, waren klaar; en elk nieuw onderwerp vervulde hem slechts van kille minachting. Hij voelde zich al onpasselijk worden als hij eraan dacht, linnen te moeten spannen, verf te mengen, penselen schoon te maken. Het ergste was dat het etsen, waarin hij altijd was opgegaan en dat hem nieuwe kracht en moed schonk wanneer hij niet kon schilderen, zelfs in de eerste tijd na Saskia's dood, nu buiten zijn bereik lag. Zijn ogen konden de harde glans van de koperen plaat niet meer verdragen; als hij er langer dan een paar minuten op tuurde, zag hij een waas en werd hij bevangen door de verlammende angst voor blindheid.

Voelde hij zich goed genoeg om beneden, in de kleine huiskamer te komen zitten, dan zag hij niet de gezellige kamer met het haardvuur en de kaarsen, die Hendrikje op het eten had uitgespaard om hem zacht licht voor zijn ziel en zijn ogen te geven; neen, dan zag hij het kale pakhuis met het schrikbeeld van het vernielde doek. Bij dat beeld rilde hij en hield hij zijn handen voor zijn gezicht. Soms rouwde hij om het schilderij, met een overweldigend verdriet, zoals hij om zijn eerste gestorven kind had gerouwd. Soms ook voelde hij geen rouw, maar schuld; hij had niet dieper van zich zelf geschrokken kunnen zijn wanneer hij mensenbloed had vergoten. Daar alleen, in het donker, was zijn geesteskind, zijn slachtoffer, dat hij met zijn eigen handen had stukgesneden en verscheurd. Die gedachte was zo ondraaglijk, dat hij zich dwong, aan het pakhuis zelf te denken, dat hij in schandelijke wanorde had achtergelaten. Jan Six, die zich sinds de ramp niet meer had vertoond, had een sleutel en kon dus zien, hoe het eigendom van zijn moeder er uitzag. Maar dan zou Jan ook het verminkte schilderij zien. Hij mocht het zo niet zien, niemand mocht het zien . . .

Zodra zijn stem dus enigszins betrouwbaar was, gaf hij zijn oudste leerling (niet Titus, die hij nu vurig haatte) opdracht, de spijkers uit het doek te trekken, het ondersteboven op de vloer te leggen en het in bruikbare stukken te snijden; het linnen was immers nog goed. De jongen was hevig ontdaan van die taak teruggekomen. Hij had gedaan wat de meester had bevolen, zei hij, of bijna . . . want hij had het niet over zich kunnen verkrijgen, de middengroep om de held in stukken te snijden; die groep was nog onbeschadigd en hij zou het zich nooit vergeven hebben als hij die had vernield. Hij had het stuk bij zich en dacht, dat hij het misschien op een raam mocht spannen; het kon dan nog juist rechtop tegen de muur staan . . .

Rembrandt was niet in staat, in de smekende ogen te kijken. Met afgewend hoofd zei hij: „Nee, rol het maar op en leg het ergens neer. Waarom zouden we het opspannen? Ik wil het niet meer zien."

Hij voelde er natuurlijk niets voor, in de schilderkamer door dat fragment aan alles te worden herinnerd wanneer hij weer kracht tot les geven zou hebben. Hij wilde het hele voorval zo gauw en grondig mogelijk uit zijn gedachten zetten. Dat

verlangen nam hem nu volledig in bezit; hij zou geen rust hebben eer het geleende pakhuis was opgeruimd en schoongemaakt, tot ieder spijkergat was dichtgesmeerd, elk verfvlekje van de vloer was geboend en de sleutel weer in de zak van Jan Six zat. „Als je er zo over tobt," zei Hendrikje, „stuur er dan een paar leerlingen heen om schoonmaak te houden." Maar dat wilde hij niet; hij zou pas geloven in de loutering, hij zou pas met een schone lei opnieuw kunnen beginnen als hij met zijn eigen handen had geveegd, geschrobd en bijgepleisterd.

Op een middag, toen de sneeuwwolken laag boven de stad hingen, ging hij erheen. Hij ging alleen, met zeep, borstel en poetslappen in een emmer, en met het koude avondeten dat Hendrikje voor hem had ingepakt: wit vlees van een kip, een paar appels en gemberbrood. Op de wandeling van de Rozengracht naar de Dam voelde hij zich zo verlaten als hij sinds de dagen van Lastman niet was geweest; hij ontmoette geen enkele kennis en voelde alleen een walgende afkeer van de onbekenden, die hij wél zag; dikke, verwende kindertjes, grove of aanstellerige vrouwen, harde, zelfvoldane mannen. Bij het pakhuis aangekomen, voelde hij zich een banneling, vervreemd van zijn stad en de hele mensheid.

Het was koud in de grote pakhuisruimte, maar hij zette een raam wijd open; de verflucht hing er nog, al was het schilderij er niet meer, en die geur was hem een gruwel, alsof hij van rotting afkomstig was. Hij werkte door in de aansluipende duisternis, maakte aangekoekte afvalbakken leeg, veegde allerlei rommel op een hoop, vulde zijn emmer met ijskoud water uit de ton en dacht met weemoed aan de avond, toen hij de schuur bij zijn vaders molen had uitgemest en schoongemaakt om Constantijn Huygens enigszins waardig te kunnen ontvangen.

Toen hij het te koud kreeg, ging hij het raam dichtdoen. Buiten waren de loodgrijze wolken opengescheurd als een versleten veren bed en strooiden dikke sneeuwvlokken over de stad. Het was al bijna donker, maar hij wilde nog niet gaan eten; dat moest een welverdiende beloning zijn nadat hij de vloer had schoongeschrobd. Hij stak de kleine lamp aan, zuchtte, wreef zijn stijfgeworden schouders en herinnerde zich hoe zijn vader datzelfde gebaar had gemaakt. Hij werd rustiger, misschien door die herinnering, misschien door de geluidloos vallende sneeuw, en hij begon langzaam en stelselmatig te schrobben, aan niets anders denkend dan aan de gelijkmatige beweging, alsof hij schrobde in zijn slaap. Zo was hij een poos bezig geweest – het raam was intens zwart en de vlam van de lamp felgeel geworden – toen er aarzelend op de deur werd geklopt. Zeker een van de leerlingen, dacht hij, door Hendrikje gestuurd om hem te helpen. Hij ergerde zich een beetje aan die bezorgde inmenging, wachtte tot er voor de tweede maal werd geklopt en riep toen schor en nors: „De klink is los, loop maar door."

De deur ging open en de man, die hij zag staan, leek een gedaante die hij uit het verre, duistere verleden had opgeroepen. De bezoeker was klein en tenger, even onberispelijk gekleed als mijnheer Van Swanenburgh op beleefdheidsbezoek: zwarte hoed, zwart-fluwelen jas en broek, zwarte schoenen met zilveren gespen, zwarte handschoenen en een grote, wit-linnen kraag, zo hard gesteven en zo indrukwekkend dat Rembrandt even een ouderwetse plooikraag meende te zien. En tussen al dat zwart het blozende, frisse, haast kinderlijke gezicht, onbevangen, wat verbaasd en verzacht door de rossige krullen waaraan nog sneeuwvlokken kleefden. „Neemt u mij niet kwalijk," zei de onbekende, „maar dit is toch het pakhuis van mevrouw Anna Wymer Six?"

„Jazeker." Omdat de man dus klaarblijkelijk niet voor hem kwam, hield

Rembrandt niet op met schrobben; hij bleef zelfs op zijn knieën liggen.

„Dat is prachtig. Op de Rozengracht zei men namelijk, dat ik hier meester Rembrandt van Rijn kon vinden." Waarop hij rondkeek, zoekend naar meester Rembrandt van Rijn, alsof die straks zwierig en deftig gekleed te voorschijn zou komen.

„Ik ben Van Rijn." Hij liet de borstel in de emmer zakken en sloeg het grauwe sop van zijn vingers.

Even verschenen er rimpeltjes van verbazing om de ogen en aan de mondhoeken, maar de bezoeker herstelde zich onmiddellijk, alsof hij in zijn leven van meer dan vijftig jaren wel vreemder dingen had gezien. Hij glimlachte nu, trok zijn rechterhandschoen uit om de meester vormelijk een hand te geven en om hem – allerminst vormelijk – overeind te helpen. „Het hindert niet of u natte handen hebt, dat is maar zeepwater," zei hij. „Het is mij een grote eer, kennis met u te maken, meester. Ik ben Duart Simonszoon van Hudde, schatbewaarder van de Waardijns van Lakenen. Vergeeft u mij, dat ik op dit uur hier verschijn – uw lieve vrouw was er blijkbaar niet gerust op en trachtte mij van mijn voornemen af te brengen – maar wij hebben morgen vergadering van de waardijns en ik zou graag vanavond nog tot zaken met u komen."

Maar wat kon deze man, die het geld van Hollands oudste en meest geziene koopmansgilde beheerde, met hem te verhandelen hebben? Rembrandt keek hem zwijgend aan, tot Duart van Hudde zei: „Droog gerust uw handen even af, mijnheer Van Rijn. Er komen kloofjes in als ze nat blijven; dat is onaangenaam en voor een schilder wel bijzonder ongewenst."

Rembrandt maakte een buiging, ging naar het andere vertrek, stak zijn armen in de waterton en droogde zich zorgvuldig af. Het hele voorval was zo onwezenlijk, dat hij zich niet verbaasd zou hebben als de bezoeker er bij zijn terugkomst niet meer was. Maar hij zat rustig en ontspannen op een van de met verf bespatte krukken, zijn voeten op de bovenste spijl, zijn handen om zijn knieën geslagen. „Ik was wat vermoeid van het lopen en ben maar ongevraagd gaan zitten," zei hij. „Gaat u zelf ook zitten. Ik ben hier namens de vier andere Waardijns van Lakenen om te spreken over de mogelijkheid, dat u een opdracht van ons aanvaardt."

Rembrandt, die juist een tweede kruk bijtrok, bleef staan, in zijn volle lengte. Het bloed steeg naar zijn hoofd, zijn hart bonsde van schaamte en verontwaardiging. Deze man was dus door de familie Six gestuurd; ze waren weer liefdadigheid met hem aan het bedrijven. Hij keek de bezoeker striemend aan. „Wie heeft u gestuurd?"

„Gestuurd? Nu . . . ik zou kunnen zeggen dat ik door de Waardijns ben gestuurd, alhoewel ik eigenlijk zelf de beslissing heb genomen."

„Dus Jan Six heeft u niet gezonden? Of Anna Wymer Six?"

„U bedoelt de jonge burgemeester en zijn moeder?" De man was klaarblijkelijk uit het veld geslagen. „Ik smaak helaas niet het genoegen, hen tot mijn kennissenkring te mogen rekenen. Dat is het bezwaar van een werkkring als de mijne. Men heeft het er zo druk mee, dat men geen tijd heeft, bepaalde belangrijke mensen te ontmoeten."

„Dus u komt mij een opdracht verlenen?"

„Zo is het, doch met enig voorbehoud. Maar ja . . . op onze leeftijd weten we, dat niets zonder voorbehoud kan geschieden, niet waar." Hij keek Rembrandt met zoveel blijmoedige bezadigdheid aan, dat het onmogelijk was, niet vriendelijk te

glimlachen. „Men heeft de beslissing dus aan mij overgelaten. Waarschijnlijk omdat ik een paar kunstwerkjes bezit – een Hals, een Seghers, een Brouwer – ziet men mij voor een deskundige aan. Dat is natuurlijk te veel eer, hoewel ik er toch iets meer verstand van heb dan de anderen. – Goede vriend, gaat u toch zitten, u ziet er vermoeid uit en uw vrouw zegt, dat u pas ziek geweest bent."

Rembrandt ging zitten, voelde pas toen hoe hevig vermoeid hij was en luisterde weerloos naar wat de ander te zeggen had. De man tegenover hem legde hem de opdracht voor, met dezelfde onkreukbare eerlijkheid die het Amsterdamse laken in heel Europa beroemd had gemaakt. Hij had een lijst van alle Amsterdamse schilders van naam samengesteld en was langs alle gildehuizen en liefdadige instellingen gegaan om hun werken te bekijken. Dat was een opbouwende bezigheid geweest, dát kon hij mijnheer Van Rijn verzekeren. Sommigen, die hij als tweederangskunstenaars had beschouwd, waren sterk in zijn achting gestegen; anderen, tegen wie hij hoog had opgezien, waren van hun voetstuk getuimeld. En nu dit alles achter de rug was, wist hij met grote stelligheid, dat alleen Rembrandt van Rijn de opdracht naar wens kon uitvoeren.

„Ik dank u, mijnheer Van Hudde . . ." Het klonk koel, omdat zijn ongeloof nog de overhand had, dus voegde hij er vlug aan toe: „Dat zijn vriendelijke woorden . . . en die kan ik tegenwoordig heel goed gebruiken."

„Wij hopen dus, meester, dat u de opdracht in overweging wilt nemen."

„Het overwegen is aan ú, mijnheer Van Hudde. Ik mag niet beweren, dat mijn vervulling van dergelijke opdrachten in het verleden de algemene tevredenheid heeft weggedragen. Wat ik voor wijlen Banningh Cocq heb gedaan, heeft veel kwaad bloed gezet; niemand was van harte in zijn schik met de ‚Anatomische les van dokter Deijman', en mijn laatste opdracht – van het stadsbestuur – zal niet in het stadhuis komen te hangen."

„O nee?" zei de bezoeker hoofdschuddend. „Maar de schilderijen, die er wél voorgoed hangen, zijn toch afgrijselijk? Zo opgeblazen, zo vals. Och, och, als die arme Seghers kon zien wat ze daar aan de muren hebben, zou hij zich omdraaien in zijn graf."

Die woorden maakten opeens een brok leven in hem los, ontdooiden het ijs om zijn hart, vulden zijn uitgeputte lichaam met nieuwe, frisse kracht. „Nee, zo schilder ik niet. Ik schilder wat ik zie, niet wat de mensen menen te willen zien."

„Dat weet ik, goede vriend." Van Hudde klopte hem zacht op zijn pols. „Daarom waren de anderen het met mij eens, dat u onze man was. En nu . . ." – hij nam een papier uit zijn zak, vouwde het open en legde het op zijn knie – „zullen wij even de lijst doornemen met de punten, die het ‚voorbehoud' vormen."

Hij veranderde plotseling in een soort schoolmeester, nam een stompje potlood uit zijn zak en hield het tussen duim en wijsvinger. „Allereerst dan het soort schilderij dat onze leden willen hebben. Wij zijn een oud gilde, mijnheer Van Rijn, en daarom vinden wij dat een schilderij voor ons gildehuis enigszins . . . laat ik het maar ronduit zeggen . . . enigszins ouderwets moet zijn. De nieuwigheden, die u in het schilderij voor het stadhuis hebt toegepast, zijn heel verdienstelijk op zich zelf, maar in ons geval zijn ze volstrekt ongeschikt. Van dichtbij of veraf, een tafel moet herkenbaar zijn als een tafel, een boek als een boek, een geldbuidel als een geldbuidel. Ik betwijfel geen ogenblik of u kunt doen wat van u wordt verlangd; al uw schilderijen bewijzen dat. Maar de vraag is: wilt u het zelf op die wijze doen? Het komt mij voor, dat we het daarover bij voorbaat eens moeten zijn."

Hij had zich nu behoren te verzetten; hij had moeten zeggen dat de schilder zijn onaantastbaar eigen opvatting van zijn werk had. Hij wist dan ook zelf niet, waarom hij stil bleef zitten luisteren. Misschien omdat hij lichamelijk en geestelijk te moe was om op zijn rechten te staan? Omdat de kleine penningmeester niets onbehoorlijks zag in zijn verzoek en hoogst verwonderd zou zijn als hij hoorde, dat hij buiten zijn boekje was gegaan? Eindelijk zei Rembrandt: „Ik ben bereid, u herkenbare voorwerpen en nauwkeurige gelijkenissen te geven, tot in de kleinste details."

„Prachtig!" Hij zei het met oprechte voldoening, streepte het eerste punt op zijn lijst met het stompje potlood door en lachte tevreden. „Wat wij nu in het bijzonder naar voren willen laten komen – gesteld dat zo iets naar voren gebracht kán worden – is niet zozeer onze waardigheid als wel onze eerlijkheid. Aan onze eerlijkheid althans heeft nooit twijfel bestaan. Wij onderzoeken en merken elke rol laken die in onze stad van de weefgetouwen komt en wij laten nooit – voor u is dat misschien een kleinigheid, maar voor ons betekent het alles – één el ondeugdelijke stof door onze handen glippen. Wij verwachten niet van u, dat u ons er aristocratisch, mooi of verstandig opzet. Eerlijk en plichtsgetrouw; zo vatten wij ons werk op, zo willen wij blijven tot de dag van onze dood, en zo willen wij vereeuwigd worden."

Rembrandt knikte zwijgend en trachtte zich de groep voor de geest te halen; vijf mannen die konden zeggen dat het aansluipend bederf van de tijd hen niet had aangetast en dat zij in hun beroep nog nooit tegen elkaar, zich zelf of de kopers hadden gelogen. Dit was een gezelschap, dat hij wel eens wilde zien.

De bezoeker streepte het tweede punt van zijn lijstje door. Daarna keek hij Rembrandt met schoolmeesterachtige ernst aan. „En nu ten derde en ten laatste – afgezien natuurlijk van de financiële regeling – de eis, dat elk der geportretteerden volledig tot zijn recht moet komen. Ik zou mij niet definitief willen binden alvorens wij het daarover duidelijk eens zijn. Het is verre van mij, kritiek te oefenen op het zeer belangrijke doek, dat u voor de zo diep betreurde kapitein Banningh Cocq hebt geschilderd. Zuiver als kunstwerk beschouwd, vindt het zijn weerga in Holland niet. Maar ik kan mij voorstellen, dat zekere leden van de compagnie er niet tevreden mee waren. Enkele gezichten gaan schuil achter voorwerpen of verdwijnen in de schaduw. Het is te billijken dat die personen zich min of meer bedrogen voelen, al zal dat ongetwijfeld geen ogenblik in uw bedoeling gelegen hebben. U werd zeker meegesleept door het vuur van uw jeugd; daarvoor behoeven wij nu niet meer bang te zijn – helaas, zou ik willen zeggen! Maar ter zake: er komen zes personen op het schilderij: vijf waardijns en onze trouwe knecht, die al meer dan twintig jaar bij ons is en evenzeer verdient vereeuwigd te worden als wij. En elk van de zes moet een volwaardig portret zijn, elk moet tot zijn recht komen en niemand mag ten koste van de anderen opvallen."

Het moet niet gemakkelijk voor hem geweest zijn, dit alles duidelijk te verstaan te geven. Het was evenmin gemakkelijk, een passend antwoord te vinden en hem zonder bijbedoelingen of scherpte te vragen: „Wat wilt u dan precies, mijnheer Van Hudde? Vijf waardijns en een knecht op één lange rij?"

„Nee, dat zeker niet, mijnheer Van Rijn. Dat zegt u alleen omdat u nog niet bekomen bent van uw ziekte en daardoor niet voldoende uit uw opmerkelijke verbeeldingskracht kunt putten. U plaatst ons precies zoals u wilt – de een zittend, de ander staand . . . De één zou kunnen praten, de ander luisteren, een derde denken – maar waarom zou ik u dit zeggen? Komt u naar de Lakenhal – wij zouden

namelijk graag geschilderd worden in de kamer waar wij vergaderen. Bekijkt u ons daar en stel ons op zoals het u 't beste lijkt. Ik weet zeker, dat u een opstelling zult vinden die bevredigend is voor alle partijen. Er moeten tientallen mogelijkheden zijn."

Hij was nog nooit in de Lakenhal geweest, al was dat beroemde gebouw bezocht door belangstellenden uit Engeland en Denemarken, Polen, Duitsland en Frankrijk. Hij zou er morgen of overmorgen wel heengaan, met geknipt haar, geschoren en betamelijk gekleed, want mijnheer Duart Simonszoon van Hudde mocht niet denken dat hij er altijd zo onverzorgd uitzag als nu. „Het wordt beslist niet zo als het schilderij voor de schutters," zei hij. „U hebt groot gelijk, de klachten van sommigen waren gegrond." En hoewel het hem moeite kostte, dat te zeggen, was het alsof een oude ziekte als door een wonder van hem afgleed.

„U wilt het dus ondanks het voorbehoud in overweging nemen?" Hij schrapte het laatste punt door, vouwde het papier op en stak het in zijn zak.

„Ja, beslist." Rembrandt zuchtte tevreden.

„Het is een mooie opdracht, mijnheer Van Rijn, al zeg ik het zelf, en ik kan u tot mijn genoegen een prijs bieden, die daarmee in overeenstemming is. De waardijns zijn bereid, elk tweehonderd florijnen te betalen, terwijl er nog tweehonderd voor het konterfeitsel van onze knecht door de voorzitter, de secretaris en mij zelf op tafel worden gelegd. Dus in totaal twaalfhonderd. Kunt u daarmee genoegen nemen?"

„Volkomen, mijnheer Van Hudde."

„Uitstekend dan." Hij stond op, zijn hele gezicht glimmend van voldoening. „Wij verwachten u dan een dezer dagen in de Lakenhal. Niet dat er grote haast bij is; hoe ongeduldig wij ook zijn, ik heb liever dat u thuisblijft tot u weer geheel u zelf bent. En als ik zo vrij mag zijn: ik zou ook niet veel langer hier in het pakhuis blijven, zonder vuur. U hebt nog een lange wandeling voor de boeg, en hoe eerder u in bed ligt hoe beter. Ik behoef u niet te zeggen, hoe verheugd ik ben dat wij tot overeenstemming zijn gekomen; ik hoop dat u ervan doordrongen bent."

En mijnheer Van Hudde was in de sneeuwjacht verdwenen voordat Rembrandt besefte, dat hij goedheid met goedheid had kunnen betalen. Hij had waardering kunnen tonen voor het vertrouwen, dat alle veranderingen in mode en smaak had overleefd en nu over hem was uitgestort. Hij snelde naar de deur. „Mijnheer Van Hudde! Mijnheer Van Hudde!" riep hij, hem narennend door de witte warreling. „Een ogenblik, ik had nog iets willen zeggen." De penningmeester bleef staan. „U zei dat het twaalfhonderd florijnen zou zijn; ik vind duizend genoeg."

„Duizend? Waarom duizend?"

„Omdat ik van het portret van uw knecht een . . . een geschenk wilde maken, voor het gilde en voor u."

Gelukkig werd zijn goede bedoeling niet doorkruist door een tegenwerping. Glimlachend zei de ander: „Welnu, dat is zeer edelmoedig van u, zeer edelmoedig." Even raakte hij Rembrandts arm aan, en die lichte aanraking was evenveel waard als een omhelzing.

De kaarsen in de waardijns- of staalmeesterskamer van de Lakenhal waren aangestoken, hoewel de gouden zomerzon de porseleinen borden en kristallen roemers nog bescheen en haar milde gloed legde over de fraaie lambrizering erboven en het voltooide schilderij aan die wand. Dat schilderij was zelf een lichtbron.

De rijpe vredige zomer zou er eeuwig in bloeien; dit dacht hij toen hij het vanaf de drempel zag, met zijn wit en zwart, roomgeel en scharlaken. Daar stond hij, keurig gekleed in de grijze jas en broek, die hij op aandringen van Hendrikje voor de gelegenheid had gekocht, onopgemerkt door de knecht met zijn meer dan twintig jaar trouwe dienst, die peren en perziken op de feestelijk gedekte tafel uitstalde. Daar stond hij en dankte God – die hem hoorde of misschien niet hoorde – dat deze verweerde, geteisterde boom deze vruchten had mogen dragen. Zo stralend en waarachtig, zo'n volmaakte eenheid was nog nooit een werk van hem geweest. Hij hoopte dat zij dit ook beseften, de vijf die met hem zouden aanzitten aan het bescheiden feestmaal, dat zij hem op hun hoffelijke manier na acht maanden arbeid hadden aangeboden. Toch was het van ondergeschikt belang of zij het beseften; God, met wie hij zich zijn hele leven had gemeten, zou het beseffen – en hij zelf wist het.

De lijst van het schilderij – die zij, zonder op geld te zien, bij de beste lijstenmaker van de stad hadden besteld – legde een vergulde, maar eenvoudige grens om het beste van al zijn werken en het beste dat een mens op aarde mocht hopen te bereiken. De zon verlichtte de zes gezichten en vermengde zich daar met het innerlijke licht van de menselijke geest, onbezoedeld door gekuip, stralend van gerijpte rust. Het zwarte fluweel, de zwarte hoeden, het scharlaken en goud van het oosterse tapijt over de tafel waaraan zij zaten, het oude hout van de lambrizering achter hen, het opengeslagen boek en de geldbuidel die één van hen in de hand had; dit alles was slechts bijzaak, entourage van de gezichten. En die gezichten, stuk voor stuk verschillend, met treffende gelijkenis, waren op hun beurt ondergeschikt aan de intentie van het geheel: het licht van de mens, schijnend in de wereld.

Hij keek tot hij verzadigd was en kuchte toen, om zijn aanwezigheid kenbaar te maken aan de knecht.

„O, edele heer, ik had u niet gezien," zei hij, terwijl hij tevreden lachend naar het schilderij keek. „Het is mooi geworden, vindt u niet? Het is bijna beangstigend, ik ben hier en ik ben dáár, alsof ik twee keer besta. En mag ik u nu, voordat de anderen komen, danken voor het portret? Hoe schitterend het op zich zelf ook is – en ik heb waarlijk nog nooit zo iets moois gezien – het is nog heerlijker door uw edelmoedigheid."

Het beste antwoord was een compliment: „De tafel ziet er zeer feestelijk en gezellig uit."

„Het is prettig, dat van u te horen. De extra plaats is voor een goede vriend van u, burgemeester Tulp. Mijnheer Van Hudde dacht dat het prettig voor u zou zijn, hem hier te hebben. Hij was immers het onderwerp van uw eerste grote stuk en u kent hem al zoveel jaren."

„Dat was zeer attent van mijnheer Van Hudde," zei Rembrandt, heviger ontroerd dan hij wilde laten blijken. Het feestmaal, de prachtige guirlande op tafel, de lijst die het schilderij zoveel eer aandeed, zelfs het feit dat alle andere schilderijen voor de gelegenheid waren verwijderd, zodat niets de aandacht van het meesterwerk kon afleiden, dit alles waren vanzelfsprekende, normale beleefdheden. Maar dat men eraan gedacht had, zijn oude vriend uit te nodigen, dat ging alle vormelijke wellevendheid te boven, dat kwam recht uit het hart.

„U, edele heer, zit hier aan het hoofd van de tafel," zei de knecht. „Mijnheer Van Hudde zit links van u, omdat hij de stoot tot deze heuglijke gebeurtenis heeft gegeven; burgemeester Tulp zit aan uw rechterzijde, als gast van de staalmeesters.

Wacht . . . ik hoor hen komen, geloof ik. De heren willen graag, dat u dáár staat, iets ter zijde van het schilderij. Zij willen u namelijk de hand schudden en persoonlijk gelukwensen voordat men aan tafel gaat."

Hij had het niet geweten, dus was hij niet voorbereid op de ernstige plechtigheid die nu volgde. De waardijns, in de deftige kledij waarin zij geportretteerd waren, kwamen één voor één binnen, bleven een ogenblik bij de drempel staan en keken dan met vrome aandacht naar het schilderij, alsof ze het nog nooit gezien hadden. De tweede wachtte buiten tot de eerste met ongehaaste tred over het brede tapijt was gegaan om de meester een hand te geven, hem zijn dank te betuigen en daarna op zijn plaats aan tafel ging zitten. Het was zo onberispelijk georganiseerd, dat Rembrandt het met zijn onbeholpenheid niet eens kon bederven: de verlegen, stijve, ontoereikende antwoorden, die hij gaf, waren van geen enkel belang, konden niet uit de toon vallen; en het hoogtepunt kwam toen als laatste de goede dokter Tulp verscheen en hem omarmde, zoals hij dat dertig jaar geleden in de winkel van Van Uylenburch had gedaan.

Toen allen zaten en het gebed was gezegd, werden de hagelwitte servetten opengevouwen, wat een merkwaardige weerschijn op de gezichten toverde. En terwijl de knecht de voortreffelijke witte wijn schonk, schertsten de anderen over de vraag, welke heildronk moest worden uitgebracht. Hun hoeden, zei de secretaris, waren voor de kunstenaar ongetwijfeld het belangrijkste onderdeel van het schilderij, want hij had ze wel tienmaal overgeschilderd. De voorzitter stelde zijn eigen wenkbrauwen voor, want ook daaraan was welhaast eindeloze zorg besteed, maar hij trok ze terug ter wille van de hand van mijnheer Hudde, die zo stijf als een plank was geworden omdat hij de geldbuidel wel op tien, twaalf verschillende manieren had moeten vasthouden voordat het goed was. Hun grappen klonken welgemeend en oprecht vrolijk; hij maakte eruit op, dat zij het modelzitten als een aangename herinnering beschouwden – het vele verkleden; de keren dat zij na het afdoen van hun zaken vlug binnenwipten en in de stoelen gingen zitten die hij voor hen had klaargezet; de dagen waarop de zon halsstarrig had geweigerd voor hen te schijnen . . . Maar opdat hij hun onschuldige kwinkslagen niet verkeerd zou opvatten – hij had zelf geen enkele geestigheid kunnen bedenken om de stemming nog te verhogen – tikte de voorzitter met zijn mes tegen zijn bord, stond op, hief zijn roemer en zei met een stem, die trilde van ouderdom en ontroering: „Op het penseel van Rembrandt van Rijn, dat hij niet doopt in verf, gelijk de andere meesters, maar in het licht van Gods pure zon."

Het daglicht vervaagde, de gloed van de kaarsen werd intenser en de knecht kwam met de grote soepterrien. Hij schepte de soep op en liet de dampende terrien voor hen staan. Roomblank was de soep, met gele wolkjes gesmolten boter en hier en daar een stukje mals zomers groen. Ze aten deftig langzaam en praatten over allerlei belangrijke zaken: over de jonge prins Willem en zijn moeder en de grote raadpensionaris De Witt, de machtigste Nederlander sinds Oldenbarnevelt; ze spraken over Franse strijdlust en Vlaamse gezapigheid, over het lot van de kolonisten, die in de verre West zich zelf zouden moeten redden als men die landstreken verloor; ze spraken over de gevaren, die de koopvaardijschepen op de noordelijke en oostelijke zeeën te trotseren hadden. Maar na elk onderwerp kwamen zij onveranderlijk terug op de reden van hun samenzijn: het schilderij, dat zijn eigen glans verspreidde nu het zonlicht er niet meer op scheen.

„De bladen van het boek zijn zo echt, dat je ze hoort ritselen," zei de secretaris.

„Ik heb medelijden met mijnheer Van Hudde," zei de voorzitter. „Hij moet straks een toespraak houden en wij maaien hem al het gras voor de voeten weg."

Van de eregast werd weinig geëist. Zij voelden zich met hem en elkaar zo op hun gemak dat hij niet anders behoefde te doen dan met een enkel woord te danken en te glimlachen. Nu de ramen donker waren, werd hij zich sterker bewust van de stad die daar lag: Amsterdam, waar de namen Lievens en Von Sandrart en Juriaen Ovens meer betekenden dan de zijne. Alleen hier, in dit vertrek, was hij de meester der meesters, de gelijke van Dürer, Titiaan en Michelangelo. Toch was die gedachte niet bitter, maar van een verheven rust. Zijn dromen en idealen waren stukgeslagen, maar toch ook verwezenlijkt op een heviger, grootser manier dan hij ooit had kunnen denken. Daar hing zijn schilderij aan de wand, zegevierend voltooid, mijnheer Van Hudde tikte tegen zijn glas en stond op om een toespraak te houden, deels van zorgvuldig opgeschreven aantekeningen, maar ook deels recht uit het hart.

„Grote en geliefde meester, hooggeachte burgemeester en geneesheer, goede vrienden die hetzelfde aandeel als ik in deze welgeslaagde onderneming hebt gehad. Ik beloof u, kort te zijn, maar ik bid God, duidelijk te mogen zijn. Men zegt dat de wonderen de wereld uit zijn, maar het komt mij voor, dat hetgeen wij hier vanavond vieren een soort werelds wonder is, een zegening, zo groot dat het ons past, het hoofd te buigen en met geheel ons hart dank te zeggen. Wij hebben ons onvergelijkelijk gildestuk, maar zo iets zeldzaams mogen wij niet als vanzelfsprekend aanvaarden. Als gij bedenkt, hoeveel dingen het hadden kunnen verhinderen, dan zult gij mét mij zeggen: er is een Voorzienigheid die hierin de hand heeft. Mijnheer Van Rijn had niet meer in leven kunnen zijn; ik weet dat hij uit een groot gezin komt en dat de andere nakomelingen van zijn ouders thans reeds bij God zijn. Ieder van ons had kunnen heengaan alvorens het schilderij was voltooid; het leven is een bezit, dat zelfs jonge mensen licht uit handen glipt – en wij behoren al niet meer tot de jongsten. Ik had, misleid of onverstandig, naar een andere meester kunnen gaan, of mijnheer Van Rijn had gegronde redenen kunnen hebben, mijn verzoek van de hand te wijzen. Goede vrienden, wat had er, welbeschouwd, níét kunnen gebeuren? Talloze dingen hadden kunnen verhinderen, dat hier nu een meesterwerk zonder weerga hangt, voltooid en veilig, tot onze glorie, tot onze nagedachtenis. Zelfs het gezichtsvermogen is kwetsbaar, maar mijnheer Van Rijn heeft ogen om te schilderen en wij hebben ogen om te zien. Om al die redenen en nog vele andere dank ik de Voorzienigheid, die haar wonderen in stilte volbrengt ondanks duizend kwade kansen, maar mijn dank aan de Voorzienigheid doet geen enkele afbreuk aan mijn dank jegens de meester, die in ons midden is. En onze dankbaarheid zal overgaan in die van onze kinderen, die ons hier zullen zien wanneer wij niet meer leven, en in de dank van vele generaties, die ons zullen zien wanneer wij zelf reeds lang vergeten zijn. Dokter Tulp, goede vrienden en mede-waardijns – ja, en ook jij, Matthijs, leg je opscheplepel neer en stem met ons in: Ik drink op u, Rembrandt van Rijn, schilder bij de gratie der Voorzienigheid."

Ze waren zo barmhartig, tijdens het langdurige applaus niet naar hem te kijken. Ze keken naar het schilderij of naar elkaar; hij behoefde zich dus niet te schamen voor zijn dichtgesnoerde keel, voor de tranen in zijn ogen, voor de beelden van zijn vader en moeder, Gerrit, Liesbeth, Adriaen en Saskia, die hij nu in gedachten zag, de beelden van hen die hij ook had vereeuwigd, in de houding en in de gedaante waarin zijn zoekende, beperkte geest hen had geplaatst. Al zijn wanbegrip, al het onrecht dat hij hun had aangedaan was nu vergeten of vergeven.

De voorzitter en mijnheer Van Hudde drongen nu bij de burgemeester aan op een toespraak; hij wilde toch wel een woordje zeggen, het was wel het minste wat hij kon doen als vergoeding voor de maaltijd, zeiden ze. En Rembrandt verfrommelde zijn servet onder de tafel, hopend dat de dokter zich er met een schertsend woord zou afmaken. Hij mocht en wilde zijn zelfbeheersing nu niet verliezen.

„Staalmeesters van de Lakenhal, hooggeachte gastheren, ik heb deze man gekend sinds hij, als jong broekje uit Leiden, in het atelier van Pieter Lastman pigment stond te malen," zei de dokter, met zo'n harde klap op zijn schouder dat hij zich schrap moest zetten. „Toen ík hem opmerkelijk vond, zag de wereld niets ongewoons in hem. Toen ík het gevoel had dat hij was achteruitgegaan, bestormde de wereld zijn huis. Toen ík eenmaal zeker wist dat hij een reus onder de schilders was, schreef de wereld hem rustig in het vergeetboek. Nu er in die vaste lijn verandering is gekomen en vijf vooraanstaande burgers van Amsterdam het met mij eens zijn, ben ik zelfs geneigd, aan mijn oordeel te gaan twijfelen. Maar nu u beslist mijn mening wilt delen, ben ik bereid, met u op hem te drinken. Ik breng een dronk uit op deze geliefde en moeilijke vriend, op de harde, onoverwinlijke geest die zijn eigen weg is gegaan en slechts door weinigen is gevolgd; door u en mij, hooggeachte heren, en door nog enkele anderen. Op Hollands roem; zo niet thans, dan toch later: Rembrandt van Rijn."

Er werd daarna veel gelachen en gepraat, terwijl de knecht de soepborden afruimde en de eerste gang opdiende: een prachtige moot gefileerde kabeljauw, bedekt met eierdooiers en rustend op een kussen van peterselie. Rembrandt zelf was nog niet in staat, aan het vlotte en gecultiveerde gesprek deel te nemen. Er was een diepe stilte in hem gedaald, een vrede die hij niet met gestamelde woorden durfde verstoren. Hij keek naar de rustige kaarsvlammen, nam de eerste hap en proefde niet alleen voedsel voor zijn lichaam, maar ook voor zijn ziel. En als hij er de woorden voor had kunnen vinden, zou hij hun gezegd hebben dat hij hiermee een wereldse communie deed, ongeveer als het wereldse wonder waarover mijnheer Hudde had gesproken; dat hij na alle verontwaardiging, afkeer en eenzaamheid gekastijd en gelouterd was teruggekeerd om deel te hebben aan het verzoeningsfeest der mensheid.

DEEL XI

1666-1669

besef van jaren, maanden en dagen genadig in hem verzwakt. Hij kon zich de volgorde der dingen evenmin herinneren als iemand, die in zijn herfsttuin niet weet welke bladeren het eerst gevallen zijn; de gouden, de vaalbruine, de rode of de geelgroene. Bij dag en ook in lange nachtelijke uren – want hij sliep nog slechts kort en onrustig – trachtte hij de opeengestapelde gebeurtenissen in een logische rij te plaatsen, maar de poging bracht hem alleen maar in verwarring en sterkte zijn overtuiging, dat alle dingen chaotisch en zinloos waren. Wat was er nu het eerst gekomen, de verwijdering van Titus of de gevaarlijke ziekte van Hendrikje? Hij zag de afzonderlijke taferelen duidelijk genoeg om te weten in wat voor jaargetijde ze zich hadden afgespeeld; de ene keer waren er ijsbloemen op de ruiten, de andere keer stond er een vaasje viooltjes op tafel, een derde voorval was beschenen door de waterige stralen van een late septemberzon. Maar zodra hij de gebeurtenissen in een logische volgorde wilde zetten, overmande de slaap hem of werd hij afgeleid door de gebreken van zijn lichaam; pijnlijke kiezen, stijve gewrichten, brandende ogen. Wat was er het eerst gebeurd, wat had tot het volgende geleid? Het had geen zin; hij wist het niet en zou het nooit meer te weten komen.

In welke maand had hij voor het eerst gemerkt dat Hendrikje al in dagen, misschien weken, haar eten nauwelijks aanroerde? Wanneer had hij van haar volle bord naar haar vermagerde, grauwe gezicht gekeken?

„Waarom eet je niet?"

„Wie kan er nu op zó'n snikhete dag eten?"

„Maar je eet al langer te weinig."

„Ik eet minder, maar wat maakt dat uit? In mijn familie worden alle vrouwen omstreeks hun veertigste jaar dik; ik blijf liever slank."

„Wordt nu alsjeblieft niet magerder; ik zie je graag zoals je nu bent."

„Is het werkelijk?"

Ze vroeg het half schertsend, half ernstig. Zijn minnevuur vlamde niet meer zo als vroeger; hij scheen steeds minder in haar te zien dat zijn verliefdheid kon opwekken. Zij was de laatste tijd vaak eerder naar bed gegaan dan hij, en dan was zijn verlangen nooit zo groot dat hij haar wakker maakte wanneer hij in bed kwam. Hij herinnerde zich niet meer of hij haar toen had gezegd, dat ze hem in alle opzichten nog even dierbaar was als vroeger. Het lag eraan, of Titus die avond bij hen aan tafel had gezeten – en hij kon zich in de verste verte niet herinneren wanneer Titus was begonnen, drie of vier avonden per week van tafel weg te blijven om in een ander huis te eten, in gezelschap van Magdalena en mevrouw Van Loo.

Had hij de jongen zelf met zijn stugheid weggejaagd, of was hij het zwaarmoedige gezin eenvoudig ontvlucht om in een opgewekter omgeving zijn heil te zoeken? Ook

daarop was alleen een antwoord te vinden als hij de dingen in hun juiste volgorde kon krijgen. Maar elke keer als hij dat probeerde, voelde hij zich duizelig worden en kon hij in het geheel niet meer denken. Het eerste korte, verbitterde gesprek tussen vader en zoon was in het najaar geweest; maar welk najaar? Was het de herfst na de ramp met het schilderij, dat voor het stadhuis bestemd was, de herfst waarin hij de staalmeesters had vereeuwigd? Of misschien de volgende, nadat de angst zich met een onverbiddelijke, koude hand om zijn hart had gesloten? De herfst, toen hij haar in de tuin dat vreemde geluid had horen maken en hij naar haar toe gesneld was om te zien, dat zij hevig stond te braken?

„Lieve Jezus, wat doe je, Hendrikje? Wat is er? Geef je bloed op?"

„Welnee, ik braak alleen. En er zit wat bloed in het braaksel." Dat moest geruststellend klinken, want zij wist precies hoe Saskia was gestorven. „Het is heus niets. Ik had last van de druiven. Ik moet nooit druiven met de schil eten."

Welke herfst was het geweest? Hij wist het niet meer, maar hij herinnerde zich de kille kamer, waar het vuur bijna gedoofd was, terwijl zij boven uitgeput lag te slapen en hij wachtte op Titus, omdat hij een appeltje met hem te schillen had: de laatste vier dagen was hij alleen thuisgekomen om zich te verkleden en te slapen. ‚Dit is een huis, geen logement,' had hij willen zeggen, maar in plaats daarvan stroomde er een aantal verwijten uit hem, waarvan hij niet eens wist dat ze in zijn gedachten leefden. De verwijten kookten uit op een felle verontwaardiging omdat Titus zo gelukzalig en vrolijk zijn hopeloze eenzaamheid kwam binnenzwieren, hard en schril fluitend, op gevaar af, Hendrikje en Cornelia wakker te maken.

„Waar heb je gezeten? Weer bij Van Loo?" Hij zei de naam sarcastisch, spottend met de deftige preutsheid van mevrouw en Magdalena van Loo. Zij waren minder gefortuneerde leden van de familie Van Uylenburch en hadden zich na de dood van mijnheer Van Loo in Amsterdam gevestigd. Zij hadden met weinig geld meer weten te doen dan hij met grote sommen, zodat hun huis aan het Singel gevuld was met kleine, kostbare dingen. De moeder met haar neepjesmuts met roze linten leek op een antieke, houten madonna; de dochter was een verwaterde herhaling van Saskia, een meisje van zeventien, dat hem met haar sluike haren, uitdrukkingloze gezicht en kwijnende maniertjes een regelrechte belediging aan zijn gestorven geliefde was. Maar de jongen was op hen gesteld en de sympathie was wederzijds. Daarom werden zijn ogen klein en verhardde zijn mond nu zijn vader hun naam hoonde.

„Jazeker, waar zou ik anders gezeten hebben? Heb je liever dat ik me in een kroeg ga bedrinken? Of dat ik naar de hoeren in de Pieter Jacobszstraat ga?"

„Je gebruikt dit huis al vier dagen als een gelegenheid om te slapen en je te wassen."

„Wat moet ik hier anders doen? Als een steen blijven zitten, zodat jij me woedend kunt aankijken? Je bent al nijdig op me sinds ik mijn eigen mening over dat gedoe met ‚Claudius Civilis' heb gezegd, en het werd nog erger toen ik gelijk bleek te hebben. Ik zou denken, dat je mij kunt missen als kiespijn. Iedereen hier in huis, behalve misschien Cornelia, ziet me liever gaan dan komen."

Hij wist niet meer wat hij daarop had geantwoord, maar Titus kon zijn woorden niet vergeten hebben. Ze waren waarschijnlijk steeds dieper in zijn ziel gebrand naarmate zijn sympathie voor het onbeduidende meisje was overgegaan in genegenheid en ten slotte in iets, dat de misleide jongen versleet voor liefde. Kon hij van dat slappe, slome kind houden? Het leek alsof Titus om een onverklaarbare reden

precies het tegengestelde had gekozen van wat hem thuis was geleerd lief te hebben.

Hoe lang of kort daarna was Hendrikje op een grauwe ochtend uit bed gekomen, waarna ze half aangekleed weer op de peluw was gevallen, bleek, maar glimlachend alsof ze zich op iets doms had betrapt? Ze had toen gezegd: „Ik . . . ik geloof werkelijk dat ik het niet meer kan." Dokter Tulp zag deze keer geen aanleiding, voor hem te verzwijgen wat hij al wist; met zijn stijve knieën was hij alle avonden naar de Rozengracht gekomen, hij bracht elke keer sterkere druppels mee, die haar steeds langer lieten slapen tussen de aanvallen van pijn.

Wanneer zij wakker was, lag ze te kreunen en hield de dekens van zich af, alsof ze het gewicht ervan niet kon verdragen. Soms schreeuwde ze, en dan keek ze streng berispend, alsof iemand anders dat onfatsoenlijke geluid had gemaakt. Ze had om de dominee gevraagd en Rembrandt had Cornelia gestuurd om hem te halen; hij had haar nagekeken, stevig en doelbewust stapte ze naar de kerk, een vrouwtje in het klein, met wapperende haren . . . het weelderige, donkere haar van haar moeder. En de dominee was gekomen, een vriendelijke, bescheiden oude man met een bijna tandeloze mond; hij had alleen met Hendrikje in de slaapkamer gebeden. Rembrandt had beneden gezeten, met Cornelia, haar kind, aan zijn voeten, haar hoofd tegen zijn knie; hij had de gebeden herkend, niet aan de woorden, want die werden te zacht gezegd om verstaanbaar te zijn, maar aan het rijzen en dalen van de oude stem: ‚De Heer is mijn herder, mij zal niets ontbreken . . .' ‚In het huis mijns Vaders zijn vele woningen . . .' ‚Onze Vader die in de hemelen zijt . . .'

„God heeft uw goede vrouw enig uitstel geschonken, mijnheer Van Rijn. Wij hebben samen gebeden, daarna wat gepraat en nu ligt zij rustig te slapen."

Hij had niet gezegd wat hem in gedachten kwam: dat het uitstel niet aan Gods genade, maar aan de druppeltjes van dokter Tulp te danken was. Hij had bij de deur gestaan, onbeholpen, zonder woorden, zijn arm om de schouders van Cornelia, wachtend tot de dominee hem met zijn verdriet alleen zou laten.

„U bent niet van ons geloof, dat weet ik. U hebt het gelaat van onze Heer door een ander venster aanschouwd, dat van de quakers of misschien de mennonieten."

Hij wist niet of zij dat gezegd had of dat de dominee zelf tot die slotsom was gekomen. Maar hij vond het een verdraagzaam oordeel, waarmee het hem niet moeilijk werd gemaakt; hij sprak het dan ook niet tegen en zei dat hij waarschijn ijk eerder een mennoniet was dan iets anders.

„Het maakt geen verschil, mijnheer Van Rijn. Het belangrijkste is, dat een mens Gods genade in zijn hart kent en deel heeft aan de overvloedige liefde van de Verlosser. Dat is zeer zeker met u het geval, anders zou u niet zoveel liefde te geven hebben. Uw vrouw heeft mij dikwijls verteld van uw grote en onveranderlijke liefde voor haar en de kinderen. Niet één keer in haar leven, zei ze, heeft zij zich behoeven af te vragen of u haar in gedachten had losgelaten. Ik dacht, dat dit misschien een troost voor u kon zijn. Goedendag, mijnheer Van Rijn, dag lief kind. Moge de Heer u zegenen en behoeden en zijn aanschijn over u laten lichten en u vrede geven."

Op een middag, niet lang daarna, toen Titus bij haar bed zat – want in de laatste dagen zat Titus dikwijls bij haar, geschokt, vermagerd en bijna even bleek als zij – was hij naar Jeremias de Dekker gegaan om de oude dichter te vragen, het graf in de Oude Kerk (dat hij had gekocht om naast Saskia te kunnen rusten) voor hem te verkopen en voor de opbrengst een graf in de Westerkerk te kopen. Daar in de Westerkerk zouden de trillingen van de orgelmuziek, waar Hendrikje zoveel van

hield, tot in haar rustplaats doordringen; de voeten van de gelovigen zouden over haar heengaan. En al kon hij haar niet zeggen wat hij gedaan had, het gaf hem de kracht, haar in zijn armen te houden in de laatste wanhopige doodsstrijd, haar ledematen te strekken, haar ogen te sluiten en haar haren over de peluw te spreiden voordat hij de kinderen en de bezoekers binnenliet.

Winter, opgehoopte bladeren, sneeuw erover als aarde over een geliefde dode, als mist over herinneringen. Winter, en de boze dagen die komen wanneer een man moet zeggen: „Ik beleef er geen vreugde aan." Was het die winter of de winter erna, dat de goede vrouw Janssen – die hun was samen met de hare had gedaan en Cornelia leerde verstellen en eenvoudig eten koken – op een ochtend aan de deur was gekomen met een oud vrouwtje, genaamd Rebecca Willems, een zo krom en gerimpeld wijfje dat hij hevig was geschrokken toen hij hoorde, dat ze maar zeven jaar ouder was dan hij? Die Rebecca, had vrouw Janssen gezegd, had kind noch kraai op de wereld en geen dak boven haar hoofd; als zij haar een slaapplaats en een hapje eten wilden geven, zou ze hen met al haar kracht en toewijding helpen en dienen. Hij had het goedgevonden, Cornelia was blij geweest met de nieuwe huishoudster en samen hadden ze de dingen bestierd, rustig en ordelijk, zodat hij althans in een proper huis met lege handen naar buiten kon zitten staren.

Stil was het . . . Rebecca was in een stoel in slaap gevallen, Cornelia zat bij de schouw, naast zijn stoel op de grond te breien en zei haast niets. Waarom was zij zo stil de laatste tijd? Omdat Titus bijna nooit meer thuis was? Omdat haar moeder er niet meer was? Omdat haar vader nu zijn liefkozingen aan háár gaf, nu hij niemand anders meer had? Het antwoord op die vragen zou nooit komen.

„Waar is je broer toch? Het is al bijna nacht."

„Hij is met Magdalena gaan schaatsen op het Singel."

„Dan zullen ze langzamerhand wel moe zijn."

„Dat denk ik ook. Ze zullen wel naar haar moeder gegaan zijn om warme chocolademelk te drinken." Ze zweeg even en zei toen met een onrustig lachje: „Ze zouden híér wel chocolademelk komen drinken, als u het hun vroeg."

„Waarom zou ik hun vragen? Ik heb geen gebrek aan gezelschap."

„Is het werkelijk? En ik dan?"

En op een andere avond, een precies eendere avond – want voor hen, wier leven voorbij is, zijn alle avonden eender – was de knaap uit Dordrecht gekomen, zeventien of daaromtrent, zijn magere, aardige gezicht blauw en rood van de kou, wat stofsneeuw op zijn modieuze fluweel, sneeuw in zijn lichtbruine lokken, op de dikke wimpers die zijn ogen nog groter deden lijken, en sneeuw in de plooien van de grote leren tas die hij meesleepte. Hij heette Aert de Gelder en hij was uit Dordrecht gekomen om zich aan te melden als leerling. Alle tegenwerpingen pareerde hij met zoveel hoffelijke volharding, dat Rembrandt begreep, hem in elk geval die avond niet meer te kunnen wegsturen, want dan zou hij de volgende ochtend toch weer voor de deur staan.

„Maar ik ben ziek, jongeman. Ik ben dodelijk vermoeid, ik heb mijn vrouw verloren, ik heb al de grootste moeite, les te geven aan de twee leerlingen die mij nog resten."

U behoeft mij geen les te geven, meester. Ik leer al genoeg als ik mag toekijken. Als u alleen maar goedvindt, dat ik toekijk terwijl u schildert . . ."

„Ik schilder bijna niet meer."

„Holland zal een goed schilder verliezen als u mij de deur wijst. Ik ben begaafd,

maar ik heb nog veel te leren, en u bent de enige schilder, voor wie ik werkelijk respect heb. Ik betaal ieder leergeld dat u vraagt, als ik maar in uw atelier mag zijn om te bestuderen wat u al gemaakt hebt en vragen te stellen. Ik zal het u heus niet lastig maken, ik zal me met niets bemoeien . . . kunnen we het niet een week proberen, om te zien hoe het gaat?"

Een week, een maand, een jaar, twee jaar . . . hij wist het niet, hij kon het zich niet herinneren. Maar hij had van de aanwezigheid van Aert de Gelder geen ogenblik spijt gehad. De jeugdige aristocraat, die in Dordrecht zijn eigen knecht had gehad, werd aan de Rozengracht de dienaar van zijn meester, altijd bereid, de pigmenten te malen, de vochtige handdoeken op de vermoeide, brandende ogen te leggen, naar de vismarkt te snellen om de zware emmer van Cornelia over te nemen . . . Zijn vragen waren zo goed en scherp geweest, dat het een genot was erop te antwoorden; zijn vingers waren zo vaardig dat hij zich al dadelijk de lichte en de zwaardere penseelvoering eigen had gemaakt. Hij blies de oude, verworpen opvattingen nieuw leven in door ze met jeugdige kracht opnieuw te formuleren. Talloze malen ging hij kijken naar de ‚Anatomische les van dokter Tulp', de ‚Compagnie van kapitein Banningh Cocq', de ‚Anatomische les van dokter Deijman' en de ‚Staalmeesters'. En niets kon hem ervan overtuigen, dat de maker van die werken nooit meer voor zijn ezel zou staan.

„Waarom zou ik? Ik kan leven van wat de lessen en de etsen opbrengen. En je ziet toch hoe mijn arm beeft?"

„Die arm is wel rustig te krijgen, meester. De enige moeilijkheid is, dat u hem zo lang niet hebt gebruikt."

Een paar weken nadat Aert dat had gezegd – het was voorjaar, dat wist hij nog wel omdat er een boeketje viooltjes op tafel stond – zei hij aan het ontbijt, dat hij naar boven ging om te schilderen en dat niemand hem mocht storen. Als hij iets gedaan kreeg, wat hij sterk betwijfelde, dan wilde hij het in eenzaamheid doen. Zijn stem zweefde, evenals zijn humeur, tussen vriendelijkheid en wraakzucht; hij wilde de jongen een genoegen doen, maar hij wilde hem ook duidelijk maken, dat een nieuw begin na zo'n moeilijke tijd heus niet zo eenvoudig was als hij in zijn oppervlakkige optimisme had gedacht.

In zijn kleine atelier zette hij de ramen open om de zachte aprillucht binnen te laten en ging daarna voor de spiegel staan. Wat hij in het heldere daglicht te zien kreeg, schokte hem diep. De huid van zijn gezicht was verschrompeld en gerimpeld, de ogen waren klein en bloeddoorlopen, het haar was onverzorgd en grijs, de mond ingevallen waar tanden ontbraken en aan de hoeken omlaaggetrokken in dodelijke walging, alsof het leven smaakte als gal op zijn tong.

Hij haatte het wrak dat hem aankeek en was opeens bezeten van de drift, het op zijn ongunstigst neer te zetten. Hij maakte zijn kraag open, zodat de losse huid van zijn kaken en hals goed zichtbaar was; hij vond een oude baret en zette die dwaas schuin op. Wat hij toen schilderde – of liever, wat hij in dikke klodders met zijn paletmes op het linnen smeerde, met zijn vingers kneedde, met zijn nagels kraste en met de houten punt van zijn penseel vormde – nam hem volledig in beslag. In zijn koortsachtige bezetenheid vergat hij zijn bevende arm, zijn stijve vingers en zijn brandende, tranende ogen. De kleuren waren die van de dood; grijsbruin met wilde vegen rood, dofgrijs en waterig geelgroen. Maar toen hij even ophield om er op een afstand naar te kijken, zag hij ook dat de oude vaardigheid er nog in lag; verruwd door heftigheid, verstijfd door langdurig onbruik, maar nog altijd aanwezig

in zijn vermolmde vlees, zijn versufte brein en zijn koudgeworden bloed. Toen hij het dus aan Rebecca en Cornelia en Aert de Gelder liet zien, was er niet de drang in hem, te zeggen: ‚Zie je wel wat ervan komt als ik het probeer? Heb jullie nu je zin?'

De oude Rebecca zei: „Goeie God, mijnheer, zo bent u als u slecht geluimd bent, sprékend!" Cornelia zei: „Ik kan er niet lang naar kijken, vader, want dan ga ik huilen." En Aert zei: „Wie heeft ooit de afschuwelijke waarheid zo eerlijk afgebeeld?"

Toch was niet alles volkomen eerlijk; hij wist het en werd bekropen door de angst, dat dit wrede zelfportret het laatste zou zijn wat hij van zich zelf op aarde achterliet. Daarna probeerde hij zich onverhoeds te zien, plotseling kijkend wanneer hij langs een spiegel liep. Wat hij dan zag, was altijd schrikbarend, maar niet steeds zo verwrongen door de razernij van de wanhoop. Was hij dan niet meer in staat, de uiterst verfijnde tegenstrijdigheden van het aardse bestaan te onderscheiden en vast te leggen? Vol angst bekeek hij de doeken, die onverkocht en door niemand gewenst in zijn atelier stonden, zoekend naar de middelen, die hij vroeger had gebruikt om die tegenstrijdigheden tot harmonische uitdrukking te brengen. Hij bedacht toen – misschien omdat hij een paar van de ‚Apostelen' onder ogen kreeg – dat hij meer afstand van zich zelf kon nemen als hij zich schilderde als Paulus, een oude man, die in de gevangenis zit te peinzen over een Hebreeuwse tekst, moe van de wereld en haar strijd, wachtend op de verlossing. Langzaam, behoedzaam begon hij dit idee uit te werken; hij maakte ontelbare studies en toen hij het doek eenmaal had gespannen en de eerste verf erop bracht, verbood hij zich, er langer dan een paar uur achtereen aan te werken. Hij liet Aert de Gelder achter hem zitten omdat hij wist, dat de aanwezigheid van de jongen hem in toom zou houden. En opnieuw werd hij tot de toppen van het scheppingswonder getild, alsof hij nooit in de zwarte afgrond had gesparteld. Zijn penseel gehoorzaamde hem weer zoals in zijn beste dagen. Maar het gaf hem geen verheven vreugde: het was Aert de Gelder, die na het werk nog zeker een half uur naar het portret bleef staan kijken en dan aan tafel te opgewonden was om te eten.

Na het avondeten zaten ze gewoonlijk gevieren in de huiskamer, waar nu de zoele zomerwind door het open raam naar binnen kwam. Rebecca dommelde wat, Cornelia breide en Aert stelde de vragen, die hij de hele dag had opgespaard: „Hoeveel geel hebt u door het wit gemengd voor de tulband?" „Waar kan ik Hebreeuws schrift vinden! Ik zou graag leren, het te kopiëren." „Vindt u het beter, met schilderen op te houden vóórdat je er genoeg van hebt, of is het beter, door te gaan tot je van vermoeidheid wel móét ophouden?"

Op zo'n avond, toen de geur van gemaaid gras naar binnen woei en het doek bijna voltooid was, werd hij door zoveel oude herinneringen bestormd, dat hij zelfs van het toegewijde gezelschap van zijn leerling verlost wilde zijn, om diep tot zich zelf in te keren en zich de lange lijst van zijn doden voor de geest te halen, als kralen die door de handen van een monnik gaan. Na het avondeten was de stilte gevallen. Rebecca was naar de avondzang gegaan en had Cornelia meegenomen; Titus was als gewoonlijk bij de dames Van Loo, en Aert de Gelder, die de zwaarmoedige stemming voelde, trok zich bescheiden in een hoekje terug en deed alsof hij verdiept was in de bijbel. Maar op een gegeven ogenblik kreeg zijn jeugdige ongeduld de overhand en vroeg hij: „Meester, ik had u al lang willen vragen: toen u dit zelfportret ging opzetten, wat kwam u toen het eerst in gedachten, de kleuren of de vorm?"

Het was een vraag waarop geen antwoord mogelijk was; hij zei dus wat geërgerd: „Het is geen zelfportret. Het is de apostel Paulus."

„Ja, dat is natuurlijk zo, neemt u mij niet kwalijk, ik vergeet het steeds. Maar wat kwam nu eerst . . .?"

„Dat kan ik je niet zeggen, ik weet het zelf niet."

„Kunt u me dan zeggen, aan welke tekst u dacht? Ik heb een passende tekst in de bijbel opgezocht. Het is deze: ‚Ik heb een goede wedren gedaan, ik heb de baan afgelegd.' Was het die?"

„Nee, het is iets heel anders. Ik weet niet waar je die tekst moet zoeken, ik kon hem zelf niet vinden, maar hij staat ergens in Handelingen of in de Brieven, geloof ik. ‚Heer, wanneer zal ik van het omhulsel van deze dood worden verlost'?"

Ze spoorden hem onophoudelijk aan, te blijven schilderen – dokter Tulp en Aert de Gelder, Cornelia en Jeremias de Dekker – dus hij schilderde. Er zijn oude mannen, die in de wereld niets meer te doen hebben en dan de hele dag gaan zitten triktrakken; er zijn er ook, die hyacinten gaan kweken, anderen zitten op hun stoepje naar de spelende kinderen te kijken. Met dezelfde lusteloosheid en doelloosheid schilderde hij; het was enkel en alleen een tijdverdrijf voor hem. Alleen waren er zo weinig onderwerpen, waarin hij lust had zich te verdiepen. De onaangename waarheid was, dat er maar twee gezichten waren, die hem blijvend konden boeien: zijn eigen gezicht – en dat van Hem, die Hendrikje als de mensgeworden God had beschouwd.

God de Vader had hij nooit in een zichtbare vorm kunnen neerleggen: de Heilige Geest had hij zich nooit anders voorgesteld dan als een onzichtbare straling. Zelfs de gevleugelde boodschappers, wier beweging hij met behulp van de slingerende pop had trachten te vangen, lagen niet meer binnen zijn gezichtsveld. Maar de Zoon had nog vorm voor hem, al was het slechts als het beeld in een donkere spiegel, en zijn enige verdriet was, dat er zo'n grote afstand lag tussen de Rozengracht en de synagoge, waar hij een kans had, Christus plotseling in levenden lijve voor zich te zien.

Toch ging hij erheen wanneer hij maar aan de waakzaamheid van Cornelia en Aert kon ontkomen. Ze maakten hem boos met hun bezorgdheid, maar er waren redenen te over, hem dicht bij huis te houden. Er was weer besmettelijke ziekte in Amsterdam; een tiende van de bevolking was er al aan bezweken en de plaag was nog niet uitgewoed; onderweg zag hij vele deuren waarop het noodlottige rode kruis was geverfd. Bovendien bezorgde ook een korte wandeling hem al hevige hartkloppingen en een akelige lichtheid in zijn hoofd.

De warmte was zijn gemeenste vijand en juist die zomer duurde de vochtige, drukkende hitte tot diep in september. De bladeren vielen van pure uitputting van de takken; de korte regenbuitjes brachten geen verfrissing of verkoeling. Toch zei hij op zo'n dag tegen de jongelui, dat het heus goed weer was, een prachtige najaarsdag, misschien een beetje warm, maar juist geschikt voor een wandeling.

Die middag om twee uur kwam hij in het joodse deel van de Breestraat, waar de synagoge was. Om wat uit te rusten, ging hij tegen een muur in de schaduw staan. Het was een vergeefse tocht geweest; er was niemand op straat, de mensen bleven in hun koele huizen en sloten de hitte buiten. Er liep alleen een oude bedelaar van huis tot huis, met een berustend gezicht, gescheurde kleren en eerbiedwaardige baard. Aan elke deur nam hij zijn geldstuk in ontvangst.

Rembrandt ging een schets van de man maken, om afleiding te zoeken van een toeslaande angst: hij was ziek of zijn angst voor ziekte was een kwaal op zich zelf; een sluipende misselijkheid, een plotselinge, doorwekende aanval van zweten, een dreunende pijn in zijn achterhoofd.

Maar als ik werkelijk onwel ben, moet ik ergens binnengaan, dacht hij. Wat water drinken, een paar minuten zitten in de koelte van een kamer, en ik knap wel weer op. Maar die gedachte bezorgde hem een nieuwe angst; hier woonde niemand meer, bij wie hij in zijn nood kon aankloppen. De familie Lazzara was jaren geleden naar Rotterdam verhuisd; het brave echtpaar Pinero was gestorven, zij kort na hem; de droefgeestige dokter Bonus en de slimme rabbijn Menasseh ben Israel waren ook niet meer in het land der levenden, en hoewel er genoeg rabbijnen en kooplieden voor hem hadden modelgezeten, wist hij niet waar ze woonden. Sterfelijkheid en verandering; zo diep werd hij zich ervan bewust, dat zijn knieën zwak werden. Hij moest zich bewegen om zich zelf te bewijzen dat hij niet dood was, hij moest tien, twaalf stappen lopen in de onbarmhartige hitte van de zon.

Verder dan die tien, twaalf stappen kon hij niet komen. Hij bleef voor een groot huis van gele baksteen staan en ging op de onderste tree van het bordes zitten. Ik voel de koele steen door mijn broek heen, ik kan zien, ik leef, dacht hij met nadruk; vanavond, wanneer ik thuis ben bij Aert en Cornelia en Rebecca, lach ik hierom. En hoewel hij nog even erg zweette, de pijn in zijn hoofd niet minder werd en zijn hart niet tot bedaren wilde komen, zakte de angst. Hij nam het krijtje uit zijn zak en werkte door aan de tekening van de bedelaar; tot er een man uit het huis kwam en bij hem bleef staan.

Het was een indrukwekkende onbekende, die met zijn grote, doordringende ogen eerst naar hem en daarna naar de tekening keek; een man van ruim veertig jaar, mager en gebruind, met een haviksneus en een massa golvend roodbruin haar. Hij was elegant gekleed, hoewel zijn kleren van de warmte te lijden hadden gehad. Zelf scheen hij weinig last van de hitte te hebben; hij stond kaarsrecht en was één en al aandacht. „Zo, dus u hebt onze vriend de eeuwige bedelaar getekend," zei hij in verrassend goed Nederlands, want hij was zonder enige twijfel een Portugese jood. „En u hebt hem raak getroffen ook." Hij pakte de tekening en hield hem op armslengte voor zijn ogen. „Al zijn schijnheiligheid zit erin, en in zo weinig lijnen . . . Dit is werkelijk een prachtige tekening, ik heb nog zelden zo iets gezien. Mag ik weten hoe uw naam is?"

„Rembrandt van Rijn."

„Rembrandt van Rijn? Ach natuurlijk, wie zou het anders kunnen zijn? Maar hoe komt het, meester, dat u hier op de stoep zit? Wilt u ons de eer aandoen, binnen te komen?"

Het zou onbeleefd en onverstandig geweest zijn, die uitnodiging af te slaan. De onbekende wist blijkbaar wie Rembrandt van Rijn was en had grote achting voor hem. En bood hij hem niet de koele schuilplaats aan, die hij zo nodig had? „Ik ben Miguel de Barrios," zei hij, terwijl hij Rembrandt ophielp en met hem het bordes opging. „Ik ben dichter, maar u zult mij niet kennen. Ik schrijf voor de zuidelijke joden, in hun taal." Hij maakte de zware huisdeur open en leidde zijn gast door een voorhuis, waar het naar sandelhout en gedroogde biezen rook. Er heerste de koelte van marmer en oud hout. „Hier rechts, meester." Hij trok een donkerrood gordijn opzij en ze gingen een kamer in, waar het gezegend donker was.

De kamer was bijna zo groot als de zaal, waarin hij eens zijn kunstschatten

tentoongespreid had. Langs de wanden glinsterde verguldsel en op de vloer lag een rood, oosters tapijt met een onduidelijk bloemmotief. De zorgvuldig dichtgetrokken gordijnen waren van een wonderlijke, prachtige kleur; of zo leek het omdat ze het gouden zonlicht opdronken en vasthielden. Toen zijn ogen wat aan het donker gewend waren, zag hij oosters-weelderige voorwerpen: scharlaken en wijnrode kussens, een prachtige oude stoel, bekleed met olijfgroen, een grote koperen vaas met gedroogde biezen, een kamerscherm met houtsnijwerk dat zo fijn was als kant. Hij had de voorwerpen graag beter willen zien, maar het diepe schemerdonker was zo weldadig, dat hij, toen zijn gastheer vroeg of hij de gordijnen zou opentrekken, antwoordde: „Tenzij u het wilt, mijnheer De Barrios. Maar dan wordt het erg warm in uw kamer en ik voel mij in het donker bijzonder op mijn gemak."

Op het hoffelijk uitnodigend gebaar van mijnheer De Barrios ging Rembrandt zitten; met zijn vochtige zakdoek veegde hij zijn bezwete gezicht af, terwijl zijn gastheer terugliep naar de deur en galmend riep: „Abigaïl! Wil je even beneden komen? We hebben bezoek." Daarna trok hij een derde stoel bij, ging zelf zitten en legde uit: „Mijn vrouw. Ze is boven, bij de kinderen. Ze kent uw werk ook, dus ze zal het bijzonder prettig vinden, kennis met u te maken. Twee vrienden van ons hebben hun portret door u laten schilderen; Judith de Lana en rabbijn Eleazer ben Salomon. Een jaar of wat geleden, kort na ons trouwen, hadden wij eigenlijk ook onze portretten door u willen laten schilderen, maar we konden u toen niet vinden. U woonde niet meer hier in de straat; er werd beweerd dat u in Hull woonde, anderen zeiden dat u aan het Zweedse Hof was. Ik wist niet beter of u was . . . stil gaan leven, zonder nog te schilderen."

Aan de heel korte aarzeling merkte Rembrandt, dat hij had willen zeggen: ‚Ik wist niet beter of u was dood.' Misschien was dat maar beter geweest, dacht hij. Wie weet, hoe dicht ik daarstraks op het bordes bij de dood heb gestaan. Voel ik mij hier zo goed en rustig omdat het in deze kamer zo donker is als in het graf?

Het rode gordijn ruiste, hij keek naar de deur en zag een vrouw, even moeilijk te onderscheiden als de andere mooie dingen die geleidelijk vorm aannamen. Pas toen zij in het schemerlicht kwam, waar zij zaten, zag hij dat ze roodblond haar had, een hoog voorhoofd, grijze ogen en een tamelijk brede, onzeker lachende mond. Edelstenen en goud glinsterden aan haar hals en oren; op haar borst droeg zij een barnstenen broche.

„Dit is mijnheer Van Rijn; Rembrandt van Rijn, Abigaïl."

„Nee maar!" Haar gezicht drukte al haar blijde verbazing uit. „U zult mij niet willen geloven, meester," zei ze met een warme altstem, „maar kort nadat wij getrouwd waren, zijn we op zoek naar u gegaan, maar uw huis hier in de straat was gesloten, er woonde niemand . . ."

„Ja, dat vertelde ik juist," zei haar man. En het speet Rembrandt dat hij het niet nog eens uit haar mond zou horen, want dit kon niet dikwijls genoeg gezegd worden tot een eenzame, half vergeten man.

„Hij zat op het bordes onze eeuwige bedelaar te tekenen. Een zeldzaam mooie schets . . . je moet hem straks even zien. Maar eerst drinken we een glas koele wijn."

„Ja, dat is heerlijk, bij deze warmte. U doet ons toch de eer aan, meester, een roemer met ons te drinken, met een plakje koek en een stukje fruit?"

„Ja, heel graag, als het niet te veel moeite is." Hij begreep zelf niet waarom hij wilde blijven. Nu hij niet meer zo zweette en de pijn in zijn hoofd minder geworden was, moest hij eigenlijk niets liever willen dan de vlucht nemen. De élégance van dit

huis en zijn bewoners had hem pijnlijk bewust moeten maken van de armoedigheid van zijn eigen kleding. Maar zo was het niet; hij voelde zich op zijn gemak en praatte ongedwongen met de heer des huizes terwijl zijn vrouw de kamer uit was om de wijn te halen. In een aangename spanning wachtte hij op haar terugkomst; en zij verscheen met een dienblad, dat even oogstrelend en verfijnd was als zij zelf: damasten servetten, Venetiaanse glazen, fruitmesjes met bewerkte ivoren heften, een fles wijn, die nog vochtig was van het koude water waarin hij had gestaan, dunne sneetjes koek met noten en honing, en een smaakvol opgetast bergje druiven en peren. Terwijl ze zijn glas voor hem neerzette en zich vooroverboog om het vol te schenken, sloeg zij haar ogen niet neer, maar keek hem strak en ernstig aan. En toen ze zich afwendde om wijn voor haar man te schenken, wist hij opeens zeker, dat hij haar niet voor het eerst zag.

„Houdt u mij ten goede, mevrouw De Barrios," zei hij, „maar uw gezicht komt mij bekend voor. Heb ik u misschien eens ontmoet bij dokter Bonus, bij de familie Pinero of Lazzara, of misschien ten huize van rabbijn Menasseh ben Israel?"

Zij was tussen hen komen zitten en spreidde een servet op haar schoot. „Nee," zei ze en schudde glimlachend haar hoofd. „Ik weet zeker, dat ik ú nog nooit heb ontmoet, meester. Dan zou ik aan u voorgesteld zijn en ik zou het beslist niet vergeten hebben. Het komt waarschijnlijk, doordat de roodharige vrouwen van mijn ras zoveel op elkaar lijken."

Daarna was het haar man, die de teugels van het gesprek in handen nam. Hij vroeg of Rembrandt de geschriften van Descartes of Comenius had gelezen en stapte dadelijk op andere onderwerpen over toen hij merkte, dat zijn gast geen liefhebber van boeken was. Hij praatte over kinderen (zij hadden er drie en hoopten op een vierde), het Moorse kamerscherm, hun buitenhuis, waarvan zij eind augustus waren teruggekomen, in de domme waan dat de zomer voorbij was. Zij sprak niet meer, maar hij keek vrijuit en vol bewondering naar de sierlijke, bleke handen waarmee zij een schaartje vasthield om takjes druiven van de ontzagwekkend grote tros te knippen. Daarna schilde zij een peer, zo handig en onberispelijk dat de schil er ongebroken afkwam. Zij legde de geschilde peer op zijn bordje en lachte weer op die ingehouden, wat zwaarmoedige manier tegen hem.

„Het is verre van mij," zei haar man, „misbruik te maken van de gelukkige omstandigheid dat we u in ons huis hebben. We zijn al heel dankbaar, dat we kennis met u mochten maken, en als het u niet zint wat ik in gedachten heb, dan moogt u gerust weigeren. Abigaïl en ik zijn er nooit meer toe gekomen, ons te laten portretteren; zij wilde naar niemand anders gaan en ik dacht er hetzelfde over. Voelt u er nu misschien voor, onze portretten te schilderen?"

„Ja, wilt u het nog doen, meester?" Haar koele hand lag een ogenblik op zijn pols en weer had hij de overtuiging, dat hij haar kende.

„Er is geen reden waarom ik het niet zou doen, zolang ik gezond ben." Hij voelde zich gezond; de doodsangst, die hij buiten had gevoeld, leek oneindig ver weg. „Maar ik werk traag . . . houdt u daar rekening mee."

„Dat is voor ons geen bezwaar, nietwaar, Miguel? Ik heb personeel en er gaan dagen voorbij, dat ik geen hand uitsteek. En mijn man kan zijn gedichten wel bedenken terwijl hij voor u poseert. God is ons gunstig gezind: wij kunnen bijna altijd doen wat we willen." Ze stond op, om de glazen en bordjes op het blad te zetten. Ook Rembrandt stond op, want hij had nu het gevoel dat hij, door nog langer te blijven, misbruik van hun gastvrijheid zou maken.

„U gaat toch nog niet weg?" zei de gastheer.

„Ach nee, dat zou jammer zijn! Ik wilde alleen wat opruimen. Klokhuizen en kruimels zijn geen prettig gezicht voor een kunstenaar. Blijft u nog wat . . . tot het buiten koeler is." Sterker dan ooit was nu het gevoel, dat hij haar al eerder had gezien, misschien toen ze nog een kind was.

„Ik kan werkelijk niet langer blijven, hoe graag ik het ook zou willen. Ze maken zich thuis ongerust, ze weten niet waar ik blijf. Ze behandelen me als een klein kind en raken in de grootste opwinding als ik een half uur te laat thuiskom om te eten."

„Wie? Uw vrouw, uw kinderen?"

„Nee, mevrouw. Mijn vrouw is overleden."

„Vrede zij met haar!"

„Maar mijn dochter, mijn leerling, mijn huishoudster . . . die bemoederen me en zijn overdreven bezorgd."

„Dat komt toch alleen doordat ze van u houden . . ."

Aan het gesprek, dat volgde, nam zij geen deel. Haar man bood hem vierhonderd florijnen voor elk portret, een goede, maar niet overdreven betaling; hij vroeg om een pen en schreef het adres van Rembrandt op, hij wilde hem geen tweede maal uit het oog verliezen, zei hij. Daarna liet hij zijn gast uit en vroeg nog: „Wanneer mogen we dan bij u komen, mijnheer Van Rijn?"

Het was een pijnlijke gedachte, hen in zijn huis te moeten ontvangen. „Kan ik niet bij u komen, mijnheer De Barrios? Dat zou mij liever zijn."

„Waarom? Het is een lange wandeling van de Rozengracht naar de Breestraat. Die valt ons gemakkelijker dan u, althans de eerstkomende weken. Mijn vrouw is pas in de tweede maand van haar zwangerschap en wij wandelen veel. Bijna elke avond voor het slapen gaan."

Dat deed ik ook met Saskia, dacht hij, en met Hendrikje . . . arm in arm, dicht naast elkaar . . . „Toch kom ik liever hier, als het u hetzelfde is. Uw salon, de dingen erin . . . niet dat ik ze in de portretten wil schilderen, maar ik kan me u beiden nergens anders voorstellen dan hier."

„Zoals u wilt, zoals u wilt. Zegt u het maar; aanstaande dinsdag? Woensdag?"

Nu hij weer op het bordes stond, in de witgloeiende straat, was dinsdag of woensdag hem opeens te vlug; hij zei dat hij donderdag zou komen. Waarom deed hij dat? Na de eervolle ontvangst behoefde hij zich niet belangrijker voor te doen dan hij was. Maar hij wilde zich door een droom in een koele, donkere kamer niet laten verleiden tot de gedachte, dat hij naar iets verlangde. . . dat hij nog ongeduldig kon zijn.

Niets, zelfs niet ‚De Staalmeesters', was hem ooit zo goed afgegaan als het portret van Miguel de Barrios. Half oktober was het doek voltooid. De Barrios legde het vergrootglas neer (dat had hij op het portret willen hebben omdat hij met zijn vérziende ogen zonder dat glas geen letter kon lezen) en zei: „Het is volmaakt. Ik smeek u, doe er nu niets meer aan."

Die verzekering had hij nodig en hij was er dankbaar voor; hij had zonder zelfvertrouwen gewerkt, geleid door een innerlijke stem die hij niet goed verstond, naar een land dat hij nog nooit had betreden.

Miguel de Barrios verscheen uit een geheimzinnig duister, eerder geestelijk dan lichamelijk, en geen menselijke woorden konden zeggen wat er sprak uit het doorgroefde gezicht, de dichtgeknepen lippen en de grote, alziende en toch zo weinig

ziende ogen. Miguel de Barrios was als een verschijning in de zwarte leegte van het heelal; hij was daar voor eeuwig op het linnen en toch zei de beeltenis slechts: ‚Zie dit voorbijgaand wonder; een ogenblik lang ben ik hier; en wie weet waartoe? Straks zal ik in een ogenblik verdwenen zijn; wie weet waartoe?'

Rembrandt zelf begreep niet waarom het zo goed was geworden; hij was oud, hij was ziek, het druiste tegen alle logica in, dat hij hiertoe nog in staat was. Licht en donker gingen subtieler in elkaar over dan in alle werken, die hij in zijn beste en sterkste jaren had gemaakt. De verf deed wat hij wilde voordat hij ze aanraakte; zijn penseel was een levend wezen, een verlengstuk van hem zelf, buigend voor een wil die hij zelf nauwelijks kende.

Als het al zo ging met hém, bedacht hij, hoe groot zal het wonder dan worden wanneer ik zijn vrouw schilder? Elke keer als hij kwam, had hij haar wel even gezien. „Goedendag, meester," zei ze dan, wanneer ze met wijn en koud vlees binnenkwam. „Ik zet dit maar neer, voor het geval dat u even wilt ophouden met werken." Dan was zij weer zo vlug verdwenen dat hij haar gezicht niet kon vergelijken met zijn herinnering en dat hij niet wist, in welke kleur zij gekleéd ging. Dan hoorde hij haar voetstappen op de trap, hij hoorde hoe zij een van de kinderen riep, hij hoorde haar ergens zachtjes zingen. Dit alles hield de verrukkelijkste beloften in.

Maar toen zij de eerste middag voor hem poseerde – de hemel was grauw en de herfstbladeren dwarrelden langs de onbedekte vensters – was het begin zo teleurstellend, dat hij bang werd, na zijn laatste opleving voorgoed te zijn uitgebrand. Niet alleen was zij zo bedeesd en stijf, dat elke houding, die zij innam, onmiddellijk kunstmatig werd, zo verontschuldigend dat alle andere expressie uit haar gezicht verdween, maar het ergste was, dat hij, onhandig als een pas beginnend leerling, geen geloofwaardige gelijkenis kon krijgen. Van Miguel de Barrios had hij in een kwartier één studie gemaakt, maar met zijn vrouw was alles heel anders. In het eerste halfuur maakte hij zeven schetsen, die hij alle zeven mistroostig afkeurde. Hij begreep het niet; zijn hele leven had hij zonder enige moeite de gelijkenissen getroffen. Dat was zo sterk geweest, dat hij er ten slotte opzettelijk van afweek, om een bepaalde stemming of impressie sterker te doen uitkomen. En nu kon hij opeens niet tekenen wat hij zag; in zijn verbijstering kreeg hij de aanvechting, naar buiten te lopen om te proberen of hij nog wel iéts kon tekenen, een bordes, een boomstam, een muur.

„Hebt u hoofdpijn?" vroeg ze, omdat hij van wanhoop zijn vuisten tegen zijn voorhoofd drukte. „Zal ik iemand vragen, u een vochtige handdoek te brengen?"

„Nee, nee, ik heb geen hoofdpijn. Een vochtige handdoek zal in dit geval niet helpen. Het is zonderling, maar ik kán eenvoudig geen behoorlijke gelijkenis van u krijgen. Dat is me nog nooit overkomen."

„Het is hier donker, zelfs met de kaarsen. Zal ik nog een kandelaar laten brengen?"

„Nee, daaraan ligt het ook niet. Ik weet niet wat het is . . . ik kan u niet op het papier krijgen zoals u bent."

Nu hij niet meer tekende, liet zij haar pose varen en keek hem bijna wulps aan, haar hoofd wat schuin, haar hand spelend met de zachte plooien van haar jurk. „Misschien wilt u me niet tekenen," zei ze lachend, maar toch in ernst. „Misschien wilt u iemand anders tekenen."

„Waarom zou ik niet willen? Ik heb me er al die tijd zo op verheugd . . ."

„Jawel, maar weet u nog; bij uw eerste bezoek zei u, dat u mij al eens had

gezien. Misschien zit die ander u in de weg, degene voor wie u mij aanzag . . ."

„Ja, ik herinner me dat wel, maar God alleen weet wie het kan zijn."

„Misschien iemand die u in uw jeugd hebt gekend en aan wie u nooit meer hebt gedacht?"

„Nee . . ." Ze keek nu naar de afgekeurde schetsen; ook hij staarde ernaar. Nee, niet in mijn jeugd, dacht hij. Het was later, toen ik al wist wat verliefdheid was, toen iedere jonge vrouw, die ik zag lopen, een brandend verlangen wekte . . . Hij streek zijn haar achterover en keek nog eens naar de schetsen. Op één ervan had zij de schuchtere, zorgelijke glimlach van Margaretha van Meer; op een andere was haar hand die van mevrouw Van Hoorn. Hij zag de vurig blonde lokken van Saskia – en op drie schetsen had hij haar de moederlijke borsten van Hendrikje gegeven. „Nee, ze zijn het allen bijeen," zei hij, en dat maakte hem verlegen, want hoe moest hij dat verklaren als ze hem om een uitleg vroeg?

Maar zij vroeg niet verder. Ze dacht misschien dat hij in seniele verstrooidheid maar wat mompelde, en dat was niet onmogelijk, want er kwam een tijd, dat herinneringen samenvloeiden tot een enkel, wazig bewustzijn. Zij nam zwijgend en begrijpend haar pose weer in, maar nu zonder die stijve schuchterheid. Was zij verzacht door medelijden? Het deerde hem niet; de tijd, die zijn liefdes had weggenomen, had ook de trots uit zijn hart gebannen. Denk maar gerust dat ik oud en een beetje onwijs ben, dacht hij. En hij nam het krijt en begon weer te tekenen, zonder pogingen, de anderen uit haar beeltenis te verdrijven. Hij trachtte nu bewuster, hen vast te houden, met elkaar in harmonie te brengen, tot een vredig, tijdeloos geheel van liefde die zich zelf niet zocht.

Onmerkbaar groeide er vertrouwelijkheid tussen hen, nu het wezen van de dingen duidelijk was geworden. Toen hij zijn krijt met een voldaan gebaar neerlegde, om haar duidelijk te maken dat de studie nu naar zijn zin was, vroeg zij: „Als ik mij niet vergis, vertelde u die eerste middag, dat u een leerling, een huishoudster en één kind hebt."

„Eén kind?" schrok hij. Was zijn verbittering tegen de jongen dan zo groot, had hij zo volledig met hem afgerekend, dat hij een vreemde indruk had kunnen geven dat hij niet bestond? „Nee, mevrouw, ik heb twee kinderen, een meisje van elf jaar van mijn tweede vrouw, en een jongen van ruim twintig van mijn eerste vrouw. Ze zijn beiden nog thuis; Cornelia helpt in de huishouding en Titus verkoopt mijn etsen en schilderijen voor me. Hij werkt erg hard, ik zie hem weinig en ik denk niet, dat hij nog lang thuis zal blijven wonen . . . hij zal binnenkort wel gaan trouwen."

„Ach ja, zo gaat het . . ." zuchtte zij, alsof zij haar eigen kinderen nu al het huis zag uitgaan. „Kinderen worden groot en trouwen, iedereen gaat vrolijk van de bruiloft naar huis; behalve de ouders. Het is allemaal niet zo erg, geloof ik, als de ouders samen achterblijven; dan hebben zij elkaar nog. Maar het moet wel een hard gelag zijn als één van hen er niet meer is. Maar als het een goed huwelijk is, dan . . ."

„Een goed huwelijk kan ik het met de beste wil niet noemen," zei hij, terwijl hij het opgespannen doek met een klap op de ezel zette.

„O nee?" Ze keek hem bezorgd aan. „Is de jongedame geen goede partij? Ik bedoel natuurlijk . . . is zij niet goed genoeg voor uw zoon? Had hij een betere keus kunnen maken?"

Hij had op deze pijnlijke vragen geen antwoord. Hij nam zijn palet en bracht de kleur erop aan, die hij voor de contouren wilde gebruiken, een bescheiden grijs,

gemengd van zwart, wit en een vleugje oker. Titus wás te goed geweest voor Magdalena van Loo . . . maar was hij dat nog? Er was, bijna onmerkbaar, iets in de jongen veranderd. Is die verandering begonnen, dacht hij, toen ik dat schilderij met mijn mes in stukken sneed? Heb ik hem beroofd van de liefde, die hij nog van zijn tweede moeder had kunnen krijgen? „Och, nee," zei hij, „op de jongedame is niets aan te merken, ze is enkel wat saai en kleurloos. Ik kan het hem overigens niet kwalijk nemen; zijn leven bij mij is nu niet zo prettig geweest. Ik heb hem in zijn kinderjaren opgevoed als een prinsje, en nu moet hij met mijn werk leuren. Zijn moeder heeft hem een fortuin nagelaten, maar wanneer hij oud genoeg is om het in handen te krijgen, zal er niet veel van over zijn."

„Nu is hij natuurlijk verbitterd, maar daar komt hij wel overheen . . ."

„Het gaat niet om het geld. Het klink misschien vreemd, maar ik weet zeker dat het geld hem niet dwars zit. Ik ben degene die verbitterd is. Ik kan hem niet vergeven, dat hij minder om mijn werken geeft dan mijn leerling. Hij oordeelt er heel welwillend over, dat wel, maar over het werk van twintig anderen zou hij even welwillend oordelen. Hij ziet eenvoudig niets bijzonders in mijn schilderijen."

„Dat komt misschien doordat hij nog jong is en uw schilderijen altijd om zich heen heeft gehad. Geeft u hem nog wat tijd; er zal stellig een dag komen, dat hij u naar waarde weet te schatten."

„Ik betwijfel het." Hij werkte zwijgend door aan de omtrekken van de delicaat gewelfde schouders, de smalle hand die een anjer vasthield. Na een poos zei hij: „Ik kan er trouwens niet op wachten. Ik ben oud; men heeft mij al vergeten. Ik schilder nog omdat er niets anders is waarmee ik mijn tijd kan zoekbrengen. Als ik niet meer schilder, wacht ik enkel nog op de dood. Aan niets anders denk ik meer dan aan mijn dood."

„Denkt u daar werkelijk zoveel aan?" Zij vergat haar pose, liet de bloem in haar schoot vallen en maakte een expressief gebaar, alsof ze zijn gezicht tussen haar handen nam. „Dat is afschuwelijk. Ik weet het, want er is een jaar geweest dat ik er ook voortdurend aan dacht . . . ik was toen nog jong, hoogstens tweeëntwintig. Ik was volkomen gezond, maar 's nachts kon ik niet slapen. Ik durfde mijn ogen niet dicht te doen, bang dat ik in mijn slaap zou sterven. Ik begreep toen niet wat er in mij gebeurde, maar nu weet ik wat het is geweest: er was iets voorgevallen dat mij van alle anderen had weggetrokken – ik kon mij niet meer voorstellen dat ik van iemand ter wereld zou kunnen houden. En sinds die tijd geloof ik, dat het de opgesloten, ongebruikte liefde in ons is die ziek wordt en dan deze bezetenheid van de dood veroorzaakt."

„Misschien is dat waar, maar ik kan niemand meer liefhebben."

„Meent u dat?" Ze keek naar wat hij op het linnen had gebracht. „Wie dit ziet . . . kan zo iets niet geloven."

Hij sprak haar niet tegen, hij zou het niet kunnen. De waarheid was, dat zijn eigen opgesloten, ongebruikte liefde was uitgegaan naar deze vrouw, in wie hij allen, die hij ooit had liefgehad, hier had teruggevonden.

Zij nam haar pose weer aan, hij nam de penseel op en voltooide de omtrek. Het langst was hij bezig met de handen, waarin de bloem lag; hoewel het meeste licht zich op het gezicht zou concentreren, wilde hij een soort aureool boven de handen laten zweven, alsof zij zelf licht uitstraalden. Zij sprak niet meer tot het eind van de zitting; dat maakte hem zo nerveus, dat hij buiten pas merkte dat hij zijn hoed had vergeten.

De deur was niet op slot en hij kwam terug in de donkere, lege kamer. Zij was er niet meer, maar zij en haar man waren niet ver weg. Hij hoorde de stem van Miguel de Barrios door het olijfgroene gordijn, dat de salon van een kleinere zitkamer scheidde. „Alleen de omtrek? Hij doet het nu wel erg op zijn gemak. Met mij heeft hij niet zoveel moeite genomen. Je hebt een aanbidder, dat is wel duidelijk." Waarna hij haar stem hoorde, een licht opgewonden stem, die tot het eind van de dag in zijn oren zou naklinken: „Welnee, natuurlijk niet, maar als het zo zou zijn, mag je me er niet mee plagen. Elke vrouw, die bij hem in de smaak valt, heeft alle reden, trots en dankbaar te zijn. Het is wel het laatste ter wereld, waarmee ik zou willen spotten."

Na die middag was het hem onmogelijk, Titus te beschouwen als de koele, nuchtere koopman. Hij zag hem zoals hij was – of liever, zoals hij hem had gezien in de salon van mevrouw De Barrios – onzeker, vermoeid, van zijn rechtmatige bezittingen beroofd. Toch maakte dit nieuwe beeld het hem niet gemakkelijker, zijn zoon met deernis en liefde tegemoet te treden. De kort afgebeten en gespannen woorden van Titus: „We gaan zaterdag over een week trouwen; stel je er prijs op, erbij te zijn?" deden zijn gal bijna weer overlopen. Hij beheerste zich met ontzaglijke inspanning en zei: „Natuurlijk! Wat dacht je anders?"

Het leven had niet bepaald een geschikte bruiloftsgast van hem gemaakt. Zijn kleren pasten hem niet meer en waren tot op de draad versleten; hij voelde priemende zelfverwijten toen hij de kerk inging, nadat hij altijd stelselmatig geweigerd had, met Hendrikje naar een godsdienstoefening te gaan; hij wist evenmin hoe hij zich tijdens de plechtigheid moest gedragen als wat hij tegen de bruid en de schoonmoeder van Titus moest zeggen. Hij wist een schijn van opgewekte aandacht te bewaren tijdens de dienst en aan het langdurige feestmaal dat erna kwam. Eén ogenblik ontglipte zijn zelfbeheersing hem bijna; dat was in de vestibule van de kerk, toen Titus naar zijn schoonmoeder ging en tegen het houterige oude mens zei: „Zo, moeder, nu kan ik u echt moeder noemen." Rembrandt dacht aan zijn ware moeder, die hem met zoveel pijn ter wereld had gebracht, een geboortefeest met de dood als gast; en hij dacht aan de vrouw, die hem met meer trots en liefde had grootgebracht dan haar eigen kind . . . en het was hem of zijn hart in stukken sprong.

Zo luchthartig, zo trouweloos had Titus de oude banden doorgesneden . . . ‚Nu kan ik u echt moeder noemen . . .' Nog wekenlang hoorde hij die woorden. Nu ja, de jongen zou wel gauw genoeg krijgen van dat oude mens, als ze ál te dikwijls aan zijn tafel zou zitten en als Magdalena hem op barre winteravonden zou meeslepen naar die arme, eenzame moeder van haar, die toch zo weinig eisen stelde . . . Maar Titus nam háár nooit eens mee naar het huis aan de Rozengracht. Als hij kwam, was het om geld van verkochte etsen te brengen; om iemand voor te stellen die een portret wilde laten maken; om zonder onaangename bijbedoelingen te zeggen dat hij van zijn moeders erfdeel de meubels voor zijn salon kon kopen. Zijn moeders erfdeel . . . Rembrandt voelde zich ziek worden bij die woorden. Het was nog maar een fractie van het bedrag dat ze hem had nagelaten; het was nauwelijks genoeg om een paar meubeltjes voor hun bescheiden kamers te kopen en hun nu en dan iets extra's te verschaffen; een gebraden gans, een fles wijn, een avond naar een toneelstuk.

Toch waren zijn onbeholpen pogingen tot een verzoening niet geheel vergeefs geweest. Op een zondagochtend aan het ontbijt gaf Rebecca, de oude huishoudster,

hem een brief die de vorige avond onder de deur was doorgeschoven. De brief was van Titus; zo lang en zo hartelijk van toon, dat Rembrandt ging vermoeden dat hij zijn gevoelens op schrift beter tot uitdrukking kon brengen dan wanneer ze tegenover elkaar stonden. Hij schreef (en de aanleiding was zo belangrijk, dat hij de brief dwars door de stad was komen brengen, hoewel hij wist dat iedereen in zijn vaders huis al naar bed moest zijn) dat Cosimo de Medici in Amsterdam was om schilderijen te kopen; hij, Titus, had de cartograaf Bleau, die de hertog tot gids diende, overgehaald hem naar het atelier van Rembrandt te sturen. De grote Italiaanse verzamelaar zou aanstaande maandag om twee uur bij hem zijn. En Titus (dit deel van de brief las hij driemaal over) stelde er prijs op, het middagmaal met zijn vader te gebruiken en daarna te helpen, alle schilderijen klaar te zetten die zijn vader de belangrijke bezoeker wilde laten zien.

Toch was die maandagmiddag de sfeer aan tafel gespannen. Cornelia was stug en onvriendelijk; zij was al sinds het begin niet ingenomen met het huwelijk van Titus en had zich nu opzettelijk op haar slordigst aangekleed. Aert daarentegen had, waarschijnlijk om dezelfde redenen, het mooiste aangetrokken wat hij bezat.

Aert had zich niet behoeven uit te sloven om Titus te overtroeven; de jonge Van Rijn zag er ondanks zijn wijnrode trouwkostuum tien, twintig jaar ouder uit dan de leerling – ingevallen wangen, wit om de mond, lusteloos en slap. Alleen de verheugende kans op een goede verkoop aan een der beroemdste Italiaanse verzamelaars verlevendigde hem nu en dan. Met trotse geestdrift zei hij, dat de Medici nooit minder dan vijfhonderd florijnen voor een doek bood; de man was bovendien vroom en zou misschien wel een van de bijbelse taferelen meenemen.

Maar na zo'n blijmoedige opmerking trok alle leven weer uit zijn vermoeide gezicht weg. Zou hij ziek zijn? dacht Rembrandt. Och nee, het zal de gebruikelijke uitputting van de pasgetrouwde jongeman zijn. Toch was hij niet gerust, en dat verhoogde de spanning. Gelukkig gaf de maaltijd zelf wat stof tot oppervlakkige praat, al was Rembrandts hart loodzwaar en verlangde hij met diepe weemoed naar de veel eenvoudiger maaltijden, die door Hendrikje waren opgediend.

„En waarmee ben je op het ogenblik bezig, vader?"

Het was een plichtmatige vraag, met althans enig vertoon van heuse belangstelling; het was dan ook onbillijk van Cornelia (al had haar vader het er zelf naar gemaakt, door Titus in haar ogen te verlagen), te zeggen: ‚Alsof het jou wat kan schelen!'

„Met het portret van mevrouw De Barrios. Het is bijna klaar."

„Ik had het graag gezien . . ."

„Wat? Hebt u het dan niet gezien?" vroeg Aert de Gelder.

„Het is toch nooit hier in huis geweest? Het wordt toch in hun huis aan de Breestraat geschilderd?"

„Jawel, maar ze hebben mij wel binnengelaten," zei de leerling. „Ik ben er tweemaal geweest."

Dat zei Aert met zoveel ongepaste hoogmoed, dat Rembrandt zich moest bedwingen om Titus niet onder tafel even bemoedigend op zijn knie te kloppen. Hij trachtte eroverheen te praten door te zeggen: „Behalve het portret ben ik bezig aan een ‚Lucretia' en een ‚Christus aan de geselpaal'."

„Ik vind in een vleespastei de niertjes altijd het lekkerste," zei Rebecca. „Een vleespastei zonder niertjes is geen eten."

„Dat ben ik volkomen met u eens, vrouw Willems," zei Aert. „De ‚Christus aan

de geselpaal' is een wónder! En als je de ‚Lucretia' ziet, denk je dat alle kleuren op een ondergrond van puur goud zijn aangebracht."

„Is die al klaar?" vroeg Titus. „Het komt me voor, dat de hertog voor zo iets in vuur en vlam zal raken."

„Nee, de ‚Lucretia' is nog niet klaar, hè meester? U zei gisteravond, dat er aan het gordijn en het gewaad nog iets te doen was."

„Zal ik u eens wat zeggen, mijnheer?" zei Rebecca. „De familie Hinkel heeft weer een koe gekocht."

„O, dat is prettig voor ons," zei Cornelia. „Ze kunnen al die melk toch niet zelf op, dus dan zullen ze de rest wel voordelig aan ons verkopen."

Titus lachte hartelijk om die vroegrijp-vrouwelijke opmerking van zijn zusje en trok even plagend aan haar haren. „Ben jij nu al een zuinige huisvrouw? Je kent het klappen van de zweep al aardig; vandaag of morgen vlieg je getrouwd en wel het huis uit."

„Ik?" vroeg ze met ijzige waardigheid. „Geen kans op. Zo lang vader mij hier nodig heeft, ga ík niet weg."

Rembrandt kromp ineen. De jongen had altijd zoveel van haar gehouden, zoveel voor haar gedaan en opgeofferd . . . „Cornelia, vul het glas van je broer bij, zie je niet dat het leeg is?"

Titus zweeg de rest van de maaltijd; Aert had hem niet kunnen grieven, maar Cornelia had raak gestoken. Toen zijn vader hem welgemeend naar Magdalena vroeg, zei hij toonloos dat ze het goed maakte. Pas op herhaald aandringen beschreef hij de hertog de Medici als een jonge man, negentien jaar of daaromtrent, nauwgezet katholiek en niet gemakkelijk in de omgang. Rembrandt hoopte, dat de stemming straks in het atelier beter zou zijn; de aanwezigheid van Aert was onvermijdelijk, maar van Rebecca en Cornelia waren ze dan tenminste verlost.

Maar tegen de tijd, dat zij gedrieën het atelier op orde hadden gebracht voor de bezoeker, was zijn genegenheid voor zijn zoon alweer aan het tanen. Alle neergezette schilderijen kregen een plichtmatig commentaar van Titus: de zelfportretten behoorden ‚tot de beste', de ‚Verloochening van Petrus' was nog steeds een van zijn geliefdste werken; van de ‚Lucretia' had Aert niets te veel gezegd; de ‚Christus aan de geselpaal' vertoonde een ‚opmerkelijk samengaan van zachtheid en wreedheid'. Maar alles wat hij ervan zei, werd onaanvaardbaar gemaakt door het ontbreken van dat ene, werkelijk gemeende woord. En Rembrandt had nóg een reden, zich aan zijn zoon te ergeren. Titus meende, dat hij als tussenpersoon hier de hoofdrol moest spelen; hij gaf Aert bevelende aanwijzingen en vertelde nu vrijuit van zijn eigen zaken. Het werk van zijn vader vormde natuurlijk nog het leeuwedeel van zijn kunsthandel, maar er kwamen toch ook al jonge kunstenaars bij hem om hun werk te verkopen en naam te maken. Neem nu Maarten Booms; hij schilderde bijzonder aardige landschappen, in zachte tinten bruin en groen, oorspronkelijk en smaakvol . . . En zijn commentaar op die onbeduidende schilder was zo eender van toon als wat hij van de meesterwerken om hem heen had gezegd, dat het twijfelachtig werd of hij nog wel verschil zag tussen een Maarten Booms en een Rembrandt van Rijn.

„Ja, ik heb een schilderij van hem op een veiling gezien," zei Aert de Gelder. „Ik gelóóf het tenminste, want er zijn zóveel schilders die dergelijke vlakke dingetjes met koeien en schapen maken, dat je ze haast niet uit elkaar kunt houden."

„Er is de laatste tijd anders veel belangstelling voor landschappen."

„O ja? Ik weet het niet. Ik heb me er nooit toe gedrongen gevoeld."

Het was een onaangenaam gesprek en Rembrandt hoopte, dat Cosimo de Medici alles wat scheef was zou rechttrekken, in vervoering bij het zien van al deze rijkdommen, spontaan de dingen zeggend die Titus niet meer over zijn lippen kon krijgen.

Maar in dat opzicht stond hem een grote teleurstelling te wachten. Cosimo de Medici, binnengelaten door een brutaal misprijzende Cornelia, was een mager, zielig kereltje, grauw en armoedig gekleed en met een gezicht alsof hij gedwongen was in een varkenskot te slapen. Hij knikte nerveus en zei: „Ik zeg u maar dadelijk, dat ik hoegenaamd geen verstand van schilderkunst heb." Hij sprak tamelijk goed Nederlands. „Ik koop schilderijen, maar ik geef er niet om. Dat ik schilderijen koop, is een daad van piëteit tegenover mijn vader en mijn ooms; voordat God hen van het juk des vlezes verloste, hadden zij het in hun hoofd gehaald, twee zeer grote galerijen met kunstwerken vol te proppen. Vijfhonderd voor een kleintje, zeshonderd voor een grote. Wat zal ik nemen?"

Rembrandt en zijn leerling waren zo uit het veld geslagen, dat ze roerloos op hun plaats bleven staan, maar Titus, die gewend was aan zonderling gedrag van kopers en blijkbaar door de cartograaf Bleau hierop was voorbereid, ging als een geroutineerd hoveling naar de hertog toe en zei: „Het hangt ervan af, wat Uwe Hoogheid behaagt. Wij kunnen Uwe Hoogheid – ik zeg het met trots – een zeer grote verscheidenheid bieden. Misschien iets uit het Nieuwe Testament? Wil Uwe Hoogheid misschien even een blik werpen komen op deze onovertrefbare ‚Christus aan de geselpaal'?"

Hij deed een paar stappen, maar bewaarde een flinke afstand tot het schilderij, alsof alleen al de geur van verf hem tegenstond. Hij keek, zuchtte, schudde zijn hoofd. „Nee, geen taferelen uit het Nieuwe Testament. Dat is misschien niet goed."

„Niet goed, Hoogheid? Het is een voortreffelijk doek, geschilderd door een meester die al meer dan veertig jaar ervaring heeft . . ."

„Zo bedoel ik het niet. Ik bedoel: u woont in een protestants land. In zo'n afbeelding zit misschien ketterij of godslastering verborgen. Ik weet het niet . . . ik zou het aan mijn biechtvader moeten vragen, en hij is er niet. Iets anders graag."

„Iets in de stijl van de antiek Hoogheid? Dit stuk is nog niet klaar, maar mijn vader kan deze prachtige ‚Lucretia' zeker over een paar dagen voor u gereed hebben."

De hertog stond voor de broze, tragische gestalte met de naakte dolk; hij keek aandachtig naar het glinsterende goud en bruin en trok een gezicht. Misschien werd hij erdoor herinnerd aan zijn jonge vrouw, een Franse prinses, die van hem was weggelopen en zich had opgesloten in een kasteel; zij had gedreigd, hem een gebedenboek naar zijn hoofd te gooien als hij haar nakwam.

„Nee?" vroeg Titus met onuitputtelijke beminnelijkheid. „Een Christuskop misschien? Hier zijn er verschillende; alleen maar de kop, dus dat kan geen moeilijkheden met de leer opleveren."

Hij liep er tweemaal langs en bekeek ze over zijn schouder. „Hoe komt het," vroeg hij, alsof Rembrandt er niet bij was, „dat Rembrandt de Christus altijd schildert alsof Hij een jood is?"

„Omdat Hij een jood was," zei Aert de Gelder, die zich niet meer kon bedwingen.

„Dat is waar, Hij was een jood," zei de hertog zonder Aert aan te kijken. „Maar ik voel er weinig voor, daaraan steeds te worden herinnerd. Bij onze schilders in Italië ziet Hij eruit als de Zoon Gods en niet als een jood."

„Dan vallen deze opmerkelijke zelfportretten misschien beter in uw smaak," zei Titus. „Hier staan er tien en wij kunnen er nog meer voor de dag halen."

„Nee, niet méér, het is al genoeg." Alleen al de gedachte, er nog meer te moeten zien, vermoeide hem. „Die kon ik wel eens nemen . . . of die . . ." Hij stond besluiteloos als een huisvrouw in een kruidenierswinkel.

„Uwe Hoogheid kan moeilijk een keuze maken omdat deze drie zo buitengewoon zijn," zei Titus. Het was een bewuste leugen, want Titus wist dat er beslist betere zelfportretten waren. „Misschien wilt u er dus wel twee nemen . . . of alle drie."

„Nee, één is genoeg." De toon was zo koel en terechtwijzend, dat Rembrandt medelijden kreeg met zijn zoon. „Het wordt anders te eentonig. Wie wil er nu driemaal hetzelfde gezicht zien?"

„Zoals Uwe Hoogheid wil."

„Ik wil deze." Met zijn knokkels tikte hij tegen de hoek van het somberste der drie zelfportretten. „En wat de betaling aangaat, is het groot, klein of ertussen in?"

„Ik zou zeggen: ergens ertussenin, Hoogheid. Maar het is met uitermate grote zorg geschilderd."

„O ja? Dat neem ik dan maar aan. Zoals ik al zei: ik geef niet om dit soort dingen. Vijfhonderd vijftig florijnen, Bleau zal u morgen de wissel geven. Ik doe het alleen uit eerbied voor mijn betreurde vader en ooms."

„Dat zij rusten in vrede," zeiden Titus, Aert en Rembrandt. Waarop de hertog knikte, ‚goedendag' zei tegen Rembrandt, tot wie hij nog geen enkel woord had gericht, en verzocht naar beneden begeleid te worden. Titus ging met hem mee; Aert bleef achter, prevelde „God, maak dat ik me beheers!" en bonsde met zijn vuist tegen de muur. Die verontwaardiging deed Rembrandt goed, maar het was nu zijn eerste zorg, zijn leerling het atelier uit te werken om al zijn aandacht te kunnen geven aan de wonden, die Titus bij dit walgelijke gedoe had opgelopen. „Ga dat mooie pak uittrekken en borstel het stof eraf," zei hij.

„Wat een zeldzame domheid, meester, wat een ongelooflijke onbeschaamdheid!"

„Dank jij God maar op je blote knieën dat je schilder bent; niet de schilder, maar de tussenpersoon moet dergelijke zotternij slikken. Ga je nu verkleden en vraag Cornelia wat we vanavond eten. Vijfhonderd vijftig florijnen moet gevierd worden, hoe we er ook aan komen! En zeg haar dat ik gezegd heb, dat ze je geld geeft om een fles goede Franse wijn te kopen."

Maar toen Aert de kamer uit was, behoefde hij zich geen houding meer te geven en werd hij bevangen door deernis met zijn zoon, die zo beschaamd had moeten kruipen voor die rat van 'n Italiaan. En was de jongen niet door Rembrandts eigen toedoen zo verlaagd? Was het niet zijn schuld, dat vijfhonderd florijnen meer of minder belangrijk genoeg was om een leugen te rechtvaardigen? ‚Nee, hoogheid, ja hoogheid, zoals u wilt, hoogheid!' Het was om misselijk te worden! Dat moest een jongeman zeggen, die zijn leven lang in goeden doen had kunnen zijn met het geld, dat hem was nagelaten . . .

Het was nu niet meer genoeg, in eenzaamheid te zeggen: ‚O, Heer, ik heb er waarlijk spijt van.' Ditmaal moest hij te biecht gaan bij het slachtoffer zelf, dat alweer naar boven kwam. Na die bekentenis zou alles, wat hen scheidde, misschien zijn weggenomen en zouden ze elkaar ontroerd omhelzen . . .

Titus kwam met een vaag glimlachje binnen, keek zijn vader niet in diens ogen – een gewoonte van de laatste jaren – maar staarde met een vals vertoon van oprechtheid en aandacht naar het midden van zijn voorhoofd. „Ziezo, dat hebben we

gehad. Voordat ik ga, zal ik je nog even helpen, die doeken op hun plaats te zetten."

„Titus . . ."

„Ja, vader?" Hij nam de ‚Christus aan de geselpaal' voorzichtig van een der ezels; zijn gezicht was ondoorgrondelijk, vertoonde geen spoor van verontwaardiging of vernedering.

„Ik wil je zeggen dat ik er spijt van heb . . ."

„Hebt ú spijt, vader? Ík zou mijn spijt moeten betuigen. Niet dat de onbeschoftheid van de hertog mijn schuld is; je neemt hem zoals hij is, want hij betaalt goed en wat hij koopt, komt in een der mooiste verzamelingen van de wereld terecht."

Hij zei het luchtig en overtuigend; het was duidelijk dat hij geen bekentenis wilde horen, geen woord van berouw. Hij wilde niets anders dan rustig teruggaan naar zijn zaak en zijn Magdalena, in het prettig besef dat hij het er goed had afgebracht die dag. Hij stapelde de zelfportretten op, legde ze in de kast, bleef daarna tegenover zijn vader staan en glimlachte onzeker tegen hem.

„Nee, Titus, ik wilde je iets anders zeggen. Ik heb er zo'n spijt van, dat alles zo gelopen is. Ik bedoel . . . door de manier, waarop ik heb geleefd en waarop ik met jouw bezittingen ben omgegaan, heb ik jou in deze positie gedwongen. Je bent een handelaar, die de hielen moet likken . . ."

Titus' gezicht bleef volkomen uitdrukkingloos. „Ik heb niet te klagen, vader, het is een goed bedrijf. Voor iets anders heb ik toch geen aanleg. Ik kan voor ons beiden de kost verdienen en mettertijd zal het nog wel beter gaan. Kan ik hier nog iets voor u doen? Anders maak ik dat ik wegkom; ik moet om half vier in een winkel bij de Dam zijn."

„Heb je nog veel te doen vandaag?"

„Tot vijf, zes uur ben ik wel bezig. Ik ben gewoonlijk tegen zeven uur thuis."

„Is het niet verschrikkelijk inspannend, dit soort dingen de hele dag te doen? Ben je er wel sterk genoeg voor?"

„Sterk? Natuurlijk. Waarom vraagt u dat?" Titus keek voor het eerst in de ogen van zijn vader en las er angst in.

„Ik weet niet waarom . . . maar je ziet wat bleek. Zou je dokter Tulp niet eens vragen, je te onderzoeken?"

„Ik ben al eens bij hem geweest, een week of zes geleden. Magdalena maakt zich om elke kleinigheid ongerust, dus ik ben gegaan om haar te plezieren. Hij zegt dat mij niets mankeert, hoogstens een beetje oververmoeidheid. Maar eigenlijk moest ik me zorgen maken om ú. U ziet er uitgeput uit. Ik ga nu weg; gaat u een uurtje rusten, dat zal u goed doen."

Hij volgde de raad op en deed de slaapkamerdeur vanbinnen op slot. Maar de gedachte aan de koele ogen, het ondoorgrondelijke gezicht en de onherstelbare vervreemding ontnam hem alle rust. Alles wat er ooit tussen hem en Titus had bestaan, was onherroepelijk verloren. Hij kreeg een bonzende pijn in zijn achterhoofd; viel hij bijna in slaap, dan deed een hartklopping hem weer opschrikken. En het leven van Titus zelf was ook vergooid, verloren. Hij dacht aan zijn schilderijen, de zelfportretten, de ‚Christus aan de geselpaal'. Het waren meesterwerken; en dat was ze dan ook geraden, gezien het aantal levens dat hij ter wille van zijn kunst had verwoest.

Na het bezoek van Cosimo de Medici werd hij weer ziek; hij kon zijn ogen bijna niet opendoen toen Titus hem de wissel van Bleau kwam laten zien. In gedachten

was hij teruggekomen van een duinwandeling en vond het huis in Leiden gesloten; hij zag Cornelia aan voor Liesbeth en vroeg aaar dingen die haar aan het huilen maakten: „Is Hendrik Izaakszoon vanavond nog geweest? Is Gerrit veilig en wel boven gekomen? Slapen moeder en vader al?" Hij wist zelf niet hoe lang hij ziek was; toen hij eindelijk herstelde, waren er twee verschillen: het kostte hem soms moeite, rechtop te staan, alsof de aarde zelf hem neertrok; en zoals hij eens van de tirannie van de tijd verlost was geweest, zo was hij nu bevrijd van de dwingelandij der plaats – hij behoefde niet meer naar mensen of dingen te gaan, die hij wilde zien, alles was in zijn brein opgeborgen, als graan dat van de akker naar de schuur is gebracht.

Zo had hij er geen behoefte aan, naar de Breestraat te gaan om het voltooide portret van Abigaïl de Barrios te zien; hij droeg het bij zich, elke penseelstreek ervan. Ze waren hem goed gezind, zij en haar man; nu ze hun portretten hadden, waren ze niet van zins, hem te laten vallen. Ze nodigden hem schriftelijk uit, op hun ‚woensdagavonden' te komen wanneer hij maar lust had; toen ze hoorden dat hij ziek was, stuurden ze hem een honingkoek, een stukje sandelhout om zijn hoofdkussen geurig te maken, en een grote mand vruchten.

Toen hij zich weer sterk genoeg voelde en de augustusavonden koeler werden, ging hij naar een van hun woensdagen om te laten blijken, dat hij nog in het land der levenden was en weer met schilderen was begonnen. Hij kreeg weinig gelegenheid, met haar te praten; ze vertoonde een grote schuchterheid tegenover hem en was voortdurend in de weer om ervoor te zorgen, dat de tien of twaalf bezoekers het naar hun zin hadden. Wel schilde zij een peer voor hem; wel nam zij hem mee naar de kinderkamer om de kinderen te zien – drie meisjes in roze jurkjes, bloeiend in het kaarslicht als herfstrozen. En toen hij na een uur de drukte en het geroezemoes niet langer kon verdragen, ging zij met hem tot de huisdeur en gaf hem een nachtkus.

Daarna ging hij er niet meer heen, om allerlei redenen. De afstand was te groot en hij was bang, dat zijn onvaste tred en zijn bonzende hart hem onderweg een ongeluk zouden bezorgen. Bovendien waren Aert, Cornelia en Rebecca de hele avond blijkbaar dodelijk ongerust geweest. En verder . . . wat had hij bij een nieuwe ontmoeting te winnen? Ze had hem nu gekust; als zij het een volgende maal vergat, zou hij diep ongelukkig zijn. Nee, hij had enkel iets te verliezen. Daarom ging hij niet meer.

En als hij van huis was, kon Titus misschien komen. Want de laatste tijd kwam Titus vaker dan vroeger, waarschijnlijk omdat hij bang was, hem niet meer levend te vinden als hij te lang wachtte, of omdat het gesprek na het bezoek van de hertog toch iets in hem had wakker gemaakt. Ook als er geen zaken te behandelen waren, bleef hij dan een paar uur bij zijn vader zitten. Gelukkig gebeurde er tijdens die bezoeken nooit iets onaangenaams; Aert was de zoon van zijn meester gaan waarderen en in Cornelia was eindelijk iets veranderd. „Ik heb een extra stukje kaas gekocht, voor het geval dat Titus komt," zei ze wel eens, of: „Rebecca, wil je zorgen dat er altijd genoeg bier is? Je weet nooit wanneer er bezoek komt." En toen Rembrandt op een avond de slaap niet kon vatten en naar zijn atelier ging, zag hij haar in haar nachtjapon voor een oud portret van haar broer op de grond geknield liggen; ze huilde met de laatste heftigheid van haar jeugd en beet op een haarlok om de anderen niet met haar snikken wakker te maken.

„O God," zei ze, „waarom is hij toch zo veranderd?"

Hij was niet in staat antwoord te geven, stond alleen achter haar, om haar

schokkende schouders met zijn knieën wat steun te geven, en streelde haar hoofd.

Ja, Titus was angstwekkend veranderd. Het was geen vraag meer of hij ziek was; de vraag was enkel nog, of hij ooit nog beter zou worden en hoe lang hij nog te leven had. Soms, als ze in de voorkamer zaten te praten, zei Titus plotseling dat hij een luchtje moest scheppen; dan ging hij de tuin in en Rembrandt wist dat hij er bloed spuwde. Maar er werd niet over gesproken; bij stilzwijgende overeenkomst gingen zij aan de tekenen van elkaars sterfelijkheid voorbij. Wanneer Rembrandt bij het lopen werd scheefgetrokken en tegen een stoel liep, zei Titus: „Cornelia, steek de lamp aan, we kunnen niet meer zien waar we lopen." Wanneer Titus een onbedaarlijke hoestbui kreeg, zei Rembrandt: „Neem een slokje wijn, dat bedaart die kriebeling in je keel."

De zomer verging, de nachten werden koeler en aangenamer om te slapen, maar Rembrandt merkte dat hij steeds minder slaap nodig had. Wanneer hij in bed lag, werd hij opeens door een gedachte als een pijl doorboord en stond hij op. Het kon een belangrijke gedachte zijn, bij voorbeeld dat Magdalena nu zijn kleinkind onder haar hart droeg; het kon een onbeduidende kleinigheid zijn, zoals de gedachte dat Rebecca de laatste tijd te veel zout en azijn in het eten deed. Maar wat het ook was, het ontnam hem zijn rust; hij ging voor het raam staan tot zijn benen koud en stijf waren. Zo gebeurde het eens, dat de slaap hem overviel terwijl hij daar stond; half wakend stond hij te dromen. Buiten scheen opeens een gouden licht; grote bladeren ontplooiden zich, hij zag een oosterse tuin, een eeuwenoude tuin, misschien wel de hof van Eden of de tuinen die koning David had aangelegd tussen zijn paleizen in Jeruzalem. En in dat gouden schijnsel, tussen de dingen die uit het donker verschenen en er toch weer in verloren gingen, zag hij haar, de enige geliefde, in scharlakenrood en lichtgeel, met parels om haar hals, parels aan haar oren en armbanden om haar polsen. Er steeg een sterke geur, als de vermengde geuren van gedroogde biezen en sandelhout, van de afgevallen en vertrapte herfstbladeren; die geur was als een toverdrank voor hem; die geur maakte dat hij haar zag zoals ze in haar kinderjaren geweest moest zijn. En terwijl hij nog droomde – want dit kon niet anders dan een droom zijn – kwam er nog een gestalte uit het donker te voorschijn; die legde een arm om haar schouders en omvatte met zijn andere hand haar maagdelijke borst. Hij was het zelf, ja, maar ernstiger en zachtmoediger dan hij op deze aarde ooit was geweest. Het bleekgouden licht bescheen hen beiden, de bladeren ontplooiden zich langzaam om hen heen, en zij keek hem aan met gevende en aanvaardende ogen en legde op zijn zoekende hand de hare, zodat lichaam en geest, droom en werkelijkheid versmolten onder haar aanraking.

Het visioen liet hem niet los. Het verhardde, stolde in zijn gedachten. De twee figuren bleven zichtbaar in zijn bewustzijn. Zijn hunkering, hen te schilderen, was overweldigend en niet te onderdrukken; hij verlangde ernaar zoals hij in de gebiedende kracht van zijn leven naar de liefdesdaad had verlangd. Toch bedwong hij zich zo veel mogelijk; hij spande langzaam het linnen en wachtte. Hij maakte zijn palet klaar en wachtte weer. Want zodra hij hen ging schilderen, zou hij de werkelijke wereld achter zich laten en de droom binnengaan, de droom die het voorportaal van de dood was.

„Gaat u weer aan een groot stuk beginnen, meester?" vroeg Aert verheugd, omdat hij de capitulatie aanzag voor vernieuwing en opstanding. „Wat wordt het?"

En alsof de zwarte engel, die achter hem stond, hem de woorden ingaf, zei hij: ‚De joodse bruid', waarna hij zich meteen afvroeg, wanneer hij door de mand zou vallen.

Maar Aert doorgrondde zijn leugen niet, evenmin als Cornelia. Wat hij op het doek opriep, in schoonheid alles overtreffend wat hij in zijn leven had gemaakt, hield volgens de anderen geen enkel verband met mevrouw De Barrios of hem zelf. Hun volstrekte onwetendheid van wat hij deed, bewees hem hoe groot de afstand was tussen de droomwereld, waarin hij schilderde, en de felverlichte aarde waarop zij leefden. Ze zeiden, dat ze nog nooit zulke kleuren hadden gezien; dat het geen schilderij was, maar pure muziek; ze keken vol ontzag naar de ernstige tederheid van de man en de verfijnd expressieve handen van de jonge vrouw. Ze liepen op hun tenen langs de deur van zijn atelier, alsof luide voetstappen een mysterie zouden ontheiligen, maar ze vermoedden geen ogenblik dat hij daar in die kamer de liefdesdaad volvoerde; dat zijn geest van zijn versleten lichaam was overgegaan in zijn penseel en dat hij hier de vrouw in bezit nam, wie hij geen bezoek meer durfde brengen . . .

Titus kwam op een avond, toen het schilderij bijna voltooid was; hij ging alleen naar boven en bleef er zo lang naar kijken, dat Rembrandt bang werd dat hij in het atelier flauwgevallen was. Hij ging erheen en zag dat Titus op een krukje bij de ezel zat, de lamp op de vloer naast hem. Hij staarde even strak en dromerig naar het doek als Rembrandt die nacht naar het visioen had gestaard. Titus zei niets; zuchtend stond hij op en nam de lamp, maar aan zijn ogen zag zijn vader, dat hij tussen het aardse en het hemelse licht niet zonder gezelschap was.

Zolang hij aan het schilderij werkte, beschouwde hij het als het laatste dat hij ooit zou maken. En hij zou zeker niet zo spoedig aan iets nieuws zijn begonnen als er niet weer een zending peren en druiven met een beminnelijk briefje van mevrouw De Barrios was gekomen. Het was alsof zij, zonder het te weten, protesteerde tegen haar gedaanteverwisseling tot een droom voor een stervende. Daarom schaamde hij zich toen hij haar brief las. Hij bedacht toen – omdat hij toch niets anders te doen had – dat het heel goed mogelijk was, met haar als levend wezen op vriendschappelijke voet te staan; hij kon dan tevens zijn lege dagen vullen en tegemoetkomen aan het onverzadigbare verlangen van Aert, hem wonderen te zien verrichten aan de schildersezel door een portret van haar, mijnheer De Barrios en hun drie dochtertjes te maken. Hij zou het hun ten geschenke geven als hem de tijd was gegund, het af te maken, en hij was al onschuldig, hoewel wat koortsachtig verheugd bij de gedachte, dat Aert opgetogen terugkwam van de Breestraat na het geschenk te hebben afgeleverd. Hij zou de kleuren gebruiken die hij op die eerste warme middag in hun salon had gezien, en de verschillende tinten roze en rood die de meisjes hadden gedragen, die avond toen zij hem kuste; daaraan zou hij dan de kleuren van heerlijk, vergankelijk vlees en bloed toevoegen.

Om zich alvast te binden – want hij was te wispelturig geworden om zich zelf te vertrouwen – vertelde hij Aert, dat hij een portret van de familie De Barrios ging schilderen. Aert was dadelijk in vuur en vlam: „Hoe stelt u het zich voor, meester?" vroeg hij gretig; en Rembrandt vertelde . . . niet alleen van het palet, dat hij had gekozen, maar ook van de opstelling der figuren, zodanig dat elk van de vijf door een aanraking met de anderen verbonden zou zijn; de achtergrond zou niets bevatten, alleen een bruisende, oneindig veranderlijke weidsheid van duisternis. Een van de meisjes, het oudste, zou een mandje vruchten vasthouden; waar was het mandje ook weer, dat mevrouw De Barrios hem had gestuurd? Het middelste meisje zou lachend opkijken naar haar oudste zusje, en het jongste zou bij haar moeder op schoot zitten. In de loop van het werk zouden er natuurlijk wel dingen

anders worden, maar dat konden slechts veranderingen van ondergeschikt belang zijn. Het geheel zag hij duidelijk voor zich, zo duidelijk alsof het voltooide schilderij al aan de muur hing.

Terwijl hij bezig was, besefte hij dat het omgekeerde gebeurde als met zijn vorige werk: ‚Het joodse bruidje' was ontstaan uit een visioen, dit familieportret veranderde geleidelijk van werkelijkheid in een visioen. De kinderen waren niet de meisjes De Barrios; hij zou, al kostte het hem zijn leven, niet kunnen zeggen hoe die er uitzagen. Ze waren de vaag omlijnde belichaming van een gelukzaligheid, te teer om zuivere vreugde te heten; de diepste inhoud van hun frisheid was: ‚Ik ben hier slechts om weer heen te gaan'. De kleuren, waarmee hij hen te voorschijn toverde – rood, scharlaken, koperkleurig roze, bleekgoud en een koele tint blauwgroen – waren de kleuren van najaar en dovend vuur; de donkere achtergrond, die hen omsloot, dreigde hun omtrekken te overschrijden, zelfs de ogen van het jongste kind waren verdiept door dat donker, alsof het de kennis bij zich droeg van het duistere land, waaruit het was gekomen en waarheen het weer zou gaan wanneer de jaren het eenmaal hadden beroofd van haar verlangens, haar haat en haar liefde.

In de brandende extase van het werk – het waren zíjn kinderen, de kinderen van zijn geest, even zeker als Titus en Cornelia kinderen van zijn zaad waren – vergat hij dat hij zelf een lichaam had. Hij at om Rebecca en Cornelia haar zin te geven; hij legde zich te rusten omdat Aert niet eerder dan hij naar bed wilde gaan; hij nam zelden een bad en trok de meeste nachten zijn werkkleren niet meer uit. En het verheven gebrek aan zorg om zich zelf breidde zich uit tot zijn penseel. Stof, parels, een met bont gevoerde mouw, een stukje groen satijn, de zalmkleurige neus van een kinderschoentje; hij deed geen moeite, ze zorgvuldig op te zetten en uit te werken; hij legde de verf erop zoals de verf het zelf wilde, de dingen vormden zich zelf wel, alles wat hij wilde neerzetten, werd volmaakte werkelijkheid.

„Ik ben verschrikkelijk benieuwd naar de kinderen van De Barrios, wanneer ik het schilderij ga brengen," zei Aert, „zijn ze wezenlijk zo?"

„Min of meer . . . ik geloof van wel. Het is natuurlijk een vrije uitbeelding. De gelijkenissen van mijnheer en mevrouw De Barrios zullen wel beter worden."

Zo gebeurde het ook, althans in het begin, voordat het gezicht van de Portugese dichter op een beangstigende en onverbiddelijke manier begon te veranderen onder de penselen, die geen leiding meer nodig schenen te hebben. De neus van Miguel de Barrios bleef zoals hij was, maar al het andere werd voortdurend anders; de wangen, de hals, de mond. Vol rust en wijsheid trad hij uit het donker naar voren om zijn geliefden te beschermen. En zelfs zij onderging een gedaanteverwisseling. De nimmer vergeten vrouwen herrezen in haar – mevrouw Van Hoorn, Saskia, Hendrikje; zij lachten met haar mond, keken door haar ogen – en in dit laatste visioen schilderde, omhelsde en eerde hij hen allen.

Daarna werd er niet meer over gelijkenissen gesproken; het was een verboden onderwerp, zoals de hoest van Titus of zijn eigen wankelheid. Ook vroeg Aert de Gelder hem niet, wanneer hij het schilderij naar het huis van de dichter moest brengen. Aert en Cornelia noemden het ‚De familie' als ze erover spraken. Of zij er de verborgen gedachten in zagen, wist hij niet; wel spraken zij de naam van het schilderij met steeds meer eerbied uit, alsof hij een gezin had geschapen zoals het behoorde te zijn maar zoals er nog nooit ter wereld een was geweest.

In hun onschuld misten zij veel van wat erin tot uitdrukking kwam. Daar was hij blij om, want ze waren nog jong; hij was blij dat hij zijn graf kon ingaan zonder

deze twee goede en trouwe helpers met de smet van zijn dood aan te raken.

Alleen Titus zag het zoals het was; Titus, die niet kon geloven dat hij de geboorte van zijn eigen kind nog zou beleven. Hij kwam nu vaak, waarschijnlijk zo dikwijls als zijn krachten het toelieten. Zodra hij de anderen had gegroet – zonder aanraking, want hij wist welke besmetting hij bij zich droeg – ging hij langzaam naar boven. Op de trap bleef hij nu en dan staan om op adem te komen . . .

Hij nam als vanzelfsprekend aan, dat ‚Het joodse bruidje' en ‚De familie' niet te koop waren. „Al zou u ze zelf willen missen, vader, dan zou ík er geen afstand van kunnen doen," zei hij. Meer zei hij er niet van; tot die warme, mistige avond, toen hij zich verontschuldigde, langer in de tuin bleef dan anders en doodsbleek terugkwam.

„Ga zitten," zei Rembrandt, die in de eindeloos durende minuten in grote ongerustheid zijn ongeschoren wangen had gekrabd. „Zal Rebecca je iets brengen? Warme thee of wijn?"

„Nu niet, vader, straks misschien, als het goed is." Zijn stem was een hese fluistering, maar met nog iets van de oude hoofsheid. „Weet u wat ik wél graag zou willen? Naar boven gaan, naar het atelier."

Ze gingen samen; Rembrandt droeg de lamp, ging vóór en liep moeilijker dan nodig was, zodat hij een reden had, nu en dan te blijven staan om Titus niet te ver achter te laten. Hij voelde een kous afzakken omdat er een band was losgegaan; dat maakte hem ervan bewust, hoe slecht hij zich zelf verzorgde. „God moge het me vergeven, ik weet niet meer wanneer ik voor het laatst in het bad ben geweest." In het donkere atelier stonden de twee schilderijen naast elkaar, elk op een ezel. Titus nam de lamp van hem over en zette die ertussen, zodat ze plotseling opvlamden. Maar hij keek er niet dadelijk naar; hij keek eerst zijn vader aan, kwam dicht bij hem en zonk toen op zijn knieën.

„Vergeef me, vader, mag ik uw kous optrekken en de kouseband vastmaken? Als u zo blijft lopen, valt u misschien nog van de trap." En op een ongelooflijke manier veranderde het gebaar van dienstbaarheid in een omarming. Het ten dode opgeschreven gelaat werd tegen zijn borst gedrukt, hij voelde de armen om zich heen, zo knellend dat hij bijna niet kon blijven staan. Toen legde hij zijn handen op de harde schouderbladen en drukte een kus op het bezwete voorhoofd.

„Titus, Titus . . ."

„Ik houd van u, vader."

„Ik houd ook van jou."

„Die schilderijen . . . die twee schilderijen . . . als ik de kracht had, zou ik er elke avond naar komen kijken. Al het andere, dat ik zie en verkoop, maakt me ziek van afkeer. Alleen deze . . ." hij keek hem met zijn grote, koortsige ogen aan, „alleen deze geven me rust en troost. Als ik ernaar kijk, voel ik geen pijn meer. Als ik ernaar kijk, kan ik het dragen . . . en voel ik bijna vrede."

Alles was nu achter de rug: de rouwdienst, de begrafenis, de lange wandeling terug naar de Rozengracht. De kist met het stoffelijk overschot van Titus Rembrandtszoon van Rijn was neergelaten in een graf in de Westerkerk, niet ver van de plek waar Hendrikje lag. Rembrandt, zwaar leunend op de arm van Cornelia, was naar huis gegaan en vond er de troost, die Aert en Rebecca voor zijn ontroostbaarheid hadden bereid; warme thee met brandewijn erin, zijn bed opengeslagen, de gordijnen dichtgetrokken om het felle daglicht buiten te sluiten, de koele, vochtige hand-

doek voor zijn pijnlijke ogen. Hij had zich in hun zorgzaamheid geschikt, hield zich zelfs slapende, opdat zij even bevrijd waren van hun zinloze diensten. Ze hadden hem alleen gelaten, maar niet in eenzaamheid: ze waren alle drie op de eerste verdieping en Cornelia had zijn deur op een kier gelaten. Waarom? Was ze bang, dat hij zich in de kamer opgesloten zou voelen als in een doodskist? Zij wist nog niet, het arme kind, dat de levenden onbarmhartiger zijn opgesloten dan de doden.

Hij hoorde haar en Rebecca zachtjes praten in het atelier; Rebecca wilde alles van de plechtigheid horen en Cornelia trachtte het schrijnende ogenblik van nu te verzachten tot een herinnering.

„Was het een mooie begrafenis, liefje?"

„O ja, heel mooi. Zestien slippendragers en drie dozijn kaarsen . . . en een prachtig lijkkleed over de kist."

„Zestien slippendragers! Wel, wel! Dan is hij begraven als een echte sinjeur."

Rembrandt hoorde het, en het gaf hem een vreemde voldoening. Van Saskia's kapitaal was dus nog genoeg overgebleven om haar zoon waardig naar zijn laatste rustplaats te brengen.

„Stil toch jullie!" fluisterde Aert op een gegeven ogenblik. „Doe zijn deur dicht of doe deze deur dicht of houd je mond. Hij heeft een beetje slaap nodig."

En hij dommelde in, gedachten aan de begrafenis vervloeiend in oude herinneringen . . . maar voordat de zon van de dichte gordijnen was weggetrokken, was hij weer klaar wakker. Het dunne vliesje berusting was stukgescheurd door het bonzen van zijn hart. Het maakte hem woedend, dat een jong leven was afgebroken terwijl hij maar bleef leven met dat afschuwelijk hamerende ding in zijn borst. Hij wilde zich dwingen, aan iets anders te denken, maar er was niets anders; niets om aan te denken, niets te hopen, niets te verlangen, alles, alles smaakte naar de dood. Hij stond op, liep op gezwollen, dooraderde voeten naar het atelier. Daar was gelukkig niemand, want de anderen waren naar beneden gegaan zodra ze dachten dat hij sliep. Hij kwam er niet om naar de doeken te kijken; ook die waren gedrenkt in sterfelijkheid. Hij kwam er om stil te staan denken aan die laatste avond van eeuwige verzoening, om die wanhopige omhelzing nog eens te beleven.

„Kom hier," zei hij dwingend tegen hem, die niet meer te dwingen was. „Houd me vast, hier heb ik gestaan, hier ben jij op je knieën gevallen. Je hebt gezegd: ‚Ik houd van u, vader', en ik heb gezegd: ‚Ik houd ook van jou'." Hoe deze spot met de wetten van eindigheid hem kon sterken, wist hij zelf niet, maar na een poos kon hij zijn vijandige hart bijna vergeten.

Er was maar één ding, dat tussen hem en het doodsverlangen stond; de kans, dat hoogverheven ogenblik aan de tijd en de grote vergankelijkheid te ontrukken. Hij verlangde hartstochtelijk, het te schilderen zoals het was geweest: zijn zoon en hij, zich aan elkaar vastklemmend op de rand van de ontbinding. Hij zag elk detail voor zich; de dode was hem even wezenlijk als zijn eigen verwoeste spiegelbeeld. Maar kon hij het wel doen? Het zou in de ogen van de wereld even schandelijk zijn als wanneer hij naakt over straat zou lopen. Wie het zag, zou denken dat het verdriet hem waanzinnig had gemaakt. Om er rustig aan te kunnen werken, zou hij het beeld moeten transformeren tot een aanvaardbare werkelijkheid . . . met een aanvaardbaar etiket. Ja, hij wist het: de Verloren Zoon zou het zijn. Hij zou hun allen vertellen, dat hij de terugkeer van de Verloren Zoon schilderde.

Rebecca zocht het bijbelgedeelte in Lucas voor hem op, nog diezelfde avond. Bij het turfvuur las hij de woorden over; en het ritme, sterker nog dan de zinnen zelf,

riep rijke kleuren in zijn half versufte brein op. Hij zei niets van wat hij zag; het rustige gesprek van de anderen zou erdoor verstoord worden. Hun praat was de eenvoudige, onsterfelijke praat, een ritueel bijna, waarvan alle generaties zich op ogenblikken als deze hadden bediend . . . de predikant had prachtig gesproken, vooral de 23ste psalm had hij mooi gelezen; het was vol geweest in de kerk, veel belangstellenden uit de kunsthandel en van het Lucasgilde waren gekomen . . . Van het begrafenismaal, dat Rebecca had gekookt, was nog genoeg over voor de volgende dag . . . Hij knikte nu en dan, maakte zelfs een paar opmerkingen: Bleau en Maarten Booms waren ook geweest, en Philip Koninck, die pas terug was uit Duitsland. Zij weefden het zachte web over de vreselijke dag; hij scheurde het niet stuk met zijn verdriet, maar alleen omdat hij te zeer verdiept was in de taak, de gelijkenis naar zijn hand te zetten. En die taak was zo zwaar, dat hij die avond, nadat hij de deken over zich had heengetrokken, van pure uitputting in slaap viel.

De volgende dag maakte hij wat schetsen, vergeefs. Zijn hand beefde, de beelden verwaterden in zijn gedachten en werden voor zijn zere ogen wazig op het papier. Hij moest ophouden; voor zich zelf had hij het excuus, dat hij te vroeg was begonnen. Cornelia liep met een verdrietig gezicht en rode ogen door het huis; de dag na de begrafenis was altijd nog erger dan de dag zelf, zeiden ze. Zoekend naar afleiding, ging ze naar zijn slaapkamer om die een grote beurt te geven. Hij zocht haar op, maar toen hij binnenkwam, was ze niet aan het werk. Ze lag geknield bij zijn bed, met de emmer en de borstel op de vloer naast haar. Haar hoofd was gebogen, het gezicht ging schuil onder het vallende haar; de ronde, welgevormde armen lagen gestrekt op de beddesprei.

„Kom, kind," zei hij, „huilen helpt niet."

„Ik huil niet, vader." Ze liet haar gezicht zien om het te bewijzen; hij zag de droge glinstering in haar bruine ogen. „Maar zou Titus weten hoeveel ik van hem gehouden heb . . .?"

Hij herinnerde zich, hoe Cornelia zich eens – het was pas kort geleden – aan zijn liefdevolle aanraking had onttrokken. Hij kwam op de rand van het bed zitten en streelde haar verwarde haren. „Natuurlijk heeft hij dat geweten, dat kon toch niet anders? Tob daar nu niet over."

„Maar hoe kón hij het weten als ik zo kattig tegen hem was?"

„Je bent nooit kattig tegen hem geweest."

„Wel waar, u weet het best . . . die dag toen hij met de hertog hier kwam."

„Als hij er toen iets van gemerkt heeft – en dat betwijfel ik – dan moet hij geweten hebben hoe het kwam. Hij wist dat je ter wille van mij boos op hem was, of afgunstig omdat hij het huis was uitgegaan om een eigen leven te hebben. Hij moet geweten hebben dat je van hem hield, want anders kon je nooit boos of afgunstig op hem zijn."

„Denkt u dat werkelijk, vader? Zegt u het niet alleen om het mij gemakkelijker te maken?"

„Ik geloof het oprecht. Kijk, Cornelia, toen ik jong was, heb ik de verschrikkelijkste dingen tegen mijn vader gezegd. Ik was bang dat hij zich voor altijd tegen me zou keren. Maar dat deed hij niet; hij wist dat ik van hem hield, en dat wist ik op mijn beurt. Liefde is niet te verbergen, hoe we het ook proberen."

Door het gesprek met Cornelia nam het schilderij een volkomen andere vorm voor hem aan; het was bevrijd van de angstige drang, schoongewassen van alle verterende bitterheid. Hij kon het ogenblik van verzoening tussen hem en zijn zoon

niet meer zien als een gebeurtenis op zich zelf, ergens midden in een leeg heelal. Hij zag het nu in verband met het andere ogenblik, toen hij zelf na een duinwandeling de dood in zijn vaders gezicht had gelezen en hem om vergiffenis had gesmeekt. Hij ging begrijpen, dat het schilderij de eeuwigdurende kringloop van afstoting en aantrekking in zich moest dragen. ‚Vergeef ons onze schulden, zoals ook wij vergeven onze schuldenaren' – ook dat is een stuk van de tekst, dacht hij. Zoals ik tegen mijn vader heb gezondigd en hij mij heeft vergeven, zo heeft mijn zoon tegen mij gezondigd en heb ik hem vergiffenis geschonken. En ook tegen hem zal gezondigd worden, al ligt hij in zijn graf, want de vrucht van Magdalena's schoot zal hem zijn dood verwijten als een lafheid en zal hem later ook weer om vergeving vragen.

„Alweer een grote, meester?" vroeg Aert verheugd toen hij de opdracht had gekregen, het linnen te snijden.

„Ja. Het wordt ‚De verloren zoon'. Ik heb al een paar studies gemaakt; de vader en de jongeman . . ."

„Komen er maar twee figuren op?"

„Nee, er komen er nog meer – vier, zoals ik het nu zie. Omstanders, die er eenvoudig bij zijn en ernaar kijken, zonder te begrijpen wat er gebeurt."

„Waarom zet u ze erbij? Om de achtergrond te vullen?"

„Gedeeltelijk, maar ook om te tonen, dat een mysterie door niemand wordt begrepen."

Aert knikte . . . niet begrijpend.

„Je zult morgen oker en vermiljoen voor me moeten halen."

„Zeker, meester, nog voordat u op bent zal ik het doen. En komt er nog iets goddelijks op? Een engel, of misschien God zelf, in een felle lichtplek?"

„Hoe kom je erbij?" zei hij verontwaardigd. „Je bent nu al zes jaar bij me, ken je me nu nog niet? Zo iets komt op een schilderij van mij niet voor!"

Hij werkte in volstrekte, ongehaaste rust aan het schilderij. Het veranderde steeds, zoals het in zijn gedachten al was veranderd. Niemand herkende Titus in de berouwvol geknielde figuur, wat geen wonder was, want hij schilderde de teruggekeerde verloren zoon als het lijden zelf, als de Mens – gekleed in lompen, die aan de oker en het goud een onverklaarbare schoonheid ontleenden; kaalgeschoren; de ene voet bloot, de andere in een versleten sandaal, het gezicht niet geheel duidelijk, maar stralend van een vermoeide, verbijsterde rust, zoals het tegen de vader, de eeuwige toeverlaat, gedrukt was.

En wie was de vader? Zo vaak had hij in zijn gedachten een nieuwe vorm aangenomen, dat Rembrandt of zijn eigen vader er niet meer in terug te vinden waren. De vader was oud, ouder dan hij, ouder dan de molenaar in Leiden ooit was geworden, ouder dan de aartsvaders, ouder misschien dan de tijd zelf. De ogen van de vader – en dat begreep hij evenmin als hij begreep waarom de lompen van goud waren geworden – de ogen van de vader waren blind. Maar de gestalte van de man, die de zoon in liefde ontving, had een sombere pracht, een getemperde schoonheid. Het licht trok samen naar zijn gerimpeld voorhoofd, zijn half neergeslagen oogleden, het licht scheen op de baard om de zacht prevelende, mee-lijdende mond. En alles wat van het ene wezen in het andere kon overvloeien – liefde, barmhartigheid, vergeving, nooit aflatende bezorgdheid – vloeide uit zijn handen over in de jongen die hij met zijn handen aanraakte.

Ook de omstanders bewezen met hun stille verbazing, hun ongelovigheid bijna, een grotere eer aan het wonder dan de gemartelde lijven en bange gezichten die hij

in zijn jeugd had geschilderd. En de duisternis zelf was niet de lege donkerte, waarin hij de familie De Barrios had geplaatst; er schemerde hier en daar het flauwe licht in, dat soms in de hoogste regionen van de hemel schijnt voordat de dageraad komt. Het was alsof er in de leegte iets bewoog, een naamloze stroom die zijn ondoorgrondelijke weg ging van de ene vergankelijke ster naar de andere.

„Wees niet boos, meester," zei Aert toen het bijna klaar was. „Ik mag het eigenlijk niet zeggen, maar ik geloof toch dat u de Goddelijke tegenwoordigheid er ingezet hebt. Als dat niet zo was – waarom krijg ik dan de neiging, elke keer als ik het zie op mijn knieën te vallen? Bovendien . . . die rode mantel van de vader, dat is het soort mantel, waarin de vroege Vlaamse schilders de hemelse Koning kleedden."

„Jij denkt er maar van wat je wilt," zei hij, want een beter antwoord had hij niet. Als de zoon meer was dan Titus en meer dan hij zelf; als de zoon de Mens was geworden, gebroken en berouwvol, dan getuigde dit doek van een Vader, die heel de mensheid in genade en vergeving kon ontvangen.

Die oktobermiddag had hij in de huiskamer gezeten, nietsdoend, luisterend naar de straatgeluiden; zo vreemd gedempt en ver weg, dat ze uit een andere wereld schenen te komen. Maar die ledigheid in half slapende toestand gaf hem geen rust; elke keer wanneer de kerkklokken sloegen, bedacht hij dat er iets was, dat hij moest doen.

Wat was het? Werken aan het schilderij? Hij werd wanhopig om de dwaze vraag, die steeds terugkwam. Hij kon immers niet aan het schilderij werken, hij kon er al dagen niet aan werken. Hij had het niet eens kunnen zien, nadat hij op een nacht was overvallen door die droom, of wat het ook was. Een soort klap op zijn hoofd . . . of ín zijn hoofd . . . een lichtend vlak, eerst wit, toen roodpaars, daarna goud . . . En toen een slaap, zo diep dat hij later meende, alles gedroomd te hebben. Maar het was geen droom, want losse draden van dat licht waren nog bij hem, donzige veren, vlokken die zich vastzetten aan de randen van alles waarnaar hij wilde kijken.

Werken aan het schilderij? Krankzinnige vraag. Op bepaalde ogenblikken wist hij niet eens meer, welk schilderij het was, al zag hij het soms heel duidelijk voor zijn geest: de blinde, oude Simeon in de tempel, met het Kind. Rebecca had hem de tekst gegeven, een eeuw geleden, of misschien een paar weken. Na het eten had zij hem de regels in de keuken voorgelezen. Ze had gelezen, als hij het zich goed herinnerde, hoe de blinde Simeon in de tempel was en de aanwezigheid van het Kind voelde; hoe hij Jezus van Zijn moeder had aangenomen en Hem in zijn armen had genomen, omdat God hem had beloofd, dat hij bij zijn leven het licht Israëls nog zou zien. En daarna was hij tevreden heengegaan, omdat de profetie vervuld was – tevreden en bereid te sterven. Zo ver was hij met zijn gedachten, toen Cornelia binnenkwam, met lichtvlekken om haar heen, en hem van een oneindig grote afstand vroeg of hij een stukje gekookt vlees of een kom linzensoep wilde eten. „Van allebei een beetje," zei hij om haar een plezier te doen. Het licht, dat als een stralenkrans om haar had geschenen, bleef hangen toen zij al weg was. Heimelijk berekende hij de veiligste manier om naar de tafel te komen zonder zich aan iets te stoten. Cornelia, Aert en Rebecca mochten het niet weten, ze mochten zich niet ongerust maken. Hij had hun niets verteld van die klap in zijn hoofd, van het geluid en het licht; hij had nog steeds de weg kunnen vinden in de warreling van schijnsel en hij had op hun vragen antwoord gegeven alsof hij niet warhoofdig was, maar alleen heel oud en heel moe.

Het eten lukte hem; hij verslikte zich niet in het vlees en morste geen soep van zijn

trillende lepel. De milde, goudgele herfstzon bescheen de tafel en de drie gezichten. Die zonnestralen waren echt; ze waren anders dan de zwevende lichtvlekken. De zonnestralen waren er omdat ze vroeg aten; dan kon zijn eten wat zakken voordat hij naar bed ging. Ze zouden wel weer later eten, bedacht hij, als hij er niet meer was. Vanavond zou hij hen misschien eens verrassen door lang op te blijven, tot de maan opkwam. Ja, dat kon hij wel eens doen. Het eten had hem niet rustig gemaakt, de gebruikelijke loomheid wilde niet komen. Er knaagde iets aan hem, een diepe onrust, iets dat hij wilde doen.

De resten van het vlees en de soep werden weggebracht en vervangen door een tros druiven, een geschenk van mevrouw De Barrios. Zij had ze zelf met een zilveren schaartje, bezet met juwelen, van een wijnstok in het stadspark geplukt . . . nee, dat was onzin, hij moest zich een beetje in acht nemen, daar had hij bijna zijn wijnglas omgegooid. Er werd op de deur geklopt. Zijn eerste gedachte was: ‚Titus', en hij nam zich de vergissing niet al te kwalijk; wanneer de levenden vervloeiden in licht, was er niet veel verschil meer tussen hen en de doden. Maar het was dokter Tulp, die binnenkwam in een lichtend waas. „Hoe gaat het hier met iedereen?" vroeg hij – en zijn stem kwam uit de grijze verte, waar nu alle geluiden vandaan kwamen.

„Dat gaat wel, dat gaat wel." Hij zei het zelf; en misschien was het de waarheid. Zijn leven lang had hij het licht achtervolgd; hij mocht zich niet beklagen nu het hem achtervolgde.

De anderen praatten. Hij luisterde niet; hij at druiven. Het maakte hem wat rustiger, de druiven van hun steeltjes te trekken en ze in zijn bijna tandeloze mond te voelen.

„Eet er niet zo veel van, vader, je krijgt nog buikpijn," waarschuwde Cornelia.

„Laat hem maar," zei de dokter. „Het kan geen kwaad." En Rembrandt hoorde hem droevige en troostende dingen zeggen over het ogenblik, waarop niets meer kwaad kan omdat het ook niet meer goed kan doen. En plotseling werd hem gevraagd – hier aan tafel: „Hoe maakt de kleine het?"

De kleine? Welke kleine? Romartus? Nee, dat kon niet, die was er al zo lang niet meer.

„Ik vroeg: hoe maakt de kleine het, Rembrandt?"

„Welke kleine bedoel je, Nicolaas?"

„Je kleinkind . . . het kindje van Titus en Magdalena."

„Ach ja, natuurlijk . . ." Maar hij had dat kind heel ver uit zijn gedachten gezet. „Hoe . . . hoe heet het kind ook weer?"

„Titia, vader. Titia . . . naar Titus."

Hij slikte de laatste druif door en wist opeens wat hem had achtervolgd en hem zijn rust had ontnomen. „Weet je wat, Cornelia," zei hij, terwijl hij naar de lichtvlek tegenover hem aan tafel keek, „we gaan naar het kindje kijken. Ik heb het nog niet gezien. Zullen we er vanavond nog heengaan?"

„U bent te moe, vader . . ."

„Gaat u toch morgen, meester . . ."

„Ja, mijnheer, gaat u toch morgen."

„Laat hem vanavond gaan als hij dat wil. Ik moet dezelfde kant uit," zei de dokter, „en wanneer je teruggaat, kun je wel vragen of je met een wagen mag meerijden. Maar we moeten wel lantaarns meenemen, Cornelia. Het mist; en op de terugweg zul je geen hand voor ogen meer kunnen zien."

Gelukkig had de dokter van de mist gerept, anders had hij misschien gedacht

dat hij even blind was als Simeon. Het was donker buiten toen zij gedrieën op weg gingen, zo donker en nevelig dat hij ook werkelijk niets anders zag dan de lantaarns die dokter Tulp en Cornelia droegen – en de lantaarns van andere schimmen die zich op straat moesten begeven. De lichtjes trokken de vlokken en veren en vlekken aan, zoals een kaarsvlam de motten aantrekt. Ze waren als planeten die door de ruimte schoven, als lichtgevende zielen in de duisternis van het niet-zijn; en ze boeiden hem zo bovenmate, dat hij vergat voorzichtig te lopen en nu en dan tegen dokter Tulp of Cornelia botste. Ze gingen het Kind op het schilderij voltooien . . . welnee, dat bestond niet, dat was malligheid, ze gingen gewoon in een stoet van geesten naar het huis van Magdalena aan het Singel, om het kindje van Titus te zien. Het was een heel eind, door allerlei wonderbaarlijke luchtlagen, zo heet soms dat hij zijn bouffante van zijn hals trok, dan weer zo koud dat hij huiverde. De andere twee schenen niets van die wisselingen te merken; ze praatten bedaard over dingen, waarvan hij geen weet had, want de slingerende lantaarns schoven zich tussen hem en hun stemmen, namen hele zinnen weg. Plotseling zei hij: „Ik had ook een lantaarn moeten dragen. Ik droeg er wel een bij de begrafenis van mevrouw Van Hoorn. Ik dacht dat ik het niet zou kunnen, maar ik deed het even goed als de anderen."

„Natuurlijk," zei de dokter. „Hier, neem de mijne. Ik neem hier namelijk afscheid van jullie. Goedenacht."

Op de brug over het Singel werd hij kalmer. Het huis met de verlichte vensters, dat Cornelia aanwees, was het huis van mevrouw Van Loo, dat wist hij wel; en de oude dame, die hun opendeed, was de schoonmoeder van Titus, de vrouw die Titus zo verheugd ‚moeder' had genoemd.

Het was zonde en jammer, zei mevrouw Van Loo, dat ze hen nu bij hun eerste bezoek in een slaapkamer moest ontvangen. Maar de arme Magdalena was onwel; sinds de doop was ze zich zelf niet geweest. Ze moest het bed houden en kon zich bijna niet verstaanbaar maken door die verschrikkelijke kou op haar borst.

Hij spande zich in, boven de lege plek te kijken, en zag de jonge vrouw rechtop zitten in bed, leunend tegen een opgevouwen peluw. Ze glimlachte wezenloos, zoals Saskia kort voor haar dood had gedaan. Haar gezicht was blauwig wit boven de felrode omslagdoek, die om haar vermagerde schouders lag, en haar hand was te traag om de borst te bedekken waaraan zij het kind zoogde. „Kijk, Titia," zei ze schor fluisterend, „je krijgt bezoek van je grootvader en je tante Cornelia." Het gelukte hem, iets te zeggen; God mocht weten wat het was, maar het woord ‚dochter' kwam er gelukkig in voor. Cornelia leidde hem naar een stoel bij het bed, hij ging zitten, kwam te hard neer omdat hij zijn spieren niet in bedwang had.

„Sla de deken wat terug, liefje, opdat mijnheer Van Rijn de kleine kan zien," zei Magdalena's moeder. En de krachteloze vingers, waarin de dood al woonde, schoven de wol van een kindje; een kindje zoals Simeon het onder zijn blinde ogen had gehad. Maar dit is een meisje, dacht hij . . .

Het naakte kind was zo klein en teer, dat hij had kunnen schreien van medelijden. Toen zag hij het kwetsbare wezentje zweven tussen de groeiende lichten, tussen draaiende werelden, tussen de gaande zielen in de onmetelijke duisternis. Grote tranen welden in zijn ogen; Cornelia knielde naast hem en zei de woorden, die zijn keel niet wilde doorlaten: „Wat een schattig kindje, Magdalena! Wat een volmaakte handjes! En wat een snoezige voetjes."

Ze vergaven hem zijn zinloos gemompel – en hij was dankbaar, dat hij oud genoeg

was om zinloos te mogen mompelen. Cornelia nam zijn hand en legde die op het buikje van de kleine Titia, fris en glad onder zijn droge, gevoelloze aanraking. Magdalena streelde even zijn pols. „Het is jammer dat het geen jongen is," zei ze klankloos. „Ik had u zo graag een jongen laten zien, een jongen die op Titus leek . . . Maar zij kan het ook niet helpen, het schaapje . . ."

Ze huilden toen allemaal een beetje, om de doden en de stervenden en de pasgeborenen; het schreien maakte zijn ogen en zijn gedachten helder. Hij wist met oprechte liefde te zeggen, dat hij zich verheugde omdat het een meisje was; vrouwen waren mooi en goed en nuttig – hij streelde Cornelia's haar terwijl hij het zei – en hij verheugde zich nu er een nieuwe vrouw ter wereld was gekomen.

Ze bleven nog wat, wachtend tot de wagens voorbij zouden komen, maar hij wist niet hoe ze de tijd doorbrachten of waarover ze spraken. Hij trachtte zich te herinneren wat Simeon had gezegd toen hij het Kind aan de moeder teruggaf, en hij was zo bang, weer verlegenheid te veroorzaken door iets verkeerds te zeggen, dat hij innig dankbaar was toen ze op een gegeven ogenblik buiten stonden. De eerste voerman, die Cornelia aanhield, was bereid hen naar de Rozengracht te brengen; hij weigerde het geldstuk, dat zij hem aanbood. Was hij de voorman van de dood, die geen vergoeding van node had? Het licht dwarrelde nu om hem heen zoals de sneeuw die avond, toen hij mijnheer Van Hudde was gaan zeggen, dat hij het portret van de goede, trouwe knecht kosteloos zou schilderen. ‚Goede trouwe dienstknecht . . .' ‚En God zij met u'. Nee, dat zeiden de mennonieten wanneer ze 's avonds afscheid namen, dat had niets met Simeon te maken.

De wagen was geladen met zakken graan; en terwijl hij ertegen leunde en antwoord trachtte te geven aan Cornelia, die met vrouwelijke geestdrift niet uitgepraat raakte over het kindje, zag hij hoe zijn vader en Adriaen het moutstof van hun broek klopten, zag hij hoe de vlakke velden zich eindeloos uitstrekten, zag hij de wieken van de molens draaien . . .

Nu waren ze allen thuis – Gerrit en Liesbeth, Adriaen en hij – en hun vader waste zijn handen omdat hij nooit voorging in het gebed met ongewassen handen, en hun moeder zette de mooie tinnen borden op tafel omdat die dag de Spaanse nederlaag werd herdacht. Nee, hij dwaalde weer af; die lamp stond niet op de keukentafel in Leiden, Cornelia had hem in haar hand, ze liep voor hem uit, de trap op, en Aert en de oude Rebecca kwamen achter hem naar boven; ze zeiden dat hij wel erg moe zou zijn en zeker goed zou slapen, na zo'n inspannende avond . . . goed slapen . . . de hele nacht.

Maar toen ze boven waren, in de gang, wilde hij niet naar zijn slaapkamer; hij wilde die nacht op de rustbank in zijn schilderkamer slapen, wat hij de laatste maanden al zo dikwijls had gedaan. Wat ze ook zeiden, hij kon pas tot rust komen wanneer hij de tekst weer wist; als hij dicht bij het schilderij lag en de geur van de nog natte verf rook, kwamen de gezochte woorden misschien vanzelf tot hem terug. Bij het schijnsel van de lampen, die Aert en Cornelia droegen, zag hij vage vlekken van andere schilderijen die langs de muren stonden – ‚Het joodse bruidje', ‚De familie', ‚De terugkeer van de verloren zoon'. Ze waren hem nu niet welkom; toen hij op de rustbank ging liggen, te vermoeid om zijn kleren uit te trekken, keerde hij hun de rug toe; ze mochten hem niet afleiden van ‚Simeon in de tempel'. De oude man met het Kind – hij zag hen in zijn herinnering beter dan in de werkelijkheid. En toen het laatste licht was meegenomen de kamer uit, staarde hij in het donker en zag hoe de vlokken en vlekken en draden hun dans beëindigden en stil

bleven hangen. Er lag vrede in die beweginloosheid, in de nachtwensen die uit de verte kwamen, in de voetstappen die zich zachtjes door de gang verwijderden. Vrede . . . hij had de vrede een ogenblik in zijn handen, tastbaar, terwijl de fluweelzachte schaduw zich, langzaam en statig, voor de vlekken en strepen schoof. ‚God, ik heb Uw licht aanschouwd'. Dat had Simeon gezegd . . . ‚Laat thans Uw dienstknecht in vrede gaan'.

EINDE